ПАЁМИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

BULLETIN OF THE ACADEMY OF EDUCATION OF TAJIKISTAN

Маҷаллаи илмӣ, маърифатӣ ва таълимию методӣ аз соли 2007 нашр мешавад
Научно-просветительский и учебно-методический журнал издаётся с 2007 года
Scientific and educational – methodical journal published since 2007

№ 3 (61), 2026

ПАЁМИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ, маърифатӣ ва таълимию методӣ №3 (61), 2026
Муассис: Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

САРМУҲАРРИР:

САФАРОВ Ш. А. *– доктори илмҳои педагогӣ, профессор, президенти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*

МУОВИНИ САРМУҲАРРИР:

КАРИМЗОДА М. Б. *– доктори илмҳои педагогӣ, саркотиби илмии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*

КОТИБИ МАСЪУЛ:

МУҲИДДИНЗОДА Б. *– номзади илмҳои педагогӣ, сармутахассиси Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

ЛУТФУЛЛОЗОДА М. *– узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
ШАРИФЗОДА Ф. *– узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
КАРИМОВА И. Х. *– узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
БОБИЗОДА Ғ. М. *– узви пайвастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои биологӣ ва фармасевтӣ, профессор*
НУЪМОНОВ М. *– узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
ШЕРБОЕВ С. *– узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон,доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
НЕЪМАТОВ С.Э. *– доктори илмҳои педагогӣ, профессор*
ГУЛМАДОВ Ф. *– доктори илмҳои педагогӣ*
ФОЗИЛЗОДА Н. *– номзади илмҳои психология, мудири шуъбаи инноватсия ва психологияи таҳсилоти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*

ҲАЙАТИ МУШОВАРА:

САИДЗОДА Р. Ҳ. *– вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон*
ХУШВАХТЗОДА Қ. Х. *– президенти Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*
ҲОШИМЗОДА Ҳ. Ҳ. *– муовини якуми вазири маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон*
НИЁЗӢ С. Р. *– директори Паҷӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии АТТ*
МИРЗОЗОДА Н. *– ректори Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф*

Маҷалла ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 03.06.2019 ворид шудааст.

Маҷалла ба манбаи маълумоти Индекси иқтибосҳои илмии Россия ворид карда шудааст.

Маҷалла таҳти № 059/МҶ 17-уми апрели соли 2018 дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон сабти ном шудааст.

Суроға: *734024 , ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов – 11/2, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*
E-mail: *att@maorif.tj* ***Сомона:*** *payom-att.tj,* ***тел.:*** *+992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40*

ISSN 2222-9809

Индекси обуна: 77727

© *Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*, 2026

ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА

Научно-просветительский и учебно-методический журнал №3 (61), 2026
Учредитель: Академия образования Таджикистана

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

САФАРОВ Ш. А. *– доктор педагогических наук, президент АОТ*

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

КАРИМЗОДА М. Б. *– доктор педагогических наук, главный учёный секретарь АОТ*

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

МУХИДДИНЗОДА Б. *– кандидат педагогических наук, специалист Академии образования Таджикистана*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ЛУТФУЛЛОЗОДА М. *– академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор*
ШАРИФЗОДА Ф. *– академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор*
КАРИМОВА И. Х. *– академик Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор*
БОБИЗОДА Г. М. *– академик Академии образования Таджикистана, доктор биологических наук, доктор фармацевтических наук, профессор*
НУЪМОНОВ М. *– член корреспондент Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор*
ШЕРБОЕВ С. *– член корреспондент Академии образования Таджикистана, доктор педагогических наук, профессор*
НЕГМАТОВ С. Э. *– доктор педагогических наук, профессор*
ГУЛМАДОВ Ф. *– доктор педагогических наук*
ФОЗИЛЗОДА Н. *– кандидат психологических наук, зав. отделом инновации и психологии обучении Академии образования Таджикистана*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

САИДЗОДА Р. Х. *– министр образования и науки Республики Таджикистан*
ХУШВАХТЗОДА К. Х. *– президент Национальной Академии наук Таджикистана*
ХОШИМЗОДА Х. Х. *– первый зам. министра образования и науки Республики Таджикистан*
НИЁЗИ С. Р. *– директор Института развития образования имени А. Джами АОТ*
МИРЗОЗОДА Н. *– ректор Республиканского института повышения квалификации и переподготовки работников сферы образования*

Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках.

Журнал входит в Перечень рецензируемых научных журналов ВАК при Президенте Республики Таджикистан от 03.06.2019.

Журнал включён в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ).

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан 17 апреля 2018 года за № 059/МД.

Адрес: *734024, г. Душанбе, ул. А. Адхамова – 11/2, Академия образования Таджикистана*
E-mail: *att@maorif.tj* ***Сайт:*** *payom-att.tj,* ***тел.:*** *+992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40*

ISSN 2222-9809

Индекс подписки: 77727

© *Академия образования Таджикистана*, 2026

BULLETIN
OF ACADEMY OF EDUCATION
OF TAJIKISTAN
Scientific-educational-methodical journal №3 (61), 2026
Founder: Academy of Education of Tajikistan

CHIEF EDITOR:

SAFAROV SH. A. – *Doctor of Pedagogical sciences, the President* of *AET*

DEPUTY CHIEF EDITOR:

KARIMZODA M. B. – *Doctor of Pedagogical Sciences, Chief Scientific Secretary of AET*

EXECUTIVE SECRETARY:

MUHIDDINZODA B. – *Candidate of Pedagogical Sciences, specialist of the Academy of Education of Tajikistan*

EDITORIAL TEAM:

LUTFULLOZODA M. – *Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor.*
SHARIFZODA F. – *Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor.*
KARIMOVA I. KH. – *Academician of the Academy of Education of Tajikistan, doctor of Pedagogical sciences, professor.*
BOBIZODA G. M. – *Academician of the Academy of Education of Tajikistan, the doctor of Biological sciences, doctor of pharmaceutical sciences, professor.*
NUMONOV M. – *Corresponding Member of the Academy of Education of Tajikistan Doctor of pedagogical sciences, professor.*
SHERBOEV S. – *Corresponding Member of the Academy of Education of Tajikistan Doctor of pedagogical sciences, professor.*
NEGMATOV S.E. – *Doctor of pedagogical sciences, professor.*
GULMADOV F. – *Doctor of pedagogical sciences.*
FOZILZODA N. – *Candidate of Psychological Sciences,Head of the Department of innovation and learning Psychology of the Academy of Edication of Tajikistan*

EDITORIAL COUNCIL:

SAIDZODA R. H. – *Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan*
KHUSHVAKHTZODA K. H. – *President of the National Academy of Sciences of Tajikistan*
KHOSHIMZODA H.H. – *first deputy Minister of Education and Science of the Republic of Tajikistan*
NIYOZI S. R. – *Director of the Institute for the Development of Education named after A. Jami AET*
MIRZOZODA N. – *Rector of the Republican Institute for Advanced Studies and retraining of educators*

The journal is published in Tajik, Russian and English languages.

The journal is included in the List of reviewed scientific journals of the higher attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 03.06.2019.

The journal is included in the database Of the Russian science citation index

The journal was registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan on April 17, 2018 under No. 059 / MD.

Address: *734024, Dushanbe, 11/2 A. Adhamov Str., Academy of Education of Tajikistan*
E-mail: *att@maorif.tj* ***Site:*** *payom-att.tj*, ***phone:*** *+992 37 227 23 40, +992 37 222-22-40*

ISSN 2222-9809

© ***Academy of Education of Tajikistan*, 2026**

Subscription index: 77727

М У Н Д А Р И Ҷ А

Сах.

СИЁСАТИ МАОРИФ

ДАВЛАТМАМАДОВА С. Қ.
Муносибатҳои башардӯстонаи тоҷикистон ва кишварҳои осиёи марказӣ дар ибтидои асри XXI..... 15 - 22

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИНАЗАРИЯВИИ ПЕДАГОГИКА

АКРАМОВА М. Ҳ.
Ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии пешгирии педагогии девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷиноятқорӣ дар муҳити ноболиғон..... 23 – 32

ЗАРИФОВ Н. М.
Тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ дар фаъолияти ҷамъиятии донишҷӯён..... 32 – 36

АБДУРАҲИМЗОДА И. А.
Равишҳои пешбари рушди фарҳанги ахлоқӣ-ҳуқуқии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат..... 36 – 45

ИМАТЗОДА Л. М., ДАВЛАТЗОДА Ф. И.
Раванди ташаккули сифатҳои иҷтимоӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ..... 46 – 56

КАРИМЗОДА М. Б.
Саҳми мутафаккирони тоҷик дар рушди низоми таҳсилоти муосир..... 56 - 72

ШАРИПОВ М., КАРИМОВА Д. Ҷ., РАЗОҚОВ Х. С.
Абӯалӣ ибни Сино – асосгузори илми тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш..... 72 - 79

АБДУЛОЗОДА Л. А.
Таҳқиқи омӯзиши масъалаи ташаккули худмубрамзозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ..... 79 - 85

АСАДУЛЛАЕВ Р. Д.
Мактаббачагони хурдсол – неруи созандаи ҷомеа..... 85 - 91

РАҲМАТОВА С. М.
Омодасозии омӯзгорони ояндаи таълими томактабӣ ба амалӣ намудани тарбияи ватанпарастӣ дар низоми таълими миёнаи касбӣ……..... 91 - 99

РУСТАМЗОДА К. А.
Мафҳум ва хусусиятҳои тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар муҳити таълимӣ..... 100 – 109

САИДОВ С. Ш.
Масъалаи истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбияи маънавӣ - ахлоқии хонандагон ва таъсири он дар хонавода..... 109 – 117

САФРОНОВА И. М.
Рушди муҳити таҳсилоти фарогир дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ.. 117 – 121

ҚОДИРОВ Б. Р., САИДЗОДА А. Р., САФАРОВ Б. Б., ЕНДОВИКСАЯ Е. А.
Мафҳум ва хусусияти салоҳияти зебоипарастӣ дар фаъолияти тиббӣ..... 121 – 128

ҚУРБОНОВА Г.
Тадқиқи илмии бозиҳо чун воситаи муҳими тарбия ва инкишофи кӯдакони синни томактабӣ..... 128 – 135

МУРОДАЛИЗОДА Ф. М.
Нақши тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ҳифз ва таҳкими саломатии донишҷӯён..... 135 – 138

ОДИНАЗОДА Қ. Н.
Маҳфилҳои эҷодӣ воситаи асосии мутобиқшавии меҳнатии хонандагони нуқсони шунавоидошта..... 138 - 145

САТТОРЗОДА Б. А.
Тарбияи ҳуқуқӣ - омили асосии ташаккули шахсияти наврасону ҷавонон..... 145 - 149

ШАРИФЗОДА М. С.
Баҳои суммаҳои кӯтоҳи квадратии тригонометрӣ бо ададҳои сода дар камонҳои калон..... 150 – 157
САБУРӢ Х. М., РУСТАМЗОДА Р.
Фаъолиятҳои беруназинфӣ ҳамчун воситаи рушди салоҳиятҳои рӯзноманигории хонандагон..... 157 – 164
ЧОБУЛОВА Н. М.
Ташаккули сифатҳои ахлоқӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ..... 164 – 169
ЭМОМОВА М. Н.
Роҳу усулҳои муайянсозии омодагии мураббиён оид ба мутобиқсозии наврасони ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар муассисаҳои таълимии махсус..... 169 - 174

ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМ

НАЗАРОВ А. П., АБИДОВ Р. Т.
Барномасозии компютерии арзёбии объективии дониши хонандагони синфи 6 аз фанни математика оид ба ададҳои мусбат ва манфӣ бо истифода аз методи пулот..... 175 - 188
ҚУРБОНЗОДА С. Р., НУГМОНОВ М.
Ташкили раванди ташаккули тафаккури интиқодии омӯзгорони математика дар КТИ..... 188 - 196
АБДУХОЛИҚОВА Г. И.
Шароити педагогии усулҳои таълим дар раванди дарси физиологияи варзиш... 196 - 206
АБДУХОЛИҚОВА Г. И.
Хусусиятҳои таснифоти педагогии таълими физиологияи варзиш дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ..... 207 – 214
АМОНОВА М. Н.
Истифодаи технологияҳои инноватсионии таълим дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик..... 215 - 218
АСОЕВ М. М.
Хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ-омили асосии рақобатпазирии мутахассисони оянда..... 219 - 225
БОБИЗОДА Ғ. М., ФАЙЗУЛЛОЕВА М. М.
Методикаи таълими титркунонӣ ҳангоми гармкунонӣ ва алоқамандии он бо фанни физика..... 226 - 235
ҒАЙРАТЗОДА Г. Б.
Самаранокии истифодаи бозиҳои дидактикии математикӣ дар инкишофи қобилиятҳои зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ..... 235 - 243
КАМОЛЗОДА З. К.
Моделҳои самараноки педагогии истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар таълими забони англисӣ дар коллеҷҳои тиббии Тоҷикистон..... 243 - 246
ҚАЮМЗОДА Г. Қ.
Таълими дуалӣ ҳамчун стратегияи муосири таълимӣ дар низоми таҳсилоти касбӣ: асосҳои назариявӣ, моҳият ва дурнамои рушд дар шароити рақамикунонӣ, таҳсилоти фарогир, муколамаи байнизабонӣ ва байнифарҳангӣ.....247 - 255
ИМОМОВА Л. Ч.
Хусусиятҳои тафаккури эҷодии хонандагон дар раванди таълими химия..... 255 – 261
ҚАЮМЗОДА Г. Қ.
Таълими дуалӣ: таҷрибаи байналмилалӣ ва дурнамои ҷорӣ намудани он дар ҷумҳурии Тоҷикистон..... 261 – 266

ҚУРБОНОВ Ф. А., ВАҲОБОВ А. Э.
Усулҳои баланд бардоштани тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстии донишҷӯён-хизматчиёни ҳарбӣ..... 266 – 274
НАБИЗОДА М. Н., РАҲМОНЗОДА Н. Р.
Мавқеи фарҳангномаҳо дар омӯзиши калима ва таъбирҳо..... 274 – 283
НАЗАРОВА Р. А.
Рушди қобилиятҳои эҷодӣ дар хонандагони хурдсол..... 283 – 290
САИДОВА Р. Р.
Махсусиятҳои омӯзиши геометрия ва методҳои таълими он дар мисоли призма 290 – 299
ХОНИКОВ Ш.
Рушди менеҷменти педагогӣ бо истифодаи нерӯи зеҳнӣ ва рақамикунонӣ дар курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорон..... 299 – 306
ҚУРБОНОВ Ф. А., ШОКИРОВ С. Ҷ.
Машқҳои ҷисмонӣ – омили асосии саломатӣ ва бардамию матонат..... 306 – 311
МАҲМАДИЕВА М. П., САМАДОВА Ш. С.
Муваффақиятҳо ва пешравиҳои хонандагони нуқсони биноидошта дар ҷомеа... 311 – 320
МАҲМАДСАИДЗОДА Ш.
Нақш ва вазифаҳои хадамоти методии муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ дар такмили салоҳияти касбии омӯзгор..... 320 - 326
МУРОДАЛИЗОДА Р. М., САМАРИДДИНОВА З. Н.
Сифати таҳсилот ва ҷанбаҳои педагогии он дар шароити рақамикунонии МТОК..... 326 - 332
НОЗИМОВ З. Т.
Ҷойгоҳи омодасозии ҷисмонӣ дар низоми тайёр кардани гандболбозон..... 332 – 340
РАҲИМОВ Ҷ. Х., ХУДОЯРЗОДА Ҳ. Х.
Такмили коркарди масъалаҳои матнӣ бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ..... 340 – 352
РАҶАБОВ С. М.
Ташаккули фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ ва обутобдиҳии бадани хонандагон дар раванди таълим..... 352 – 356
РАҶАБОВА З. Б.
Нақши фаъолияти бозӣ дар ташаккули фарҳанги экологии кӯдакони синни томактабӣ..... 356 - 360
САИДЗОДА М. Д., МИРОВ М. А.
Хусусиятҳои педагогии омӯзиши баскетбол дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ.... 360 - 366
САЛИМОВ Ф. Н.
Масъалаҳои муҳими рушди забони русӣ ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 366 - 369
САФАРОВ Ю. С., РАЗОҚОВ Х. С.
Машқҳои гимнастикаи варзишӣ-амалӣ ҳамчун воситаи омодагии махсуси ҷисмонӣ дар намудҳои интихобшудаи варзиш..... 369 – 374
ТАГИРОВ Н. С.
Равиши низомӣ ва фаъолиятӣ ҳамчун асоси методологии таълими таърихи халқи тоҷик дар донишгоҳ..... 374 - 378
УСМОНОВ М. Ғ.
Ташкили тарбияи ҷисмонӣ ва таҳкими саломатии кӯдакони дорои нуқсони шунавоӣ дар синни томактабӣ..... 378 - 382
ХАЛИКОВА Т. Т.
Шуури экологӣ аз кӯдакӣ: сармоягузории мактаби ибтидоӣ ба ояндаи иқтисоди сабзи Тоҷикистон..... 382 - 387

ХОЛИҚОВА Д. Ш.
Таҳияи меъёрҳо ва абзорҳои ташхисӣ барои арзёбии сатҳи ташаккули салоҳияти экологӣ ва натиҷаҳои таҷрибаи педагогӣ-психологӣ..... 387 - 391
ХУДОЁРБЕКЗОДА Б., ҒАНИЕВ О. У., ТАЙГУНШОЕВА А. Г.
Ҳавасмандкунӣ, ангеза, технологияи мушоҳида ва сифатҳои омӯзгор дар дарси тарбияи ҷисмонӣ бо донишҷӯдухтарон..... 391 – 398
ХУҶАМОВА М. И.
Асосҳои дидактикии ташаккули шодии маърифат дар кӯдакони синни томактабӣ ҳангоми омӯзиши забони русӣ бо истифода аз адабиёти бачагонаи тоҷикӣ ва хориҷӣ..... 398 – 403
ҲАЗРАТҚУЛОВ Ҳ. Ш., МИРЗОЗОДА Ш. М.
Рушди илм ва технологияи замони муосир, таҳлили назариявии методикаи таълими математика дар муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ..... 403 – 409
ҶОНМАҲМАДОВА Г. Ш.
Татбиқи низоми бисёрхола дар раванди таҳсилот – талаботи замон..... 409 – 419
ШЕРДИЛОВА С. Ф.
Арзёбии ташаккулдиҳанда ҳамчун омили рушди тафаккури интиқодии хонандагон..... 419 - 422

ПСИХОЛОГИЯ

РАСУЛОВ С. Х.
Омӯзиши масъалаи сарварӣ дар косепсияю назарияҳои раҳёфти вазъиятӣ..... 423 - 428
САФАРЗОДА З. Р., ФАРХУДДИНОВА Ҷ. М.
Маҳрумияти падарӣ ҳамчун омили равонии рушди шахсияти наврасон..... 429 – 437
ЮНУСОВА Н. М., ДАВЛАТОВ Д. Р.
Ташкили дасгирии омӯзиши психологияи варзишӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон..... 438 – 445
ҲАБИБОВА О. М.
Худшиносӣ - асоси рушди шахсият..... 445 – 452
ТОЛИБОВА О. О.
Марҳала ва ҷузъҳои муҳими тарбияи тафаккури таҳлилии донишҷӯён..... 452 – 458
ЭМОМНАЗАРОВА М. А.
Ба эътибор гирифтани хусусиятҳои психологӣ ҳангоми интихоби ҳамсар: таҳлили назариявӣ..... 458 – 462
ФОЗИЛЗОДА Н. Ф., БАЙМУРОДОВА Ҳ. Қ.
Таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши ҳаётии наврасон дар шароити рушди технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ ва зеҳни сунъӣ..... 463 – 468
Ба таваҷҷуҳи муаллифон 469

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Стр.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

ДАВЛАТМАМАДОВА С. К.
Гуманитарных связей таджикистана и стран центральной азии в начале XXI - го века..... 15 - 22

ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ

АКРАМОВА М. Х.
Теоретические и методологические аспекты педагогической профилактики девиантного поведения и преступности в среде несовершеннолетних..... 23 - 32
ЗАРИФОВ Н. М.
Военно-патриотическое воспитание в общественной деятельности студентов…… 32 – 36
АБДУРАХИМЗОДА И. А.
Перспективные подходы к развитию морально-правового культурного сознания студентов колледжей культуры и искусства..... 36 - 45
ИМАТЗОДА Л. М., ДАВЛАТЗОДА Ф. И.
Формирования социальных качеств у учеников младших классов…… 46 - 56
КАРИМЗОДА М. Б.
Вклад таджикских мыслителей в развитие современной системы образования..... 56 – 72
ШАРИПОВ М., КАРИМОВА Д. Дж., РАЗОКОВ Х. С.
Абуали ибн Сина - основоположник науки о физическом воспитании и спорте…… 72 – 79
АБДУЛОЗОДА Л. А.
Исследование проблемы формирования самоактуализация личности учащихся старшего школьного возраста…… 79 – 85
АСАДУЛЛАЕВ Р. Д.
Младшие школьники – созидательная сила общества……..… 85 - 91
РАХМАТОВА С. М.
Подготовка будущих педагогов дошкольного образования к осуществлению патриотического воспитания в системе среднего профессионального образования…….. 91 – 99
РУСТАМЗОДА К. А.
Понятие и особенности экологического воспитания учащихся начальных классов в образовательной среде…… 100 – 109
САИДОВ С. Ш.
Проблема использования национальных ценностей в обучении и духовно-нравственном воспитании учащихся и его воздействие на семью..... 109 – 117
САФРОНОВА И. М.
Развитие инклюзивной образовательной среды в общеобразовательной школе…… 117 – 121
КОДИРОВ Б. Р., САИДЗОДА А. Р., САФАРОВ Б. Б., ЕНДОВИКЦАЯ Е. А.
Понятие и специфика эстетической компетенции в медицинской деятельности…… 121 – 128
КУРБОНОВА Г.
Научное исследование игр как важного средства образования и развития детей дошкольного возраста..... 128 – 135
МУРОДАЛИЗОДА Ф. М.
Роль физического воспитания и спорта в сохранении и укреплении здоровья студентов..... 135 – 138
ОДИНАЗОДА К. Н.
Творческие кружки - основное средство трудовой адаптации учащихся с нарушениями слуха.... 138 – 145
САТТОРЗОДА Б. А.
Правовое воспитание - основной фактор формирования личности подростков и молодежи..... 145 – 149
ШАРИФЗОДА М. С.
Короткие квадратичные тригонометрические суммы с простыми числами в больших дугах..... 150 - 157
САБУРИ Х. М., РУСТАМЗОДА Р.
Внеурочная деятельность как средство формирования журналистских компетенций учащихся 157 – 164
ЧОБУЛОВА Н. М.
Формирование нравственных качеств у учащихся начальных классов..... 164 - 169
ЭМОМОВА М. Н.
Пути и методы определения готовности педагогов к адаптации подростков-правонарушителей к духовно-нравственным ценностям в специальных образовательных учреждениях..... 169 - 174

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

НАЗАРОВ А. П., АБИДОВ Р. Т.
Компьютерное программирование объективной оценки знаний учащихся 6-го класса о положительных и отрицательных числах с использованием метода пулат..... 175 – 188
КУРБОНЗОДА С. Р., НУГМОНОВ М.
Организация процесса формирования критического мышления учителей математики в КПК..... 188 – 196
АБДУХОЛИКОВА Г. И.
Педагогические условия методов обучения в процессе изучения физиология и спорт..... 196 – 206
АБДУХОЛИКОВА Г. И.
Педагогические классификационные особенности преподавания физиологии физиологии в высших профессиональных учебных заведениях..... 207 – 214
АМОНОВА М. Н.
Использование инновационных образовательных технологий на уроках таджикского языка и литературы..... 215 - 218
АСОЕВ М. М.
Формирование компьютерно-информационной компетентности выпускников учреждений среднего профессионального образования-основной фактор конкурентоспособности будущих специалистов..... 219 – 225
БОБИЗОДА Г. М., ФАЙЗУЛЛОЕВА М. М.
Методика преподавания титрования при нагревании и его связь с физикой…… 226 – 235
ГАЙРАТЗОДА Г. Б.
Эффективность использования математических дидактических игр в развитии интеллектуальных способностей учащихся начальных классов……..... 235 – 243
КАМОЛЗОДА З. К.
Эффективные педагогические модели использования ИКТ в обучении английскому языку в медицинских колледжах Таджикистана……..... 243 – 246
КАЮМЗОДА Г. К.
Дуальное обучение как современный механизм развития профессионального образования: теоретические основы, содержание и перспективы реализации в условиях цифровой трансформации, инклюзивного подхода и межкультурного взаимодействия……..... 247 – 255
ИМОМОВА Л. Ч.
Особенности творческого мышления учащихся в процессе обучения химии..... 255 – 261
КАЮМЗОДА Г. К.
Дуальное обучение: международный опыт и перспективы внедрения в Республике Таджикистан..... 261 – 266
КУРБОНОВ Ф. А., ВАХОБОВ А. Э.
Методы повышения военно-патриотического воспитания студентов-военнослужащих..... 266 – 274
НАБИЗОДА М. Н., РАХМОНЗОДА Н. Р.
Роль словарей в изучении слов и терминов..... 274 – 283
НАЗАРОВА Р. А.
Развитие творческих способностей у юных школьников..... 283 – 290
САИДОВА Р. Р.
Особенности изучения геометрии и методики ее преподавания на примере призмы..... 290 – 299
ХОНИКОВ Ш.
Развитие педагогического менеджмента с использованием интеллектуального потенциала и цифровизации в системе повышения квалификации учителей..... 299 – 306
КУРБОНОВ Ф. А., ШОКИРОВ С. Дж.
Физические упражнения – основной фактор здоровья, бодрости и стойкости..... 306 – 311
МАХМАДИЕВА М. П., САМАДОВА Ш. С.
Успехи и прогресс учащихся с нарушениями зрения в обществе..... 311 – 320
МАХМАДСАИДЗОДА Ш.
Роль и функции методической службы среднего общеобразовательного учреждения в совершенствовании профессиональной компетентности учителя..... 320 – 326
МУРОДАЛИЗОДА Р. М., САМАРИДДИНОВА З. Н.
Качество обучения и его педагогический аспекты в цифровых условиях вуза..... 326 – 332
НОЗИМОВ З. Т.
Место физической подготовки в системе подготовки гандболистов..... 332 – 340
РАХИМОВ Дж Х., ХУДОЯРЗОДА Х. Х.
Улучшение обработки текстовых задач с использованием современных методов обучения в процессе изучения математики в начальной школе..... 340 – 352
РАДЖАБОВ С. М.
Формирование культуры физического воспитания и адаптация школьников к условиям внешней среды в процессе обучения..... 352 – 356

РАДЖАБОВА З. Б.
Роль игровой деятельности в формировании экологической культуры детей дошкольного возраста..... 356 – 360
САИДЗОДА М. Д., МИРОВ М. А.
Педагогические особенности обучения баскетболу в высшем профессиональном образовании..... 360 – 366
САЛИМОВ Ф. Н.
Актуальные вопросы развития русского языка и применения информационных технологий в республике Таджикистан..... 366 – 369
САФАРОВ Ю. С., РАЗОКОВ Х. С.
Упражнения спортивно-прикладной гимнастики как средство специальной физической подготовки в избранных видах спорта..... 369 – 374
ТАГИРОВ Н. С.
Системно-деятельностный подход как методологическая основа преподавания истории таджикского народа в вузе..... 374 – 378
УСМОНОВ М. Г.
Организация физического воспитания и укрепление здоровья дошкольников с нарушением слуха.. 378 – 382
ХАЛИКОВА Т. Т.
Экосознание с детства: инвестиция начальной школы в будущую зелёную экономику Таджикистана..... 382 – 387
ХОЛИКОВА Д. Ш.
Разработка критериев и диагностических инструментов для оценки экологической компетентности и результаты педагогико-психологического исследования..... 387 – 391
ХУДОЁРБЕКЗОДА Б., ГАНИЕВ О. У., ТАЙГУНШОЕВА А. Г.
Поощрение, мотивация, технология наблюдения и качества преподавателя на занятиях физической культурой со студентками..... 391 – 398
ХУДЖАМОВА М. И.
Дидактические основы формирования радости познания у дошкольников при изучении русского языка с использованием таджикской и зарубежной детской литературы..... 398 – 403
ХАЗРАТКУЛОВ Х. Ш., МИРЗОЗОДА Ш. М.
Развитие науки и техники современности, теоретический анализ методики преподавания математики в высших педагогических учебных заведениях..... 403 – 409
ДЖОНМАХМАДОВА Г. Ш.
Внедрение многобальной системы в образовательный процесс – требование времени..... 409 – 419
ШЕРДИЛОВА С. Ф.
Формирующее оценивание как фактор развития критического мышления у учащихся..... 419 – 422

ПСИХОЛОГИЯ

РАСУЛОВ С. Х.
Изучение проблемы лидерства в концепциях и теориях ситуационного подхода..... 423 – 428
САФАРЗОДА З. Р., ФАРХУДДИНОВА Дж. М.
Отцовская депривация как психологический фактор личностного развития подростков..... 429 – 437
ЮНУСОВА Н. М., ДАВЛАТОВ Д. Р.
Организация психологического обеспечения спортивной подготовки в Республике Таджикистан..... 438 – 445
ХАБИБОВА О. М.
Самосознание – основа развития личности..... 445 – 452
ТОЛИБОВА О. О.
Важные этапы и компоненты критического мышления студентов..... 452 – 458
ЭМОМНАЗАРОВА М. А.
Учет психологических особенностей при выборе супруга: теоретический анализ..... 458 – 462
ФОЗИЛЗОДА Н. Ф., БАЙМУРОДОВА Х. К.
Толерантность как жизненная ценность подростков в условиях развития информационно-коммуникационных технологий и искусственного интеллекта..... 463 – 468
К сведению авторов *..... 469*

CONTENTS

	Page.
EDUCATIONAL POLICY	
DAVLATMAMADOVA S. Q.	
Humanitarian relations tajikistan and central asia states in early XXI ctntury.....	*15 – 22*
GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF PEDAGOGY	
AKRAMOVA M. Kh	
Theoretical and methodological aspects of pedagogical prevention of deviant behavior and juvenile delinquency among minors.....	*23 – 32*
ZARIFOV N. M.	
Military and patriotic education through students' community activities……..	*32 – 36*
ABDURAHIMZODA I. A.	
Approaches to fostering the moral and legal culture of students in colleges of culture and arts.....	*36 – 45*
IMATZODA L. M., DAVLATZODA F. I.	
Characteristics of the process of forming social qualities in primary school students……	*46 – 56*
KARIMZODA M. B.	
The contribution of tajik thinkers to the development of the modern education system.....	*56 – 72*
SHARIPOV M., KARIMOVA D. J., RAZOQOV Kh. S.	
Abuali ibn Sina - a founder of the science of physical education and sports……...	*72 – 79*
ABDULOZODA L. A.	
Research on the problem of forming the self-actualization of high school students……...	*79 – 85*
ASADULLAEV R. D.	
Young schoolchildren are the creative force of society……	*85 – 91*
RAKHMATOVA S. M.	
Training future preschool teachers for the implementation of patriotic education in the system of secondary vocational education……..	*91 – 99*
RUSTAMZODA K. A.	
The concept and features of environmental education for primary school students in the educational environment……	*100 – 109*
SAIDOV S. Sh.	
The issue of using national values in the moral education of students and its impact on the family.....	*109 – 117*
SAFRONOVA I. M.	
Development of an inclusive educational environment in a general education school……	*117 – 121*
KODIROV B. R., SAIDZODA A. R., SAFAROV B. B., ENDOVIKTSAYA E. A.	
The concept and specifics of aesthetic competence in medical practice.....	*121 – 128*
KURBONOVA G.	
Scientific research of games as an important means of education and development of preschool children.....	*128 – 135*
MURODALIZODA F. M.	
The role of physical education and sport in maintaining and strengthening students' health.....	*135 – 138*
ODINAZODA Q. N.	
Creative clubs as a key means of labor adaptation for students with hearing impairments.....	*138 – 145*
SATTORZODA B. A.	
Legal education as the main factor in the formation of the personality of adolescents and youth.....	*145 – 149*
SHARIFZODA M. S.	
Short quadratic exponential sums over primes in major arcs.....	*150 – 157*
SABURI Kh. M., RUSTAMZODA R.	
Extracurricular activities as a means of developing students' journalistic competencies.....	*157 – 164*
CHOBULOVA N. M.	
Formation of moral qualities in primary school students.....	*164 – 169*
EMOMOVA M. N.	
Ways and methods for determining teachers' readiness to adapt juvenile offenders to spiritual and moral values in special educational institutions.....	*169 – 174*
TEACHING TECHNOLOGY	
NAZAROV A. P., ABIDOV R. T.	
Computer programming for objective assessment of 6th grade students' knowledge of positive and negative numbers using the pulot method.....	*175 – 188*
KURBANZODA S. R., NUGMONOV M.	
Organization of the process of forming critical thinking of mathematics teachers in PDC.....	*188 – 196*
ABDUKHOLIKOVA G. I.	
Pedagogical conditions for the use of teaching methods in the process of studying physiology and sports.....	*196 – 206*

ABDUKHOLIKOVA G. I.
Pedagogical classification features of exercise physiology teaching in higher vocational educational institutions..... 207 – 214
AMONOVA M. N.
Using innovative educational technologies in tajik language and literature lessons..... 215 – 218
ASOEV M. M.
The formation of computer and information competence among graduates of secondary vocational education institutions is a key factor in the competitiveness of future specialists..... 219 – 225
BOBIZODA G. M., FAYZULLOEVA M. M.
Methods of teaching titration under heating and its connection with physics…… 226 – 235
GHAYRATZODA G. B.
Effectiveness of mathematical didactic games in developing primary school students' intellectual abilities…… 235 – 243
KAMOLZODA Z. K.
Effective pedagogical models for the use of information and communication technologies in teaching english in medical colleges of Tajikistan……..... 243 – 246
KAYUMZODA G. K.
Dual vocational education and training (dual vet) as a modern educational strategy: theoretical foundations, essence, and development prospects in the context of digitalization, inclusion, interlingual and intercultural dialogue..... 247 – 255
IMOMOVA L. Ch.
Features of students' creative thinking in the process of chemistry teaching..... 255 – 261
KAYUMZODA G. K.
Dual education: international experience and prospects for implementation in the republic of Tajikistan..... 261 – 266
KURBONOV F. A., VAKHOBOV A. E.
Methods of increasing the military-patriotic education of student-soldiers..... 266 – 274
NABIZODA M. N., RAHMONZODA N. R.
The role of dictionaries in the study of words and terms..... 274 – 283
NAZAROVA R. A.
Developing creative abilities in young schoolchildren..... 283 – 290
SAIDOVA R. R.
Peculiarities of studying geometry and its teaching methods on the example of a prism..... 290 – 299
KHONIKOV SH.
Development of pedagogical management through the use of intellectual potential and digitalization in teacher professional development courses..... 299 – 306
KURBONOV F. A., SHOKIROV S. J.
Physical exercises: the key factor for health, vigor, and endurance..... 306 – 311
MAKHMADIEVA M. P., SHUKRONA S. S.
Successes and progress of visually impaired readers in society..... 311 – 320
MAHMADSAIDZODA Sh.
The role and functions of methodological support in secondary general education in improving teacher professional competence..... 320 – 326
MURODALIZODA R. M., SAMARIDDINOVA Z. N.
Quality of education and its pedagogical aspects in the digital environment of a university..... 326 – 332
NOZIMOV Z. T.
The place of physical training in the system of preparation of handball players..... 332 – 340
RAHIMOV J. Kh., KHUDOYRZODA H. Kh.
Improving the processing of text problems using modern teaching methods in the process of studying mathematics in primary school..... 340 – 352
RAJABOV S. M.
Developing a culture of physical education and safe outdoor activity among schoolchildren..... 352 – 356
RAJABOVA Z. B.
The role of play in developing environmental culture in preschool children..... 356 – 360
SAIDZODA M. D., MIROV M. A.
Pedagogical features of teaching basketball in higher professional education..... 360 – 366
SALIMOV F. N.
Key issues in russian language development and the use of information technologies in Tajikistan..... 366 – 369
SAFAROV Yu. S., RAZOKOV Kh S.
Applied gymnastics exercises for special physical training in selected sports..... 369 – 374
TAGIROV N. S.
The system and activity approach as a methodological basis for teaching the history of the tajik people at university..... 374 – 378
USMONOV M. G.
Organizing physical education and supporting health in preschool children with hearing impairments... 378 – 382

KHALIKOVA T. T.
Eco-awareness since childhood: primary school investment in Tajikistan's future green economy..... 382 – 387
KHOLIKOVA D. Sh.
Developing criteria and diagnostic tools for assessing environmental competence: evidence from an educational study..... 387 – 391
KHUDOYORBEKZODA B., GANIEV O. U., TAIGHUNSHOEVA A. G.
Encouragement, motivation, observation methods and teacher qualities in physical education classes for female university students..... 391 – 398
KHUJAMOVA M. I.
Didactic foundations for fostering joy in learning russian among preschool children through tajik and international children's literature..... 398 – 403
KHAZRATKULOV H. Sh., MIRZOZODA Sh. M.
Development of modern science and technology, theoretical analysis of methods of teaching mathematics in higher pedagogical educational institutions..... 403 – 409
DZHONMAKHMADOVA G. Sh.
The introduction of a multi-point system into the educational process is a demand of time..... 409 – 419
SHERDILOVA S. F.
Formative assessment as a factor in the development of critical thinking among students..... 419 – 422

PSYCHOLOGY

RASULOV S. Kh.
Studying the problem of leadership in the concepts and theories of the situational approach..... 423 – 428
SAFARZODA Z. R., FARKHUDDINOVA J. M.
Paternal deprivation as a psychological factor in adolescent personality development..... 429 – 437
YUNUSOVA N. M., DAVLATOV D. R.
Organization of psychological support for sports training in the Republic of Tajikistan..... 438 – 445
HABIBOVA O. M.
Self-knowledge is the basis for personal development..... 445 – 452
TOLIBOVA O. O.
Important stages and components of critical thinking of students..... 452 – 458
EMOMNAZAROVA M. A.
Considering psychological characteristics when choosing a spouse: a theoretical analysis..... 458 – 462
FOZILZODA N. F., BAIMURODOVA H. K.
Tolerance as a value in adolescents' lives amid digital technologies and artificial intelligence..... 463 – 468

For authors……..... *469*

СИЁСАТИ МАОРИФ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА
EDUCATIONAL POLICY

МУНОСИБАТҲОИ БАШАРДӮСТОНАИ ТОҶИКИСТОН ВА КИШВАРҲОИ ОСИЁИ МАРКАЗӢ ДАР ИБТИДОИ АСРИ XXI

ДАВЛАТМАМАДОВА Санам Қодировна *- Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, унвонҷӯйи факултети таърих. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734025, шаҳри Душанбе, хиёбони Сино.* ***Тел.:*** *(+992) 111-99-95-96.*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур таҳлил оиди масъалаи ҳамкориҳои давлатҳо ва пешрафти равандҳои интегратсионӣ миёни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ омадааст. Барқарор кардани робитаҳои дипломатӣ, кушодашавӣ ва ифтитоҳи сафоратҳои давлатҳои хориҷӣ, арҷгузории манфиатҳои умумимиллӣ ва умумидавлатӣ, маълумот медиҳад.

Муаллиф инчунин ҳолати умумӣ ва хусусиятҳои муносибатҳои башардӯстонаи Тоҷикистон ва кишварҳои Осиёи Марказӣ дар ибтидои асри XXI –ро дар самти сиёсати хориҷии давлатҳои Осиёи Марказӣ ва равандҳои интегратсионӣ дар фазои пасошуравӣ Созмони Ҳамкории Шанхай муҳокима намуда, нақши ин ташкилотро дар таъмини бехатарии минтақавӣ нишон медиҳад.

Муаллиф ҳамчунин муносибати ташкилоти Ҳамкории Аврупо ва Тоҷикистонро ёдрас шуда, сиёсати интегратсионии минтақа ва ҷаҳонро нишон медиҳад. Дар мақолаи мазкур муаллиф равандҳои фарҳангиро таҳлил намуда алоқамандии онро бо раванди интегратсионӣ дар фазои пасошуравӣ мавриди таҳлил қарор медиҳад.

Муаллиф махсусан қайд менамояд, ки дар ин минтақа проблемаи минтақа давлатҳоро водор менамояд, ки роҳҳои нави ҳалли ин проблемаро ҷустуҷӯ намоянд ва дар ин масир муаллиф рушди раванди интегратсиониро дар фазои пасошуравӣ роҳи асосии ҳалли масъала маҳсуб медонад.

Муаллиф инчунин қайд менамояд, ки дар ин минтақа проблемаи фарҳангӣ бояд дар асоси манфиатҳои дутарафа ва бисёрҷонибаи давлатҳо ба назар гирифта шавад, зеро баъзе аз давлатҳо фарҳанги умумӣ доранд ва инро низ бояд ба назар гирифт.

Калидвожаҳо*: фарҳанг, истиқлол, муносибатҳои байналмилалӣ, ҳамкорӣ, сиёсат, интегратсия, минтақа, Тоҷикистон.*

ГУМАНИТАРНЫХ СВЯЗЕЙ ТАДЖИКИСТАНА И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В НАЧАЛЕ XXI - ГО ВЕКА

ДАВЛАТМАМАДОВА Санам Кадировна *- Таджикский национальный унвериститет, соискатель, факультета история. Адрес: Республика Таджикистан, 734025, город Душанбе, проспект Сино.* ***Тел.:*** *(+992) 111-99-95-96.*

Аннотация. В данной статье автор рассматривает становление интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Автор приводит этапы становления, закономерности и предпосылки интеграции бывших союзных республик и показывает развитие и укрепление внешне - политического курса стран Центральной Азии и интеграционные процессы на постсоветском пространстве, а также развитие культурных отношений этих стран в регионе. Автор особо отмечает факторы интеграции новых государств и общее состояние и особенности гумманитарных связей Таджикистана и стран Центральной азии в начале XX1-го века. В статье автор указывает на важность сотрудничествога стран региона в деле укрепления безопасности в рамках Шанхайской Организации.

Автор статьи также отмечает роль региональных институтов в культурном сотрудничестве и ссылается на культуру как средству объединения стран региона по вопросам интеграции. В статье автор обсуждает вопросы политики и её влияния на интеграционные процессы на евразийском пространстве. Автор в частности отмечает, что переосмысления приоритетов приводит к новым формам интеграции на постсоветском пространстве, частью которого является объединение общих интересов стран в рамках тесной интеграции. Важной задачей формирования и укрепления этих стран является успешное решение объединения на постсоветском пространстве, что создает почву для евразийской интеграции и развития межгосударственных связей.

Ключевые слова: *культура, независимость, международные отношения, сотрудничество, политика, интеграция, регион, Таджикистан.*

HUMANITARIAN RELATIONS TAJIKISTAN AND CENTRAL ASIA STATES IN EARLY XXI CTNTURY

DAVLATMAMADOVA Sanam Qodirovna *- Tajik National University, applicant, Faculty of History. Address: Republik of Tajikistan, 734025, Dushanbe, Sino Avenue,* ***Phone:*** *(+992) 111-99-95-96.*

Annotation. According to the article the author, consider of becoming independent and its occurrences to the former of the world community. Author leads the creation of the periods of the conformity and precondition of integration republic relationship. Likewise, the author shows activity of the enhancement of foreign policy course of Central Asia states an integrationprocesses on post-soviet areas diplomatically cases in development of the diplomatically relationship of the states both worldwide and in region.

Author, especially shows the common state and features of humanitarian relations tajikistan and central asia states in early 21 ctntury. Author underline and to emphasize the cooperation of Republic of Tajikistan with European Organization of Cooperation and Security and note the collision in the relation between this organization with regional organizations of Central Asia and particularly with Republic of Tajikistan. In this article author stand upon the role of the policy processes in Eurasian space to rethink integration priorities. The existing associations in the post-Soviet space were not able to fully cover the entire range of interests of countries and not all countries were ready for even closer integration. An important task of forming and strengthening of the successful integration is to create of the Eurasian integration and the development of bilateral relations with third countries, including developing a system of trade-economic relations with partners in culture. The countries occupies a special place in integration projects in the post-Soviet space and is located on the periphery of the CIS. But, having economic, demographic potential, the country has no real opportunities for their use.

Keywords*: culture, Independence, international relation, cooperation, integration, policy, Tajikistan.*

Мусаллам аст, ки дар замони муосир ташаккул ва рушди сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон як раванди мураккаб ва душвор буда, ба густариши робитаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва фарҳангӣ бо давлатҳои ҳамсоя равона шудааст. Сарфи назар аз даврaҳои душвору пурташвиши давраи гузариш Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳифзи соҳаи маорифро ҳамчун самти афзалиятноки рушди ҷумҳурӣ ҳисобида, ҳамзамон онро таҳти назорати доимӣ қарор медиҳад. Рушди босуръати ҷамъият ва гузаштан ба марҳалаи нави рушди иҷтимоӣ ва фарҳангӣ доимо ба ҳолат ва иқтидори илму маориф марбут аст. Аз ин лиҳоз, дуруст аст, ки минтақаи Осиёи Марказӣ яке аз марказҳои тамаддуни башарият маҳсуб мешавад. Халқҳои Осиёи Миёна тоҷикон, узбекҳо, қазоқҳо, қирғизҳо, туркманҳо ва дигар халқиятхо ҳанӯз аз замонҳои қадим дар доираи риштаҳои дӯстӣ ва ҳамкории зич бо

ҳам пайвастагии ногусастанӣ доштанд. Халқҳои Осиёи Миёна дар дохили давлатҳои мухталифе, ки дар ин фазои паҳновар арзи вуҷуд доштанд, дар якҷоягӣ алайҳи истилогарони дохилӣ ва хориҷӣ муттаҳид шуда мубориза мебурданд [2,с.95].

Бояд гуфт, ки тоҷикон дар рушди фарҳангу илм ва тамаддуни минтақа саҳми бориз гузоштаанд. Онҳо дар таърихи худ доимӣ аз дӯстӣ ва ҳамсоягии нек тарафдорӣ мекарданд. Тавре, ки Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд мекунанд, «аҷдодони мо дар «Авесто» чунон тарзи ҳаёти поку одилонаро тарғиб намудаанд, ки таъсири он дар табиат ва хислати ниёгони мо то имрӯз боқӣ мондааст. Ҳатто ҳамлаҳои тӯлонии истилогарони хориҷӣ ба сарзамини мо натавонистаанд осори ин фарҳанги волоро аз ҳотираи фархундаи азизамон пок созад. Шиори «Андешаи нек, сухани нек ва амали нек» бо хирадмандона орзую умеди башариятро ифода карда, танҳо ба халқу миллатҳои алоҳида хизмат кардааст, балки дар ташаккули афкору рафтори башарият ва арзишҳои умумибашарӣ низ нақши босазоро бозидааст» [1,с.45].

Нақши тарбиявии тамаддун ва ашъори олиму адибони барҷастаи тоҷикон дар баробари эҷодиёти онҳо асоси забони илмӣ – забони тоҷикӣ - форсӣ гардид, ки робитаҳои адабӣ ва дӯстии халқҳои ин минтақаро мустаҳкам намуд. Сарфи назар аз тафовутҳои ночизи диалектикӣ, антропологӣ ва суннатӣ бо туркзабонҳои минтақа, халқи тоҷик дар муносибатҳои мутақобила ҳамчун намунаи фарҳанги баланд, маънавиёт ва адабиёти баланд намоён аст. Маҳз таҳкурсии мустаҳками таърихии робитаҳои мадании халқҳои минтақа буд, ки он минбаъд ба густариши устувори ҳамкориҳо табдил ёфта, пойдор гардид. Ин муносибатҳо шаклу мазмуни нав пайдо карда, дар мустаҳкам шудани риштаҳои дӯстӣ, ҳамкорӣ ва муносибатҳои адабии халқҳои ин минтақа нақши калонро бозиданд. Дар замони муосир ҳамкории амиқ ва ҳаматарафа дар заминаи умумияти таърихию маданӣ ва сиёсати якдилии халқҳои собиқ Шуравӣ таъсис гардид.

Бояд гуфт, ки Тоҷикистон ба идомаи ҳамкориҳои дӯстона ва мутақобилан судманд бо кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ манфиатдор аст ва аз ҳамин лиҳоз дар солҳои аввали соҳибистиқлолии Тоҷикистон афзалиятҳои геополитикии давлат ва самтҳои асосии сиёсати хориҷии кишвар муайян гардиданд. Ин афзалиятҳо пеш аз ҳама аз рушди муносибатҳои афзалиятноки дуҷониба ва бисёрҷониба бо кишварҳои Осиёи Марказӣ иборат буданд. Фарҳанг дар муносибатҳои байни халқҳо ва давлатҳо ҳамеша омили муҳим буд. Фарҳанги миллии халқҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар доираи як давлат бо ҳам зич алоқаманд буданд ва робитаҳои мадании халқҳои Осиёи Миёна мисоли ин раванд шуда метавонад ва ин тасодуфӣ нест. Зеро халқҳои Осиёи Миёнаро дар тӯли асрҳо таърихи муштарак бо ҳам мепайвандад. Махсусан тоҷикон ва узбекҳо аз ҷиҳати фарҳангӣ бо ҳамдигар нисбатан наздик мебошанд. Ин халқҳо дар фарҳанги маънавӣ, тарзи ҳаёти ҳаррӯза ва анъанаҳо умумияти зиёд доранд. Дар гузашта намояндагони халқҳои тоҷику узбек барои мо намунаҳои дӯстии бародаронаро мерос гузошта буданд. Хамкории мадании халқҳои тоҷику ӯзбек аз замонҳои қадим сар мешавад [2,с.87]. Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шуравӣ, дар шароити бад шудани вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар сар то сари кишварҳои пасошуравӣ, хурӯҷи мутахассисон аз соҳаи фарҳанг мушоҳида мешуд. Ин раванд ба поинравии неруи зеҳнии ҷомеа таъсири назаррас гузошта, боиси суст шудани робитаҳои фарҳангии кишварҳо гардид [5,с.76]. Яке аз иқдомҳои аввалин дар роҳи барпо намудани заминаи ҳамкории минбаъдаи фарҳангии ҷумҳуриҳои бародарии Тоҷикистон ва Узбекистон мулоқоти роҳбарони ду давлати ҳамсоя гардид, ки моҳи марти соли 1988 баргузор шуд. Ин мулоқот дар самти қонеъ гардондани талаботи фарҳангии тоҷикон ва узбекҳои муқими Узбекистон ва Тоҷикистон мутаносибан саҳми калон гузошт [3,с.76].

Воқеаи калидӣ дар таърихи равобити фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна дар аввали солҳои 90-уми асри XX ин мулоқоти раҳбарони ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ буд, ки моҳи июни соли 1990 баргузор шуд. Дар ин мулоқот баёнияи муштарак, ҳамчунин Созишномаи байниҳукуматӣ дар бораи ҳамкориҳои иқтисодӣ, илмию техникӣ ва фарҳангии Қазоқистон, Узбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркманистон ба имзо расид. Бар асоси ин

тавофуқнома дар соли 1990 Вазорати фарҳанги Тоҷикистон бо вазоратҳои кишварҳои Осиёи Марказӣ дар бораи ҳамкориҳои мутақобилаи фарҳангӣ як қатор қарордодҳоро ба имзо расонд.

Бояд қайд намуд, ки аз замони имзои Протоколи Созишномаи тасдиқи фаъолияти муштарак оид ба ҳамкории мутақобилаи фарҳангӣ миёни Тоҷикистон ва Узбекистон аз 27 июли соли 1990 дар сатҳи байнидавлатӣ якчанд чорабиниҳо баргузор гардиданд. Аз он ҷумла, Фестивали минтақавии «Наврӯз-92» дар шаҳри Тошкент яке аз онҳо мебошад. Таҷрибаи гузаронидани озмунҳои минтақавии мусиқӣ дар байни мутахассисон ва талабагони мактабҳои миёнаи махсуси мусиқӣ идомаи чунин чорабиниҳо гардид.

Ҳамин тавр, аз санаи 22 то 31 марти соли 1991 дар шаҳри Душанбе нахустин мусобиқаи мусиқачиёни минтақавӣ барпо гардид, ки дар он намояндагони Узбекистон ҳам иштирок доштанд [3,с.98]. Ҳуҷҷатҳои асосии танзимкунандаи муносибатҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Узбекистон дар солҳои аввали Истиқлол санадҳои зеринро дар бар гирифтанд:

- Созишнома дар бораи ҳамкории фарҳангӣ байни Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Узбекистон аз 26 марти соли 1992;

- Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Узбекистон дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи фарҳанг ва гуманитарӣ аз 4 январи соли 1998;

- Шартнома дар бораи дустии абадии байни Ҷумҳурии Узбекистон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 июни соли 2000 [12, с.2].

Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маданияти Ҷумҳурии Узбекистон бо дарназардошти таҷрибаи чандинсолаи муносибатҳои фарҳангии байни ин ҷумҳуриҳо дар самти мустақилона инкишоф додан ва ба роҳ мондани муносибатҳои дутарафаи фарҳангӣ, ҳуқуқи ҳар як давлат ва халқро ба фарҳанги дутарафа тасдиқ менамоянд. Инчунин мавқеъ ва нақши фарҳанг ва санъатро дар инкишофи ҳамфикрии халқҳо, мустаҳкам намудани муносибатҳои байнидавлатӣ ва байни миллатҳо, тасдиқи арзишҳои умумибашариро мувофиқи қарорҳои давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил, дар асоси принсипҳои баробарӣ ва ихтиёрӣ Созишномаи байнидавлатӣ баста шуд. Ин Созишнома аз 9 модда иборат буда, аз ҷониби вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон А. Хоҷаев ва вазири фарҳанги Ҷумҳурии Узбекистон Н. Ғоибов ба имзо расид [12,с.1]. Дар моддаи 4 Созишномаи мазкур омадааст, ки тарафҳои шартнома дар асоси нақшаҳо ва барномаҳои мувофиқашудаи дуҷонибаи ҳамкориҳои фарҳангӣ ба ташкили сафарҳои ҳунарӣ барои дастаҳои ҳунарӣ ва сароянда гон, дастрасии мутақобилаи нусхаҳои ҳатмии маводи чопӣ, кино, акс ва сабти садо ба депозитарияҳои миллӣ, таъсиси китобхонаҳои ҳамгирошуда ва системаҳои иттилоотӣ ва намоишгоҳҳои фарҳангӣ мусоидат мекунанд. Инчунин тарафҳо уҳдадор шуданд, ки барои намоши экспонатҳои осорхонаҳо, гузаронидани Озмун-фестивалҳо, конференсияҳо, семинарҳо ва дигар чорабиниҳо дар самти санъати касбӣ, эҷодиёти халқ ва фаъолияти маданию маърифатӣ бо ҳамдигар ҳамкорӣ хоҳанд намуд [11,с.1].

Моҳи майи соли 2003 бо ташаббуси Вазорати фарҳанги Узбекистон ва таҳти сарпарастии СММ Фестивали байналмилалии «Баҳори Бойсун» баргузор гардид, ки дар он ансамбли суруду рақси «Баёзи кӯҳистон»-и ноҳияи Тоҷикобод иштирок карда, сазовори ҷойи аввал ва дипломи махсус гардид [10,с1]. Соли 2002 асарҳои рассоми 10-солаи тоҷик Б. Шерназаров дар нахустин Озмуни байналмилалии ба номи К. Беҳзод дар шаҳри Тошканд ба намоиш гузошта шуда, бо дипломи махсус мукофотонида шуданд. Ба Б. Шерназаров ҷоизаи махсуси Кумитаи тадорукоти озмун ва Сафорати Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар шаҳри Душанбе дар вазъияти тантанавӣ супурда шуд. 3 феврали соли 1993 намояндагони

марказҳои илмию методии эҷодиёти халқ ва муассисаҳои фарҳангӣ оид ба корҳои фарҳангии Узбекистон, Қазоқистон, Тоҷикистон, Қирғизистон ва Туркманистон дар маҷлиси машваратӣ дар шаҳри Тошканд ҷамъ омада, қарор дар бораи ҳамкорӣ дар самти эҷодиёти халқӣ қабул карданд [4,с.54].

Дар давоми солҳои 90-уми асри XX давлатҳои Осиёи Марказӣ инчунин дар самти мубодилаи донишҷӯён низ ҳамкорӣ мекарданд. Соли 1994 дар шаҳри Тошканд Фестивали байналмилалии дӯстии ҷавонони донишҷӯ таҳти шиори «Наврӯз, Ёшлик, Дӯстлик» баргузор гардид. Дар давоми панҷ рӯз иштирокчиён аз давлатҳои Россия, Украина, Латвия, Чехия, Белоруссия, Хиндустон, Қазоқистон, Муғулистон ва Тоҷикистон маҳфилҳои тематикӣ гузаронида, бо фаъолияти клубҳои дустӣ-интернационалии Узбекистон шинос шуданд [4,с.45]. Фестивалҳои дӯстӣ, ки дар Тоҷикистон ва Узбекистон барпо гардиданд, ба мустаҳкам шудани робитаҳои мардуми тоҷику узбек ва мубодилаи таҷрибаи байни ду ҷумҳурии соҳибихтиёр мусоидат мекарданд [1,с.115].

Дар ин самт куҳантарин ва маҳбубтарин ҷашни мардуми Осиёи Марказӣ (инчунин дар маҷмуъ Шарқи Наздик ва Миёна) – Наврӯз (маънои «Рӯзи нав») дар пайвастагии миллатҳо нақши азим дорад. Ин ид дар мусиқӣ ва санъати тасвирӣ бештар аз ҳама ҷашну маросимҳои дигар инъикос ёфтааст. Робитаҳои табиӣ ва мустақим бо Наврӯз дар фолклори мусиқии узбекҳо, тоҷикон ва дигар халқҳои Шарқ вомехӯранд. Доираи муайяни образу мавзуъҳо (умуман ба фарорасии баҳор, алалхусус бо тасвири ид алоқаманданд) дар ин ҷо пеш аз ҳама дар жанрҳои муайяни суруд - қофияҳои бачагона, нақшу лирикаи узбекӣ ва тоҷикӣ, ки аз тарафи фолклоршиносон дар як қатор маҳалҳо масалан, дар Исфара қайд карда шудаанд, муносибатҳои фарҳангӣ инкишоф меёбанд. Бо ин мақсад онҳо ҳамкориҳоро тавассути табодули иттилоот дар бораи ҳаёти фарҳангии ҳар як кишвар, баргузории ҷашнвораҳо, сафарҳо ва табодули намоишгоҳҳои ҳунарӣ густариш медоданд.

Моҳи декабри соли 2006 дар шаҳри Тошканд ҷашнвораи дӯстии халқҳо баргузор гардид. Дар ин чорабинӣ донишҷӯёни Донишгоҳи миллии Узбекистон ба номи И. Улуғбек, Донишгоҳи давлатии омӯзгории Перм, донишҷӯёни Коллеҷи бонкии Тошканд ва аъзоёни Ҷунбиши «Камолот»-и ноҳияи Учтеппа ширкат доштанд. Фестивал дар вазъияти дӯстона ва идона гузашта, донишҷӯёни коллеҷ бо забонҳои мухталиф дар он ҷо шеърҳо хонда, ҷавононро ба муттаҳидшавӣ ва ҳифзи сулҳи дар сайёра даъват мекарданд. Сурудҳо ва рақсҳо ба забонҳои узбекӣ, тоҷикӣ, арабӣ, испанӣ ва руминӣ садо медоданд. Ҷашнвора таҳти шиорҳои “Мо тарафдори сулҳ ҳастем!”, “Нест бод ҷанг!”, “Нест бод терроризм!”, ки ба ҳифзи сулҳ, идомаи беҳтарин анъанаҳои ниёгон, таҳкими сулҳи байни мардумон даъват шуда буд, баргузор гардид. Дар ҷамъбасти ҷашнвора беҳтарин намоишномаҳои иштирокчиёни фестивал бо ҷоизаҳо аз рӯйи номинатсияҳои гуногун сарфароз гардонида шуданд.

Боз як ҷашнвораи дигар, ки моҳи ноябри соли 2006 дар Тошканд баргузор шуд, бояд ёдрас намоям. Ин дувумин ҷашнвораи байналмилалии рӯзноманигорони ҷавон аст, ки аз ҷониби Маркази медиавии «Янги авлод» бо дастгирии Фонди ҷамъиятии ҷумҳуриявии «Сен ёлгиз Эмасан», Фонди байналмилалии кӯдакон (ЮНИСЕФ), Агентии оиди ВАО Узбекистон баргузор гардид. Фестивал таҳти шиори “Ҷаҳон бо чашми насли нав” баргузор шуд. Дар ин ҷашнвора рӯзноманигорони ҷавон аз Русия, Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Узбекистон ширкат варзиданд. Яке аз таъсискунандагони ин чорабинӣ, роҳбари Маркази расонаҳои «Янги авлод» С. Кузнев қайд намуд, ки «мақсади асосии мо муттаҳид кардани донишҷӯён, фароҳам овардани имкон ба истеъдодҳои ҷавон барои

табодули афкор оид ба воқеияти гирду атроф ва таҳкими робитаҳои дӯстонаи кишварҳои иштирокчии ин фестивал мебошад [6,с.3].

Соли 2006 ансамбли мақом аз Тоҷикистон дар Донишгоҳи давлатии Бухоро ва дар саҳнаи Коллеҷи санъати Бухоро консертҳо доир намуд. Директори Академияи мақоми Тоҷикистон, Ҳунарпешаи халқии ҷумҳурӣ, номзади илмҳои санъатшиносӣ А. Абдурашидов сафари онҳоро ба Бухоро тасодуфӣ намешуморад, зеро Бухоро яке аз шаҳрҳои бостонӣ ва зодгоҳи санъати мусиқии тоҷик - "Шашмақом" буда, дар ин академия ансамбли тоҷикон фаъолият мекунад, ки бо таъсиси он рушди ҳамаҷонибаи ин мусиқӣ мебоист дар Тоҷикистон низ васеъ паҳн мешуд. Ҳунармандони хизматнишондодаи Узбекистон С. Ҳасанова ва Ш. Отамуродов ба навозандагони тоҷик дарс медоданд. Ба гуфтаи А. Абдурашидов, ӯ аз шеваи иҷроиши классикии “Шашмақом” дар сабки бухороӣ мутаассир шудааст ва таҷрибаи андӯхташуда ба рушди ин санъати мусиқӣ дар Тоҷикистон мусоидат хоҳад кард [7, с.2].

27 апрели соли 2006 дар шаҳри Тошканд ҷаласаи вазирони фарҳанги кишварҳои узви Созмони ҳамкориҳои Шанхай (СҲШ) баргузор гардид. Дар ҷаласа вазири фарҳанг ва варзиши Ҷумҳурии Узбекистон А. Азизхоҷаев, вазири фарҳанг ва иттилооти Ҷумҳурии Қазоқистон С. Ертисбоев, муовини вазири фарҳанги Ҷумҳурии Мардумии Чин Мэн Сяозӣ, вазири фарҳанги Ҷумҳурии Қирғизистон С. Раев, муовини вазири корҳои хориҷии Федератсияи Русия Д. Амунтс, вазири фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон Р. Амиров ва намояндагони Котиботи СҲШ ширкат намуданд. Ин мулоқот боз як далели он гардид, ки роҳбарони кишварҳои узви СҲШ на танҳо ба густариши ҳамкориҳои мутақобилаи сиёсӣ ва тиҷоратию иқтисодӣ, балки ба масъалаи густариши робитаҳои башардӯстона ва фарҳангӣ дар доираи ин созмон таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамоянд. Намоишҳо, фестивалҳо, форумҳо ва симпозиумҳои гуногун, ки якҷоя ташкил карда мешаванд, ба халқҳои мамлакатҳои аъзои ин ташкилот имконият медиҳанд, ки бо фарҳанги ҳамдигар аз наздик шиносоӣ пайдо намоянд. Дар натиҷа пояи муносибатҳои байнидавлатӣ мустаҳкам мегардад. Маълум аст, ки ба СҲШ шӯроҳои котибони Шуроҳои амнияти кишварҳои узв, роҳбарони вазоратҳои корҳои хориҷӣ ва дифоъ, вазирони иқтисод, савдо ва саноат, молия ва конфронси вазирони фарҳанг шомил мебошанд. Дар ҷаласаи охирони Конфронси вазирони фарҳанги СҲШ вазъи муосир ва дурнамои ҳамкориҳо дар соҳаи фарҳанг баррасӣ гардида, тарафҳо қайд карданд, ки барои ба зинаи сифатан нав баланд бардоштани робитаҳо имкониятҳои зиёд мавҷуданд ва тарғиби мутақобилаи фарҳанги бой ва санъати гуногунҷанбаи халқҳои кишварҳои узви СҲШ тақозо мекунад, ки талошҳои муштараки минбаъдаи давлатҳо дар ин самт пурзӯр карда шавад [8,с.2].

Татбиқи нақшаи ҳамкориҳои фарҳангии бисёрҷонибаи кишварҳои узви СҲШ барои солҳои 2006 - 2008 ва омодагӣ ба ҷашнвораи дуюми санъати СҲШ дар моҳи июни соли 2006 дар Чин баррасӣ гардида, рушди пайвастаи робитаҳои фарҳангӣ дар доираи СҲШ қайд карда шуд. Аз ҷумла, баргузории мутақобилаи Рӯзҳои фарҳангии кишварҳои узв ва ширкати фаъолона дар ҷашнвораҳои СҲШ ҳамчун анъана гардидааст.

Ҳамин тариқ, намояндагон аз тамоми кишварҳои узви СҲШ дар Ҷашнвораи байналмилалии мусиқии «Таронаҳои Шарқ», ки моҳи августи соли 2005 дар шаҳри бостонии Самарқанд баргузор гардид, иштирок намуда, ҳунари миллии худро ба намоиш гузоштанд. Дар вохӯрӣ ҳамчунин масъалаҳои рушду таҳкими робитаҳои бевоситаи ҳунармандон, ҳунармандони рақсу мусиқии миллӣ ва дастаҳои театрӣ ва истифодаи васеи имкониятҳои сайёҳӣ барои таҳкими робитаҳои фарҳангӣ баррасӣ гардид. Пас аз анҷоми чорабиниҳои расмӣ консерти бошукуҳ бо иштироки ҳунармандони кишварҳои узви СҲШ

баргузор гардид, ки дар он намояндагони ҳамаи мамлакатҳои иштироккунанда, аз ҷумла ҷумҳуриҳои Узбекистон ва Тоҷикистон баромад карданд. Ин анъанаи нек барои ба ҳам наздик кардани мардум ва таблиғу омӯзиши фарҳангу санъати кишварҳои минтақа мусоидат мекунад [9,с.1].

Тавассути сафарҳои ҳунармандон, фестивалҳо ва озмунҳо дастаҳои эҷодии Тоҷикистон ва Узбекистон барои мустаҳкам намудани риштаҳои дустӣ ва бародарии халқҳои ҳар ду кишвар, ташкил намудани барномаҳои консертӣ ҳамкорӣ мекунанд [5,с.46]. Қобили зикр аст, ки Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо дар ташкили сафарҳо ва ҷашнвораҳо, балки барои таъмини донишҷӯёни тоҷики кишвари ҳамсоя бо китобҳои дарсии зарурӣ саҳмгузорӣ мекунад. Дар натиҷаи ин кӯшишҳо 3 марти соли 2000 «Протокол дар бораи ҳамкорӣ байни Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комбинати полиграфии Тошканди Ҷумҳурии Узбекистон» ба имзо расид [10,с.1]. Дар умум дар давоми то соли 2016 байни Узбекистон ва Тоҷикистон 111 қарордоди байниҳукуматӣ, байнидавлатӣ ва байниидоравӣ баста шуданд, аммо қисми зиёди онҳо дар солҳои 90-ум иҷро нагардиданд [13,с.2]. Аммо ба душвориҳои сунъӣ дар самти муносибатҳои расмӣ нигоҳ накарда, рафтуомади мардум, хешу таборӣ ва дипломатияи фарҳангӣ дар инкишофи муносибатҳои байни давлатҳо саҳми босазо гузоштанд [14;15].

Ҳамин тавр, бо таҳлили равобити фарҳангӣ, илмӣ ва гуманитарии Тоҷикистону давлатҳои ҳамсоя дар давраи таҳқиқшуда хулосаҳои зерин баровардан мумкин аст:

- а**ввалан**, пошхӯрии давлати ИҶШС ва ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон имкони истифодаи пурраи иқтидори мавҷударо дар рушд ва таҳкими робитаҳои фарҳангии байни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Узбекистонро ба миён гузошт;

- с**ониян**, дар солҳои 90-ум, сарфи назар аз давраи душвору пуршиддат заминаи устувори меъёрии ҳамкории илмию фарҳангии ҳар ду давлат ба вуҷуд омад;

- **сеюм**, равобити фарҳангии ду кишвари ҳамсоя асосан тавассути сафарҳои ҳунарии гурӯҳҳои эҷодӣ ва ҳунармандони алоҳида сурат мегирифт; - ч**орум** , маводи баррасишуда аз робитаи байни Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ва Академияи илмҳои Узбекистон шаҳодат медиҳад;

- п**анҷум**, ҳамкории иҷтимоии давлатҳо асосан кумаки башардӯстонаро фаро гирифт ва ин як василае, буд, ки пайвастагии давлатҳоро дар раванди дипломатияи халқӣ нигоҳ медошт.

АДАБИЁТ:

1. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён (Китоби сеюм). –Душанбе, 2006. – 674 с.

2. Раҷабов З. Ш. Дар бораи дӯстии халқҳои тоҷику узбек. – Душанбе, 1968. – 178 с.

3. Ёқубова Д. Ҳамкории илмию фарҳангии Тоҷикистон ва Узбекистон (1981-1990). диссертатсияи номзади илми таърих. – Душанбе, 1994. – 167 с.

4. Тюриков В., Шагулямова Р. Ҷумхурии мустақили Узбекистон. – Тошканд, 1997. С. 127.

5. Шарипов А. Аз таърихи муносибатҳои Тоҷикистону Қазоқистон (1991-2006). – Душанбе, 2012. – 345 с.

6. Муаллими Узбекистон. № 46 (15011)., 17 ноябри соли 2006.

7. Узбекистон овози. № 4 (705), 27 январи соли 2006.

8. Узбекистон овози. № 17 (718) 28 апрели соли 2006.

9. Узбекистон овози. № 24 (725) 16 июни соли 2006.

10. Бойгонии Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи байналмилалӣ. Папкаи Узбекистон, Шартномаҳо. Ҳуҷҷати № 1/388. Созишномаи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Узбекистон, 26 марти соли 1992.

11. Бойгонии Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи байналмилалӣ. Папкаи Узбекистон, Шартномаҳо. Ҳуҷҷати № 1/388. Созишномаи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Узбекистон, 26 марти соли 1992.

12. Бойгонии Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ҳисобот дар бораи ҳамкориҳои фарҳангӣ бо кишварҳои ИДМ.

13. www.old.asiaplustj.info. Рашид Гани Абдулло, 15 декабря 2016 год // Таджикско-узбекские отношения // Режим доступа: 11 февраля 2026 год.

14. www.IWPR. Восстановление подорванных таджикско - узбекских отношений // Режим доступа: 11 февраля 2026 год.

15. www.prezident.uz. Таджикско-узбекские отношения поднимутся до уровня союзничество // 02.06.22. Режим доступа: 11 февраля 2026 год.

МАСЪАЛАҲОИ УМУМИНАЗАРИЯВИИ ПЕДАГОГИКА
ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ
GENERAL THEORETICAL PROBLEMS OF PEDAGOGY

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВӢ ВА МЕТОДОЛОГИИ ПЕШГИРИИ ПЕДАГОГИИ ДЕВИАНТӢ (КАҶРАФТОРӢ) ВА ҶИНОЯТКОРӢ ДАР МУҲИТИ НОБОЛИҒОН

АКРАМОВА Мохрухсор Ҳамидҷоновна *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Академияи сайёҳии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 009-09-11-26.* ***E-mail:*** *mohakramova@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷинояткорӣ дар муҳити ноболиғон мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф бо такя ба осори олимони соҳаҳои педагогика, психология, сотсиология ва ҳуқуқшиносӣ омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогии ташаккули рафтори ғайримеъёриро муайян намуда, сабабҳо ва шароитҳои ба вуҷуд омадани он дар байни наврасонро баррасӣ кардааст. Дар мақола нақши муҳими оила, муассисаҳои таълимӣ, муҳити иҷтимоӣ ва воситаҳои ахбору технологияҳои иттилоотӣ дар ташаккул ва пешгирии рафтори девиантӣ нишон дода шудааст. Ҳамзамон, назарияҳои илмии Э. Дюркгейм, Р. Мертон, З. Фрейд, А. Бандура, А. Макаренко, В. Сухомлинский, Л. Выготский ва дигар муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ таҳлил гардида, аҳамияти онҳо барои такмили низоми пешгирии педагогии ҳуқуқвайронкунӣ байни ноболиғон асоснок карда шудааст. Дар натиҷаи таҳқиқот самтҳои асосии баланд бардоштани самаранокии корҳои профилактикӣ, аз ҷумла рушди ҳамкории оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа, истифодаи технологияҳои инноватсионии педагогӣ, ташаккули фарҳанги ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҷавонон, инчунин такмили муҳити иҷтимоӣ ва тарбиявӣ пешниҳод гардидаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд дар фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, мақомоти соҳаи маориф, равоншиносон, омӯзгорон ва дигар субъектҳои тарбиявӣ барои пешгирии рафтори девиантӣ ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон мавриди истифода қарор гиранд.

Калидвожаҳо: *рафтори девиантӣ, ноболиғон, ҷинояткорӣ, пешгирии педагогӣ, тарбия, муҳити иҷтимоӣ, профилактика, педагогика.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРОФИЛАКТИКИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И ПРЕСТУПНОСТИ В СРЕДЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

АКРАМОВА Мохрухсор Хамиджоновна *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры гуманитарных и естественно-математических дисциплин Академии туризма Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 009-09-11-26.****E-mail:*** *mohakramova@mail.ru*

Аннотация: В статье анализируются теоретические и методологические аспекты педагогической профилактики девиантного поведения и преступности в среде несовершеннолетних. На основе работ ученых в области педагогики, психологии, социологии и права автор выявляет социально-психологические и педагогические факторы формирования нестандартного поведения, рассматривает причины и условия его возникновения среди подростков. В статье показана важная роль семьи, образовательных учреждений, социальной среды и информационно-коммуникационных технологий в формировании и профилактике девиантного поведения. Одновременно анализируются научные теории Е. Дюркгейма, Р. Мертона, З. Фрейда, А. Бандуры, А. Макаренко, В. Сухомлинского, Л. Выготского и других отечественных и зарубежных исследователей, обосновывается их важность для совершенствования системы педагогической

профилактики делинквентности среди несовершеннолетних. Результаты исследования указывают на ключевые области повышения эффективности профилактической работы, включая развитие сотрудничества между семьей, образовательным учреждением и обществом, использование инновационных педагогических технологий, формирование правонравственной культуры молодежи, а также улучшение социально-образовательной среды. Результаты исследования могут быть использованы в деятельности образовательных учреждений, органов управления образованием, психологов, учителей и других образовательных организаций для предотвращения девиантного поведения и преступности среди несовершеннолетних.

Ключевые слова: *девиантное поведение, несовершеннолетние, преступность, педагогическая профилактика, воспитание, социальная среда, профилактика, педагогика.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF PEDAGOGICAL PREVENTION OF DEVIANT BEHAVIOR AND JUVENILE DELINQUENCY AMONG MINORS

MOHRUKHSOR Khamidjonovna Akramova *- candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of humanities and natural and mathematical disciplines at the Academy of tourism of the International university of tourism and entrepreneurship of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 009-09-11-26.* ***E-mail:*** *mohakramova@mail.ru,*

Annotation. The article analyzes the theoretical and methodological aspects of pedagogical prevention of deviant behavior and crime in the environment of minors. Based on the works of scientists in the fields of pedagogy, psychology, sociology and law, the author identifies social, psychological and pedagogical factors of the formation of non-standard behavior, and considers the causes and conditions of its emergence among adolescents. The article shows the important role of the family, educational institutions, social environment and information and communication technologies in the formation and prevention of deviant behavior. At the same time, the scientific theories of E. Durkheim, R. Merton, Z. Freud, A. Bandura, A. Makarenko, V. Sukhomlinsky, L. Vygotsky and other domestic and foreign researchers are analyzed, and their importance for improving the system of pedagogical prevention of delinquency among minors is substantiated. The research results suggest key areas for increasing the effectiveness of preventive work, including the development of cooperation between the family, educational institution and society, the use of innovative pedagogical technologies, the formation of a legal and moral culture of youth, as well as the improvement of the social and educational environment. The results of the study can be used in the activities of educational institutions, education authorities, psychologists, teachers and other educational entities to prevent deviant behavior and crime among minors.

Keywords: *deviant behavior, minors, juvenile delinquency, pedagogical prevention, upbringing, social environment, prevention, pedagogy.*

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва инкишофи босуръати муносибатҳои иҷтимоӣ масъалаи рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷиноятқорӣ байни ноболиғон яке аз проблемаҳои муҳими ҷомеаи муосир мебошад. Зиёдшавии ҳолатҳои ҳуқуқвайронкунӣ, муносибати хашмгинӣ, рафторҳои аз меър гузашта истифодаи воситаҳои зараровар ва дигар шаклҳои рафтори ғайримуқаррарӣ водор месодад, ки омӯзиши амиқи омилҳои ба вуҷудоварандаро ба миён меорад.

Ноболиғон ҳамчун гурӯҳи осебпазири ҷомеа бештар зери таъсири муҳити иҷтимоӣ қарор мегиранд. Норасоии тарбия дар оила, мушкилоти иҷтимоӣ, таъсири манфии шабакаҳои иҷтимоӣ, паст гардидани назорати педагогӣ ва камбудиҳои муҳити таълимӣ метавонанд боиси ташаккули рафтори девиантӣ гарданд.

Аз ин лиҳоз, омӯзиши асосҳои назариявию методологии пешгирии педагогии рафтори девиантӣ ва ҷинояткорӣ аҳамияти муҳими илмӣ ва амалӣ дорад.

Масъалаи рафтори девиантӣ ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон аз ҷумлаи масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ ба ҳисоб рафта, дар илмҳои педагогика, психология, сотсиология ва ҳуқуқшиносӣ мавриди омӯзиши васеъ қарор гирифтааст. Дар замони муосир тағйирёбии муҳити иҷтимоӣ, рушди технологияҳои иттилоотӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ ва таъсири фарҳангҳои гуногун ба ташаккули шахсияти наврасон таъсири ҷиддӣ расонида, омӯзиши илмии ин падидаро боз ҳам муҳим гардонидааст [17, с. 92].

Дар адабиёти илмии хориҷӣ масъалаҳои назариявии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) аввалин маротиба дар таҳқиқоти сотсиологӣ ва психологӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Олими фаронсавӣ Эмил Дюркгейм мафҳуми “аномия”-ро ҳамчун ҳолати вайроншавии меъёрҳои иҷтимоӣ шарҳ дода, рафтори девиантиро натиҷаи суст гардидани назорати иҷтимоӣ медонист [1, с. 112]. Назарияи мазкур дар рушди минбаъдаи таҳқиқоти сотсиологӣ заминаи муҳим гузошт.

Баъдан Роберт Мертон назарияи сохтори иҷтимоӣ ва аномияро пешниҳод намуда, сабабҳои асосии рафтори девиантиро дар номувофиқати байни ҳадафҳои иҷтимоӣ ва имкониятҳои воқеии дастрасии онҳо арзёбӣ кардааст [2, с. 256]. Ба андешаи ӯ, маҳдудияти имкониятҳои иҷтимоӣ метавонад шахсро ба рафтори зиддиҷамъиятӣ водор намояд.

Дар таҳқиқоти психологӣ Зигмунд Фрейд рафтори девиантиро ҳамчун натиҷаи зиддияти равонӣ байни талаботи дохилӣ ва меъёрҳои иҷтимоӣ тавсиф кардааст [3, с. 84]. Инчунин Албert Бандура дар назарияи омӯзиши иҷтимоӣ таъкид менамояд, ки наврасон рафтори ғайримеъёриро бештар тавассути мушоҳида ва тақлид аз муҳити атроф аз худ мекунанд [4, с. 143].

Дар соҳаи педагогика масъалаҳои тарбияи наврасони дорои рафтори девиантӣ дар корҳои илмии Антон Макаренко, Василий Сухомлинский ва Лев Выготский таҳқиқ гардидаанд [5, с. 201; 6, с. 97; 7, с. 173]. Онҳо нақши муҳити тарбиявӣ, коллектив ва муносибати инсондӯстонаи омӯзгорро дар ислоҳи рафтори наврасон муҳим арзёбӣ намудаанд.

Таҳлили адабиёти илмии хориҷӣ нишон медиҳад, ки масъалаи рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) аз мавқеи илмҳои сотсиология, психология ва педагогика ҳамаҷониба омӯхта шудааст. Назарияи «аномия»-и Эмил Дюркгейм ва консепсияи сохтори иҷтимоии Роберт Мертон собит менамоянд, ки суст гардидани назорати иҷтимоӣ, вайроншавии низоми арзишҳо ва маҳдудияти имкониятҳои иҷтимоӣ метавонанд ба ташаккули рафтори ғайримеъёрӣ замина гузоранд. Аз нигоҳи психологӣ бошад, Зигмунд Фрейд ва Албert Бандура нишон медиҳанд, ки омилҳои дохилии равонӣ, инчунин таъсири муҳити иҷтимоӣ, мушоҳида ва тақлид дар пайдоиши рафтори девиантӣ нақши муҳим доранд. Тадқиқоти намояндагони илми педагогика А. Макаренко, В. Сухомлинский ва Л. Виготский собит месозанд, ки муҳити солими тарбиявӣ, фаъолияти коллективӣ, муносибати инсондӯстона ва дастгирии педагогӣ воситаҳои муассири ислоҳ ва пешгирии рафтори девиантии наврасон мебошанд. Аз ин рӯ, пешгирии самараноки каҷрафторӣ дар муҳити ноболиғон татбиқи муносибати комплексиро тақозо менамояд, ки дар он омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ дар ҳамбастагӣ ба назар гирифта шаванд.

Дар илми муосири рус масъалаҳои пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва девиатсияи ноболиғон дар таҳқиқоти В.Д. Менделевич, Л.И. Божович, А.Е. Личко, С.А. Беличева ва дигарон мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [8, с. 65; 9, с. 214; 10, с. 132; 11, с. 118]. Ин олимон омилҳои психологӣ, иҷтимоӣ ва педагогии ташаккули рафтори девиантиро таҳлил намуда, роҳҳои пешгирии онро пешниҳод кардаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ масъалаҳои тарбия, иҷтимоишавӣ ва пешгирии рафтори зиддиҷамъиятии ноболиғон аз ҷониби як қатор олимон ва муҳаққиқон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Аз ҷумла, дар корҳои илмии М. Лутфуллоев масъалаҳои тарбияи ахлоқии наврасон, ташаккули арзишҳои миллӣ ва фарҳанги рафтор дар муҳити

таълимӣ таҳлил шудаанд [12, с. 76]. Ӯ таъкид менамояд, ки заиф гардидани назорати тарбиявӣ метавонад ба косташавии меъёрҳои ахлоқӣ байни ҷавонон оварда расонад.

Инчунин олими дигари тоҷик Ф. Шарифзода масъалаҳои педагогикаи иҷтимоӣ ва нақши муҳити таълимиро дар ташаккули шахсияти кӯдак мавриди омӯзиш қарор дода, аҳамияти ҳамкории оила ва муассисаи таълимиро дар пешгирии рафтори девиантӣ муҳим арзёбӣ намудааст [13, с. 104].

Дар таҳқиқоти А. Раҳмонов ва Ҳ. Саидов омилҳои иҷтимоӣ ва психологии ҳуқуқвайронкунӣ байни ноболиғон таҳлил гардида, таъсири муҳити носолими оилавӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ ва бекории волидайн ҳамчун сабабҳои асосии пайдоиши рафтори ғайримеъёрӣ нишон дода шудаанд [14, с. 88; 15, с. 141].

Ҳамчунин, дар корҳои илмии Н. Ғаффорӣ, Қ. Қодиров, С. Мирзоев ва З. Абдуллозода масъалаҳои баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, фарҳанги шаҳрвандӣ ва тарбияи иҷтимоии наврасон таҳқиқ гардидаанд [16, с. 57; 17, с. 92; 18, с. 133; 19, с. 69]. Муаллифон махсусан нақши муассисаҳои таълимиро дар ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқии ҷавонон муҳим арзёбӣ мекунанд.

Масъалаҳои психологию педагогии мутобиқшавии иҷтимоии ноболиғон дар таҳқиқоти Р. Ҷалолов, М. Каримзода ва Д. Сафаров низ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд [20, с. 154; 21, с. 120; 22, с. 101]. Дар ин таҳқиқотҳо масъалаҳои таъсири муҳити иҷтимоӣ, муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва омилҳои стрессовар ба рафтори наврасон баррасӣ шудаанд.

Таҳлили корҳои илмии муҳаққиқони тоҷик нишон медиҳад, ки масъалаҳои тарбия, иҷтимоишавӣ ва пешгирии рафтори девиантии ноболиғон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷанбаҳои гуногуни педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ мавриди омӯзиши амиқ қарор гирифтаанд. Натиҷаҳои таҳқиқоти М. Лутфуллоев ва Ф. Шарифзода аҳамияти тарбияи ахлоқӣ, ташаккули арзишҳои миллӣ, муҳити мусоиди таълимӣ ва ҳамкории самараноки оилаву муассисаи таълимиро ҳамчун омили муҳими пешгирии каҷрафторӣ асоснок менамоянд. Таҳқиқоти А. Раҳмонов ва Ҳ. Саидов собит месозанд, ки муҳити носолими оилавӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, мушкилоти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аз ҷумлаи сабабҳои асосии пайдоиши рафтори ғайримеъёрӣ байни ноболиғон мебошанд. Дар баробари ин, корҳои Н. Ғаффорӣ, Қ. Қодиров, С. Мирзоев ва З. Абдуллозода зарурати баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, фарҳанги шаҳрвандӣ ва тарбияи иҷтимоии ҷавононро ҳамчун воситаи муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ таъкид менамоянд. Ҳамчунин, таҳқиқоти Р. Ҷалолов, М. Каримзода ва Д. Сафаров нишон медиҳанд, ки мутобиқшавии иҷтимоии ноболиғон, сифати муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва таъсири омилҳои стрессовар ба ташаккули рафтори онҳо таъсири назаррас мерасонанд. Аз ин рӯ, пешгирии самараноки рафтори девиантӣ дар шароити Тоҷикистон татбиқи тадбирҳои мукаммали педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоиро тақозо намуда, ҳамкории пайвастаи оила, муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеаро ҳамчун шарти асосии тарбияи шахсияти солим ва масъулиятшинос муайян месозад.

Илова бар ин, дар солҳои охир муҳаққиқони тоҷик масъалаҳои таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ва технологияҳои иттилоотиро ба рафтори наврасон мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Дар ин самт корҳои илмии Ш. Нуруллоев ва И. Ҳакимзода аҳамияти махсус дошта, онҳо таъсири муҳити маҷозиро ба ҷаҳонбинӣ ва рафтори ҷавонон таҳлил намудаанд [23, с. 48; 24, с. 73].

Бо вуҷуди таҳқиқоти анҷомдодашуда, масъалаҳои методологияи муосири пешгирии педагогии рафтори девиантӣ ва ҷиноятқорӣ байни ноболиғон ҳанӯз омӯзиши амиқро талаб менамоянд. Хусусан, масъалаҳои татбиқи технологияҳои инноватсионии педагогӣ, рушди ҳамкории муассисаҳои таълимӣ бо оила ва ҷомеа, инчунин таҳияи механизмҳои нави профилактикӣ дар шароити ҷомеаи иттилоотӣ аҳамияти муҳим доранд [21, с. 120].

Аз ин рӯ, таҳқиқи ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии пешгирии педагогии каҷрафторӣ ва ҷиноятқорӣ дар муҳити ноболиғон ҳамчун самти муҳими илмӣ ва амалӣ арзёбӣ мегардад [18, с. 133].

Як зумра олимони соҳавӣ оид ба рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва пешгирии он назарияҳои гуногунро пешниҳод намудаанд.

Таҳлилии олимон ва назарияҳои марбут ба рафтори девиантӣ ва пешгирии он

Ҷадвали №1

№	Олим / муҳаққиқ	Самти таҳқиқот	Ғоя ва назарияи асосӣ	Аҳамият барои пешгирии педагогӣ
1	Эмил Дюркгейм	Сотсиология	Назарияи “аномия” ва сустшавии меъёрҳои иҷтимоӣ	Тақвияти назорати иҷтимоӣ ва муҳити солими тарбиявӣ
2	Роберт Мертон	Сотсиологияи иҷтимоӣ	Номувофиқии ҳадафҳои иҷтимоӣ ва имкониятҳо сабаби девиатсия мегардад	Таъмини баробарии иҷтимоӣ ва дастгирии наврасон
3	Зигмунд Фрейд	Психология	Зиддияти дохилии равонӣ омили рафтори ғайримеъёрӣ мебошад	Кӯмаки психологӣ ва ташхиси барвақтӣ
4	Алберт Бандура	Психологияи иҷтимоӣ	Рафтор тавассути мушоҳида ва тақлид ташаккул меёбад	Ташкили муҳити намунавии тарбиявӣ
5	Антон Макаренко	Педагогика	Нақши коллектив ва меҳнат дар ислоҳи шахсият	Истифодаи тарбияи коллективӣ
6	Василий Сухомлинский	Педагогика	Муносибати инсондӯстона дар тарбия муҳим аст	Баланд бардоштани фарҳанги муносибати омӯзгор
7	Лев Виготский	Психологияи педагогӣ	Муҳити иҷтимоӣ ба рушди шахсият таъсир мерасонад	Тақвияти муҳити мусоиди таълимӣ
8	В.Д. Менделевич	Психологияи девиантӣ	Таҳлили омилҳои психологии девиатсия	Ташкили корҳои профилактикӣ
9	Л.И. Божович	Психологияи шахсият	Инкишофи шахсият ба муҳити иҷтимоӣ вобаста аст	Рушди муносибатҳои солими иҷтимоӣ
10	А.Е. Личко	Психологияи наврасон	Акцентуатсияи характер ба рафтори девиантӣ таъсир мерасонад	Кор бо наврасони гурӯҳи хавфнок
11	С.А. Беличева	Психологияи превентивӣ	Пешгирии барвақтии ҳуқуқвайронкунӣ муҳим аст	Татбиқи низоми профилактика
12	М. Лутфуллоев	Педагогикаи тоҷик	Тарбияи ахлоқӣ ва арзишҳои миллӣ	Баланд бардоштани фарҳанги ахлоқии ҷавонон
13	Ф. Шарифзода	Педагогикаи иҷтимоӣ	Ҳамкории оила ва мактаб дар тарбия	Тақвияти робитаи оила ва муассисаи таълимӣ
14	А. Раҳмонов	Иҷтимоиёт	Таъсири муҳити носолими иҷтимоӣ	Дастгирии иҷтимоии наврасон
15	Ҳ. Саидов	Психология	Омилҳои психологӣ ва оилавии девиатсия	Машварати психологӣ бо ноболиғон
16	Н. Ғаффорӣ	Ҳуқуқ ва тарбия	Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ	Тарбияи ҳуқуқии ҷавонон
17	Қ. Қодиров	Педагогикаи иҷтимоӣ	Муҳити иҷтимоӣ дар ташаккули шахсият муҳим аст	Рушди муҳити солими иҷтимоӣ
18	С. Мирзоев	Тарбияи шаҳрвандӣ	Ташаккули ҷаҳонбинии шаҳрвандӣ	Баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандӣ
19	З. Абдуллозода	Тарбияи ахлоқӣ	Нақши ахлоқ дар рафтори ҷавонон	Тақвияти тарбияи маънавӣ
20	Ш. Нуруллоев	Технологияҳои иттилоотӣ	Таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба наврасон	Назорати муҳити маҷозӣ
21	И. Ҳакимзода	Педагогика ва технология	Муҳити иттилоотӣ ба ҷаҳонбинӣ таъсир мерасонад	Истифодаи дурусти технология дар тарбия

Ҷадвали мазкур дар асоси адабиёти илмии соҳаи педагогика, психология ва сотсиология, яъне манбаъҳое истифода шуданд, ки дар таҳқиқоти воқеии илмӣ оид ба рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон дар соҳаи илмӣ таҳқиқот анҷом дода шудааст.

Ҷадвал назарияҳои олимони хориҷӣ ва тоҷикро дар самти рафтори девиантӣ ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон ҷамъбаст менамояд. Он омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогии ташаккули ин падидаро таҳлил карда, ҳамзамон роҳҳои пешгирии педагогӣ, нақши оила, мактаб ва ҷомеаро дар коҳиши рафтори ғайримеъёрӣ ва баланд бардоштани тарбияи ахлоқӣ нишон медиҳад.

Мақсади мақолаи мазкур аз таҳлили ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии пешгирии педагогии рафтори девиантӣ ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон мебошад. Дар ин замина, омӯзиши омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогие, ки ба ташаккули рафтори ғайримеъёрӣ дар муҳити наврасон таъсир мерасонанд, муҳим арзёбӣ гардида, инчунин муайян намудани самтҳои самараноки фаъолияти профилактикӣ дар низоми таълиму тарбия ҳамчун вазифаи муҳими илмӣ ва амалӣ пеш гузошта шудааст.

Ҳамзамон бо мақсади таҳлили адабиёти илмӣ ва таҷрибаи педагогии ватанӣ ва хориҷӣ модели назариявии пешгирии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) таҳия гардида, нақши муассисаҳои таълимӣ, оила ва муҳити иҷтимоӣ дар раванди иҷтимоишавии ноболиғон асоснок мешавад.

Дар раванди омӯзиши маводи мазкур маҷмӯи усулҳои назариявӣ, таҷрибавӣ ва таҳлилӣ истифода гардиданд, ки барои омӯзиши ҳамаҷонибаи масъалаи пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон заминаи илмӣ фароҳам оварданд.

Инчунин дар раванди таҳқиқот усули таҳлили назариявӣ истифода шуда, тавассути он адабиёти илмии ватанӣ ва хориҷӣ, корҳои олимони соҳаи педагогика, психология, сотсиология ва ҳуқуқшиносӣ мавриди омӯзиш ва муқоиса қарор дода шуданд. Ин усул имкон дод, ки моҳият, хусусиятҳо ва омилҳои асосии ташаккули рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) муайян карда шаванд.

Ҳамчунин, усули таҳлили муқоисавӣ барои муқоисаи назарияҳо, консепсияҳо ва таҷрибаҳои гуногуни педагогии пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон истифода гардид. Тавассути ин усул таҷрибаи олимони тоҷик ва хориҷӣ омӯхта шуда, самтҳои самараноки фаъолияти пешгирӣ муайян карда шаванд.

Дар раванди омӯзиши масъалаи мазкур усули мушоҳидаи педагогӣ низ мавриди истифода қарор гирифта, хусусиятҳои рафтор, муносибатҳои иҷтимоӣ ва сатҳи мутобиқшавии ноболиғон дар муҳити таълимӣ таҳлил карда шуданд. Ин усул барои муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба рафтори наврасон аҳамияти муҳим дорад.

Илова бар ин, усули пурсиш ва суҳбат бо омӯзгорон, волидайн ва наврасон истифода гардида, тавассути он маълумот оид ба сабабҳои иҷтимоӣ ва педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ҷамъоварӣ карда шуда, самараҳои хубро ба бор хоҳад овард.

Дар раванди таҳқиқиқи маводи мазкур инчунин усули ҷамъбаст ва хулосабарории илмӣ истифода гардида, натиҷаҳои бадастомада таҳлил ва низомнок карда шуданд. Ин усул имконият дод, ки хулосаҳои илмӣ ва тавсияҳои амалии марбут ба такмили низоми пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) пешниҳод карда шаванд.

Боиси тазаккур аст, ки каҷрафтории наврасон (рафтори девиантӣ) яке аз масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ, педагогӣ ва равонии ҷомеаи муосир ба шумор рафта, чунин шакли рафторест, ки ба меъёрҳо, қоидаҳо ва арзишҳои қабулшудаи ҷомеа мухолифат мекунад. Ин падида бештар дар давраи наврасӣ мушоҳида мешавад, зеро дар ин марҳилаи синнусолӣ шахсият ташаккул ёфта, наврас ба тағйироти ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ рӯ ба рӯ мегардад. Барои омузиш ва таҳқиқи масъалаи мазкур метавон роҳҳои ошкор ва пешгирии онро омӯхт. Ҳамаи усулҳои таҳқиқотии илман асоснокшуда, барои ошкор ва пешгирии ин зуҳуроти ташвишовари ҷомеъа мусоидат хоҳанд кард.

Истифодаи маҷмӯи усулҳои илмӣ ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи ин масъала ва асоснок намудани роҳҳои самараноки пешгирии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷинояткорӣ байни ноболиғон мусоидат менамояд. Дар сарчашммаҳои илмӣ-тадқиқотии муҳаққиқони ватанию хориҷӣ соҳаи педагогика, психология, сотсиология ва ҳуқуқшиносӣ ошкор сохтан ва пешгирӣ кардани рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) байни ноболиғон бо усулҳои маъмули соҳавӣ ба роҳ мода мешаванд, ки натиҷаҳои дилхоҳро метавон ба даст овард.

Усулҳои асосии таҳқиқоти илмиро дар самти пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) байни ноболиғон ба низоми муайян пешниҳод инъикос менамояд. Дар маркази диаграма маҷмӯи усулҳои таҳқиқот ҷойгир шуда, онҳо ба гурӯҳҳои назариявӣ, эмпирикӣ ва амалии таҳқиқот ҷудо гардидаанд.

Таҳлил нишон медиҳад, ки таҳлили назариявӣ барои омӯзиши адабиёти илмӣ ва муайян намудани асосҳои консептуалии масъала истифода мешавад. Таҳлили муқоисавӣ бошад, имконият медиҳад, ки таҷрибаи олимони ватанӣ ва хориҷӣ омӯхта шуда, роҳҳои самараноки пешгирии ҷиноятқорӣ муайян карда шаванд.

Мушоҳидаи педагогӣ, пурсиш ва суҳбат ҳамчун усулҳои эмпирикӣ барои ҷамъоварии маълумоти воқеӣ оид ба рафтор ва хусусиятҳои иҷтимоии ноболиғон хизмат менамоянд. Усули тестӣ-диагностикӣ барои муайян намудани гурӯҳҳои хавфнок ва хусусиятҳои психологӣ аҳамияти муҳим дорад. Нақши озмоиши педагогиро дар санҷиши самаранокии чорабиниҳои профилактикӣ нишон дода, дар марҳилаи охир ҷамъбаст ва хулосабарорӣ барои таҳлили натиҷаҳо ва пешниҳоди тавсияҳои илмӣ истифода мегардад. Робитаи мантиқӣ ва пайдарҳамии усулҳои таҳқиқотро нишон дода, заминаи илмии омӯзиши рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва роҳҳои пешгирии педагогии онро асоснок менамояд. Маводи мазкур низ аз ҷониби муаллиф дар асоси таҳқиқоти илмии олимони соҳаи педагогика, психология ва сотсиология пешниҳод шудааст.

Ҷадвал усулҳои асосии таҳқиқоти илмиро дар самти пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) байни ноболиғон нишон дода, аҳамияти назариявӣ ва амалии ҳар як усулро дар раванди омӯзиш ва профилактикаи ҳуқуқвайронкунӣ муайян менамояд. Масъалаи рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷиноятқорӣ байни ноболиғон дар шароити ҷомеаи муосир хусусияти мураккаби иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ дошта, яке аз масъалаҳои муҳими сиёсати иҷтимоӣ ва тарбиявии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Натиҷаҳои таҳлил собит намуданд, ки ташаккули рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) дар байни наврасон на танҳо ба омилҳои инфиродии равонӣ, балки бештар ба муҳити иҷтимоӣ, сатҳи тарбия, муносибатҳои оилавӣ ва фаъолияти муассисаҳои таълимӣ вобастагӣ дорад.

Дар раванди ҷаҳонишавии муосир тағйироти иҷтимоию иқтисодии ҷомеа ва рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ ва таъсири фарҳангҳои бегонаро ба ташаккули шахсияти ноболиғон таъсири назаррас расонида истода, маҳз бо сабабҳои он коҳиш ёфтани назорати оилавӣ ва кам гардидани муоширати байни волидон, фарзандон ва надоштани муносибати фаъол дар бисёр ҳолатҳо боиси зиёдшавии рафтори зиддиҷамъиятӣ байни наврасон мегардад. Дар ин замина, таҳқиқот нишон дод, ки ноболиғоне, ки дар муҳити носолими оилавӣ ба воя мерасанд, бештар ба таъсири гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ва рафторҳои ғайримеъёрӣ дучор мешаванд.

Сабабҳои каҷрафтории ноболиғон метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир шавад: саркашӣ аз таҳсил, вайрон намудани интизоми ҷамъиятӣ, беэҳтиромӣ нисбат ба калонсолон, дурӯғгӯӣ, авбошӣ, таҷовузкорӣ, истеъмоли машрубот ва маводи нашъаовар, тамокукашӣ, оворагардӣ ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳо. Дар баъзе ҳолатҳо чунин рафтор метавонад ба ҷиноятқорӣ низ оварда расонад.

Метавон тавзеҳ дод, ки сабабҳои каҷрафторӣ гуногунанд. Онҳо метавонанд пеш аз ҳама муҳити оила дар ташаккули рафтори наврас нақши муҳим мебозад. Низоъҳои оилавӣ, бетаваҷҷуҳии падару модар, набудани назорат ва муҳаббат метавонанд ба пайдоиши мушкилоти рафторӣ мусоидат намоянд. Ҳамчунин таъсири манфии ҳамсолон, шабакаҳои иҷтимоӣ, вазъи номусоиди иқтисодӣ ва паст будани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ аз ҷумлаи омилҳои асосии пайдоиши каҷрафторӣ ба ҳисоб мераванд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки яке аз омилҳои асосии пайдоиши рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) паст будани сатҳи маърифати ҳуқуқӣ ва ахлоқии ноболиғон мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо наврасон моҳияти ҳуқуқвайронкунӣ ва оқибатҳои иҷтимоии амалҳои худро пурра дарк намекунанд. Ин ҳолат зарурати тақвияти корҳои фаҳмондадиҳӣ, тарбияи ҳуқуқӣ ва ташаккули фарҳанги шаҳрвандиро дар муассисаҳои таълимӣ ба миён меорад.

Дар ҷараёни таҳқиқот муайян гардид, ки муҳити мактабӣ низ дар ташаккули рафтори иҷтимоии наврасон нақши ҳалкунанда дорад. Агар дар муассисаи таълимӣ муҳити мусоиди равонӣ, ҳамкории фаъол байни омӯзгор ва хонанда, инчунин назорати педагогӣ таъмин карда шавад, эҳтимоли пайдоиши рафтори девиантӣ коҳиш меёбад. Баръакс, муносибати дағалона, беэътиноӣ нисбат ба мушкилоти равонии хонанда ва паст

будани фаъолияти тарбиявӣ метавонанд ба дуршавии наврас аз муҳити солими иҷтимоӣ мусоидат намоянд.

Дар шароити муосир шабакаҳои иҷтимоӣ ва муҳити маҷозӣ ба рафтори ноболиғон таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Баъзе наврасон зери таъсири муҳтавои зӯроварона, рафторҳои хатарнок ва идеологияҳои ғайриахлоқӣ қарор гирифта, онҳоро ҳамчун намуна қабул менамоянд. Аз ин рӯ, масъалаи назорати муҳити иттилоотӣ ва ташаккули фарҳанги дурусти истифодаи технологияҳои рақамӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад.

Самаранокии пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) аз ҳамкории зичи оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа вобастагӣ дорад. Дар ҳолатҳое, ки байни омӯзгорон, равоншиносон ва волидон ҳамкорӣ ба роҳ монда шудабошад раванди иҷтимоишавии наврасон низ самараноктар мегардад. Ин ҳамкорӣ имкон медиҳад, ки мушкилоти рафтории ноболиғон дар марҳилаҳои аввал муайян ва пешгирӣ карда шаванд.

Дар раванди омӯзиши масъалаи мазкур ошкор гардид, ки усулҳои анъанавии тарбия дар баъзе ҳолатҳо дигар ба талаботи ҷомеаи муосир ҷавобгӯ нестанд. Аз ин рӯ, истифодаи технологияҳои инноватсионии педагогӣ, усулҳои интерактивии таълим, машваратҳои психологӣ ва барномаҳои иҷтимоии дастгирии наврасон муҳим арзёбӣ мегардад. Истифодаи тренингҳо, корҳои гурӯҳӣ, суҳбатҳои инфиродӣ ва чорабиниҳои фарҳангӣ метавонад ба ташаккули ҷаҳонбинии солим ва масъулияти иҷтимоии ҷавонон мусоидат намояд.

Аз таҷриба бар меояд, ки дар муассисаҳои таълимӣ фаъолияти пешгирӣ бояд хусусияти мунтазам ва комплексӣ дошта бошад. Танҳо гузаронидани суҳбатҳои тарбиявӣ барои коҳиши рафтори девиантӣ кофӣ нест. Зарур аст, ки дар мактабҳо марказҳои машваратӣ, гурӯҳҳои дастгирии психологӣ ва барномаҳои махсуси иҷтимоӣ фаъолият намоянд. Инчунин ҷалби ноболиғон ба чорабиниҳои варзишӣ, фарҳангӣ ва эҷодӣ метавонад ба коҳиши таъсири омилҳои манфӣ мусоидат кунад.

Дар натиҷаи таҳлил муайян гардид, ки яке аз роҳҳои муҳими пешгирии ҷиноятқорӣ байни ноболиғон ташаккули арзишҳои миллӣ ва ахлоқӣ мебошад. Тарбияи эҳтиром ба қонун, масъулиятшиносӣ, ватандӯстӣ ва фарҳанги муошират метавонад ҳамчун воситаи муҳими иҷтимоишавии ҷавонон хизмат намояд. Дар ин самт нақши омӯзгор ҳамчун шахси тарбиятгар ва роҳнамо хеле муҳим мебошад.

Муҳокимаи натиҷаҳо нишон медиҳад, ки пешгирии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) бояд на танҳо ҳамчун масъалаи педагогӣ, балки ҳамчун масъалаи иҷтимоӣ ва умумӣ арзёбӣ гардад. Барои ҳалли самараноки ин масъала ҳамоҳангсозии фаъолияти мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, оила ва сохторҳои иҷтимоӣ зарур мебошад. Махсусан, таҳияи барномаҳои миллӣ оид ба дастгирии иҷтимоӣ ва психологии наврасон метавонад ба коҳиши сатҳи ҳуқуқвайронкунӣ мусоидат намояд.

Баланд бардоштани сатҳи касбияти омӯзгорон ва равоншиносон дар самти кор бо ноболиғони гурӯҳи хавфнок аҳамияти калон дорад. Омӯзгор бояд на танҳо интиқолдиҳандаи дониш, балки мушовир, тарбиятгар ва шахси дастгиркунанда бошад. Аз ин рӯ, дар низоми омодасозии кадрҳои педагогӣ масъалаҳои психологияи наврасон, низошиносӣ ва технологияҳои муосири таъсирасонӣ бояд бештар мавриди омӯзиш қарор гиранд.

Боиси қайд аст, ки муносибати инфиродӣ ба ҳар як наврас яке аз шартҳои муҳими пешгирии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) мебошад. Ҳар як ноболиғ дорои хусусиятҳои равонӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии хоси худ буда, истифодаи усулҳои якхелаи тарбия на ҳамеша самаранок аст ва натиҷаи дилхоҳро ба даст меорад. Аз ин рӯ, омӯзиши хусусиятҳои инфиродии хонандагон ва мутобиқ намудани усулҳои тарбия ба талаботи онҳо зарур мебошад.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки пешгирии педагогии рафтори девиантӣ (каҷрафторӣ) ва ҷиноятқорӣ байни ноболиғон танҳо дар шароити ҳамкории якҷояи оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа имконпазир мебошад. Тибқи назари психологӣ, наврасоне, ки аз норасоии таваҷҷуҳ, эҳсоси танҳоӣ, ноустувории эҳсосот ё мушкилоти мутобиқшавӣ

ранҷ мебаранд, бештар ба кақрафторӣ майл доранд. Дар чунин ҳолатҳо кӯмак ва дастгирии равонӣ аҳамияти калон дорад. Пешгирии кақрафтории наврасон вазифаи муҳими оила, муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеа мебошад. Барои ин зарур аст, ки муҳити солими тарбиявӣ фароҳам оварда шуда, наврасон ба омӯзиш, варзиш, корҳои эҷодӣ ва фаъолиятҳои ҷамъиятӣ ҷалб карда шаванд. Баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва шаҳрвандии ҷавонон низ дар коҳиш додани кақрафторӣ нақши муҳим дорад.

Хулоса кақрафтории наврасон падидаи мураккаби иҷтимоӣ-педагогӣ буда, омӯзиш ва пешгирии он ҳамкории зичи оила, мактаб ва ҷомеаро талаб менамояд. Танҳо тавассути тадбирҳои саривақтӣ ва тарбияи дуруст метавон наврасонро аз рафторҳои номатлуб ҳифз намуда, барои ташаккули шахсияти солим ва фаъоли онҳо заминаи мусоид фароҳам овард. Дар амал татбиқ намудани технологияҳои муосири педагогӣ, рушди муҳити солими иҷтимоӣ, баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ ва тақвияти корҳои фаҳмондадиҳӣ метавонанд ба ташаккули шахсияти солим ва коҳиши ҳуқуқвайронкунӣ байни наврасон мусоидат намоянд.

АДАБИЁТ:

1. Дюркгейм, Э. Самоубийство: социологический этюд / Э. Дюркгейм. – Москва: Мысль, 1994. – 399 с.

2. Мертон, Р. К. Социальная теория и социальная структура / Р. К. Мертон. – Москва: АСТ, 2006. – 873 с.

3. Фрейд, З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – Москва: Просвещение, 1990. – 448 с.

4. Бандура, А. Теория социального научения / А. Бандура. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.

5. Макаренко, А. С. Педагогическая поэма / А. С. Макаренко. – Москва: Художественная литература, 1985. – 639 с.

6. Сухомлинский, В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – Киев: Радянська школа, 1974. – 288 с.

7. Выготский, Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – Москва: Смысл; Эксмо, 2005. – 1136 с.

8. Менделевич, В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – Санкт-Петербург: Речь, 2005. – 445 с.

9. Божович, Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 398 с.

10. Личко, А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А. Е. Личко. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 304 с.

11. Беличева, С. А. Основы превентивной психологии / С. А. Беличева. – Москва: Академия, 1994. – 224 с.

12. Лутфуллоев, М. Педагогикаи муосир / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Маориф, 2015. – 320 с.

13. Шарифзода, Ф. Назарияи тарбия / Ф. Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 256 с.

14. Раҳмонов, А. Масъалаҳои иҷтимоии ҷавонон дар ҷомеаи муосир / А. Раҳмонов. – Душанбе: Дониш, 2019. – 240 с.

15. Саидов, Ҳ. Психологияи наврасон / Ҳ. Саидов. – Душанбе: Эр-граф, 2020. – 288 с.

16. Ғаффорӣ, Н. Фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон / Н. Ғаффорӣ. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 192 с.

17. Қодиров, Қ. Асосҳои педагогикаи иҷтимоӣ / Қ. Қодиров. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2017. – 224 с.

18. Мирзоев, С. Тарбияи шаҳрвандӣ дар муассисаҳои таълимӣ / С. Мирзоев. – Душанбе: Донишвар, 2022. – 264 с.

19. Абдуллозода, З. Масъалаҳои тарбияи ахлоқии ҷавонон / З. Абдуллозода. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 208 с.
20. Ҷалолов, Р. Психологияи иҷтимоӣ / Р. Ҷалолов. – Душанбе: Сино, 2016. – 312 с.
21. Каримзода, М. Педагогика ва ҷомеа / М. Каримзода. – Душанбе: Маориф, 2019. – 248 с.
22. Сафаров, Д. Асосҳои психологияи педагогӣ / Д. Сафаров. – Душанбе: Дониш, 2018. – 216 с.
23. Нуруллоев, Ш. Таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ ба ҷавонон / Ш. Нуруллоев. – Душанбе: Ирфон, 2023. – 176 с.
24. Ҳакимзода, И. Технологияҳои иттилоотӣ ва тарбияи ҷавонон / И. Ҳакимзода. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – 224 с.

ТАРБИЯИ ҲАРБӢ-ВАТАНДӮСТӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ҶАМЪИЯТИИ ДОНИШҶӮЁН

ЗАРИФОВ Насрулло Маҳмадуллоевич *- омӯзгори калони кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мудофиаи граждании Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: ноҳияи Данғара, кӯчаи Марказӣ, 25.* ***Тел.:*** *(+992) 98-570-95-71.* ***E-mail:*** *nasrullo.zarifov@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола нақши фаъолияти ҷамъиятии донишҷӯён дар тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ баррасӣ мешавад. Муаллиф тарбияи ватандӯстиро бо масъулияти шаҳрвандӣ, шинохти таъриху фарҳанг, ҳамкорӣ ва иштироки ихтиёрӣ дар корҳои фоиданоки донишгоҳ мепайвандад. Сохтори пешниҳодшуда унсурҳои маърифатӣ, арзишӣ, муоширатӣ ва фаъолиятиро дар бар мегирад. Шаклҳои худидоракунии донишҷӯён, клубҳои варзишӣ, гурӯҳҳои эҷодӣ ва ҷамъиятҳои илмӣ дар заминаи мисолҳои Донишгоҳи давлатии Данғара тавсиф шудаанд. Барои ташкил ва арзёбии фаъолият нишондиҳандаҳои мушоҳидашаванда пешниҳод мегарданд. Мақола хусусияти назариявию таҳлилӣ дорад; маълумоти пурсиш ё натиҷаи озмоиши муқоисавӣ дар дастнависи аслӣ оварда нашудааст.

Калидвожаҳо: *тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, донишҷӯён, фаъолияти ҷамъиятӣ, худидоракунӣ, масъулияти шаҳрвандӣ, таҳсилоти олӣ, корҳои беруназдарсӣ.*

ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

ЗАРИФОВ Насрулло Махмадуллоевич *- старший преподаватель кафедры физического воспитания и гражданской обороны Дангаринского государственного университета. Адрес: Дангаринский район, ул. Центральная, 25.* ***Тел.:*** *(+992) 98-570-95-71.* ***E-mail:*** *nasrullo.zarifov@mail.ru.*

Аннотация. В статье рассматривается роль общественной деятельности студентов в военно-патриотическом воспитании. Патриотическое воспитание связывается с гражданской ответственностью, знанием истории и культуры, сотрудничеством и добровольным участием в полезных для университетского сообщества делах. Предлагаемая структура включает познавательный, ценностный, коммуникативный и деятельностный компоненты. На примере Дангаринского государственного университета описаны студенческое самоуправление, спортивные клубы, творческие коллективы и научные общества. Обозначены условия организации работы и наблюдаемые признаки ее результатов. Статья носит теоретико-аналитический характер: в исходной рукописи отсутствуют данные опроса и результаты сравнительного эксперимента.

Ключевые слова: *военно-патриотическое воспитание, студенты, общественная деятельность, самоуправление, гражданская ответственность, высшее образование, внеучебная работа.*

MILITARY AND PATRIOTIC EDUCATION THROUGH STUDENTS' COMMUNITY ACTIVITIES

ZARIFOV Nasrullo Makhmadulloevich *- Senior Lecturer, Department of Physical Education and Civil Defense, Dangara State University. Address: 25 Central Street, Dangara District, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 98-570-95-71.* ***E-mail:*** *nasrullo.zarifov@mail.ru.*

Annotation. This article examines how students' community activities can contribute to military and patriotic education. It links patriotic education to civic responsibility, knowledge of history and culture, cooperation, and voluntary participation in activities that benefit the university community. The proposed framework comprises cognitive, value-based, communicative, and practical components. Drawing on examples from Dangara State University, the article discusses student self-government, sports clubs, creative groups, and academic societies. It outlines conditions for organizing such activities and observable indicators for assessing them. The paper is theoretical and analytical; the source manuscript contains no survey data or comparative experimental results.

Keywords: *military and patriotic education, students, community activities, student self-government, civic responsibility, higher education, extracurricular activities.*

Муқаддима

Тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ дар муассисаи таҳсилоти олӣ ба ҳаёти воқеии донишҷӯён пайванд меёбад. Шинохти таърих ва арзишҳои миллӣ муҳим аст, вале танҳо азхуд кардани маълумот барои ташаккули масъулияти шаҳрвандӣ басанда нест. Донишҷӯ дар кори дастаҷамъӣ, баҳсу гуфтугӯ, хизмат ба ҷомеа ва қабули қарор таҷриба ҳосил мекунад. Фаъолияти ҷамъиятӣ метавонад чунин таҷрибаро ба муҳити донишгоҳ ворид намояд.

Ҳадафи мақола муайян кардани имкониятҳои худидоракунӣ ва иттиҳодияҳои донишҷӯён барои тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ва пешниҳод кардани роҳҳои ташкилу арзёбии он мебошад. Усули кор таҳлили мазмуни дастнависи муаллиф, санадҳои соҳавӣ ва адабиёти педагогии марбут ба тарбияи шаҳрвандӣ аст. Мисолҳои Донишгоҳи давлатии Данғара дар матн ҳамчун тавсифи таҷрибаи муаллиф истифода мешаванд; барои онҳо шумора ва натиҷаҳои мустақили ченшуда пешниҳод нашудаанд.

Заминаи ҳуқуқӣ ва ҳадафи тарбия

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон» ташаккули ҳувияти миллӣ, масъулияти шаҳрвандӣ ва иштироки фаъол дар ҷомеаро дар қатори ҳадафҳои тарбия муайян мекунад [1]. Қонун муассисаҳои таълимӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятиро низ аз субъектҳои ин фаъолият мешуморад. Дар заминаи донишгоҳ ин маънои ҳамоҳанг кардани дарс, кори беруназдарсӣ ва ташаббуси донишҷӯёнро дорад. Қонуни «Дар бораи ӯҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ» масъалаи тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстиро дар доираи омодагии шаҳрвандон низ баррасӣ мекунад [2].

Мазмуни ҳарбӣ-ватандӯстӣ бояд бо тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ пайваст бошад. Муҳаббат ба Ватан дар эҳтиром ба одамон, иҷрои масъулият, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва омодагӣ ба хизмати шоиста зоҳир мешавад. Машғулияти варзишӣ ё вохӯрӣ бо намояндагони сохторҳои соҳавӣ танҳо вақте маънои тарбиявӣ пайдо мекунад, ки донишҷӯ ҳадафи онро фаҳмад, имкони саволгузорӣ дошта бошад ва таҷрибаи бадастомадаро муҳокима кунад. Шаклҳои фаъолияти ҷамъиятӣ бояд бо қонун, қоидаҳои бехатарӣ ва шароити воқеии донишгоҳ мувофиқ бошанд.

Дар таҳқиқоти Г. А. Быковская ва ҳаммуаллифон нақши фанҳои иҷтимоию гуманитарӣ дар ташаккули мавқеи шаҳрвандии донишҷӯён баррасӣ шудааст [3]. Аз ин ҷиҳат, кори беруназдарсӣ набояд ҷойи омӯзиши таърих, забон ва ҳуқуқро гирад; он имкони истифодаи донишро дар масъалаҳои мушаххаси ҷомеа фароҳам меорад. Роҳнамои ЮНЕСКО барои таҳсилоти шаҳрвандӣ низ дониш, арзишу муносибат ва амали масъулонаро ҳамчун ҷанбаҳои ба ҳам алоқаманд шарҳ медиҳад [4].

Сохтори тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ

Дар ин мақола барои банақшагирӣ чор унсури ба ҳам пайваста пешниҳод мешавад: маърифатӣ, арзишӣ, муоширатӣ ва фаъолиятӣ. Ин таҳсимбандӣ амсилаи кории муаллиф аст. Ҷузъи маърифатӣ донистани таърихи Ватан, рамзҳои давлатӣ, ҳуқуқу уҳдадориҳои шаҳрванд ва масъалаҳои амнияти ҷомеаро дар бар мегирад. Дар донишгоҳ метавон онро тавассути суҳбати асоснок, кори таҳқиқотӣ ва истифодаи манбаъҳои боэътимод инкишоф дод.

Ҷузъи арзишӣ дар муносибати эҳтиромомез ба давлат, ҷомеа, фарҳанг ва одамони гуногун зуҳур мекунад. Ба донишҷӯ имкони муҳокимаи озодонаи маънои масъулият додан муҳим аст: кадом амали шахсӣ ба манфиати ҷомеа хизмат мекунад ва кадом қарор метавонад ба дигарон зарар расонад? Арзиш дар изҳороти шиорӣ чен намешавад; муносибат ҳангоми иҷрои вазифаи муштарак ва қабули масъулият равшантар дида мешавад.

Ҷузъи муоширатӣ ба гӯш кардани андешаи дигарон, баҳси эҳтиромомез, кори гурӯҳӣ ва пешниҳоди далел асос меёбад. Дар кори ҷамъиятӣ донишҷӯён на ҳамеша мавқеи яксон доранд. Омӯхтани роҳи мувофиқа ва риояи шаъну эътибори ҳамдигар худ ҷузъи фарҳанги шаҳрвандист. Ҷузъи фаъолиятӣ дар ташаббус, банақшагирӣ, иҷро ва ҷамъбасти кори фоиданок зоҳир мегардад. Пайвастани ин чор унсур имкон медиҳад, ки дониш ба амал табдил ёбад.

Фаъолияти ҷамъиятӣ ва худидоракунии донишҷӯён

Худидоракунии донишҷӯён шакли иштирок дар ҳалли масъалаҳои ҳаёти донишгоҳ аст. Шӯро ё иттиҳодия вақте самарабахш мешавад, ки донишҷӯён масъалаи мушаххасро интихоб кунанд, нақша таҳия намоянд, вазифаҳоро байни худ тақсим кунанд ва натиҷаро барои ҳамсолон шарҳ диҳанд. Иштирок бояд ихтиёрӣ ва дастрас бошад. Фишор ё ҳисоботи расмӣ бе имкони таъсир ба қарор ангезаи масъулиятро суст мекунад.

Дар дастнависи муаллиф панҷ самти фаъолияти иттиҳодияҳо ҷудо шудааст: шаҳрвандӣ-ватандӯстӣ, иҷтимоӣ, илмӣ, эҷодӣ ва варзишӣ. Ин самтҳо аз ҳам ҷудо нестанд. Масалан, донишҷӯён метавонанд таърихи маҳалли худро таҳқиқ карда, натиҷаро дар маҳфили илмӣ баррасӣ намоянд, намоиши фарҳангӣ ташкил кунанд ва барои ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ташаббуси ҷамъиятӣ пешниҳод созанд. Ҳамин робита байни омӯзиш, муошират ва амал арзиши тарбиявии корро меафзояд.

Шаклҳои имконпазир маҳфилҳои кишваршиносӣ, вохӯрӣ бо собиқадорон, семинари донишҷӯён, озмуни эҷодӣ, фаъолияти ихтиёрӣ, мусобиқаҳои варзишӣ ва лоиҳаҳои хизмат ба ҷомеаро дар бар мегиранд. Барои ҳар чорабинӣ бояд натиҷаи интизоршаванда равшан бошад. Агар мақсад омӯзиши таърих аст, саволҳои таҳқиқӣ ва манбаъҳо лозиманд; агар мақсад ҳамкорӣ аст, саҳми ҳар узви гурӯҳ ва қоидаҳои муошират бояд ба назар гирифта шаванд. Шумораи чорабиниҳо худ аз худ сифати тарбияро нишон намедиҳад.

Иттиҳодияҳои донишҷӯён инчунин метавонанд дар ҳимояи манфиатҳои таълимӣ ва иҷтимоии ҳамсолон саҳм гузоранд. Машварат дар бораи шароити таҳсил, ташкили вақти холӣ ва дастгирии ташаббусҳо ба донишҷӯ имкони таҷрибаи масъулияти ҷамъиятӣ медиҳад. Дар ин кор маъмурият бояд ҳуқуқу вазифаҳои шӯроҳоро муайян кунад, ба пешниҳодҳо ҷавоб диҳад ва имкони бозхурдро нигоҳ дорад. Вақте донишҷӯ натиҷаи иштироки худро мебинад, фаъолияти ҷамъиятӣ аз рӯйдоди якваҳта ба таҷрибаи пайваста табдил меёбад.

Намунаҳои фаъолияти донишҷӯён дар Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар дастнависи аслӣ иттифоқи донишҷӯён, созмони иттифоқи касаба, клуби варзишӣ, гурӯҳҳои эҷодӣ, шӯрои хобгоҳ ва ҷамъияти илмии донишҷӯён ҳамчун намунаи майдонҳои худидоракунӣ номбар шудаанд. Нақши онҳо яксон нест: созмони намояндагӣ масъалаҳои ҳуқуқу шароити таҳсилро баррасӣ мекунад; клуб барои кори дастаҷамъӣ ва тарзи ҳаёти фаъол имконият медиҳад; маҳфили илмӣ масъалаҳои таърих, фарҳанг ва масъулияти шаҳрвандиро бо далел муҳокима менамояд.

Мусобиқаҳои футбол ва волейбол байни факултетҳо дар матни муаллиф ҳамчун мисоли кори варзишӣ оварда шудаанд. Барои пайванди онҳо бо тарбияи ватандӯстӣ танҳо номи чорабинӣ кофӣ нест. Пеш аз мусобиқа метавон қоидаҳои рафтори одилона, ҳамкорӣ ва масъулияти даставиро баррасӣ кард; баъд аз он донишҷӯён метавонанд омӯзиши худро ҷамъбаст намоянд. Ин шакл аз таъкиди даъвоҳои бе ченак дар бораи таъсири мустақими варзиш ба ҷаҳонбинӣ дақиқтар аст.

Шӯрои хобгоҳ метавонад донишҷӯёнро ба ҳалли масъалаҳои маишӣ, тартиби истифодаи фазои умумӣ ва ташкили истироҳат ҷалб кунад. Гурӯҳҳои эҷодӣ дар таҳияи барномаҳои фарҳангӣ, интихоби мавзуъ ва муаррифии мероси маҳаллӣ имкони иштирок доранд. Ҷамъияти илмӣ, дар навбати худ, ба донишҷӯён шароити интихоби масъала, ҷустуҷӯи манбаъ, баҳси натиҷа ва баёни мавқеи асоснокро медиҳад. Ҳамаи ин шаклҳо дар сурати иштироки воқеии донишҷӯён ба тарбияи шаҳрвандӣ хизмат карда метавонанд.

Шароити ташкил ва ҳамкорӣ

Ташкили кор аз муайян кардани ҳадафи мушаххас оғоз меёбад. Нақша бояд ба синну таҷрибаи донишҷӯён, имкони муассиса, вақти дастрас ва захираҳои моддӣ мувофиқ бошад. Ҳар иттиҳодия вазифа, масъул, тарзи қароргирӣ ва меъёри ҳисоботдиҳии фаҳмо дошта бошад. Омӯзгор роҳнамоӣ мекунад, вале ҳамаи қарорҳои донишҷӯёнро ба ҷойи онҳо қабул намекунад. Мавқеи фаъоли донишҷӯ дар интихоби шакл ва муҳтавои фаъолият шарти асосии кори тарбиявист.

Ҳамкории донишгоҳ бо муассисаҳои фарҳангӣ, ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва воҳидҳои соҳавӣ метавонад доираи таҷрибаи донишҷӯёнро васеъ кунад. Чунин ҳамкорӣ бояд ҳадафи таълимӣ, масъулияти тарафҳо ва қоидаҳои бехатариро равшан намояд. Воҳӯрӣ, боздид ё лоиҳаи муштарак бо омодагии пешакӣ ва муҳокимаи баъдӣ арзиши бештар мегирад. Истифодаи воситаҳои рақамӣ барои эълон, ҷамъоварии мавод ва пешниҳоди натиҷаҳо муфид аст, агар дурустии маълумот ва ҳуқуқи иштирокчиён риоя шавад.

Барои пешгирии расмиятпарастӣ бояд шаклҳои кор гуногун бошанд. Донишҷӯе, ки ба варзиш шавқ надорад, метавонад дар кори таҳқиқӣ, фарҳангӣ ё иҷтимоӣ саҳм гузорад. Дастрасии баробар барои донишҷӯёни дорои имкониятҳои гуногун, эҳтиром ба андешаҳои мухталиф ва ихтиёрии иштирок ба муҳити солими тарбиявӣ мусоидат мекунанд. Вазифаи муассиса фароҳам овардани имкони интихоб ва дастгирии ташаббуси масъулона мебошад.

Арзёбии натиҷа ва ҳудуди хулоса

Арзёбии тарбия бояд ба нишонаҳои мушоҳидашаванда такя кунад. Барои ҷузъи маърифатӣ метавон сифати истифодаи манбаъҳо ва шарҳи мафҳумҳои таърихиву ҳуқуқиро дид; барои ҷузъи муоширатӣ - гӯш кардани ҳамкор, баҳси бо далел ва ҳал кардани ихтилоф; барои ҷузъи фаъолиятӣ - саҳм дар таҳияи нақша, иҷрои вазифа ва бознигарии натиҷа. Муносибати арзиширо метавон аз фикру амали донишҷӯ дар муддати муайян фаҳмид, аммо онро бо як савол ё як чорабинӣ боэътимод чен кардан душвор аст.

Рӯзномаи кӯтоҳи фаъолият, маҳсули лоиҳа, мушоҳидаи роҳбар ва бозхурди худи донишҷӯ метавонанд манбаъҳои ҳамдигарро пуркунанда бошанд. Пеш аз оғоз бояд меъёрҳои баҳогузорӣ муайян ва ба иштирокчиён фаҳмонда шаванд. Барои иддаои тағйири сатҳи ватандӯстӣ маълумоти ибтидоӣ ва ниҳоӣ, тарзи интихоби иштирокчиён ва абзори санҷидашуда зарур аст. Дастнависи аслӣ чунин маълумоти муқоисавиро пешниҳод намекунад; аз ин рӯ мисолҳои донишгоҳ натиҷаи озмоишӣ ё исботи самаранокии барнома шуморида намешаванд.

Хулоса

Фаъолияти ҷамъиятии донишҷӯён метавонад муҳити амалии тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ бошад, агар дониш бо арзиш, муошират ва амали масъулона пайваст гардад. Худидоракунӣ, корҳои илмӣ, фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва варзишӣ ба донишҷӯ имкони таҷрибаи ҳамкорӣ ва хизмат ба ҷомеаро медиҳанд. Нақши донишгоҳ дар муайян кардани ҳадаф, дастгирии ташаббус, таъмини бехатарӣ ва муҳокимаи натиҷа ифода меёбад.

Барои рушди минбаъдаи ин самт барномаҳои мувофиқ ба шароити муассиса, меъёрҳои равшани арзёбӣ ва таҳқиқоти эмпирӣ заруранд. Танҳо пас аз ҷамъоварии маълумоти муназзам метавон дар бораи тағйири муносибат ва рафтори донишҷӯён хулосаи асоснок баровард.

АДАБИЁТ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ватандӯстии шаҳрвандон» аз 24 декабри соли 2022, № 1920. Манбаъ: https://mmk.tj/node/1823 (санаи мурочиат: 30.09.2026).

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ӯҳдадории умумии ҳарбӣ ва хизмати ҳарбӣ». Манбаъ: https://mmk.tj/node/358 (санаи мурочиат: 30.09.2026).

3. Быковская Г. А., Иноземцев И. В., Злобин А. Н. Гражданско-патриотическое воспитание студентов как инструмент социального развития // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. 2010. Т. 12. № 3-1. С. 15-24.

4. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015. URL: https://www.unesco.org/sites/default/files/gcedtopicsandlearningobjectives_01.pdf (санаи мурочиат: 30.09.2026).

РАВИШҲОИ ПЕШБАРИ РУШДИ ФАРҲАНГИ АХЛОҚӢ-ҲУҚУҚИИ ДОНИШҶӮЁНИ КОЛЛЕҶҲОИ ФАРҲАНГ ВА САНЪАТ

АБДУРАҲИМЗОДА Идрис Абдуваҳоб *– унвоҷӯи Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон; ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 90-622-96-96;* ***E-mail:*** *idris_a@mail.ru.*

Аннотатсия. Мақола муаммоҳои муосири ташаккули шуури ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ байни ҷавононро баррасӣ мекунад. Муаллиф бӯҳрони маънавӣ ва тағйири низоми арзишҳо дар ҷомеаи муосирро таҳлил карда, таъсири худсарказӣ, мафҳумҳои таҳрифшудаи ахлоқ ва дурӣ аз арзишҳои анъанавии халқро ҳамчун омилҳои манфии рушди шахсият нишон медиҳад.

Дар асоси натиҷаҳои пурсиш бо донишҷӯён муаллиф норасоии фаҳмиши онҳо аз мафҳумҳои ахлоқӣ (аз ҷумла «муҳаббат», «ғайризӯроварӣ») ва принсипи асосии қонун («фарзияи бегуноҳӣ»)-ро ошкор мекунад. Барои бартараф кардани ин мушкилот пешниҳодҳои назариявӣ ва методӣ дода мешавад: таъкид бар зарурати якҷоягии ахлоқ ва қонун, истифодаи равиши фарҳангшиносӣ ва равиши ба донишҷӯ нигаронидашуда дар таълим, омӯзиши мероси классикии тоҷик (Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Саъдӣ ва дигарон) ҳамчун манбаи арзишҳои инсонгарона.

Таъкид карда шудааст, ки мақсад аз ташаккули муҳити таълимии муттаҳид аст, ки тавассути синтези усулҳои фарҳангӣ ва донишҷӯмеҳвар не танҳо дониши касбӣ, балки дараҷаи баланди масъулияти ахлоқӣ ва шуури ҳуқуқӣ дар донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъатро таъмин кунад.

Калидвожаҳо: *фарҳанги ахлоқӣ-ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, арзишҳои ахлоқӣ, донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат, равиши фарҳангшиносӣ, равиши донишҷӯмеҳвар, арзишҳои миллӣ, башардӯстӣ, ғайризӯроварӣ, фарзияи бегуноҳӣ, масъулияти ахлоқӣ, муҳити таълимӣ.*

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ МОРАЛЬНО-ПРАВОВОГО КУЛЬТУРНОГО СОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖЕЙ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА

АБДУРАХИМЗОДА Идрис Абдувахоб *– соискатель Института развития образования имени Абдурахмони Джоми Академии образования Таджикистана; Душанбе, улица А. Адхамова, 11/2.* ***Тел.:(*** *+992) 90-622-96-96;* ***E-mail:*** *idris_a@mail.ru.*

Аннотация. В статье рассматриваются современные проблемы формирования морально-правового сознания у молодежи. Автор анализирует духовный кризис и изменения в системе ценностей в современном обществе, показывая влияние эгоцентризма, искаженных представлений о морали и отчуждения от традиционных народных ценностей как негативных факторов развития личности.

На основе результатов опроса студентов автор выявляет их недостаток понимания моральных понятий (включая «любовь», «ненасилие») и основного принципа права («презумпция невиновности»). Для преодоления этих проблем предлагаются теоретические и методологические решения: подчеркивается необходимость единства этики и права, используется культурно-ориентированный и студентоцентричный подход в образовании, изучается таджикское классическое наследие (Рудаки, Фирдавси, Саади и другие) как источник гуманистических ценностей.

Подчеркивается, что цель состоит в создании единой образовательной среды, которая посредством синтеза культурно-ориентированных и студентоцентричных методов обеспечивает не только профессиональные знания, но и высокий уровень моральной ответственности и правовой осведомленности у студентов колледжей культуры и искусства.

Ключевые слова: *морально-правовая культура, правовое сознание, нравственные ценности, студенты колледжей культуры и искусства, культурологический подход, студентоцентрированный подход, национальные ценности, гуманизм, ненасилие, презумпция невиновности, нравственная ответственность, образовательная среда.*

APPROACHES TO FOSTERING THE MORAL AND LEGAL CULTURE OF STUDENTS IN COLLEGES OF CULTURE AND ARTS

ABDURAHIMZODA Idris Abduvahob *– Postgraduate Researcher at the Abdurahmoni Jomi Institute for Educational Development, Academy of Education of Tajikistan; 11/2 A. Adkhamov Street, Dushanbe.* ***Phone:(****+992) 90-622-96-96;* ***E-mail:*** *idris_a@mail.ru.*

Annotation. This article examines contemporary issues regarding the formation of moral and legal consciousness among young people. The author analyzes the moral crisis and the shifting value systems in modern society, highlighting the negative impact of egocentrism, distorted concepts of morality, and estrangement from traditional cultural values on personal development.

Based on survey results, the author identifies a lack of understanding among students regarding moral concepts (such as "love" and "non-violence") and fundamental legal principles (specifically, the "presumption of innocence"). To address these challenges, the author offers theoretical and methodological recommendations: emphasizing the integration of morality and law; adopting a culturological and student-centered approach to education; and studying the classical Tajik heritage (Rudaki, Ferdowsi, Saadi, and others) as a source of humanistic values.

It is emphasized that the aim of creating an integrated educational environment is to foster not only professional knowledge but also a high level of ethical responsibility and legal awareness among students of culture and arts colleges, through a synthesis of cultural and student-centered approaches.

Keywords: *moral and legal culture, legal consciousness, moral values, students of colleges of culture and arts, culturological approach, student-centered approach, national values, humanism, non-violence, presumption of innocence, moral responsibility, educational environment.*

Пешрафт ё ақибмонӣ дар рушди шахс тавассути таъсири мутақобилаи муҳити иҷтимоӣ ва фаъолияти худи шахс муайян карда мешавад. Сарфи назар аз шароити мусоиди ҷомеаи муосир барои рушди неруи шахсӣ, як қатор мушкилот мушоҳида мешаванд.

Бартарии ғояҳои ахлоқи коллективона ва психологияи конформистӣ ба афзалият додани неъматҳои моддӣ ҳамчун арзиши аввалия, махсусан дар байни ҷавонон мусоидат мекунад. Паҳншавии манфиатҳои худхоҳона, ки тавассути тарзи ҳаёти иҷтимоӣ, хусусияти муносибатҳои байнишахсӣ ва ВАО тақвият дода мешаванд, зӯровариро ба вуҷуд меорад ва ба афзоиши ҷиноятқорӣ мусоидат мекунад.

Бо вуҷуди ақидаҳои фалсафӣ, равонӣ ва педагогӣ дар бораи хусусияти бебаҳси зӯроварӣ ва гузариш аз авлавиятҳои синфӣ ба авлавиятҳои умумибашарӣ, ин ақидаҳо дар шуури умум ва психологияи оммавии насли ҷавон инъикос наёфтаанд.

Назарсанҷии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат нишон дод, ки аксарият бар он ақидаанд, ки амалҳои зӯроварона бояд бо зӯроварӣ рӯбарӯ шаванд ва хашмгинии мавҷуда дар муҳити ҷиноятқорӣ бояд аз ҷониби ҷомеа посухи муносиб гирад. Ин аз муносибати манфӣ ба амалҳои қонунӣ шаҳодат медиҳад. Сатҳи афзояндаи душмании мардум нисбат ба қонуншиканон ва дар айни замон, таҳаммулпазирии афзоянда нисбат ба ҷиноят, ба андешаи мо, якчанд сабаб дорад. Ин сабабҳо одатан на танҳо дар шароити иҷтимоӣ, балки дар арзишҳое низ реша доранд, ки бо авлавиятҳои зиддиахлоқие, ки фарҳанги муосири оммавӣ ба таври васеъ таблиғ мекунад, мувофиқат мекунанд.

Сабабҳои аслии назарҳои дар боло зикршуда дар заминаи бӯҳрони амиқи шуури маънавӣ ва ахлоқии ҷамъиятӣ қарор доранд. Зеро амалияи ҳаёти муосир то андозае аз нодида гирифтани арзишҳои анъанавӣ шаҳодат медиҳад.

Ҷомеаи муосир, ки бо парвариши ғурур ва худмарказӣ тавсиф мешавад, боиси рад шудани идеяи мағлуб кардани бадӣ тавассути маънавияти ботинӣ дар байни як қисми ҷавонон мегардад. Маънавият, ҳамчун зуҳуроти қувваи ботинӣ, қобилияти посух додан ба бадӣ бо некӣ ва бо ин роҳ мағлуб кардани онро дар назар дорад. Аммо, зӯроварӣ накардан аксар вақт ҳамчун заъф қабул карда мешавад.

Ошкор карда шуд, ки муносибатҳои худмарказӣ ба нобудшавии шахсият ва паст шудани муносибатҳои байнишахсӣ ва иҷтимоӣ мусоидат мекунанд. Бар хилофи як шахси иҷтимоӣ-фидокор, ки манфиатҳои ҷамъиятиро аз манфиатҳои шахсӣ болотар мегузорад, як шахси худсентрӣ ба манфиати шахсӣ афзалият медиҳад. Худпарастӣ ба принсипи рафтории бартаридошта табдил меёбад, ки дар он ҷомеа ҳамчун як қувваи душманӣ қабул карда мешавад ва давлат вазифаи худро ҳамчун кафили амният аз даст медиҳад. Ба андешаи сотсиологҳо, афзоиши шиддати иҷтимоӣ дар зерфарҳангҳои ҷавонон натиҷаи худсмарказӣ аст, ки боиси низоъҳои байни миллатҳо ва байни ашхос, инчунин афзоиши зӯроварӣ, аз ҷумла таъбизи идеологӣ мегардад.

Таҳлили пурсишномаҳои донишҷӯён нишон медиҳад, ки насли ҷавон зӯроварии инсониро ба эҳсосоте ба монанди осебпазирии шахсӣ дар ҷомеа, бепарвоии иҷтимоӣ, танҳоӣ, шиддат, норозигӣ ва ғайра нисбат медиҳанд. Як қатор донишҷӯён ҳангоми рӯбарӯ шудан бо ҳимояи ҳуқуқии манфиатҳои гуруҳи “қавитар» ба набудани ҳуқуқҳои худ ва набудани ҳуқуқҳои дигарон махсусан таъкид карданд.

Ҳамчунин, таҳқиқот як мушкили ҷиддии ахлоқӣ ва ҳуқуқиро ошкор кард, ки махсусан дар ҷомеаи муосир муҳим аст: донишҷӯён аксар вақт принсипи асосии қонун - фарзияи бегуноҳиро пурра дарк намекунанд. Ин дар майли қабули айбдоршавандагон ҳамчун "бегонагон" ва нодида гирифтани шахсияти инсонии онҳо зоҳир мешавад, ки ин ба рушди ҳамдардӣ халал мерасонад.

Дар ин замина, донишҷӯёне, ки курси махсуси "Масъалаҳои шуури ҳуқуқӣ дар заминаи фарҳанги миллӣ ва ҷаҳонӣ"-ии ташкилкардаи моро меомӯзанд, бо ғояҳои башардӯстӣ, ки дар бисёре аз асарҳои мутафаккирони барҷастаи Шарқи асримиёнагӣ: Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Насриддин Тусӣ, Ҳофиз, Абдурраҳмон Ҷомӣ ва дигар мутафаккирони тоҷику форс тавсиф шудаанд, шинос шуданд.

Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, асосгузори адабиёти классикии тоҷик, ба ғояи башардӯстӣ эҳтироми баланд дошт. Тамоми эҷодиёти ӯ бо муҳаббат ба инсоният ҳамчун ангезаи асосӣ тавсиф мешавад. Таълимоти ӯ, ки дар шеърҳояш ифода ёфтаанд, арзиши ҳаёти инсонро нишон дода, дар он шаъну шарафи инсонӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Рӯдакӣ инсониятро тавассути ҳузури адолат, меҳрубонӣ, ҷасорат, дӯстӣ ва ашрофӣ дарк мекард. Ва олиҳимматии инсонӣ, чунон ки мутафаккир изҳор доштааст, ғамхорӣ ба онҳоеро талаб мекунад, ки ниёзмандӣ ва фақрро аз сар мегузаронанд.

Низомулмулк низ башардӯсти замони худ буд. Осори ӯ даъват ба ҳамаи одамон барои анҷом додани корҳои нек аст. Ӯ бовар дошт, ки инсондӯстӣ ва ахлоқ решаи маънавиёти инсонро ташкил медиҳанд [9, с. 187].

Масъалаи «ғайризӯроварӣ» дар мероси классикӣ мақоми хоса дорад. Бояд қайд кард, ки ин категория на танҳо аз нигоҳи ахлоқӣ баррасӣ мешуд, балки ҳамчун принсипи фалсафии вуҷуди инсон фаҳмида мешуд. Ин мавқеи мутафаккирони асримиёнагӣ аз ҷониби бисёре аз файласуфон ва равоншиносони муосир дастгирӣ карда мешавад. Дар иртибот ба ин, муҳаққиқ О.М. Сичивитса иброз кардааст, ки: "Ғайризӯроварӣ як принсипи идеологӣ, ахлоқӣ ва ҳаётӣ аст, ки бар пояи эълони муносибати арзишманд нисбат ба ҳама мавҷудоти зинда, бахусус нисбат ба одамон ва ҳаёти онҳо асос ёфтааст. Ғайр аз ин, ғайризӯроварӣ маҷбуркуниро дар муносибатҳои инсон бо ҷаҳон, табиат ва дигар одамон рад мекунад. Ғайризӯроварӣ ҳамчун яке аз усулҳои ҳалли мушкилот ва низоъҳои дорои хусусияти сиёсӣ, ахлоқӣ, иқтисодӣ ва байнишахсӣ зоҳир мешавад. Он қобилияти худмуайянкунии мусбатро дар ҳама мавҷудоти зинда тасдиқ ва тақвият медиҳад ва ҳамчун як қатор принсипҳо баррасӣ мешавад:

- идеологӣ, дар заминаи мушаххас кардани муносибатҳои инсонӣ бо ҷаҳон, ҳамчун принсипи муттаҳидкунанда ва муттаҳидкунанда, ки бар таҳаммулпазирӣ ва эҷодкорӣ, на нобудсозӣ асос ёфтааст;

- ахлоқӣ, дар заминаи мушаххас кардани муносибатҳои байни одамон ва дарки ҷаҳон ҳамчун тамоми он, бар асоси танзим ва эътирофи маҷбуркунӣ ва зӯроварӣ ҳамчун ғайриахлоқӣ;

- ҳаётӣ, дар заминаи дарки ҳаёт аз нуқтаи назари арзиши олии он тавассути зуҳури он дар ҳама шаклҳо ва шеваҳо" [12, с. 29].

Ҳамаи ин ба мо имкон медиҳад, ба равандҳое, ки на танҳо ҷомеаро дар маҷмӯъ, балки ҷаҳони ботинии афродро низ тавсиф мекунанд, аз дидгоҳи нав нигоҳ кунем. Аз нигоҳи мо, бӯҳрони ҷаҳонбинӣ хусусияти системавӣ дорад. Он бӯҳрони маънавиётро дар бар мегирад, ки бо дастурҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ зич алоқаманд аст. Агар мо шуури маънавиро аз нигоҳи фарҳанги шахсӣ ва ҷаҳонӣ таҳлил кунем, маълум мешавад, ки он асосан муайян мекунад, ки инсон ҷаҳони атрофро чӣ гуна дарк мекунад ва чӣ гуна ҳаёти худро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, ҷавонони имрӯза танҳо тадриҷан ба навсозии маънавӣ наздик мешаванд ва арзишҳои фарҳанги анъанавӣ - пеш аз ислом, исломӣ ва масеҳӣ - омӯзиши боандеша ва бошууронаро талаб мекунанд.

Муҳаққиқони муосир махсусан ба тағйири арзишҳо дар шуури инсонӣ ва иҷтимоӣ дар давраи аз байн рафтани идеологияи сотсиалистӣ таваҷҷӯҳ доранд. Тағйири самтҳои арзишӣ ба ин масъала аҳамияти хоса медиҳад. Дар таҳқиқоти монографии Г.И. Аксенова

бо номи “Психология ва педагогикаи рушди фаннӣ” ин масъала чунин тавсиф шудааст: “Раванди муосири таълимӣ одатан бо кӯшиши қариб зӯроварона барои аз нав ташаккул додани ҷаҳонбинии инсони муосир тавассути талқини идеалҳо ва арзишҳое, ки аз ҷиҳати генетикӣ бегона ҳастанд. Ин вазъият аз сабаби дуршавии тадриҷӣ аз тамаркуз ба арзишҳои маънавии анъанавӣ дар ҷомеаи пас аз Шӯравӣ ба вуҷуд омадааст. Аз ҷумла, имрӯз хусусиятҳое, ки асоси хислати миллиро ташкил медиҳанд, тадриҷан фаромӯш мешаванд. Тадриҷан аз байн рафтани низоми арзишҳои анъанавии идеологӣ ба зуҳури манфии шадид, бахусус, ҷалби ҷавонон ба як қатор нашрияҳое, ки эгосентризми шадидро таблиғ мекунанд, мусоидат мекунад. Масалан, дар Ғарб китобҳои дарсӣ ба монанди “Санъати худпараст будан”, “Ҳама чиз дар бораи ман” ва “Худо – ин манам” нашр шудаанд” [1, с. 93-98].

Аз ин рӯ, мо бар он ақидаем, ки тарбияи ахлоқӣ-ҳуқуқии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат бояд бар асоси хоҳиши дарки ҳақиқат, некӣ, адолат ва зебоии ботинӣ сурат гирад. Дар ин замина эътиқоди шахсии инсон тадриҷан инкишоф ёфта, ба таври воқеӣ пайдо мешавад.

Равиши ба шахс нигаронидашуда, ки бар пояи инсонгароӣ ва эҳтиром ба ҳуқуқ асос ёфтааст, муқобили худхоҳӣ аст. Ин барои миллати тоҷик, бахусус барои ҷавонон, муҳим аст, ки аз мафҳумҳои таҳрифшудаи ахлоқӣ канорагирӣ кунанд. Фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ба назар гирифтани манфиатҳои дигарон, ҳалли осоиштаи низоъҳо ва таҳаммулпазирӣ ва бахшишро меомӯзонад.

Калиди азхудкунии ин арзишҳо адолат аст. Фаҳмиши таҳрифшудаи адолат, ки аксар вақт аз сабаби набудани муассисаҳои ҳуқуқӣ ва меъёрҳои ахлоқӣ ба вуҷуд меояд, ин равандро ҳам дар байни ҷавонон ва ҳам дар байни насли калонсол бозмедорад. Калонсолон бар он ақидаанд, ки давлат замоне ҳуқуқи шаҳрвандонро беҳтар ҳифз мекард.

Мушкилоти муосир - майзадагӣ, нашъамандӣ, бепарвоӣ ва таҳаммулпазирӣ нисбат ба ҷиноят - ба ҷавонон таъсири манфӣ мерасонанд. Дур шудан аз арзишҳои анъанавии маънавии халқи тоҷик таҳдиди аз даст додани самти ахлоқиро ба вуҷуд меорад.

Таҳсилоти гуманитарӣ бояд дар донишҷӯён дарки робитаи байни ахлоқ ва қонунро, ки хоси тафаккури тоҷикон аст, тарбия кунад. Фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар масъулият, ватандӯстӣ, эҳтиром ба калонсолон, муҳаббат ба ҳамсоя ва ватан, шараф ва шаъну шараф зоҳир мешавад.

Омӯзгор, ки ҳомили фарҳанги ахлоқӣ ва эстетикӣ аст, дар раванди таълим нақши калидӣ мебозад ва донишҷӯро ташаккул медиҳад. Шуур, иштироки иҷтимоӣ, садоқати шаҳрвандӣ, гуманизм, таҳаммулпазирӣ ва меҳрубонӣ муҳиманд. Омӯзгорони ҳуқуқ бояд дар бораи фарҳанг ва анъанаҳои миллӣ огоҳ бошанд, то ҳуқуқро дар асоси курси махсуси “Мушкилоти огоҳии ҳуқуқӣ дар заминаи фарҳанги миллӣ ва ҷаҳонӣ” таълим диҳанд.

Дар китоби “Инсон ва ҷаҳон”-и С.Л. Рубинштейн асоси муносибатҳои инсонӣ чунин муайян карда шудааст: “... ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ, ки эътирофи худи вуҷуди шахси дигарро муайян мекунанд. Муҳим он нест, ки ин шахс бо ман чӣ гуна муносибат мекунад ва чӣ мехоҳад онро ба доираи муносибатҳои мо дохил кунад, балки арзиши объективии шахсияти ӯ, ки бо ман, ниёзҳо ва манфиатҳои ман рабте надорад” [10, с. 34]. Дар “Луғати ахлоқ” муносибатҳои инсонӣ чунин тавсиф шудаанд: “Муқаррароти асосӣ дар раванди ташаккули фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии шахс бо мавҷудияти малака ва қобилиятҳои ташкили мустақилонаи фаъолияти худ, ки ба рушди худ нигаронида шудааст, ифода карда мешаванд, ки дар он принсипи субъективӣ дар самти амалӣ кардани орзуҳои иродавӣ барои сифат дар ҳама соҳаҳои ҳаёт ғолиб меояд” [13].

Аксар муҳаққиқоне, ки масъалаи мазкурро баррасӣ кардаанд, бар он андешаанд, ки муносибати шахс бо дигарон дар ин ҷода нақши ҳалкунандаро дорост. «Вақте ки шахс қобилияти эҳтиром ба шахси дигарро тавассути эътироф кардани хислатҳои шахсӣ ва фардияти ӯ нишон медиҳад, ин, чун қоида, хислати худро ифода мекунад. Зеро дар ин ҳолат, муносибатҳо аз ҷониби шахс тавассути муносибатҳои объектӣ, на муносибатҳои субъективӣ, бар асоси дарки шахси дигар ҳамчун арзиш, на танҳо бо риояи меъёрҳои

муайян сохта мешаванд» [1, с. 90]. Хулоса, ҷаҳонбинии шахс аз мавқеи ҳаётии ӯ дарак дода, дар чаҳорчӯбаи низоми арзишҳо рушд мекунад.

Дар пурсиш, донишҷӯён муҳаббатро яке аз арзишҳои асосии ахлоқӣ номиданд. Онҳо боварӣ доранд, ки аз байн рафтани аҳамияти он дар ҷомеаи муосир ба муносибатҳо таъсири амиқтар мерасонад. Қобили зикр аст, ки пурсидашудагон инчунин як намунаро қайд карданд: душмании тӯлонӣ бо дигарон аксар вақт боиси зӯроварии ошкоро мегардад. Донишҷӯён худмарказиро - таваҷҷуҳи шадид ба таҷриба ва мушкилоти худ - ҳамчун сабаби аслии ин рафтор зикр мекунанд.

Аммо, мо муайян кардем, ки фаҳмиши донишҷӯён аз мафҳуми “муҳаббат” яктарафа буда, норавшан ва номуайян ба назар мерасад. Аз ин рӯ, ҳадафи мо такмил додани фаҳмиши онҳо аз асосҳои асосии ин категория ҳамчун амали беназири ғайризӯроварӣ буд, ки тавассути муносибати меҳрубонона ва эҳтиромона нисбат ба шахси дигар зоҳир мешавад, ки қобилияти “такомули” ҳама чизҳои мусбат ва меҳрубонро дар дохили онҳо аз худ мекунад ва манфиро рад мекунад. Тамаркузи амалҳои шахс тавассути худшиносӣ дар шахси дигар, ки тавассути тағйироти мусбат зоҳир мешавад, ҳамчун хусусияти муҳаббат пешниҳод карда мешавад. Чунин муносибат ба мавзуи муҳаббат дар ҳолатҳое, ки ҷаҳонбинӣ ва мавқеи ҳаётии онҳо бо меъёрҳои муқарраршуда ва умуман қабулшуда дар ҷомеа мувофиқат намекунанд, таҷовузро коҳиш медиҳад. Маҳз ҳамин муносибат ҳалли осоиштаи низоъҳоро мусоидат мекунад ва ба он ҳамдигарфаҳмиву ҳамкорӣ мебахшад.

Бартараф кардани мафҳуми рушди иҷтимоӣ тавассути дарки, пеш аз ҳама, манфиатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамчун асоси ҳалли мушкилоти педагогӣ мавқеи як қатор олимон-файласуфонро тавсиф мекунад. Дар ин росто, муҳаққиқи рус Н.Б. Крилова бар он ақида аст, ки “Асосҳои маънавии ҳаёти иҷтимоиро аз ангезандаҳои эҷодкории иҷтимоӣ ташкил мекунад.

Рушди маънавият ҷустуҷӯи шахсӣ ва табдили дастурҳои пурмазмунро талаб мекунад, на роҳҳои ҳалли тайёр. Донишҷӯён аксар вақт дарки амиқи арзишҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқиро надоранд, ки омӯзиши муносибатҳои байниҳамдигарии онҳоро муҳим мегардонад. Меъёрҳои ҳуқуқӣ, мисли принсипҳои ахлоқӣ, барои ҷомеа муҳиманд ва маънавияти муштарак ва фарҳанги муносибатҳоро ташаккул медиҳанд” [7].

Равишҳои фарҳангии донишҷӯмеҳвар ба таълим ба рушди фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии донишҷӯён мусоидат мекунанд. Ҳаёти иҷтимоӣ зарурати огоҳии ахлоқӣ ва ҳуқуқиро, ки сифати рафтори инсонро муайян мекунад, тасдиқ мекунад. Дар ин робита, Л.С. Виготский қайд мекунад: «Донишҳои педагогӣ дар рушди худ бояд ба фардо нигаронида шаванд - ин нуқтаи ибтидоии рушди маорифи башардӯстона аст, ки вазифаи асосии он ташаккули фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар байни ҷавонони донишҷӯ, ки ҳамчун мутахассисон ва мутахассисони фардо пайдо мешаванд, муайян карда мешавад» [5, с. 32].

Ҳамин тариқ, ташаккул ва рушди шахсияти дорои ахлоқи баланд ва ҳадафманд аз самти онҳо ба ақидаҳои инсонгароӣ муайян карда мешавад. Натиҷаҳои омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва идеологии ташаккули фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ба мо кӯмак мекунанд, ки тағйирот дар системаҳои арзишҳоеро, ки муносибатҳои идеологиро дар байни донишҷӯёни муосир муайян мекунанд, зуҳури онҳо тавассути шуури ахлоқӣ ва ҳуқуқии онҳо ва масъулияти дохилӣ ва берунии онҳоро пайгирӣ кунем.

Фармоишҳои иҷтимоӣ, ки бо маҷмӯи меъёрҳое ифода меёбанд, интизориҳои ҷамъиятиро инъикос карда, принсипи асосии ташаккули мундариҷаи таҳсилоти гуманитарӣ мебошанд. Ин омилҳо сифати омодагии хатмкунандагони муассисаҳои таълимии гуманитариро муайян мекунанд, ки дар таҳқиқоти М.Б. Богуславский, Н.В. Бордовская, Е.О. Галитских, В.П. Зинченко, Н.А. Колесникова, А.С. Роботова, Н.Ф. Радионова ва дигарон баррасӣ шудаанд.

Масалан, муҳаққиқ Е.О. Галитских бар он ақида аст, ки: “Мундариҷаи таълим, ки асоси рушди шахсият аст, аз омӯзгорон талаб мекунад, ки шуури иҷтимоиро таҳлил

кунанд ва онро дар чаҳорчӯбаи арзишҳои иҷтимоӣ-марказӣ ва антропомарказӣ тафсир кунанд. Дар ин ҷода, ба фарҳанги ахлоқӣ-ҳуқуқӣ афзалият дода мешавад.

Омӯзгор фаъолияти донишҷӯро ташкил ва идора мекунад ва ҷустуҷӯи мустақилонаи онҳоро барои рушди эътиқоди ахлоқӣ-ҳуқуқӣ ҳавасманд мекунад.

Фардикунонии таълим тавассути равиши донишҷӯмеҳварӣ тавассути ҳалли зиддиятҳо дар ҳама марҳилаҳои раванди таълим ба даст оварда мешавад. Ин равиш ҷалби донишҷӯёнро афзоиш медиҳад, ки дар натиҷа дар тамоми раванди таълими инфиродӣ таваҷҷӯҳ ва масъулияти бештар ба даст меояд. Ин аз набудани омили бетарафкунандаи гурӯҳи синфӣ вобаста аст, зеро раванди таълим дар атрофи як роҳи ягонаи таълимӣ сохта шудааст. Низоъҳо бо мувозин кардани ду ҷанбаи асосии муқобил - талаботи объективии муқарраршуда дар барномаи таълимӣ ва омодагии ҳар як донишҷӯ барои аз худ кардани вазифаи таълимӣ дар доираи имкониятҳои худ ҳал карда мешаванд” [6, с. 187].

Бо равиши ба донишҷӯ нигаронидашуда, нақши пешбари фаъолияти таълимии донишҷӯёнро ангезаи маърифатӣ муайян мекунад, ки ба қонеъ кардани ниёзҳои донишҷӯён барои гирифтани дониш мусоидат мекунад. Рушди фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии ҷавонон ва пешгӯии рушди он аз ҷумлаи вазифаҳои калидии таҳсилоти гуманитарӣ ба ҳисоб меравад. Хусусияти асосии он бо таъмини гузариш аз раванди таълим ба табдили ҷаҳони ботинии донишҷӯён ба сӯи худомӯзӣ, худтакмилдиҳӣ ва худтакмилдиҳӣ алоқаманд аст.

Усулҳо ва технологияҳои гуногун, ҳамчун як низоми куллии усул ва абзорҳо барои рушди шахсии донишҷӯён, рушди фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии онҳоро таъмин мекунанд. Зеро “... тарбияи инсон бо табдил ёфтани ӯ ба субъекти фарҳанг тавассути омӯзонидани ҳаётофаринӣ ба ӯ вобаста аст” [3, с. 30]. Хулоса, таҳсилоти ба шахс нигаронидашуда ҳадафи ошкор кардани нақши он дар рушди шахс ҳамчун як фарди куллӣ мебошад. Вазифаи башардӯстона дар ин раванд махсусан муҳим аст. Он бо ҳифз ва нигоҳдории “экологияи инсон”, инчунин бо ғамхорӣ дар бораи некӯаҳволии ҷисмонӣ ва маънавии шахс алоқаманд аст.

Таҳқиқоти диссертатсионии мо ба консепсияҳои таълими ба донишҷӯ нигаронидашуда, ки аз ҷониби Э.В. Бондаревская, В.В. Сериков, В.И. Слободчиков ва И.С. Якиманская таҳия шудаанд, такя мекунад. Ин муаллифон мафҳумҳои зеринро ба гардиши илмӣ ворид кардаанд: “... таълими ба донишҷӯ нигаронидашуда, муқаррарот, равиш, консепсияҳо ва технологияҳо” [11, 102]. Ҳамаи ин мафҳумҳо бар асоси идеяи тамаркуз ба таълим ба шахс нигаронидашуда, муайян кардани ниёзҳо, қобилиятҳо, ҳадафҳо ва арзишҳои он барои рушди хислатҳои маънавӣ ва ахлоқӣ асос ёфтаанд.

Педагогикаи муосир равиши ба донишҷӯ нигаронидашударо ҳамчун мукаммал кардани мазмуни таълим бо сифатҳои инсондӯстона, ки барои муайян ва амалӣ кардани сифатҳои инфиродӣ нигаронида шудааст, баррасӣ мекунад. Е.В. Бондаревская бар он ақида аст, ки: “Маънои таълим дар рушди шахс, ёфтани худ тавассути фардият, маънавият ва эҷодкорӣ аст.

... Таҳсилоти анъанавии гуманитарӣ ба шарҳ ва умумӣ кардани далелҳо тамаркуз мекунад. Равиши ба донишҷӯ нигаронидашуда самаранокии омӯзишро тавассути фаҳмиш ва ҳамдигарфаҳмӣ байни иштирокчиён афзоиш медиҳад.

Омӯзиши шахсият ниёзҳои рушди шахсро ба назар мегирад: ниёзҳои вуҷудӣ, интихоби шахсӣ, ҷаҳонбинӣ, истиқлолият, масъулият, рушди худ ва эҷодкорӣ. Ин равиш шароитро барои рушди шахсӣ аз ҷиҳати ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ фароҳам меорад, ки дар он омӯзанда субъекти омӯзиш ва ҳаёт аст. Рушд аз доираи ақл берун рафта, сатҳи шахсӣ ва муҳтавоиро фаро мегирад, зеро меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ метавонанд бо самтҳои арзишии шахс мувофиқат накунанд” [2, с. 132].

Аз мавқеи аксар муҳаққиқон, ахлоқ ҳамчун қонуни ботинӣ ва қонун ҳамчун қонуни беруна баррасӣ мешавад, ки қонуни ахлоқӣ ҳамчун танзимгари рафтор аҳамияти бештар дорад. Мавқеи идеологии шахс асоси фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии ӯро ташкил медиҳад.

Сифатҳои шахсии инсон тавассути самтҳои арзишии умуман қабулшудаи ҷомеа ташаккул меёбанд, ки азхудкунии онҳо бо қабули он робитаҳои иҷтимоие, ки бо муносибатҳои арзишӣ дар ҷомеа муайян карда мешаванд, алоқаманд аст. Мо боварӣ дорем, ки рушди шахсии донишҷӯён дар муассисаҳои таълимии гуманитарӣ маҳз тавассути фаъолият ва муошират амалӣ карда мешавад.

Дар ин росто, Роберт Энтони бар он ақида аст, ки "... омӯзиш танҳо бо азхудкунии арзишҳои инфиродӣ маҳдуд намешавад. Бо рушди шахс дар соҳаи касбӣ алоқаманд буда, он самтҳо ва малакаҳои мушаххасро дар фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии шахс ташаккул медиҳад. Пеш аз он ки мутахассиси шахсияти дигар шавед, бояд мутахассиси фаҳмиши мушкилоти марбут ба шахсияти худ шавед" [8, с. 111]. Ин рисола тавсифи касбии хусусиятҳои таълим дар муассисаҳои таълимӣ, бахусус бо донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат, ки нав равиши шахсиятро дар рушди касбии худ аз худ мекунанд, пешниҳод мекунад.

Раванди рушди таҳсилоти гуманитарӣ дар чаҳорчӯбаи равиши донишҷӯмеҳвар барои рушди фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат ба равиши фарҳангшиносӣ такя мекунад. Ҳамин тариқ, мувофиқи консепсияи Л.А. Вербитская ва Б.Т. Лисовский, барномаи таълимӣ бо вазифаҳои мушаххасе, ки бо равиши фарҳангшиносӣ муайян карда мешаванд, ифода меёбад. Ин вазифаҳо, ки параметрҳои ниҳоии омодагии касбии донишҷӯёнро муайян мекунанд, дар хусусияти муттаҳидкунандаи фаъолиятҳои таълимӣ тавассути тамаркузи онҳо ба рушди шаҳрвандон ва мутахассисон зоҳир мешаванд.

Дар мавриди аҳамияти равиши фарҳангшиносӣ барои ҳалли мушкилоти гуманизм дар илми педагогӣ шакке нест. Чунин равиш шароити мусоидро барои амалӣ кардани вазифаҳои иҷтимоию фарҳангии маориф фароҳам меорад ва "...ба иҷтимоишавии шахс ва идомаи наслҳо мусоидат мекунад:

- ҳамчун воситаи муошират ва шиносшавӣ бо арзишҳои ҷаҳонӣ, дастовардҳои илмӣ ва технологӣ хизмат мекунад;

- раванди рушд ва ташаккули шахсро ҳамчун шахс, субъект ва фард суръат мебахшад;

- ташаккули маънавиятро дар шахс, ҷаҳонбинӣ, самтҳои арзишӣ ва принсипҳои ахлоқии онҳо таъмин мекунад" [3, с. 59].

Таҷрибаҳои гуногуни таълим нишон медиҳанд, ки барои омӯзгорон дар муассисаҳои таълимӣ доштани ҷаҳонбинии равшан муҳим аст. Асосан, аз онҳо интизор меравад, ки мавқеи гуманистии худро дошта бошанд - бе ин, кор бо одамон душвор аст.

Дар ниҳоят, сӯҳбат бо донишҷӯён дар бораи он ки дар ҷаҳон инсон будан чӣ маъно дорад, танҳо вақте имконпазир аст, ки худи омӯзгор тавонад таҷрибаи фарҳангии инсониятро бодиққат ҳифз, интиқол ва инкишоф диҳад. Ва онҳо ин корро бо пояи арзишҳои маънавӣ ва ахлоқӣ анҷом медиҳанд. Равиши фарҳангӣ, ки мутобиқати фарҳангӣ ва шиддати фарҳангии мундариҷаи таълимиро дар бар мегирад, ҳангоми ташкили раванди таълим дар заминаи муқаррароти муосири таълимӣ талабот доранд, зарурати танзими нишондиҳандаҳои мафҳумҳои ахлоқӣ-ҳуқуқии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъатро ба миён меорад.

Дар ҳақиқат, маҳз тавассути риояи меъёрҳо ва арзишҳои муайяни фарҳангӣ ва таърихӣ, ки тавассути амалияи таърихӣ ва фарҳангӣ таҳия шудаанд, ҷаҳонбинии насли ҷавон ташаккул меёбад. Ташаккул ва рушди фарҳанги ахлоқӣ-ҳуқуқии донишҷӯён, ки тавассути азхуд кардани унсурҳои асосии фарҳангӣ дар раванди таълим ба даст оварда мешавад, ба дарки онҳо аз муҳити фарҳангӣ-ахлоқӣ ҳамчун як муҳити куллӣ мусоидат мекунад. Муҳим аст, ба назар гирифта шавад, ки вазифаи фарҳангташаккулдиҳандагии таълим, асосан, бо ҳифз, интиқол, такрористеҳсол ва рушди минбаъдаи арзишҳои фарҳангии ахлоқӣ-ҳуқуқӣ алоқаманд аст.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳамгироии маориф ба фарҳанг ва баръакс, фарҳанг ба маориф шарти зарурии амалӣ намудани ин раванд ҳисобида мешавад.

Ба ҳамбастагии зичи ҳуқуқ ва ахлоқро як қатор файласуфони машҳури аврупоӣ ва русӣ борҳо таъкид кардаанд. Файласуфони рус В. Соловьев, Е. Трубетской, И. Илин ва П. Новгородтсев қайд кардаанд, ки арзишҳо танҳо дар афроди аз ҷиҳати рӯҳонӣ пешрафта мавҷуданд. Зеро вижагиҳои беназири Русияро идеалҳои маънавӣ ва динӣ ифода карда, арзишҳои ахлоқиро, ки сохтори шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ бар онҳо асос ёфтааст, муайян мекунанд.

Бояд қайд кард, ки новобаста аз мавқеи шахс дар ин масъала, робитаи ахлоқ ва қонун дар ҳама ҷо, дар ҳар соҳаи ҳаёти иҷтимоию фарҳангии ҷомеа ба амал меояд. Аммо, сарфи назар аз умумияти онҳо, онҳо фарқиятҳои назаррас доранд:

1) Ахлоқро ҳамчун қутбнамои дохилӣ тасаввур кунед, ки ҳар яки мо дар дохили худ дорем. Он инфиродӣ аст, барои мо фардӣ аст ва мо бо сӯзани худ роҳи худро муносиб мекунем. Аз тарафи дигар, қонун харитаест, ки аз ҷониби ҷомеа барои ҳама тартиб дода шудааст. Он умумӣ аст, барои ҳамаи мост ва қоидаҳои он барои ҳама якхелаанд.

2) Ахлоқ ба мо мегӯяд: “Шумо бояд ростқавл, меҳрубон ва одил бошед. Инҳо “ҳа” ва “не”-и дохилӣ ва қатъӣ мебошанд, ки аз умқи рӯҳ сарчашма мегиранд. Аммо, қонун ба таври дигар амал мекунад: он мегӯяд: “Ин иҷозат дода шудааст”, “Аммо ин комилан манъ аст.” Он на он қадар амр медиҳад, балки сарҳадҳои он чизеро, ки иҷозат дода шудааст ва он чизеро, ки не, муайян мекунад ва барои ҳамзистии мо чаҳорчӯба эҷод мекунад.

3) Аз ин рӯ, ахлоқ дар асл худтанзимкунӣ аст. Мо худро танзим мекунем ва ба амрҳои виҷдони худ такя мекунем. Ин овози ором, вале пуриқудрат дар дохили мо ба нозирони беруна ниёз надорад. Аз тарафи дигар, қонун ба назорати беруна, механизмҳои иҷро ва ҷазо ниёз дорад.

4) Доираи доварии ахлоқ хеле васеътар аст. Он метавонад на танҳо амал, балки ният, фикр ва ҳатто як дудилагии оддиро маҳкум кунад. Аз тарафи дигар, қонун амалҳои мушаххас ва риоя ё риоя накардани онҳоро ба қонун арзёбӣ мекунад. Ахлоқ метавонад дар доварӣ нозуктар ва амиқтар бошад.

5) Ҷолиб он аст, ки ҳангоми пурсидан, донишҷӯён ба як нуктаи муҳим таъкид карданд: ахлоқ метавонад аз қонун қавитар бошад. Он қодир аст, ки онро вақте ки қонун ноодилона ба назар мерасад ё бо эътиқоди амиқтарини мо мухолифат мекунад, муқобилат кунад. Ин нишон медиҳад, ки ҳатто қонунҳои сахттарин наметавонанд овози ботинии виҷдонро, ки барои бисёре аз мо довари ниҳоӣ боқӣ мемонад, пурра хомӯш кунанд.

Назари донишҷӯён нишон медиҳад, ки низоми ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир бо бӯҳрон рӯбарӯ аст: интизориҳои ахлоқии одамон аксар вақт бо тарзи амали қонун дар амалия мухолифат мекунанд. Онҳо мисолҳои равшани мавридҳоеро пешниҳод карданд, ки қонун бо самаранок хидмат ба манфиатҳои қонуншикан ба онҳо имкон дод, ки аз ҷазо канорагирӣ кунанд. Донишҷӯён инчунин қайд карданд, ки қарорҳои суд, ҳатто ҳангоми риояи қатъии ҳарфи қонун, на ҳамеша воқеан одилона ҳисобида мешаванд. Ин аҳамияти тарбияи саводнокии ҳуқуқиро дар байни донишҷӯён таъкид мекунад. Зеро вақте ки донишҷӯён асосҳои шуури солимро дарк мекунанд, он ҳамзамон ба рушди фарҳанги ҳамаҷонибаи ҳуқуқӣ оварда мерасонад.

Ҳангоми ташкили раванди таълим барои донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асосҳои ҳуқуқ, мувофиқи мақсад аст, ки фарҳанги ҳуқуқиро тавассути ҳамбастагии он бо фарҳанги ахлоқӣ ҳамчун фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ки бо тафаккури хоси ҳуқуқии тоҷикон ифода меёбад, баррасӣ кунем.

Ҳамин тариқ, равиши фарҳангшиносӣ, ки универсалӣ аст, бо шаклҳои гуногуни байнифаннӣ, ки дар чаҳорчӯбаи илмҳои гуманитарӣ амалӣ карда мешаванд, ифода меёбад. Ҷорӣ намудани равиши фарҳангшиносӣ шароити беҳтаринро барои истифодаи шаклҳои фарҳангӣ барои худмуайянкунии ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, худрушд ва худшиносии донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат дар доираи низоми таҳсилоти касбӣ таъмин мекунад.

Бар асоси таҳлили ҳамаҷониба, мо метавонем бо итминон хулоса барорем, ки асосҳои назариявии ташаккули фарҳанги ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ дар донишҷӯёни коллеҷҳои фарҳанг ва санъат сохтори бисёрҷониба ва амиқан системавӣ мебошанд.

Аввалан, дар ин ҷо нақши калидиро таълими гуманитарӣ мебозад, ки бояд на танҳо ҳамчун раванди таълимӣ, балки ҳамчун механизми мураккаби рушди маънавӣ ва ташаккулдиҳандаи худшиносӣ дарк карда шавад. Дар ин раванд меъёрҳо ва арзишҳои бунёдӣ, ки сохтори ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҷомеаро ташкил медиҳанд, аз худ карда мешаванд.

Ҷанбаи дуюм, вале на камтар муҳим, муайян кардани уфуқҳои муносиби методологӣ барои рушди ин фарҳанг мебошад. Равиши коршиносӣ ба зарурати синергия байни равишҳои фарҳангӣ ва шахсиятгаро ишора мекунад. Вектори фарҳангӣ азхудкунии бодиққат ва синтези арзишҳои тамаддунӣ ва фарҳангии ҷамъшуда дар даврaҳои гуногунро талаб мекунад, ки барои мутахассисони оянда, ки кори онҳо ногузир ба муколамаи байни “Инсон ва ҷаҳон” равона карда мешавад, муҳим аст. Дар баробари ин, равиши ба донишҷӯ нигаронидашуда ба арзёбии пайваста ва таҳлили амиқи дониш ва арзишҳои бадастоварда махсусан дар заминаи рушди шахсӣ дар соҳаи муносибатҳои байнишахсӣ, дар андозаи “шахс ба шахс” таъкид мекунад.

Ин асосноккунии назариявӣ ба хулосае оварда мерасонад, ки муҳити таълимии муттаҳид муҳим аст. Омезиши равишҳои фарҳангӣ ва донишҷӯмеҳвар бояд ҳамгироии куллии ҷузъҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқиро ба рушди касбӣ ва шахсии донишҷӯ таъмин намояд. Танҳо чунин синтез имкон медиҳад, ки мутахассисоне омода карда шаванд, ки на танҳо дониши амиқ, балки дараҷаи баланди масъулияти ахлоқӣ дошта бошанд, ки ба талаботи баланди фарҳанг ва санъат мувофиқ бошанд.

АДАБИЁТ:

1. Аксенова, Г.И. Психология и педагогика становления субъекта / Г.И. Аксенова [Текст]. - Рязань, 1999. – 234 с.

2. Бондаревская, Е.В. Ценностные основания личностно-ориентированного воспитания / Е.В. Бондаревская [Текст]. - М.: Педагогика. - 1995. – 254 с.

3. Бордовская, Н.В. Диалектика педагогического исследования. Педагогическое моделирование / Н.В. Бордовская [Текст]. - СПб., 2001. - 198 с.

4. Бордовская, Н.В., Реан А.А. Педагогика: Учебник для вузов / Н.В. Бородовская, А.А. Реан [Текст]. - СПб., 2000. – 229 с.

5. Выготский Л.С. История развития психических функций / Л.С. Выготский [Текст] // Собр. соч: в 6 т. Т. 3. [Текст]. - М.: Педагогика, 1983. – 377 с.

6. Галицких Е.О. Интегративный подход как теоретическая основа профессионально-личностного становления будущего педагога в университете / Е.О. Галицких [Текст]. - СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. - 263 с.

7. Крылова Н.Б. Формирование будущего специалиста / Н.Б. Крылова [Текст]. - М.: Педагогика, 1990. - 142 с.

8. Махмутов М.И. Проблемное обучение: основные вопросы теории / М.И. Махмутов [Текст]. - М.: Педагогика, 1975. - 368 с.

9. Низаммулмульк. Сиёсатнаме. Книга о правлении вазира XI столетия / Низаммулмульк [Текст]. - М.: Просвещение, 1949. – 135 с.

10. Рубинштейн С.П. Психологические воззрения И.М. Сеченова и советская психологическая наука / С.П Рубинштейн [Текст] // Вопросы психологии. - 1955. - № 5. – С. 32-39.

11. Силуянов И.В. Духовность как способ жизнедеятельности человека / И.В. Силуянов [Текст] // Философские науки. 1990. - № 2. - С. 100-107.

12. Сичивица О.М. Методы и формы научного познания / О.М. Сичивица [Текст]. - М.: Высшая школа, 1972. - 95 с.

13. Словарь по этике // Под. ред. А.А. Гессейнова, И.С.Кона [Текст]. - М.: Педагогика, 1989. – 345 с.

ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ У УЧЕНИКОВ МЛАДШИХ КЛАССОВ

ИМАТЗОДА Лутфия Махмадулло *- доктор педагогических наук, профессор, заведующая отделом педагогики и психологии Института развития образования имени А. Джами Академии образования Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 93-466-20-02.* ***E-mail:*** *imatoval@mail.ru*

ДАВЛАТЗОДА Фарзона Иброгимовна *- старший преподаватель кафедры общей педагогики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 800-11-19-18.* ***E-mail:*** *begovaf88@mail.ru*

Аннотация. Согласно мнению автора, социальное развитие человека тесно связано с изменяющимися потребностями окружающего общества и отличается его участием в разнообразных общественных отношениях. Сегодня существует множество видов таких отношений – правовые, политические, экономические, трудовые, религиозные, эстетические, научные и другие, с которыми человек сталкивается практически постоянно.

С точки зрения социальной адаптации, личность развивается на протяжении всей жизни, однако возраст от 3 до 11 лет считается особенно важным. Многие ученые называют этот период "детством". Именно в этот промежуток времени формируются основы, которые обеспечивают развитие социальной компетентности. Разнообразная информация, полученная в этом возрасте, становится важной основой для дальнейшего развития ребенка и его будущей деятельности. Об этом писали такие ученые, как Ш. А. Амонашвили, Л. С. Выготский и другие.

В ранние годы жизни человек постепенно усваивает социальные нормы и знакомится с важнейшими правилами общества, осознавая себя в нем как субъект практической деятельности. Этот период характеризуется закладкой ключевых структур личности подростка. Первичная социализация детей младшего возраста происходит в семье и образовательных учреждениях, которые играют ключевую роль в воспитании подрастающего поколения.

Дети до 11 лет легко переключают внимание с окружающего мира на людей и наоборот, активно адаптируясь в социальных отношениях. Они стремятся к самостоятельности и независимости, что способствует развитию самосознания - важного элемента для их успешного будущего. Постепенно ребенок начинает осознавать свою личность и отделенность от внешнего мира. Это становится возможным благодаря накоплению социального опыта, участию в общественных отношениях, освоению различных моделей поведения и взаимодействий.

Ключевые слова*: характеристики, процесс, формирование, социальные качества, ученики, младшие классы, развитие, социализация.*

РАВАНДИ ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ ИҶТИМОӢ ДАР ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

ИМАТЗОДА Лутфия Маҳмадулло *- доктори илмҳои педагогӣ, профессор, мудири шуъбаи педагогика ва психологияи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 93-466-20-02.* ***E-mail:*** *imatoval@mail.ru.*

ДАВЛАТЗОДА Фарзона Иброҳимовна *- омӯзгори калони кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Сурога:***

734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. ***Тел.:*** *(+992) 800-11-19-18.* ***E-mail:*** *begovaf88@mail.ru.*

Аннотатсия. Ба ақидаи муаллиф рушди иҷтимоии одамон бо талаботи тағйирёбандаи ҷомеаи атроф робитаи зич дошта, бо иштироки онҳо дар муносибатҳои гуногуни ҷамъиятӣ фарқ мекунад. Имрӯз намудҳои гуногуни муносибатҳо – ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, меҳнатӣ, динӣ, эстетикӣ, илмӣ ва ғайра пайдо шудаанд, ки инсон қариб доимо бо онҳо рӯ ба рӯ мешавад.

Аз ҷиҳати иҷтимоӣ шахсият дар тули ҳаёти инсон инкишоф меёбад, аммо синну соли кӯдакони аз 3 то 11-сола аз ҳама муҳим ҳисобида мешавад. Бисёре аз олимон онро «давраи кӯдакӣ» меноманд. Дар давраи баррасишаванда заминаҳое инкишоф меёбанд, ки салоҳияти иҷтимоиро таъмин мекунанд. Маълумоти гуногун аз ин давра барои кӯдак заминаи зарурӣ барои рушд ва фаъолияти минбаъдаи ӯ мегардад. Дар ин бора Ш.А. Амонашвили, Л.С. Виготский ва дигар олимон изҳори назар карданд.

Дар солҳои аввали ҳаёт инсон тадриҷан меъёрҳои иҷтимоиро аз худ мекунад ва бо қоидаҳои муҳимми ҷомеа шинос мешавад, ки худро дар он дар шакли субъекти фаъолияти амалӣ дарк мекунад. Давраи мавриди назар бо гузоштани сохторҳои асосии шахсияти наврас хос аст. Иҷтимоикунонии ибтидоии кӯдакони калонсол дар оила ва муассисаҳои таълимӣ сурат мегирад ва маҳз онҳо барои тарбияи насли наврас масъуланд.

Кӯдакони то 11-сола ба осонӣ таваҷҷуҳро аз ҷаҳони атроф ба одамон ва баръакс иваз мекунанд ва онҳо дар муносибатҳои иҷтимоӣ паймоиш мекунанд, мухторият ва мустақилиятро меҷӯянд. Дар натиҷа, дар кӯдакон худшиносӣ ба вуҷуд меояд, ки барои ҳаёти муваффақонаи минбаъда хеле муҳим аст. Оҳиста-оҳиста кӯдак шахсияти худ ва ҷудо будани худро аз ҷаҳони беруна дарк мекунад. Ин ба шарофати ба даст овардани таҷрибаи иҷтимоӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ, амалҳои гуногун ва тарзи рафтори азхудкардашуда ба амал меояд.

Калидвожаҳо*: хусусиятҳо, раванд, ташаккул, сифатҳои иҷтимоӣ, хонандагон, синфҳои ибтидоӣ, рушд, иҷтимоӣ.*

CHARACTERISTICS OF THE PROCESS OF FORMING SOCIAL QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

IMATZODA Lutfiya Mahmadullo *— Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology at the Institute for Development of Education named after Abdurahman Jami of the Academy of Education of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 93-466-20-02.* ***E-mail:*** *imatoval@mail.ru.*

DAVLATZODA Farzona Ibrohimovna *— Senior Lecturer at the Department of General Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.* ***Address:*** *734003, Dushanbe, 121 Rudaki Avenue.* ***Phone*** *(+992) 800-11-19-18.* ***E-mail:*** *begovaf88@mail.ru.*

Annotation. According to the author, human social development is closely tied to the evolving needs of society and is characterized by participation in various social relationships. Today, there are many forms of such relationships, including legal, political, economic, labor, religious, aesthetic, scientific, and others, which individuals encounter almost constantly.

From the perspective of social adaptation, personality development continues throughout life; however, the age range from 3 to 11 years is considered especially significant. Many researchers refer to this period as "childhood." It is during this time that the foundations ensuring the development of social competence are laid. The diverse information acquired at this age becomes a critical basis for a child's further development and future activities. Scholars such as Sh. A. Amonashvili, L. S. Vygotsky, and others have written about this.

In the early years of life, individuals gradually internalize social norms and become acquainted with the fundamental rules of society, recognizing themselves as subjects of practical activity. This period is marked by the establishment of key personality structures of the adolescent. Primary socialization in young children occurs within the family and educational institutions, which play a crucial role in shaping the younger generation.

Children under the age of 11 easily shift their focus between the external world and people, actively adapting to social relationships. They strive for independence and autonomy, which fosters the development of self-awareness—an essential component of their successful future. Gradually, children begin to perceive their individuality and separateness from the external world. This becomes possible through the accumulation of social experience, participation in social relationships, and mastering various models of behavior and interaction.

***Key words**: characteristics, process, formation, social qualities, students, primary school, development, socialization.*

Развитие человеческого общества представляет собой сложный и многогранный процесс, в котором каждый человек усваивает социальный опыт и строит систему взаимных отношений в обществе. Этот процесс включает не только освоение социальных ролей и норм, но и формирование уверенности в себе и своем месте в социальной структуре. Социализация, происходящая через обучение, воспитание и самообразование, помогает каждому индивидууму достигать целей, развивая свою личность и адаптируясь к социальной среде.

Социализация в социологии рассматривается как процесс усвоения и активного воспроизводства социальных и культурных норм, что способствует формированию социально компетентной личности. В антропологии акцент делается на том, как культура влияет на социализацию, помогая человеку адаптироваться к окружающим его традициям и обычаям. Социальная психология подчеркивает важность взаимодействия индивидов, развивающих свои социальные навыки и формирующих личное восприятие себя и окружающих.

Таким образом, социализация - это не только процесс адаптации индивида в социуме, но и формирование его как личности, готовой эффективно взаимодействовать с другими людьми и соответствовать культурным и социальным стандартам.

Социальная психология рассматривает личность как сложное социальное явление, которое формируется под влиянием множества факторов. Личность не существует в вакууме, она развивается и функционирует в контексте общества, а значит, её основные характеристики и особенности имеют социальную природу. Одной из ключевых задач социальной психологии является исследование этих характеристик, таких как:

- характер и воля - эти черты личности определяют, насколько человек способен к самоконтролю, выдержке и решимости в принятии решений;
- интересы и потребности - осознание того, что важно для человека, его стремления и цели, которые он ставит перед собой;
- социальная ориентация и особенности мировоззрения - то, как индивид воспринимает свою роль в обществе, его отношения к другим людям и к социальной реальности в целом;
- духовное развитие - глубина и способность к внутреннему росту, стремление к самосовершенствованию, философские и этические ценности, которые человек разделяет;
- накапливаемые знания - важность образования, научного познания и жизненного опыта для формирования внутреннего мира личности;
- осознание и самосознание - умение человека понимать себя, свои чувства, мысли и действия, а также осознавать свою социальную роль и место в обществе.

Каждый из этих аспектов имеет влияние на процесс социализации, который начинается с раннего возраста и продолжается на протяжении всей жизни. Важным является то, как субъект воспринимает свою социальную среду и как он взаимодействует с другими людьми в разных ситуациях.

Процесс социализации не является статичным и зависит от множества факторов, в том числе от активности самого индивида, его роли в обществе, отношения к труду и обучению, а также от внешних воздействий, таких как социальная среда, воспитание и культура. Например, влияние окружения и забота общества о развитии будущего поколения играют важную роль в формировании зрелой личности. Важно, чтобы в процессе воспитания и обучения учитывались не только возрастные и индивидуальные особенности каждого ребенка, но и создавались условия для развития его независимости и уверенности в своих силах [1, с 214–220].

Вопросы, касающиеся того, как ребенок воспринимает свои трудности и способен ли он самостоятельно их решать, являются важными для понимания его уровня развития. Нужно ли поддерживать его независимость в решении проблем, поощрять его стремление к самостоятельности? Важно также, как развиваются его убеждения в собственных физических и психологических способностях, как он оценивает свои силы и как это влияет на его дальнейшее развитие в социальной среде.

Таким образом, социализация личности - это процесс, который охватывает не только усвоение социального опыта и норм, но и активное формирование внутреннего мира человека, его способности адаптироваться и функционировать в обществе.

Существует множество теорий, которые утверждают, что с возрастом внутренние условия для психического развития становятся более благоприятными. Однако важно помнить, что каждый возрастной период имеет свою уникальную чувствительность к различным аспектам психического развития. В частности, многие исследователи считают, что существуют «чувствительные» или «критические» периоды, когда детская психика особенно восприимчива к определенным внешним и внутренним воздействиям. Эти периоды считаются особенно важными для формирования тех или иных навыков, умений или психических процессов.

Например, развитие речи, моторики, восприятия и эмоций у детей наиболее активно происходит в определенные возрастные этапы. Это объясняется тем, что в раннем детстве мозг обладает высокой пластичностью, что позволяет ему быстро адаптироваться к новым условиям и эффективно усваивать информацию.

В первые годы жизни наблюдается интенсивное развитие основных когнитивных и моторных навыков. Развитие речи, например, активно происходит благодаря формированию нейронных связей в областях мозга, ответственных за восприятие и производство звуков. Малыши учатся распознавать звуки речи, различать интонации, осваивать первые слова и постепенно строить фразы.

Моторика, как крупная (ходьба, бег), так и мелкая (манипуляции с предметами, рисование), развивается в тесной связи с совершенствованием координации движений и укреплением мышц. Игры, физическая активность и взаимодействие с предметами окружающего мира создают важные стимулы для этого процесса.

Эмоциональное развитие также достигает пика в раннем возрасте. Дети начинают осознавать и выражать свои чувства, понимать эмоции окружающих, формировать первые привязанности и социальные связи. Эти процессы формируют основу для эмоционального интеллекта, который играет ключевую роль в межличностных отношениях и успешной социализации.

Восприятие, в свою очередь, включает зрительное, слуховое, тактильное и другие виды сенсорного опыта. Дети учатся различать формы, цвета, звуки и текстуры, что обогащает их представление об окружающем мире и помогает в дальнейшем развитии познавательных навыков.

С возрастом пластичность мозга уменьшается, что делает процесс обучения более медленным. Однако это не означает прекращения развития. Наоборот, дальнейшее развитие основано на уже накопленном опыте, который становится базой для формирования сложных когнитивных и социальных навыков. В этот период ключевую роль играет систематическое обучение, постоянная практика и целенаправленное развитие, которые позволяют укрепить ранее приобретенные умения и расширить их диапазон.

Поэтому каждый возрастной этап имеет свои уникальные особенности и возможности, которые необходимо учитывать в процессе воспитания и образования. Оптимальное использование этих периодов способствует гармоничному развитию личности и закладывает прочный фундамент для дальнейшей успешной жизни [2,64-70с].

Чувствительные периоды свидетельствуют о том, что в разных возрастах открываются возможности для формирования психики в определенных направлениях. На этом этапе дети особенно восприимчивы к различным факторам, которые могут существенно повлиять на их дальнейшее развитие. Например, период младенчества и раннего детства - это время, когда формируются основные моторные навыки, восприятие окружающего мира, привязанности к родителям, основы эмоциональной и социальной адаптации. Эти аспекты жизненно важны для дальнейшего успешного развития личности.

В то же время, в разные возрастные периоды детства и подростковости чувствительность к внешним условиям может изменяться. Например, в возрасте 6-7 лет дети становятся особенно чувствительны к обучению и освоению социальных норм, а в подростковом возрасте — к влиянию сверстников и социальной группы. Эти возрастные изменения подчеркивают, что каждый этап жизни обладает своими особенностями в плане психического развития.

Кроме того, индивидуальная чувствительность к окружающей среде играет важную роль в этом процессе. Каждый ребенок уникален и может по-разному воспринимать и реагировать на внешние воздействия. Факторы окружающей среды, такие как семья, социальная среда, культура и образовательные условия, оказывают влияние на формирование личностных особенностей, уровня социальной адаптации и психической устойчивости ребенка.

Таким образом, процесс психического развития является многогранным и зависит от множества факторов, включая возрастные особенности и чувствительные периоды. Важно учитывать, что развитие психики происходит не только в ответ на непосредственные воздействия, но и в контексте индивидуальных характеристик и внешней среды, которые могут значительно варьироваться в зависимости от конкретных условий жизни.

Развитие -это процесс, который включает в себя как количественные, так и качественные изменения человека. Результат развития - это формирование человека как объекта биологических наук, а также общечеловеческих и педагогических дисциплин в обществе. Социальное развитие личности выражается в психическом, духовном и интеллектуальном росте, в то время как биологическое развитие личности определяется физическим развитием, включая морфологические и физиологические изменения. Человек становится личностью именно в процессе развития, когда достигает уровня, на котором его можно считать обладателем самосознания и способным к самостоятельной преобразующей деятельности.

Развитие человека - это очень сложный, длительный и противоречивый процесс. Изменения в теле человека происходят на протяжении всей его жизни, но физические особенности и внутренний мир человека особенно сильно меняются, когда он идет в школу.

Личность - это социальное явление, которое проявляется в тех качествах, которые формируются под воздействием общественных отношений в процессе общения с другими людьми. Человек формируется как личность с помощью целенаправленного и содержательного воспитания.

Для того чтобы стать личностью, человеку необходимо продемонстрировать те качества, которые ему присущи от природы, и развивать их в процессе воспитания, деятельности и практических действий. Формирование личности - это сложный и поэтапный процесс, который включает в себя несколько ключевых этапов:

1. Дошкольный период. На этом этапе доминирующей деятельностью ребенка является игра, которая способствует формированию базовых социальных навыков, творческого мышления и эмоционального интеллекта. Через игру ребенок усваивает первые нормы и правила взаимодействия с окружающими.

2. Школьный возраст. В этот период ребенок активно воспринимает окружающую реальность через учебную и социальную деятельность. Он учится взаимодействовать с одноклассниками, уважать авторитет учителя и принимать коллективные нормы поведения. Начальная школа играет ключевую роль в этом этапе, так как именно здесь закладываются основы будущей личности.

3. Этап самообразования. Этот этап включает в себя внеучебную деятельность, обучение в вузе и активное включение в общественную жизнь. На этом уровне личность осознает свою роль в обществе, формирует ценностные ориентиры и совершенствует своё мировоззрение.

Особое внимание в педагогических исследованиях уделяется начальному школьному возрасту. В возрасте семи лет социальное положение ребенка претерпевает значительные изменения: уменьшается влияние семьи, а роль учителя и сверстников возрастает. В это время закладываются основы ответственности, восприятия учебного материала и понимания образовательного процесса.

Каждый ребенок индивидуально воспринимает и адаптируется к изменениям окружающей среды. Важную роль играют личностные особенности, такие как темперамент, уровень мотивации, способности к самоорганизации и усвоению знаний. Учебная деятельность младшего школьника особенно чувствительна к условиям образовательного процесса и методам преподавания [4, с 236-237].

Психологические особенности младшего школьника включают:

- глубокую веру в авторитет учителя;
- убежденность в правдивости информации, которую он получает в школе;
- доверие к труду и стремление к подражанию взрослым.

Их психическая деятельность направлена на повторение, осознанное усвоение информации и подражание образцам. Это делает младший школьный возраст уникальным и критически важным периодом в формировании личности, так как именно в этот момент происходит активное усвоение социальных норм и ценностей, необходимых для становления полноценной личности в будущем.

Младшие школьники не только участвуют в учебной деятельности, но и в внеурочных занятиях, где они могут продемонстрировать свои новые способности. В отношениях детей с учителями и сверстниками происходят значительные изменения. Желание учащегося заниматься совместной деятельностью и общением с одноклассниками становится весьма очевидным.

В этот период деятельность и общение семилетних школьников регулируются учителем. Именно под руководством учителя дети осваивают навыки работы в коллективе, что имеет социальное значение. Дети не всегда находят общий язык с ровесниками. Возможность возникновения конфликтных ситуаций, которые ребенок не всегда может осознать самостоятельно, нельзя исключать. Хотя, в отличие от детей дошкольного возраста, младшие школьники уже способны анализировать свое поведение и поступки.

Особенно в таких случаях помощь учителя необходима, и он должен использовать игровые методы и подобные ситуации, чтобы помочь детям осознать существующие противоречия и научить их преодолевать жизненные трудности. У младших школьников формируются основы для развития высокого нравственного сознания, создаются правильные нравственные оценки. Также уровень мышления и его соответствие нормам возрастает, как правило, формируются понятия, которые используются в оценках, и углубляется понимание мотивационных аспектов поведения.

Освоение нравственных знаний младшими школьниками происходит по следующим направлениям: качество нравственных знаний совершенствуется, их внутренняя структура изменяется, осознанность и объем этих знаний увеличиваются. Операции младших школьников все еще недостаточно дифференцированы, поэтому их оценки не всегда однозначны. Тем не менее, среди важных качеств развиваются такие, как щедрость, чувствительность, готовность помочь, что является необходимым условием формирования сочувствия, доброты и дружбы, ответственности и стремления к

справедливости у детей. Также важным является их уважительное отношение к взрослым и своим сверстникам [5, 40-44с].

Семилетние дети переживают значительный этап своего развития, когда их психологические и эмоциональные изменения становятся особенно заметными. Этот возраст характеризуется активным формированием внутреннего образа "я", что влияет на самооценку и определяет их отношение к окружающему миру и самому себе. Они начинают осознавать свою уникальность, выявляют свои сильные и слабые стороны, что становится важной частью их личностного становления.

Потребности семилетних детей становятся более осознанными и структурированными, они начинают понимать значение своих желаний и целей. Это понимание помогает им выстраивать новые приоритеты, определять значимость тех или иных действий и принимать первые осознанные решения. Важным моментом становится то, что их интересы и предпочтения начинают формироваться на более глубоком уровне. Они учатся различать свои желания и внешние ожидания, что способствует укреплению их уверенности в своих способностях.

В этот период дети также развивают способность взаимодействовать с окружающими на более зрелом уровне. Они лучше понимают правила социального поведения, учатся учитывать чужие интересы и устанавливать доверительные отношения. Всё это создает базу для дальнейшего успешного обучения и личностного роста, закладывая основы для развития уверенности в себе и стремления к самостоятельности [6, 272с].

Семилетний возраст - это ключевой этап в развитии ребенка, который знаменует собой переход к более осознанному восприятию себя и окружающего мира. Именно в этом возрасте начинается активное формирование внутреннего образа "я", что оказывает значительное влияние на самооценку, поведение и личностные качества. Ребенок начинает осознавать свою индивидуальность, что проявляется в стремлении к самоутверждению и желании занять определенное место в коллективе, будь то семья, друзья или школьный класс.

Потребности семилетних детей становятся более структурированными и обоснованными. Они начинают не только осознавать свои желания, но и понимать их значимость, а также осмысленно стремиться к их реализации. Это возраст, когда дети делают первые шаги к постановке собственных целей, что требует от них начальных навыков планирования и принятия решений. Этот процесс способствует развитию таких важных качеств, как ответственность и самостоятельность, а также помогает укрепить веру в собственные силы.

Важной особенностью данного периода является изменение предпочтений и интересов детей. Они начинают проявлять более глубокий интерес к определенным видам деятельности, будь то учеба, творчество или спорт. Эти интересы зачастую становятся основой для формирования будущих увлечений и, возможно, профессиональных стремлений. Под влиянием окружающей среды - семьи, школы, сверстников -дети начинают понимать ценность упорства, старания и достижения результатов, что играет важную роль в их дальнейшем развитии.

Социальное развитие семилетнего ребенка также выходит на новый уровень. Они становятся более восприимчивыми к мнению окружающих, учатся учитывать чужие чувства, строить дружеские отношения и находить компромиссы. Общение с ровесниками помогает развивать навыки сотрудничества, умение выстраивать диалог и решать конфликты. В то же время ребенок начинает осознавать себя частью более широкой социальной системы, что формирует базу для понимания норм и правил, регулирующих общественную жизнь.

Этот период также характеризуется важными изменениями в эмоциональной сфере. Дети становятся более чувствительными к похвале и критике, что требует от взрослых особого внимания к поддержке их эмоционального состояния. Формирование позитивной самооценки и уверенности в себе во многом зависит от того, насколько окружающие готовы принимать ребенка, ценить его усилия и поддерживать в сложных ситуациях.

Родители и учителя играют ключевую роль в создании атмосферы, в которой ребенок чувствует себя любимым, защищенным и способным на новые достижения.

Таким образом, семилетний возраст - это время глубоких внутренних изменений, которые закладывают основу для дальнейшего личностного, социального и интеллектуального развития. Понимание особенностей этого периода помогает взрослым выстраивать гармоничные отношения с ребенком, поддерживать его становление и создавать условия для раскрытия его потенциала.

В области самооценки у семилетних детей появляются разные формы восприятия собственных качеств. Это может проявляться как адекватная самооценка, когда ребенок оценивает себя на основе реальных достижений, так и чрезмерная или неадекватная самооценка, когда ребенок либо переоценивает свои способности, либо наоборот, не замечает своих достижений. Эти формы самооценки тесно связаны с внешними оценками, в частности с оценками взрослых, которые играют важную роль в формировании самоощущения ребенка [7, 564с].

Связь между детьми и взрослыми в данном возрасте отличается особой эмоциональной насыщенностью и высокой степенью доверия. Оценки учителей и родителей оказывают существенное влияние на эмоциональное состояние ребёнка и формирование его представлений о себе. В этом контексте возрастает роль семьи как основного института социализации, что закреплено на нормативном уровне в Законе Республики Таджикистан «О ответственности родителей за обучение и воспитание ребёнка» (в ред. от 15.03.2016 №1294; 17.05.2018 №1532; 04.04.2019 №1594; 08.06.2022 №1885; 24.12.2022 №1938) [13], где подчёркивается обязанность родителей создавать благоприятные условия для нравственного и личностного развития детей.

Исследования Л. М. Имтовой подтверждают, что именно в младшем школьном возрасте формируются устойчивые модели социального поведения, во многом зависящие от характера педагогического воздействия и ценностных ориентиров образовательной среды [14, с 256]. В свою очередь, Б. Маджидова отмечает, что профилактика девиантных форм поведения должна начинаться на ранних этапах развития личности через формирование нравственных установок, развитие самоконтроля и позитивной самооценки [15, с198].

Важно отметить, что в ситуациях, когда взрослые акцентируют внимание на нравственных и гуманистических качествах личности - честности, ответственности, доброте, - дети стремятся развивать именно эти черты, ориентируясь на социально одобряемые модели поведения. Таким образом, развитие самооценки в возрасте семи лет связано с формированием первичных нравственных ориентиров, определяющих дальнейшее поведение ребёнка и его взаимодействие с окружающим миром. В этот период особенно значимо предоставлять ребёнку возможности для самовыражения, поддерживать его стремление к самосовершенствованию и формировать конструктивную самооценку, что создаёт предпосылки для успешной социальной адаптации.

Содержание самооценки у детей изменяется: если на более ранних этапах самооценка имеет конкретный, ситуативный характер, то к возрасту девяти лет она становится более общей и системной. Такая обобщенная самооценка уже отражает нравственные ориентиры и стандарты поведения ребенка. Идеалом для детей в этом возрасте становится представление о моральных нормах, которое они усваивают и стремятся применять в своей жизни. Для младших школьников самооценка чаще всего развивается под влиянием внешних оценок, то есть под руководством взрослых или сверстников.

Мотивация в младшем школьном возрасте трансформируется в источник активности, что активно влияет на поведение детей. Одним из важнейших аспектов воспитания в этот период является развитие эмпатии - способности понимать и переживать чувства других людей. Эмпатия оказывает существенное влияние как на индивидуальное поведение ребенка, так и на его общие черты характера, являясь связующим звеном в процессе формирования нравственного и гуманистического аспекта личности [8, с 320].

Характер формирования личности младшего школьника определяется его стремлением к развитию человеческих качеств. Этот процесс обусловлен не только внутренними психологическими изменениями, но и влиянием окружающей среды, в том числе семьи, школы и социальной среды. В зависимости от направленности его деятельности и поведения, могут развиваться новые психологические аспекты, характерные для этого возраста. К ним относятся:

- абстрактное мышление, позволяющее ребенку анализировать и обобщать информацию, выходя за рамки конкретных ситуаций;
- способность планировать свои действия, формируя навыки целеполагания и предвидения результатов;
- самоконтроль, обеспечивающий регулирование эмоциональных и поведенческих реакций;
- самооценка, способствующая осознанию собственного «я» и критическому отношению к своим действиям.

Эти качества являются основой для успешного воспитания личности, ориентированной на гуманистические ценности, такие как уважение к другим, ответственность и стремление к самосовершенствованию. Важно отметить, что в данном возрасте закладываются ключевые навыки самоорганизации, умение ставить цели, анализировать собственные достижения и корректировать свои действия. Роль педагогов и родителей в этом процессе заключается в создании условий для всестороннего развития ребёнка. Поддержка его инициатив, поощрение самостоятельности и развитие критического мышления способствуют формированию зрелой личности, способной адаптироваться к различным жизненным ситуациям и принимать осознанные решения [9, с 656].

Л.С. Славина отмечает, что в этом возрасте у некоторых детей проявляется склонность к интенсивным эмоциональным реакциям, что может выражаться в грубости, горячности и психической нестабильности. Доверие, послушание и восприимчивость, независимо от содержания и направления воздействия, а также личности влияющего, скрывают в себе опасность неконтролируемого воздействия, которое подростки с девиантным поведением могут оказывать на младших школьников [11, 432с].

Таким образом, важно, чтобы ответственные за воспитание (учитель, родители и другие) обладали необходимыми моральными качествами. Развитие психических процессов и черт личности будет более успешным, если ребенок получит больше возможностей для этого в чувствительный период своего развития. Взрослые, окружающие ребенка, должны помнить, что именно они создают социальные и педагогические условия, в которых может полностью реализоваться развитие личности ребенка.

Не упустить время и способствовать полному раскрытию индивидуальных качеств в наиболее подходящий момент - это задача родителей и педагогов. Подводя итог сказанному, можно сделать вывод, что процесс социализации личности - это постоянный жизненный процесс адаптации и соединения индивидуальных особенностей человека с социальными условиями и нормами поведения общества. Социальность является результатом формирования социальных качеств, норм и правил, отношений, необходимым условием для интенсивного самосознания, саморазвития и достижения желаемых ценностей роста.

Л. Ю. Сироткин обращает внимание на то, что в младшем школьном возрасте у ряда детей наблюдается повышенная эмоциональная реактивность, проявляющаяся в импульсивности, вспыльчивости и неустойчивости психических состояний. При этом характерные для данного возраста доверчивость, внушаемость и ориентация на авторитет взрослого могут выступать не только фактором успешного воспитательного воздействия, но и потенциальным источником риска. В условиях недостаточного педагогического контроля указанные особенности делают младших школьников уязвимыми к негативному влиянию со стороны подростков с девиантным поведением [10, с. 212].

Данное положение актуализирует проблему нравственной ответственности взрослых, участвующих в воспитании ребёнка. Педагоги и родители выступают ключевыми субъектами социализации, формируя не только систему внешних норм и требований, но и внутренние регуляторы поведения ребёнка. Эффективность развития психических процессов и личностных качеств во многом определяется тем, насколько своевременно создаются условия для реализации возрастных возможностей в так называемые чувствительные периоды развития.

Следовательно, задача взрослых заключается не только в передаче социального опыта, но и в создании поддерживающей образовательной среды, способствующей раскрытию индивидуального потенциала ребёнка. Социализация в этом контексте выступает как непрерывный процесс интеграции индивидуальных особенностей личности с социальными нормами и ценностями общества. Она предполагает активное включение ребёнка в систему общественных отношений, где формируются самосознание, ответственность и способность к самостоятельному выбору.

Особое внимание стоит уделить возрастной чувствительности на разных стадиях развития. В детском возрасте, особенно в период младшего школьного возраста, происходят ключевые изменения в восприятии мира, формировании социальной идентичности и развитии моральных качеств. Этот период критически важен для формирования таких черт, как доверие, уважение к другим, способность к сотрудничеству и эмпатии. Успешное развитие этих качеств происходит в том случае, если ребёнок находится в подходящей социальной среде, поддерживаемой педагогами, родителями и взрослыми, которые способствуют раскрытию потенциала ребенка [12, 432с].

Также стоит отметить важность вовлеченности и активного участия взрослых в процессе социализации. Ответственные за воспитание - родители, учителя и другие взрослые - должны обладать высоким уровнем моральных и этических качеств, чтобы служить положительным примером для подрастающего поколения. Взрослые, окружающие ребенка, играют роль посредников между ним и обществом, и от их действий зависит, насколько эффективно будут развиваться личные качества ребенка, такие как ответственность, самостоятельность, справедливость и способность принимать решения.

Социализация личности включает в себя не только приспособление к социальным условиям, но и активное участие личности в создании этих условий. Именно в процессе активного взаимодействия с окружающим миром человек находит свои ориентиры, формирует убеждения и учится строить отношения с окружающими. В этом контексте важным фактором становится не только усвоение норм и ценностей, но и критическое осмысление этих понятий и выработка собственного взгляда на мир.

Заключая, можно утверждать, что социализация личности - это процесс формирования человека как социального существа, который включает в себя развитие не только внешних характеристик, таких как адаптация к социальной среде, но и внутренних моральных и психических качеств, которые определяют личность в дальнейшем. Для успешной социализации необходимо учитывать индивидуальные особенности ребенка, его потребности, а также создавать такую среду, которая будет способствовать его всестороннему развитию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антонова М. В. Социализация личности в современных социокультурных условиях // Фестиваль педагогических идей «Открытый урок»: сб. материалов. – М.: Первое сентября, 2005. – С. 214–220.

2. Кожанов, И. В. Этнокультурная социализация учащихся: теоретические аспекты / И. В. Кожанов, М. Б. Кожанова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева. - 2012. - № 2 (74). Ч. 2. - С. 64-70.

3. Кон И.С. Ребёнок и общество (Историко-этнографическая перспектива) / М.: Наука, 1988. - 336 с.

4. Кузьмина Н.В. Гражданско-патриотическое воспитание посредством деятельности волонтёрских групп в школе // Образовательная среда сегодня: стратегии развития. – 2015. - № 2 (3). - С. 236-237.

5. Львова С.В. Развитие волонтёрского движения в системе образования // Наука 21 века: вопросы, гипотезы, ответы. - 2016. - № 1 (16). - С. 40-44.

6. Максимов, В. Г. Педагогическая диагностика в школе : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / В. Г. Максимов. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. - 272 с.

7. Мудрик А.В. Социализация человека. М.: РАО МПСИ, 2009. – 564 с.

8. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов : учеб. пособие для вузов. – М.: Педагогика, 2010. – 320 с.

9. Реан, А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. - 656 с.

10. Сироткин, Л. Ю. Младший школьник, его развитие и воспитание: учебно-методическое пособие / Л. Ю. Сироткин, А. Н. Хузианхметов. - Казань: Изд-во «Матбугат-йорты», 1999. - 212 с.

11.Славина Л. С. Психология трудных детей. – М.: Просвещение, 1966. – 432 с.

12. Фридман, Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. - 2-е изд., доп. и перераб. - М. : Совершенство, 1998. - 432 с.

13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд. (қонуни ҷт аз 15.03.2016 №1294, аз 17.05.2018 №1532, аз 04.04.2019 №1594, аз 08.06.2022 №1885, аз 24.12.2022 №1938). url: https://mmk.tj/system/files/legislation/762_tj_0.pdf.

14. Имтова Л. М. Формирование социального поведения подростков в образовательной среде. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 256 с.

15. Маджидова Б. Психолого-педагогические основы профилактики девиантного поведения учащихся. – Душанбе: Маориф, 2020. – 198 с.

САҲМИ МУТАФАККИРОНИ ТОҶИК ДАР РУШДИ НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ МУОСИР

КАРИМЗОДА М. Б. *– доктори илмҳои педагогӣ, саркотиби илмии Академия таҳсилоти Тоҷикистон, суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов, 11\2.* ***Тел:.*** *(+992) 900-85-35-35,* ***E-mail:*** *takmil-bbk@mail.ru*

Аннотатсия. Дар мақола саҳми назарраси мутафаккирон ва олимони тоҷик дар рушди низоми муосири таҳсилот ва илми ҷаҳонӣ баррасӣ мешавад. Дар он дастовардҳои чеҳраҳои барҷастаи асримиёнагӣ (Ҷобир ибни Ҳайён, Абурайҳони Берунӣ, Абуалӣ ибни Сино, Насриддини Тусӣ ва дигарон) дар соҳаҳо ба монанди химия, астрономия, физика, тиб, математика ва мусиқӣ, инчунин таъсири онҳо ба рушди мафҳумҳои илмӣ ва усулҳои амалӣ, ки имрӯз ҳам аҳамияти худро нигоҳ медоранд, таъкид шудааст.

Саҳми олимони муосири тоҷик дар фалсафа, таърих, педагогика, астрономия ва дигар фанҳо алоҳида баррасӣ мешавад: таҳқиқот, асарҳои асосии онҳо ва нақши онҳо дар ҳифз ва рушди мероси илмӣ ва фарҳангии миллӣ таҳлил карда шудаанд. Таваҷҷӯҳи махсус ба робитаи байни ғояҳои педагогии гузашта ва равишҳои муосири таълим равона карда шудааст.

Дар мақола пайвастагии тафаккури илмӣ таъкид шуда, арзиши мероси зеҳнии мутафаккирони тоҷик ва аҳамияти он барои рушди минбаъдаи низоми маориф ва илм дар Тоҷикистон ва хориҷ аз он нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: *мутафаккирони тоҷик, низоми муосири таҳсилот, чеҳраҳои барҷаста, асримиёнагӣ, фалсафа, таърих, педагогика, астрономия, риёзӣ, мафҳуми илмӣ, усулҳои амалӣ, таҳқиқот, мероси илмӣ ва фарҳангӣ.*

ВКЛАД ТАДЖИКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ В РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

КАРИМЗОДА М. Б. *– доктор педагогических наук, главный учёный секретарь Академии образования Таджикистана, адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11\2.* ***Тел:.*** *(+992) 90-085-35-35,* ***E-mail:*** *takmil-bbk@mail.ru*

Аннотация. В статье раскрывается значительный вклад таджикских мыслителей и учёных в развитие современной системы образования и мировой науки. Освещаются достижения выдающихся деятелей средневековья (Джобир ибни Хайён, Абурайхони Беруни, Абуали ибни Сино, Насриддини Туси и др.) в таких областях, как химия, астрономия, физика, медицина, математика и музыка, а также их влияние на формирование научных представлений и практических методов, актуальных и в наши дни.

Отдельно рассматривается вклад современных таджикских учёных в философию, историю, педагогику, астрономию и другие дисциплины: анализируются их исследования, основные труды и роль в сохранении и развитии национального научного и культурного наследия. Особое внимание уделено связи педагогических идей прошлого с современными образовательными подходами.

Статья подчёркивает преемственность научной мысли, демонстрирует ценность интеллектуального наследия таджикских мутафаккиров и его значимость для дальнейшего развития образовательной системы и науки в Таджикистане и за его пределами.

Ключевые слова: *таджикские мыслители, современная система образования, выдающиеся деятели, Средневековье, философия, история, педагогика, астрономия, математика, научная концепция, практические методы, исследования, научно-культурное наследие.*

THE CONTRIBUTION OF TAJIK THINKERS TO THE DEVELOPMENT OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM

KARIMZODA M. B. *– Doctor of Pedagogical Sciences, Chief Scientific Secretary of the Academy of Education of Tajikistan, address: 734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov St., 11/2.* ***Phone:*** *(+992) 90-085-35-35,* ***E-mail:*** *takmil-bbk@mail.ru*

Annotation. This article explores the significant contributions of Tajik thinkers and scholars to the development of the modern education system and global science. It highlights the achievements of prominent medieval figures (Jobir ibn Hayyon, Aburaykhoni Beruni, Abu Ali ibn Sino, Nasriddini Tusi, and others) in fields such as chemistry, astronomy, physics, medicine, mathematics, and music, as well as their influence on the development of scientific concepts and practical methods that remain relevant today.

The contribution of modern Tajik scholars to philosophy, history, pedagogy, astronomy, and other disciplines is separately examined: their research, major works, and role in the preservation and development of the national scientific and cultural heritage are analyzed. Particular attention is paid to the connection between past pedagogical ideas and modern educational approaches.

The article emphasizes the continuity of scientific thought, demonstrates the value of the intellectual heritage of Tajik mutafaqqirs and its significance for the further development of the educational system and science in Tajikistan and abroad.

Keywords: *Tajik thinkers, modern education system, prominent figures, Middle Ages, philosophy, history, pedagogy, astronomy, mathematics, scientific concept, practical methods, research, scientific and cultural heritage.*

Ба рушду пешрафти фарҳанги мамлакатҳои Шарқ таъсири олимон ва файласуфони тоҷики асрҳои миёна, ки дар асарҳои онҳо ақидаю назарияҳои пешқадами соҳаҳои гуногуни илм ва адабиёт таҳқиқ шудаанд, таъсири калон расондааст. Аҳамияти таҳқиқоти мутафаккирони бузурги гузаштаро бо он баҳо додан мумкин аст, ки афкори ироакардаи онҳо дар ҷаҳони имрӯза мубрам мебошанд.

Дар ҳақиқат, саҳми олимон ва файласуфони тоҷику форси асрҳои миёна дар рушди фарҳанги Шарқ бузург буда, андешаҳои онҳо на танҳо боқӣ ва то кунун зинда мондаанд, балки ба замони муосир таъсири онҳо баръало мушоҳида мешавад. Ин мутафаккирон меросеро гузоштанд, ки тамоми анъанаҳои минбаъдаи зеҳнии минтақа ва аз бисёр ҷиҳат илми ҷаҳонӣ бар он асос ёфтааст.

а) Илми химия

Яке аз намояндагони дурахшони ақидаҳои пешқадам Ҷобир ибни Ҳайён мебошад, ки солҳои 721- 815 умр ба сар бурдааст. Олими мазкур назарияи симобу сулфурро ба вуҷуд оварда, ки он барои инкишофи алхимия дар давоми якчанд аср асос гузошт. Хусусан, мутафаккир тавонистааст, ки чунин хосиятҳои филизот, ба монанди чаккушхӯрӣ, инҳиноӣ, оташгирӣ ва ғайраро асоснок намояд.

Назарияи симобу сулфури Ҷобир ибни Ҳайён имкон дод, ки натиҷаҳои дар рафти таҷрибаҳо бадастомада ҷамъбаст гардида,ба онҳо асосҳои назариявӣ дода, хулоса карда шаванд. Ҳарчанд ки ин назария ба истисноӣ будан даъво карда наметавонист, аммо наздикии он ба амалия нисбат ба дигар таълимоти натурфалсафӣ хеле бештар буд [7, с. 67-70].

б) Ситорашиносӣ ва физика

Абурайҳони Берунӣ (973-1048) донишманди аллома дар Ховари Миёна ба шумор меравад, ки дар бисёр илмҳои замони худ фавқулода тавоно буд. Махз ӯ дар байни олимон аввалин шуда тахмин пешниҳод намуд, ки Замин дар атрофи Офтоб давр мезанад. Натиҷаи таҳқиқоти илмии ӯ ҳисоб кардани дарозии атрофи сайёраи мо, инчунин муҳосиба кардани кунҷи тамоили эклиптика ба хатти устувои Замин буд.

Ғайр аз ин, ал-Берунӣ ҳодисаҳои гуногунеро, ки ҳангоми гирифтани Моҳ ва Офтоб ба амал меоянд, тавсиф намуда, шабоҳати Офтобро бо дигар ситораҳо, фарқи байни сайёраҳо ва ситораҳоро асоснок кардааст. Аҷиб он аст, ки Абурайҳони Берунӣ мавҷудияти қувваи ҷозибаро пешниҳод кардааст.

Рисолаи олим бо номи «Қонуни Масъудӣ» маълум аст, ки дар он методҳоигуногуни таҳлили риёзӣ баррасӣ шудаанд. Махсусан, дар ин асар методи тригонометрие, нишон дода шудааст, ки арзу тули ҷуғрофӣ бо он ҳисоб карда мешуданд. Методи мазкур аз бисьёр ҷиҳат ба методҳои ҳозиразамони геодезии ҳисобкунии координатаҳои манзараи замин наздик аст.

Берунӣ инчунин боз бо он маъруф аст, ки ӯ барои ҷустуҷӯи ҷавоб ба муодилаҳои дараҷаи 3 маълумотро дар бораи дучандшавии мукааб ва трисексияи кунҷ истифода кардааст. Берунӣ ба заминченкунӣ ҳам машғул шудааст. Таҳқиқоти ӯ оид ба тағйирёбии маҷрои дарёи Ому дар Осиёи Миёна дар гузаштаи дур маълум аст.

в) Тиб

Аз ҷумлаи муҳаққиқони асримиёнагӣ, ки таваҷҷуҳи худро ба тиб нигаронидаанд, машҳуртарини онҳо Абӯалӣ ибни Сино мебошад. Ӯ тақрибан 20 асари худро ба ин мавзуъ бахшидааст. Баъзеи онҳо хеле калонмиқёс мебошанд. Асари машҳури Сино «Ал- Қонун фи -тиб» аҳамияти махсус дорад. Аслан, ин қомуси мукаммалест, ки дар саҳифаҳои худ донишҳои тиббиро аз тамоми ҷаҳон ҷамъоварӣ кардааст. Дар китоб метавон тавсифи таҷрибаи табибони Юнони Қадим ва Рим, Ҳиндустон ва Осиёи Миёнаро пайдо намуд [19, С. 881-884].

Дар бобҳои алоҳидаи «Қонун» ғояҳо ва таҷрибаи тарбияи кӯдакон, муносибат ба кӯдакони солиму бемор оварда шудаанд. Дар ин бобҳо муаллиф маслиҳатҳои оқилона ва асоснок медиҳад. Умуман, ин асари илмӣ асоси илми тозабунёди тибби атфол (педиатрия) гардид ва ба инкишофи он на танҳо дар Шарқ, балки дар мамлакатҳои Аврупо ҳам таъсир расонд.

Ибни Сино роҳҳои сирорят ва паҳншавии бемории чечакро омӯхта, вижагиҳои зуҳуроти илтиҳоби пардаи шуш, клиникаи вабо, фарқи махав ва бемории фил, аломатҳои захми меъда, аломатҳои бемории диабетро тавсиф кардааст.

Дар он замон тахмини мутафаккир ва табиби бузург, ки табларза аз барангезандаҳои ба чашми инсон ноаён ба вуҷуд меояд, як андешаи комилан аҷиб менамуд.

Масалан, ӯ боварӣ дошт, ки бо шахси бемори мубтало ба чечак (оспа) дар як ҳуҷра будан ва аз як ҳаво нафас кашидан боиси гирифтории беморӣ шуда метавонад. Илова бар ин, Ибни Сино бовар дошт, ки бемориҳо тавассути машима ва об сирорят мешаванд. Аз ин рӯ, ӯ тавсия медод, ки оби ҷӯшонидашударо дар ғизо бояд истифода намуд.

Абуалӣ ибни Сино дар китоби худ «Қонуни илми тиб» усулҳои ташхис ва муолиҷаи бисьёр бемориҳои ҷиҳози роҳҳои нафаскашӣ, аз ҷумла силро тавсиф кардааст.

Муҳаққиқи дақиқназар ба масъалаҳои дорусозӣ ва фармакология ҳам шавқу рағбати беандоза дошт. Ӯ асарҳои олимони қадимро аз гӯшаю канорҳои гуногуни ҷаҳон таҳлил ва ҷамъбаст намуда, онҳоро бо мушоҳидаҳои худ такмил дод. Ҳамин тавр, Сино тавонист, ки ба одамон воситаҳои нави тибби халқӣ диҳад ва аввалин доруҳоеро низ ба вуҷуд оварад, ки дар асоси таҷрибаҳои аввалини илми ба вуҷуд омадаистодаи химия асос ёфтаанд.

Ибни Сино муаллифи доруҳои маъданӣ ва наботӣ гардид. Барои муолиҷаи сифилис аз симоб истифода мебурд, ки он вақтҳо дар атрофи Бухоро истихроҷ мешуд. Ба тавсияи муҳаққиқ, симобро нафас кашидан ё ба пӯст молидан лозим буд. Бо вуҷуди ин, симоб метавонад боиси илтиҳоби даҳон (стоматит) шавад, чунон ки олим дар бораи он ҳушдор додааст [28, С. 220-226].

Бояд гуфт, ки аввалин дорухонахо дар Шарқ дар мамлакатҳои хилофати асримиёнагии араб кушода шуда буданд, ки ба инкишофи усулхои нави табобат мусоидат карданд.

Ба ақидаи Ибни Сино, хосиятҳои доруҳоро оид ба бемориҳое, ки оризанок нестанд, омӯхтан лозим аст ва самараи доруро на танхо дар ҳайвонот, балки дар одам ҳам санҷидан лозим аст. Танҳо дар ин ҳолат доруро мувофиқи таъинот истифода бурдан мумкин аст.

Дар байни маслиҳатҳои тиббии Абуалӣ ибни Сино имконияти истифода бурдани майро ҳамчун безараркунанда бояд қайд кард. Дар Шарқ усули ислоҳи китфи баромадаро низ медонанд, ки онро табиби машҳур ба кор мебурд.

Абуалӣ ибни Сино ҳамчун ҷарроҳи боистеъдоди навовар низ машҳур аст. Ӯ андешаи сохтани катетерҳоро аз пӯсти ҳайвонот, дӯхтани захмро бо сӯзан ва мӯйҳои хук ё мӯйҳои занона ихтироъ намуд.

Маслиҳатҳои мутафаккир маълуманд, ки тибқи онҳо омоси бадфарҷомро дар марҳилаи аввали пайдошавӣ муайян кардан мумкин аст. Аз он метавон бо бартараф кардан ва сӯзонидани мавзеи захм халос шуд.

Ибни Сино пайдоиши хурофотии бемориҳои ҷиҳози марказии асабро эътироф намекард. Ӯ илтиҳоби мағзи сарро ҳамчун бемории равонӣ муайян карда, онро ба гурӯҳи махсус мансуб донистааст. Психоз, ба гуфтаи муҳаққиқ, метавонад аз табларза ба вуҷуд ояд. Аз ин рӯ, барои рафъи чунин оризаҳо, ӯ пешниҳод кард, ки аз мусиқии ором ҳамчун воситаи муассири табобатӣ истифода бояд намуд [27, С. 597-600].

Ибни Сино табибонро даъват мекард, ки ҳам худи беморӣ ва ҳам омилҳои саломатиро, ки ба он муқовимат карда метавонанд, бодиққат омӯзанд. Табибон доимо

назорат кунанд ва хулосаҳои онҳо бояд дар беморхонаҳо санҷида шаванд. Олим тавонист, ки таҷрибаи бисьёр табибонро ҷамъбаст намуда, онро бо мушоҳидаҳои худ пурра намояд.

Ибни Сино ҳангоми сафари Ҳамадон асари худ «Воситаҳои доруворӣ »-ро таълиф намуд, ки дар он аҳамияти дилро барои саломатии инсон ва сабабҳои пайдоиши илтиҳоби шушро муфассал баён кардааст. Илова бар ин, дар кори илмӣ ба ташхиси патологияҳои гуногуни дил ва бартараф кардани онҳо аҳамият дода шудааст.

Мутафаккири аллома ба масъалаи солимгардонии инсон ва пешгирии бемориҳо ба фаъолияти ҷисмонӣ диққати махсус додааст. Ибни Сино чунин мешуморид, ки машқҳои ҷисмонӣ ба нафаскашии динамикӣ, озод, амиқ мусоидат мекунанд, ки ин дар навбати худ ба саломатии ҷисм мусоидат мекунад. Олим ба хулосае меояд, ки агар инсон мунтазам машқу тамрин намояд ва реҷаи ҳаррӯзаи худро бошуурона ба нақша гирад, ба доруворӣ ва табиб ниёз нахоҳад дошт. Ҳамин ки ӯ худро дар фаъолияти ҷисмонӣ маҳдуд мекунад, фавран ба сустӣ рафтан оғоз мекунад, зеро маҳз чунин сарбориҳо ба мустаҳкам кардани асабҳо ва мушакҳо мусоидат мекунанд [8, С. 205-208].

Бояд бо назардошти синну сол ва имкониятҳои худ ба фаъолияти ҷисмонӣ оқилона муносибат намуд. Обутоб ёфтан, бо истифодаи оби сарду гарм, инчунин масҳ, барои инсон муфид хоҳад буд. Принсипҳои тарбияи ҷисмонии солимгардониро, ки Ибни Сино ихтироъ кардааст, то имрӯз одамон барои беҳтар намудани саломатии худ истифода мебаранд.

Пажӯҳишгари дигари маъруфи соҳаи тибби Шарқи асримиёнагӣ Насриддини Тӯсӣ (1201-1274) мебошад. Маълум аст, ки Тӯсӣ на танҳо назарияшиноси соҳаи ҷарроҳӣ, балки амалкунандаи аълодараҷа низ буд. Қиссаи муаррих Рашидаддин ба мо расидааст, ки чи гуна Тусӣ Абоғахонро ҷарроҳӣ карда, аз беморӣ наҷот додааст.

Рашидаддин дар ин бора чунин менависад: «Моҳи октябри соли 1270 (аз рӯйи тақвими нав) Абоғахон дар Чагату шикор мекард. Ҳангоми задухӯрд бо гӯрхар дасташро сахт захмӣ кардааст. Хунравӣ қатъ нашуд. Курнон-оғо камонашро аз китф гирифта, зеҳашро кашида, ба ҷойи захмдор зарба зад, ки дере нагузашта, варам карда, хунаш аз ҳаракат бозистод. Абоғахон ба наҷотдиҳандаи худ, ки дар он рӯзҳо силоҳдораш буд, миннатдорӣ баён карда, ӯро соҳибэътибор гардонд. Аммо ҷойи захм Абоғахонро сахт ба ташвиш меовард [9, С. 57-64].

Ҳеҷ кадоме аз табибоне, ки дар дарбор буданд, ҷуръати чок кардани варамро надоштанд ва Абоғахон акнун тоқати таҳаммули дардро аз даст медод. Танҳо Насириддини Тӯсӣ тасмим гирифт, ки ҷарроҳӣ кунад ва ашрофро итминон дод, ки ин ба ӯ зиён намерасонад. Варамро чок карда, чирк ва хунро тоза кард ва дард якбора таскин ёфт. Барои дубора солим ва ба фаъолият оғоз намудани Абоғахон ҳамагӣ як ҳафта лозим шуд."

Насириддини Тусӣ дар рушди тиб саҳми бузург гузоштааст. Аммо наметавон чунин ҳисоб кард, ки ин соҳаи дониш асоси шавқу рағбати ӯ буд. Тӯсӣ бештар ҳамчун риёзидони бузург, файласуф ва донишманди қонунҳои мантиқ маъруф аст [6, С. 253-256].

г) Риёзиёт

Яке аз намояндагони дурахшони илми риёзиёт дар Шарқи қадим муҳаққиқе, ки назарияи ададҳои мусбат ва манфиро ба вуҷуд овардааст, Алии Қӯшчӣ мебошад.

Алии Қӯшчӣ аввалин касе буд, ки мафҳумҳои «мусбат» ва «манфӣ»-ро ба риёзиёт ворид кард. Олим ҳамроҳи Баҳовуддини Омулӣ ҳамаи шумораҳоро ба якиҳо, даҳиҳо, садиҳо тақсим кардааст. Рақамҳои якрақама ва сифр ҳамчун ададҳои оддӣ тасниф карда шуданд; боқимондаҳо ададҳои таркибӣ ҳисобида мешуданд. Ҳамин тавр, риёзидонҳои Шарқи қадим дар инкишофи илмҳои дақиқ ва назарияи ададҳо саҳми арзанда гузоштанд.

д) Мусиқӣ

Тамоми сарвати фарҳанги хазорсолаи миллии Тоҷикистон дар санъати мусиқии тоҷик таҷассум ёфта, бо муҳтаво ва мазмуни амиқи фалсафӣ, бадеӣ, иҷтимоӣ, эстетикӣ фаро гирифта шудааст. Анъанаҳое, ки мусиқии мардумӣ дорад, имрӯз ҳам барои ҷомеаи муосир мубрам мебошад.

Мусиқии классикӣ, ки ифодагари олами ҳайратангези отифаҳо ва таассурот аст, таваҷҷуҳи махсусро талаб мекунад. Дар тули чандин садсолаҳо он ба туфайли санъати саҳнавии ҳунармандони халқӣ инкишоф ва такмил ёфт. Чунин мутафаккирони бузурги Шарк, монанди Борбад, Рудакӣ, Абуалӣ ибни Сино ва дигарон дар рушд ва таълими санъати наслҳои нав ҳиссаи калон гузоштаанд.

Имрӯз бо камоли боварӣ гуфта метавонем, ки санъати мусиқии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби тамоми ҷаҳониён эътироф гардида, дар ҳаёти фарҳангии бисёр кишварҳо мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Намояндаи барҷастаи мусиқии тоҷику форс, асосгузори он Борбади Марвазӣ ҳамчун оҳангсоз, сароянда ва навозанда маъруф аст.

Пешниҳод менамоем, ки минбаъд натиҷаҳои фаъолияти олимони муосир ва саҳми онҳо дар мероси Тоҷикистон таҳлил карда шавад. Мо дар таҳқиқоти худ ақидаҳои олимони муосирро дар соҳаҳои гуногуни дониш ба низом даровардаем.

- Фалсафа

Яке аз асосгузорони самти нави мактаби фалсафӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон академик **А.М. Баҳоваддинов** мебошад.

Ба туфайли донишу заковати худ А. Баҳоваддинов тавонист, ки мактаби фалсафаи муосири худро ба вуҷуд оварад, ки фаъолияти он омӯзиши доираи васеи проблемаҳоро фаро гирифтааст.

Муҳаққиқ бо таҳқиқоти худ оид ба мероси Абуалӣ ибни Сино ва дигар мутафаккирони замони қадим машҳур аст, ки дар байни аҳли илм обрӯю эътибори калон пайдо кардааст. А.М. Баҳоваддинов ба таҳқиқи ҷараёнҳои гуногуни афкори ҷамъиятию сиёсии халқҳои сокини Осиёи Миёна таваҷҷуҳ дошт [12, С. 143-153].

Файласуфи дақиқназар ба эҷодиёти Ибни Сино мароқи калон зоҳир мекард. Муҳаққиқ моҳияти ақидаҳои фалсафии мутафаккири қадимро мавриди омӯзиш қарор дода, асолати фалсафаи халқҳои сокини Тоҷикистони имрӯзаро ба аҳли илм исбот кард.

А.М. Баҳоваддинов ба доираи васеи проблемаҳо мароқ зоҳир намуда, ба масъалаҳои таърихи фалсафа, ақидаҳои иҷтимоию сиёсии халқи тоҷик дар даврaҳои гуногуни таърихӣ диққати асосӣ медод. Натиҷаи фаъолияти ӯ асари «Очеркҳои таърихи фалсафаи тоҷик» мебошад, ки дар инкишофи илми ватанию ҷаҳонӣ саҳми калон гузошт.

Муаллиф дар «Очеркҳо...» марҳилаҳои ташаккул ва инкишофи фалсафаро дар Тоҷикистон аз замонҳои қадим то имрӯз тасвир кардааст. Дар ин асар А.М.Баҳоваддинов дар бораи мактабҳои фалсафии зардуштия, зурвония, ислом, ҷадидия ва дигар самтҳо ва ҷараёнҳои динию фалсафӣ ба таври муфассал маълумот медиҳад.

Муҳаққиқ ин асари илмиро дар асоси сарчашмаҳое таълиф намудааст, ки ҳанӯз ба таври васеъ ба аҳли илм маълум набуданд. А.М. Баҳоваддинов дар назди насли наврас ҷасорат ва масъулиятшиносии шахсӣ нишон дода, ба тамоми одамони оид ба ин мавзуъ ва пеш аз ҳама ба донишҷӯён расондани таърихи пурраи фалсафаи халқи тоҷикро вазифаи худ медонист. Мутолиаи «Очеркҳо...» ба туфайли заковату дониши муаллиф на танҳо муфид, балки ҷолиб ҳам мебошад.

Чунон ки мо қайд карда будем, А.М. Баҳоваддинов олими масъ-улиятшинос ва дорои мавқеи мустаҳками шахрвандӣ буд. Ӯ дар асарҳои илмии худ дар баҳо додан ба воқеаҳо ҳамеша ба ҳақиқат ва вақеъбинӣ риоя мекард. Муҳаққиқ тафаккури густарда, мавқеъҳои баланди ахлоқӣ ва этикӣ нишон додааст.

Чунин зуҳуроти хислатҳои шахсиро дар ҳамаи осори илмии ӯ мушоҳида кардан мумкин аст. Онҳо махсусан дар «Очеркҳо...» равшан намоён мебошанд, ки дар он муаллиф ба муҳимтарин самтҳои афкори фалсафии халқи тоҷик таваҷҷуҳ кардааст. Дар баробари ин бояд гуфт, ки А.М. Баҳоваддинов фалсафаи ватании Шаркро бо фарҳанги халқҳои дигар кишварҳои ҷаҳон муқобил намегузорад. Ӯ таъсир ва такмили мутақобилаи афкори фалсафиро ба инкишофи фарҳанги ҳамаи мамлакатҳо таъкид мекард.

Таърихи фалсафа мавзуи асарҳои сершумори илмии профессор, академики АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон **М.Диноршоев** гардидааст.

Таваҷҷуҳи муҳаққиқ ба омӯзиши самтҳои афкори фалсафӣ, ҷамъбасти таҷрибаи мутафаккирони асрҳои миёна, ба монанди Абуалӣ ибни Сино, Насриддини Тӯсӣ ва дигар намояндагони илми тоҷику форс ҷалб карда шуд.

Имрӯзҳо асарҳои М.Диноршоев бо теъдоди зиёд ба забонхои точикӣ ва русӣ нашр шудаанд. Таҳқиқоти илмии ӯро донишҷӯёни донишгоҳҳо, омӯзгорон ва олимон истифода мебаранд, ки сифати баланди асарҳо ва воситаҳои таълимии муаллифро қайд мекунанд [21, С. 212-218].

Дар байни ин гуна асарҳо маъруфтарини онҳо «Ибни Сино ва саҳми ӯ дар тамаддуни ҷаҳонӣ», «Омӯзиш ва таҳқиқи фалсафа дар мамлакатҳои Осиёи Миёна ва минтақаи уқёнуси Ором», «Фалсафа дар замони Сомониён» ва ғайра мебошанд. Як қатор асарҳо дар ҳаммуаллифӣ бо дигар муҳаққиқони таърихи фалсафа ва афкори ҷамъиятию сиёсии даврахои асрҳои миёна ва замони муосир таълиф шудаанд.

Дар радифи А.М. Баҳоваддинов ва М. Диноршоев профессор, арбоби маъруфи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон **М. Раҷабовро** бояд гузошт. Номбурда дар илм, фарҳанг ва ҳаёти ҷамъиятию сиёсии мамлакат сахми калон гузоштааст. Мавзуи пажӯҳиши ин олими номвар осори Амир Хусрави Деҳлавӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Убайди Зоконӣ ва дигар мутафаккирони тоҷику форс буд.

Ҳангоме ки сухан дар бораи файласуфони ватанӣ меравад, зарур мешуморем, ки аз **Шамолов А.А**., файласуф, муҳаққиқи илоҳиёт, фалсафа ва дигар равияҳои афкори халқи тоҷик ёдовар шавем.

Феҳристи осори илмии ӯ, ки на танҳо дар Тоҷикистон, балки берун аз ҳудуди он низ маъруф аст, инҳоянд: «Фалсафаи сиёсии Ғазолӣ», «Фалсафаи назми ниёгон», «Фалсафаи илоҳиётшиносии Ғазолӣ» ва ғайра.

Дар асарҳои А. Шамолов таҳлили ҷараёнҳои фалсафии гузашта ва имрӯза, ифшои саҳифаҳои кам омӯхташудаи устодони сухан, илму фарҳанги асрҳои миёна, мулоҳизаҳо дар бораи арзиши осори адабӣ, ахлоқӣ ва афкори эстетикиро пайдо мекунем.

Дар байни файласуфони машҳури тоҷик, ки на танҳо дар мамлакат, балки берун аз он ҳам машҳуранд, метавон инҳоро номбар намуд:

Олимов К. академики Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор, доктори илмҳои фалсафа. Олим таваҷҷуҳи худро ба таҳаввули ақидаҳои иҷтимоию ахлоқӣ, ва сиёсии мутафаккирони қадим, таърихи фалсафа, аз ҷумла тасаввуф ва вижагиҳои он, ки ба мактаби хуросонӣ хос аст, равона кардааст [15, С. 308-324].

Олимов К, ходими калони илмии Пажӯҳишгоҳи фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинов буда, муаллифи тақрибан 300 асарҳои илмӣ мебошад.

Аз маъруфтарин осори олим «Системаи бисёрҳизбӣ ва ҷомеаҳои демократӣ», «Чароғи ақл», «Ҷаҳонбинии Саноӣ», «Таҳқиқот дар тасаввуф», «Тасаввуфи Хуросон», «Ҷаҳонбинии Абдуллоҳи Ансорӣ”-ро метавон номбар намуд. Фаъолияти илмии Олимов К. ба омӯзиши афкори фалсафӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, динии мутафаккирони даврахои гуногуни таърихи Тоҷикистон марбут мебошад.

Муҳаммадхоҷаев А, узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон, профессор, муҳаққиқи равияҳои фалсафии асримиёнагии Шарқи Наздик ва Миёна.

Ба муаллифи мазкур зиёда аз 150 мақолаҳои илмӣ, рисолаҳо ва асарҳои илмӣ тааллуқ доранд. Аз ҷумлаи онҳо «Хоҷа Аҳрор», «Гносеологияи тасаввуф», «Ҷаҳонбинии Фаридиддини Аттор» ҷолиб мебошанд.

Зиёев Х. муовини директори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А.Баҳоваддинови АМИТ, профессор. Ӯро дар Осиёи Миёна ҳамчун пажӯҳишгари «мавлавия» мешиносанд. Яке аз маъруфтарин осори илмии Зиёев Х. дар ин мавзуъ «Ҷаҳонбинии Баҳоуддини Валад» аст, ки дар он паҳлӯҳои мухталифи таълимоти Ҷалолиддини .Румӣ ва тариқати тасаввуфи мавлавияро баён кардааст.

Муаллиф ба проблемаҳои ҳастӣ, дин, шинохти ҷаҳон, вижагиҳои ҷаҳонбинии Баҳоуддини Валад таваҷҷуҳ дорад.

Вазиров З. доктори илмҳои фалсафа, файласуфи маъруф, собиқ вазири маориф ва муовини Сарвазири Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ба доираи таваҷҷуҳи ӯ омӯзиши ақидаҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, фалсафии мутафаккирони асрҳои миёна шомил буд.

Машҳуртарин асари илмии З.Вазиров «Очеркҳои фалсафаи иҷтимоии калом» мебошад, ки моҳияти баъзе проблемаҳои фалсафию диниро ошкор месозад ва дар идомаи ин мавзуъ китоби «Таълимоти иҷтимоию сиёсии калом» таълиф гардидааст.

Олим дар пажӯҳишҳои худ масъалаҳои калом, аз ҷумла андешаҳои мутафаккирони қадимро, ки барои он замон пешқадам буданд, мавриди таҳлил қарор додааст. З.Вазиров ба проблемаҳои дин, шинохти ҷаҳон, рӯзгор ва анъанаҳои халқҳои Тоҷикистон таваҷҷуҳи ҷиддӣ дошт.

Одинаев Ё., номзади илмҳои фалсафа, файласуф. Мавзуи таҳқиқоти ӯ аз таълимоти Қуръон иборат буд. Дар асарҳои илмии худ ба ақида ва нуқтаи назари мутафаккирони асрҳои миёна оид ба масъалаҳои тарбия, дин, ахлоқу этика, сиёсат ва тарзи зиндагӣ таваҷҷуҳ кардааст.

Дар феҳристи осори олим, ки пешкаши аҳли ҷомеаи илмӣ гардидааст, асарҳое, аз қабили «Умари Хайём – шоир ва файласуфи бузург», «Фалсафаи Шаҳобиддин Яҳёи Суҳравардӣ», «Ибни Арабӣ – ҳаёт ва таълимот» ва ғайра шомиланд.

- Таърих

Ин соҳаи илм на танҳо аз он ҷиҳат муҳим аст, ки имкони ба таври амиқ омӯзиши гузаштаи як халқ ё кишварро фароҳам меоварад, балки аз он сабаб низ муҳим аст, ки дар асоси рӯйдодҳои гузашта метавон хулосаҳои муайян бароварда, Ватан ва ҷомеаро бо такя ба мероси ниёгон ба масири рушди минбаъда равона сохт

Дар омӯзиши таърихи Тоҷикистон ва умуман Шарқ саҳми аз ҳама бештарро олимони зерин гузоштаанд:

Бартолд В.В., академик, шарқшинос, мутахассиси таърихи асрҳои миёна, исломшинос. Ба олим муяссар гардид, ки таҷрибаи омӯзиши осори пурғановати мутафаккирони тоҷику форс ва арабро гирд оварда, ҷамъбаст намояд. «Ислом», «Олами мусулмонӣ», «Фарҳанги мусулмонӣ» барин асарҳои ӯ барои илм аз аҳамияти калон бархӯрдоранд [4, С.364-370].

В.В. Бартолд аз нуқтаи назари танқидӣ ба ақида ва афкори файласуфон ва олимони Шарқ баҳо дода, маводи дар ҷараёни таҳқиқот дар бораи ҳаёти мусулмонон дар давраи зуҳури ислом гирд овардашударо таҳлил менамояд, роҳҳои интишори динро дар Шарқ равшан мекунад ва хулосаҳое мебарорад, ки таърихи исломро ғанӣ гардондаанд. В.В. Бартолд дар асари худ «Халифа ва султон» исбот кардааст, ки султон Салими I аз Аббосиён ҳокимияти маънавӣ нагирифтааст.

В.В. Бартолд дар бораи осори мутафаккирони араб, ки то имрӯз боқӣ мондаанд, таҳқиқоти амиқу густарда гузаронида, дар он бавосита бошад ҳам, маълумоти муайянеро дар бораи славянҳои қадим зикр кардааст. Якчанд асарҳои олим ба ин мавзуъ бахшида шудаанд, аз ҷумла «Ахбори нави мусулмонӣ дар бораи русҳо» ва «Ахбори араб дар бораи русҳо». Шарқшиносӣ самти илмии дигарест, ки мавриди таваҷҷуҳи В.В. Бартолд қарор дошт. Асарҳои ӯ оид ба рушди ин соҳаи илм то имрӯз дар донишгоҳҳои Тоҷикистон ва Русия мавриди омӯзиш қарор доранд (масалан, «Таърихи шарқшиносӣ дар Аврупо ва Русия»);

Б.Ғафуров Қаҳрамони Тоҷикистон, академик, муаррих ва файласуф. ходими барҷастаи сиёсӣ ва давлаиии Ҷумҳурии Тоҷикистон буда, таваҷҷуҳ ва рағбати ӯ ба таърихи Шарқ, ҳаракати ватандӯстона, миллӣ-озодихоҳӣ асос ёфтааст. Муҳаққиқ яке аз аввалин олимонест, ки таҳқиқоти оид ба таърихи Тоҷикистонро ҷамъбаст кардааст. Соли 1947 асари «Таърихи мухтасари халқи тоҷик»-ро таълиф намудааст. Ин асар аз тарафи ҷомеаи илмӣ баҳои баланд гирифт [1, С. 256-259].

Б. Ғафуров кори таҳқиқи таърихи Шарқро идома дода, дар натичаи таҳқиқоти амиқу доманадори худ як силсила мақолаҳо ва ҳикояҳое таълиф менамояд, ки рушди

адабиёти тоҷикро тавсиф мекунанд. Муаллиф дар нимаи аввали садаи бист тахаллуси «Рауфзода»-ро гирифт ва дар ибтидо маҳз бо ҳамин ном шуҳрат пайдо кард.

Б.Ғафуров дар тамоми тули ҳаёти эҷодии худ ба тарғиби мероси фарҳангии мардуми Тоҷикистон машғул буд. Асари машҳури ҷомеъ ва ҷамъбастии ӯ «Тоҷикон», ки дар ибтидои солҳои 70-уми асри XX ба табъ расида, ба чандин забонҳо тарҷума ва нашр гардид, муаллифашро ҳамчун донишманди аллома шуҳратманд гардонид. Ин асари бунёдӣ барои дигар муҳаққиқонии ин кишвари бостонӣ маводи фаровон додааст.

А.Мухторов, профессор, муаррихи машҳур, академики Академияи илмҳои Тоҷикистон, муҳаққиқи проблемаҳои гуногуни асрҳои миёнаи Шарқ.

Хизмати асосии олим дар он аст, ки ӯ ҳуҷҷатҳои зиёдеро таҳқиқ ва таҳия намуда, ба табъ расондааст. Ҳуҷҷатҳои мазкур моҳияти воқеаҳои таърихиро, ки дар давраи феодализм дар Осиёи Миёна ба амал омада буданд, ошкор мекунанд. А. Мухторов зиёда аз 150 мақолаи илмӣ ва 25 асари мукаммали илмӣ ба табъ расонидааст, ки дар байни онҳо: «Балхи охири асрҳои миёна», «Мавод оид ба таърихи Ӯротеппа», «Кандакории чӯб дар водии Зарафшон», «Маҷмӯаи санадҳои асрҳои 17-19» [25, С. 37-44];

Неъматов Н. муаррих, академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор. Самтҳои таҳқиқоти ӯ бостоншиносӣ, мардумшиносӣ ва таърихи асримиёнагии халқи тоҷик буданд.

Неъматов Н. бисьёр ёдгориҳои замони гузаштаро, ки ба халқи тоҷик тааллуқ доранд, кашф намудааст. Ӯ тавонистааст арзишҳои тамаддунҳои бостониро ба мо расонида, дар таснифоти натиҷаҳои кофтуковҳои бостоншиносӣ дар Фарғона, Марғиён, Суғд, Чоч, Порт ва дигар қаламравҳои ҷумҳурӣ ширкат варзидааст [23, С. 130-134].

Раҷабов А., Ҳунарпешаи шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаррих ва санъатшинос. Хизмати ӯ дар он аст, ки таърихи мусиқии халқҳои Тоҷикистон ва дигар кишварҳои Шарқи муосирро мавриди таҳқиқ қарор додааст. А. Раҷабов муаллифи 500 асари илмӣ, 15 рисола мебошад. Дар байни онхо чунин асарҳои дар илм машҳур аз қабили «Афкори мусиқии тоҷик», ки раванди инкишофи мусиқиро дар асрҳои XIII—XV тасвир мекунад, ҳангоми таълифи асари «Мусиқӣ дар фарҳанги Сосониён» кори бузурги таҳқиқотӣ анҷом дода шудааст, дар асари «Наҷмиддини Кавкабӣ ва рисолаи ӯ дар бораи мусиқӣ» таърихи мусиқӣ ҳаматарафа таҳлил карда шудааст. Дар бисьёр асарҳои муаррих ҷанбаҳои гуногуни рӯйдодҳои мусикии Шарқи қадим, фарҳанг ва санъати ин минтақа таҳқиқ карда шудаанд [17, С. 29-36].

А. Раҷабов дар бораи аҳамияти шахсияти Борбад, асосгузори мусиқии миллӣ барои мардуми тоҷик ибрози назар мекунад. Олим фикру мулоҳизаҳои худро дар асарҳои худ бо забони шавқовару фаҳмо ба мо расондааст.

А Раҷабов бахшида ба 1400-солагии Борбад хазинаи ба номи Борбадро ташкил карда, Маркази байналмилалиро таъсис намудааст, ки ҳадафи он омӯзиши мусиқии халқҳои Осиёи Миёна мебошад.

- Педагогика

М.А. Орифӣ бахшида ба ақида ва андешаҳои халқи тоҷик дар бораи таълиму тарбия, ки таҳти таъсири омилҳои таърихӣ тағйир меёбад, мақолаву асарҳои зиёди илмӣ ба табъ расонидааст. Таълифоти зерин барои илм аҳамияти вижа доранд: «Рӯдакӣ – асосгузори афкори педагогӣ...», нашрияи мусаввари илмии «Нахустин китобҳои асили педагогӣ ба забони тоҷикӣ дар асри XI». Дар онҳо олим бори нахуст тағйироти таърихиро дар бораи таҳаввулоти афкори педагогии мутафаккирони тоҷик ва умуман ҷомеа ҷамъбаст кардааст [16, С. 90-94].

Чунин асарҳои М. Орифӣ аз қабили «Афкори педагогии Садриддин Айнӣ», «Аз таърихи педагогикаи халқи тоҷик», «Андешаҳои педагогии Абдураҳмони Ҷомӣ», ки дар он муҳаққиқ тамоми марҳалаҳои инкишофи афкори педагогии халқи тоҷикро мавриди баррасӣ қарор дода, ба ақидаҳои мутафаккирони бузурги асрҳои миёна Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино ва дигарон такя мекунад.

Лутфуллоев М. академики Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор, омӯзгор ва муаррих. Ӯ ҳамчун пажӯҳишгар муаллифи беш аз 500 асари илмӣ буда, яке аз аввалинҳо шуда зарурати эҳёи анъанаҳои мардумӣ ва истифодаи онҳоро дар педагогика, тарбияи насли наврас дар заминаи арзишҳои умумибашарӣ эълон кардааст.

Асарҳои зерини М. Лутфуллоев ба илми педагогика, ғояҳо, навоварӣ ва мероси маънавии он бахшида шудаанд: «Педагогикаи башарият», ки андешаҳои асосии педагогии мутафаккирони бузургро тасвир мекунад, «Эҳёи педагогикаи Аҷам», ки дар бораи мероси педагогикаи бостонӣ ба мо нақл мекунад, ӯ, ҳамчунин, муаллифи «Педагогикаи шафқат» ва бисёр асарҳои аз ҷиҳати илмӣ басо муҳим мебошад.

Олим дар бисьёр асарҳои худ ба проблемаҳои таълиму тарбияи насли наврас дар шароити иқтисоди бозаргонӣ муроҷиат мекунад.

Асарҳои илмии академик аҳамияти истифодаи мероси миллии халқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар амалияи таҳсилот ба таври эътимодбахш исбот кардаанд. Аммо дар ҷустуҷӯи шаклу методҳои фаъолият дар ин роҳ ҳанӯз проблемаҳо ҷой доранд.

М. Лутфуллоев дар ташаккули сиёсати давлатии таҳсилот, ислоҳоти он вобаста ба тағйирёбии муносибатҳои иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодии кишвар саҳми фаъол дорад. Олим ба санадҳои бунёдии соҳаи таҳсилот аз қабили Қонун «Дар бораи маориф», Консепсияи таълиму тарбия ва дигар ҳуҷҷатҳои танзимкунандаи фаъолияти муассисаҳои таҳсилотӣ тағйироти муҳим ворид намуд [5, С. 201-204].

М. Лутфуллоев муаллиф ва ҳаммуаллифи асарҳои маъруфи ҷомеаи омӯзгорӣ, аз қабили «Одоб», «Маърифати ҳаёти оилавӣ», «Шамъ», “Тоҷикон” ва тарбия”, “Қуръон” ва тарби”, “Тарбия ва боз ҳам тарбия” ва ғайра мебошад.

Шарифзода Ф., профессор, академики Академияи илмҳои педагогии Тоҷикистон, омӯзгори номдор ва навовар мебошад. Муаллифи 200 таълифоти илмӣ, мақолаҳо, васоити таълимӣ ва методӣ мебошад. Муҳаққиқ ва таҳиягари методҳои таълими ҳамгиро аст.

Ф. Шарифзода ба доираи васеи масъалаҳоиҳои таълими ҳамгиро таваҷҷуҳ кардааст. Натиҷаи таҳқиқоти чандинсолаи ӯ чунин асарҳои калонҳаҷм ба монанди «Таълими ҳамгирошуда: проблемаҳо, ҷустуҷӯҳо ва мулоҳизаҳо», «Проблемаҳои педагогикаи муосири», «Педагогика: назарияи инсонофар ва ҷомеаи фарҳангӣ» ва ғайраанд [26].

Ф. Шарифзода на танҳо назариясози жарфандеш, балки олими амалкунанда ҳам буда, ғояҳои худро барои амалисозии мақсаду вазифаҳои муассисаҳои таълимии сатҳҳои гуногун истифода кардааст.

Қодиров Қ., академики Академияи илмҳои педагогии Тоҷикистон, профессор, омӯзгор, муаррихи шарқшинос. Муаллифи асарҳои сершумори илмӣ оид ба таърихи педагогика дар давраи тоисломии таърихи Тоҷикистон буда бо чунин осори худ машҳур аст: «Авесто» – асари тарбиявӣ», «Таърихи афкори педагогии халқи тоҷик», «Ақидаҳои педагогии Фирдавсӣ», «Одобу ахлоқи ҳамзамонони устод Рӯдакӣ» ва ғайра.

Сулаймонӣ Сафар, профессор, муаллим ва муаррих, ходими ҷамъиятӣ. Муаллифи асарҳои илмӣ оид ба педагогика ва тарбия. Соҳаи таваҷҷуҳи муҳаққиқ педагогикаи исломиро низ дар бар мегирифт [22, С. 328-325].

Ба андешаи С. Сулаймонӣ, педагогикаи ислом таълимоти гуногунро дар бораи инсон фарогир аст, ки дар зери таъсири дидгоҳҳои динӣ, фалсафӣ, меъёрҳои ахлоқ ва одоб ташаккул ёфтаанд. Дар замонҳои қадим педагогика илми мустақил набуда, ҷузъи арзишҳои миллӣ буд ва дорои вижагиҳои хоси он замонҳо буд.

Ба эътиқоди С.Сулаймонӣ, маорифи исломиро метавон бо ангораи зерин муаррифӣ кардааст: шогирд – дониш - роҳи омӯзиш.

Муҳаққиқ низоми таҳсилот ва хусусиятҳои мактабҳои замонҳои қадимро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар асоси ин, ӯ ба хулосае омад, ки муассиртарин муносибатҳо дар асоси робитаҳои иҷтимоӣ барқарор мегарданд ва онҳо таҳкурсии фаъолияти ҳаётии

одамонро ифода мекунанд. Такмилдиҳии методҳои таълим бояд фаъолнокии фаъолияти ақлонии таълимгирандагонро ба назар гирад.

Раҳимов Б., профессор, мудири кафедраи педагогика ва психологияи ДДОТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон. Ӯ дар рушду ривоҷи кори таълиму тарбия дар донишкадаҳои олии педагогии кишвар ҳиссаи калон гузоштааст. Илова бар ин, олим таваҷҷуҳи худро ба афкори педагогии мутафаккирони Шарқ аз асри X то имрӯз, аз ҷумла омӯзгорони шуравӣ равона кардааст.

Дар байни мавзуъҳои таҳқиқнамудаи Б. Раҳимов проблемаҳои таълиму тарбияи донишомӯзони хурдсол, инчунин ҷавонони донишҷӯ, муассисаҳои таҳсилотӣ ва масъалаҳои ҳамкории онҳо бо хонаводаҳои таълимгирандагонро метавон махсусан қайд намуд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли беш аз 100 мақолаи илмӣ, 52 китоби дарсӣ, васоити таълимӣ, монография ва ҷузвҳои илмӣ-оммавӣ пешкаш карда шудаанд. Дар бойгонии радио ва телевизиони Тоҷикистон 62 сабти суханрониҳои Б. Раҳимов дар мавзуи таълиму тарбия маҳфуз аст. Ба аҳли илм ва донишҷӯёни мактабҳои олӣ аз асарҳои зерини олим «Таърихи педагогикаи халқи тоҷик», «Мавқеи тафаккури миллӣ дар таълиму тарбия» ва ғайра маълуманд.

Нуров А., профессор, омӯзгор ва равоншиноси маъруфи Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ. Ӯ ба омӯзиши арзишҳои умумибашарӣ, миллӣ, ва масъалаҳои тарбияи насли наврас машғул шуда, муаллифи 4 китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ, 2 рисолаи илмӣ, мақолаҳои сершумори илмӣ ва барномаҳои таълимӣ мебошад [13, С. 32-39].

Дар китобхонаҳои муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва муассисаҳои илмӣ асарҳои профессор А. Нуров, ки шахсан ва ё дар ҳаммуаллифӣ дигар муҳаққиқон навиштаанд, аз қабили: «Педагогикаи этникӣ ва халқии халқи тоҷик», «Нақши анъанаҳои мардумӣ дар тарбияи духтарон», «Мавқеи тафаккури миллӣ дар таълиму тарбия», «Фаъолияти муштараки оила ва мактаб дар тарбияи ахлоқии мактаббачагон», «Арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ, асоси пайдоиш, рушд ва нақши онҳо дар тарбияи инсон» метавон пайдо намуд.

- Астрономия

Ин соҳаи маърифати илмӣ умри ҳазорсола дорад. Мероси ситорашиносони қадим ҳанӯз ба миқёси мукаммал таҳқиқ карда нашудааст ва дар ин самт ҳоло корҳои зиёд дар пеш мебошанд. Дар ин фаъолият олимони зерин саҳми калон гузоштаанд:

Абдуллозода Х. яке аз дурахшонтарин намояндагони илми садаи бистум. Профессор, муаррих, ситорашинос аст. Ба омӯзиши илми нуҷуми Шарқи қадим машғул буда, аз ҷумла инкишофи илми мазкур дар Мовароуннаҳр ва Хуросонро дар давраи аз асри IX то асри XV -ро таҳқиқ намудааст.

Х. Абдуллозода мутахассиси варзида буда, зиёда аз 150 мақола, дастурҳои илмию методӣ, таҳқиқоти мукаммал, рисолаҳои илмӣ ба табъ расонидааст, ки аввалин асарҳо оид ба таърихи астрономияи ватанӣ дар таърихи Тоҷикистон мебошанд: «Физика дар эҷодиёти мутафаккирони Шарқ», «Таърихи астрономияи Шарқи асримиёнагӣ», «Кушиёр Ҷилӣ», «Таърихи математика», «Таърихи астрономияи асрҳои миёна...» ва ғайра.

Бобоев Х., профессори кафедраи физика ва фанҳои муҳандисии Донишгоҳи технологии Тоҷикистон, муаррихи маъруф. Ӯ таҳқиқоти худро ба омӯхтани таърихи инкишофи илми астрономия дар Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон равона кардааст. Дар байни асарҳои илмии ӯ: «Астрономия ва масъалаҳои ҷаҳонбинӣ», «Астрономия ва мақолҳои фолклорӣ дар Хуталон», «Кайҳон ва сарнавишти инсон», «Масъалаҳои фалсафии астрономияи муосир дар курси астрономия дар институтҳои педагогӣ» ва ғайраро метавон махсус қайд намуд.

Дар ин осори илмӣ масъалаҳои ташаккули астрономия дар Тоҷикистон, ҷустуҷӯи эҷодии олимони ситорашинос, ба вуҷуд овардани мактаби муосири ситорашиносӣ, таҳлили асарҳои илмӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудаанд.

Шерматов М., дотсент, физикдон ва риёзидони маъруф, астроном. Ӯ осори ситорашиносони асримиёнагии Шарқ, аз ҷумла яке аз олимони барҷастаи илми нуҷум дар ҳудуди асрҳои XIII - XIV Қутбиддини Шерозиро омӯхтааст. Ба қалами ӯ асарҳои зерин тааллуқ доранд: «Баъзе масъалахои физикаи атмосфера дар эҷодиёти Қутбиддин аш-Шерозӣ», «Андешаҳои Қутбиддин аш-Шерозӣ дар бораи табиати нури хокистарии Моҳ ва дурахши сайёраҳо», «Далелҳои таҷрибавии претсессия ва тағйирёбии майлҳои эклиптика дар асарҳои аш-Шерозӣ», «Оид ба таърихи муайян кардани координатаҳои ҷуғрофии нуқтаи рӯйи замин дар Шарқ». Баъзе асарҳоро М.Шерматов дар ҳаммуаллифӣ бо дигар кормандони илмӣ таълиф намудааст.

Бобоев Н. номзади илмҳои педагогӣ. Соҳаи таҳқиқоти ӯ омӯзиши инкишофи илмҳои риёзиёт ва ситорашиносӣ мебошад. Феҳристи асарҳои бунёдии ин муҳаққиқ аз инҳо иборатанд: «Инкишофи математика ва таҳсилоти риёзӣ дар робита бо инкишофи астрономия дар Шарқи Миёна ва Наздик», «Таъсири мактаби илмии Самарқанд ба рушди илм ва маориф дар Шарқи Миёна ва Наздик дар асрхои XV-XVIII”,«Дар бораи ҷадвалҳои тригонометрии Сингҳ», «Ҳусайни Бирҷандӣ – олими бузурги асрхои асрхои XV-XVI » ва ғайра.

- Адабиёт

Аз ҷумлаи маъруфтарин муҳаққиқони таърихи адабиёти Осиёи Миёна **Бертелс Е.Э.** мебошад. Хизматҳои ӯ аз ҷониби ҷомеаи илмӣ эътироф шудаанд. Таърихи адабиёт ва матншиносии тоҷик аз ҷумлаи самтҳои асосии таҳқиқоти илмии ӯ мебошанд. Тарҷумаҳо ва осори дар ин мавзуъҳо офаридаи ӯ ба ганҷинаи тиллоии адабиёти тоҷику форс дохил шудаанд.

Ӯ 37 соли умри худро бо кори таҳқиқоти идмию адабӣ бахшида буд. Дар мавзуъҳои эроншиносӣ беш аз 250 ҷузъи таълифӣ мақолаҳои илмӣ навиштааст. Вале, мутаассифона, як қисми онҳо аз ҷумла «Фарҳанги ашъори Унсурӣ», ки Е.Э. Бертелс солҳои зиёд кор карда буд, дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ, нопадид шуданд [14, С. 95-98].

Осори Е.Э. Бертелс дар панҷ ҷилд баъд аз вафоташ аз чоп баромад. Дар он мақолаҳо оид ба таърихи фарҳанги Эрон, адабиёти тоҷик ва тасаввуф гирд оварда шудаанд.

Мавзуи марказии тамоми асарҳои илмии Е.Э. Бертелсро омӯзиши мероси адабии халқи тоҷик ташкил медиҳад. Рисолаи бунёдии ӯ «Таърихи адабиёти форсу тоҷик» барои илм аҳамияти хоса дорад, ки ба туфайли он дар илми шарқшиносӣ як самти нав ба вуҷуд омад.

Асари дигари олим «Тасаввуф ва адабиёти тасаввуф» ба бисёр масъалаҳои нав оид ба омӯзиши мероси шоирони тасаввуф, аз қабили Румӣ, Саноӣ, Аттор ва ғайра равшанӣ андохтааст. Дар рисолаи мазкур ба дигар намояндагони барҷастаи назм ва наср, аз қабили Майбудӣ, Абдуллоҳи Ансорӣ, Муҳаммад Ғазолӣ, Мирсайид Алии Ҳамаданӣ таваҷҷуҳ дода шудааст. Таҳқиқоти мазкур имкон дод, ки паҳлӯҳои комилан барои илм нави адабиёти тасаввуф ошкор карда шавад.

Саҳми адабиётшинос ва муаррихи маъруфи адабиёти тоҷик **Мирзоев А**. дар таҳқиқоти таърихи адабиёти тоҷик дар садаи XX дар илми адабиётшиносӣ бебаҳост. Ӯ дарахои гуногуни инкишофи адабиёти тоҷик, аз ҷумла эҷодиёти адибони классики гузашта ва муаллифони муосирро таҳқиқ намудааст. Хулосаҳои назариявии ин донишманд ҳоло ба китобҳои дарсии бисёр донишгоҳҳои олӣ дохил карда шудаанд [3, С. 44-55].

Хизмати олим дар он аст, ки ӯ дар бораи адабиёти тоҷик ва бисёр мамлакатҳои Шарқ, ки дар асрҳои XVI-XIX ташаккул ёфтааст, ба илм тасаввуроти нав ворид намудааст. Дар ҳоле ки шаркшиносони Ғарб дар адабиёти он давра ягон падидаи назаррасро надида буданд, А. Мирзоев дар он давра мавҷуд будани намунаҳои бадеии баландғояи аз тарафи беҳтарин мутафаккирон, шоирон ва гӯяндагон офаридашударо, ба таври боварибахш исбот кард.

Илова бар ин, А.Мирзоев вижагиҳои адабиёти он замон ва самтҳои инкишофи онро муайян кардааст. Мактаби илмии эҷодкардаи ӯ имрӯз ҳам шогирдону пайравони зиёде дорад.

А. Мирзоев оид ба таърихи адабиёти тоҷик нуқтаи назари худро дошт, ки онро тавассути асарҳои илмии худ иброз намудааст. Масалан, ӯ ҳангоми омӯзиши осори Рӯдакии бузург дар рисолаи худ бо номи «Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ» зиндагӣ ва роҳи эҷодии ин мутафаккири бузург – асосгузори адабиёти форсу тоҷикро тавсиф ва дар ин мавзуъ таҳқиқоти густарда анҷом додааст.

Муҳаққиқ дар рисолаҳои дигари худ ба бисёр масъалаҳо доир ба ҳаёт ва эҷодиёти адибоне, ки аз асрхои X - XV умр ба сар бурдаанд, аз қабили., Абӯалӣ ибни Сино, Камоли Хуҷандӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигарон равшанӣ андохтааст.

А. Мирзоев корҳои зиёди таҳқиқотӣ бурда, яке аз тазкираҳои муҳими адабиёти тоҷик «Музокир-ул-асҳоб»-ро, ки дар асри XVII аз тарафи Малеҳои Самарқандӣ таълиф шудааст, омӯхтааст. Муҳаққиқ муҳтавои онро тадқиқ намуда, бисёр лаҳзаҳои то ин вақт номаълум ва кам омӯхташудаи ҳаёт ва эчодиёти шоиронро ошкор сохта, дар бораи вижагихои таъриху адабиёт ва ҳаёти фарҳангии он замон маълумот фароҳам овардааст.

А. Мирзоев тазкираи «Музокир-ул-асҳоб»-ро ҳамчун сарчашмае истифода кардааст, ки робитаи адабиёти Мовароуннаҳр ва Эронро ифшо мекунад [12, С. 143-145].

Дар омӯзиши адабиёт ва таърихи адабиёти тоҷик ҳиссаи адабиётшиноси маъруф **Ш.Ҳусейнзода**, ки осори ӯ давраи калони таърихи адабиёти классикӣ ва муосири тоҷикро дар бар гирифтааст,назаррас мебошад. Илова бар ин, муҳаққиқ дар кори тадрис дар донишгоҳҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ӯзбекистон фаъолона иштирок кардааст [18, С. 92-99].

Имрӯз аз маъруфтарин осори илмии Ш.Ҳусейнзода асарҳои зеринро метавон номбар намуд: «Қуллаи коинот», «Лирикаи ватандӯстонаи Саъдӣ», «Пирӯзнома», «Қиссаи ганҷинаи сухан», «Шоири Панҷрӯд», «Адабиёти тоҷик дар асрҳои X-XV», «Санъати арӯз». Ин асарҳо шахсан ё дар ҳаммуаллифӣ бо дигар муҳаққиқон таълиф шудаанд.

Р.Ҳодизода, нависанда ва адабиётшинос мебошад, ки вижагиҳои адабиёти асри XIX тоҷикро пурра ошкор намудааст. Асарҳои ӯ «Сарчашмаҳои таърихи адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX», « Баъзе масъалаҳои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷики нимаи дуюми асри XIX»-ро мутолиа намуда, ба ин нукта боварӣ ҳосил кардан мумкин аст. Бархе аз осори Р.Ҳодизода асоси омӯзиши амиқи адабиёти он давра дар таърихи кишвар гардиданд [11, С. 57-65].

Доираи шавқу рағбати Р.Ҳодизода ба ҳаёт ва эҷодиёти Аҳмади Дониш ва пайрави ӯ шоир Шамсиддини Шоҳин вобастагӣ дорад. Ӯ фаъолияти онҳоро дар адабиёти асри XIX дар асарҳои ҳамноми худ таҳқиқ намуда, дар бораи эҷодиёти онҳо маълумоти муфассал фароҳам менамояд.

Асарҳои илмии Р. Ҳодизода низ ба таҳқиқи муҳимтарин проблемаҳои адабиёти тоҷику форс нигаронида шудаанд. Р. Ҳодизода ҳаммуаллифи китобҳои дарсии « Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII-XIV» ва «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» мебошад. Асари 10 ҷилдаи «Очеркҳои таърихи адабиёт» бо таҳрири Р. Ҳодизода нашр шудааст.

Х. Мирзозода донандаи адабиёт буда. пажӯҳишҳои ӯ дар соҳаи адабиёти классикии тоҷик ва осори интиқодиаш дар доираҳои илмӣ машҳуранд. Аввалин асари адабиётшиносии Х.Мирзозода мақолаи «Аҳмад-Махдуми Дониш» мебошад. Аммо дар доираҳои илмӣ дар бораи Х. Мирзозода хамчун донандаи адабиёт баъд аз нашри «Носири Хусрави Қубодиёнӣ» ҳарф мезаданд [10, С. 68-69].

Муҳаққиқ бо доираи васеи масъалаҳои адабиётшиносӣ аз таҳқиқи ҳаёт, роҳи эҷодии мутафаккирони замони бостон, таҳлили мероси адабии онҳо то адибон ва шоирони муосир машғул шудааст. Х.Мирзозода дар даврабандии адабиёти классикии тоҷику форс низ саҳми худро гузоштааст.

Дар донишгоҳҳои муосир донишҷӯён аз китобҳои ӯ «Шамсиддин Шоҳин», «Абуабдулло Рӯдакӣ», «Материалҳои дидактикӣ...» ва ғайра истифода мекунанд.

Осори классикӣ ва адабиёти муосири кишварҳои Осиёи Миёна ва Ғарб мавзуи таҳқиқоти олими адабиётшинос **А. Афсаҳзод** гардиданд. Илова бар ин, олим ба таърихи театри тоҷик, ҷанбаҳои гуногуни санъат ва драматургия таваҷҷуҳ дошт [24, С. 16-19].

А. Афсаҳзод проблемаҳои адабиёти Шарқро дар давраи аз асри IX то XV ба таври амиқ мавриди таҳқиқ қарор додааст. Натиҷаи кори бузурги анҷомдодаи муҳаққиқ дар асарҳои илмии ӯ «Анъанаҳои пойдор ва навовариҳои эҷодӣ», «Камоли Хуҷандӣ», «Ҳофизи Шерозӣ» инъикос ёфтааст. Нашри асари «Адабиёти форс-тоҷик дар асрҳои XII-XIV» ба ӯ ҳамчун адабиётшинос шуҳрат овардааст.

Асари дигари А.Афсаҳзодро низ қайд кардан бамаврид аст, ки дар эҷодиёти илмии ӯ мавқеи махсусро ишгол менамояд. Ин маҷмуаи «Дар сафи бузургон» мебошад. Дар ин китоб симоҳои ситораҳои дурахшони адабиёти тоҷику форс Рӯдакӣ, Низомии Ганҷавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Умари Хайём, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ ва ғайра гирд оварда шудаанд..

Ба катори адабиётшиносони маъруфи Тоҷикистон олимони зеринро метавонем дохил намоем:

- **Х. Шарифов** . Истеъдоди ӯ ба омӯзиши насри классикӣ нигаронида шудааст. Ӯ ба эҷодиёти классик ва файласуфи бузурги адабиёт Абуалӣ ибни Сино таваҷҷуҳи махсус додааст. Х.Шарифов нуқтаи назари худро нисбат ба андешаҳои ин мутафаккири қадим бо забони содда ва дастрас иброз доштааст.

- **Ш. Мухтор**, профессор, доктори илмҳои филологӣ. Мавзуи таҳқиқоти ӯ аз равобити адабии Тоҷикистон ва Фаронса иборат буд. Дар соҳаи танқиди адабӣ ҳам, Шокир Мухтор натиҷаҳои намоён ба даст овард. Натиҷаи фаъолияти ӯ асарҳои зерин мебошанд: «Румӣ дар Фаронса», «Фаронса «Гулистон»-ро мехонад», «Замон ва мутарҷим», «Адабиёти тоҷик дар Фаронса» ва ғайра.

Ш.Мухтор моҳияти робитаҳои адабии тамаддуни Шарку Аврупоро омӯхта, мафҳум ва вижагиҳои онҳоро асоснок кардааст. Ба ақидаи ин адабиётшинос таҳқиқоти мунаққидони ғарбӣ ва тарҷумаи осори Шарқ ба забонҳои аврупоӣ бояд нозукиҳои адабиёти форс-тоҷикро ба инобат гирифта, аз мавқеи усули ахлоқие, ки хоси адабиёти форсизабон аст, дар кишвари мизбон сурат бигирад..

- Илмҳои табиатшиносӣ

Дар ин соҳаи илм рӯйдодҳои табиӣ, ҳодисаҳо ва ашёҳо омӯхта мешаванд. Намояндагони намоёни ин соҳаи илми тоҷик инҳо мебошанд:

К.Ҳусейнов, профессор, доктори илмҳои техникӣ. Фаъолияти ӯ ба ҷустуҷӯ, омӯзиш ва таҳлили маъхазҳои нодири қадим, ки дорои тавсифи афкори мутафаккирони бузурги гузашта, аз қабили Ҷобир ибни Ҳайён, Абӯалӣ ибни Сино, Абурайҳони Берунӣ, Муҳаммад Закариёи Розӣ, Абумансури Муваффақ, инчунин осори «Маълумот-ул-офоқ», «Дастури тиб», «Китоб-ул-асрор», «Мифтоҳ-ул-улум», «Ихтиёроти бадеӣ» вобаста аст.

К.Ҳусейнов нақши хар як олимеро, ки дар илми Шарки кадим ва асримиёнагӣ осори худ гузоштааст, равшан карда, аҳамияти осори онҳоро ҷамъбаст намуда, аҳамияти онҳоро барои инкишофи илм, асосан химия ва фанҳои ҳамҷавори он нишон додааст.

Г.Собиров, профессор, физик ва риёзидони маъруф. Муаллифи зиёда аз 80 мақолаҳои илмӣ оид ба масъалаҳои гуногуни фанҳои дақиқ мебошад. Олим дар таҳқиқи мероси файласуфон, риёзидон, шоирон ва ситорашиносони тоҷику форс фаъолона иштирок дошт. Асарҳои ӯ дар бораи акида ва афкори донишмандони қадим Н. Алихон, Румӣ, Х. Бринчандӣ, Г. Кошонӣ, Б. Омулӣ, М. Чолабӣ, А. Қушчӣ ва дигарон таълиф шудаанд [2, С. 137-139].

Б. Қодиров, профессор, узви вобастаи Академияи улуми табиатшиносии Русия. Ӯ ҳамчун олим ба ақидаҳои риёзидонони асримиёнагии Шарқ машғул шуда буд. Б.Қодиров дар асоси таҳлили амиқу ҳаматарафаи мероси онҳо хулосаҳои муҳим бароварда, дар

асари илмии «Мероси риёзии риёзидонони асримиёнагии Шарқ ва методологияи истифодаи он дар таълими математикаи муосир» ироа кардааст.

А. Сатторов, профессор, омӯзгори маъруф ва навовари кишвар. Саҳми ӯ дар илм аз он ҷиҳат муҳим аст, ки олим тавонист донишҳоро дар бораи табиатшиносони асримиёнагии Шарқ ҷамъбаст намуда, асарҳо, андешаҳо, мафҳумҳои онҳоро таҳлил намуда, аҳамияти онҳоро таъкид намояд [20, С. 67-71].

Рисолаҳои «Инкишофи математика дар замони Носири Хусрав», «Дар бораи мероси риёзии Ибни Сино», «Андешаҳои педагогии табиатшиносони Шарқ дар асрҳои миёна», «Дар бораи методикаи истифодаи комёбиҳои олимони Шарқи асримиёнагӣ», «Ақидаҳои олимони Осиёи Миёнаи асримиёнагӣ оид ба тарбия» ва бисёр мақолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ ба қалами А.Сатторов мансубанд

А. Қодиров, номзади илмҳои педагогӣ, дотсент. Ӯ истеъдоди таҳқиқотии худро ба омӯзиши осори риёзидонони асримиёнагии Шарқ равона кардааст. Доираи таваҷҷуҳи ин муҳаққиқ мутафаккири маъруфи асри XII Сироҷиддин Саҷовандиро низ дар бар мегирифт, ки ҳамчун риёзидон ва ҳуқуқшинос машҳур будааст.

А. Қодиров натиҷаи фаъолияти илмии худро дар шакли рисолаҳо гирд овардааст, ки онҳо таҳти унвони «Дар бораи арифметикаи ас-Саҷовандӣ», «Дар бораи осори риёзии ас-Саҷовандӣ», «Ҳалли муодилаи номуайяни Сироҷиддин Саҷовандӣ» дохил мешаванд, «Назария ва амалияи тақсими мерос» ва ғ. ба табъ расидаанд.

У. Зубайдов, профессор, доктори илмҳои педагогӣ, муаллифи барномаҳо оид ба таълими тафриқавӣ. Ӯ ғояи худро дар бораи таълими тафриқавӣ дар шакли китоби дарсӣ пешниҳод намуда, дар он андешаро дар мисоли омӯзиши фанни химия баён кардааст. У.Зубайдов инчунин бо пажӯҳишҳои худ оид ба мероси кимиёшиносони асримиёнагӣ: Ал-Ҳиндӣ, Абумансури Форобӣ, Холид ибни Азид, Абурайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Абӯбакри Розӣ, Абдуллоҳи Нотилӣ, Ҷобир ибни Ҳайён, Шаҳриёр ва дигарон машҳур аст.

М. Муҳиддинов - олими маъруф, номзади илмҳои биология ва **Ҳ.Иброҳимов** - омӯзгори навовар аз вилояти Суғд мебошанд.

М. Муҳиддинов ва Ҳ.Иброҳимов бо ҳамкории пурсамар дар омӯзиши инкишофи химия аз замонҳои қадим то имрӯз дар таърихи илм саҳми калон гузоштанд. Онҳо таҳқиқоти худро дар шакли китоби дарсӣ амалӣ намудаанд, ки он ҳоло дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ истифода мешавад.

Асари «Инкишоф ва нашъунамои илм дар давлати Сомониён» дар чанд боб таълиф гардида, дар ҳар як боби он дар бораи ин ё он табиатшиноси асрҳои миёна, аз ҷумла Абӯнасри Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва Закариёи Розӣ сухан меравад.

Хулоса, бояд қайд кард, ки саҳми мутафаккирон ва олимони тоҷик дар рушди низоми маориф ва соҳаҳои гуногуни илм ва фарҳанг хеле бузург буда, таъсири афкори онҳо, на танҳо ба илм ва фарҳанги Шарқ, балки ба илми ҷаҳонӣ низ бузург аст. Анъанаҳои зеҳнӣ, илмӣ ва педагогии онҳо дар низоми муосири маориф идома дошта, мероси онҳо барои наслҳои баъдии олимон ва маорифпарварон заминаҳои мусоид фароҳам овард.

Консепсияҳои педагогие, ки аз ҷониби мутафаккирон тоҷику форс таҳия шудаанд, зарурати равиши инфиродӣ ба омӯзиш, рушди тафаккури интиқодӣ ва рушди ҳамаҷонибаи шахсиятро таъкид мекунанд. Принсипҳое, ки дар рисолаҳо оид ба ахлоқ ва маориф, ба монанди "Маслиҳат ба ҷавонон"-и Абу Наср ал-Форобӣ, баён шудаанд, аҳамияти усули диалектикӣ ва рушди фазилати шаҳрвандиро таъкид карданд, ки имрӯз барои низоми таълим, ки бояд мутахассисони босалоҳият ва аъзои фаъоли ҷомеаро тарбия кунад, муҳим боқӣ мемонад.

Ҳамин тариқ, мероси зеҳнии олимони тоҷик на танҳо як асари таърихӣ, балки манбаи зиндаи илҳом ва намунаи илмӣ мебошад. Ғоя ва усулҳои таҳиякардаи онҳо ба илм, фарҳанг ва педагогикаи муосир таъсири мусбат расонда, фаромиллӣ будан ва арзиши пойдори дастовардҳои онҳоро нишон медиҳанд.

АДАБИЁТ:

1. Абдубасиров А.А. Отражение проблемы искусства в книге Б. Гафурова «Таджики» и других его произведениях // Вестник Педагогического университета. 2019. №1 (78). – С. 256-259.

2. Абдуллоев Н.С., Рахимов А.А. Дифференциация обучения высшей математике при интеграции в него информационных технологий в технических вузах // Вестник Череповецкого государственного университета. 2012. №3 (41). – С. 137-139.

3. Ахмадов Ф. Promimemt oreientalis and distinguised historian // Вестник Педагогического университета. 2017. №1-2 (68-69). – С. 44-55.

4. Беккин Р. Книга, в которой чего только нет. Флыгин Ю.С. Знаток Востока: жизненный путь и научная деятельность академика Василия Владимировича Бартольда. Ташкент: Toron zamin ziyo, 2016. — 80 с. // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2018. №2. – С. 364-370.

5. Дадобаева Н.Н. Pedagogical practice as an important factor beset with training of future teacher // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2016. №4 (49). – С. 201-204.

6. Исмоилов Е.Х., Научное наследие естествоиспытателей XIII века (на примере произведений Насириддина Туси) // Вестник Педагогического университета. 2021. №1 (90). – С. 253-256.

7. Каримов М. Ф. Прикладная химия Джабира ибн Хайяна и ее роль в естествознании // Баш. хим. ж.. 2011. №1. – С. 67-70.

8. Мамасиддикова Ш.И. Медицина в жизни Абу Али Ибн Сины // Мировая наука. 2019. №11 (32). – С. 205-208.

9. Миргалеев И.М., «Шуаб-и панджгана» Рашид ад-Дина: перспективы изучения // Золотоордынское обозрение. 2013. №1. – С. 57-64.

10. Мирзозода Х. Таърихи адабиёти точик (асрх,ои ХШ-ХУ). Китоби 2. - Душанбе:Маориф, 1977, с.68-69.

11. Мирзоюнус М. (Ходжаева М.Ю.). About one list of «tazkire Fahmi» // Вестник ТГУПБП. 2017. №3. – С. 57-65.

12. Ниёзи Ё. Б. Востоковедческая наука в Таджикистане: истоки, проблемы и перспективы // Историк (Муаррих). 2021. №4 (28). – С. 143-153.

13. Нуров А. Нақши арзишҳои маънавӣ дар тарбияи мактабиёни хурдсол. Душанбе: Матбуот, 2002. – С. 32-39.

14. Олимов К. Вклад русских учёных в развитие общественных наук Таджикистана (на примере академика А.А. Семёнова и Е.Э. Бертельса) // Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2018. №6. – С. 95-98.

15. Олимов К.О. Суфизм в свете актуальных проблем современности // Социально-гуманитарные знания. 2019. №1. – С. 308-324.

16. Прошкина М.П. Сущность и специфика формирования ценностного отношения старшеклассников к семейным традициям средствами социально-культурной деятельности // Вестник ТГУ. 2013. №2 (118). – С. 90-94.

17. Раджабов А. Новый взгляд на один из источников по музыке эпохи аштарханидов // Историк (Муаррих). 2017. №3-4 (12). – С. 29-36.

18. Саидходжаева М.А. Some problems of criticism in reference to new Tajik literature of the 20-ies of the XX-th century [Commentary to one article by Sharifjon Khuseynzade in the journal «Rahbary Donish» (Guide to knowledge)] // Вестник ТГУПБП. 2017. №3. – С. 92-99.

19. Салиева М.Х., Уракова О., Мирзаева М.М., Юсупов К.М., Усманова Г.К., Халмирзаева С.С., Минаваров А.А., Отажонов И. НАУЧНЫЙ ОБРАЗ АБУ АЛИ ИБН СИНО // Экономика и социум. 2022. №2-2 (93). – С. 881-884.

20. Сатторов А.Э., Алламуродов Б.Н. Об использовании компьютерных технологий в повышении технического творчества студентов // ELS. 2022. №5. – С. 67-71.

21. Султонзода С.А. Историческое значение материи и ее атрибутов в учении Абул-Аббас Ираншахри и Абубакр Ар-рази // Вестник Педагогического университета. 2020. №1 (84). – С. 212-218.

22. Файзалиев Дж.Х., Сулаймони С. Гуманистическая сущность менталитета таджикского народа, воспетая в нравственно-этических произведениях таджикско-персидских мыслителей Средневековья // Вестник ТГУПБП. 2014. №1 (57). – С. 328-335.

23. Ходжаев М. Вклад академика Н.Н. Негматова в изучение истории таджикского народа // Историк (Муаррих). 2016. №3-4 (8). – С. 130-134.

24. Хусенов Ф.Р. Церемониалы в честь праздника Мехрган при дворах Саманидов и Газневидов // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2015. №3 (44). – С. 16-19.

25. Шарипов П.Ш. Истаравшани бостонӣ дар таърихнигории миллии даврони истиқлол // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2020. №3 (64). – С. 37-44.

26. Шарифзода Ф. ва дигарон. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфи 2. - Душанбе: Ирфон, 2014. - 356 с.

27. Эшонова М.Э., Эгамбердиева Г.Н. Медицина в жизни Абу Али Ибн Сины // Мировая наука. 2020. №1 (34). – С. 597-600.

28. Юнусова М.Ш. Толкование медицинских единиц в трудах Абу Али Ибн Сины // ReFocus. 2022. №1. – С. 220-226.

АБӮАЛӢ ИБНИ СИНО – АСОСГУЗОРИ ИЛМИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ

ШАРИПОВ Мирзобоқӣ *— номзади илмҳои педагогӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсент, омӯзгори кафедраи педагогика ва психологияи Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов.* ***Сурога:*** *ш. Душанбе, кӯчаи Пушкин, хонаи 66.* ***Тел.:*** *(+992) 93-930-54-54.* ***E-mail:*** *dilorom_1969_fizkult@mail.ru.*

КАРИМОВА Дилором Ҷумаевна *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи назария ва методикаи тарбияи ҷисмонӣ, ёвари ректори Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С.Раҳимов, Сурога: 734053. г.Душанбе. пос.Лучоб дом 2. кв7.* ***Тел.:*** *(+992) 93-777-10-95, (+992) 904-17-44-22.* ***E-mail:*** *dilorom_ 1969_fizkult@mail.ru*

РАЗОҚОВ Хуршед Соҳибназарович *– номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогика ва психологияи Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов, ш. Душанбе, к. Лучоб, 53,* ***Тел.:*** *(+992) 004 04 21 51*

Аннотатсия. Дар ин мақола муаллиф дар бобати саҳми донишманди бузург Абуалӣ Ибни Сино дар илми тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мавриди таҳқиқ қарор додааст. Андешаҳои муҳақиқ дар он зоҳир меёбад, ки Сино на танҳо табиби машҳур, балки яке аз асосгузорони тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мебошад. Дар мақола иқтибосоти зиёде аз осори ин адиб ва мутаффакири бузурги Шарқ оварда шуда моҳияти тарбияи ҷисмониро дар ҳаёти инсон муайян менамояд. Таъкид карда мешавад, ки тарбияи ҷисмонӣ бояд аз синни хурдӣ омӯзонида шуда, даврaҳои синнусолӣ ба инобат гирифта шавад. Инчунин муаллиф таъкид менамояд, ки Сино бештар ба сифати ғизоҳо ва тарзи дурусти истифодаи онҳо диққат дода, хонандаро хушдор медиҳад, ки ҳангоми ба варзиш машғул шудан реҷаи хӯрок ва таркиби хӯрокро хуб омӯзад ва тарзи дурусти истеъмоли онро риоя кунад.

Калидвожаҳо: *Тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, ғизо, ҳаракат, реҷаи истеъмоли хӯрок, илм, тарбият, бадан, тибби варзиш, солими, сифати ғизоҳо, синнусоли, ҷисм, ақл, рӯҳ, тавонои,*

муошират, риоя намудан, моҳият, тибб, муолиҷа, муносибат, асосгузор, машқ, тамрин, машғулият, даврабандӣ, масҳ (молиш), узв, табобат.

АБУ АЛИ ИБН СИНА – ОСНОВОПОЛОЖНИК НАУКИ О ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ И СПОРТЕ

ШАРИПОВ Мирзобоки *— кандидат педагогических наук, исполняющий обязанности доцента, преподаватель кафедры педагогики и психологии Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова.* ***Адрес:*** *г. Душанбе, ул. Пушкина, д. 66.* ***Тел.:*** *(+992) 93-930-54-54.* ***E-mail:*** *dilorom_1969_fizkult@mail.ru.*

КАРИМОВА Дилором Джумаевна *— кандидат педагогических наук, доцент кафедры теории и методики физического воспитания, помощник ректора Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова.* ***Адрес:*** *734053, г. Душанбе, пос. Лучоб, д. 2, кв. 7.* ***Тел.:*** *(+992) 93 777 10 95; (+992) 90 417 44 22.* ***E-mail:*** *dilorom_1969_fizkult@mail.ru.*

РАЗОКОВ Хуршед Сохибназарович *— кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова.* ***Адрес:*** *г. Душанбе, ул. Лучоб, 53.* ***Тел.:*** *(+992) 004 04 21 51.*

Аннотация. В этой статье автор исследует великого ученого Абуали Ибни Сино в области физической культуры и спорта. Мнение ученого проявляется в том, что Сино-не только известный врач, но и один из основоположников физической культуры и спорта. В статье приводятся многочисленные цитаты из произведений этого великого восточного писателя и мыслителя, которые определяют сущность физического воспитания в жизни человека. Подчеркивается, что физическая культура должна преподаваться с раннего возраста, с учетом возрастных периодов. Также автор подчеркивает, что Сино уделяет больше внимания качеству питательных веществ и правильному способу их употребления, призывая читателя при занятиях спортом хорошо изучить режим питания и состав пищи, а также соблюдать правильный режим ее потребления.

Ключевые слова: *физическая культура, спорт, питание, движение, режим питания, наука, образование, тело, спортивная медицина, здоровье, качество питания, возраст, тело, разум, дух, сила, общение, соблюдение правил.*

ABU ALI IBN SINA – A FOUNDER OF THE SCIENCE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS

SHARIPOV Mirzoboqi *— Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor and Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology, Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rahimov.* ***Address:*** *66 Pushkin Street, Dushanbe.* ***Phone:*** *(+992) 93 930 54 54.* ***E-mail:*** *dilorom_1969_fizkult@mail.ru.*

KARIMOVA Dilorom Jumaevna *— Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Education, Assistant to the Rector of the Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rahimov.* ***Address:*** *734053, 2 Luchob Settlement, Apt. 7, Dushanbe.* ***Phone:*** *(+992) 93 777 10 95; (+992) 90 417 44 22.* ***E-mail:*** *dilorom_1969_fizkult@mail.ru.*

RAZOQOV Khurshed Sohibnazarovich *— Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rahimov.* ***Address:*** *53 Luchob Street, Dushanbe.* ***Phone:*** *(+992) 004 04 21 51.*

Annotation. Annotasia: In this article, the author explores the Shama of the great scientist Abu Hurayrah Ibn Sinai in the field of physical culture and sports. The scientist's opinion is reflected in the fact that Sino is not only a famous doctor, but also one of the founders of physical culture and sports. The article contains numerous quotations from the works of this great Oriental writer and thinker, which define the essence of physical education in human life. It is emphasized that physical education should be taught from an early age, taking into account age periods. The author also emphasizes that Sino pays more attention to the quality of nutrients and the correct way to consume them, encouraging the reader to study the diet and composition of food well when exercising, as well as observe the correct mode of its consumption.

Keywords: *physical culture, sports, nutrition, movement, diet, science, education, body, sports medicine, health, quality of nutrients, age, body, mind, spirit.*

Маълум аст, ки масъалаи танифоти илм аз қадимулайём диққати олимону донишмандонро ба худ ҷалб намудааст. Ҳанӯз Арасту дар замони худ илмҳоро ба назарию амалӣ ва эҷодӣ тасниф намуда, ҳар кадоми онҳоро ба шоҳаҳои гуногун тақсим намуда буд. Олимону файласуфони дигар ҳам аз таснифот то тақсимот ва муайян намудани мавқеи ин ё он илм андешаву ақидаҳои гуногун пешниҳод намуданд. Аз ҷумла, Сино низ мавзӯи илмҳоро ба ду қисм тақсим намудааст: якум, мавзӯи, ки марбути инсон аст, монанди рафтору кирдор ва ғ. Дуввум мавзӯе, ки қоим ба ғайри инсон баҳс мекунад, ҳикмати амалист, чун ки дар ҷомеа аз ҷумла сиёсат, ахлоқ, чӣ гуна вазифа доштани инсонро муайян мекунад. Ӯ илмҳои замонашро ҳаматарафа таҳлил намуда, ба ғайр аз шаклҳои назариявӣ ва амалӣ боз ба равияҳои гуногун тақсим менамояд.

Ҳамин тавр вақте ки кас ба илму фарҳанги башарият назар меафканад пеш аз ҳама нақши ин ё он миллатро дар инкишофу пешрафти ҷомеа ба пуррагӣ эҳсос менамояд. Тоҷикон низ чун дигар миллатҳои кӯҳанбунёд дар тӯли таърихи башарият дар пешрафти илмҳои фалсафа, риёзиёт, тиб, адабиёт, санъат, таърих, нуҷум, мусиқӣ нақши босазое гузоштаанд. Дар ин бобат хизматҳои фарзанди фарзонаи тоҷик Сино басе бузург аст.

Бузургтарин асари ӯ “Қонуни тиб”, ки аз панҷ китоби донишномаи тиббӣ иборат мебошад, ӯро машҳури дунё гардонидааст.

Китоби аввал дар бораи назарияи тиб буда, аз чор қисм иборат мебошад: пешгуфтор, анатомия ва физиология, таълимот дар бораи сабабҳои беморӣ ва худи бемориҳо; таълимот дар бораи ғизо ва тарзи ҳаёт (диетаи умумӣ), пешгирӣ намудан аз бемориҳо (профилактика) ва муолиҷаи бемориҳо (терапеяи умумӣ).

Китоби дуввум аз ду қисм иборат буда, таълимот дар бораи маводҳои давоии оддӣ ва шаклҳои истифодаи онҳоро дар бар мегирад.

Дар китоби саввум масъалаҳои бемориҳои ҷудогона ва тарзи муолиҷаи онҳо, дар китоби чаҳорум масъалаҳои муайян намудани маводҳои давоии мураккаб шарҳу эзоҳ дода мешавад.

Сино ин асари бузурги энсиклопедиро солҳои тӯлонӣ навишта, дар соли 1020-ум ба итмом расонид. “Қонуни тиб” бо забони арабӣ навишта шуда, аввалин маротиба дар асри XII бо забони лотинӣ баргардонида шудааст. Баъди пайдо шудани дастгоҳи китобчопкунӣ соли 1473 ин асари бамисл бо нашрҳои ҷудогона дастраси оламиён мегардад. Танҳо 30 сол баъди ин “Қонуни тиб” зиёда аз 16 маротиба бо забони лотинӣ интишор ёфтааст.

Мероси Сино барои пешрафти таълиму тарбияи ҷисмонӣ ва соҳаи варзиш сарчашмаи муътамади илмию назариявии гаронбаҳое мебошад. Андешаҳои педагогии барои ҳаматарафа инкишоф ёфтан аз синну соли кӯдаки ҷолиби таҳлилу таҳниятанд. Ба ақидаи ӯ кӯдаконро бояд то синни 6 солагӣ оббозӣ доранд ва бештар ба бозӣ машғул намоянд. “Ҳар гоҳ соли вай ба шаш бирасад, бояд ӯро ба назди омӯзгори адаб ва омӯзгори илм бибаранд. Ин кор низ бояд ба тадриҷ бошад ва андар дабистон нишастанро

ба як бор ба вай ҳамл накунанд. Синни бачаҳо чун ба ин ҷо расид, аз шустушӯи эшон бикоҳанд ва варзиши эшонро пеш аз таом биафзоянд". Ӯ ҳаракатҳои ҷисмониро барои кӯдакон ба таври бозӣ ё ин ки бо кӯмаки дигарон асоси инкишофу пешравии саломатӣ баррасӣ намуда, чунин мешуморад, ки то расидан ба синни чаҳордаҳсолагӣ равиши тадбири онҳо бояд ҳамин гуна бошад. Пайдост, ки коста шудани рутубатҳо ва хушкидану сахт шудани ҳаррӯзӣ хусусияти зотии (тани) эшон аст, бинобар он варзиши эшонро тадриҷан бикоҳанд. Аз миёни синни кӯдакӣ то синни рушд аз варзиши сахт бипарҳезанд ва ба эътидол варзиш кунанд". Дар баёни тадбири муштарак миёни болиғон пешниҳод менамояд, ки ".... бештари тадбири нигоҳдории тандурустӣ варзиш кардан, сипас тадбири ғизо ва аз паси он тадбири хоб аст".

Бояд гуфт, ки дар баробари ҳидматҳои умумӣ дар соҳаҳои гуногуни тиб, педагогика, мантиқ, риёзиёт ва ғ. Синоро метавон асосгузори илми варзиш ва тибби варзиш номид. Ҳамин тавр, ӯ нахустин мутафаккирест, ки таърифи машқҳои ҷисмониро илман ба оламиён пешниҳод намудааст. Аҳмият ва мавзӯи машқҳои ҷисмониро ҳаматарафа таҳлил намуда, аввалин қоидаи илмиро бо чунин мазмун пешниҳод менамояд: "Варзиш ҳаракати иродиест, ки ба зарурият боиси сахт ва думодум нафас гирифтан бигардад.

Ҳар ки мувофиқ шавад то тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро ба эътидол ва андар вақти худ ба кор барад, аз ҳар гуна мулоиҷае бениёз ҳоҳад шуд, ки ба тақозои бемориҳои моддӣ ва бемориҳои мизоҷии аз паси онҳо оянда лозим гардад. Ин (тавфиқ) ҳангоме ҳоҳад буд, ки дигар тадбирҳояш созгор ва дуруст бошанд".

Аз ин бармеояд, ки Сино ҳанӯз дар замони давлатдории Сомониён дар қатори дигар илмҳо ба таълиму тарбияи ҷисмонӣ таваҷҷӯҳи хосае зоҳир намудааст. Ӯ дар "Қонуни тиб" мазмуни моҳияти машқҳои ҷисмонӣ ва варзишро мавриди таҳлил қарор дода, қайд менамояд, ки : "Варзиш баробари он гармии модарзодиро афрӯзад ва танро сабукӣ шудан боз дорад ва ин бад-он сабаб бошад, ки (варзиш) гармии латифе афрӯхта, он миқдор фазлаеро, ки ҳар рӯз ҷамъ гардад, ба таҳлил бибарад ва ҳаракат андар фуруд омадан ва рӯ ба баромадгоҳҳо ниҳодани (фазлаҳо) ёрӣ диҳад ва саранҷом бо гузаштани рӯзгоре ва он қадар фазлае ҷамъ шавад, ки битавон ва эътибор гирифт". Маълум аст, ки завқ ва табъи баланди илмии Ибни Сино ҳаматарафа инкишоф ёфта буд ва фаҳмиши ӯ на танҳо барои илмҳои замонаш, балки барои машқҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳам асосҳои илмии устовор дошт. Гумон меравад, ки ягон соҳаи муҳими илм нест, ки дар тадқиқотҳои ӯ акс наёфта бошад. Аксарияти олимону муҳаққиқони соҳаи синошиносӣ қариб, ки бештари илмҳои омӯхтаи ӯро мавриди таҳлил қарор додаанд. Лекин, муттаассифона то имрӯз таҳқиқоти илмие дар бораи масъалаҳои машқҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши на аз тарафи олимони собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва на аз тарафи олимони соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши ҷумҳурӣ анҷом наёфтаанд. Ҳоло он, ки имрӯз моҳият ва мавқеи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш аз рӯи таҳқиқоти Сино падидаи таҳқиқталаб буда, барои пешравии илми варзиш сарчашмаи пурифтихоре шуда метавонад. Хусусан кашфиётҳои ӯ дар соҳаи машқҳои ҷисмонӣ ва тибби варзиш то ҳол аҳамияти бузурги илмию амалии хешро гум накардаанд.

Таълимоти варзишии Сино масъалаҳои фалсафаи варзиш, оғозу анҷом ва андозаю тартиби онро дар бар мегирад.

Мутафаккир, ҷисми инсонро дар таъғйиру табдил ва вобастагии пурра бо омилҳои гуногуни физиологӣ ва таъсири муҳит ва шароити беруна обу ҳаво, реҷаи хӯрок ва тарбияи баданро бештар ҳамвора ба ақидаҳои диалектикии хеш баён намудааст. Дар низоми фалсафаи ӯ таҳлили шаклҳои ҳаракат, замон ва макон ҷои намоёнро ишғол менамояд. Ӯ менависад, ки: "Анвоъи ҳаракат аз қабили ҳаракат ҳангоми роҳгардӣ, ҳангоми риёзати бадан, ҳангоми роҳгардӣ мо рисолаи мустақиме бо шарҳаш иншо намудем. Аммо усули эътидоли ҳаракат аз рӯи каммият, ҳангоми риёзати бадан, на тӯлонии хастакунанда ва на тамоман кӯтоҳ бошад. Аз рӯи сифат он набояд, шадид бошад, зеро гарчанде кутоҳ идома ёбад, ҳам, тӯлонӣ менамояд, инчунин на бояд суст бошад, чун,

ки гарчанде тул кашад ҳам,кӯтоҳ менаояд”. Чунин шарҳи масъала барои фаҳмидани моҳияти машқҳо ҷисмонӣ низ хеле муфид мебошад. Ӯ дар бораи миқдори вақт ва замони варзиш низ менависад, ки “....бояд се чиз риоя шавад:

Якуми онро ранг аст, яъне то даме, ки ранг рӯ ба хуб шудан аст, ҳанӯз ҳангоми (варзиш) бошад: дуввум ҳаракатҳост. То даме, ки онҳо сабук намоянд, ҳанӯз ҳангоми варзиш аст; севум ҳолати дамидагии андомҳост, яъне ҳар қадар, ки онҳо дамидан бигиранд, ҳанӯз ҳангоми (варзиш) бошад”. Яъне баъди гарм шудани узвҳо ва шоридани арақ аз андом, ба ақидаи ӯ, бояд варзишгар варзишро хотима дода, саросар ба равған молидани тан оғоз намояд. “Ҳар мондагие, ки сабабаш ҳаракат бошад, баробари зоҳир шудани асари мондагӣ агар тарки (ҳаракат) бошад, карда шавад, падид омадани онро боз хоҳад дошт. Сипас, варзиши бозорандаро ба кор баранд, то ки ҳаракати муътадили моддаҳоро ба суӣ пӯст ронад ва молише, ки андар миёни ҳаракат ҳангоми боз истодан воқеъ гардад, он (моддаҳоро) ба таҳлил харҷ намояд.” Воқеан, бубинем, ки Сино нисбати моҳияти варзиш ба таври умумӣ чӣ ақидаву мулоҳизаҳо дорад: “Варзиш, чуноне, ки гуфтем гармии модарзодиро болиш бидиҳад, пайвандгоҳҳо ва тарҳоро сахт кунад, ба корҳо тавоноӣ бахшад ва аз мутаассир шудан эмин дорад.

Варзиш аз роҳи аз андомҳо берун кардани фазлаҳо, онҳоро барои пазируфтани ғизо омода созад, кувваи кашандаро биҷумбонат, гиреҳзадаҳои андомҳоро бикушояд, рутубатҳоро тунук кунад ва масомҳоро фароҳтар созад. Бисёр бошад, ки касе бо варзиш машғул набуда ба (беморӣ) диққ гирифтор ояд, зеро қувваҳои андомҳо аз сабаби тарки ҳаракате нотавон бигарданд, ки он ҷалбкунандаи руҳи модарзодӣ ба суи (андомҳост) ва (руҳи модарзодӣ) бошад, ягона афзори зиндагии ҳар як аз андом бувад”.

Ҷолиби диққат он аст, ки Сино дар баёни варзиш вазифаи ин илмро дар такмили руҳу ҷисми инсон ба шакли дигар дар таҳзиб ва боломақомии он мебинад. Бисёр масъалаҳое, ки ӯ барои татбиқу риоя намудани шакл ва усулҳои зиёди аз худ намудан, иҷро кардан ва дуруст истифода намудани машқҳо пешниҳод менамояд то имрӯз аҳмияти худро гум накардаанд. Масалан, варзишгаронро таъкид менамояд, ки “Варзишгар бояд эҳтиёт бикунад, то гармии варзиш ба андоме, ки нотавон аст, нарасад, балки бояд (варзиш) бар сабили татаббӯъ бошад....Бидон, ки ҳар андоме ба худии худ варзиши хосе дорад” Ӯ дар мавриди оғозу анҷоми варзиш ва андозаю тартиби он таъкид менамояд, ки “ҳангоми оғози варзиш тан бояд пок бошад ва андар гӯшаҳои андомҳои даруни ва рагҳо кимусҳои хоми палид набошанд, зеро варзиш боиси паҳн гардидани онҳо андар тан ҳоҳад шуд. Бояд тамоми шаб хурда кам шуда, андар меъда, ҷигар ва рагҳо гуворида ва вақти ғизои дигар хӯрдан расида бошад”. Дар ҳақиқат, варзиши ҷисму руҳи инсон пеш аз ҳама ба покии зоҳирию ботинӣ ниёзманд аст. Тозагии бадани варзишгар аз ҳама суннатҳои варзиши болотар аст. Дар натиҷаи ҳаракатҳои гногун аз организм намак ва дигар элементҳои зиёдати бухор мегардаднд, ки пок накардани онҳо ба табиати варзишгар таъсири манфӣ расонида метавонад. Бисёр бемориҳои пӯст низ аз риоя накардани тозаги сар мезананд, баъзан варзишгарон аз ин мубталои бемориҳои хоришаки гуногуни дасту пой ва сар мегарданд. “Аммо касоне, ки аз сабаби варзиш ба (зичии пӯст) гирифтор шудаанд, нишонаи он на он нишонаҳо бувад ва пӯст чиркин бошад. Илоҷи он, агар фазлҳо ҷой дошта бошанд афшонидани фазлаҳо ва ба кор бурдани (тадбирҳое) аст аз қабили гармоба ва равғанмолӣ, ки таҳлил овардаанд.”

“Баъд, бо шиками пур варзиш кардан беҳтар аз он аст, ки бо шиками холӣ машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш кунанд, бо тани (гарм ва) ё тар тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш кардан беҳтар аз он аст, ки бо тани сард ва хушк машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ кунад. Беҳтарин вақти (варзиш) ҳангоми муътадилист. Бисёр бошад, ки варзиш каси мизоҷаш гарми хушкро ба бемориҳо гирифтор кунад ва чун тарк карда шавад, сиҳату саломат гардад”.1

Умуман, дар ин асар аҳамият ва мақсади асосии варзишро дар муҳофизати саломатии инсон мебинад. Ӯ дар ҷои дигар қайд менамояд, ки “Риёзат (варзиши бадан) дар ҳифзи саломати амри ҷалил аст”. Зарари ба риёзат кам машғул шуданро аз зарари

хӯрдани таом болои таъом бештар медонад. Ӯ қайд менамояд, ки он чи ки, ба воситаи риёзат аз организм хориҷ мешавад фазолате мебошад, ки бутун ба андаруни узвҳо даромада рафтаанд. Воқеъан аксарияти намудҳои варзиш сахт мисли гӯштин, вазнбардорӣ, гурзпартоӣ ва ғ. Талаботи варзишгарро ба истеъмоли хӯрок афзун мегардонад. Дар вақти иҷро намудани варзишҳои алоҳида низ бояд меъдаи варзишгар на пурру на холӣ бошад. Хосияти пури барзиёдаш шахсро гирифтори бемориҳои дарунӣ созад. Бо меъдаи холи тарбияи ҷимонӣ ва варзиш кардан низ зиёни калон дошта қуввати инсонро ба ҳалокат мерасонад. Сино дар ин боб менависад, ки “Ҳар кас, ки машғулиятҳои варзиши кардан бихоҳад, бояд нахуст фазлаҳоро аз рудаҳо ва обгаҳ берун андозад ва сипас ба варзиш бипардозад. Нахуст барои омода гардидан (андомҳоро) тавре молиш бидиҳад, ки ғариза бедор шуда масомҳо фароҳ бигарданд ва молишро бояд бо чизи дурушт анҷом дод...Сипас ин корро ба охир расонанд ва каси молишхурда ба варзиш оғоз намояд”.

Дар ин ҷо бештар масъалаи омода намудани варзишгарро ба варзиш арзёбӣ намуда, гарм намудани андомҳоро ба воситаи ҳаракат ва молиш пеш аз сар кардани варзиш таъкид менамояд. Фаҳмишу дониши ин табиби оламшумул оид ба андозаю тартиби варзиш то имрӯз қариб, ки бетағир мондааст. Шояд то замони Сино чунин фаҳмишу муносибат дар олами варзиш арзи вуҷуд доштанд, аммо касе аз олимону мутафаккирон онҳоро ба доираи илмӣ доҳил накардаанд. “Қонуни тиб” на танҳо китоби рӯймизи табибону файласуфон, балки ганҷинаи пурасрорест, ки то имрӯз сарчашмаи асосии таълиму тарбияи инсони комил ба шумор меравад.

Сино хусусиятҳои хоси варзиш, мақому аҳмияти онро дар системаи илмҳо нишон дода, дар баёни молиш (массаж), гармоба, дар бораи хастагиҳое, ки баъди машғулиятҳои варзишӣ падид меоянд, дар бораи ҳолати варзишӣ таҳлилҳои илман хеле асоснокро пешниҳод менамояд. Масалан, қайд менамояд, ки “Варзишгарон то пурра истироҳат накунанд, ба гармбода набояд шитобанд”. Ё ин ки агар варзишгар вазнашро сабук кардани шавад “бояд бо шиками гурусна гармоба кунад ва андар он бисёр бимонад”.

Дар ҷои дигар таъкид менамояд, ки “Ҳар, ки фақат нигоҳ доштани тандурустӣ бихоҳад бояд пас аз гуворидани он чӣ, ки андар меъда ва ҷигар аст, ба гармоба бидарояд”.

Дар баёни истифодаи об баъди варзиш Сино таъкид менамояд, ки варзишгарон оби хунукро барои қавӣ гардонидани пӯст ва нигоҳ доштани гармӣ аз паси оби гарм бояд ба кор баранд. Об бояд сард набошад, балки миёна бошад.

Сино машқҳои ҷисмониро асоси мустаҳкамшавии бадан, бофтаҳо ва асабҳои инсон шуморида, сабаби иҷро намудани корҳои вазнини ҷисмонӣ ва аз бемориҳои гуногун эмин доштани танро дар он мебинад. Ҳатто барои иҷро намудани машқҳои варзишӣ пешниҳод менамоянд, ки синну сол ва ҳолати саломатиро ба ҳисоб гирифтан лозим аст. Ба варзишгарону паҳлавонон ва ҷавонмардонро ба хубӣ дарк намуда, ба онҳо на танҳо чун табиб, балки чун мураббии кордон муносибат намудааст. Муҳиммияти масъала дар он аст, ки дар китоби “Қонуни тиб” қариб ҳамаи ҷабҳаҳои варзиш мавриди тадқиқ қарор ёфтаанд. Хусусан масъалаи қавӣ гардонидани андомҳои нотавон, фарбеҳ намудан ва бузург сохтани ҳаҷми онҳо ба воситаи машқҳои варзишӣ ва дигар усулҳои тибби варзиш. Дар қатори ин зарарнокии машқҳои варзиширо низ қайд намудааст, яъне ҳангоме ки узвҳои шахе носолим бошанд, бояд аз машқҳо худдорӣ намояд.

Ҳатто вобастагии машқҳои ҷисмониро ба фаслҳои сол муйаян намуда, тобистон дар қисми аввали рӯз, зимистон дар нимаи дуввуми рӯз варзиш карданро пешниҳод менамояд.

Ӯ навъҳои варзишро гуруҳбандӣ намуда, аксарияти бозиҳои варзишии ниёгонамонро аз рӯи шаклу намуд ва ҳолатҳои иҷро намуданашон шаҳру баён додааст, ки қисми зиёди онҳо то ҳол аҳмияти худро гум накардаанд. Ӯ варзишҳои суннатиро бо навъҳои гуногун ҷудо менамояд: гӯштӣ, ба якдигар ҳамла кардан, муштзанӣ, дам фуру бастан, тез роҳ рафтан, тирандозӣ аз камон, ҷаҳидан ба боло, худро ба чизе овезон

кардан, якҷоя роҳ рафтан, шамшербозӣ, найзабозӣ, аспсавори, дастҷумбони, яъне шахе бар сари панҷаи пой истода дастҳояшро ба пеш ва ба пас бо суръати ҳаракат диҳад. Инҳо аз ҷумлаи варзишҳои тез будаанд. Ин донишманди бузурги соҳаи фалсафаи тиббӣ варзиш дар бораи навъҳои варзиши сахт, қавӣ, оҳиста, суст, мураккаб ва варзишҳои латифи нарм дар "Ал-қонун" ахбороти саҳеҳ дода қариб аксарияти онҳоро шарҳ додааст.

Бояд гуфт, ки таълимоти Абӯалӣ Ибнӣ Сино дар бораи тибби варзиш характери муолиҷавӣ ва пешгири намудани бемориҳо дошта ҳамчун як қисми асрсии низоми ягонаи тарбияи ҷисмонӣ ба шумор меравад. Андешаҳои Сино, таълтмоти тиббии ӯ дар тиббӣ варзиши имрӯза масъалаҳоеро баррасӣ менамояд, ки фалсафаи онҳо ба чунин равияҳои амалӣ ва омӯзишӣ далолат менамояд:

- назорати доимии саломатии шахсоне, ки ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш машғуланд;
- диагностика, муолиҷа ва хабардор намудани зарбахӯрӣ ва бемориҳои варзишгарон;
- муайян ва омода намудани шароити гигиении тарбияи ҷисмонӣ, бартараф намудани таъсири номуносиб дар раванди иҷрои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш;
- ҳалли масъалаҳи ғизо ва ғизонокии варзишгарон ва ҳолату тарзи истифодаи онҳо;
- барқарор намудани қобилияти варзишгароне, ки ҷароҳат ва беморӣ бардоштаанд;
- баланд бардоштани ҳиссиёт, тафаккур ва иродаи варзишгарон, омода намудани онҳо ба натиҷаҳои баланди варзишӣ.

Албатта амали гардидани ҳамаи ин пеш аз ҳама ба тарбия ва муҳити иҷтимоӣ вобастагӣ дорад. Ба ақидаи мо, варзишгар талаботи худро бошуурона идора намуда, дар рафти он на танҳо шароити беруна, инчунин қоидаҳои ахлоқиро низ бояд ба назар гирад. Аз ин рӯ варзишгари асил на онест, ки дар қонеъ намудани талаботи хеш худсарона, боғурур рафтор мекунад, балки талаботашро бошуурона қонеъ менамояд. Инчунин талаботи шахсони дигар ва манфиятҳои ҷомеаро ҳам бояд эътибор гирад. Ба ғайр аз талаботҳои моддӣ варзишгар бояд талаботҳои маънавии худро низ инкишоф диҳад. Чун, ки талаботи маънавӣ бештар бо маърифат, муносибат, муошират ва дигар сифатҳо ифода мегардад. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда Абӯалӣ Ибнӣ Сино донишҳои ҳиссиву ақлиро аз ҳамдигар ҷудо намуда, хосиятҳои ҷисмониро мавзуӣ ҳис ва маънавиро мавзуъи ақл донистаат. Ӯ муътақид аст, ки ҷавҳари ақл, ҷисм ва ҷисмонӣ набуда, балки муҷаррад аст.

Бинобар ин Сино ақлро аз ҷисм фарқ намуда, онро вазифаи қувваи фавқуттабиа шуморидааст, ки дар ин бора чунин гуфтааст: "Феъли ақлӣ на ба олатест ҷисмонӣ" Ё "Феъли қуввати ақлӣ ба олати ҷисмонӣ набувад".

Ҳамин тариқ, Сино донишҳои ақлиро аз ҳиссӣ пеш аз ҳама аз рӯи воситаҳои тасвир фарқ кардааст. Ба ақидаи ӯ дар ҳис ҳасосии тағирпазири ашиёю ҳодисаҳо ва дар ақл тарафҳои душвору моҳияти онҳо акс меёбад. Дониши ҳисси натиҷаи таъсири олами беруна аст. Вале дониши ақлӣ баръакс аст. Вай ба ҳастии ашёи ҷузъӣ муҳтоҷ нест ва ашёро бе ин ҳам тасвир мекунад.

Ба ақидаи Сино, шахсоне, ки ҳақиқату моҳияти дунёро маърифат мекунад, покдил, шуҷоъ ва боғайратанд. Онҳоро бояд одамони ориф ва донишманд номид. Воқеъан, акарияти варзишгарон, хусусан паҳлавонон, мардуми оддӣ, софдил, қобилиятнок ва боғайрате мебошанд, ки то имрӯз фалсафаи варзишу тиббии онҳо ба таври пурра омӯхта нашудааст. Бояд гуфт, ки таълимоти тиббию варзишии Абӯалӣ Ибни Сино барои омӯзишу таҳқиқи ин масъала заминаи хуби илмӣ шуда метавонад.

АДАБИЁТ:

1. Абӯалӣ Ибни Сино. Қонуни тиб: Душанбе: Сарредаксияи илмии Энқиклопедияи Советии Тоҷик, 1991. китоби 1. Андар умури ҳамагонии пизишкӣ.

2. Ибн Сина. (Авицена).М.: Изд. “Наука” 1980.
3. Абӯалӣ Ибни Сино. Тасфири қуръон. Душанбе “Ирфон” 1994.
4. Абӯалӣ Ибни Сино. Рафъи кулли маразҳо аз баланди инсон. Душанбе “Ирфон” 1991.
5. Абӯалӣ Ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.1-2. Душанбе “Ирфон” 1980.
6. Дембо А.Г. Актуальные проблемы современной спортивной медицины. М.: ФиС. 1980.
7. Дубровский В.И. Спортивная медецина. Учебник для вузов. М.: Гуманит.изд.центр. М.: ВЛАДОС. 2002.
8. Диноршоев М. Натурфилософия Ибн Сины. Душанбе 1988.
9. Исхаков С.И. Абуали ибн-Сино и его медицинские воззрения. Изд. “Дониш” Душанбе 1980.
10. Исхоки Ю.Б. Ибн Сино и медицинская наука. Душанбе “Ирфон”. 1984.
11. Маҳмадов А.Н. Ибни Сино асосгузори фанни варзиш. Ҷумҳурият. 18 июни 2005с.
12. Маҳмадов А.Н. Ибн Сино: Взгляд на физическое воспитание с точки зрения философии. /Варзиш-Спорт. 21 июля 2005г./
13. Раҳим Ҳошим. Ибни Сино. Душанбе, “Ирфон” 1977.
14. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор. Нашриёти “Адиб” 1989.
15. Абдураҳмон Маҳмадов. Фалсафаи варзиши Абӯалӣ Сино. Душанбе – 2005с. Нашриёти “Авесто”.

ТАҲҚИҚИ ОМӮЗИШИ МАСЪАЛАИ ТАШАККУЛИ ХУДМУБРАМЗОЗИИ ШАХСИЯТИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ КАЛОНИ МАКТАБӢ

АБДУЛОЗОДА Л. А. *– унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *90-994-06-30*

Аннотатсия. Муаллиф таъкид менамояд, ки дар шароити кунунӣ мубрамсозии шахсияти хонандагон дар ташаккули шахсияти хонандагон, аз ҷумла, хонандагони синни калони мактабӣ яке аз вазифаҳои масъулиятнок ва мубрами мактаб, оила ва ҷомеа маҳсуб мебошад. Имрӯз масъалаи худмубрамзозии шахсияти хонандагон аз ҳарвақта дида, мубрамтар мегардад ва дар фаъолияти муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ роҳи ҳалли ин вазифа ташкили тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ наврасон маҳсуб дониста мешавад. Худмубрамсозии шахсияти хонандагон дар фаъолияти ҳаёти ҳаррӯзаи онҳо тавассути фаъолияти таълимӣ ва фарҳангию фароғатӣ ба амал меояд. Тавассути худмубрамсозӣ хонанда принсипҳои ахлоқро аз худ карда, минбаъд ҳамчун шахсияти фаъол дар ҷомеа ба камол мерасад. Худмубрамсозӣ ин амалӣ кардани худ дар фаъолият, дар муносибат бо одамон, дар як ҳаёти пурҷушу хуруш дар роҳи интихобшуда ва тағйирёбандаи зиндагӣ мебошад. **Вазифаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва тарбия – фароҳам овардани имкони рушд, худинкишофдиҳии шахсият, мусоидат ба дарёфти фардияти ӯ, расидан ба худмубрамсозӣ мебошад.**

Калидвожаҳо: худмубрамсозии шахсият, хонандагнисинни калони мактабӣ, мактаб, оила, омӯзгорон, симои ахлоқии хонанда, *тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ, мавқеи фаъоли ҳаётӣ.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ САМОАКТУАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ СТАРШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АБДУЛОЗОДА Л.А. *– соискатель Института развития образования имени Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана.* ***Тел.:*** *90-994-06-30*

Аннотация. Автор подчеркивает, что в нынешних условиях самоактуализация личности учащихся, в том числе учащихся старшего школьного возраста, является одной из ответственных и актуальных задач школы, семьи и общества. Сегодня вопрос самоактуализация личности учащихся становится все более актуальным, и в деятельности общеобразовательного учреждения способом решения этой задачи считается организация духовно-нравственного воспитания.

Самоактуализация личности учащихся происходит в повседневной жизни посредством образовательной и культурно-развлекательной деятельности. Благодаря самоактуализация учащиеся усваивает принципы морали и в дальнейшем взрослеет как активная личность в обществе. Самоактуализация - это реализация себя в деятельности, в отношениях с людьми, в напряженной жизни на выбранном и изменяющемся жизненном пути. Задача учреждения общего среднего образования – создание возможностей для развития, саморазвития личности.

Ключевые слова: *самоорганизация личности, учащиеся старших классов, развитие личности, функционирование личности, проблемы самоорганизации, индивидуальные способности.*

RESEARCH ON THE PROBLEM OF FORMING THE SELF-ACTUALIZATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS

ABDULOZODA L.A. *– applicant of the Abdurakhman Jami Institute of Education Development of the Tajikistan Academy of Education.* ***Tel.:*** *90-994-06-30*

Annotation. The author emphasizes that in the current conditions, the self-actualization of students, including high school students, is one of the most important and relevant tasks for schools, families, and society. Today, the issue of self-actualization of students is becoming increasingly important, and the organization of spiritual and moral education is considered a way to address this issue in educational institutions. The self-actualization of students' personalities takes place in everyday life through educational and cultural activities. Through self-actualization, students learn moral principles and grow into active individuals in society. Self-actualization is the realization of oneself through activities, relationships, and a challenging life on a chosen and evolving path. The goal of education and upbringing should not be the acquisition of knowledge as a set of data, facts, theories, etc., but rather the transformation of the student's personality through self-improvement. The objective of a general secondary education institution is to create opportunities for personal development and self-improvement.

Keywords: *personality self-organization, high school students, personality development, personality functioning, self-organization problems, individual abilities.*

Дар марҳилаи кунунии рушди ҷомеа яке аз вазифаҳои афзалиятноки он тарбияи насли наве мебошад, ки бояд ғояи эҳёи миллии давлатдориро амалӣ намуда, дар шароити ҷомеаи навин, ки ба фарҳанги ҷаҳонӣ муттаҳид шудааст, зиндагӣ кунад.

Дар ҷомеаи муосир навсозии тамоми раванди ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, рушди ҳамаи ҷабҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ ба амал меояд. Густариши шаффофият, рушди демократия ва бунёди ҷомеаи шаҳрвандӣ танҳо дар робита бо ташаккули ҳамзистии симои муносиби ахлоқии миллат ва, пеш аз ҳама, насли наврас ба назар гирифта мешавад.

Асоси симои ахлоқии хонанда мавқеи фаъоли ҳаётӣ ва худмубрамсозии шахсият мебошад. Аз ин рӯ, ташаккули симои ахлоқӣ бояд ҳамчун раванди ташаккули мавқеи фаъоли ҳаётӣ ба роҳ монда шавад. Ин аз дарки вазифа, масъулият, таҳаммулнопазирӣ нисбат ба падидаҳои манфӣ шаҳодат хоҳад дод.

Худмубрамсозии шахсият дар маънои иҷтимоӣ метавонад дар худи фаъолияти ҳаётӣ, тавассути фаъолияти таълимӣ ва фарҳангию фароғатӣ дар хонанда, ки бо ёрии он вай принсипҳои ахлоқро аз худ карда, ба низоми симои ахлоқии шахсият ворид мешавад,

ташаккул ёбад. Аз ин ҷост, ки масъалаи худмубрамзозии шахсияти хонандагон, аз ҷумла хонандагони синни калони мактабӣ аз ҳарвақта дида, мубрамтар мегардад ва дар фаъолияти муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ роҳи ҳалли ин вазифа ташкили тарбияи маънавӣ-ахлоқии хонандагон маҳсуб дониста мешавад. Мутаассифона, чунин масъала, аз қабили бухрони тарбияи оилавӣ, коҳиши таъсироти тарбиявӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, масъалаи иҷтимоию иқтисодии ҷомеа (афзоиши шумораи бекорон, таваҷҷуҳи нокифоя ба хонандагон дар муассисаи таълимӣ ва оила ва як қатор дигар сабабҳоҳо) боиси он гардидаст, ки масъалаи худмубрамзозии шахсияти хонандагон торафт тезутундтар мегардад.

Таваҷҷуҳ ба масъалаи ташаккули худмубрамзозии шахсияти хонандагон дар фалсафа, ҷомеашиносӣ, фарҳангшиносӣ, психология, педагогикаи ватанӣ доимӣ ва устувор аст.

Педагогҳои ватанӣ (М. Лутфуллозода, Қ.Б. Қодиров, А. Нурзода, Ф. Гулмадов, Х. Раҳимзода) ва хориҷӣ (Ш.А. Амонашвили, О.С. Богданова И.Ф. Харламов, И.С. Маренко, Л.К. Гребенкина, Л.И. Новикова, Н.Л. Селиванова, М.П. Шетинин, Н.Е. Шуркова ва ғайраҳо) дар масъалаи худмубрамзозии шахсияти хонандагон саҳми бағоят калон гузоштанд. Онҳо дар асарҳояшон шаклҳо ва усулҳои азхудкунии фарҳанги муосири умумиинсонро аз ҷониби хонандагон мушаххас кардаанд.

Хусусияти иҷтимоии ташаккули худмубрамзозии шахсияти хонандагон, аз ҷумла хонандагони синни калони мактабӣ, ки бо арзишҳои аз ҷониби ҷомеа тасдиқшуда алоқаманд аст, дар асарҳои О.С. Газман, Н.Е. Ковалев, А.В. Мудрик, А.В. Петровский, П.И. Пидкасистий, М.И. Рожков ва дигарон қайд карда шудааст. Таҳқиқоти муаллифони зикршуда барои такмили назария ва методикаи ташаккули худмубрамзозии шахсияти хонандагон аҳамияти хоса доранд.

Дар адабиёти илмӣ-педагогӣ ақидаҳои гуногун оид ба мафҳуми «худмубрамсозии шахсият» мавҷуданд. Аксаран, масъалаи мубрамсозии шахсиятро ҳамчун арзишҳои фарогири умумиинсонӣ ва низоми танзимкунандаи рафторҳои ахлоқии инсон, аз қабили вичдон, шараф, тамоюли фаъол ба азхудкунии арзишҳои ахлоқӣ, эҳсоси худбаҳодиҳӣ баррасӣ мекунанд.

В.И. Андреев мубрамсозии шахсиятро ҳамчун хислати асосии инсон, ки «талабот ва қобилиятҳои маънавии инсонро барои худтаъминкунӣ дар ҷустуҷӯи ҳақиқат дар эҷодкорӣ, дар талош барои некӣ, озодӣ ва адолат муттаҳид мекунад», таъриф мекунад [5, с. 362]. Ӯ таъкид мекунад, ки «тарбияи насли нав бояд бо ташаккули арзишҳои ахлоқӣ оғоз ёбад ва тарбияи ахлоқи шоиста талаб намекунад, ки на ин ки усулҳо ва роҳҳои нав дарёфт карда шаванд, балки истифодаи оқилона ва татбиқи муназзам ва усулҳои қадимӣ ва маъмулро талаб мекунад» [5, с. 365]. Масъалаи худмубрамзсозии шахсияти инсон аз нуқтаи назари ҳамкории иҷтимоиву фарҳангӣ ва худтаъминкунӣ баррасӣ мешавад.

Я.С. Турбовский масъалаи худмубрамсозии шахсиятро ҳамчун объекти баррасии методологӣ дар тарбияи насли нав шарҳ медиҳад. Ӯ қайд мекунад, ки дар сатҳи методологӣ зарур аст, ки масъалаҳои худмубрамсозии шахсият аз ду мавқеъ баррасӣ карда шавад:

«1. Масъалаи худмубрамсозии шахсиятро бо мақсаде, ки барои он баррасӣ мешавад, пайваст намоем.

2. Вобастагии амиқ байни талош барои ошкор кардани моҳияти маънавият ва фаъолияти низоми маориф дар воқеиятро муайян намоем.

Махсусан ҳамин мавқеъҳои методологӣ аз бисёр ҷиҳат фаъолияти таълими ватониро муайян намуда, ҳамчун асоси консептуалии таҳияи барномаҳо, китобҳои дарсӣ ва муносибатҳо байни муаллимон ва хонандагон хизмат мекунанд» [155, с. 4]. Ба ақидаи Я.С. Турбовский, «маънавият ҳар гуна муносибатҳои инсонро, аз кӯдакии бошуурона сар карда, фаро мегирад, аз ҷумла, маънавият ҳамаи намудҳои шуури ҷомеа – идеологӣ, фалсафӣ, иҷтимоиро тавсиф мекунад Бо ин роҳ маънавият ҳамчун инъикоси ҷанбаи ахлоқии шахсият, ҳамчун нишондиҳандаи арзишҳои маънавӣ-ахлоқии он баррасӣ мешавад. Интихоби инсон аз мавқеи арзишҳо ва самтҳои иҷтимоии ӯ ҳамчун зуҳури арзишҳои маънавӣ-ахлоқии ӯ хидмат мекунад» [155, с. 4].

Аз ин рӯ, тасодуфӣ нест, ки яке аз олимони барҷастаи соҳаипедагогика Л.Н. Рувинский, ки саҳми назаррасро дар мафҳуми «тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ», ки асоси худмубрамсозии шахсият мебошад, гузоштааст, Л.Н. Рувинский, муҳтавои худмубрамсозии шахсиятро аз «мавқеи инсондӯстӣ, меҳрубонӣ, баробарӣ ва адолати иҷтимоӣ, эҳтиром ва муҳаббат» баррасӣ мекард. Дар асарҳои худ ӯ кӯшиш мекард, ки ба ҳар як муаллим ин ғояро расонад, ки чунин сифатҳои арзишманди шахсият, чун меҳрубонӣ, покӣ, меҳнатдӯстӣ, масъулият, шаън дар муносибати инсон ба инсон, ба табиат, ҷомеа ташаккул ёфта ва муайян мешаванд» [73, с. 82-88]. Вай ду манбаи асосии рушди маънавӣ ва такомули ахлоқии инсонро ҷудо мекард: «мушоҳидаҳои мустақим» ва «дарк аз муҳити атроф»; таҷрибаҳо ва даркҳои мустақил, ки аз одамони дигар тавассути сухан ва навишта, тавассути илм ва санъат гирифта шудаанд» [73, с. 85].

Дар шароити муосир, вақте ки таъсири васоити ахбори омма ва афзалиятҳои ҷавонон дар интихоби манбаи иттилоот; хусусиятҳои худи тафаккур равонии он, суръат, асолат, хастагӣ дар раванди тафаккур ва ғайра ба ҳаёти насли ҷавон фаъолона ворид мешаванд ва хатари паҳншавии шуури истемолгари оддӣ вуҷуд дорад, зарурати аз нав дида баромадани асосҳои методологии ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ ба миён омадааст.

Дар замони худ К.Д. Ушинский, дар бораи моҳияти тарбия ҳарф зада, ба он диққат дода буд, ки “тарбия бояд тавассути «ғизодиҳӣ»-и шоистаи шахсият сурат гирад” [158]. Баррасии раванди ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ тавассути суръатбахшии тамоюлҳои гуманистӣ дар педагогикаи ватанӣ зарурати интихоби мавқеи ибтидоиро муайян мекунад.

Ҳамин тариқ, тамоюли пешбарандаи низоми ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ ҷабҳаҳои гуманистии тарбия мебошад. Тарбия ва маърифат – ин роҳест, ки тавассути он насли ҷавон ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва шаклҳои сохтори он мутобиқ карда мешавад. Сарфи назар аз он ки чунин фаҳмиши тарбия хеле яктарафа ва маҳдуд ба назар мерасад, маҳз дар ин ҷо заминаи ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагон гузошта мешавад.

Дар шароити тақвият ёфтани самти гуманистии тарбия дар ҷомеа масъалаи ташаккули муносибати мусбат ба одамон дар хонандагони синни калони мактабӣ муҳим аст. Тавре ки аз таҳлили адабиёти психологӣ-педагогӣ бармеояд, дар ҳалли ин масъала таҷрибаи муайян ҳосил шудааст. Ин масъала дар таҳқиқотҳои Ш.А. Амонашвили, В.А. Сухомлинский, И.М. Юсупов, С.В. Кондратева ва дигарон баррасӣ шудааст.

Педагоги барҷастаи тоҷик Лутфуллозода дар масъалаи худмубрамсозии шахсияти хонандагон мавқеи тарбияро дар мадди аввал мегузорад. Дар ин бора ӯ менависад: «маҳз тарбия ҳаст, ки аз гили нохелида хелида-хелида инсон месозад; маҳз тарбия инсонро аз рӯзи таваллуд то гӯр ҳамроҳӣ мекунад; тарбия инсонро ба роҳи росту дуруст ҳидоят менамояд; тарбия зиндагии нсонро ба танзим медарорад; тарзу роҳҳои истифодаи донишҳои омӯхтаро дар амал татбиқ мегардонад; маҳз тарбия инсонро водор месозад, ки некро аз бад, сафедро аз сиёҳ, равшаниро аз торикӣ, дӯстро аз душмн пухтаро аз хом фарқ намояд; тарбия аст, ки назди инсон максаду вазифа гузошта, масъулияташро баланд мебардорад» [с.188] Ин суханон мустақиман ба тарбияи худмубрамсозии шахсияти хонандагон иртиботи қавӣ доранд, яъне тарбия дар масъалаи худмубрамсозии шахсият беҳамтост.

Дар шароити таҳсилоти мактабӣ ташаккули муносибатҳои шахсият дар гурӯҳи хонандагон тарбияи муносибати ҳассосона ба инсон низ мавқеи аввалро касб мекунад. Н.И. Болдирев масъалаи «тарбияи инсондӯстӣ ва ташаккули муносибати эҳтиромона ба падару модар, кӯшиши хонандагон барои кумак ба рафиқони худ баррасӣ кардааст» [51. с. 65]. Инсондӯстӣ ҳамчун принсипи асосии педагогика яке аз шартҳои хос ва муҳими ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ ба ҳисоб меравад. Илова бар ин, инсондӯстӣ яке аз нишонаҳои ташаккули фарҳангирафтор дар инсон мебошад.

Дар консепсияҳои хориҷии тарбия назарияҳои зиёди гуногун ва муносибатҳо ба тарбия мавҷуд аст. Яке аз ин назарияҳо модели технократии тарбия мебошад, ки инро метавон педагогикаи авторитарӣ номид.

Таҳиягарони педагогикаи технократии авторитарӣ аз он сарчашма мегиранд, ки вазифаи низоми тарбияи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва ҷомеа ин аст, ки инсони иҷрокунандаро, ки ба ҳаёт дар низоми ҷамъиятии мавҷуда мутобиқ шудааст ва барои иҷрои нақшҳои мувофиқи иҷтимоӣ омода шудааст, ба вуҷуд оварад. Педагогикаи шӯравӣ низ кӯшиш мекард, ки тарбияро маҳз ҳамчун як раванди идорашаванда ва назораташаванда бунёд намуда, кӯшиш мекард, ки мақсадҳо, вазифаҳо, муҳтаво, усулҳо ва шаклҳои мушаххаси корро муайян кунад.

Ташаккули малакаҳои рафторӣ зарур аст, аммо наметавон аз иродаи худ, аз шуур, аз озодии интихоб, аз мақсадҳо ва арзишҳои шахс, ки рафтори воқеан инсониро муайян мекунанд, сарфи назар кард. Методикаи тағйирдиҳӣ аз ташаккули рафтори дилхоҳ дар шароити гуногуни иҷтимоӣ бо истифодаи «такмилдиҳандаҳо»: тасдиқ ё сарзаниш дар шаклҳои мухталиф иборат аст. Дар методикаи тағйирдиҳӣ ҳеҷ чиз бадӣ надорад, агар мақсад таъсир расонидан ба шуур, рафтор, эҳсосоти инсон бо мақсади рушди ӯ бошад. Аммо, агар тағйири рафтор ба рафтори манфии шахсият оварда расонад, манфиатҳои ӯро нодида гирад, ба мутобиқшавии беруна, бе истинод ба ирода ва озодии худ, хидмат кунад, пас ин хусусияти зидди инсондӯстӣ дорад. Ифодаи шадиди муносибати технократӣ ин назария ва амалияи таъсири манфӣ ба хонандагон ва калонсолон мебошад.

Мафҳумҳои асосии педагогикаи гуманистӣ: «худмубрамсозии инсон», «рушди шахсият», «кумаки рушдкунанда» мебошанд. Ҳар як инсон як тамомияти ягона, шахсияти беназирро ташкил медиҳад. Рафтори шахсият на бо такмилдиҳандае, ки аз муҳити беруна меояд, тавре ки педагогҳо Ғарб таълим медиҳад, балки бо талоши модарзодии инсон ба амалӣ кардани худ – рушди қобилиятҳои табиии худ, ҷустуҷӯи маънои ҳаёт ва роҳи зиндагӣ муайян карда мешавад.

Шахсият ҳамчун як низоми мураккаби мустақил, ки бо самтнокӣ, ирода ба фаъолияти мусбат ва ҳамкорӣ фарқ мекунад, фаҳмида мешавад. Худмубрамсозӣ ин амалӣ кардани худ дар фаъолият, дар муносибат бо одамон, дар як ҳаёти пурҷушу хуруш дар роҳи интихобшуда ва тағйирёбандаи зиндагӣ мебошад. Ин ҳолат бо мафҳуми инсони пурра фаъолияткунанда алоқаманд аст. **Мақсади таълим ва тарбия на азхудкунии донишҳо ҳамчун маҷмӯи маълумот, далелҳо, назарияҳо ва ғайра, балки тағйири шахсияти хонанда дар натиҷаи худтакмилдиҳӣ бояд бошад. Вазифаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ ва тарбия – фароҳам овардани имкони рушд, худинкишофдиҳии шахсият, мусоидат ба дарёфти фардияти ӯ, расидан ба худмубрамсозӣ мебошад.**

Муҳаққиқ В.С. Собкин таълимеро, ки хонанда ба он шавқ дошта, дар он на танҳо ҷамъоварии далелҳо, балки тағйири хонанда, рафтори ӯ, худбаёнкунии ӯ сурат мегирад, «таълими муҳим барои инсон» номидааст ва бар ин бовар буд, ки танҳо ҳамин гуна таълим метавонад арзанда бошад. Ӯ шартҳои зеринро, ки дар онҳо таълими самаранок метавонад ба амал ояд, муайян кардааст:

«1. Хонандагон дар раванди таълим масъалаҳоеро ҳал мекунанд, ки барои онҳо шавқовар ва муҳим мебошанд.

2. Педагог худро нисбат ба хонандагон ба таври конгруэнтӣ ҳис мекунад, яъне худро ҳамон тавре, ки ҳаст, зоҳир мекунад ва озодона ифода мекунад.

3. Педагог нисбат ба хонанда муносибати бешарти мусбат зоҳир мекунад, ӯро ҳамон тавре, ки ҳаст, қабул мекунад.

4. Педагог нисбат ба хонанда ҳамдардӣ зоҳир мекунад. Қобилияти ворид шудан ба ҷаҳони ботинии ӯ, дарк кардани ӯ, аз нигоҳи ӯ дидан, дар ҳоле ки худаш боқӣ мемонад.

5. Педагог воситаҳои таълимии хонандагон: китобҳо, дастурҳо, асбобҳо, маводро таъмин мекунад” [].

Бояд тазаккур дод, ки педагог нақши мусоидаткунанда, ёвар ва ҳавасмандкунандаи таълимро дар масъалаи ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ мебозад, ӯ барои хонанда бояд роҳати психологӣ ва озодиро фароҳам оварад. Тарбиятгар дар доираи педагогикаи гуманистӣ бояд хонандагонро ба ташаккули

худмубрамсозии шахсият раҳнамун созад. Усулҳои ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ дар баҳсу мунозираҳо, бозиҳои нақшӣ, муҳокимаи вазъиятҳо, таҳлил ва ҳалли низоъҳо рушд меёбад.

Ба ақидаи Р.Х. Шакуров, «ниёз асоси ибтидоии муносибатҳои байнишахсиятӣ мебошад, ки дар он натиҷаи таъсиррасонии тарбиявӣ баръакси интизоршаванда аст, дар ҷои аввал аз ҷиҳати аҳамият қарор дорад. Зоҳиран, решаҳои психологии он ба ниёзи табиии инсон ба муҳаббат, эҳтиром, эътироф, ҳамбастагии маънавӣ бо дигарон бармегардад» [172, с. 99]. Барои интихоби рафтори дуруст ба хонандагон илҳом бахшидан ва ба онҳо имкон додан, ки худашон самтҳои ахлоқии худро муайян кунанд, вазифаи асосии худмубрамсозии шахсияти хонандагон мебошад.

Имрӯз дар илми педагогика таҳқиқотҳое пайдо шудаанд, ки моҳияти масъалаи худмубрамсозии шахсияти насли наврасонро ошкор мекунанд. Омӯзиши масъалаи мазкур ба олимон имкон медиҳад, ки омилҳои сершумореро, ки рафтори ахлоқии хонандагонро ба вуҷуд меоранд, ҷудо кунанд. Баъзе муаллифон таваҷҷуҳи худро ба омилҳои иҷтимоӣ-педагогӣ (тарбияи оилавӣ, тарбияи мактабӣ ва ғайра) равона мекунанд. Ба чунин самт таҳқиқотҳои В.А. Аромавичюте, З.В. Баерюс, Л.Н. Голубева, Э.Г. Костяшкин, Г.П. Медведев, П.П. Середа, З.А. Раевская ва дигаронро мансуб донистан мумкин аст.

Гурӯҳи дигари муҳаққиқонро олимоне чун М.А. Алемаскин, Г.Г. Бочкарев, Л.М. Зюбин, И.А. Невский, А.М. Печенюк, С.А. Расчетин, А.И. Селетский ва дигарон ташкил медиҳанд, ки барои онҳо омилҳои дорои хусусияти иҷтимоӣ-психологӣ муҳимтаранд. Дар ин зимн, Инчунин диққати олимон ба муайян кардани шароите, ки тарбияи худмубрамсозии шахсияти хонандагонро муайян мекунанд, ва асоснокии самаранокии воситаҳо, шаклҳо ва усулҳои гуногуни тарбиявӣ-пешгирикунанда (А.С. Белкин, А.Ф. Никитин, В.М. Обухов, Л.Б. Филонов ва диг.) равона шудааст. Бисёре аз таҳқиқотҳо (Ю.И. Зотов, Г.И. Куликов, А.А. Остапетс-Свешников, В.А. Попов, И.П. Трушина ва диг.) ба муайян кардани роҳҳои тайёрӣ ва бозомӯзии кадрҳои педагогӣ барои кор бо хонандагоне, ки аз шаклҳои бадахлоқии рафтор азият мекашанд алоқамандand.

Тибқи мавқеи илмии В.С. Буянов, В.С. Овчинников, И.В. Мартиничев, В.А. Шербинин ва дигарон, ахлоқ аз ҷониби ҷомеа муайян карда мешавад, аммо инсон дар интихоби меъёрҳои рафтор озод аст ва бояд барои интихоби худ масъул бошад. Ахлоқи инфиродӣ дар қабули меъёрҳои ахлоқӣ ва риояи онҳо дар рафтори шахсӣ иборат аст. Риояи меъёрҳои ахлоқӣ инсонро маҷбур мекунад, ки аксар вақт бадахлоқии гурӯҳҳои алоҳида ё тамоми низоми иҷтимоиро паси сар кунад.

Сохтори ахлоқи шахс аз дониш, эҳсосот ва муносибатҳо, рафтор иборат аст. Ҳамаи ин ҷузъҳои ахлоқ вазифаҳои тарбияи худмубрамсозии шахсиятеро муайян мекунанд, ки ҳамчун фаъолияти педагогӣ оид ба ташаккули низоми арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар тарбиягирандагон ҳамчун дониш, эҳсосот ва арзёбӣ, рафтори дуруст фаҳмида мешавад. Ҷузъиёти махсус дар масъалаи ташаккули худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ ин ташаккули арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ маҳсуб дониста мешавад.

Мафҳуми «арзиш» дар заминаи таҳқиқи «арзиши ахлоқӣ», ки дар ду ҷанба вуҷуд дорад ва тафсир мешавад, баррасӣ мешавад. Чуноне ки Л.М. Архангелский навиштааст: «Аввалан, инҳо меъёрҳои ахлоқӣ, принсипҳо, идеалҳо, мафҳумҳои некӣ ва бадӣ, адолат, хушбахтӣ мебошанд, ки ба таври объективӣ мавҷуданд ва бо таҷрибаи мушаххаси таърихӣ ва иҷтимоии инсоният ташаккул ёфтаанд. Дуввум, арзиши ахлоқӣ метавонад ҳамчун падидаи шахсӣ, ҳамчун муносибати шахсикунонидашудаи инсон ба арзишҳои ахлоқии ҷамъиятӣ, қабул ё рад кардани онҳо ва ғайра зоҳир шавад» [9, с. 2].

Бархе аз муҳаққиқон (В.А. Блюмкин, Д.А. Леонтев, Т.И. Пороховская, А.И. Титаренко ва диг.) моҳияти инсонро бо талаботи ӯ ба меҳнат, эҷод, муошират, дониш, зебоӣ ва некӣ муайян мекунанд. Ба ин талаботи олӣ, чуноне ки Т.Н. Бояк қайд кардааст, «арзишҳои олӣ: некии инсон ва инсоният, адолат, беғаразӣ, миннатдорӣ, шараф, виҷдон низ мувофиқат мекунанд. Вай дигар арзишҳоро (неъматҳои моддӣ ва маънавӣ) ҳамчун восита ва ҳамчун шароити расидан ба арзишҳои олӣ мешуморад» [30].

Ҳамин тариқ, зери падидаи арзиши ахлоқӣ худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ рушд меояд, ки ба аҳамият ва муҳимияти меъёрҳо, принсипҳо,

ғояҳои ахлоқӣ мутамарказ шуда, ҳавасмандӣ ва талаботи инфиродро, ки огоҳона ба сӯи мақсадҳои ахлоқӣ нигаронида шудаанд, муайян мекунад ва вазифаҳои арзёбӣ ва танзими рафтори инсонро дар асоси принсипҳои башардӯстӣ иҷро мекунанд.

Ҳамин тавр, таҳлили вазъияти худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ ба мо имкон медиҳад хулоса барорем, ки дар тӯли даҳсолаҳои зиёд ташаккули ақидаи педагогӣ оид ба зарурати тарбияи мақсаднок ва низомноки худмубрамсозӣ ба амал омадааст. Зарурати худмубрамсозии шахсияти хонандагони синни калони мактабӣ аз ҷониби бисёр олимон ҳамчун асоси рушди ботинӣ ва шахсии насли наврас баррасӣ мешавад.

АДАБИЁТ:

1. Архангельский, Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности [Текст] / Л.М. Архангельский. – М.: Знание, 1987. – 64 с.

2. Андреев, В.И. Педагогика [Текст]: учебный курс для творческого саморазвития / В.И.Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. - 608 с.

3. Болдырев, Н.И. Нравственное воспитание младших подростков / [Текст] Н.И. Болдырев. – М.: Просвещение, 1979. – 245 с.

4. Бояк, Т.Н. О понятиях: «ценности», «ценностные ориентации» [Текст] / Т.Н. Бояк // Вестник Бурятского госуниверситета. Серия 5: Философия, социология. Вып. 12. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2006. – С. 73 – 81.

5. Лутфуллозода, М. Чаҳоргонаи тарбия. Душанбе. – 2022. – 399 с.

6. Рувинский, Л.Н. Нравственное воспитание личности [Текст] / Л.И. Рувинский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 184 с.

7. Собкин, В.С. Ценностные ориентации старшеклассников в условиях социальной нестабильности [Текст] / В.С. Собкин // Magister. – 1995. – №2. – С. 23 – 25.

8. Турбовский, Я. С. Духовность как объект рассмотрения [Текст] / Я.С. Турбовский // Педагогика. – 2009. - №9. – С. 3 – 13.

9. Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии [Текст] // Избр. пед. соч.: В 2 Т. / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1976. – Т. 1. – 261 с.

10. Шакуров, Р.Х. Социально-психологические основы управления: руководитель и педагогический коллектив [Текст] / Р.Х. Шакуров. – М.: Просвещение, 1990. – 180 с.

МАКТАББАЧАГОНИ ХУРДСОЛ – НЕРУИ СОЗАНДАИ ҶОМЕА

АСАДУЛЛАЕВ Р. Д. *- Донишкадаи исломии Тоҷикистон ба номи Имоми Аъзам-Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит, Мудири кафедраи педагогика ва мероси ниёгон,* ***Тел.:*** *90-505-41-50*

Аннотатсия. Раванди таълиму тарбия бояд дар якҷоягӣ ба роҳ монда шуда, он пайваста зина ба зина амалӣ гардонида шавад. Таъхиркунӣ дар таълиму тарбияи мактаббачагони хурдсол боиси оқибатҳои номатлуб мегардад.

Воқеаҳои дар солҳои охир бавуҷудомада исботи он аст, ки сари вақт таълиму тарбияи дуруст надодан ба фарзандон, инкишоф надодани тафаккур ва ҷаҳонбинии онҳо оқибати нангинро ба бор меоварад. Дар натиҷаи бемасъулиятиву беназоратии падару модар фарзандон тарбияи нодуруст гирифта, ҳамчун ашхоси бадкирдору зараррасони ҷомеа ба воя мерасанд, ки ин аз тарзи носолими ҳаёти фарзандон нишон медиҳад.

Тарбияи ахлоқии хонандагон бо истироҳати (новобаста ба вақти холии берун аз таҳсил ва корҳои хоҷагӣ) онҳо зич алоқаманд аст. Воқеияти ҷомеаи рушдёфта нишон медиҳад, ки барои бисёре аз ноболиғон дар бораи вақти холии худ қарор қабул кардан душвор аст.

Бисёриҳо ба маҳфилҳои шубҳанок дода мешаванд, ки афзалиятҳои фароғатии онҳо муайян карда намешаванд. Ба хонандагон дар кори худмуайянкунии истироҳат ва кор роҳбарони синфҳо ёрии калон расонда метавонанд, ки онҳо на танҳо дар системаҳои таълими иловагӣ ба кор қабул кардани талабагонро расман қайд мекунанд, балки ба комьёбиҳои онҳо мароқ зоқир менамоянд.

Калидвожаҳо: *ҳаёти солим, мактаббачагони хурдсол, гизои носолим, реҷаи дурусти рӯз, обутоби бадан, солимии равонӣ ва ҷисмонӣ, маърифати гигиенӣ, рушди психикаи кӯдак, тарбия, таълим, нигоҳдории саломатӣ, пешгирӣ аз бемориҳо.*

МЛАДШИЕ ШКОЛЬНИКИ – СОЗИДАТЕЛЬНАЯ СИЛА ОБЩЕСТВА

АСАДУЛЛАЕВ Р. Д. *– заведующий кафедрой педагогики и наследия предков Исламского института Таджикистана имени Имама Азама Абу Ханифы Нумана ибн Сабита.* ***Тел.:*** *90-505-41-50.*

Аннотация. Процесс обучения и воспитания должен осуществляться во взаимосвязи и последовательно, от этапа к этапу. Несвоевременная организация обучения и воспитания младших школьников может привести к нежелательным последствиям.

События последних лет показывают, что отсутствие своевременного и правильного воспитания детей, недостаточное развитие их мышления и мировоззрения могут иметь негативные последствия. В результате безответственности и недостаточного контроля со стороны родителей дети могут получить неправильное воспитание и вырасти людьми с асоциальным поведением, наносящим вред обществу, что свидетельствует о нездоровом образе жизни подрастающего поколения.

Нравственное воспитание учащихся тесно связано с организацией их досуга, то есть свободного времени вне учебных занятий и хозяйственно-бытовой деятельности. Реалии современного общества показывают, что многим несовершеннолетним трудно самостоятельно и рационально организовать своё свободное время.

Некоторые из них вовлекаются в сомнительные объединения и занятия, вследствие чего их досуговые интересы и приоритеты формируются стихийно. Существенную помощь учащимся в самоопределении, организации отдыха и полезной деятельности могут оказывать классные руководители. Их задача заключается не только в формальном учёте участия школьников в системе дополнительного образования, но и в постоянном интересе к их достижениям, развитию способностей и содержательной занятости.

Ключевые слова: *здоровый образ жизни, младшие школьники, нездоровое питание, правильный режим дня, закаливание организма, психическое и физическое здоровье, гигиеническая культура, психическое развитие ребёнка, воспитание, обучение, сохранение здоровья, профилактика заболеваний.*

YOUNG SCHOOLCHILDREN ARE THE CREATIVE FORCE OF SOCIETY

ASADULLAEV R.D. *- Imam A'zam-Abuhaniifa Numan ibn Sabit Islamic Institute of Tajikistan, Head of the Department of Pedagogy and Heritage of Ancestors.* ***Tel:*** *90-505-41-50*

Annotation. The process of education and upbringing should be carried out in tandem, step by step. Delays in the education of young schoolchildren lead to undesirable consequences. Recent events have proven that untimely education and upbringing of children lead to shameful consequences, preventing them from developing their thinking and worldview.

As a result of parents' irresponsibility and helplessness, children receive improper upbringing and grow up to be villains and social deviants, which indicates an unhealthy lifestyle. The moral education of students is closely linked to their leisure activities (regardless of their free

time outside of school and household chores). The reality of a developed society shows that many minors find it difficult to make decisions about their free time.

Many students are drawn to questionable hobbies, and their leisure priorities are not well defined. Class teachers can provide significant assistance to students in self-determining their leisure activities and work. They not only officially register students' enrollment in additional education systems but also take an interest in their achievements.

Keywords: *healthy lifestyle, young schoolchildren, unhealthy diet, proper daily routine, well-being, mental and physical health, hygienic education, development of the child's psyche, upbringing, education, health maintenance, disease prevention.*

Танҳо ҷомеаи пешрафта ва бомаърифат метавонад ҷараёнҳои рушди мусбатро ба ҷараёнҳои манфӣ аз нуктаи назари танқидӣ ва асоснок муқобил гузорад. Маҳз таълиму тарбияи пешрафтаи ҷаҳонӣ метавонад иштироки фаъоли ҷомеаро дар идоракунии ҷаҳон дар ҳазорсолаи нав таъмин намояд.

Башарият, ки саргарми нигоҳ доштани мавҷудияти худ аст, торафт бештар ба мушкилоти маориф, рушду такмили он рӯ оварда истодааст, зеро аллакай муайян карда мешавад, ки асри навро чӣ пайёмадҳое интизоранд? Дар ҳазорсолаи нав мушкилоти маориф дар тамоми ҷаҳон авлавият пайдо мекунанд, зеро онҳо ояндаи ҳар як кишвар ва тамоми сайёраро муайян мекунанд. Дар назди системаи маориф вазифаи стратегии тарбияи мактаббачагони соҳибмаълумот ва бофарҳанг меистад.

Дар бунёди давлати мутараққӣ барои мо тоҷикон зарур аст, ки кӯдаконро дар рӯҳияи меҳнатдустӣ, ватанпарварӣ ва этироми арзишҳои миллӣ тарбия намоем. Президенти Ҷумҳури Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олӣ чунин иброз намуданд: ки «Дар давоми солҳои соҳибистиқлоли беш аз 10 ҳазор иншоотҳои соҳаи варзиш бунёд карда шуд, нисбат ба 70 соли охири гузашта даҳҳо баробар зиёд мебошад». [8]

Таҷрибаҳо нишон доданд, ки масъалаи тарбияи саривақтӣ, азнавтарбиякунӣ ҳамеша боиси баҳсу мунозираҳои волидайн, муассисаҳои таълимӣ ва олимону муаллимон буд.

Синну соли мактабӣ дар ташаккулу таҳкимбахши саломатии ҷисмонӣ ва психологии бачагон ҳалкунанда мебошад, зеро маҳз аз синни ҳафтсолагӣ инкишофи босуръат ва ҳамаҷонибаи узвҳо ва низомҳои амалкунандаи организм ҷараён гирифта, ҷанбаҳои асосии шахсият ва хулқу хислати фард ташаккул меёбанд. Муҳим он аст, ки дар ин марҳила, дар кӯдакон донишҳо, малакаҳои амалии тарзи ҳаёти солим, талаботи даркшуда ба машғулиятҳои пайдарпайи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ташаккул дода мешаванд. [3, с.41].

Омилҳои зиёди носолимии ҳаёти мактаббачагони хурдсолро педагогҳо нишон додаанд, ки баъзе аз онҳо душвортарбия гаштани кӯдаконро ба хусусиятҳои авлодию ирсӣ нисбат медиҳанд. Қисми дигари психологону педагогҳо тарафдори ба мактабҳои махсус ё колоннаҳои ислоҳотӣ фиристодани мактаббачагони тарбияашон душвор мебошанд, ки ин дар таҷриба нодурустии худро нишон додааст ва маҳз дар инҷо нақши ба тарзи ҳаёти солим фаро гирифтани хонандагон хеле калон аст.

Солимгардонӣ дар кӯдак ба ташаккул ва қавӣ гардондани ҷисми вай таъсири мусбат мерасонад, ки барои азхудкунии меъёрҳо, қоидаҳо, шаклҳои фаъолияти ҳаётӣ, инчунин мутобиқшавӣ ба шароитҳои нави иҷтимоии ҳаёт ва фаъолияти амалӣ мусоидат мекунанд. [2, с.35].

Таҷрибаҳои гузаронидашудаи педагогӣ ва психологӣ ошкор намуданд, ки барои пешгирӣ аз носолимии ҳаёти рӯзмарраи мактаббачагон сари вақт андешидани баъзе чораҳои ҳатмӣ зарур мебошад.

Раванди таълиму тарбия бояд дар якҷоягӣ ба роҳ монда шуда, он пайваста зина ба зина амалӣ гардонида шавад. Таъхиркунӣ дар таълиму тарбияи мактаббачагони хурдсол боиси оқибатҳои номатлуб мегардад. Воқеаҳои дар солҳои охир бавуҷудомада исботи он аст, ки сари вақт таълиму тарбияи дуруст надодан ба фарзандон, инкишоф надодани

тафаккур ва ҷаҳонбинии онҳо оқибати нангинро ба бор меоварад. Дар натиҷаи бемасъулиятиву беназоратии падару модар фарзандон тарбияи нодуруст гирифта, ҳамчун ашхоси бадкирдору зараррасони ҷомеа ба воя мерасанд, ки ин аз тарзи носолими ҳаёти фарзандон нишон медиҳад. Таҷрибаи ҳаётӣ нишон додааст, ки бе таълиму тарбияи дурусти хонандагон, наметавон тартиботи ҷомеаро пойдору устувор кард ва ба ояндаи дурахшони давлату миллат умед баст.

Вазифаҳои асосии падару модар то ба мактаб рафтани онҳо вазифаҳои солимгардонӣ, таълимӣ ва тарбиявӣ, пешгирӣ ва ислоҳи иштибоҳоти зимни ташаккулёбии шахсият мебошад, ки ин дар боби 2-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модарон барои таълиму тарбияи фарзандон» зикр шудааст: «падару модарон бояд ба саломатӣ, инкишофи ҷисмонӣ, равонӣ ва ахлоқии фарзандони худ ғамхорӣ намоянд». [7, с.9-10].

Аз ин рӯ, оила аввалин сарчашмаест, ки кӯдак аз он тарзи ҳаёти солимро меомӯзад. Барои кӯдакон аз хурдсолӣ одатҳои дурустро ташаккул додан муҳим аст, ки ба мустаҳкам шудан ва камтар беморӣ мусоидат мекунанд. Фаъолияти ҷисмонӣ, ғизои солим ва муҳити бароҳати равонӣ ба рушди ҳамоҳанг мусоидат мекунад.

Аҳамияти оила дар ҷараёни тарбия ва инкишофи шахсият дар асарҳои педагогҳои рус К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, В. А. Сухомлинский, А. Ш. Амонашвили, мероси адабии намояндагони адабиёти классикии форсу тоҷик Саъдии Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, осори ахлоқӣ-тарбиявии Унсуралмаолии Кайковус, Носири Хусрав, Ҷалолиддини Румӣ ва дигарон бо тавсиф оварда шудааст, ки онҳо пойгоҳи назариявии пажӯҳиши масъалаҳои тарбия, таълим ва рушди иҷтимоии кӯдакон дар ҳама даврaҳои ҳаёт мебошанд. [9, с.10].

Омилҳои асосии саломатӣ ҳавои тоза ва ҳаракат мебошанд. Ҳар қадар кӯдак дар кӯча бошад, ҳамон қадар беҳтар аст. Ҷойҳое, ки сарсабзии зиёд дорад ва мошинҳои кам барои рафтуомад мувофиқанд. Ҳангоми сайругашт, кӯдакон бояд пайваста ҳаракат кунанд

Мавзуи мактаббачагони хурдсол мавзӯест, ки кишвари ба пешрафт саъйдошта бояд ба он таваҷҷуҳи хосса намояд.

Фаро гирифтани онҳо ба тарзи ҳаёти солим, ба варзиш, ба технологияи навини ихтирокорӣ ва маҳфилу озмунҳои эҷодии ҳамасола, аз қабили «Тоҷикистон Ватани азизи ман!», «Фуруғи субҳи доноӣ китоб аст», «Илм фурӯғи маърифат» ва ғ-ҳо. [4, с.127].

Нерӯи мактаббачагони хурдсол муҳимтарин манбаи тараққии ҳар як кишвар ба ҳисоб меравад. Хонандагон сармояи бузурги ҷомеаи тамоми кишварҳо маҳсуб меёбанд. Муваффақият ва пешрафти ҳар кишвар бо мактаббачагони он кишвар сахт алоқаманд аст. Аз ин рӯ, имрӯз дар дунё барои таълиму тарбияи хонандагон сармояи зиёде ҷудо мешавад, зеро ташкили ҷомеаи муваффақ ва идеалӣ вобаста ба таълими мактаббачагони хурдсол дар шохаҳои мухталиф мебошад. Дар раванди мутобиқшавии фаъоли иҷтимоӣ шахс барои зудтар мутобиқ шудан ба муҳити иҷтимоӣ бо омилҳои иҷтимоӣ фаъолона созиш менамояд. Дар баробари ин кӯшиш менамояд, ки дар ҳамкории ногусастанӣ бо муҳит мушкилиҳои пешомадаро паси сар кунад ва ба равандҳои он таъсири худро расонад.[5, с. 146-155].

Аз ин сабаб иҷтимоикунонии шахс аз синни томактабӣ дар замони муосир яке аз вазифаҳои муҳими илми педагогика ва психология мебошад. Вазифаи асосии он ба кӯдакон омӯзондани донишҳо, малака ва қобилиятҳои рафтори иҷтимоӣ, риояи қоидаҳои иҷтимоӣ - фарҳангӣ ва инкишофи муносибатҳои байнишахсии ба иҷрои меъёрҳои ахлоқӣ равонашуда аст.

Сарчашмаҳои иҷтимоишавии наврасонро таҷрибаи синни барвақти бачагӣ, ташаккули шаклҳои оддитарини рафтор, ниҳодҳои иҷтимоӣ, тарбия, таълим, маълумот ва муносибати байниҳамдигарии онҳо бо дигар аъзоёни ҷомеа дар раванди фаъолият ташкил медиҳанд.

Мутобиқшавии иҷтимоӣ раванди муттасил ва қатънашавандае мебошад, ки дар рафти он инкишофи зиндагии инсон сурат мегирад. Дар ин раванд на танҳо инкишофу таҳаввули шахсият, балки тағйироту рушди чашмраси ҷомеа низ сурат мегирад [1, с. 146-155].

Бо назардошти ишораҳои болозикр кӯдакон ҳамчун нерӯи бузурги созандаю бунёдкор ва эҷодкор аз ҷониби давлат ва Ҳукумати Тоҷикистони соҳибистиқлол эътироф

шудааст. Ин аст, ки татбиқи босамари сиёсати давлатии кӯдакон аз рӯзҳои нахустини соҳибистиқлолӣ дар меҳвари фаъолияти Ҳукумати кишвар қарор гирифта буд. Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак” яке аз иқдомҳои муҳимми ҷомеаи навин буд.

Рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсию фарҳангии ҳар як миллату давлат ба зарфиятҳои инсонӣ - нерӯи зеҳнӣ вобастагӣ дорад. Дар робита ба ин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси олии мамлакат оид ба кӯдакон ояндаи миллат ва саҳми минбаъдаи онҳо дар пешрафти мамлакат ба таври зайл таъкид кардаанд.

Кӯдаконро тарзе тарбия бояд кард, ки онҳо ватандӯсту ватанпарвар, матину қавиирода ва далеру шуҷоъ дар ҳамаи соҳаҳои иқтисоди миллӣ ва ҳаёти ҷомеа ғайратмандона заминаи маърифатӣ ва зеҳнии худро гузошта, минбаъд баъд аз таҳсили мактаб ва донишгоҳҳо дар пешрафти мамлакат ҳиссаи муносиб гузошта тавонанд, барои ободиву пешрафти Ватани маҳбубамон софдилона хизмат кунанд, марзу буми сарзамини аҷдодӣ ва амнияту оромии давлатро содиқона ҳифз намуда, бо донишҳои муосири хеш дар тараққиёти кишварамон саҳми арзанда гузоранд.

Вобаста ба таъкидҳои Сарвари давлат кӯдакону наврасони мамлакат софдилона бо дарки масъулият фаъолият карда, бо донишҳои муосир, маърифату ҷаҳонбинии васеъ ва одобу ахлоқи ҳамида дар рушди ҳаёти сиёсиву иқтисодии мамлакат саҳм мегузоранд.

Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҷоизаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ғолибон ва ҷоизадорони мусобиқаҳои байналмилалии варзишӣ” дастгирии нафарони варзишгар буда, кӯдаконро мебояд аз хурдсолӣ ба тарзи ҳаёти солим ҳидоят кард, то тавонанд дар оянда парчамбардори мамлакати хеш бошанд.

Маҳз имрӯзҳо дар сафи Қувваҳои муссаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳазорон ҷавонон адои хизмати ҳарбӣ карда истода, машғули ҳифзи марзу буми давлат мебошанд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки кӯдакон дар давраи синну соли хурди мактабӣ ба тарзи ҳаёти солим ворид гаштаанд. Кӯдакон бояд дар рӯҳияи солими психологӣ ба воя расанд, ки ба пешрафти давлати пешрафта мусоидат мекунад.

Бинобар ин, нерӯи мактаббачагони кишвар бояд ба ҳисси баланди худшиносиву худогоҳии миллӣ ва ифтихор аз давлату давлатдории миллӣ, тамоми қувваи худро барои ҳифзи дастовардҳои истиқлолият, таҳкими давлатдорӣ, ваҳдати миллӣ, сулҳу субот, рушди минбаъдаи иқтисодиву иҷтимоии Ватани азизамон ва устувор гардонидани мавқеи он дар қатори кишварҳои мутараққӣ сафарбар гардонида шавад.

Аз ин рӯ, мо омӯзгоронро зарур аст, дар рушду нумӯи зеҳнии мактаббачагон саҳми босазои худро гузошта, дар ин замина осори ниёгон ва фарҳангу ойини худро пос дорем, баҳри шукуфоии Тоҷикистони азизамон пайваста кӯшем ва сазовори номи тоҷик бошем. То замоне, ки хонандагон дар рӯҳияи эҳтиром ва бузургдошти фарҳангу ойини худ тарбият нагиранд, омӯзиши забони модариро аз дигар забонҳо боло надонанд, ба омӯзиши дастовардҳои илмию техникӣ даст наёбанд, тасаввур кардани оянда барояшон мушкил хоҳад буд.

Кӯдакон қувваи созандаи имрӯзу фардоянд, ки бо худ ақидаву назарияҳо ва мояи асливу ҷавҳари ахлоқии миллатро пеш мебаранд ва ҳамин тариқ, ҳамоҳангии наслҳоро таъмин месозанд. Дастовардҳои мактаббачагон дар олимпиадаву мусобиқаҳои байналмилалӣ ва баланд шудани Парчами Тоҷикистон дар ин чорабиниҳо мавқеи Тоҷикистонро дар арсаи ҷаҳон боз ҳам болотару устувортар мегардонад, ки аз роҳбурди тарзи ҳаёти солим дар муассисаҳои таълимӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши дастуру ҳидоятҳои маорифпарваронаи Пешвои миллат дар семинарҳои махсусу мақсаднок нуктаҳое баррасӣ мешаванд, ки дархӯри замони воқеианд. Ба ин мазмун, ки истифодаи эҷодкорона ва боҳадаф аз технологияҳои навин ба насли муосир имкон медиҳад, ки дар таҳсилот дастболо шаванд. Дар ин раванд вақти он фаро расидааст, ки баъд аз таҳсили муваффақона насли даврони ҷадид бояд ба ихтироъкориву эҷодкорӣ шуғл варзад ва маҳсулоти офаридаи ӯ дар бозори ҷаҳонӣ рақобатпазир бошад. Он гоҳ насли ояндаи маърифатманд аз рисолати фарҳангии хеш бештар бархурдор гардида, дар дунёи ихтироот устуворона муқовимат карда метавонад ва ин мақсаду

мароми ниҳоии давлат, оила, ҷомеа ва муассисаи таълимӣ ба шумор меравад. Консепсияи миллии тарбия аз 18 унсур: тарбияи ғоявӣ, шаҳрвандӣ, маънавӣ, ахлоқӣ, ҳарбӣ-ватандӯстӣ, миллӣ, экологӣ ва ғайра иборат мебошад, ки тамоми самтҳои тарбияи насли наврас ва ҷавононро дар бар мегирад. [6]

Иқдоми дигари Пешвои миллат дар масири худшиносиву худогоҳӣ ва дарки арзишҳо ва ормонҳои миллӣ ҳар сол дар ҷумҳурӣ баргузор намудани се озмун «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст», «Илм - фурӯғи маърифат» ва «Тоҷикистон-Ватани азизи ман» мебошад, ки ҷиҳати дар амал татбиқ намудани Консепсияи миллии тарбия дар мамлакат заминаи боэътимодро ба вуҷуд меорад.

Масъалаи мазкур дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври махсус таъкид гардид. Гузашта аз ин, дар Паём эълон гардидани рушди омӯзиши бовусъати фанҳои табиатшиносӣ ва дақиқ то соли 2040 далели он аст, ки ҷомеаи кунунии мо ба таълими босифати фанҳои мазкур дар муассисаҳои таълимии ҷумҳурӣ ниёзи ҷиддӣ дорад: «Танҳо миллати босавод метавонад насли соҳибмаърифату донишманд ва кадрҳои арзандаи давронро ба воя расонад, пеш равад ва дар ҷомеаи мутамаддин мақоми арзандаи худро дарёбад».

Тарбияи ахлоқӣ (ахлоқ сифати ботинӣ ва маънавии - инсон аст, ки ба идеалҳои некӣ, адолат, вазифа, шараф ва ғайра асос ёфтааст, ки нисбат ба одамон ва табиат зуҳур мекунад). Дар ин сурат амалиёти оила ва муаллимонро ба ҳам мутобиқ кардан лозим аст. Вақте ки хонандагон аз таърихи оила, кишвар ягон маълумотро оиди рафтору кирдори наҷиби хешу табор ё ҳамватанон пайдо мекунанд, дар онҳо беҳтарин хислатҳои шахсият ошкор гардида, ба хизмати Ватан аз сидқи дил омода мешаванд, ки ин унсури муҳими тарбияи ахлоқӣ мебошад. Воқеияти ин самт ба ҳамбастагии равандҳои таълиму тарбия дар муассиса мусоидат мекунад. Аз ҷумла, давраи Ҷанги Бузурги Ватаниро дар дарси таърих омӯхта, дар баробари ин бо лоиҳаҳои «Хотираи оилаи мо», «Фестивали сурудҳои ҳарбӣ», «Пионерони қаҳрамон», «Онҳо ҳамсолони мо буданд», шиорҳои «Ман зидди ҷангам!», «Полки абадӣ», «Лентаи Георгий», «Ба ветеранҳои ҷанг ёрӣ расонем» ва ғайра кор кардан ба мақсад мувофиқ аст.

Дар дарсҳои адабиёт, забони тоҷикӣ корҳои эҷодии хонандагон, ки ба ташаккули ҳисси эҳтиром нисбат ба ҳамватанон, муҳаббат ба зодгоҳҳои хеш алоқаманданд: «Гӯшаи дӯстдоштаи Ватан», «Қаҳрамони дӯстдоштаи ман аз асарҳои адабиёти тоҷик» ва ғайра.

Ба шарофати чунин дарсҳо чорабиниҳо ҳам шаклҳои тарбияи ватандӯстӣ ва ҳам интернационалӣ пайдо мекунанд.

Тарбияи ахлоқии хонандагон бо истироҳати (новобаста ба вақти холии берун аз таҳсил ва корҳои хоҷагӣ) онҳо зич алоқаманд аст. Воқеияти ҷомеаи рушдёфта нишон медиҳад, ки барои бисёре аз ноболиғон дар бораи вақти холии худ қарор қабул кардан душвор аст. Бисёриҳо ба маҳфилҳои шубҳанок дода мешаванд, ки афзалиятҳои фароғатии онҳо муайян карда намешаванд.

Ба хонандагон дар кори худмуайянкунии истироҳат ва кор роҳбарони синфҳо ёрии калон расонда метавонанд, ки онҳо на танҳо дар системаҳои таълими иловагӣ ба кор қабул кардани талабагонро расман қайд мекунанд, балки ба комьёбиҳои онҳо мароқ зоқир менамоянд. Маълум аст, ки будани муассисаҳои маданию варзишӣ дар маҳалли истиқомати онҳо дар тарбияи наврасону ҷавонон аҳамияти бузургро соҳиб гаштааст.

Дар оила тадбирҳои манфии таъсиррасонӣ ба тарбияи ҷисмонӣ ва иҷтимоигардонии наврасон вуҷуд доранд, ки онҳо ба сатҳи фарҳанги педагогии волидон, вазъи молиявии хонавода, дастрасии хидматрасонии тиббӣ, истифодаи ҷазои ҷисмонӣ, фароҳамсозии мақоми афзалиятнок барои наврасони алоҳида, худро аз тарбия канор гирифтани мардҳо, ҳузур надоштани онҳо бо сабаби муҳоҷират, вуҷуд надоштани назорат аз болои истифодабарии технологияи иттилоотии муосир вобастагӣ дошта, ба ҳолати равониву ҷисмонии наврасон таъсир мегузоранд. [10, с. 35].

Саранҷом бояд гуфт: мактаббача будан синну солро дар назар надорад. Давраи мактабӣ маҷмуаи зуҳури зебоиҳо дар зиндагӣ ва саршор аз шодиву нишот ва лабрез аз

ишқу умед аст. Айёми кӯдакӣ даврони дурахшандагӣ, шодмонӣ, қувват, умед ва ҳаяҷон аст ва яке аз бузургтарин сармояи инсонии ҳар кишвар ба шумор меравад.

АДАБИЁТ

1. Абдурашитов Н.Ф. Раванди бозгардонии наврасони дар низоъ бо қонунбуда ба оила // Нақши ҳамкориҳои педагогӣ дар камолоти ахлоқию маънавии кӯдакону наврасон / Абдурашитов Н.Ф [Текст] Душанбе, 2012. С. 146-155.

2. Асадуллоев Р.Д. Автореферат. диссертация барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои педагогӣ. Ташккули тарзи ҳаёти солим дар коллективи кӯдакони синну соли гуногун дар истироҳатгоҳҳои тобистона / Р. Д. Асадуллоев [Текст] 2019, 41 с.

3. Асозода Б. Хусусиятҳои инкишофи ҷисмонии наврасон дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбӣ / Асозода Б. [Текст] Дастури методӣ. Чопхонаи «Сифат»,- Душанбе: 2018.- 35 с.

4. Давлатшоев И. Тарбияи маънавии мактабиён дар шароити кунунӣ / Зери таҳрири М. Лутфуллоев.- Душанбе: Мавлавӣ, 2007.- 252 с.

5. Давлатшоев И. Тарбияи маънавии мактабиён дар рӯҳияи ананаҳои миллии халқи тоҷик. Монография Китоби 2. -Душанбе: Ирфон, 2011.-160с.

6. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Хукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3.03. 2006, №94.

7. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» *аз 2 августи соли 2011, № 762.*

8. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» -Душанбе, 2024. –С.31.

9. Раҳимов Х., Нуров А. Педагогика. – Душанбе, 2007.

10. Садохин А.П. Компетентность и компетентности подход в диалоге культур // Журнал социологии и социальной антропологии. 2008. Том XI. № 2. С. 80-92.

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

РАХМАТОВА Садбарг Махмадсаидовна *– ассистент общеуниверситетской кафедры педагогики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.*

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольного образования к осуществлению патриотического воспитания в условиях системы среднего профессионального образования Республики Таджикистан. Актуальность исследования обусловлена возрастанием роли воспитательной функции образования в современных социокультурных условиях, а также необходимостью подготовки педагогических кадров, готовых к практической реализации задач гражданско-патриотического воспитания подрастающего поколения на ранних этапах социализации личности. Теоретико-методологическую основу исследования составляют положения компетентностного подхода, представленные в трудах отечественных и зарубежных учёных, а также концепции патриотического воспитания и профессиональной подготовки педагогов. В работе обоснована необходимость разграничения понятий «компетенция» и «компетентность», раскрыта структура профессиональных компетенций будущего педагога дошкольного образования, включающая когнитивный, ценностно-мировоззренческий и деятельностно-поведенческий компоненты. Особое внимание уделяется деятельностному компоненту подготовки, отражающему готовность будущего специалиста к осуществлению патриотического воспитания в реальной педагогической

практике. В статье подчёркивается, что патриотическое воспитание в условиях Республики Таджикистан выступает важнейшим фактором формирования гражданской идентичности, уважения к национальной культуре, историческому наследию и духовным ценностям общества. Обосновано положение о том, что педагог дошкольного образования является ключевой фигурой в процессе первичного приобщения детей к базовым нравственным и гражданским ценностям, что требует от него не только профессиональных знаний и умений, но и устойчивой гражданско-патриотической позиции. Эмпирическая часть исследования основана на анализе результатов диагностических процедур, направленных на выявление уровня готовности студентов педагогического колледжа по профилю «Дошкольное образование» к осуществлению патриотического воспитания. В ходе исследования использовались анкетирование педагогов, оценка организационно-педагогических условий, анализ развивающей предметно-пространственной среды образовательного учреждения, а также диагностические методики, позволяющие определить когнитивные, ценностные и деятельностные характеристики профессиональной подготовки студентов. Полученные результаты свидетельствуют о преобладании среднего и низкого уровней готовности, что подтверждает необходимость системного совершенствования подготовки будущих педагогов в системе среднего профессионального образования. В статье обоснована целесообразность комплексного подхода к профессиональной подготовке будущих педагогов дошкольного образования к осуществлению патриотического воспитания, включающего интеграцию воспитательного содержания в учебные дисциплины, развитие образовательной среды и расширение форм методической работы с педагогическими кадрами. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования полученных выводов и рекомендаций в деятельности педагогических колледжей Республики Таджикистан с целью повышения качества профессиональной подготовки будущих педагогов и эффективности воспитательной работы с детьми дошкольного возраста.

Ключевые слова: *профессиональная подготовка, профессиональные компетенции, дошкольное образование, патриотическое воспитание, будущий педагог, компетентностный подход, педагогический колледж, гражданская идентичность, система среднего профессионального образования, Республика Таджикистан.*

ОМОДАСОЗИИ ОМӮЗГОРОНИ ОЯНДАИ ТАЪЛИМИ ТОМАКТАБӢ БА АМАЛӢ НАМУДАНИ ТАРБИЯИ ВАТАНПАРАСТӢ ДАР НИЗОМИ ТАЪЛИМИ МИЁНАИ КАСБӢ

РАҲМАТОВА Садбарг Маҳмадсаидовна *– ассистенти кафедраи умумидонишгоҳии педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.*

Аннотатсия. Дар мақола асосҳои назариявӣ ва методологии омодасозии касбии омӯзгорони оянда таълими томактабӣ ба амалисозии тарбияи ватанпарастӣ дар шароити низоми таълими миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешаванд. Аҳаммияти таҳқиқот ба афзоиши нақши тарбиявии маориф дар шароити муосири иҷтимоию фарҳангӣ, инчунин ба зарурати тайёр намудани омӯзгороне вобаста аст, ки қодиранд вазифаҳои тарбияи шаҳрвандӣ-ватанпарастиро дар марҳилаҳои ибтидоии иҷтимоишавии кӯдак амалӣ намоянд. Асоси назариявию методологии таҳқиқотро равиши салоҳиятнокӣ, ки дар корҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ таҳия гардидааст, инчунин консепсияҳои тарбияи ватанпарастӣ ва омодасозии касбии омӯзгорон ташкил медиҳанд. Дар мақола фарқияти мафҳумҳои «салоҳият» ва «салоҳиятнокӣ» асоснок карда шуда, сохтори салоҳиятҳои касбии омӯзгори оянда таълими томактабӣ муайян мегардад. Ин сохтор чузъҳои маърифатӣ, арзишию ҷаҳонбинӣ ва фаъолиятию рафториро дар бар гирифта, омодагии омӯзгорро ба фаъолияти касбӣ дар самти тарбияи ватанпарастӣ

таъмин менамояд. Диққати махсус ба ҷузъи фаъолияти омодасозӣ равона шудааст, ки сатҳи омодагии омӯзгори ояндаро ба татбиқи арзишҳои шаҳрвандӣ-ватанпарастӣ дар таҷрибаи воқеии таълимӣ инъикос менамояд. Дар мақола таъкид мегардад, ки тарбияи ватанпарастӣ дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои муҳими ташаккули ҳувияти шаҳрвандӣ, эҳтиром ба фарҳанги миллӣ, мероси таърихӣ ва арзишҳои маънавии ҷомеа мебошад. Асоснок карда мешавад, ки омӯзгори таълими томактабӣ дар раванди шиносоии ибтидоии кӯдакон бо арзишҳои ахлоқӣ ва шаҳрвандӣ нақши калидӣ мебозад, аз ин рӯ аз ӯ мавқеи устувори шаҳрвандӣ-ватанпарастӣ ва масъулияти баланди иҷтимоӣ талаб карда мешавад. Қисми таҷрибавии таҳқиқот ба таҳлили натиҷаҳои расмиёти ташхисӣ асос ёфтааст, ки ба муайян намудани сатҳи омодагии донишҷӯёни коллеҷи омӯзгорӣ аз рӯи ихтисоси «Таълими томактабӣ» ба амалисозии тарбияи ватанпарастӣ равона шудаанд. Дар раванди таҳқиқот пурсиши омӯзгорон, арзёбии шароити ташкилию омӯзишӣ, таҳлили муҳити инкишофи предметию фазоии муассисаи таълимӣ ва усулҳои ташхисие истифода гардиданд, ки имкон медиҳанд сатҳи маърифатӣ, арзишӣ ва фаъолияти омодасозии касбии донишҷӯён муайян карда шавад. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар аксари донишҷӯён сатҳи миёна ва пасти омодагӣ ҳукмфармост, ки зарурати такмили низомии омодасозии омӯзгорони ояндаро тасдиқ менамояд. Дар хулоса мақсаднок будани равиши комплексӣ ба омодасозии касбии омӯзгорони ояндаи таълими томактабӣ ба амалисозии тарбияи ватанпарастӣ асоснок карда мешавад. Ин равиш ҳамгироии муҳтавои тарбиявӣ ба фанҳои таълимӣ, рушди муҳити таълимӣ ва такмили шаклҳои кори методӣ бо ҳайати омӯзгоронро дар бар мегирад. Аҳаммияти амалии таҳқиқот дар имконияти истифодаи натиҷаҳо ва тавсияҳо дар фаъолияти коллеҷҳои омӯзгории Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати баланд бардоштани сифати омодасозии касбии омӯзгорони оянда ва самаранокии кори тарбиявӣ бо кӯдакони синни томактабӣ ифода меёбад.

Калидвожаҳо: *омодасозии касбӣ, салоҳиятҳои касбӣ, таълими томактабӣ, тарбияи ватанпарастӣ, омӯзгори оянда, равиши салоҳиятнокӣ, коллеҷи омӯзгорӣ, ҳувияти шаҳрвандӣ, таълими миёнаи касбӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

TRAINING FUTURE PRESCHOOL TEACHERS FOR THE IMPLEMENTATION OF PATRIOTIC EDUCATION IN THE SYSTEM OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION

RAKHMATOVA Sadbarg Makhmadsaidovna *– Assistant of the General University Department of Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.*

Annotation. The article examines the theoretical foundations of the professional training of future preschool teachers for the implementation of patriotic education within the system of secondary vocational education in the Republic of Tajikistan. The relevance of the study is determined by the increasing role of the educational function of education in contemporary socio-cultural conditions, as well as by the need to train pedagogical personnel who are prepared for the practical implementation of civic and patriotic education of the younger generation at the early stages of personal socialization. The theoretical and methodological basis of the study is formed by the provisions of the competence-based approach presented in the works of domestic and international scholars, as well as by concepts of patriotic education and professional teacher training. The article substantiates the necessity of distinguishing between the concepts of competence and competency and reveals the structure of professional competencies of future preschool teachers, which includes cognitive, value–worldview, and activity–behavioral components. Particular attention is paid to the activity component of training, which reflects the readiness of future specialists to implement patriotic education in real pedagogical practice. The article emphasizes that patriotic education in the Republic of Tajikistan acts as a crucial factor in the formation of civic identity, respect for national culture, historical heritage, and spiritual

values of society. It is argued that preschool teachers play a key role in the initial introduction of children to basic moral and civic values, which requires not only professional knowledge and skills but also a stable civic and patriotic stance. The empirical part of the study is based on an analysis of diagnostic procedures aimed at identifying the level of readiness of students enrolled in the "Preschool Education" program at a pedagogical college to implement patriotic education. The research employed teacher surveys, assessment of organizational and pedagogical conditions, analysis of the educational institution's developmental subject-spatial environment, as well as diagnostic methods that allow for the identification of cognitive, value-based, and activity-related characteristics of students' professional training. The results indicate the predominance of medium and low levels of readiness, confirming the need for systematic improvement of the training of future teachers within the system of secondary vocational education. The article substantiates the feasibility of a comprehensive approach to the professional training of future preschool teachers for the implementation of patriotic education, which includes the integration of educational content into academic disciplines, the development of the educational environment, and the expansion of forms of methodological work with teaching staff. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the findings and recommendations in the activities of pedagogical colleges in the Republic of Tajikistan to improve the quality of professional training of future teachers and the effectiveness of educational work with preschool children.

Keywords: *professional training, professional competencies, preschool education, patriotic education, future teacher, competence-based approach, pedagogical college, civic identity, secondary vocational education system, Republic of Tajikistan.*

Современная система образования предъявляет повышенные требования к качеству профессиональной подготовки педагогических кадров, предполагая их готовность к выполнению не только обучающих, но и воспитательных задач (В. А. Сластёнин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов). [1,с 576]. В условиях обновления образовательных приоритетов компетентностный подход рассматривается как эффективная методологическая основа подготовки будущих специалистов, обеспечивающая формирование у них способности к осознанному и результативному решению профессиональных и социально значимых задач (И. А. Зимняя; А. В. Хуторской). В данном контексте особую значимость приобретает формирование профессиональных компетенций педагогов дошкольного образования, профессиональная деятельность которых непосредственно связана с воспитательным воздействием на личность ребёнка на ранних этапах её развития (Л. А. Филимонюк; Н. Н. Иванова).

Анализ педагогической литературы показывает, что понятия «компетенция» и «компетентность», несмотря на их частое совместное употребление, отражают различные аспекты профессиональной подготовки (И. А. Зимняя; А. В. Хуторской). Компетентность рассматривается как интегративная характеристика личности, выражающая степень её готовности и способности к успешному осуществлению профессиональной деятельности в соответствии с установленными требованиями (И. А. Зимняя).

Компетенция, в свою очередь, трактуется как нормативно определённый набор знаний, умений, навыков и способов деятельности, освоение которых создаёт основу для выполнения конкретных профессиональных функций (А. В. Хуторской). Разграничение данных понятий имеет принципиальное значение при проектировании содержания подготовки будущих педагогов дошкольного образования [3,с 256].

В системе среднего профессионального образования профессиональная подготовка педагога носит комплексный характер и предполагает формирование целостной структуры профессиональной компетентности. В ряде исследований она рассматривается как совокупность взаимосвязанных компонентов, включающих педагогическую, методическую, предметную, исследовательскую, проектную, информационно-коммуникационную и рефлексивную компетенции (Л. А. Филимонюк; Н. Н. Иванова). Такая структура позволяет обеспечить готовность будущего специалиста к решению

разнообразных педагогических задач, в том числе связанных с организацией воспитательной работы. [4,241-244].

Особое место в профессиональной подготовке будущих педагогов дошкольного образования занимает формирование готовности к реализации задач патриотического воспитания. Это обусловлено социальной значимостью данной деятельности и её направленностью на становление гражданской идентичности личности (В. А. Сухомлинский). В условиях Республики Таджикистан патриотическое воспитание приобретает особое значение, поскольку связано с сохранением и развитием национальных ценностей, уважением к историческому наследию, культуре и традициям народа (нормативные и концептуальные документы в сфере образования).

В нормативных и концептуальных документах патриотизм определяется как осознанная гражданская позиция личности, выражающаяся в ответственности за судьбу государства, уважении к общественным интересам и готовности участвовать в социально значимой деятельности (государственные программы и концепции воспитания).

Такое понимание патриотизма соответствует задачам воспитательной работы в образовательных организациях и может служить методологической основой профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольного образования.

Идеи о значимости патриотического воспитания в педагогической деятельности нашли отражение в трудах классиков педагогики, подчёркивавших, что именно педагог закладывает основы нравственного и гражданского развития личности (В. А. Сухомлинский). Для специалистов дошкольного образования данное положение приобретает особую актуальность, поскольку их профессиональная деятельность направлена на первичную социализацию ребёнка и формирование базовых ценностных ориентаций. [5,384].

Структурный анализ содержания патриотизма позволяет рассматривать его как многокомпонентное образование, включающее эмоционально-ценностное отношение к родной земле, уважение к родному языку и культурным традициям, осознание своей принадлежности к народу и государству, а также готовность вносить личный вклад в развитие общества (И. Ф. Харламов). Указанные компоненты могут выступать ориентирами при формировании профессиональных компетенций будущих педагогов дошкольного образования в процессе их подготовки в системе среднего профессионального образования. [6, с 520].

Таким образом, профессиональная подготовка будущих педагогов дошкольного образования к реализации задач патриотического воспитания должна носить системный и целенаправленный характер, обеспечивая интеграцию воспитательного содержания в образовательный процесс и формирование у будущих специалистов устойчивой готовности к осуществлению данной деятельности в профессиональной практике.

Расширяя представления о структурных компонентах патриотизма, современные исследователи подчёркивают его социально обусловленный характер и зависимость от конкретных историко-экономических реалий. Содержание патриотических ценностей и формы их проявления изменяются под влиянием общественных трансформаций, что требует гибкого и научно обоснованного подхода к организации воспитательной работы. Так, Л. П. Шевцов отмечает, что в периоды социально-экономической нестабильности патриотическое воспитание подрастающего поколения приобретает особую значимость, выступая фактором сохранения социальной сплочённости и обеспечения ценностной преемственности. К числу ключевых показателей сформированности патриотизма автор относит осведомлённость личности о традициях, праздниках и обычаях; знания о культурных и исторических ценностях, включая памятники истории, охраняемые природные территории и вклад выдающихся соотечественников; а также ориентацию на приоритет духовно-нравственных ценностей над материальными, проявляющуюся в стремлении к взаимопомощи, сочувствию и сопереживанию по отношению к своему народу и Родине в целом [7, с. 2–6].

Обозначенные положения приобретают особую актуальность в современных социокультурных условиях Республики Таджикистан, где процессы глобализации и

трансформации общественных отношений усиливают необходимость целенаправленной работы по сохранению национальной идентичности и формированию уважительного отношения к историко-культурному наследию страны. В этой связи системная организация патриотического воспитания в образовательных учреждениях способствует развитию гражданско-патриотической направленности личности, формированию социальной ответственности и осознанного отношения к общественным и государственным ценностям, что подтверждается результатами современных исследований в области воспитания [7,2020].

Патриотическое воспитание, таким образом, выступает неотъемлемым условием гармоничного развития личности и значимым компонентом профессиональной подготовки будущих педагогов. Особую роль данное направление приобретает в подготовке специалистов дошкольного образования, поскольку именно на этом этапе закладываются основы ценностных ориентаций и первичных представлений ребёнка о Родине, культуре и обществе. Будущий педагог дошкольного образования должен обладать не только системой теоретических знаний и методических умений в области патриотического воспитания, но и демонстрировать личностную готовность к реализации гражданско-патриотических ценностей, выступая примером ответственного и социально зрелого гражданина.

Эмпирической базой исследования послужил педагогический колледж системы среднего профессионального образования Республики Таджикистан. В исследовании приняли участие студенты, обучающиеся по профилю «Дошкольное образование», а также педагоги учебных групп, осуществляющие образовательную и воспитательную деятельность. Анализ полученных данных был направлен на определение уровня сформированности профессиональных компетенций студентов в сфере патриотического воспитания, а также на оценку организационно-педагогических условий, обеспечивающих результативность данного процесса в системе среднего профессионального образования [16,2020].

Оценка организационно-педагогических условий осуществлялась посредством анкетирования педагогов педагогического колледжа. В результате исследования был установлен фактический уровень готовности преподавателей к организации работы по формированию профессиональных компетенций студентов в области патриотического воспитания. Полученные данные показали, что лишь около одной десятой части опрошенных педагогов демонстрируют высокий уровень готовности к реализации системной и целенаправленной воспитательной работы. Половина респондентов характеризуется средним уровнем готовности, тогда как более трети педагогов имеют низкий уровень сформированности соответствующих профессиональных умений.

Выявленное преобладание среднего и низкого уровней готовности свидетельствует о наличии дефицита теоретических знаний и практических навыков в области организации патриотического воспитания студентов. В частности, педагоги испытывают затруднения при выборе эффективных форм, методов и приёмов воспитательной деятельности, а также недостаточно ориентируются в организационно-педагогических условиях, обеспечивающих результативность формирования профессиональных компетенций в данной сфере.

Анализ организационно-педагогических условий включал оценку состояния развивающей предметно-пространственной среды образовательного учреждения как ресурса патриотического воспитания студентов. Установлено, что уровень её оснащённости в целом является средним: менее четверти компонентов полностью соответствуют требованиям, около половины - частично, тогда как значительная часть не отвечает им в достаточной мере, что ограничивает возможности системной воспитательной работы. В связи с этим выявлена необходимость целенаправленного обновления материально-информационного наполнения образовательной среды с использованием современных наглядных и методических средств.

Количественно-качественный анализ уровня сформированности профессиональных компетенций студентов показал недостаточную выраженность когнитивного компонента,

отражающего гражданско-патриотически ориентированные знания. По результатам диагностики по методике И. Д. Лушникова у большинства студентов преобладают нейтральные и негативные ценностные ориентации, что свидетельствует о недостаточной готовности значительной части обучающихся к осознанной реализации задач патриотического воспитания в будущей профессиональной деятельности.Вторым диагностическим критерием исследования выступил мировоззренческо-ценностный показатель, отражающий степень осознанности системы взглядов, убеждений и жизненных принципов студентов, значимых для их профессиональной и гражданской позиции. Оценка данного показателя осуществлялась с использованием методики ценностных ориентаций М. Рокича, основанной на ранжировании базовых жизненных ценностей [11,360].

Анализ результатов показал, что в иерархии ценностей большинства студентов ведущие позиции занимают ориентиры, связанные с личностной самореализацией и индивидуальным благополучием, такими как творческое развитие, общественное признание, наличие надёжных межличностных связей, сохранение здоровья и благополучие семьи. Доминирование данных ценностей свидетельствует о преимущественной ориентации студентов на личностные и социально одобряемые достижения, в то время как гражданско-патриотические ценности занимают менее значимое место. Это подтверждает необходимость целенаправленного и системного формирования мировоззренческо-ценностных основ патриотического воспитания в процессе профессиональной подготовки будущих педагогов дошкольного образования.

Следующие шесть позиций ранжирования были отнесены к категории индифферентных, то есть ценностей, не обладающих выраженной субъективной значимостью для респондентов.

В данную группу студенты преимущественно включали активную деятельную жизнь, получение удовольствия, интересную работу, продуктивную жизнедеятельность, свободу и материальное благополучие. Подобное распределение ценностей может свидетельствовать о недостаточной сформированности устойчивых жизненных ориентиров, связанных с профессиональной самореализацией и социальной ответственностью.

Последние шесть позиций ранжирования характеризуют отвергаемые либо малозначимые ценности. В ходе анализа установлено, что такие категории, как жизненная мудрость, красота природы и искусства, уверенность в себе, счастье других людей, любовь и свобода, в наименьшей степени воспринимаются студентами как значимые жизненные ориентиры. Данный факт указывает на необходимость целенаправленной воспитательной работы, направленной на развитие гуманистических и гражданско-патриотических ценностей у будущих педагогов дошкольного образования.

Третьим диагностическим критерием в рамках исследования был определён деятельностно-поведенческий показатель, отражающий уровень готовности будущего специалиста к практической реализации гражданско-патриотических ценностей в профессиональной деятельности. Данный показатель соотносится с положениями компетентностного подхода, разработанными И. А. Зимней, в соответствии с которыми профессиональная компетентность проявляется не только в системе знаний и ценностных установок, но прежде всего в способности личности реализовывать их в конкретных действиях и поступках в профессионально значимых ситуациях [2, с. 34–42].

С позиции И. А. Зимней деятельностный компонент выступает интегративным показателем сформированности компетенций, поскольку отражает степень готовности субъекта к принятию решений, ответственности и активному участию в социально значимой деятельности. В контексте подготовки будущих педагогов дошкольного образования данный компонент приобретает особую значимость, так как предполагает умение применять гражданско-патриотические ценности в реальной воспитательной практике.

Для оценки деятельностно-поведенческого показателя была использована диагностическая методика В. М. Былиной, адаптированная И. Н. Березовской,

представляющая собой комплекс из восьми педагогических ситуаций, моделирующих типичные воспитательные и профессиональные задачи. Каждая ситуация требовала от студентов развёрнутого анализа, включающего выявление педагогической проблемы, определение возможных причин её возникновения, формулирование задач и разработку конкретных мероприятий, направленных на разрешение предложенной ситуации.

Применение ситуационного анализа опиралось на положения теории обучения, раскрытые в труде В. И. Загвязинского «Теория обучения: современная интерпретация», что обеспечило научную обоснованность и практико-ориентированную направленность процедуры оценки [9, с. 192].

Результаты применения ситуационно-педагогической методики позволили выявить степень готовности студентов к практической реализации гражданско-патриотических установок, а также уровень сформированности у них умений анализировать воспитательные ситуации и принимать обоснованные педагогические решения. Установлено, что большинство обучающихся успешно справляются с выявлением проблемы и определением причин её возникновения, тогда как действия, связанные с постановкой педагогических задач и проектированием конкретных воспитательных мероприятий, вызывают у значительной части студентов затруднения. Это свидетельствует о недостаточной сформированности практико-ориентированных умений, необходимых для эффективной реализации патриотического воспитания в будущей профессиональной деятельности.

По результатам комплексной диагностики установлено преобладание среднего и низкого уровней сформированности профессиональных компетенций студентов профиля «Дошкольное образование», что подтверждает актуальность совершенствования содержания и условий их профессиональной подготовки в системе среднего профессионального образования. Высокий уровень характеризуется устойчивой гражданско-патриотической позицией, осознанием социальной ответственности и готовностью к практической реализации патриотических ценностей в профессиональной деятельности. Средний уровень отличается признанием значимости патриотического воспитания при фрагментарных знаниях и недостаточной инициативности. Низкий уровень проявляется в пассивной гражданской позиции, слабом интересе к истории и культуре страны и низкой готовности к реализации воспитательных задач.

Полученные результаты соотносятся с выводами, представленными в исследовании В. П. Игнатьева, посвящённом проблеме гражданско-патриотического воспитания студентов педагогических колледжей [10, с. 40–45]. Автор, опираясь на развернутую систему диагностических методик, выявляет динамику формирования патриотических установок на различных этапах профессионального становления будущих педагогов. Сравнительный анализ показывает, что в обоих исследованиях преобладают средний и низкий уровни сформированности показателей готовности студентов к реализации задач патриотического воспитания, что свидетельствует об устойчивости данной проблемы в системе среднего профессионального педагогического образования.

Выводы настоящего исследования согласуются с позицией Б. Маджидовой, подчёркивающей, что в подготовке педагогов дошкольного профиля воспитательная составляющая нередко уступает приоритет формированию предметных и методических знаний, что снижает уровень готовности будущих специалистов к целенаправленной гражданско-патриотической работе с детьми [12, с. 220]. Аналогичную точку зрения высказывает Л. Иматзода, указывая на необходимость системного педагогического сопровождения формирования гражданско-патриотических качеств у будущих педагогов с учётом национально-культурных традиций и социального опыта Республики Таджикистан [136, с. 45–51].

В работах А. Лутфуллоева также подчёркивается, что профессиональная подготовка педагогов дошкольного образования должна рассматриваться не только как процесс усвоения знаний и умений, но и как средство формирования личности воспитателя, способного транслировать детям ценности уважительного отношения к Родине, культуре и духовным основам общества [14, с. 180]. Низкий уровень

сформированности патриотических установок у студентов, по мнению автора, напрямую отражается на качестве воспитательной работы в дошкольных образовательных учреждениях.

Таким образом, результаты исследования подтверждают необходимость системного и научно обоснованного формирования профессиональных компетенций студентов педагогических колледжей в области патриотического воспитания. Полученные данные свидетельствуют о том, что существующая практика в системе среднего профессионального образования не в полной мере обеспечивает готовность будущих педагогов к реализации задач гражданско-патриотического воспитания. Формирование профессиональных компетенций студентов требует комплексного подхода, основанного на единстве учебной и внеучебной деятельности, развитии образовательной среды и усилении методического сопровождения педагогов. Реализация данных направлений позволит повысить готовность будущих педагогов дошкольного образования к эффективной воспитательной работе и будет способствовать формированию у подрастающего поколения гражданской идентичности и социальной ответственности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сластёнин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика : учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. - М. : Академия, 2013. - 576 с.

2. Зимняя И. А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 34–42.

3. Хуторской А. В. Компетентностный подход в образовании: теория и практика. - М. : Эйдос, 2013. - 256 с.

4. Филимонюк Л. А., Иванова Н. Н. Профессиональная компетентность педагога: структура и содержание // Педагогическое образование и наука. - 2018. - № 4. - С. 241–244.

5. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. - М. : Педагогика, 1984. - 384 с.

6. Харламов И. Ф. Педагогика : учебное пособие. - М. : Гардарики, 2007. - 520 с.

7. Концепция воспитания и самовоспитания подрастающего поколения в Республике Таджикистан. - Душанбе, 2020.

8. личности // Воспитание школьников. -2016. -№ 3. -С. 2–6.

9. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация. -М.: Академия, 2008. -192 с.

10. Игнатьев В.П. О гражданско-патриотическом воспитании студентов педагогического колледжа // Профессиональное образование. -2020. -№ 4. -С. 40–45.

11. Рокич М. Природа человеческих ценностей / пер. с англ. -М.: Прогресс, 1973. -360 с.

12. Маджидова Б. Теория и практика дошкольного образования в Республике Таджикистан: учебно-методическое пособие. -Душанбе, 2016. -220 с.

13. Иматзода Л. Современные подходы к воспитанию детей дошкольного возраста в национальной системе образования // Вестник педагогических наук. -2018. -№ 2. -С. 45–51.

14. Лутфуллоев А. Педагогические основы формирования личности ребёнка дошкольного возраста. -Душанбе: Ирфон, 2015. -180 с.

15. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 г. № 1004 (с изменениями и дополнениями).

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТҲОИ ТАРБИЯИ ЭКОЛОГӢ БАРОИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР МУҲИТИ ТАЪЛИМӢ

РУСТАМЗОДА Комилҷон Абдушукур *- унвонҷӯи кафедраи педагогикаи умумидонишгоҳии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 987-60-02-06.*

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба баррасии мафҳум ва хусусиятҳои тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар муҳити таълимӣ бахшида шудааст. Дар шароити ҷаҳони муосир масъалаҳои экологӣ аҳамияти махсус касб намуда, ташаккули шуури экологӣ ва муносибати масъулиятнок нисбат ба муҳити зист яке аз вазифаҳои муҳими низоми маориф ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, тарбияи экологӣ бояд аз зинаҳои ибтидоии таҳсил оғоз гардида, дар заминаи дониш, ҳиссиёт ва фаъолияти амалӣ ташаккул дода шавад. Дар мақола моҳияти тарбияи экологӣ ҳамчун раванди педагогии ташаккули маърифати экологӣ, рафтори масъулиятнок ва фарҳанги муносибат ба табиат мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Зикр мегардад, ки тарбияи экологӣ на танҳо додани донишҳои назариявӣ дар бораи табиат ва экосистемаҳо, балки инкишофи малакаҳои амалии ҳифзи муҳити зист ва ташаккули муносибати арзишманд ба табиатро дар бар мегирад. Муаллиф хусусиятҳои асосии тарбияи экологиро дар синфҳои ибтидоӣ муайян намуда, ба нақши фаъолияти амалӣ, усулҳои бозӣ, корҳои эҷодӣ, сафарҳои табиӣ ва лоиҳаҳои экологӣ диққати махсус медиҳад. Таъкид мегардад, ки истифодаи равишҳои фаъол ва таҷрибавӣ дар таълим ба рушди таваҷҷуҳ, ҳисси масъулият ва дарки робитаи инсон бо табиат мусоидат мекунад. Ҳамчунин, дар мақола аҳамияти робитаҳои байнифаннӣ, нақши фанҳои табиатшиносӣ ва гуманитарӣ дар ташаккули фарҳанги экологӣ нишон дода шудааст. Муайян карда мешавад, ки танҳо тавассути ҳамгироии фанҳо ва истифодаи усулҳои гуногуни педагогӣ метавон сатҳи баланди маърифати экологиро дар хонандагон таъмин намуд. Дар натиҷа хулоса бароварда мешавад, ки тарбияи экологӣ ҳамчун ҷузъи муҳими раванди таълимӣ ба рушди шахсияти ҳамаҷонибаи хонандагон, ташаккули шуури экологӣ ва омодасозии онҳо ба зиндагии устувор дар ҷомеа мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: *тарбияи экологӣ, синфҳои ибтидоӣ, муҳити таълимӣ, маърифати экологӣ, экосистема, рафтори экологӣ, ҳифзи муҳити зист, фарҳанги экологӣ, усулҳои таълим, рушди шахсият.*

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

РУСТАМЗОДА Комилджон Абдушукур *- соискатель кафедры общей педагогики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: г. Душанбе, проспект Рудаки, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 987-60-02-06.*

Аннотация. Данная статья посвящена рассмотрению сущности и особенностей экологического воспитания учащихся начальных классов в образовательной среде. В условиях современного мира экологические проблемы приобретают особую актуальность, а формирование экологического сознания и ответственного отношения к окружающей среде становится одной из важнейших задач системы образования. В связи с этим экологическое воспитание должно начинаться на ранних этапах обучения и основываться на единстве знаний, эмоционального восприятия и практической деятельности. В статье раскрывается содержание экологического воспитания как педагогического процесса, направленного на формирование экологической культуры, экологического мышления и ответственного поведения учащихся. Подчеркивается, что экологическое воспитание включает не только усвоение теоретических знаний о природе и экосистемах, но и развитие практических умений по охране окружающей среды, а также

формирование ценностного отношения к природе. Особое внимание уделяется характеристике основных особенностей экологического воспитания в начальной школе. Рассматриваются такие формы и методы работы, как игровые технологии, творческие задания, наблюдения в природе, экскурсии и проектная деятельность. Отмечается, что активные и практико-ориентированные методы обучения способствуют развитию интереса учащихся, формированию экологической ответственности и пониманию взаимосвязи человека и природы. Также в статье раскрывается роль межпредметных связей и различных учебных дисциплин в формировании экологической культуры младших школьников. Делается вывод о том, что интеграция учебных предметов и использование разнообразных педагогических подходов позволяют повысить эффективность экологического воспитания. В заключение подчеркивается, что экологическое воспитание является важной частью образовательного процесса, способствующей формированию гармонично развитой личности и подготовке учащихся к жизни в условиях устойчивого развития общества.

Ключевые слова: *экологическое воспитание, начальная школа, образовательная среда, экологическое сознание, экосистема, экологическое поведение, охрана окружающей среды, экологическая культура, методы обучения, развитие личности.*

THE CONCEPT AND FEATURES OF ENVIRONMENTAL EDUCATION FOR PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

RUSTAMZODA Komiljon Abdushukur *- Degree Candidate at the Department of General Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Address: 121 Rudaki Avenue, Dushanbe, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 987-60-02-06.*

Annotation. This article is devoted to the study of the concept and specific features of environmental education for primary school students within the educational environment. In the modern world, environmental issues have become increasingly significant, and the development of environmental awareness and responsible attitudes toward nature is considered one of the key objectives of the education system. Therefore, environmental education should begin at the primary level and be based on the integration of knowledge, emotional awareness, and practical activities. The article analyzes environmental education as a pedagogical process aimed at developing ecological knowledge, responsible behavior, and environmental culture among students. It is emphasized that environmental education is not limited to theoretical knowledge about nature and ecosystems but also includes the development of practical skills for environmental protection and the formation of value-based attitudes toward nature. Special attention is paid to the main characteristics of environmental education in primary school. Various teaching methods and approaches are discussed, including interactive activities, games, creative tasks, field trips, and project-based learning. These approaches help increase students' interest, develop responsibility, and foster an understanding of the relationship between humans and nature. Furthermore, the article highlights the importance of interdisciplinary connections and the role of different subjects in shaping environmental awareness among young learners. It is concluded that the integration of subjects and the application of diverse pedagogical methods significantly enhance the effectiveness of environmental education. In conclusion, environmental education is considered an essential component of the educational process that contributes to the development of a well-rounded personality and prepares students for sustainable living in society.

Keywords: *environmental education, primary school, educational environment, ecological awareness, ecosystem, environmental behavior, environmental protection, ecological culture, teaching methods, personal development.*

Тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар муҳити таълимӣ аҳамияти муҳим ба ҳисоб рафта, зеро он дар ташаккул ва рушди шуури экологӣ ва масъулияти иҷтимоӣ кӯмак мекунад. Омӯзиши барвақтии арзишҳо ва амалҳои экологӣ дар байни хонандагон шароити мусоид фароҳам меорад, ки дар заминаи он ояндаи солим ва рушди мунтазами муҳити зист таъмин карда мешавад.

Тарбияи экологӣ барои фаҳмидани хонандагон дар бораи муҳити зист, экосистемаҳо ва таъсироти манфии фаъолияти инсон ба табиат кӯмак мекунад. Мақсади асосии тарбияи экологӣ - на танҳо фароҳам овардани маълумоти асосӣ дар бораи табиат ва экосистемаҳо, балки ташаккул ва рушди рафтори масъулиятпазир ва ҳифзи муҳити зист мебошад. Хонандагон дарк карданро оғоз мекунанд, ки ҳар як амале, ки онҳо анҷом медиҳанд, дар муҳити табиат таъсири муайян хоҳад дошт, ва онҳо бояд худро ба ҳифзи ин мувозина масъул ҳисобанд. [14, саҳ. 73].

Тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ бештар дар асоси таҷриба ва фаъолиятҳо сурат мегирад. Хонандагон бо назарияҳо ва фаъолиятҳои амалӣ бо муҳити атроф шинос мешаванд, ба ҷои танҳо омӯзиши назариявӣ. Масалан, омӯзиш дар бораи растаниҳо, ҳайвонот, ва экосистемаҳо метавонад тавассути бозиҳои таълимӣ, сафар ба муҳити атроф гузаронида шавад.

Мафҳум ва хусусиятҳои тарбияи экологӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ метавонем ба якчанд мафҳумҳои зерин ҷудо намоем:

1) Вазифаҳои иҷтимоии хонандагон: - тарбияи экологӣ кӯмак мекунад, ки хонандагон ҳисси масъулият ва аёнияти экологии худро ба ҳамдигар расонанд. Ба онҳо тарзи ғамхорӣ ва эҳтиром ба муҳити зист ва муҳити атрофро меомӯзонанд. Ин эҳсос метавонад дар ҳаёти ҳаррӯза, аз қабили муҳофизат кардани растаниҳо, мубориза бо партовҳо, пайравӣ карда шавад.

2) Тавассути фаъолиятҳои тасвирӣ ва эҷодӣ: - хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ ба амалҳои экологии аз қабили расмкашӣ, санъат, ва ба навиштани шеъру қиссаҳо машғул карда мешаванд. Истифодаи расмҳо, тасвирҳо, ва таҷрибаҳои тасвирӣ ё аниматсионӣ барои дарк кардани қонуну қоидаҳои экологӣ кӯмак мерасонад. Барои мисол, хонандагон метавонанд тасвирҳо созанд, ки экосистемаҳоро ва таъсири хатарноки инсон ба муҳити зист нишон диҳанд.

3) Барномаҳои «замини сабзи мо»:- тарбияи экологӣ дар муҳити таълимӣ бештар ба эҷоди амалҳои «сабз» ва муҳити нигоҳдории муҳити атроф нигаронида мешавад. Хонандагон метавонанд дар лоиҳаҳои ба мисли сохтани боғи мактаб, ҷамъоварии партовҳо, ва истифодаи дубораи маводҳо иштирок кунанд. Ин амалҳо ба хонандагон кӯмак мекунанд, ки ба ташаккули одатҳои дуруст ва масъулиятпазир дар ҳифзи муҳити атроф оғоз намоянд.

4) Омӯзиш дар бораи хатарҳо ва нофаҳмии экологӣ: - тарбияи экологӣ хонандагонро дарк мекунад, ки чӣ гуна эҳтиёт ва истифодаи нодурусти захираҳои табиӣ (масалан, об, энергия, ва партов) метавонад ба муҳити зист хатар эҷод кунад. Ба онҳо навъҳои хатарҳо, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, хушкшавии замин, ва ифлосшавии ҳаво ва об ва таъсири онҳо ба зиндагиҳои гуногун, дарс дода мешавад.

5) Вазифаҳои иҷтимоӣ ва муҳити таҳсил дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ:- хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ аз воситаҳои ҳозиразамон истифода мекунанд, ки ба онҳо имконият медиҳанд, ки ба муҳофизати муҳити зист дар мактаб ва маҳаллаи худ ҳамкорӣ кунанд. Тавассути «дарахтони кӯҳнасоли сабз», ташкили тасаввуроти экологии муассисаи таълимӣ ва шиносоии муҳити муассиса (масалан, рафтори масъулиятпазири экология), хонандагон метавонанд дар таҳкими муҳити зист дар мактаб иштирок кунанд.

6) Маърифати равандҳои табиӣ ва ё кӯмак ба тадқиқотҳо: - дар тарбияи экологӣ, хонандагон ба таҳқиқотҳои табиӣ ва рафтори ҳайвонот ва растаниҳо пайваст мешаванд. Хонандагон метавонанд дар бораи экосистемаҳои ҷангал, баҳр, кӯҳ ва хати соҳил бо воситаҳои тадқиқотӣ маълумот ҷӯянд, ва маълумоти худро дар шаклҳои тасвирҳо, гузоришҳо ё лоиҳаҳо таҳия кунанд.

Тарбияи экологӣ дар синфҳои ибтидоӣ ҳамчун асоси барои ташаккули шуури экологӣ ва масъулият дар хонандагон мебоист ҳарчи бештар истифода шавад.

Маориф ҳамчун як раванди махсуси ташкилшудаи иҷтимоӣ ва педагогӣ баромад намуда, ба муаррифӣ ва интиқоли арзишҳо, хислатҳои маъруфи шахсият ва намунаҳои рафторе равона гардидааст, ки аз ҷониби ҷомеа эътироф ва тасдиқ шудаанд. Ин раванд ба ташаккули шахсият мусоидат намуда, ӯро бо унсурҳои муҳими маънавӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии дуруст шинос месозад. [6, саҳ. 64].

Дар баробари ин, таълим ҳамчун як ҷузъи таркибии маориф, фаъолияти махсусан ташкилшуда ба ҳисоб рафта, бо иштироки омӯзгорон ва хонандагон барои расидан ба ҳадафҳои муайяни таълимӣ дар доираи раванди педагогӣ амалӣ карда мешавад. Тибқи андешаи Сластенин В.А., таълим равандест, ки дар он ҳамкории субъектҳои раванди таълимӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳи маърифатӣ ва тарбиявӣ нақши калидӣ мебозад. [11, саҳ. 87].

Маориф як равандест, ки таҷриба аз як насл ба насли дигар интиқол дода мешавад ва барои таъмини рушди инсон азхуд мешавад. [2, саҳ. 6].

«Новиков А. М. таълими экологиро ҳамчун раванде мешуморад, ки дар он ҳисси масъулияти экологӣ ва рафтори масъулиятноки экологӣ дар хонандагон инкишоф меёбад, ва инчунин муносибати ғамхорона ба табиат тарбия дода мешаванд.» [8, саҳ. 43].

Маърифати экологии хонандагон, як маҷмӯи чорабиниҳост, ки барои ташаккул додани муносибати масъулиятнок ва ғамхорона нисбат ба табиат ва муҳити зист, ҳамчунин рушди малакаҳо ва қобилиятҳои кӯмак расонидан ба табиат ва объектҳои табиӣ равона карда шудааст. Мақсади асосии ин раванд ин аст, ки хонандагон дарк кунанд, ки рафтори онҳо таъсир мегузорад ба муҳити зист, ва онҳо чӣ гуна метавонанд ин таъсирро коҳиш диҳанд.

Тарбияи экологӣ дар муҳити таълимӣ барои хонандагон муҳим ба ҳисоб меравад, ки муносибат ва огоҳии экологӣ дар хонандагон ташаккул ёбад. Дар натиҷа, онҳо ба ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ эҳтиром гузоранд.

Хусусиятҳои тарбияи экологӣ барои хонандагон чунин арзёби мегардад:

1) Шиносоии масъалаҳои экологӣ: - тарбияи экологӣ кӯмак мекунад, ки хонандагон дарк кунанд, ки масъалаҳои экологӣ имрӯз дар ҷомеа ва муҳити атроф чӣ гуна муҳим ҳастанд. Ин ба онҳо фаҳмидани оқибатҳои манфии фаъолияти инсон ва таъсир ба табиат кӯмак мекунад.

2) Ташаккул ва рушди муносибати арзёбикунанда: - омӯзгорон кӯшиш мекунанд, ки хонандагон нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти инсон ва таъсири онҳо ба муҳити зист бо диққати арзёбӣ муносибат кунанд. Ин маъзарат намекунад, ки танҳо огоҳ бошанд, балки ҳамчунин пас аз омӯхтани таъсирҳо, дарк кунанд, ки чӣ гуна метавонанд рафтори худро беҳтар кунанд.

3) Қобилияти таҳлили рафтор: - тарбияи экологӣ хонандагонро на танҳо ба амалҳои экологӣ шинос мекунад, балки ба онҳо кӯмак мекунад, ки рафтори худро дар табиат таҳлил кунанд ва масъулияти шахсии худро барои нигоҳдории муҳити зист ва табиат ҳис кунанд.

4) Тарбияи амалии экология: - хонандагон бояд малакаҳои амалии муҳими экологиро, ба монанди нигоҳдории об, ҳифзи растаниҳо ва ҳайвонот, ва истифодаи захираҳои табиӣ бо мақсади муҳофизат аз зарар ба муҳити зист омӯхта, дар ҳаёти рӯзмарра истифода кунанд.

5) Ҳадафи умумии таълими экологӣ дар муҳити таълимӣ барои хонандагон тарбияи муносибати масъулиятнок ва шодоби нисбат ба муҳити зист аст, ки бо дониш ва амалҳои экологӣ дастрас мешавад. Омӯзгорон дар раванди таълим ба иҷрои вазифаҳои калидӣ, ки кӯмак мекунанд дар Шиносоии ислоҳоти экологӣ ва таъмини огоҳии экологӣ, мутобиқат мекунанд.

Ҳангоми таълими экологӣ ва тарбияи муҳити зист, бояд принсипҳои асосии зерин мавриди назар қарор гиранд:

1) Ягонагии муҳити зист - дарк кардани якпорчагии олами атроф ва таъсири ҳамаи унсурҳои табиӣ ба якдигар, ки хонандагонро бо робитаҳои мустаҳками муҳити зист шинос мекунад.

2) Робитаҳои байнифаннӣ - ба хонандагон фаҳмонд мешавад, ки мураккабии муҳити зист ва ёдгирии пайвастагии он ба ёд оранд.

3) робитагӣ - ин принсип ба истифодаи тамоми давраи синну сол барои рушди муносибатҳо бо муҳити зист таъсир мерасонад ва хонандагон дар ҳар марҳила эҳсоси масъулиятро меомӯзанд.

4) Робитаи минтақавӣ ва ҷаҳонӣ - тарбия дар маҷмӯъ кӯмак мекунад, ки хонандагон фаҳманд, ки чӣ гуна амалҳои минтақавӣ ва глобалӣ ба вазъи муҳити зист таъсир мерасонанд.

5) Роҳнамоӣ - хонандагон бо ёрии принсипи самтгирӣ, муносибатҳо ва рафторҳоро дар таълим барои нигоҳубини беҳтар ва масъулиятноки муҳити зист меомӯзанд.

6) Ҳассосият ва эҳсосоти хонандагон дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар марҳилаи ташаккули дурусти муносибат ба худ дар байни ҷомеа, табиат ва саломатӣ аҳамияти калон дорад. Ин шароит барои пешбурди тарбияи экологӣ дар ин давра муҳим аст.

Муассисаи таълимӣ як марҳилаи калидӣ барои таъмини асосҳои илмӣ-маърифатӣ ва ахлоқии хонандагон дар робита бо муҳити зист мебошад, ки бо ҳиссиёти шахсӣ ва таҷрибаҳои воқеии онҳо дар атрофи муҳити табиӣ ва иҷтимоии инсон алоқаманд аст.

Таълими экологӣ дар синфҳои ибтидоӣ дар шакли амалии муносибатҳо бо муҳити зист, шарҳи табиӣ ва иҷтимоии инсон таҳия мешавад, ки хонандагон имконият пайдо мекунанд, ки хислатҳои масъулиятнок ва эҳтиром ба табиатро дар худ инкишоф диҳанд.

Веселова Т.М. қайд мекунад, ки «мақсади таълими экологӣ бояд робитаи дониши эҳсосии хонандагон ва фаҳмишро дар бораи муҳити табиӣ ва иҷтимоии инсон, ҳамчун як шарти муҳим барои рушди маърифати экологӣ, таъриф кунад.» [3, саҳ. 21].

Ҷадвали таълими экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ

Дониши назариявӣ дар бораи табиат. Мавзу: Шиносоии экосистемаҳо	
Мақсади таълим	Хонандагон бо экосистемаҳо ва олами табиати зинда шинос мешаванд.
Фаъолиятҳои амалӣ	Сафари табиӣ, бозигарии амалӣ (ба монанди тасвири ҳайвонот ва растаниҳо).
Таъсири эҳсосӣ ва рафторӣ	Хонандагон ҳис мекунанд, ки табиат як ҷузъи муҳим ва шодоб дар зиндагии онҳо аст.
Пайванди амалҳо	Пешниҳоди муҳити табиӣ барои фаҳмидани пайванди табиат ва инсон.

Ҳифзи захираҳои табиӣ. Мавзу: Маҳдудияти захираҳои табиӣ	
Мақсади таълим	Хонандагон дарк мекунанд, ки захираҳои табиӣ маҳдуд ва барои оянда бояд ҳифз шаванд.
Фаъолиятҳои амалӣ	Амалҳои «сабз», кам кардани истифодаи об ва энергия, дубора коркард кардани мавод.
Таъсири эҳсосӣ ва рафторӣ	Хонандагон эҳсоси масъулият ва эҳтиром ба манбаъҳои табиӣ пайдо мекунанд.
Пайванди амалҳо	Вақте ки хонандагон эҳсос мекунанд, ки ҳар амал метавонад ба табиат таъсир расонад.

Рафъи партовҳо. Мавзу: Партов ва ресиклинг	
Мақсади таълим	Хонандагон меомӯзанд, ки чӣ гуна партовро кам карда, ё дубора коркард кунанд.
Фаъолиятҳои амалӣ	Гурӯҳсозии партовҳо, мусобиқаҳои ресиклинг дар муассисаи таълимӣ ё маҳалла.
Таъсири эҳсосӣ ва рафторӣ	Хонандагон ҳис мекунанд, ки онҳо бояд ба кам кардани партовҳо ва нигоҳдории муҳити зист кӯмак кунанд.
Пайванди амалҳо	Пайванди амал бо дуруст истифода бурдани партовҳо ва аз нав коркард кардани онҳо.

Амалиёти экологӣ. Мавзу: Ташкили боғи муассисаи таълимӣ	
Мақсади таълим	Хонандагон аз парвариш ва нигоҳдории растаниҳо ва гулҳои сабз ёд мегиранд.
Фаъолиятҳои амалӣ	Боғсозии муассисаи таълимӣ, ниҳолкорӣ, ташкили садди хунуккунӣ ва истифодаи ёрии табиӣ.
Таъсири эҳсосӣ ва рафторӣ	Ҳисси муҳаббат ба табиат ва эҳсоси хурсандӣ ҳангоми дидани растаниҳои сабз.
Пайванди амалҳо	Фаҳмидани таъсири амалиёти экологии хонандагон ба табиат ва муҳити атроф.

Рафтори мунтазам. Мавзу: Ҳифзи табиат ва экосистемаҳо	
Мақсади таълим	Хонандагон меомӯзанд, ки чӣ гуна рафтори мунтазам метавонад ба муҳофизат аз тағйироти иқлим кӯмак кунад.
Фаъолиятҳои амалӣ	Ба табиат бо эҳтиром муносибат кардан, хӯрдани ғизои органикӣ, истифодаи камтар аз пластик.
Таъсири эҳсосӣ ва рафторӣ	Хонандагон фаҳмиданро шуруъ мекунанд, ки рафторҳои мунтазам на танҳо муҳити зист, балки зиндагии онҳо низро беҳтар мекунанд.
Пайванди амалҳо	Пайванди байни амалҳои экологӣ ва тақвият додани ҳаёти дуруст ва дарозмуддат.

Тавассути нақшаи таълимии экологӣ, хонандагон ба:

Дониш: Меъёрҳои асосии экологӣ ва экосистемаҳо ва фаҳмидани рафтори дуруст.

Амалиёт: Ташкили фаъолиятҳои амалӣ ҷолиб (мисли сафари табиӣ, боғсозӣ, ресиклинг).

Эҳсосот: Хонандагон ҳис мекунанд, ки муҳити зист на танҳо як мавзӯъ аст, балки як ҷузъи муҳим ва зарурии ҳаёти ҳаррӯзаи онҳо.

Рафтор: Бо ёрии фаъолиятҳо ва барномаҳое, ки хонандагон метавонанд мустақилона ё гурӯҳӣ анҷом диҳанд, рафтори экологӣ дар онҳо шинос мешавад ва дар амал татбиқ мегардад.

Таълими экологӣ дар синфҳои ибтидоӣ на танҳо ба хонандагон дониши назариявӣ медиҳад, балки онҳоро ба амалҳои амалӣ ва рафтори мунтазам ташвиқ мекунад. Ин вобаста ба вазифаи муҳими тарбияи рафтори экологӣ ва ҳифзи муҳити зист аст, ки бояд на танҳо бо таълим, балки бо амалҳои пайвастаи фарзандони мо амалӣ гардад.

Таълим ва фанҳои табиатшиносӣ дар тарбияи экологӣ

Ҳамаи фанҳои таълимӣ имконият медиҳанд, ки таълими экологӣ ба таври дуруст ва муассир амалӣ карда шавад. Ҳадафи асосии таълими экологӣ ин ташаккул ва рушди муносибати масъулиятнок ба муҳити табиӣ аст. Азбаски ин як равиши мураккаб ва ҳамаҷониба мебошад, танҳо як фанни табиатшиносӣ, ки ба таҳсили экологияи биологӣ ва

илмҳои табиӣ диққат медиҳад, намехоҳад, ки муносибати пурраи хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба муҳити табиӣ ва иҷтимоӣ равшан кунад.

Пайвандҳои байнифаннӣ дар таълими экологӣ нақши муҳимро мебозанд. Модели омехта, ки дар он тамоми фанҳои таълими дар муассисаи таълимӣ ба ҳадафҳои таълимии худ мувофиқат мекунанд ва барномаи таълимии илмҳои табиӣ нақши калидиро иҷро мекунад, имкониятҳои беҳтаринро барои рушди огоҳии экологӣ ва маърифати экологӣ дар хонандагон фароҳам меорад.

Н. Ф. Виноградова дар китоби худ «Олами атрофи мо дар мактаби ибтидоӣ» чунин таъкид мекунад: «Раванди шиносоии хонандагони синфи ибтидоӣ бо муҳити атрофи худ дар шаклҳои ташкилие, ки дар омӯзиши забони модарӣ, математика ва дигар фанҳо истифода мешаванд, амалӣ мешавад.» [4, саҳ. 35].

Фанҳои гуманитарӣ ва тарбияи экологӣ: Фанҳои гуманитарӣ имконият медиҳанд, ки маълумоти ҷолиб ва муфиди экологӣ барои тарбияи муносибати масъулиятноки хонандагон нисбат ба табиат пешниҳод карда шаванд. Унсурҳои таълими экологӣ метавонанд дар тамоми марҳилаҳои дарс, ба таври махсус дар дарсҳои забони русӣ, истифода шаванд. Масалан, ҳангоми кор бо луғат, хонандагон метавонанд бо калимаҳое, ки барои растаниҳо ва ҳайвонот истифода мешаванд (монд: қурбоққа, булбул, чӯбча, рован, ҷуворимаккаи балут), ошно шаванд. Хонандагон бояд ҳар он чиро, ки дар бораи объектҳои табиӣ медонанд, нақл кунанд ва робитаҳои табииро миёни онҳо шинос кунанд.

Дарсҳои хондан ва асарҳои нависандагони табиатшинос, ки дар барномаи таълимӣ дохил шудаанд, имкониятҳои хуб барои татбиқи таълими экологӣ фароҳам меоранд. Асарҳо метавонанд кӯмак кунанд, ки хонандагон дар бораи объектҳои табиӣ ва роҳҳои ҳифзи онҳо маълумот пайдо кунанд. Масалан, нақл кардани шавқи В. Бианки ба табиат ва нақши табиат дар асарҳои А.С. Пушкин, С. Есенин ва М. Пришвин барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ манфиатовар аст. Таҳлили шеърҳои лирикӣ хонандагонро мебахшад, ки ҳолати табиати солҳо, гуногунии шаклҳо ва хислатҳои табиатро муқоиса кунанд, эҳсосоти зебоии табиатро изҳор кунанд ва нигоҳе шахсиро ба ҷаҳон атроф шинос кунанд.

Робитаҳои наздик дар дарсҳои мусиқӣ ва рассомӣ ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ кӯмак мекунанд, ки ҳолати эмотсионалии хонандагон рушд ёбад ва дарк кардани ҷаҳон атроф барои онҳо осонтар шавад. Дар ин дарсҳо хонандагон бо ҳиссиёти зебоии табиат ва муҳити атроф робита мебардоранд. [10, саҳ. 63].

Дарсҳои санъати тасвирӣ ва ҳунармандӣ қобилияти ба вуҷуд овардани вокунишҳои эҳсосиро дар хонандагон доранд. Дар ин дарсҳо, на танҳо мушоҳидаи табиат, балки тасвири он низ меомӯзанд. Хонандагон ёд мегиранд, ки на танҳо кӯҳҳо ё баҳр, балки хислат ва хусусиятҳои табиати атрофи худро ба тасвир кашанд. Ҳамчунин, дар дарсҳои ҳунармандӣ ва корҳои хонагӣ, хонандагон метавонанд ба истеҳсоли хӯрокдиҳандаҳо барои паррандагон шурӯъ кунанд ва барои онҳо хӯрок захира намоянд.

Имкониятҳои таълими экологӣ

Имкониятҳои бой ва гуногунранг барои таълими экологӣ дар омӯзиши табиат ва дарсҳои таърихи табиӣ пайдо мешаванд. Сафарҳои саҳроӣ барои хонандагон маводи арзишманд ва пурмазмуни экологӣ пешниҳод мекунанд. Аз рӯзҳои аввал, хонандагон маълумот дар бораи муҳити атроф мегиранд ва табиатро мушоҳида мекунанд.

Маҳз муҳим аст, ки хонандагон нисбати ҳамдигар некуаҳвол бошанд ва эҳтиром ба табиатро омӯхта, тасаввур кунанд, ки тамоми сайёра хонаи мо аст ва мо бояд онро ҳифз кунем.

Сӯҳбатҳо, ки дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ муносибатҳои экологиро шинос мекунанд ва фарҳанги рафторро нисбат ба табиат меомӯзанд, нақши муҳим дар тарбияи экологӣ мебозанд. Дар вақти экскурсияҳо ва мушоҳидаи растаниҳо ва ҳайвонот, хонандагон зебоии табиати ватании худро кашф мекунанд ва арзиш ва аслияти онро мефаҳманд.

Бозӣ яке аз унсурҳои муҳим барои рушди нутқ ва зеҳни хонандагон аст. Бозӣ на танҳо кӯмак мекунад, ки дониш тақвият ёбад, балки дарки масъалаҳо ва мафҳумҳоро осон мекунад ва шавқу рағбатро барои омӯхтани олами атроф бедор менамояд.

Маърифати экологӣ ҳамчун як раванди мутақобилаи бисёрҷониба миёни хонандагон (субъектҳои фаъол) ва муҳити табиӣ ва иҷтимоии онҳо баррасӣ мешавад. Ин раванди мутақобила боиси иҷтимоишавии шахсияти хонандагон мегардад, ки боиси мутобиқшавӣ ба талаботҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва экологӣ мешавад ва шахсиятҳое бо фарҳанги экологӣ тарбия мекунад.

Тарбияи экологӣ бояд аз кӯдакӣ оғоз ёбад, ҳам дар хона ва ҳам дар муассисаи таълимӣ. Омӯзгорон ва волидон бояд заминаи огоҳии экологиро гузошта, муносибати масъулиятнок нисбат ба табиатро дар хонандагон инкишоф диҳанд. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ бо диққат ба олами табиат назар меоранд, ки ин метавонад як нуқтаи ибтидоии таълими экологӣ дар дарсҳои таърихи табиат бошад. [1, саҳ. 23].

В. А. Сухомлинский таъкид мекунад: «Шавқ ангезандаи асосии фаъолияти хонандагон аст. Тарбия кардани шавқ меъёри муҳими рушди фаъолият ва мутамаркузи шахсӣ мебошад. Аз ин рӯ, самт ва моҳияти шавқ, паҳноӣ ва тангии он нишондиҳандаи фаъолияти кӯдак аст. Тавассути шавқ, муносибати кӯдак ба олами ашё, аз ҷумла табиат, инъикос меёбад. Шавқ, аз як тараф, дарк ва тарбияи муносибати ғамхор ба муҳити зистро эҳё мекунад, ва аз тарафи дигар, натиҷаи ташаккули ин шавқ ба шакл гирифтани дониш, эҳсосот ва малакаҳо, ва дар сатҳи баландтар, ба таваҷҷӯҳи бештар ба муҳити табиӣ мебошад.» [9, саҳ. 49].

Мундариҷаи асосии таълими экологӣ аз се ҷузъҳои муҳим ва ба ҳам алоқаманд таркиб ёфтааст:

1) Маърифатӣ - ин ба мафҳумҳо ва ғояҳо вобаста аст, ки робитаи инсон, меҳнат, табиат ва ҷомеаро дар раванди таъсири мутақобила ба ҳам тавсиф мекунанд.

2) Эҳсосӣ - ин ҷузъ ҳолати эмотсионалӣ ва эҳсосотии инсонро дар раванди муошират бо муҳити табиӣ дарбар мегирад, ки дар он дарки ахлоқӣ ва эстетикии табиат муҳим аст.

3) Фаъолиятӣ - дар ин ҷузъ, ба худ аз худ кардани усулҳои амалии экологии муфид ва ташкили фаъолиятҳои иҷтимоӣ-фарҳангии хонандагон барои рушди малакаҳои экологӣ дахл карда мешавад. [7, саҳ. 122].

Т. И. Тарасова таъкид мекунад, ки «таълими экологӣ ҳамчун тарбияи ҳамаҷонибаи шахсият дар хонандагон баррасӣ мешавад, ки хусусиятҳои синну солии хонандагон асоси хусусиятҳои равонии онҳоро муайян мекунанд»:

- Дар соҳаи маърифатӣ - муттаҳидсозии арзишҳои маънавӣ ва моддӣ, ки ба хонандагон имкон медиҳад, системаи мафҳумҳои илмии экологиро шинос кунанд, инчунин зарурати ҳифзи муҳити зист ва ҳамоҳангсозии муносибатҳо дар низоми "табиат-инсон" фаҳмида шавад;

- Дар соҳаи эҳсосӣ - эҳсосот ва таҷрибаҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ, ки аз робита бо табиат ба вуҷуд меоянд, дар баробари аксуламалҳои эҳсосӣ, ки муносибати манфиро нисбат ба онҳое, ки муҳити табииро вайрон мекунанд, нишон медиҳанд;

- Дар соҳаи иродавӣ - қобилияти татбиқи таълимоти экологӣ дар амал, ки бо масъулият барои вазъи муҳити табиӣ ва таҷриба дар ҳифзи он алоқаманд аст. [12, саҳ. 16].

Маълумоти экологӣ, ки ба тарбияи муносибати масъулиятнок нисбат ба муҳити табиӣ равона шудааст, як ҷузъи муҳим ва ҳатмии таҳсилоти умумии хонандагон аст.

Омӯзиши илмҳои табиӣ ҷаҳонбинии хонандагонро васеъ мекунад, малакаҳои мушоҳида ва тафаккури онҳоро инкишоф медиҳад, дарки муносибати бодиққат ва муҳаббат ба табиатро дар онҳо тарбия мекунад ва асосҳои тарбияи экологӣ ва маърифати экологиро ба вуҷуд меорад.

Экологҳо С. Д. Дерябо ва В. А. Ясвин таъкид мекунанд, ки «зарур аст, ки як фанни махсуси "экология" таъсис дода шавад, ки бояд дар мундариҷаи таълим қарор гирад, вале на бо биология баробар бошад, гарчанде ки онҳо бо ҳам зич алоқаманданд.»[5, саҳ. 53].

Масъалаи тарбияи экологӣ диққати зиёдро аз тарафи олимон ҷалб кардааст, ки сарфи назар аз мавқеъҳои гуногун, ҳама розӣ ҳастанд, ки хонандагон на танҳо донишҳои назариявӣ, балки донишҳои амалиро низ бояд аз худ кунанд.

Дар хонандагони синфи ибтидоӣ, муносибат ба табиат асосан дар соҳаи маърифатӣ намоён мешавад. Ду омил ба ин раванд мусоидат мекунанд. Аввалан, аҳамияти таълим дар ҳаёти хонандагон: аксари хонандагони синфҳои ибтидоӣ аввал ва ҳатто дуюм, то ҳол дар раванди омӯзиш, ки як намунаи муайяни рафторро муайян мекунад, мафтунанд - онҳо аз омӯхтани ҳар чизе, ки нав аст, шавқ доранд.

Дуюм, малакаҳои хониши ба даст овардашуда: хонандагони синфҳои ибтидоӣ имконият пайдо мекунанд, ки мустақилона ба саволҳои "чаро"-и худ ҷавоб ёбанд. А.П. Пахомов бар он аст, ки барои рушди ангезаи омӯхтани донишҳои экологӣ чанд роҳ вуҷуд дорад.

1) "Ангезаи худхоҳона" - дар кишварҳои мо минтақаҳое бо шароити мусоиди экологӣ кам ва маҳдуд ҳастанд. Ин ба саломатии хонандагон таъсир мерасонад (масалан, аллергия). Манъ кардани баъзе хӯрокҳои дӯстдоштаи хонандагон (меваҳои ситрусӣ, ширинихо) онҳоро нороҳат мекунад. Ҳамаи ин омилҳо хонандагонро ба воситаи мисолҳо аз зарурати иштирок дар ҳалли масъалаи экологӣ огоҳ месозанд.

2) Истифодаи усулҳои таълими бозӣ - бозӣ дар синни мактаби ибтидоӣ як усули табиии таълим мебошад. Ин синнро метавон марҳилаи гузариш номид: аз давраи бозӣ ҳамчун фаъолияти асосӣ, то даврае, ки омӯзиш ба фаъолияти пешбаранда табдил ёфтааст.

Ба ин тартиб, В.М. Новиков таърифи тарбияи экологиро ҳамчун "инкишофи ҳисси масъулияти экологӣ ва рафтори бомасъулияти экологӣ, муносибати ғамхорона ба табиат дар хонандагон" пешниҳод кардааст.

Мафҳуми таълими экологӣ се ҷузъи асосии алоқамандро дар бар мегирад: маърифатӣ, эҳсосӣ ва фаъолиятӣ. Ин ҷузъҳо барои рушди дониш ва малакаҳои экологӣ дар синфҳои ибтидоӣ истифода мешаванд, ва ҳар як ҷузъ ба таври мутаносибат ба хонандагон дар синфҳои ибтидоӣ мувофиқ аст. Ҳар як ҷузъ шаклҳо ва усулҳои махсуси таълимиро, ки барои ҳадафҳои экологии таълими экологӣ, яъне огоҳии экологӣ, ба амал меоранд, дар бар мегирад. Тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар муҳити таълимӣ аҳамияти хеле баланд дорад, зеро он кӯмак мекунад, ки хонандагон масъулияти экологии худро фаҳманд ва амалҳои дуруст барои ҳифзи муҳити зистро омӯзанд. Мақсади асосии тарбияи экологӣ, ба ғайр аз гирифтани маълумотҳои назариявӣ, тарбия кардани рафтори масъулиятпазир ва ташаккули муносибати дуруст бо табиат мебошад. [15, саҳ. 55].

Дар тарбияи экологии хонандагон, усулҳои амалии таълим, ба монанди сафари табиӣ, бозигарии таълимӣ, ё лоиҳаҳои амалӣ, нақши калидӣ мебозанд. Бо кӯмаки ин усулҳо, хонандагон метавонанд робитаи амиқ бо муҳити зист пайдо кунанд ва дарк кунанд, ки амалҳои онҳо таъсири мустақим ба табиат доранд. Ба ғайр аз омӯзиши экосистемаҳо ва мушкилоти экологӣ, хонандагон ба омӯзишҳои амалии, мисли сохтани боғ, ресиклинг, ва ба эҳтиёт истифода кардани манбаъҳои табиӣ, шиносои пайдо кунанд. [13, саҳ. 15].

Тарбия дар муҳити таълимӣ бояд ба хонандагон масъулият ва эҳтиром ба муҳити атрофро омӯзонад, ки бо истифодаи усулҳои гуногуни педагогӣ ва фаъолиятҳои амалӣ мусоидат мекунад. Тавассути усулҳои эҷодӣ ва амалии таълим, хонандагон ба шеваҳои гуногуни ҳифзи муҳити зист, ба монанди кам кардани истифодаи пластик, муҳофизат кардани растаниҳо, ва мубориза бо ифлосшавӣ, омӯхта мешаванд.

Дар натиҷа, тарбияи экологӣ на танҳо хонандагонро бо донишҳои экологӣ муҷаҳҳаз мекунад, балки онҳоро ба рафтори мунтазам ва дуруст ташвиқ менамояд, ки ин рафторҳо метавонад таъсири мусбат ба муҳити зист дошта бошад. Тарбияи экологӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ бояд як ҷузъи муҳими таълим дар синфҳои ибтидоӣ бошад, ки бо роҳи пешбурди фаъолияти амалии экологӣ ва омӯзиши назариявии дуруст, дар хонандагон эҳсоси масъулият ва ғамхорӣ ба табиатро тарбия кунад.

АДАБИЁТ:

1. Абдуллоева М. Педагогикаи умумӣ. - Душанбе: Маориф, 2012. - 320 с.
2. Бахарева А. С. Формы экологического воспитания детей. М.: 1996. 109 с.
3. Веселова Т. М. Формирование экологической культуры младших школьников на основе краеведческого материала. // Начальная школа, 2013. №2. 123 с.
4. Виноградова Н. Ф. Окружающий мир в начальной школе. М.: Издательский центр «Академия», 2003. 94 с.
5. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. 480 с.
6. Засобина Г. А. Педагогика: учебное пособие / Под ред. Г. А. Засобина, И. И. Корягина, Л. В. Куклина. М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. 250 с.
7. Захлебный А. Н., Зверев И. Д., Кудрявцева Е. М. Экологическое образование школьников. М.: Педагогика, 2001. 266 с.
8. Новиков А. М. Основания педагогики. М.: Эгвес, 1-е изд., 2010. 208 с.
9. Райков Б. Е., Римский-Корсаков М. Н. Зоологические экскурсии. М. : Топикал, 1994. 184 с.
10. Раҳимов С. Асосҳои тарбияи экологӣ. - Душанбе: Ирфон, 2015. - 210 с.
11. Сластенин В. А. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В. А. Сластенина. М.: Издательский центр "Академия", 2002. 576 с.
12. Тарасова Т. И. Экологическое образование младших школьников на межпредметной основе // Начальная школа. 2014. №10. 128 с.
13. Шарифзода Ф. Методикаи таълим дар синфҳои ибтидоӣ. - Душанбе: Маориф, 2014. - 280 с.
14. Қодиров Қ. Экология ва ҳифзи муҳити зист. - Душанбе: Дониш, 2016. - 240 с.
15. Юсуфӣ Н. Тарбияи экологӣ дар муассисаҳои таълимӣ. - Душанбе: Ирфон, 2018. - 190 с.

МАСЪАЛАИ ИСТИФОДАИ АРЗИШҲОИ МИЛЛӢ ДАР ТАЪЛИМУ ТАРБИЯИ МАЪНАВӢ - АХЛОҚИИ ХОНАНДАГОН ВА ТАЪСИРИ ОН ДАР ХОНАВОДА

САИДОВ Сулаймон Шохолмаҳмадович *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогика Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.* ***Тел.:*** *(+992) 918-28-68-09****; E-mail:*** *sulik.02@mail.ru*

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба корбурди арзишоти миллии тоҷикӣ зимни таълим ва тарбияи ахлоқи муҳассилин дар таъсиррасонии он ба хонаводаи онҳо бахшида шудааст.

Муаллиф истифодаи арзишҳои миллиро дар таълиму тарбияи хонандагон яке аз роҳҳои муассири рушди худшиносии миллӣ, таҳкими ваҳдати фарҳангӣ ва ҳифзи истиқлолияти маънавии миллат меҳисобад. Аз ин рӯ, таҳқиқи ин масъала дар илми педагогика ва ҷомеашиносӣ муҳим мебошад.

Ба ақидаи муаллиф, арзишҳои миллӣ на танҳо чун моликияти маънавӣ, балки ҳамчун шакли зиндагии иртиботи наслҳо, воситаи интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ ва устувори фарҳангӣ хизмат мекунанд. Онҳо ҷомеаро муттаҳид месозанд ва байни наслҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ “пули маънавӣ” мебошанд.

Муаллифи мақола муътақид бар он аст, ки арзишҳои оилавӣ чун ҷузъи ҷудонашавандаи арзишҳои миллӣ ба худшиносии хонандагон таъсири калон мерасонанд. Онҳо дар хонандагон чунин сифатҳоро, амсоли эҳтиром ба калонсолон, ҳисси масъулият ва ҳамдардӣ, меҳрубонӣ ва ростқавлӣ, меҳнатдӯстӣ ва садоқат ба Ватан, худшиносӣ ва худогоҳӣ, ифтихори миллӣ тарбия менамоянд. Ҳамзамон арзишҳои оилавӣ ва арзишҳои

миллӣ нақши сипари маънавиро мебозад ва имкон медиҳанд, ки шахсияти дорои маънавиёт ва ахлоқи баландро тарбия кунанд, пояҳои вахдати миллӣ ва рушди иҷтимоиро, ки омили пешрафти ҷомеа мебошад, мустаҳкам намояд.

Калидвожаҳо: *арзишҳои миллӣ, тарбияи маънавӣ- ахлоқӣ, арзишҳои оилавӣ, арзишҳои моддӣ, худшиносии миллӣ, худогоҳии миллӣ, рушди устувор, ҷомеа, ифтихори миллӣ, фарҳанги миллӣ, маънавият, волидон, масъулият, рушди маънавӣ.*

ПРОБЛЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБУЧЕНИИ И ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СЕМЬЮ

САИДОВ Сулеймон Шохолмахмадович *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Бохтарского государственного университета имени Носири Хусрава.* ***Тел.:*** *(+992) 918-28-68-09;* ***E-mail:*** *sulik.02@mail.ru*

Аннотация. Эта статья посвящена использованию национальных ценностей таджикского народа при обучении и нравственном воспитании учащихся и еговоздействии на семью.

Автор использование национальных ценностей в обучении и воспитании учащихся считает одним из важных путей развития национального самопознания, укрепления культурного единения, защиты духовной независимости нации. По этому исследование этого вопроса приобретает особую ценность в педагогической науке и обществоведении.

На взгляд автора, национальные ценности служат не только как духовная собственность, но и как форма взаимосвязи поколений, средство передачи социально-культурного опыта. Они объединят общество и являются “духовным мостом” между поколениями и социальными группами.

Автор статьи подчёркивает, что семейные ценности как неотъемлемая часть национальных ценностей оказывают большое влияние на самопознание учащихся. Они воспитывают в учащихся такие качества, как уважение к взрослым, чувство ответственности и сопереживания, заботы и честности, трудолюбие и верность Родине, самопознание и самосознание, национальная гордость. К тому же, семейные и национальные ценности играют роль духовного щита и дают возможность воспитать высоконравственную личность, укреплять устои национального согласия и социального развития, являющегося фактором развития общества.

Ключевые слова: *национальные ценности, духовно-нравственное воспитание, семейные ценности, материальные ценности, национальное самопознание, национальное самосознание, устойчивое развитие, общество, национальная гордость, национальная культура, духовность, родители, ответственность, духовное развитие.*

THE ISSUE OF USING NATIONAL VALUES IN THE MORAL EDUCATION OF STUDENTS AND ITS IMPACT ON THE FAMILY

SAIDOV Suleimon Shokholmakhmadovich *- Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav.* ***Tel.:*** *(+992) 918-28-68-09;* ***E-mail:*** *sulik.02@mail.ru*

Annotation. This article is devoted to the use of Tajik national values in the education and moral education of students in their impact on their families.

The author considers the use of national values in the education and upbringing of students to be one of the effective ways to develop national self-awareness, strengthen cultural unity and protect the spiritual independence of the nation. Therefore, the study of this issue is important in the science of pedagogy and sociology.

In the author's opinion, national values serve not only as spiritual property, but also as a way of life for the connection of generations, a means of transmitting social and stable cultural experience. They unite society and are a "spiritual bridge" between generations and social groups.

The author of the article believes that family values, as an integral part of national values, have a great influence on the self-awareness of students. They cultivate in students such qualities as respect for adults, a sense of responsibility and compassion, kindness and honesty, hard work and loyalty to the Motherland, self-knowledge and self-awareness, and national pride. At the same time, family values and national values play the role of a spiritual shield and allow them to educate a personality with high spirituality and morality, strengthen the foundations of national unity and social development, which is a factor in the progress of society.

Keywords: *National values, spiritual and moral education, family values, material values, national self-awareness, national self-awareness, sustainable development, society, national pride, national culture, spirituality, parents, responsibility, spiritual development.*

Дар шароити муосир, ки ҷаҳонишавӣ ва пешрафти босуръати илму техника тамоми соҳаҳои ҳаётро фаро гирифтааст, масъалаи ҳифз ва рушди арзишҳои миллӣ аҳамияти фавқулода пайдо кардааст. Ҷаҳонишавӣ бо вуҷуди он ки имкониятҳои васеи табодули иттилоот, фарҳанг ва таҷрибаҳои ҷаҳониро фароҳам меорад, ҳамзамон боиси аз байн рафтани баъзе унсурҳои фарҳанг ва арзишҳои миллӣ низ шуда метавонад. Аз ин рӯ, ҳар як давлат ва ҷомеаи дорои таъриху фарҳанги қадима вазифадор аст, ки барои ҳифзи мероси маънавӣ, забон, урфу одат, расму оин ва дигар ҷузъиёти фарҳангии худ чораҳои муассир андешад.

Тоҷикистон ҳамчун кишвари дорои тамаддуни бисёрасра, бо анъанаҳои волои ахлоқӣ, адабӣ ва фарҳангӣ, ҳамеша ба масъалаи тарбияи маънавию ахлоқии насли наврас таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст. Дар замони соҳибистиқлолӣ масъалаи рушди маънавият, таҳкими худшиносӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ ба яке аз самтҳои калидии сиёсати давлатӣ табдил ёфтааст. Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо таъкид намудаанд, ки бидуни ҳифз ва эҳёи арзишҳои миллӣ, ҳувияти фарҳангӣ ва истиқлолияти маънавӣ таъмин шуда наметавонад. Он кас чунин иброз доштаанд:

“Миллате, ки арзишҳои маънавию фарҳангии худро пос намедорад, дар арсаи таърихӣ пойбарҷо монда наметавонад”[1.с.428].

Ин андеша, ба таври возеҳ нишон медиҳад, ки арзишҳои миллӣ на танҳо як унсури фарҳангӣ, балки пояи ҳастии миллат ва нишондиҳандаи сатҳи маънавияти ҷомеа мебошанд.

Арзишҳои миллӣ маҷмӯи арзишҳои моддӣ ва маънавие мебошанд, ки тавассути таърих ва таҷрибаи иҷтимоии миллат ташаккул ёфта, насл ба насл интиқол меёбанд. Ба онҳо забон, фарҳанг, анъанаҳо, урфу одатҳо, меҳрубонӣ, эҳтиром ба калонсолон, меҳнатдӯстӣ, ростқавлӣ, вафодорӣ ба Ватан ва дигар хусусиятҳои маънавӣ дохил мешаванд.

Дар замони муосир, ки шабакаҳои иҷтимоӣ ва манбаъҳои иттилоотӣ ба шиддат дар зеҳни ҷавонон таъсир мегузоранд, хатари бегонашавӣ аз фарҳанги миллӣ ва аз даст рафтани худшиносии миллӣ бештар эҳсос мегардад. Аз ин рӯ, истифодаи самараноки арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбияи хонандагон аҳамияти ҳаётан муҳим пайдо кардааст. Маҳз тавассути таълиму тарбия, насли ҷавон метавонад на танҳо дониш ва малакаи зоҳирӣ, балки симои маънавӣ ва ахлоқии худро ташаккул диҳад.

Мактаб, ҳамчун муассисаи иҷтимоии асосии тарбиядиҳанда, дар ташаккули шахсияти кӯдак нақши калидӣ мебозад. Омӯзгорон бояд на танҳо дониши илмӣ, балки фарҳанги миллиро низ ба шогирдон омӯзонанд, зеро хонандагон дар муҳити мактабӣ одоб, ахлоқ ва эҳсоси ватандориро аз рафтору сухани омӯзгорон меомӯзанд.

Аз ҷониби дигар, **хонавода** ё худ оила ҳамчун муҳити аввалини иҷтимоишавии инсон, пояи асосии ташаккули маънавият ва ахлоқи шахсият аст. Агар дар хонавода

муҳити меҳру муҳаббат, эҳтиром, ростқавлӣ ва меҳнатдӯстӣ ҳукмфармо бошад, кӯдак низ чунин хислатҳоро дар худ парвариш медиҳад. Аз ин рӯ, ҳамоҳангии фаъолияти мактаб ва оила дар масъалаи тарбияи маънавию ахлоқӣ ва интиқоли арзишҳои миллӣ муҳимтарин омил ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тавр, истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбияи хонандагон яке аз роҳҳои муассири рушди худшиносии миллӣ, таҳкими ваҳдати фарҳангӣ ва ҳифзи истиқлолияти маънавии миллат мебошад. Вақте хонанда арзишҳои миллӣ — забон, фарҳанг, таърих, урфу одат ва қаҳрамонони миллиро мешиносад ва онҳоро эҳтиром мекунад, ӯ шахсияти комил ва ватандор ба воя мерасад.

Бинобар ин, таҳқиқи масъалаи истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбияи маънавӣ-ахлоқии хонандагон ва таъсири он дар хонавода, яке аз масъалаҳои муҳими илми педагогика ва ҷомеашиносӣ ба ҳисоб меравад, ки омӯзиши амиқи он барои рушди маънавии ҷомеа аҳамияти назаррас дорад.

Мафҳум ва моҳияти арзишҳои миллӣ

Арзишҳои миллӣ яке аз мафҳумҳои калидӣ дар соҳаҳои илмҳои иҷтимоӣ ва педагогика ба шумор мераванд. Онҳо ҳамчун маҷмӯи унсурҳои маънавӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ амал мекунанд, ки ҳувияти миллӣ ва симои маънавии миллатро муайян месозанд. Дар доираи арзишҳои миллӣ таҷрибаи таърихии халқ, ҷаҳонбинӣ, идеалҳо, анъанаҳо, урфу одат, забон, фарҳанг, дин, одоби муошират ва меъёрҳои рафтор таҷассум меёбанд.

Ба андешаи муҳаққиқон, арзишҳои миллӣ на танҳо як маҷмӯи меъёрҳои иҷтимоӣ мебошанд, балки **поияи ҳастии маънавии миллат**, яъне рукне мебошанд, ки миллатро аз дигар миллатҳо фарқ мекунад ва муттаҳид месозад. Маҳмадов А. чунин таъкид менамояд:

“Арзишҳои миллӣ ҳамчун заминаи маънавии ҷомеа воситаи нигоҳдории муттаҳидии миллат ва ташаккули ахлоқи насли ҷавон мебошанд.” [2.с.256].

Дар заминаи ин андеша метавон гуфт, ки арзишҳои миллӣ на танҳо ҳамчун «моликияти маънавӣ», балки ҳамчун **шакли зиндаи иртиботи наслҳо**, воситаи интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ ва устувории фарҳангӣ хизмат мекунанд.

Ҳувияти миллӣ бе арзишҳои миллӣ вуҷуд дошта наметавонад. Ин арзишҳо мисли сутунҳое ҳастанд, ки иморати маънавии миллатро устувор нигоҳ медоранд. Забон, адабиёт, санъат, таърих ва урфу одатҳо воситаҳои зиндаи ифодаи ин арзишҳоянд. Масалан, забони тоҷикӣ на танҳо воситаи муошират, балки рамзи ҳастии миллии тоҷикон аст; адабиёти классикии тоҷик, бо осори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ҷомӣ ва Саъдӣ, насли имрӯза ва ояндаро бо фарҳанги гузашта мепайвандад.

Эмомалӣ Раҳмон дар асарашон менависанд:

“Забон рукни ҳастии миллат ва ойинаи ҳувияти он аст. Ҳифз ва рушди забон - ҳифзи ҳастии миллат аст.” [1.с.57-102].

Ин суханон баёнгари онанд, ки арзишҳои миллӣ танҳо як бахши фарҳанг нестанд, балки асоси худшиносӣ ва бақои миллӣ мебошанд.

Арзишҳои миллӣ дар ташаккули шахсияти маънавӣ ва ахлоқии инсон нақши муассир доранд. Тарбияи ахлоқӣ наметавонад аз муҳтавои миллӣ ҷудо бошад, зеро ҳар миллат ба воситаи арзишҳои худ меъёрҳои некӣ, инсондӯстӣ, меҳнатдӯстӣ, адолат, ростгӯӣ ва эҳтиромро ташаккул медиҳад. [2.с.118-136].

“Тарбияи маънавию ахлоқии хонандагон танҳо дар сурате самарабахш мешавад, ки он бар пояи арзишҳои миллӣ ва таҷрибаи таърихии халқи худ асос ёбад.”

Падидаҳои маънавие, ки дар арзишҳои миллӣ таҷассум меёбанд, кӯмак мекунанд, то шахс дар ҷомеа мавқеи дурусти худро пайдо намояд. Масалан, эҳтиром ба калонсолон, эҳсоси масъулият нисбат ба Ватан, меҳру муҳаббат ба оила ва меҳнат, аз кӯдакӣ ҳамчун меъёрҳои ахлоқӣ дар зеҳни инсон ҷой мегиранд ва ба рафтори ӯ таъсир мерасонанд.

Имрӯз, дар замони ҷаҳонишавӣ ва густариши шабакаҳои иҷтимоӣ, хатари аз байн рафтани баъзе унсурҳои фарҳангии миллӣ афзудааст. Ҷавонон аз фарҳангҳои хориҷӣ бештар таъсир мегиранд ва баъзан нисбат ба арзишҳои худ бетафовут мешаванд. Дар

чунин шароит, вазифаи муҳимми омӯзгорон ва падару модарон он аст, ки шогирдонро бо арзишҳои миллӣ шинос созанд, онҳоро дарк ва эҳсос кардан омӯзанд.

“Ҷаҳонишавӣ метавонад ба фарҳангҳои миллӣ таъсири мусбат ва ҳам манфӣ расонад. Аз ин рӯ, ҳифз ва тарғиби арзишҳои миллӣ бояд ба сиёсати давлатии тарбия табдил ёбад.” [4.с.210].

Истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбия на танҳо як воситаи тарбиявӣ, балки **омили стратегӣ** барои ҳифзи ҳувияти миллӣ ва истиқлолияти маънавӣ мебошад. Ҳар қадар ки хонандагон бештар арзишҳои миллӣ, таърихи гузашта ва қаҳрамонони миллатро бишиносанд, ҳамон қадар ҳисси ватандорӣ ва масъулияти иҷтимоии онҳо баланд мегардад.

Арзишҳои миллӣ ҷомеаро муттаҳид месозанд. Онҳо ҳамчун “пули маънавӣ” байни наслҳо, қавмҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ хизмат мекунанд. Дар ҷомеае, ки арзишҳои миллӣ заифанд, бесуботӣ ва бегонашавии фарҳангӣ ба вуҷуд меояд. Аммо вақте ки арзишҳои миллӣ устувор бошанд, ҷомеа дорои иттиҳоди рӯҳӣ ва маънавӣ мегардад.

“Арзишҳои миллӣ чун омили муттаҳидсозандаи миллат амал карда, байни афроди ҷомеа робитаи ахлоқӣ ва рӯҳонӣ эҷод мекунанд.”

Бинобар ин, ҳифз ва густариши арзишҳои миллӣ танҳо вазифаи фарҳанг ё таълим нест, балки **стратегияи миллии рушди устувор** аст, ки дар он маориф нақши асосиро мебозад. [3.с.180].

Дар натиҷа метавон гуфт, ки арзишҳои миллӣ — ин маҷмӯи падидаҳои фарҳангӣ ва ахлоқӣ мебошанд, ки пояи маънавӣ ва асоси ҳувияти миллатро ташкил медиҳанд. Онҳо воситаи муттаҳидсозии ҷомеа, асоси тарбияи маънавию ахлоқии шахсият ва гарави устувории фарҳангӣ мебошанд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ истифодаи ин арзишҳо дар раванди таълиму тарбия аҳамияти ҳаётан муҳим дошта, кафолати худшиносӣ ва ифтихори миллӣ ба шумор меравад.

Нақши мактаб дар таҳкими арзишҳои миллӣ ва ахлоқӣ

Мактаб ҳамчун муҳити дуввуми иҷтимоишавии кӯдак пас аз хонавода, дар ташаккули ҷаҳонбинии ахлоқии хонанда нақши калидӣ дорад. Омӯзгорон бояд дар баробари додани донишҳои илмӣ, маърифати ахлоқӣ ва фарҳанги миллиро низ ба шогирдон омӯзанд. [2.с. 118]

“Омӯзгор бояд худ намунаи одоб, эҳтиром, ростқавлӣ ва ватандӯстӣ бошад, зеро шогирд бештар аз сухан, аз рафтори муаллим таълим мегирад.”

Тарғиби арзишҳои миллӣ метавонад тавассути усулҳои зерин амалӣ гардад:

- истифодаи маводи таълимӣ бо мазмуни миллӣ (асарҳои адабии тоҷикӣ, достонҳо, қаҳрамонҳои таърихӣ);
- баргузор намудани чорабиниҳои фарҳангӣ, мисли Рӯзи забон, Наврӯз, Меҳргон, ҷашни устодон;
- ташкили клубҳои “Фарҳанги миллӣ”, “Адабиёти классикӣ” ва “Шинохти Ватан”.

Ин амалҳо дар хонандагон ҳисси ифтихор, масъулият ва худшиносии миллӣ бедор менамоянд.

Нақши хонавода (оила) дар ташаккули маънавият ва ахлоқи кӯдак

Хонавода ё худ оила пояи асосии ҷомеа ва муҳити нахустини ташаккули инсон ҳамчун шахсият мебошад. Маҳз дар он кӯдак қадамҳои аввалини зиндагиро мегузорад, бо муҳит шинос мешавад ва муносибат бо атрофиёнро меомӯзад. Ҳамаи арзишҳои маънавӣ ва ахлоқие, ки баъдтар дар раванди таҳсил ва фаъолияти иҷтимоӣ рушд мекунанд, аз ҳамин муҳити хонаводагӣ оғоз меёбанд.

Дар оила кӯдак на танҳо сухан гуфтан, балки одоби рафтор, эҳтиром, меҳрубонӣ, ростқавлӣ ва меҳнатдӯстиро низ аз волидон меомӯзад. Волидон — аввалин муаллимон ва роҳнамоёни ахлоқии кӯдаканд. Агар муҳити хонаводагӣ солим бошад, дар он муҳаббат, ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтиром ва ҳамкорӣ ҳукмфармо бошад, кӯдак шахсияти солим ва масъулиятшинос ба воя мерасад. [3.с. 72].

“Хонавода ё худ оила мактаби нахустини ахлоқ ва фарҳанг аст. Агар дар он муҳити муҳаббат, ҳамдигарфаҳмӣ ва эҳтиром ҳукмрон бошад, кӯдак шахсияти солим ва маънавиятманд мегардад.”

Ин андеша нишон медиҳад, ки нақши оила дар ташаккули маънавияти кӯдак беназир аст. Зеро, пеш аз он ки кӯдак ба мактаб равад, ӯ бо муҳити ахлоқӣ ва фарҳангии хонадонаш ошно мешавад. Маҳз дар ҳамин муҳит арзишҳои ибтидоӣ — мисли эҳтиром ба калонсолон, муҳаббат ба модар, самимият, ростқавлӣ ва адолат — дар зеҳни кӯдак ҷой мегиранд.

Тибқи назарияи иҷтимоишавӣ, инсон дар чор марҳила ба ҳаёти иҷтимоӣ ворид мешавад, ки муҳимтаринашон хонавода аст. Хонавода муҳити аввалини омӯзиши меъёрҳои ахлоқӣ, рафторҳои иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинӣ мебошад. Маҳз дар он кӯдак фарқи некӣ ва бадиро мефаҳмад, арзиши меҳнат, ростқавлӣ, самимият ва эҳтиромро дарк мекунад. [2.с. 136]

“Тарбияи кӯдак дар хонавода бояд бар пояи муҳаббат, масъулият ва ҳамкории байни волидайн ва кӯдакон сурат гирад. Зеро муҳити хонаводагӣ дар шаклгирии ахлоқ ва ҷаҳонбинии кӯдак нақши асосӣ дорад.”

Хонавода барои кӯдак на танҳо ҷойи зист, балки **мактаби зиндагӣ** мебошад, ки дар он арзишҳои инсонӣ ба шакли амалӣ нишон дода мешаванд. Кӯдак аз рафтори волидон меомӯзад, на аз суханони онҳо. Аз ин рӯ, гуфтор ва рафтори волидон бояд якранг бошад, то ки дар зеҳни кӯдак ҳисси эътимод ва эҳтиром ташаккул ёбад.

Падару модар дар ҷомеаи тоҷикӣ аз қадим ҳамчун “муршидон” ва “пояи хонадон” дониста мешаванд. Дар фарҳанги миллӣ, падар рамзи адолат, меҳнат ва масъулият аст, модар бошад — рамзи меҳрубонӣ, самимият ва покизагӣ. Ҳар ду якҷоя муҳити солими ахлоқиро барои кӯдак фароҳам меоранд.

Модар бо лаҳни меҳрубон ва нигоҳубини худ эҳсоси муҳаббат ва амниятро дар дили кӯдак бедор мекунад, дар ҳоле ки падар бо меҳнат, ростқавлӣ ва масъулият ба ӯ намунаи зиндагии дурустро нишон медиҳад.

Чунон ки дар як мақоли халқии тоҷик омадааст:

“Модар дари биҳишт аст, падар сояи Худост.”

Ин суханҳо рамзи онанд, ки эҳтиром ба волидон худ як арзиши миллӣ ва ахлоқист, ки насли ҷавон бояд онро ҳифз ва идома диҳад.

Гарчанде ки мактаб низ дар рушди маънавияти кӯдак нақши муҳим дорад, вале он бе дастгирии хонавода комил буда наметавонад. Омӯзгор метавонад дониш диҳад, вале тарбия ва ахлоқи аслӣ дар муҳити хонаводагӣ шакл мегирад. Аз ин рӯ, ҳамкории зичи байни мактаб ва хонавода яке аз омили асосии муваффақияти тарбия мебошад. [4.с. 102]

“Агар мактаб ва хонавода дар як самт амал кунанд, тарбия самараи воқеӣ медиҳад; вале агар байни онҳо ихтилоф бошад, кӯдак дучори низои ботинӣ мегардад.”

Барои таъмини чунин ҳамкории судманд, вохӯриҳои даврӣ бо волидайн, машваратҳои тарбиявӣ, дарсҳои кушод ва чорабиниҳои фарҳангӣ аҳамияти калон доранд. Бо ин роҳ волидон дар раванди таълим ва тарбияи фарзандонашон фаъолона иштирок намуда, арзишҳои оилавӣ ва мактабиро дар як самт муттаҳид месозанд.

Арзишҳои оилавӣ — ин маҷмӯи одоб, урфу одат, эҳтиром, муҳаббат ва масъулиятанд, ки асоси пойдории ҷомеаро ташкил медиҳанд. Дар хонаводае, ки арзишҳои миллӣ ҳукмфармоанд, кӯдакон эҳтиром ба калонсолон, муҳаббат ба Ватан, эҳсоси масъулият ва меҳнатдӯстиро меомӯзанд. Дар баробари ин, чунин муҳит кӯдакро аз таъсири манфии муҳитҳои беруна — мисли бегонапарастӣ, бетафовутӣ ва хашм — эмин медорад [2.с. 195].

“Арзишҳои оилавӣ ҷузъи ҷудонашавандаи арзишҳои миллӣ мебошанд. Ҳифз ва рушди онҳо на танҳо вазифаи хонавода, балки кафолати суботи маънавии ҷомеа аст.”

Бинобар ин, хонавода на танҳо ҷойи зист, балки мактаби маънавият, ахлоқ ва фарҳанг аст, ки аз он пойдории ҷомеа ва миллат вобаста мебошад.

Ҳамин тавр, нақши хонавода дар ташаккули маънавият ва ахлоқи кӯдак сарнавиштсоз аст. Дар муҳити оилавӣ пояҳои ахлоқи инсонӣ — эҳтиром, меҳрубонӣ, ростқавлӣ, меҳнатдӯстӣ ва муҳаббат ба Ватан — гузошта мешаванд. Агар хонавода муҳити солим, меҳру муҳаббат ва ҳамкории фаъол бо мактаб дошта бошад, насли наврас шахсияти дорои ахлоқи нек ва худшиносии миллӣ ба воя мерасад.

Таъсири арзишҳои миллӣ ба худшиносии хонандагон

Худшиносии миллӣ яке аз нишонаҳои муҳими рушди маънавӣ ва зеҳнии шахсият мебошад. Ин мафҳум ифодаи огоҳӣ аз мансубият ба миллат, ифтихор аз таърих, фарҳанг ва арзишҳои худ, инчунин эҳсоси масъулият дар назди Ватан ва ҷомеа аст. Тарбияи худшиносии миллӣ аз кӯдакӣ оғоз мегардад ва асоси он маҳз арзишҳои миллӣ мебошанд.

Арзишҳои миллӣ ҳамчун сарчашмаи маънавият ба зеҳни кӯдак таъсири амиқ мегузоранд. Дар муҳите, ки арзишҳои миллӣ ҳукмфармоанд — яъне муҳити пур аз муҳаббат ба забон, фарҳанг, таърих, анъанаҳо ва қаҳрамонҳои миллӣ — кӯдак на танҳо дониш меомӯзад, балки эҳсоси худшиносӣ ва ифтихори миллӣ низ дар ӯ ташаккул меёбад. [4.с. 93]

“Тарбияе, ки бар пояи арзишҳои миллӣ асос ёфтааст, дар зеҳни хонанда эҳсоси худшиносии миллӣ ва ҳисси ватанпарвариро тақвият мебахшад.”

Ин андеша баёнгари он аст, ки худшиносии миллӣ на аз роҳи донишҳои умумӣ, балки тавассути **шинохт ва эҳсоси арзишҳои худӣ** ташаккул меёбад.

Ҳар шахс худшиносии худро дар натиҷаи шинохти арзишҳои муҳити атрофи худ ба даст меорад. Барои хонандагон, ин муҳит пеш аз ҳама — мактаб ва хонавода мебошанд. Дар ин ду муҳит, арзишҳои миллӣ ҳамчун қувваи маънавӣ ба шаклгирии ҷаҳонбинии онҳо таъсир мерасонанд.

Масалан, омӯзиши таърихи халқи тоҷик, зиндагии шахсиятҳои маъруф — аз Рӯдакӣ то Исмоили Сомонӣ, аз Ибни Сино то Садриддин Айнӣ — дар зеҳни хонанда ҳисси ифтихорро бедор мекунад. Вақте хонанда медонад, ки миллати ӯ дорои таърихи қадима, илм ва фарҳанги ғанист, дар вуҷудаш эҳсоси «ман кӣ ҳастам» ва «ман ба кадом миллат мансубам» ба таври устувор пайдо мешавад.

“Ҳар қадар хонанда таърихи миллат ва арзишҳои фарҳангии худро бештар бишиносад, ҳамон қадар эҳсоси худшиносӣ ва масъулияти шаҳрвандии ӯ боло меравад.”

Ватандорӣ яке аз шаклҳои олии худшиносии миллӣ мебошад. Шахсе, ки арзишҳои миллии худро медонад ва эҳтиром мекунад, нисбат ба Ватан ва халқи худ муҳаббат ва садоқат нишон медиҳад. Ватандорӣ на танҳо дар сухан, балки дар амал— дар меҳнат, масъулият, ростқавлӣ ва иродаи нек зоҳир мешавад.

Дар мактаб, тарбияи ватандӯстӣ бояд тавассути шиносоии хонандагон бо таърихи Ватан, рамзҳои давлатӣ (Парчам, Нишон, Суруди миллӣ) ва шахсиятҳои барҷастаи миллӣ амалӣ гардад. Ҳар дарсе, ки дар он фарҳанг ва арзишҳои миллӣ инъикос ёбанд, метавонад дар зеҳни хонанда ҳисси эҳтиром ва муҳаббат ба Ватанро бедор кунад.

Эмомалӣ Раҳмон дар суханронии худ ба омӯзгорон ва падару модарон таъкид кардаанд:

“Пойдории давлат аз пойдории маънавият вобаста аст, ва маънавияти миллат танҳо дар заминаи худшиносӣ ва ватандӯстӣ устувор мемонад.” [1.с. 146]

Ин суханон нишон медиҳанд, ки худшиносии миллӣ ва ватандорӣ на танҳо эҳсос, балки заминаи устувори пойдории давлату ҷомеа мебошанд.

Имрӯз, бо рушди технология ва густариши шабакаҳои иҷтимоӣ, кӯдакон ва наврасон аз таъсири фарҳангҳои хориҷӣ бештар дучор мешаванд. Ҳар як иттилооти бегона, ки ба зеҳни нопухтаи хонандагон ворид мегардад, метавонад ба ҷаҳонбинии онҳо таъсири манфӣ расонад.

Дар чунин шароит, **арзишҳои миллӣ нақши сипари маънавиро мебозанд**. Онҳо ҳамчун як филтр амал мекунанд, ки ба хонанда имкон медиҳанд, байни неку бад, худӣ ва бегона фарқ гузорад. Ҳангоми шиносоӣ бо фарҳангҳои дигар, агар шахс арзишҳои

миллии худро хуб бидонад, ӯ аз таъсири манфии онҳо эмин мемонад ва қобилияти интихоби дурусти арзишҳоро пайдо мекунад.

“Худшиносии миллӣ ҳамчун нерӯи муҳофизатӣ амал мекунад: шахси дорои худшиносӣ ба осонӣ зери таъсири фарҳангҳои бегона намеравад ва арзишҳои миллии худро ҳимоя мекунад.”

Ин маънои онро дорад, ки яке аз роҳҳои самараноки муқовимат ба таъсири ҷаҳонишавӣ — **тақвияти худшиносӣ тавассути арзишҳои миллӣ** мебошад.

Арзишҳои миллӣ на танҳо ҳисси худшиносӣ ва ватандориро бедор мекунанд, балки ба ташаккули тамоми хусусиятҳои мусбати шахсият мусоидат менамоянд. Хонандагони ба арзишҳои миллӣ тарбияёфта, одатан чунин сифатҳоро доро мебошанд:

- эҳтиром ба калонсолон ва дигарон;
- ҳисси масъулият ва ҳамдардӣ;
- меҳрубонӣ ва ростқавлӣ;
- меҳнатдӯстӣ ва садоқат ба Ватан;
- худбоварӣ ва ифтихори миллӣ.

Тадқиқотҳои муосири педагогӣ нишон медиҳанд, ки истифодаи мунтазами арзишҳои миллӣ дар барномаҳои таълимӣ (мисли суҳбатҳо, лоиҳаҳои фарҳангӣ, озмунҳои “Шинохти Ватан”, “Қаҳрамони ман”) ба баланд шудани худшиносӣ, сатҳи ахлоқ ва масъулияти шаҳрвандии хонандагон мусоидат менамояд.

Дар натиҷа метавон гуфт, ки арзишҳои миллӣ дар ташаккули худшиносии хонандагон нақши бунёдӣ доранд. Онҳо на танҳо воситаи омӯзиши фарҳанг, балки асоси худогоҳӣ, ватандӯстӣ ва масъулият мебошанд. Мактаб ва хонавода, тавассути истифодаи дурусти арзишҳои миллӣ, метавонанд шахсиятҳои дорои ҷаҳонбинии миллӣ, ифтихори ватандорӣ ва ахлоқи некро тарбия кунанд.

Маҳз чунин ҷавонон қодир хоҳанд буд, ки арзишҳои миллиро ҳифз карда, ҳамзамон бо арзишҳои умумибашарӣ муттаҳид созанд ва ҷомеаи созандаро бунёд намоянд.

ХУЛОСА

Дар натиҷаи баррасии мавзӯи «Истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбияи маънавӣ-ахлоқии хонандагон ва таъсири он дар оила» метавон ба чунин натиҷа расид, ки арзишҳои миллӣ пояи асосии худшиносӣ, маънавият ва ахлоқи ҷомеа мебошанд. Онҳо на танҳо рамзи гузаштаву фарҳанги миллатанд, балки сарчашмаи нерӯи маънавӣ ва асоси пешрафти давлату ҷомеаи имрӯза ба шумор мераванд.

Истифодаи арзишҳои миллӣ дар таълиму тарбия вазифаи танҳо мактаб нест; ин раванд масъулияти тамоми ҷомеа, аз ҷумла оила, муассисаҳои таълимӣ, воситаҳои ахбори омма ва муассисаҳои фарҳангиро дар бар мегирад. Зеро ҳар қадар ҳамкории байни мактаб ва оила зичтар бошад, ҳамон қадар тарбияи маънавию ахлоқии хонандагон самараи бештар хоҳад дод.

Оила ҳамчун муҳити нахустини иҷтимоӣ бояд мактаби муҳаббат, эҳтиром ва меҳнат бошад, то ки кӯдак аз хурдӣ арзишҳои инсонии худро дарк намояд. Мактаб бошад, бояд ин арзишҳоро бо донишҳои илмӣ ва ҷаҳонбинии муосир пайванд диҳад, то хонандагон ҳамзамон **миллатдӯст**, **худшинос** ва **ҷаҳонбин** ба воя расанд.

Ҳифзи арзишҳои миллӣ маънои танҳо посдории анъанаҳои гузашта нест. Он бештар аз он аст — ин вазифаи эҷодӣ ва рушди ҳамбастаи арзишҳои миллӣ бо арзишҳои ҷаҳонии имрӯз мебошад. Зеро дар ҷаҳони пуртазоди муосир, танҳо миллате, ки решаҳои фарҳангии худро нигоҳ медорад ва онҳоро бо таҷрибаи ҷаҳонӣ мутобиқ месозад, метавонад пойдор ва созанда боқӣ монад.

Чунон ки Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд:

“Мо бояд арзишҳои миллии худро на танҳо ҳифз кунем, балки онҳоро бо арзишҳои ҷаҳонӣ дар ҳамбастагӣ рушд диҳем, то миллате созанда ва муосир бошем.”

Ин андешаи роҳнамо баёнгари он аст, ки ҳифз ва рушди арзишҳои миллӣ калиди асосии рушди маънавӣ, фарҳангӣ ва сиёсии ҷомеа мебошад. Тарбияи насли ҷавон дар

рӯҳияи арзишҳои миллӣ имкон медиҳад, ки миллат аз таъсири манфии ҷаҳонишавӣ эмин монда, ҳувияти худиро ҳифз кунад ва дар айни замон бо ҷаҳони муосир ҳамқадам гардад.

Ҳамин тариқ, истифодаи оқилона ва мунтазами арзишҳои миллӣ дар раванди таълиму тарбия метавонад ҷавобгӯйи ду ҳадафи муҳим бошад:

Тарбияи шахсияти дорои маънавият ва ахлоқи баланд, ки арзишҳои миллӣ ва умумибашариро дар худ муттаҳид менамояд;

Таҳкими пояҳои ваҳдати миллӣ ва суботи иҷтимоӣ, ки омили пойдории давлат ва пешрафти ҷомеа мебошад.

Пас, арзишҳои миллӣ на танҳо мероси гузашта, балки роҳи рӯшани ояндаанд — роҳе, ки миллатро ба сӯи худшиносӣ, фарҳанги воло ва ҷомеаи созанда мебарад.

АДАБИЁТ:

1. Эмомалӣ Раҳмон. *Тоҷикон дар оинаи таърих.* – Душанбе: Ирфон, 2009. – 428 саҳ. (саҳ. 57, 102, 146).

2. Саидмурод Давлатов. *Педагогикаи умумӣ.* – Душанбе: Маориф, 2017. – 256 саҳ. (саҳ. 118–136).

3. Абдулҳай Маҳмадов. *Ахлоқ ва маънавият.* – Душанбе: ЭР-граф, 2020. – 180 саҳ. (саҳ. 34, 72, 76).

4. Сайфуллоев, М. *Таълиму тарбия ва арзишҳои миллӣ.* – Душанбе: Маориф, 2015. – 210 саҳ. (саҳ. 90–96, 102).

5. Абдулвоҳидов, Ш. *Фарҳанг ва маънавият дар ҷомеаи муосир.* – Душанбе: Дониш, 2018. – 195 саҳ. (саҳ. 50–65, 61).

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”. – Душанбе, 2013. – 45 саҳ. (моддаҳои 5–7).

7. Назаров, А. *Тарбияи ахлоқии кӯдакон дар шароити оила.* – Душанбе: Ирфон, 2016. – 132 саҳ. (саҳ. 40-59).

8. Раҳимов, М. *Асосҳои худшиносии миллӣ.* – Душанбе: Маориф, 2014. – 175 саҳ. (саҳ. 83–97).

9. Ҷӯраев, Ф. *Фарҳанги миллӣ ва ташаккули шахсият.* – Душанбе: Дониш, 2019. – 202 саҳ. (саҳ. 60–78).

10. Муҳаммадиев, Х. *Оила ва тарбияи фарзанд.* – Душанбе: Ирфон, 2012. – 160 саҳ. (саҳ. 45-70).

11. Саидзода, Н. *Арзишҳои миллӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ дар Тоҷикистон.* – Душанбе: Паёми ДДТТ, 2021. – 98 саҳ. (саҳ. 22-40).

12. Айнӣ, Садриддин. *Одоби муаллимон ва хонандагон.* – Душанбе: Ирфон, 1983. – 96 саҳ. (саҳ. 15–25).

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

САФРОНОВА Инна Мунаваровна *— соискатель Института развития образования имени Абдурахмона Джами Академии образования Таджикистана. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 002-88-89-38.* ***E-mail:*** *safronovainna209@gmail.com; g-12pover@mail.ru.*

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития инклюзивной образовательной среды в общеобразовательной школе. Раскрываются сущность и основные принципы инклюзивного образования, анализируются современные подходы к организации обучения детей с особыми образовательными потребностями. Особое внимание уделяется вопросам формирования

безбарьерной среды, совершенствования профессиональной подготовки педагогов, организации психолого-педагогического сопровождения обучающихся и укрепления взаимодействия школы, семьи и общества. Обосновывается необходимость развития инклюзивной культуры как важного условия обеспечения доступности и качества образования. Сделан вывод о том, что развитие инклюзивной образовательной среды способствует социальной адаптации обучающихся, повышению эффективности образовательного процесса и формированию гуманистических ценностей в обществе.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная образовательная среда, общеобразовательная школа, дети с особыми образовательными потребностями, безбарьерная среда, доступность образования, педагогическое сопровождение.*

РУШДИ МУҲИТИ ТАҲСИЛОТИ ФАРОГИР ДАР МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ

САФРОНОВА Инна Мунаввaровна *— унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Душанбе, кӯч. А. Адҳамов, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 002-88-89-38.* ***E-mail:*** *safronovainna209@gmail.com; g-12pover@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии рушди муҳити таҳсилоти фарогир дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ баррасӣ шудаанд. Моҳият ва принсипҳои асосии таҳсилоти фарогир шарҳ дода шуда, роҳҳои муосири ташкили таълими кӯдакони дорои эҳтиёҷоти махсуси таҳсилотӣ таҳлил гардидаанд. Ба масъалаҳои ташкили муҳити дастрас, омодасозии кадрҳои омӯзгорӣ, ҳамкории муассисаи таълимӣ бо оила ва ҷомеа диққати махсус дода шудааст. Муаллиф зарурати ташаккули фарҳанги фарогириро ҳамчун омили муҳими таъмини дастрасӣ ва сифати таҳсилот асоснок менамояд.

Калидвожаҳо: *таҳсилоти фарогир, муҳити таҳсилотӣ, муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, кӯдакони дорои эҳтиёҷоти махсус, муҳити дастрас, сифати таҳсилот.*

DEVELOPMENT OF AN INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN A GENERAL EDUCATION SCHOOL

SAFRONOVA Inna Munavvarovna *— degree candidate at the Institute for Development of Education named after Abdurahmon Jomi, Academy of Education of Tajikistan. 11/2 A. Adkhamov Street, Dushanbe.* ***Phone:*** *(+992) 002-88-89-38.* ***E-mail:*** *safronovainna209@gmail.com; g-12pover@mail.ru.*

Annotation. The article examines theoretical and practical aspects of developing an inclusive educational environment in a general education school. The essence and principles of inclusive education are revealed, and modern approaches to organizing education for students with special educational needs are analyzed. Particular attention is paid to creating a barrier-free environment, improving teacher training, organizing psychological and pedagogical support, and strengthening cooperation between school, family, and society. The necessity of developing an inclusive culture as an important condition for ensuring accessibility and quality of education is substantiated.

Keywords: *inclusive education, inclusive educational environment, general education school, students with special educational needs, barrier-free environment, educational accessibility.*

Введение. Независимость Таджикистана стала поворотным моментом в развитии образования, науки и культуры страны. Ровно 35 лет назад государство обрело

самостоятельность и вместе с этим закрепило курс на гуманизм, социальную справедливость и равные возможности для каждого гражданина. Именно поэтому образование сегодня рассматривается не только как передача знаний, но и как важнейший инструмент формирования личности, гражданской ответственности и уважения к человеческому достоинству.

Современное образование ориентировано на обеспечение равных возможностей для всех обучающихся независимо от состояния здоровья, уровня развития, социального положения или иных особенностей [5, с. 17]. В этой связи особую актуальность приобретает развитие инклюзивного образования как важнейшего направления модернизации образовательной системы.

В последние десятилетия инклюзивное образование стало одним из ключевых приоритетов международной образовательной политики. Его развитие связано с признанием права каждого ребенка на получение качественного образования в условиях, максимально приближенных к обычной социальной среде. Согласно международным документам и национальному законодательству многих государств, включая Республику Таджикистан, дети с особыми образовательными потребностями должны иметь возможность обучаться вместе со своими сверстниками.

Инклюзивная школа представляет собой образовательное пространство, в котором учитываются индивидуальные особенности каждого ребенка и создаются условия для его полноценного развития [5, с. 18]. В центре внимания находятся не ограничения возможностей обучающегося, а его образовательные потребности и потенциальные возможности.

Теоретические основы инклюзивного образования. Инклюзивное образование основывается на принципах гуманизма, социальной справедливости, равенства прав и уважения человеческого достоинства. Главной целью инклюзии является обеспечение участия каждого ребенка в образовательном процессе независимо от имеющихся особенностей развития.

Сущность инклюзивного подхода заключается в адаптации образовательной системы к потребностям обучающихся. Если ранее ученик должен был приспосабливаться к существующим условиям обучения, то современная концепция предполагает изменение самой образовательной среды.

К основным принципам инклюзивного образования относятся: доступность образования для всех детей, признание ценности каждого ребенка, учет индивидуальных образовательных потребностей, обеспечение равного участия в учебной и внеучебной деятельности, сотрудничество педагогов, родителей и специалистов сопровождения и создание благоприятного психологического климата [3].

Практика показывает, что реализация данных принципов способствует не только развитию детей с особыми образовательными потребностями, но и формированию толерантности, взаимоуважения и культуры сотрудничества среди всех участников образовательного процесса.

Условия формирования инклюзивной образовательной среды. Эффективность инклюзивного образования во многом определяется качеством образовательной среды. Она должна обеспечивать физическую, психологическую, информационную и социальную доступность.

Важнейшим компонентом является создание безбарьерной архитектурной среды. Современные школы нуждаются в оснащении пандусами, поручнями, специальными санитарными помещениями, средствами визуальной и звуковой навигации. Не менее значимым является обеспечение доступности учебных материалов. Использование информационно-коммуникационных технологий, электронных образовательных ресурсов, адаптированных учебников и специальных технических средств позволяет существенно расширить возможности обучения.

Особое значение приобретает создание благоприятного психологического климата. Ребенок должен чувствовать себя полноценным членом школьного коллектива, иметь

возможность участвовать во всех видах деятельности и получать необходимую поддержку со стороны педагогов и сверстников.

Роль педагога в инклюзивном образовании. Ключевой фигурой в развитии инклюзивной образовательной среды является учитель [8]. Именно от его профессиональной компетентности, педагогического мастерства и личностных качеств во многом зависит успешность реализации инклюзивного подхода. Современный педагог должен владеть технологиями индивидуализации обучения, методами дифференцированного подхода, приемами психолого-педагогической поддержки обучающихся [4, с. 243]. Кроме того, важным условием является формирование у педагогов готовности к работе с различными категориями детей. В этой связи особое значение имеет система повышения квалификации педагогических кадров. Необходимы специальные программы подготовки, направленные на развитие инклюзивной компетентности, изучение современных образовательных технологий и обмен передовым опытом [9]. Здесь важно взаимодействие школы, семьи и общества.

Взаимодействие школы, семьи и общества. Одним из важнейших факторов успешного развития инклюзивного образования является сотрудничество школы и семьи. Родители выступают активными участниками образовательного процесса, помогают педагогам лучше понимать индивидуальные особенности ребенка и создавать благоприятные условия для его развития.

Эффективными формами взаимодействия являются родительские собрания, консультации специалистов, совместные воспитательные мероприятия, тренинги и круглые столы.

Важную роль играют также общественные организации, благотворительные фонды и средства массовой информации, способствующие распространению идей инклюзии и формированию позитивного общественного мнения.

Проблемы и перспективы развития инклюзивного образования в Республике Таджикистан. В Республике Таджикистан проводится последовательная работа по развитию инклюзивного образования. Совершенствуется нормативно-правовая база, реализуются государственные программы, повышается уровень профессиональной подготовки педагогов.

Вместе с тем сохраняются определенные проблемы. Среди них можно выделить недостаточное материально-техническое оснащение отдельных образовательных учреждений, нехватку специалистов сопровождения, ограниченность специальных учебно-методических ресурсов и необходимость дальнейшего формирования инклюзивной культуры общества.

Перспективы развития инклюзивного образования связаны с дальнейшей модернизацией образовательной системы, расширением доступа к качественному обучению и укреплением межведомственного взаимодействия.

Заключение. Развитие инклюзивной образовательной среды является важным условием обеспечения права каждого ребенка на образование и полноценное участие в жизни общества. Создание доступной образовательной среды, повышение профессиональной компетентности педагогов, укрепление взаимодействия школы, семьи и общества способствуют успешной реализации принципов инклюзивного образования.

Инклюзивная школа становится пространством равных возможностей, где каждый ребенок получает условия для раскрытия своих способностей, успешной социализации и личностного развития. Дальнейшее совершенствование системы инклюзивного образования является важнейшей задачей государственной образовательной политики Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алехина С. В. Инклюзивное образование: от политики к практике. — М.: Просвещение, 2022.

2. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». — Душанбе, 2023.

3. Каримова И. Х. Инклюзивное образование: поиск путей решения // Вестник Бохтарского государственного университета им. Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. — 2019. — № 1/1. — С. 59–61.

4. Каримова И. Х., Хакимова Дж. С. Проблемы развития инклюзивного образования в Таджикистане // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон — Вестник Таджикского национального университета. — 2020. — № 9. — С. 241–245.

5. Каримова И. Х. Государственная политика Республики Таджикистан в области инклюзивного образования // Вестник Академии образования Таджикистана. — 2021. — № 1 (38). — С. 17–20. — ISSN 2222-9809.

6. Конвенция ООН о правах инвалидов. — Нью-Йорк: ООН, 2006.

7. Концепция инклюзивного образования Республики Таджикистан. — Душанбе, 2022.

8. Малофеев Н. Н. Специальное образование в меняющемся мире. — М.: Просвещение, 2020.

9. Назарова Н. М. Специальная педагогика. — М.: Академия, 2021.

10. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан до 2030 года. — Душанбе, 2021.

11. Рахмон Э. Выступления и речи по вопросам образования. — Душанбе: Ирфон, 2023.

12. Саламанкская декларация и Рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями. — Париж: ЮНЕСКО, 1994.

13. ЮНЕСКО. Руководство по обеспечению инклюзивности и равенства в образовании. — Париж, 2019.

ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИКА ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В МЕДИЦИНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

КОДИРОВ Бахтиёр Розикович *- профессор кафедры медицинской и биологической физики с основами информационных технологий ГОУ «ТГМУ им. Абуали ибни Сино», д.п.н., профессор,* ***Тел.:*** *(+992) 92-63-35-04* ***E-mail:*** *bakhtiyir_0663@mail.ru.*

САИДЗОДА Ахмадшо Рахматшо *- кандидат педагогических наук, доцент, директор Государственного образовательного учреждения «Профессионально технического-строительный лицей города Душанбе». Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Борбада, 42,* ***Тел.:*** *(+992) 911-25-02-03.* ***E-mail:*** *ahmadsho0203@gmail.com*

САФАРОВ Бахтиёр Бердиевич *- зав. кафедрой медицинской и биологической физики с основами информационных технологий ГОУ «ТГМУ им. Абуали ибни Сино», к.п.н.* ***Тел.:*** *+992 939-88-70-65.* ***E-mail:*** *jahonbakht83@mail.ru*

ЕНДОВИКЦАЯ Елена Анатольевна *- начальник отдела довузовской работы и дополнительных образовательных услуг Борисоглебского филиала ФГБОУ «Воронежский государственный университет».* ***E-mail:*** *endoviskaya@mail.ru*

Аннотация. в данной статье раскрывается содержание понятия «эстетическая компетенция» в контексте медицинской профессиональной деятельности. Эстетическая компетенция рассматривается как интегративное качество личности медицинского работника, включающее эстетическое восприятие, суждение, вкус, а также умение применять эстетические нормы и принципы в профессиональной практике. Подчеркивается значимость эстетической составляющей для формирования культуры общения, внешнего облика, отношения к рабочей среде и пациенту. Освещаются ключевые особенности проявления эстетической компетенции в условиях медицинской среды: высокая степень эмоционального контакта с пациентом, потребность в сочувствии,

эмпатии, тактичности, а также соответствие санитарно-гигиеническим и визуальным стандартам. В статье приводятся аргументы в пользу включения эстетических компонентов в программы профессиональной подготовки и повышения квалификации медицинских специалистов, так как наличие эстетической компетенции способствует повышению качества медицинских услуг, формированию доверительных отношений между врачом и пациентом и укреплению профессионального имиджа медицинского учреждения.

Ключевые слова: *эстетическая компетенция, медицинская деятельность, профессиональная подготовка, гуманизм, медицинская этика, культурный облик врача, межличностное общение.*

МАФҲУМ ВА ХУСУСИЯТИ САЛОҲИЯТИ ЗЕБОИПАРАСТӢ ДАР ФАЪОЛИЯТИ ТИББӢ

ҚОДИРОВ Бахтиёр Розиқович *- профессори кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияҳои иттилоотии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино», доктори илмҳои педагогӣ, профессор.* ***Тел.:*** *(+992) 92-63-35-04.* ***E-mail:*** *bakhtiyir_0663@mail.ru.*

САИДЗОДА Аҳмадшо Раҳматшо *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Муассисаи давлатии таълимии «Литсейи касбию техникии сохтмонии шаҳри Душанбе». Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад, 42.* ***Тел.:*** *(+992) 911-25-02-03.* ***E-mail:*** *ahmadsho0203@gmail.com.*

САФАРОВ Бахтиёр Бердиевич *- мудири кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияҳои иттилоотии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино», номзади илмҳои педагогӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 93-988-70-65.* ***E-mail:*** *jahonbakht83@mail.ru.*

ЕНДОВИКЦАЯ Елена Анатольевна *- сардори шуъбаи корҳои омодагӣ ба донишгоҳ ва хизматрасониҳои иловагии таълимии филиали Борисоглебскии Муассисаи федералии давлатии буҷетии таълимии «Донишгоҳи давлатии Воронеж».* ***E-mail:*** *endoviskaya@mail.ru.*

Аннотатсия. дар мақолаи мазкур мазмуни мафҳуми «Салоҳияти зебоипарастӣ» дар заминаи фаъолияти касбии тиббӣ ошкор карда шуда, салоҳияти зебоипарастӣ ҳамчун сифати интегративии шахсияти корманди тиббӣ, ки дарки зебоипарастӣ, ҳукм, завқ, инчунин қобилияти истифодаи меъёрҳо ва принсипҳои зебоипарастӣ дар амалияи касбиро дар бар мегирад, баррасӣ карда шудааст. Аҳамияти ҷузъи зебоипарастӣ барои ташаккули фарҳанги муошират, намуди зоҳирӣ, муносибат ба муҳити корӣ ва бемор таъкид карда шудааст. Хусусиятҳои асосии зуҳуроти салоҳияти зебоипарастӣ дар шароити муҳити тиббӣ: дараҷаи баланди тамоси эҳсосӣ бо бемор, ниёз ба ҳамдардӣ, ҳамдардӣ, тактикӣ, инчунин мувофиқат ба стандартҳои санитарӣ-гигиенӣ ва визуалӣ равшан карда шудааст. Дар мақола далелҳо барои дохил кардани ҷузъҳои зебоипарастӣ ба барномаҳои таълими касбӣ ва такмили ихтисоси мутахассисони соҳаи тиб оварда шудааст, зеро доштани салоҳияти зебоипарастӣ ба баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои тиббӣ, ташаккули муносибатҳои эътимодбахши табиб ва бемор ва таҳкими симои касбии муассисаи тиббӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: *салоҳияти эстетикӣ, фаъолияти тиббӣ, омодагии касбӣ, гуманизм, ахлоқи тиббӣ, симои фарҳангии духтур, муоширати байнишахсӣ.*

THE CONCEPT AND SPECIFICS OF AESTHETIC COMPETENCE IN MEDICAL PRACTICE

KODIROV Bakhtiyor Rozikovich *- Professor at the Department of Medical and Biological Physics with Fundamentals of Information Technology, Avicenna Tajik State Medical University; Doctor of Pedagogical Sciences, Professor.* ***Phone:*** *(+992) 92-63-35-04.* ***E-mail:*** *bakhtiyir_0663@mail.ru.*

SAIDZODA Ahmadsho Rahmatsho *- Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Director of the State Educational Institution "Vocational Technical Construction Lyceum of Dushanbe". Address: 42 Borbad Street, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 911-25-02-03.* ***E-mail:*** *ahmadsho0203@gmail.com.*

SAFAROV Bakhtiyor Berdievich *- Head of the Department of Medical and Biological Physics with Fundamentals of Information Technology, Avicenna Tajik State Medical University; Candidate of Pedagogical Sciences.* ***Phone:*** *(+992) 93-988-70-65.* ***E-mail:*** *jahonbakht83@mail.ru.*

ENDOVIKTSAYA Elena Anatolyevna *- Head of the Department of Pre-University Work and Additional Educational Services at the Borisoglebsk Branch of Voronezh State University.* ***E-mail:*** *endoviskaya@mail.ru.*

Annotation. This article reveals the content of the concept of «aesthetic competence» in the context of medical professional activity. Aesthetic competence is considered as an integrative quality of a medical professional's personality, including aesthetic perception, judgment, taste, as well as the ability to apply aesthetic norms and principles in professional practice. The importance of the aesthetic component for the formation of a culture of communication, appearance, attitude to the working environment and the patient is emphasized. The key features of the manifestation of aesthetic competence in a medical environment are highlighted: a high degree of emotional contact with the patient, the need for empathy, empathy, tact, as well as compliance with sanitary and hygienic and visual standards. The article provides arguments in favor of including aesthetic components in professional training and advanced training programs for medical professionals, since the availability of aesthetic competence contributes to improving the quality of medical services, forming a trusting relationship between a doctor and a patient, and strengthening the professional image of a medical institution.

Keywords: *aesthetic competence, medical activity, professional training, humanism, medical ethics, cultural image of a doctor, interpersonal communication.*

Эстетическая компетенция в медицинской сфере - это комплекс личностных, коммуникативных и профессиональных качеств, который позволяет медицинскому работнику соблюдать эстетические, этические и культурные нормы в процессе взаимодействия с пациентами, коллегами и окружающей средой. Она не ограничивается внешним обликом, но охватывает более глубокие аспекты восприятия красоты, гармонии, гуманности и тактичности в медицинской практике.

В отличие от других профессий, в медицине эстетическая компетенция тесно связана с этической - из-за взаимодействия с болью, страданием, телесностью и личной уязвимостью пациента. Включает умение сочетать профессиональную точность с тактичностью, деликатностью и культурной чувствительностью.

Эстетическая компетенция - это неотъемлемая часть профессиональной культуры медицинского работника. Она отражает зрелость личности, уважение к пациенту и стремление к созданию благоприятной лечебной среды, где красота и порядок выступают в качестве морально-психологической поддержки в процессе выздоровления [1, с. 12].

Представим себе ситуацию, когда медицинский работник демонстрирует высокий уровень эстетической культуры: врач одет опрятно и аккуратно - чистый выглаженный

халат, ухоженная причёска, сдержанный, уместный макияж, отсутствие резких или навязчивых запахов парфюма. Медицинская сестра также проявляет внимание к деталям внешнего вида: её обувь чиста, форма соответствует санитарно-гигиеническим требованиям, внешний облик аккуратен и профессионален.

Такое отношение к внешнему виду не является формальностью, а выступает важным элементом профессиональной эстетической компетенции. Оно формирует у пациента первое впечатление о медицинском работнике как о человеке, вызывающем уважение и уверенность. Опрятный внешний облик в сочетании с уверенным, но деликатным поведением врача способствует созданию атмосферы психологического комфорта, усиливает ощущение защищённости и надёжности.

Пациент, находясь в уязвимом физическом и эмоциональном состоянии, особенно остро воспринимает такие невербальные сигналы. Внешний порядок и профессиональная сдержанность транслируют пациенту важное послание: «Вы в надёжных руках». Это способствует укреплению доверия и снижению тревожности, что, в свою очередь, положительно влияет на эффективность лечебного процесса и общее качество взаимодействия между врачом и пациентом.

Основными компонентами эстетической компетенции в медицинской деятельности являются:

когнитивный компонент - включает знание норм профессиональной эстетики, санитарно-гигиенических требований, культуры общения, требований к внешнему виду медицинского работника и эстетике оформления медицинской среды;

эмоционально-ценностный компонент - отражает способность к эстетическому восприятию, формирует уважительное и чуткое отношение к человеку как к ценности, предполагает умение проявлять сочувствие, эмпатию и моральную поддержку пациенту;

поведенческий (практический) компонент - выражается в умении поддерживать аккуратность, чистоту, соблюдать вежливость, тактичность, нормы внешнего вида, телесной и речевой выразительности, а также в стремлении к эстетике и ухоженности рабочего пространства [8, с. 11].

Эстетической компетенции в медицинской деятельности:

обеспечивает гуманизацию медицинской помощи, делая её не только технически грамотной, но и эстетически и эмоционально приемлемой для пациента;

способствует формированию позитивного образа врача - как культурно и этически зрелой личности;

помогает налаживать эффективное межличностное общение, снижать тревожность пациентов, формировать атмосферу доверия;

поддерживает психологическую устойчивость и профессиональную этику медицинского персонала.

В нашей республике роль эстетической компетенции в медицинской деятельности приобретает особое значение в контексте гуманизации здравоохранения, повышения качества обслуживания пациентов и формирования профессионального имиджа медицинских работников.

Современная система здравоохранения ориентирована не только на повышение эффективности лечебно-диагностических процедур, но и на гуманизацию медицинской помощи, где ключевое значение приобретает личность медицинского работника [3, с. 76]. В этом контексте всё более востребованным становится изучение и формирование эстетической компетенции, которая включает в себя культуру внешнего облика, поведения, общения и организации медицинского пространства.

Особую значимость эта проблема приобретает в условиях возрастающих требований к качеству медицинского обслуживания, а также стремления к укреплению доверительных отношений между врачом и пациентом. Эстетическая компетенция неразрывно связана с профессиональной этикой, эмпатией и коммуникативной культурой, что делает её важным компонентом не только профессионального имиджа, но и эффективности лечебного процесса.

Кроме того, развитие эстетической компетенции особенно актуально в свете модернизации медицинского образования, где всё чаще поднимается вопрос о необходимости интеграции гуманитарных и этико-эстетических дисциплин в подготовку будущих специалистов.

Таким образом, изучение сущности, структуры и специфики эстетической компетенции в медицинской деятельности представляется своевременным и востребованным, как с точки зрения профессиональной подготовки кадров, так и в контексте повышения качества и культуры медицинской помощи.

Проблема эстетической компетенции в медицинской деятельности на сегодняшний день остаётся достаточно новой в научной и практической медицине, несмотря на её очевидную значимость для обеспечения высокого уровня медицинского обслуживания и формирования профессионального имиджа медицинских работников [6, с. 12]. В то время как вопросы, связанные с профессиональной этикой, коммуникативной компетенцией и культурой общения в медицине активно исследуются, аспект эстетической компетенции остаётся менее изученным, хотя постепенно привлекает внимание учёных и практиков.

Исследования в области эстетической компетенции в основном фокусируются на таких её аспектах, как эстетическое восприятие и знание норм профессионального поведения, но до сих пор отсутствует чёткое и обоснованное определение этого термина в контексте медицинской практики. В большинстве работ эстетическая компетенция рассматривается как часть общей профессиональной культуры, которая включает в себя морально-этические нормы, соблюдение гигиенических стандартов и развитие коммуникативных навыков. Однако, несмотря на упоминания в различных трудах, понятие эстетической компетенции как отдельной категории, включающей эмоциональный, когнитивный и поведенческий компоненты, пока не получило должного научного освещения.

В медицинской практике понятие эстетической компетенции, как правило, не выделяется в качестве отдельного компонента профессиональной подготовки и повышения квалификации медицинских работников [10, с. 12]. В то же время в рамках медицинского образования акцент на внешний вид, поведение и коммуникацию с пациентами присутствует, но это чаще всего сводится к соблюдению санитарных норм и основам делового общения. Важность эстетической компетенции для формировании доверительных отношений между врачом и пациентом начинает осознаваться в последние десятилетия, однако этот аспект ещё не интегрирован в образовательные программы медицинских вузов и курсы повышения квалификации на должном уровне.

Большое количество работ посвящено вопросам медицинской этики и психологии, в том числе аспектам гуманистической медицины, эмпатии и взаимодействия с пациентами. Эстетическая компетенция, как её важный компонент, рассматривается через призму этических норм и психосоциального взаимодействия. Исследования показали, что эстетические аспекты, такие как внешний вид медицинского работника, его манеры общения и внимание к деталям, оказывают влияние на восприятие пациента и уровень доверия к специалисту. Однако недостаток эмпирических исследований и конкретных данных о влиянии эстетической компетенции на результаты лечения остаётся значимой проблемой.

Несмотря на то, что вопросы этики и внешнего облика медицинского персонала затрагиваются в разных странах, до сих пор не существует универсальных стандартов или методик оценки эстетической компетенции в медицинской сфере. В разных странах медицинская этика и стандарты внешнего вида могут значительно различаться, что затрудняет интеграцию эстетической компетенции в образовательные программы и оценку её влияния на качество медицинской помощи.

В последние годы в ряде научных публикаций появляется тенденция к включению эстетической компетенции в курсы подготовки и переподготовки специалистов. Особое внимание этому аспекту уделяется в контексте современной гуманизации здравоохранения, где акцент ставится на пациент-центрированный подход, улучшение качества медицинской помощи и доверительных отношений между медицинским

работником и пациентом. Однако исследования, которые бы систематизировали теоретическую основу эстетической компетенции и её влияние на медицинскую практику, остаются ограниченными.

Неопровержимой является необходимость разработки конкретных методик и рекомендаций для включения эстетической компетенции в образовательные и практические процессы. Важно создать стандарты для медицинских учреждений, касающиеся эстетического поведения и внешнего облика персонала, а также оценить влияние эстетической компетенции на восприятие пациентами медицинских учреждений, качество их обслуживания и психологическое состояние.

Таким образом, степень разработанности проблемы эстетической компетенции в медицинской деятельности в настоящее время находится на начальной стадии. Существующие исследования в основном касаются отдельных аспектов этой темы, в то время как комплексные теоретические и эмпирические работы остаются в процессе формирования. Для дальнейшего развития науки и практики в области медицинской этики, а также для улучшения качества медицинской помощи, необходимо продолжить исследования по данной проблеме, разрабатывать методики, стандарты и программы, направленные на интеграцию эстетической компетенции в медицинское образование и практику.

В Таджикском государственном медицинском университете имени Абуали ибни Сино активно реализуются воспитательные мероприятия, направленные на повышение уровня общения студентов с пациентами, соблюдение Кодекса медицинской этики и развитие морально-правового воспитания. Это способствует формированию у будущих специалистов эстетической компетенции, включая умение поддерживать внешний облик, вести этичное и тактичное общение, а также проявлять эмпатию и внимание к пациентам.

Система непрерывного медицинского образования в нашей республике включает в себя курсы повышения квалификации, которые способствуют обновлению и совершенствованию профессиональных знаний и навыков медицинских работников. Это образование охватывает широкий спектр знаний и навыков, включая аспекты эстетической компетенции, такие как коммуникативные навыки, внешний облик и этическое поведение, что напрямую влияет на качество медицинской помощи и доверие пациентов

Эстетическая компетенция в медицинской деятельности - это совокупность знаний, умений и навыков, которые обеспечивают не только профессиональную, но и этическую, моральную и гуманистическую сторону взаимоотношений медицинского работника с пациентами. Она включает в себя соблюдение норм внешнего вида, тактичность в общении, культурное поведение и создание комфортной, гармоничной медицинской среды [5, с. 34].

Эстетическая компетенция в контексте медицины выходит за рамки чисто визуальных аспектов (например, внешний вид медицинского персонала) и затрагивает глубокие психоэмоциональные и этические аспекты, такие как уважение к пациенту, способность выслушать его, демонстрация заботы, уважения и понимания через не только слова, но и поведение, невербальное общение, использование пространства и окружения.

Примеры проявления эстетической компетенции в медицинской практике:

Врач в медицинской практике должен соблюдать определённые санитарно-гигиенические требования к внешнему виду: чистый и выглаженный халат, аккуратная прическа, отсутствие яркого макияжа или навязчивых запахов (например, парфюма), что помогает не только поддерживать чистоту, но и формировать доверие пациента. Это важный аспект, который влияет на восприятие врача как профессионала [4, с. 21].

Пример: В больнице врач-стоматолог регулярно проверяет состояние своего рабочего пространства: инструменты стерильны, кабинет поддерживает порядок, а пациент видит, что его врачу не безразлично чистота и порядок.

Эмоционально-ценностный аспект эстетической компетенции проявляется в способности проявлять чуткость к переживаниям пациента. Например, при общении с пациентом, который только что получил тяжёлый диагноз, важно не только предоставить

информацию о состоянии здоровья, но и поддержать пациента, проявив искреннее сочувствие и готовность помочь [9, с. 52].

Пример: Врач онколог, который знает, как важно для пациента сохранить оптимизм и уверенность, может использовать успокаивающую интонацию, смотреть в глаза, поощрять пациента делиться своими переживаниями. Он также может предложить консультацию психолога или группы поддержки для пациентов.

Важнейшей частью эстетической компетенции является умение вести коммуникацию. Это касается не только вербальной, но и невербальной составляющей: мимика, жесты, осанка, контакт глаз. Важно быть тактичным и чутким в общении с пациентами, особенно с теми, кто может испытывать стресс, страх или тревогу [2, с. 13].

Пример: Медсестра перед проведением инъекции объясняет пациенту процесс и даёт понять, что её действия не причинят боли. Она улыбается, поддерживает зрительный контакт и использует успокаивающий тон. Это помогает снизить тревожность пациента и создать атмосферу доверия.

Важную роль играет не только внешний вид медицинского персонала, но и оформление самого рабочего пространства. Ухоженная и эстетически привлекательная обстановка способствует созданию положительного восприятия у пациента. Это может включать чистоту в медицинских кабинетах, уместное оформление интерьера, удобные и комфортные условия для пребывания пациента.

Пример: В некоторых клиниках и медицинских центрах отделения организуют так, чтобы пациенты чувствовали себя максимально комфортно - стенки кабинетов оформлены в мягких пастельных тонах, на столах находятся живые растения, в холлах звучит спокойная музыка.

Эстетическая компетенция непосредственно влияет на психоэмоциональное состояние пациента. В условиях стресса или болезни, когда пациент особенно уязвим, внимание к мелочам, такие как приятная атмосфера и доброжелательное поведение, помогают создать у пациента ощущение безопасности и заботы 11.

Пример: В многопрофильных клиниках, где в отделениях, например, для реабилитации после травм, работают врачи и медсестры, которые помимо профессиональных знаний владеют навыками эмпатии и умением поддерживать пациента, создание комфортной атмосферы становится не менее важным. Пациенты, чувствующие внимание и заботу, быстрее адаптируются к лечению и процессу восстановления.

Эстетическая компетенция непосредственно влияет на уровень доверия между врачом и пациентом. Пациент, который видит, что медицинский работник заботится не только о своём внешнем виде, но и об организации своей работы и коммуникации, воспринимает его как более компетентного и надежного. Это способствует улучшению результатов лечения, поскольку пациенты более склонны следовать рекомендациям врача и идти на контакт.

Пример: Врач, который каждый раз перед общением с пациентом находит время для того, чтобы внимательно выслушать его, ставит нужные вопросы и уделяет внимание не только медицинскому состоянию, но и общему самочувствию пациента, выстраивает доверительные отношения. Это увеличивает вероятность успешного завершения лечения.

Врач разговаривает с пациентом спокойно, доброжелательно, без раздражения и пренебрежения, даже если пациент пожилой или плохо понимает инструкции.

Использует ясный и культурный язык, избегает жаргона или резких выражений.

Пример: При сообщении о диагнозе врач выбирает слова мягко, чтобы не травмировать пациента, даже если новость тревожная.

Таким образом, эстетическая компетенция медицинских работников способствует созданию доверительных отношений между врачом и пациентом, повышению уровня удовлетворенности пациентов и улучшению имиджа медицинских учреждений. В условиях Таджикистана, где культурные и этические нормы играют важную роль, проявление эстетической компетенции становится неотъемлемой частью профессионализма медицинских специалистов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Болдырев, В. С. Эстетическая компетенция в подготовке медицинских специалистов: дис. канд. пед. наук / В. С. Болдырев. - Москва, 2020. - 174 с.
2. Григорьев, А. В. Психология общения в медицинской деятельности / А. В. Григорьев. - Москва: Издательство Медицина, 2017. - 210 с.
3. Козлова, В. П. Эстетика в профессиональной деятельности медицинского персонала / В. П. Козлова. - Медицинская этика и право, 2020. - № 4. - С. 75-83.
4. Красильников, Н. Н. Эстетика и искусство общения в медицинской практике / Н. Н. Красильников. - Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2017. - 193 с.
5. Лебедева, О. Г. Культура общения в медицине: профессиональные и эстетические аспекты / О. Г. Лебедева. - Вестник социальной психологии, 2021. - № 6. - С. 33-39.
6. Петрова, Н. А. Этика и эстетика в медицинской практике / Н. А. Петрова. - Москва: Медицинская книга, 2018. - 320 с.
7. Роль внешнего вида и эстетики в медицинской профессии // Медицинская этика. - 2021. - URL: www.medical-ethics.ru. (Дата обращения: 09.05.2025).
8. Смирнова, И. Ю. Роль эстетической компетенции в развитии медицинской этики: автореф. дис. … канд. мед. наук / И. Ю. Смирнова. - Москва, 2018. - 22 с.
9. Федотов, И. И. Роль эмпатии и эстетической компетенции в формировании доверительных отношений с пациентом / И. И. Федотов. - Журнал практической медицины, 2019. - № 2. - С. 50-56.
10. Харасина, О. В. Психология профессионального общения медицинских работников / О. В. Харасина. - Москва: Академия, 2019. - 280 с.
11. Школа эстетики и профессионализма в медицине: от теории к практике // Медицинский университет. - 2020. - URL: www.medicaluniversity.com. (Дата обращения: 09.05.2025).
12. Шмидт, Т. И. Гуманизация здравоохранения: подходы и практика / Т. И. Шмидт. - Санкт-Петербург: Издательство РГМУ, 2019. - 255 с.

ТАДҚИҚИ ИЛМИИ БОЗИҲО ЧУН ВОСИТАИ МУҲИМИ ТАРБИЯ ВА ИНКИШОФИ КӮДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ

ҚУРБОНОВА Гулрухон *- омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими фанҳо дар муассисаҳои томактабӣ, ибтидоӣ ва миёнаи умумии филиали «Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф» дар шаҳри Душанбе.* ***Тел.:*** *(+992) 91-527-22-21.* ***E-mail:*** *kurbonova-73@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур оиди тадқиқи бозиҳои кӯдакони синну соли гуногун дар педагогика ва психология аз тарафи олимони ватанӣ ва хориҷӣ маълумоти зарурӣ пешниҳод гардидааст. Натиҷаи мушоҳида ва тадқиқотҳои илмӣ исбот гардидааст, ки бозӣ ба шахсияти бачаҳо таъсири калон мерасонад. Асосгузори назарияи бозӣ дар педагогикаи рус К.Д.Ушинский бозиро воситаи муҳими ба ҳаёти иҷтимоӣ дохил гардидани кӯдак номидааст. Дж. Дьюн, Жан Пиаже, А.И.Сикорский, Д.Б.Элконин, Н.Н.Подяков, В.С.Мухина ва дигарон бозиро воситаи муҳими инкишофдиҳандаи тафаккур ҳисобидаанд. Масъалаи муносибатҳои байниҳамдигарии кӯдакони гуногунҷинс дар раванди бозиҳои мазмундори нақшофарӣ (сюжетӣ-нақшдор) дар тадқиқотҳои Арутюнова Л.А, Градусова Л.В, Ледовская Н. К. (дар таҳти роҳбарии Т. А. Репина) мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Н.Н.Турсунов таъкид мекунад, ки халқи тоҷик анъанаҳои қадим ва бойи варзишгарӣ дошта он дар тамоми асру замонҳо мардуми ин диёрро шуҳратёру баланд ифтихор намудааст. Бозӣ на танҳо воситаи таълиму тарбия, инчунин омили муҳими истироҳату фароғат, бо ҳам наздикшавии одамони синну соли гуногун, фарҳангу арзиш умумибашарӣ аст.

Калидвожаҳо: *бозиҳои серҳаракат, сифатҳои иродавӣ-ахлоқӣ, фаъолияти пешбаранда, муносибатҳои байниҳамдигарӣ, бозиҳои кӯдакон, инкишофи шахсияти кӯдак, рушди ахлоқӣ, муошират, давраи томактабӣ, кӯдакони томактабӣ, қобилиятҳо.*

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИГР КАК ВАЖНОГО СРЕДСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

КУРБОНОВА Гулрухон *- старший преподаватель кафедры методики преподавания предметов в дошкольных, начальных и средних учебных заведениях филиала «Республиканского института повышения квалификации и переподготовки работников образования» в Душанбе.* ***Тел.:*** *(+992) 91-527-22-21.* ***E-mail:*** *kurbonova-73@mail.ru.*

Аннотация. В данной статье представлена необходимая информация об изучении игр детей разного возраста в педагогике и психологии отечественными и зарубежными учеными. Результаты наблюдений и научных исследований доказали, что игры оказывают значительное влияние на личность детей. Основатель теории игр в российской педагогике К.Д. Ушинский называл игры важным средством интеграции ребенка в социальную жизнь. Ж. Дюн, Жан Пиаже, А.И. Сикорский, Д.Б. Эльконин, Н.Н. Подяков, В.С. Мухина и другие считали игры важным средством развития мышления. В исследованиях Л.А. Арутюновой, Л.В. Градусовой, Н.К. Ледовской (под руководством Т.А. Репиной) рассматривался вопрос межличностных отношений между детьми разного пола в процессе осмысленных развивающих игр (сюжетно-ролевых). Н.Н. Турсунов подчеркивает, что таджикский народ обладает древними и богатыми спортивными традициями, которые на протяжении веков приносили славу и честь народу этой земли. Игра является не только средством воспитания и образования, но и важным фактором отдыха и досуга, объединяющим людей разных возрастов, культур и универсальных ценностей.

Ключевые слова: *активные игры, волево-нравственные качества, ведущая деятельность, межличностные отношения, детские игры, развитие личности ребенка, нравственное развитие, общение, дошкольный период, дети дошкольного возраста, способности.*

SCIENTIFIC RESEARCH OF GAMES AS AN IMPORTANT MEANS OF EDUCATION AND DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

KURBONOVA Gulrukhon *- Senior Lecturer at the Department of Methods of Teaching Subjects in Preschool, Primary and Secondary Educational Institutions, Dushanbe Branch of the Republican Institute for Advanced Training and Retraining of Education Workers.* ***Phone:*** *(+992) 91-527-22-21.* ***E-mail:*** *kurbonova-73@mail.ru.*

Annotation. This article presents the necessary information on the study of games of children of different ages in pedagogy and psychology by domestic and foreign scientists. The results of observation and scientific research have proven that games have a significant impact on the personality of children. The founder of the game theory in Russian pedagogy, K.D. Ushinsky, called games an important means of integrating a child into social life. J. Dune, Jean Piaget, A.I. Sikorsky, D.B. Elkonin, N.N. Podyakov, V.S. Mukhina and others considered games to be an important means of developing thinking. The issue of interpersonal relationships between children of different sexes in role-playing games was examined by L.A. Arutyunova, L.V. Gradusova, and N.K. Ledovskaya under the supervision of T.A. Repina. N.N. Tursunov emphasizes that the Tajik people have ancient and rich sports traditions that have brought them renown throughout history. The game is not only a means of education and upbringing, but also

an important factor of recreation and leisure, bringing people of different ages together, culture and universal values.

Keywords: *active games, volitional and moral qualities, leading activity, interpersonal relationships, children's games, development of the child's personality, moral development, communication, preschool period, preschool children, abilities.*

Ташкилоти давлатҳои мутаҳида дар Конвенсия оид ба ҳуқуқи кӯдак (соли 1989) эълон намуд, ки кӯдак ҳуқуқи бозӣ кардан дорад. Бо ин пешниҳоди худ нақши бозӣ дар инкишофи шахсияти кӯдак бо таври қонуни дар миқёси байналмиллалӣ эътироф карда шуд. Аз ин рӯ дар тадқиқотҳои илмии педагогӣ-психологӣ таҳлили алоқаи бозӣ ва давраҳои камолоти кӯдак ва нақши он чун фаъолияти инкишофдиҳандаи шахсияти ӯ мавқеи хоса дошта бошад.

Оид ба тадқиқи бозиҳои кӯдакони синну соли гуногун дар педагогика ва психология таҷрибаи бою ғанӣ ба даст омадааст. Натиҷаи мушоҳида ва тадқиқотҳои илмӣ исбот гардидааст, ки бозӣ ба шахсияти бачаҳо таъсири калон мерасонад.

Асосгузори назарияи бозӣ дар педагогикаи рус К.Д.Ушинский бозиро воситаи муҳими ба ҳаёти иҷтимоӣ дохил гардидани кӯдак номидааст.

А.С.Макаренко таъкид мекунад, ки «…бозии хуб ба кори хуб ва бозии бад ба кори бад монанд аст» ва ҳангоми иҷро намудани қоидаҳои бозӣ бачаҳо қоидаю меъёрҳои ахлоқиро аз худ мекунанд[7] .

Дж. Дьюн, Жан Пиаже, А.И.Сикорский, Д.Б.Элконин, Н.Н.Подяков, В.С.Мухина ва дигарон бозиро воситаи муҳими инкишофдиҳандаи тафаккур ҳисобидаанд[7] .

Жан Пиаже вазифаи рамзии бозиро махсус қайд намуда, онро купрук барои гузаштан аз таҷрибаи амалӣ ба тафаккури абстрактӣ ҳисобидааст. Албатта фаҳмиши рамзият аз нигоҳи Л.С.Виготский аз ақидаи Ж.Пиаже рамз (символ) бо ҳам омехташавии образҳо, ҷои як ашёро ишғол намудани ашёи дигар бошад, барои Л.С.Виготский кӯдак дар бозӣ «…бо ашёҳо амал карда, ба доираи муносибатҳои иҷтимоӣ ворид мегардад ва таҷрибаи таърихӣ-фарҳангиро аз худ мекунад» [3].

Тадқиқотҳои илмӣ оид ба нақши бозӣ дар инкишофи эмотсионалии кӯдакон қайд кардан мумкин аст. Чунки бозӣ фаъолиятест, ки он олами эмотсионалии кӯдакро бою рангин гардонда ӯро бо дунёи бою рангини муносибатҳои инсонӣ ворид месозад.

Элконин Д.Б. таъкид мекунад, ки «Дар бозӣ на танҳо проссесҳои алоҳидаи психикӣ инкишоф меёбад, инчунин он дигаргуншавии тамоми психикаи кӯдакро таъмин менамояд» [14]

Имкониятҳои инкишофдиҳандагии бозӣ ба шахсияти бачаҳо ба таври маҷмӯи дар тадқиқоти бунёдии Д.Б. Элконин (1978) ва Т.П.Абдулова (2009) таҳлил ва ҷамъбаст карда шудаанд. Дар ин тадқиқотҳо бозӣ чун фаъолияти махсуси инкишофдиҳанда ва дар давраи томактабӣ чун фаъолияти пешбаранда исбот гардидааст. Бозӣ кардан на танҳо талаботи ҷисму психикаи инкишофёбандаи кӯдак аст, балки он ба талаботҳои иҷтимоии ӯ мувофиқат мекунад[1,14] .

Бояд қайд кард, ки Д.Б.Элконин ба чор намуди навовариҳои психикиро дар раванди бозӣ ҷудо мекунад, ки онҳо инкишофи минбаъдаи психики кӯдакро танзим мегардонад. Ин навовариҳо ташаккулёбии амалҳои фикрӣ, диққати ихтиёрӣ, бартараф кардани эгосентризими маърифатӣ ва рушди ваҷҳҳои талаботҳоро дар бар мегирад. Маҳз ташаккулёбии чунин навовариҳо ба рушд, фаъолияти таълимӣ ва меҳнатӣ мадад мерасонад.

Л.А.Венгер бозиро воситаи муҳими инкишофёбии қобилиятҳо меҳисобад. Ӯ дар раванди бозӣ инкишофёбии чунин қобилиятҳоро нишон медиҳад:

- қобилияти амал кардан дар асоси нақшаҳои фикркардашуда;
- қобилияти худро бо фаҳмишҳои умуми инсони мутобиқ намудан;
- қобилияти мутобиқ кунондани амалҳои шахсӣ бо амалҳои атрофиён [2].

Албата он ақидаи Л.А.Венгер дар самти инкишоф додани амалҳои фикрӣ, бо ҳам алоқамандии бозӣ ва фаъолияти таълимиро ифода мекунад.

Бояд ба ҳисоб гирифт, ки барои кӯдак риоя кардан ба қоидаи бозӣ маҳдуд намудани хоҳишу рағбати шахсиро талаб мекунад. Дар раванди бозӣ кӯдак ҳам рафтори худро идора мекунад ва ҳам назорат менамояд, ки дигар иштирокчиёни бозӣ ба қоидаҳо риоя намоянд. Аз риоя кардани қоидаҳо дар бозӣ кӯдак қаноатмандии эмотсионалӣ ҳосил намуда он минбаъд ба талаботи ботинӣ мубаддал мегардад.

Дар тадқиқотҳои А.В.Запорожес, Н.Я.Мануйленко, Н.А.Короткова, А.П.Усова ва дигарон таъсири бозӣ ба олами эмотсионалиии бачаҳо мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Исбот гардидааст, ки бозӣ на танҳо кӯдакро инкишоф медиҳад, балки дар раванди он ҳолатҳои психики манфӣ бартараф гардида ҳиссиётҳои дилбастагӣ бо атрофиён, масъулиятшиносӣ, ҳақиқатпарастӣ, ҷавобгарӣ ба амалҳои шахсӣ ривоҷ ёфта, ҳиссиётҳои иҷтимоӣ шакл мегиранд [7] .

Яке аз навовариҳое, ки дар давраи томактабӣ шакл мегирад, ба вуҷуд омадани инстансияи ахлоқии ботинӣ мебошад. «Инстансияи ахлоқии ботинӣ - ин тарзи махсуси маҷмӯи навовариҳое мебошад, ки ба худ меъёрҳои қабулкардаи субектро дар бар гирифта онҳо ба ҳаяҷон, эмотсияҳо бевосита омехта шудаанд»-мегӯяд Л.С.Виготский [3]. Тадқиқотҳои Авдулова Т.П, Карпова С.Н, Антонова Г.В, Стрелкова Л.П, Лисюк Л.И. ва дигарон маҳз ба тарбия ва инкишофи ахлоқии кӯдакон дар раванди бозӣ бахшида шудаанд.дар бозӣ бояд амалҳои ифодакунандаи мазмуни ахлоқӣ дошта, иҷро карда шаванд. Дар бозӣ ҳеҷ гоҳ иҷрои амалҳо бо таври стандартӣ пешниҳод намегардад, балки ҳар як кӯдак онро вобаста ба сатҳи рушди ахлоқии худ иҷро мекунад [1]. Исбот гардидааст , ки инкишофи ахлоқии кӯдакон дар бозӣ дар асоси муносибатҳои реалии онҳо таъмин гардида, гузаштан ба зинаи нисбатан баландтари рафторҳои ахлоқии мавҷуд буда ба вуҷуд меояд (С.П.Карпова, Л.И.Лысюк).

Шарти муҳими рушди ахлоқии кӯдакон дар бозӣ инкишоф додани диқққатнокӣ ва худбаҳодиҳӣ мебошад. Бозӣ заминаи аз худ намудани меъёрҳои ахлоқӣ, муносибатҳои байниҳамдигарӣ шуда метавонад, ки барои кӯдак имою ишора, ҳаракаткуниҳо, вазъият, рӯҳия, амалҳои ҳамсолон бефарқ буда наметавонад. Дар тадқиқотҳои илмии олимони рус ва хориҷи дур исбот гардидааст, ки сӯҳбат дар мавзӯҳои ахлоқӣ-ростгӯӣ, поквичдонӣ, дилсӯзӣ, ҳамдардӣ бе ворид кардани таҷрибаи бозикунӣ натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад. Бояд вазъияте таъмин карда шавад, ки кӯдак ба чунин сифатҳои ахлоқӣ дар таҷрибаи амалӣ, махсусан, бозикунӣ ба он амалан ворид гардад.

Д.Б.Элконин таъкид мекунад, ки «меъёрҳои ахлоқӣ, ки асоси муносибатҳои инсониро дар бар мегирад, ба воситаи бозӣ сарчашмаи инкишофи рушди ахлоқии худи кӯдак мегардад. Бозӣ мактаби ахлоқ аст, на ин ки «тасаввуротҳо дар бораи ахлоқ, бозӣ-ин ахлоқ дар амал аст» [14] .

Дар тадқиқотҳои Я.З.Неверович, А.В.Запорожец, А.В.Кошелова бо таври озмоиши исбот гардидааст, ки дар ҷараёни муносибатҳои байнишахсии кӯдакон ҳиссиётҳои иҷтимоӣ ташаккул ёфта, онҳо минбаъд ба ваҷҳи рафтор мубаддал мегарданд [9] .

Олимони тоҷик низ бозиҳоро мавриди таҳқиқ қарор дода, оиди аҳамияти он дар инкишофи ва пешрафти кӯдакон ақидаҳои басо муфид пешниҳод намудаанд.

Н. Н. Турсунов дар таҳқиқоти худ қайд кардааст, ки тоҷикон бо анъанаҳои қадимӣ ва мероси ғании варзишии худ, ин минтақаро дар тӯли таърих ҳамчун машҳур ва гиромӣ муаррифӣ кардаанд. Бояд қайд кард, ки Н. Н. Турсунов дар омӯзиш ва таҳлили бозиҳои мардумии тоҷикӣ ҳамчун воситаи муҳими тарбияи ҷисмонӣ хидмати бебаҳо кардааст. Дар тӯли фаъолияти худ, бо китобҳои худ "Бозиҳои берунии тоҷикӣ" (1961), "Бозиҳои берунии тоҷикӣ" (1975) ва "Бозиҳои миллии тоҷикӣ" (1983) ва дар таҳияи барномаҳои тарбияи ҷисмонӣ барои синфҳои ибтидоӣ, инчунин дар таҳияи маводи таълимӣ барои дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дар синфҳои 1, 2, 3 ва 4, ӯ истифодаи ин арзишҳои ахлоқии мардумиро ташвиқ карда, бо ин васила хидмати бебаҳо гузошт. Н. Турсунов бо дастгирии фолклоршиноси тоҷик Б. Шермуҳаммадов маҷмӯаи "Бозиҳои берунии тоҷикӣ"-ро нашр

кард (1961). Сипас Б. Шермуҳаммадов маҷмӯаи бозиҳои мардумиро барои кӯдакон бо номи "Лелак - лелаки боқи" бо истифода аз фолклори бозии кӯдакона (1972) нашр кард.

Бозиҳои мардумии тоҷикӣ, ба гуфтаи олимони фолклори кӯдаконаи тоҷик, аз роҳи дур нарафтаанд. Б. Шермуҳаммадов дар асари худ "Шеъри мардумии кӯдаконаи тоҷик" як қатор бозиҳои тоҷикиро тавсиф кардааст. Ӯ якҷоя бо Р. Амонов бозиҳои фолклории кӯдаконаро дар ҷилди чоруми "Хрестоматияи адабиёти кӯдакон" дохил кардааст, ки дар он қофияҳои шумурдашаванда, сурудҳо ва сурудҳои дӯстдошта дар бозиҳо, муаммоҳо ва ғайра истифода мешаванд.

Имрӯз мо санъати театриро воситаи зарурии ташаккули ахлоқи ҷамъиятӣ мешуморем, ки аз бозиҳои мардумӣ сарчашма мегирад. Олими машҳури тоҷик Н. Х. Нурхонов дар таҳқиқоти худ дар бораи пайдоиши санъати театрии тоҷик саҳми бузурги бозиҳои мардумиро дуруст арзёбӣ кардааст. Бозӣ арзишҳои ахлоқии моро муайян мекунад ва ба ҳаёти ҳаррӯза, оила, муҳити иҷтимоӣ, идҳо ва анъанаҳо ва санаҳои ҷашнӣ бахшида шудааст.

Н. Турсунов дар асари дигари тадқиқотии худ "Бозиҳои миллии тоҷикӣ" маълумоти таърихии муосирро дар бораи баъзе намудҳои варзиши қадимаи мардумии тоҷикӣ: пиёдагардӣ ва давидан, аспдавонӣ, ҷаҳидан, найзапартоӣ, тирпарронӣ ва тирандозӣ, камонварӣ, шикори буз, хоккей ва бозиҳои зеҳнӣ - қатора, камонварӣ, шоҳмот ба донишҷӯён пешниҳод кардааст [16].

Н. Мустафоқулов раванди тарбияи ҷисмонии кӯдакони синни томактабиро бо истифода аз бозиҳои мардумии беруназсинфӣ омӯхтааст.

Сафаров Ш.А. дар мавзӯъҳои «Асосҳои педагогии ташаккули тарзи ҳаёти солим дар байни хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути бозиҳои миллии тоҷикӣ» [13] ва «Имконияти дидактикии ҷанбаи фарҳангии бозиҳои варзишӣ дар ташаккули худшиносии миллӣ дар байни донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии Тоҷикистон» [14] таҳқиқ кардааст.

Дар таҳқиқоти Ш. Сафаров «Бозиҳои мардумии тоҷикӣ ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанги миллӣ ба ҳисоб мераванд» [14] ва чунин мешуморанд, ки дар шароити истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаёт зарурати ҳалли масъалаҳоеро, ки асоси онро ташкил медиҳанд, ба миён мегузорад: «рушди бозиҳои миллӣ дар ғанӣ гардонидани мундариҷаи таълим дар тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, тарбияи ватандӯстӣ, тарбияи худшиносӣ ва ифтихори миллии наслҳои ҷавон».

Инкишофи ахлоқии кӯдаконро дар раванди бозиҳои саҳнавӣ-драматизасионӣ Л.П.Стрелкова тадқиқ намуда муайян намуд, ки ин бозиҳо раванди ташаккулёбии ҳиссиётҳои ахлоқӣ ва вақҳҳои ахлоқии рафторро тезонида тахаюлоти онҳоро инкишоф медиҳад. Дар вақти бозӣ кӯдак бефишороварии берунӣ вақҳҳои рафторро таҳлилу таркиб намуда, онро бо сифатҳои ботинии шахсии худ дохил менамояд [11].

Ба ақидаи Қурбонова Г.А., истифодаи бозиҳои халқӣ серҳаракат, ки ба рушди сифатҳои ахлоқӣ ва иродавӣ дар кӯдакони синни томактабӣ асос ёфтаанд, ба беҳтар шудани нишондиҳандаҳои рушди қобилиятҳои ҳаракатӣ ва нишондиҳандаҳое, ки дараҷаи зоҳиршавии фаъолияти иҷтимоиро тавсиф мекунанд, таъсири ҳамаҷониба мерасонад [7].

Бозӣ ба кӯдак имконият медиҳад, ки шахсияти ӯ дар байни ҳамсолону калонсолон, дар раванди фаъолиятҳои якҷоя ва фардӣ эътироф карда шавад. Дар бозӣ кӯдак ба қувваю имкониятҳои шахсӣ, рағбат ва кӯшишу ғайрат дар доираи муносибатҳои иҷтимоӣ баҳо медиҳад. Ин ҳолатро мо мутобиқшавии кӯдак бо ҳаёти иҷтимоӣ баҳо медиҳад ва аз тарафи ӯ аз худ кардани таҷрибаи иҷтимоӣ меномем. Ин амал дар педагогика ва психология сосиализасия шудан ном гирифтааст.

Албатта ба кӯдак раванди сосиализатсия шудан аз рӯзҳои авали ба дунё омадан хос аст, ворид шудани кӯдак ба доираи фаъолиятҳои пешбаранда;

1) муносибати эмосионалӣ бо атрофиён (то яксолагӣ);

2) амалҳо бо ашёҳо (аз як то сесолагӣ);

3) фаъолияти бозӣ (аз 3 то 6-7 солагӣ);

4) фаъолияти омӯзишӣ (аз 6-7 то 10-11солагӣ ва ғайраҳо имконият медиҳанд, инкишофи шахсияти ӯ таъмин гардад.

Д.Б.Элконин таъкид мекунад, ки маҳз бозӣ чун фаъолияти пешбаранда таълим, тарбия ва инкишофи шахсияти кӯдакро таъмин намуда, ба зинаи болобарорӣ рушд ва мавқеи иҷтимоӣ мебардорад[14] .

Бозӣ ҳамчун фаъолияти пешбаранда имконият, ки кӯдак худро аз ҳамсолон фарқ кунонда ба сифатҳои шахсиаш баҳо диҳад. Дар бозӣ кӯдак на танҳо ба қолабҳои тайёрӣ меъёру қоидаҳои ахлоқӣ ворид мегардад, балки онҳоро бо таври махсус азхуд мекунад ва дар таҷрибаи А.П.Усова тарбия намудани сифатҳои ҷамоатчигиро дар кӯдакон тадқиқ намуда, дар мафҳуми сифатҳои «ҷамоатчигӣ» ӯ қобилияти ворид шудани кӯдак ба гурӯҳи бозикунандаҳо, дар он бо тарзи муайян амал намудан, барқарор намудани алоқа бо бачаҳоро дар назар дошт.

Дар тадқиқотҳои муосир ин мафҳум ҳамчун модули сосиализасия шудан ва қобилияти мутобиқшавии шахс ба ҷомеа, рушди сифатҳои шахсӣ чун сосиум қабул карда шудааст. А.П.Усова таъкид менамояд, ки «ҷамоатчигӣ» сифати шахсият буда, самти мустақилонаи инкишофро нишон дода барои кӯдак воситаи муайянкунандаи мавқеи ӯ дар муҳити зиндагӣ аст. Сифати «ҷомеатчигӣ» дар ҷамъияти кӯдакон зоҳир мегардад ва шакл мегирад ва худ маҳсули ҳаёти дар байни кӯдакон аст» [13] .

Ба нишондодҳои А.П.Усова такя намуда, Т.П. Авдулова [1] даврaҳои аз тарафи кӯдак аз худ намудани муносибатҳои ҷамъиятӣ ва қобилияти бо ҳамсолон муносибат намудан, яъне «дар ҷамъияти кӯдакон зиндагӣ кардан»-ро ба даврaҳои зайл тақсим намудааст:

давраи якум-бозӣ бо ашёҳо, ки дар он аз кӯдак риоя намудани қоидаи дар паҳлӯи ҳамдигар бозикунӣ талаб карда мешавад ва он воситаи бозиҳои безиддият мегардад;

давраи дуюм-ба вуҷуд омадани аввалин амалҳои якҷоя, ки бо ҳамдигар барқарор намудани муносибатро талаб мекунад. Асоси он ташаккулёбии муошират дар бозӣ ва аҳамият додан ба рафтори кӯдаки дигарро дар назар дорад;

давраи сеюм- ин давраи барқарор намудани муносибатҳо ва ҳамдигарфаҳмӣ буда, кӯдак сифатҳои «ҷамоатчиги»-и худро бештар нишон медиҳад. Ба монанди муайян кардани мавқеи худ дар байни бозикунандаҳо (бачаҳо), бо онҳо барқарор кардани алоқа, фаҳмидани хоҳиши дигарон бовар кунондани онҳо ба андешаи худ ва ғайраҳо.

Омӯхтани тадқиқотҳо, мушоҳидаҳо ва таҳлили таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, ки дар раванди бозиҳо шаклҳои нави муносибати кӯдакон ба вуҷуд меоянд. Ҳануз дар солҳои 20-30 асри XX ин масъала диққати Л.С.Виготский ва Ж.Пияжеро ба худ ҷалб намуда буд. Онҳо ин амалро ифодакунандаи сатҳи инкишофи кӯдак ҳисобидаанд. «Кӯдак дар раванди дарккунии олами ашёҳо кӯшиш менамояд, на танҳо бо ашёҳои бо ӯ дастрас, балки ба доираи васеи одамону ашёҳо муносибат намояд, яъне кӯшиш мекунад чун калонсол амал намояд»- навиштааст А.Н. Леонтев. Маҳз дар бозӣ хоҳиши «чун калонсол амал намудан» ба вуҷуд меояд, ки минбаъд дар давраи томактабӣ ва синни хурди мактабӣ ва инкишофи шахсияти кӯдак таъсир мерасонад [6].

Масъалаи муносибатҳои байниҳамдигарии кӯдакони гуногунҷинс дар раванди бозиҳои мазмундори нақшофарӣ (сюжетӣ-нақшдор) дар тадқиқотҳои Арутюнова Л.А, Градусова Л.В, Ледовская Н. К. (дар таҳти роҳбарии Т. А. Репина) мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Муайян карда шудаанд, ки ҳангоми муошират, интихоби бозӣ дар таълимгоҳ бачаҳо бештар ҳамҷинси худро интихоб менамоянд. Мавзӯъ ва мазмуни бозиҳо низ хусусияти писарона (бозиҳои ҳарбӣ, нақлиёт, серҳаракату варзишӣ) ва духтарона (оромона «Меҳмонравӣ», маишату маросимҳои хонаводагӣ) доранд. Дар тадқиқотҳои худ Г.Г. Филиппова исбот менамояд, ки барои минбаъд ба иҷрои вазифаи модарӣ омода гардидани духтарҳо бозиҳои давраи кӯдакӣ нақши муҳим доранд [7] .

Ҳангоми бозиҳои якҷоя духтарҳо ҳама вақт нисбати ҳурдсолон ғамхорӣ, дилсӯзӣ ва ёрии беғаразона зоҳир намуда, аввалин ҳиссиётҳои мусбати ахлоқиро аз сар мегузаронанд, ки барои омодагии онҳо ба иҷрои вазифаи модарӣ хеле зарур ҳастанд.

Дар таҷрибаи таърихии халқ мо интихоби махсуси бозичаҳои духтарона (лӯхтакҳо, ашёҳои рӯзғор) ва писаронаро (аслиҳа, олотҳои меҳнат) мебинем, ки онҳо низ барои иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ дар зиндагӣ равона карда шудаанд.

Дар тадқиқотӣ Т.А.Репина он далел ҷолиби диққат аст, ки мутаҳидшавии писарҳо дар бозӣ нисбати муттаҳидшавии духтарҳо фарқ мекунад [11] .

Дар бозӣ теъдоди писарҳо зиёдтар мутаҳид мешаванд, вале тез ҳайати гурӯҳ иваз мешавад, яъне муттаҳидшавии онҳо устувор нест. Духтарҳо дар гурӯҳҳои хурд мутаҳид мешаванд ва ба ҳамдигар унс гирифта муддати муайян (ҳатто то 3-4) муошират муносибатҳои худро дар бозӣ нигоҳ медоранд.

Дар асоси баҳисобгирии натиҷаи мушоҳидаҳо, сӯҳбат бо кӯдакон, омӯзгорон, волидон мо кӯшиш намудем, омилҳои таъсиркунанда ба раванди ташаккулёбии сифатҳои иродавӣ-ахлоқии кӯдаконро муайян намоем. Маълум гардид, ки омили миҳими таъсиркунанда ин муттаҳидшавии кӯдакон дар бозӣ аст. Мувофиқи анъанаи мардумӣ дар бозиҳои серҳаракати миллӣ сармир (лидер) нақши ташкилотчигиро иҷро намуда, ба мазмун ва рафти бозӣ, иҷрои ҳаракату амалҳо аз тарафи иштирокчиёни бозӣ таъсир мерасонад.

Бояд қайд кард нақши сармирҳо_лидерҳо, вожакҳо дар бозиҳои кӯдакон ва нақши онҳо дар ташкилу гузаронидани бозиҳо ва ташаккули коллективи бачаҳо ҳанӯз солҳои сиюми асри гузашта аз тарафи Е.А.Арпин карда шуда буд, лекин баъд ин масъала дар тадқиқотҳои хусусияти психологӣ, иҷтимои доштаи Т.А. Репина ва дигарон дар раванди муносибатҳои байниҳамдигарии бачаҳо мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифтааст [4,11].

Р.И.Иванкова дар тадқиқоти худ нишон медиҳад, ки дар бозиҳои серҳаракат ва бозиҳои саҳнавӣ карда шуда байни бачаҳо тобеъияти сахт вуҷуд дорад. Махсусан, бозиҳое, ки хусусияти мусобиқавӣ доранд бачаҳоро бо ҳам зич муттаҳид менамояд. Чунки ҳар як кӯдак ҳаракату амалҳои худро ба ҳамсолон мувофиқ гардонда худро ба натиҷаи ниҳонӣ бозӣ ҳиссагузор ҳис менамояд [8] .

Дар бозиҳои серҳаракат ба муттаҳидшавии кӯдакан таҳсимоти ҷинсӣ низ таъсири муайян мерасонад. Агар дар бозиҳои мазмундори нақшофарӣ духтарҳо (67-70%) вазифаи сармирро ба души худ гиранд, дар бозиҳои серҳаракат бошад ин вазифаро писарҳо (70-75%) ба зиммаи худ мегиранд.

Бозиҳои серҳаракати халқии тоҷикӣ ҳамчун воситаи муҳими тарбияи ҷисмонӣ ва такмил додани фаъолияти ҳараткунӣ аз тарафи Н.Н.Турсунов бо таври зайл гурӯҳбандӣ карда шудааст:

1.Бозиҳои серҳаракате, ки дар онҳо ашёҳо истифода бурда намешаванд.

2. Бозиҳои серҳаракате, ки дар онҳо ашёҳо мавриди истифодабарӣ қарор мегиранд.

Н.Н.Турсунов таъкид мекунад, ки халқи тоҷик анъанаҳои қадим ва бойи варзишгарӣ дошта он дар тамоми асру замонҳо мардуми ин диёрро шуҳратёру баланд ифтихор намудааст [5] .

Тадқиқи ҳама гуна бозиҳои кӯдакону наврасон ҳамдастӣ ва тадқиқотҳои якҷояи олимони соҳаҳои педагогика, психология, адабиётшиносӣ, мардумшиносӣ, забоншиносӣ, кормандони варзиш, муассисаҳои фарҳангию фароғатӣ, васоити ахбори умум ва ғайраҳоро талаб мекунад. Фаромӯш набояд кард, ки бозӣ на танҳо воситаи таълиму тарбия, инчунин омили муҳими истироҳату фароғат, бо ҳам наздикшавии одамони синну соли гуногун, фарҳангу арзиш умумибашарӣ аст.

АДАБИЁТ:

1. Авдулова Т. П. Психология игры. Современный подход. М., 2009. 208 с.
2. Венгер Л. А., Мухина В. С. Психология. М.: Знание, 1988. 336 с.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М.: АСТ, 2005. 671 с.
4. Аркин Е. А. Дошкольный возраст. М., 1948. 336 с.
5. Игры народов СССР. М.: Физкультура и спорт, 1985. 269 с.
6. Коломинский Я. З. Психология взаимоотношений в малых группах. Минск, 1976.

7. Курбонова Г. А. Влияние национальных игр на формирование нравственно-волевых качеств детей старшего дошкольного возраста: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Душанбе, 2019. 22 с.
8. Мустафокулов Т. Х. Пути совершенствования физического воспитания дошкольников в условиях жаркого климата (на материалах детских садов г. Душанбе): автореф. дис. ... канд. пед. наук. 1978. 27 с.
9. Отношения между сверстниками в группе детского сада / под ред. Т. А. Репиной. М., 1978.
10. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: психологические исследования / под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. М., 1986.
11. Репина Т. А. Проблема полоролевой социализации детей. М., 2004.
12. Стрелкова Л. П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1987.
13. Сафаров Ш. А. Педагогические основы формирования здорового образа жизни младших школьников средствами таджикских национальных подвижных игр (на материале I-IV классов общеобразовательных школ): дис. ... канд. пед. наук. Душанбе, 2007.
14. Сафаров Ш. Дидактический потенциал культурологического аспекта спортивных игр в формировании национального самосознания студентов высших учебных заведений Таджикистана: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Душанбе, 2014.
15. Турсунов Н. Н. Таджикские национальные виды спорта и игры и их воспитательное значение: дис. ... канд. пед. наук. Душанбе, 1965. 315 с.
16. Турсунов Н. Национальные таджикские игры. Душанбе, 1983. 56 с.
17. Усова А. П. Воспитание ребенка в игре. М., 1976.
18. Эльконин Д. Б. Детская психология. М.: Академия, 2006. 450 с.

НАҚШИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ ДАР ҲИФЗ ВА ТАҲКИМИ САЛОМАТИИ ДОНИШҶӮЁН

МУРОДАЛИЗОДА Фирдавс Муродали *- унвонҷӯйи кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифои ҳарбии факултети педагогика ва варзиши Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав».* ***Тел.:*** *(+992) 902-11-11-76; (+992) 204-77-77-76.*

Аннотатсия. Дар мақола нақши тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ҳифз ва таҳкими саломатии донишҷӯён баррасӣ гардида, роҳҳои ташкили машғулиятҳои таълимӣ ва фаъолияти мустақилонаи ҳаракатӣ шарҳ дода мешаванд. Модели педагогии пешниҳодшуда аз ҷузъҳои маърифатӣ ва ҳавасмандсозӣ, мазмунӣ, амалӣ, назорату танзим ва арзёбӣ иборат аст. Интихоби фаъолияти мувофиқ ба шавқу имкони донишҷӯ, омӯзиши тарзи ҳаёти солим ва назорати мунтазами пешрафт шартҳои муҳими татбиқи модел мебошанд. Мақола хусусияти назариявию методӣ дорад; барои муайян кардани самаранокии воқеии модел арзёбии таҷрибавӣ бо нишондиҳандаҳои пешакӣ муайяншуда зарур аст.

Калидвожаҳо: *тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, саломатии донишҷӯён, фаъолияти ҳаракатӣ, тарзи ҳаёти солим, модели педагогӣ.*

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА В СОХРАНЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

МУРОДАЛИЗОДА Фирдавс Муродали *- соискатель кафедры физического воспитания и оборонной подготовки факультета педагогики и спорта ГОУ «Бохтарский*

*государственный университет имени Носира Хусрава». **Тел.:** (+992) 902-11-11-76; (+992) 204-77-77-76.*

Аннотация. В статье рассматривается роль физического воспитания и спорта в сохранении и укреплении здоровья студентов, а также организация учебных занятий и самостоятельной двигательной активности. Предлагаемая педагогическая модель включает познавательно-мотивационный, содержательный, практический, контрольно-регулирующий и оценочный компоненты. Выбор занятий с учетом интересов и возможностей студента, обучение основам здорового образа жизни и регулярное наблюдение за прогрессом рассматриваются как условия реализации модели. Статья носит теоретико-методический характер; для определения фактической эффективности модели требуется эмпирическая оценка по заранее установленным показателям.

Ключевые слова: *физическое воспитание, спорт, здоровье студентов, двигательная активность, здоровый образ жизни, педагогическая модель.*

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT IN MAINTAINING AND STRENGTHENING STUDENTS' HEALTH

MURODALIZODA Firdavs Murodali *- degree candidate at the Department of Physical Education and Defense Training, Faculty of Pedagogy and Sport, Bokhtar State University named after Nosir Khusrav.* ***Phone:*** *(+992) 902-11-11-76; (+992) 204-77-77-76.*

Annotation. The article discusses the role of physical education and sport in maintaining and strengthening students' health, with attention to organized classes and independent physical activity. The proposed pedagogical model has five components: knowledge and motivation, content, practice, monitoring and adjustment, and evaluation. Choosing activities according to students' interests and abilities, teaching healthy living skills, and monitoring progress are considered important conditions for implementation. The article is theoretical and methodological in scope. An empirical assessment using predefined indicators is needed to determine the model's actual effectiveness.

Keywords: *physical education, sport, student health, physical activity, healthy lifestyle, pedagogical model.*

Муқаддима

Дар муассисаи таҳсилоти олии касбӣ тарбияи ҷисмонӣ танҳо аз омӯзиши машқҳо иборат нест. Он ба донишҷӯ барои ташаккули одати фаъолияти мунтазами ҳаракатӣ, шинохти имкониятҳои ҷисмонии худ ва идомаи ин фаъолият баъди хатми донишгоҳ ёрӣ мерасонад. Аҳамияти чунин кор бо зиёд шудани сарбории таълимӣ ва вақти нишастаи донишҷӯён бештар эҳсос мешавад. Тибқи маълумоти Созмони ҷаҳонии тандурустӣ, фаъолияти мунтазами ҷисмонӣ барои саломатии ҷисмонӣ ва равонӣ фоида дорад [4].

Заминаи ҳуқуқии масъала дар моддаи 38 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ифода ёфтааст: давлат барои инкишофи оммавии варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ тадбирҳо меандешад [1]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш» аз 23 декабри соли 2021, №1831, асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии соҳаро муайян мекунад [2]. Ташкили таълим ҳамчунин дар доираи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» сурат мегирад [3]. Аз ин рӯ, донишгоҳ бояд барои иштироки дастрасу бехатари донишҷӯён дар машғулиятҳои ҷисмонӣ шароити мувофиқ фароҳам оварад.

Мақсад ва равиши баррасӣ

Мақсади мақола муайян кардани вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ дар ҳифзи саломатии донишҷӯён ва ба низом даровардани ҷузъҳои модели педагогии ташкили он мебошад. Тавсиф ба таҳлили назариявии масъала, санадҳои меъёрӣ ва таҷрибаи методии дар матни

аслӣ пешниҳодшуда такя мекунад. Маълумоти рақамии гурӯҳҳои озмоишӣ, ченкунии пеш аз машғулият ва баъд аз он, ё муқоисаи натиҷаҳо пешниҳод нашудааст. Бинобар ин, модел ҳамчун пешниҳоди методӣ баррасӣ мешавад.

Шароити педагогии ҳифзи саломатӣ

Самаранокии машғулият ба пайвастагии дониш, ҳавасмандӣ ва амал вобаста аст. Донишҷӯ бояд дарк кунад, ки чаро машқи мунтазам муҳим аст, тарзи иҷрои дурусти онро омӯзад ва барои идомаи мустақилонаи фаъолият имконият дошта бошад. Мазмуни машғулиятҳо бо назардошти сатҳи омодагӣ, шавқу рағбат ва имкониятҳои инфиродӣ интихоб мешавад. Интихоби навъи фаъолияти ҷисмонӣ аз ҷониби донишҷӯ метавонад иштироки ӯро фаъолтар созад, агар омӯзгор ба бехатарӣ ва мувофиқати сарборӣ диққат диҳад [5; 6].

Дарси ҳатмӣ бояд бо корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба тарзи ҳаёти солим ва имкони машқҳои мустақилона пайваст гардад. Муҳим аст, ки иштироки донишҷӯ дар мусобиқа ё машғулияти варзишӣ ба ягона меъёри муваффақият табдил наёбад: ҳадаф ташаккули одати устувори ҳаракат ва муносибати масъулона ба саломатӣ мебошад. Барои донишҷӯёни дорои маҳдудияти саломатӣ шакл ва сарбории машғулият бояд ба таври инфиродӣ муайян карда шавад.

Ҷузъҳои модели ташкили тарбияи ҷисмонӣ

Ҷузъи маърифатӣ ва ҳавасмандсозӣ. Донишҷӯ маълумот дар бораи аҳамияти фаъолияти ҳаракатӣ, қоидаҳои одии бехатарӣ ва роҳҳои ташкили вақти машқ мегирад. Омӯзгор шавқу ниёзҳои ӯро муайян карда, ҳадафи дастрас ва фаҳмои машғулиятро якҷо бо донишҷӯ таҳия менамояд.

Ҷузъи мазмунӣ. Мазмуни машғулиятҳо аз барномаи таълимии фан, омодагии донишҷӯён ва имкониятҳои воқеии муассиса бармеояд. Машқҳои умумирушддиҳанда, намудҳои интихобшудаи варзиш ва омӯзиши малакаҳои мустақилона машқ кардан дар як низоми пайваста ҷой мегиранд. Ҳаҷм ва тартиби дарсҳо бояд ба нақшаи таълимии амалкунандаи муассиса мувофиқат кунанд.

Ҷузъи амалӣ. Машғулият зери роҳбарии омӯзгор ё мураббии соҳибихтисос гузаронида шуда, ба таҷрибаи иҷрои машқҳо, рушди малакаҳои ҳаракатӣ ва ҳамкории гурӯҳӣ такя мекунад. Донишҷӯ тадриҷан тарзи омодасозии машқи мустақилона, интихоби сарборӣ мувофиқ ва риояи тартиби истироҳатро меомӯзад.

Ҷузъи назорату танзим. Омӯзгор давомот, иштироки фаъол, иҷрои дурусти машқҳо ва тағйироти омодагии ҷисмониро пайгирӣ мекунад. Худназоратии донишҷӯ, аз ҷумла қайди мунтазамии машқ ва эҳсоси худ баъди он, барои ислоҳи нақшаи машғулият истифода мешавад. Назорат бояд ба дастгирӣ ва мутобиқсозӣ хизмат кунад.

Ҷузъи арзёбӣ. Дар анҷоми давраи таълим натиҷаҳо бо ҳадафи ибтидоӣ муқоиса мешаванд. Ба ғайр аз иҷрои машқ, сатҳи фаҳмиши донишҷӯ оид ба тарзи ҳаёти солим, омодагӣ ба машқи мустақилона ва иштироки мунтазами ӯ ба назар гирифта мешавад. Арзёбии саломатии тиббӣ аз доираи кори омӯзгор берун аст ва ба мутахассиси соҳа тааллуқ дорад.

Татбиқ ва арзёбии модел

Дар оғоз омӯзгор сатҳи омодагӣ ва шавқу рағбати донишҷӯро муайян мекунад. Сипас, барои машғулиятҳои таълимӣ фаъолияти мувофиқ интихоб шуда, усулҳои иҷро ва бехатарӣ омӯзонда мешаванд. Бо мурури вақт ба донишҷӯ вазифаҳои мустақилонаи дастрас дода мешавад; дар вохӯриҳои минбаъда иҷрои онҳо муҳокима ва сарборӣ, агар зарур бошад, тағйир дода мешавад. Ҳамин пайдарпайӣ робитаи дарси ҳатмӣ ва фаъолияти берун аз дарсро таъмин менамояд.

Барои санҷиши самаранокии модел бояд пешакӣ нишондиҳандаҳои ченшаванда ва тартиби ҷамъоварии онҳо муайян карда шаванд: давомот, мунтазамии фаъолияти мустақилона, иҷрои машқҳои интихобшуда ва худбаҳодиҳии ҳавасмандӣ. Муқоисаи ин маълумот дар оғоз ва охири давра, бо назардошти фарқиятҳои ибтидоии донишҷӯён, барои хулосаи боэътимодтар мусоидат мекунад. То замони пешниҳоди чунин маълумот

дар бораи беҳтар шудани саломатӣ ё самаранокии исботшудаи модел даъвои миқдорӣ кардан дуруст нест.

Хулоса

Тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш метавонанд дар ташаккули одати фаъолияти ҳаракатӣ ва муносибати масъулона ба саломатии донишҷӯён саҳм гузоранд. Модели панҷҷузъа омӯзиши дониш, машқи амалӣ, назорат ва арзёбиро ба ҳам мепайвандад. Барои истифодаи он интихоби фаъолияти мувофиқ, роҳбарии омӯзгори соҳибихтисос ва пайвастани дарси таълимӣ бо машқи мустақилона муҳим аст. Самаранокии модел бояд дар таҳқиқоти минбаъда бо нишондиҳандаҳои мушаххас санҷида шавад.

АДАБИЁТ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо тағйиру иловаҳои соли 2016). Моддаи 38. Манбаи расмӣ: Маркази миллии қонунгузории назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, mmk.tj/node/29.

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш» аз 23 декабри соли 2021, №1831. Манбаи расмӣ: Махзани қонунгузории ADLIA, mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=140838.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013, №1004 (бо тағйиру иловаҳо). Манбаи расмӣ: Махзани қонунгузории ADLIA, mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=119888.

4. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: WHO, 2020. ISBN 978-92-4-001512-8.

5. Сафаров Ш. А., Каримова Д. Ҷ., Сафаров Қ. Д., Саидова М. Ҳ. Тарбияи ҷисмонӣ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ. Хуҷанд: Набӣ Фахрӣ, 2015. 336 саҳ.

6. Шарипов Ҳ. Ҳ. Хусусиятҳои хоси тарбияи ҷисмонӣ дар раванди таълим. Душанбе: Ирфон, 2019. 60 саҳ.

МАҲФИЛҲОИ ЭҶОДӢ ВОСИТАИ АСОСИИ МУТОБИҚШАВИИ МЕҲНАТИИ ХОНАНДАГОНИ НУҚСОНИ ШУНАВОИДОШТА

ОДИНАЗОДА Қурбонали Наҷмидин *- ассистенти кафедраи педагогикаи махсус ва таҳсилоти фарогири ДДОТ ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 98-550-52-84*

Аннотатсия. Мақолаи илмӣ мувофиқ ба нақшаи таълимӣ маҳс мутобиқшавии хонандагони нуқсони шунавоидоштаро иштирок ба маҳфилҳои эҷодӣ шомил буданро тавсия додааст, ба монанди: адрасбофӣ, кандакорӣ, сартарошӣ, гӯши дунё бишнавад овози ангушти маро, гулпарварӣ, кандакорӣ ва ғайраҳоро воситаи асосии мутобиқшавии меҳнатии хонандагон ҳисобидааст.

Ҳар яке аз ин маҳфилҳоро ба таври алоҳида фаъол буданро ба вуҷуд овардани дӯстии кӯдаконро пешниҳод намудааст. Инчунин дар маҳфили адрасбофиро муаллима Д.Қаршиева, дар маҳфили кандакори омузгор Т.Раҷабов, дар маҳфили сартарошӣ Ш.Толибов ва дар маҳфили «Гӯши дунё бишнавад овози ангушти маро» дигар омузгор он ва пешравии хонандагонро арзёбӣ намудааст. Иштирок кардан дар маҳфилҳои эҷодӣ барои хонандагони нуқсони шунавоидошта фоидаовар буда, дустҳои зиёд пайдо карданро тавсия медиҳад.

Калидвожаҳо: *маҳфил, эҷод, мутобиқшавӣ, меҳнат, хонандагон, нуқсон, шунавоидошта, ношунаво, иштирок, роҳбар, арзёбӣ , адрасбофӣ, кандакорӣ, сартарошӣ.*

ТВОРЧЕСКИЕ КРУЖКИ - ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ТРУДОВОЙ АДАПТАЦИИ УЧАЩИХСЯ С НАРУШЕНИЯМИ СЛУХА

ОДИНАЗОДА Курбонали Наджмидин *- ассистент кафедры специальной педагогика и инклюзивного образования Таджикского Государственного Педагогического Университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 98-550-52-84*

Аннотация. В научной статье рекомендуется, в соответствии с учебной программой, адаптация учащихся с нарушениями слуха к участию в творческих кружках, таких как: вышивка, резьба по дереву, парикмахерское искусство, «Ухо мира слышит голос моего пальца», цветоводство, резьба по дереву и др., как основное средство трудовой адаптации учащихся.

Каждый из этих кружков предлагается активно вовлекать в формирование дружеских отношений между детьми. Также были оценены успехи в кружке вышивки учителя Д.Каршиевой, в кружке учителя Т.Раджабова, в кружке парикмахерского искусства Ш.Толибова и в кружке «Ухо мира слышит голос моего пальца», других учителей и учащихся. Участие в творческих кружках полезно для учащихся с нарушениями слуха и рекомендуется для заведения большого количества друзей.

Ключевые слова: *клуб, творчество, адаптация, работа, студенты, нарушение, слух, глухота, участие, лидер, оценка, вышивка, резьба, парикмахерское искусство.*

CREATIVE CLUBS AS A KEY MEANS OF LABOR ADAPTATION FOR STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENTS

ODINAZODA Qurbonali Najmidin *— Assistant at the Department of Special Pedagogy and Inclusive Education, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.* ***Tel.:*** *(+992) 98-550-52-84.*

Annotation. The scientific article, in accordance with the educational plan, recommends the participation of students with hearing impairments in creative clubs as an effective means of their labor adaptation. These clubs include atlas weaving, wood carving, hairdressing, the club “Let the World Hear the Voice of My Fingers,” floriculture, and other creative activities, which are considered important means of preparing students for work and social adaptation.

The author emphasizes that active participation in each of these clubs contributes not only to the development of practical labor skills, but also to the establishment of friendly relationships among children. The article also evaluates the activities and progress of students participating in the atlas-weaving club led by D. Qarshieva, the wood-carving club led by teacher T. Rajabov, the hairdressing club led by Sh. Tolibov, and the club “Let the World Hear the Voice of My Fingers,” as well as other creative circles organized by teachers.

Participation in creative clubs is considered beneficial for students with hearing impairments, as it helps them acquire practical skills, adapt to labor activity, communicate more actively, and make more friends.

Keywords: *club, creativity, adaptation, labor, students, impairment, hearing impairment, deafness, participation, leader, assessment, atlas weaving, wood carving, hairdressing.*

Чӣ тавре ки амалия ва таҳлили адабиёт нишон медиҳад, дар бисёр минтақаҳои муштараку манофеъ тамоюли умумӣ мушоҳида карда мешавад. Шахсони нуқсони шунавоӣ дошта одатан кӯшиш мекунанд, ки дар корхонаҳои саноатии давлатӣ кор кунанд, на дар Идораи корхонаи истеҳсолии Ҷамъияти ношунавоён, ки ин ба бисёр омилҳо вобаста аст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои ҳамаи ХНШД барои интихоби касб аз таҳсилоти ибтидоӣ таълими меҳнатиро оғоз намуда, то хатми ММТ давом медиҳанд. Яке аз

майлҳои мутобиқшави иштирок дар таълими меҳнатӣ, дар маҳфилҳо, ки ба тарбияи политехникӣ тобеият дорад, ки ба онҳо майли муошират бо шахсони шунаво мебошад, ки иттилооти бештар ва такмили нутқи шифоҳиро таъмин месозад. Охир, пӯшида нест, ки ҷавонон вақте ба коллективҳои корхонаҳои Ҷамъияти ношунавоён дохил мешаванд, нутқро ҳамчун воситаи муошират истифода намебаранд, балки комилан ба гуфтори руҳӣ ва ишоратӣ мегузаранд. Аксар вақт муаллимони мактабҳои махсус барои ношунавоён қайд мекунанд, ки хатмкунандагон, ҳатто онҳое, ки дар вақти хатми мактаб муошират карда метавонанд, пас аз як - ду сол ин қобилияти шунавоии худро қариб тамоман гум мекунанд. Аз ин лиҳоз, барои мутобиқ шудан дар ММТ забони имову ишора омӯзонида мешавад [4].

Ғайр аз ин, дар корхонаҳои «Ҷамъияти ношунавоёни шаҳри Душанбе, ки директори он Шарипов Абдуманнон масъулиятро ба дӯш дорад, барои интихоби ихтисос ба қадри кофӣ васеъ нест ва ниҳоят, дар бисёре аз онҳо шароити меҳнату маишати онҳо беҳтаргардонии ҷиддиро талаб мекунад, ки ин ҳам яке аз сабабҳои мутобиқ нашудан ва надоштани хоҳиши кор дар идораи корхона мебошад».

Нишондиҳандаҳои муҳимтарини мутобиқшавии иҷтимоию меҳнатӣ нишон дод, ки дар ММТ аз таҳсилоти ибтидоӣ хонандагонро аз хурдӣ ба касбинтихобкунӣ омода менамоянд. Дар маҳфилҳои эҷодии ММТ тарбияи меҳнатии духтаронро ба дӯзандагӣ, пазандагӣ, омода кардан ба гигенаи мактабӣ, писаронро бошад ба чӯбтарошӣ, ҳайкалтарошӣ, омода кардани мизу курсиҳои мактабӣ, дуредгарӣ, сартарошӣ, пойафзолдӯзӣ омода менамоянд. Онҳо, инчунин дар оянда барои интихоб кардани касб мусоидат менамояд.

Таҳлили омилҳои мутобиқшавӣ ихтилофи рӯзафзуни байни сатҳи маълумоти умумӣ, зарурати меҳнати эҷодӣ ва дараҷаи тайёрии касбии шунавандагонро нишон дод. Омили муҳимми афзоиши мутобиқшавӣ сатҳи ММТ мебошад. Ҳар қадаре ки сатҳи маълумот баланд бошад, ҳамон қадар коэффисиенти мутобиқшавӣ баланд мешавад [14].

Хусусиятҳои кунҷковӣ, хоҳиши донистани олами атроф, фаъолияти зеҳнӣ низ нишондиҳандаҳои муҳимми омодагии равонии хонанда ба ММТ мебошанд. ХНШД, ки ба ММТ дохил мешавад, ба захираи луғавӣ ва донишҳо дар бораи падидаҳои гуногуни олами атроф дар бораи ашё ва таъиноти онҳо, табиат, ҳаёти одамон, соҳаҳои кори онҳо, характери муносибатҳои онҳо, нормаҳои рафтор ва ғайра ниёз дорад ва дар дарсҳои таълими меҳнат омӯзонида мешавад. Муҳим он аст, ки сифати ин андешаҳо ва донишҳо, дурустӣ ва умумӣ будани онҳост. Луғатҳои ташаккул додани захираи луғавии ХНШД, ки дар муҳити оилавӣ аз худ мекунанд, он соҳаҳои гуногуни воқеиятро инъикос менамояд ва хонанда ба омӯзиши фанҳои гуногун дар ММТ наздик мешаванд [9].

Дар мавриди ХНШД бошад, хунукназарӣ, бетаваҷҷуҳӣ ва беэътиноӣ ба душвориҳои мутобиқшавии онҳо ба шароити нав, надонистани забони имову ишора, набудани кумаки зарурӣ ва муқаррарии давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҳаёт ва саломатии онҳоро зери хатар мегузорад.

Инчунин, дар ХНШД барои интихоби касб иштирок дар маҳфилҳои эҷодӣ ҳатмӣ шуморида мешавад, зеро онҳо дар маҳфилҳо иштирок карда, эҷодиёти худро дар намоиш гузошта, дорои диплом ва мукофотҳо мегарданд.

Дар муассисаҳои махсуси таҳсилотӣ ҷараёни маҳфилҳои бадеию эҷодии ХНШД барои мутобиқати онҳо ба роҳ монда мешавад.

Раванди фаъолият дар муассисаҳои махсуси таҳсилотӣ шабонарӯзиро фаро мегирад, аз ин сабаб дар он маҳфилҳои гуногун ХНШД фаъол мебошанд. Ин маҳфилҳо аз ҷониби роҳбарони маҳфил омузгор и тачрибадор интихоб карда мешавад. Роҳбари маҳфил дар моҳи август нақшаи дурнамоиро омода менамояд ва аз тарафи директор тасдиқ ва муҳр гузошта мешавад. Дар нақшаи таълимӣ чунин маҳфилҳои эҷодӣ ба барнома, ки ХНШД аз хурдӣ ба ин маҳфилҳо шомил карда мешавад:

1. Адрасбофӣ, синфи 5 - 10;
2. Кандакорӣ, синфи 5 - 10;

3. Сартарошӣ, синфи 5 - 10;
4. Гӯши дунё бишнавад овози ангушти маро, синфи тайёрӣ ва 1;
5. Гулпарварӣ, синфи тайёрӣ ва 1.

Дар ҳар яке аз ин маҳфилҳо гурӯҳи ХНШД алоҳида фаъол мебошанд, ки ин кори маҳфилҳоро дучанд фаъол мегардонад, мутобиқшавӣ ва дӯстӣ дучанд мегардад. Масалан: маҳфили адрасбофиро омузгор Д.Қаршиева, аз «Мактаб-интернати ҷумҳуриявии кӯдакони ношунавои ноҳияи Рӯдакӣ», ба зимма дорад, ки дар он 10 нафар духтарон ба маҳфили эҷодӣ аъзо мебошанд. Ҳар ҳафта се маротиба роҳбари маҳфил нозукиҳои касби адрасбофиро ба гулдухтарон ба тавру назариявӣ ва амалӣ меомӯзонад [16].

Маҳфили кандакориро бошад омузгор Раҷабов Т. ба уҳда гирифта, нақшаи дурнамоиро пеш аз баромадан ба рухсати меҳнатӣ омода менамояд, ки дар он ҳамагӣ 10 нафар писарон ҷалб карда шудааст. Ин гурӯҳи маҳфил дар як ҳафта ду маротиба дар устохонаи таълими писарон ҷамъ мешаванд ва ба онҳо роҳбари маҳфил ҷараёни кандакориро нишон медиҳад. Дар ин маҳфил хонандагони таҳсилоти ибтидоӣ назорат мебаранд, хонандагони синфҳои болоӣ ин амалҳоро иҷро менамоянд ва маҳсули дасти ХНШД дар чорабиниҳои дохилимактабӣ ва ноҳиявӣ доимо ба намоиш бароварда мешавад.

Маҳфили сартарошӣ ба уҳдаи омузгор Толибов Ш. вогузор шудааст, ки ин омузгор ҳам берун аз дарс асосан писаронро ба утоқи сартарошӣ бурда, ба гурӯҳи ХНШД маҳфили сартарошӣ ва нозукиҳои касби сартароширо мефаҳмонад ва ба онҳо зебоипарастиро ташвиқ менамояд. Дар ин маҳфил ҳам хонандагони синфи тайёриро назорат мебаранд, хонандагони синфҳои болоӣ ин амалҳоро иҷро менамоянд.

Маҳфили «Гӯши дунё бишнавад овози ангушти маро» маҳфили калонтар дар муассиса ба ҳисоб меравад, ки дар он гурӯҳи зиёди кӯдакон назорат мебаранд, хонандагони синфҳои болоӣ ин амалҳоро иҷро менамоянд ва маҳсули дасти худро аз синфҳои поёнӣ ва болоӣ фаро гирифта, муассисаи махсусро ин гурӯҳи маҳфил ба уҳда доранд ва онҳо аз уҳдаи кори худ доимо бо сарбаландӣ мебароянд.

Маҳфили гулпарварӣ ҳам дар ММТ фаъол мебошад, дар он ҳамаи мураббиён шомил мебошанд ва натиҷаи корашон ҳам хуб мебошад. Зеро назди ҳамаи тирезаҳои синфҳо ва гурӯҳҳои ММТ бо гулҳои кӯзагӣ оро дода шудааст [2].

Иштирок кардан дар маҳфилҳо барои ХНШД фоидаовар мебошад. хонандагон бояд мустақилона таҳсил кунанд, бо омузгор ва дигар хонандагон муошират кунанд. Вазифаи волидайн барои пешравии хонандагон муошырати онҳо таҷдиди назар карда мешавад ва роҳбари маҳфил шавқи хонандагонро бедор менамояд.

Бо риояи ин тавсияҳо кӯдакони сустшунаво ва ношунаво метавонанд аъзои комилҳуқуқи ҷомеа гарданд. Онҳо мустақилона ба воя мерасанд, ба муошират кушода мешаванд ва тавони худро дарк мекунанд, ба ҷомеа мутобиқ мешаванд.

Хулоса, маҳфилҳо барои рушд кардани меҳнати фоиданоки ҷамъиятии хонандагон, мутобиқ шудан ба аъзоён ва ҳамсолон мусоидат менамояд. Онҳо маҳфилҳои эҷодиро назорат мебаранд, баъзан дар якҷоягӣ ба хонандагони синфҳои болои кумак намуда, ин амалҳоро якҷоя иҷро менамоянд. Роҳбари маҳфил бо як шавқу рағбат корҳои эҷодиро барои мартабаи фаъолияти эҷодии худ боло мебардорад.

Аломатҳои мутобиқшавии муваффақ инҳо буда метавонанд:

1. Қаноатмандии хонанда аз раванди таълим: хонанда мактабро дӯст медорад, ӯ номуайянӣ ва тарсро эҳсос намекунад.

2. Осонии омӯзиши маводи барнома. Агар хонандаи синфҳои таёрӣ ва сипас синфи якум дар омӯхтан душворӣ дошта бошад, пас дар лаҳзаҳои душвор ӯро дастгирӣ кардан, барои сусткориаш ӯро беасос танқид накардан, инчунин ӯро бо дигар хонандагон муқоиса кардан лозим нест.

3. Дараҷаи мустақилонаи хонанда дар иҷрои супоришҳои таълимӣ, омода будан ба истифодаи кумаки калонсолон танҳо пас аз кӯшиши худи иҷрои супориш.

4. Қаноатмандӣ аз муносибатҳои байнишахсӣ бо ҳамсинфон ва омузгор муҳимтарин нишона он аст, ки хонанда дар муҳити муассиса қарор гирифтааст [15].

Бояд дар хотир дошт, ки асоси сустшавии фаъолияти маърифатӣ ва аз ин рӯ, паст шудани нишондиҳандаҳои таълимӣ сустшавии фаъолияти равонӣ мебошад, на нокомии воқеии зеҳнӣ буда метавонад. Аз сабаби сустшавии умумии ҷисми ХНШД, суръати фаъолият суръати азхудкунии мавод ва хотира коҳиш меёбад. Омӯзиш мушкилтар мешавад, коҳиши босуръати маҳсулнокӣ, танг шудани ҳаҷми маводе, ки дарк мешавад, душвориҳои тақсими диққат, тоб оварда натавонистани фишори равонии тулонӣ ба назар мерасад [7].

Ин хонандагон динамикаи иҷроиш дар ҷараёни машғулиятҳои омӯзишӣ нисбат ба хонандагони сустшунаво ба таври куллӣ фарқ мекунанд: пас аз дарси аввал болоравӣ вуҷуд надорад, марҳилаи фаъолияти устувор ва марҳилаи пастшавӣ аз сатҳи оптимум то сатҳи ибтидоӣ ё каме поёнтар аз он, натиҷаи кори хонанда то саршавии дарсҳо аллакай ниҳоят паст ва ноустувор аст. Ҳама нишондодҳои ӯ дар охири дарси аввал фавран коҳиш меёбанд, баъд якбора баланд мешаванд, аммо дар муддати кӯтоҳ ва сипас якбора паст мешаванд. Хастагӣ барвақттар пайдо мешавад ва бештар зоҳир мегардад.

Дар вақти ба муассиса омадан ба ХНШД таъсири гуруҳи синфӣ, шахсияти омузгор , тағйир додани реҷаи рӯз, маҳдудияти ғайримуқаррарии фаъолияти ҷисмонӣ ва ба миён омадани уҳдадориҳои нав мебошад. Ташаккули шахсияти хонандагон дар шароити ҳамкории онҳо бо муҳити зист ба амал меояд, ки ба онҳо таъсири тарбиявӣ мерасонад. Дар ҷараёни ҳаёт ва фаъолият дар коллектив таъсири доимии байниҳамдигарии хонандагон ба ҳамдигар ба амал меояд [11].

Мушкилоти аввалине, ки ХНШД бо он рӯ ба рӯ мешаванд, пас аз дохил шудан ба ММТ мушкилоти мутобиқшавӣ мебошад, ки бевосита ба сифати зиндагӣ ва таҳсили онҳо таъсир мерасонад. ХНШД аз надонистани забон ва ё доштани нуқсон ба мушкилиҳои рӯ ба рӯ шуда, ба инкишофи қобилиятҳои мутобиқшавӣ халал мерасонанд ва бо баъзе зуҳуроти номатлуб ҳамроҳӣ мекунанд, барои қонеъ кардани талаботи зиндагӣ ва таҳсили худ бо тамоми қувва кӯшиш мекунанд, ба вазъи онҳо таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд.

Норасоии шунавоӣ барои рушди умумии ХНШД таъсир мерасонад, қобилияти азхудкунии нутқи шифоҳиро ҳамчун система ва ҳамчун воситаи муошират маҳдуд мекунад. Дар робита ба ин, шароити фардии махсуси таълимӣ, инчунин шароити кадриро вобаста ба зарурати омӯзиши ХНШД бо мутахассисони гуногуни профили танг дар бар мегирад: омузгор - психолог, логопед, дефектолог, сурдопедагог, омузгор и мутобиқшавандаи тарбияи ҷисмонӣ, омузгор онӣ информатика, мураббиёни рӯзона ва шабона бояд равона карда шавад [10].

Ихтисоси ҳайати омузгор он бояд ба хусусиятҳои тахассусии дар дастурамали ягонаи тахассусии вазифаҳои мутахассисони махсус ва кормандон, ки бо фармони Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ тасдиқ шудааст, мувофиқ бошад.

Барои дар гурӯҳҳои ҷубронӣ ва тамоюли омехта, захираҳои инсонӣ масъулини зерин ҷалб мешаванд:

- омузгор -дефектолог, сурдопедагог;
- равоншиносӣ;
- омузгор и таҳсилоти ибтидоӣ;
- омузгор фанҳои таълимӣ;
- устоди имову ишора;
- роҳбари мусиқӣ;
- муаллими таҳсилоти иловагӣ, информатика ва ғайра.

Хусусиятҳо, қобилиятҳо, ҳавасҳо ва майлҳои ХНШД – ро омӯхта, бо мақсади фароҳам овардани шароит барои таъмини рушди онҳо мувофиқи меъёри синну сол, афзоиши ҳавасмандии маърифатии онҳо ва ноил шудан ба ҳадафҳо яке аз вазифаҳои мутобиқшавии онҳо ба ҳисоб меравад [12].

Шаклҳо, роҳҳо, усулҳо ва воситаҳои гуногуни таълим, технологияҳои муосири таълим, аз ҷумла захираҳои электронии таълимиро истифода бурда, сатҳи таълими ХНШД - ро, ки ба талаботи Стандарт ҷавобгӯ мебошанд, истифода мебарад.

Омузгор - дефектолог барои иҷрои корҳои самараноки ислоҳӣ ва рушдкунанда бояд барои мутобиқшавӣ дорои чунин сифатҳо гардад:

- педагогика ва психологияи ибтидоӣ ва махсусро донад;
- хусусиятҳои психофизикии ХНШД ва ниёзҳои махсуси таълимии онҳоро донанд;
- аз уҳдаи фаъолияти технологияҳои муосири педагогӣ баромада тавонад;
- бо ХНШД таҳсилоти ибтидоӣ, волидайни онҳо (намояндагони қонунӣ), ҳамкорони корӣ робита барқарор карда тавонанд;
- дорои сатҳи баланди муошират ва фарҳанг бошад.

Барои мутобиқшавии ХНШД бозӣ омили асосии таълим ба ҳисоб меравад. Дар баробари иштирок дар маҳфилҳои расмкашӣ, моделсозӣ, лоиҳакашӣ, меҳнатӣ, машғулиятҳои инкишофи нутқ, дарсҳои имову ишора ва нутқи даҳонӣ ташаккули тасвирҳои математикии элементарӣ, ки на танҳо барои мутобиқшави ба ММТ кумак мерасонад, балки дар онҳо инкишофи равонии ХНШД махсусан бошиддат пеш меравад, аҳаммияти калон дорад.

Аксарияти ХНШД то синни томактабӣ ҳеҷ гуна кӯшиши расмкашии мавзуӣ ё алоқамандии хатчаҳоро бо баъзе ашё ё бозичаҳои воқеӣ нишон намедиҳанд. Расмкашии мавзуӣ, чун қоида, дар синни мактабӣ оғоз мекунанд, пайдо мешавад. Дар айни замон, онҳо ба намунаҳои аз ҷониби калонсолон сохташуда ҷалб карда мешаванд, ки онҳоро бидуни тағйироти назаррас борҳо такрор кардан мумкин аст. Тамоюли зиёд ба тафсилоти нақшҳо вуҷуд дорад [13].

Мутобиқшавии организм ба муҳити зист на танҳо бо воситаи бозӣ, инчунин гирифтани маълумҳои мушахас хос мебошад.

Омузгор он ва роҳбарони маҳфил дар фаҳмондани моҳияти амал кардан дар бозӣ, меъёрҳои рафтори хонандагон душворӣ мекашанд. Ҳамин тавр, дар ҷараёни таълиме, ки ба инкишофи хонанда нигаронида шудааст, ташаккули муошират нутқи шахсии ХНШД бештар ба амал меояд. Хонандагон дар ҳаёти ҳаррӯза дар фаъолиятҳо ва падидаҳои гуногуни иҷтимоӣ шинос мешаванд, инчунин таҳлили амали худ ва дигаронро меомӯзанд.

Дар онҳо чунин хислатҳо, монанди худхизматрасонӣ, мустақилият инкишоф меёбанд. Шароити ахлоқию ихтиёрии омодагии хонандагон ба ММТ низ дар зери таъсири мазмуни дарсҳо ва усулҳои таълими истифодашаванда ташаккул меёбад ва мутобиқшавӣ меафзояд [1].

Дар баробари мутобиқшавӣ таълими усули хониш, суҳбатҳо, ҳикояҳо фаъол будан дар дарсҳои тарбиявӣ ва маҳфилҳои эҷодӣ, воситаҳои иттилоотию иртиботӣ, бозӣ, фаъолияти меҳнатӣ, азхуд кардани нутқи шифоҳӣ ва имову ишора бештар истифода мешаванд. Услуби муошират педагогӣ бо хонандагон метавонад тағйир ёбад. Агар шавқу рағбати маърифатӣ ба таълим хуб ба роҳ монда шавад, ХНШД метавонанд бе мушкилӣ мутобиқ мешаванд.

Дар бозиҳои тарбиявӣ хонандагон маҷбуранд, ки амали худро ба талаботи муайяне, ки бо нақшаи умумии бозӣ ё қоидаҳои бозӣ алоқаманданд, тобеъ гардонанд. Рафтори онҳо вобаста ба нақшаи бозӣ қаҳрамонҳо инкишоф меёбанд ва ба танзим медароранд.

Дар ташаккули фаъолияти объективӣ ва фаъолияти бозӣ, таълимӣ, таҷрибаи нокифоя дар истифодаи ашё ва асбобҳои гуногуни ёрирасон, набудан ё суст инкишоф ёфтани нутқ ва муошират шифоҳӣ дар инкишофи тафаккури биноӣ дар ХНШД низ зоҳир мегардад. Инкишофи тафаккури биноӣ - фаъолӣ дар ХНШД бо баъзе фарқиятҳои миқдорӣ ва сифатӣ аз ташаккули он дар хонандагони солим инкишофёфта ба амал меояд.

Яке аз вазифаҳои таълимӣ корҳои фардӣ ва иштирок дар маҳфилҳои эҷодӣ ба ХНШД мебошад. Корҳои фардӣ бидуни ҷадвали дарсӣ аз тарафи мураббӣ гузаронидан бомаврид мебошад ва инчунин, маҳфилҳо низ аз ҷониби роҳбарон мувофиқ ба ихтисос

гузаронида мешаванд. Омузгор ҳуқуқ дорад, ки ХНШД аз дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, барои мондани овоз сафарбар карда шавад. Ҳар як омузгор и дарсдиҳанда дарсҳои фардиро дар як ҳафта 3 - соат ҳуқуқи бурданро дорад. Дарсҳои фардӣ 20 дақиқаро дар бар мегирад. Маҳфилҳои эҷодӣ бошад ҳафтае 3 маротиба гузаронида мешавад.

Барои мутобиқшавии ХНШД маҳфилҳои эҷодӣ аҳамияти калон медиҳад, хоҳ нутқи даҳонӣ бошад, хоҳ забони ишора бошад, омузгор он ва роҳбарони маҳфил ба он диққати ҷиддӣ медиҳанд Дар робита ба гуфтаҳои боло, ҳангоми татбиқи барномаи намунавии мутобиқшуда, параметрҳои клиникии хусусиятҳои психофизикӣ ва имкониятҳои фарди ХНШД ба назар гирифтан лозим аст [15].

Маҳфилҳои эҷодӣ воситаи марказиест, ки аз ҷониби шахсони мутасади барои муошират бо фарҳанг ва ташкили таҷриба истифода мешавад. Хонандагон маҳз тавассути нутқи имову ишоравӣ муносибатҳо барпо мекунад ва худро ҳамчун инсон мепиндорад, тафаккурро ба тартиб медарорад ва онро бо вожаҳое, ки қудрати ифодаи оламро доранд, ҳамчун рефлекси аз нав таърифи мавҷудияти дигар дар муносибатҳои иҷтимоӣ ифода мекунад ва барои оянда касб интихоб менамояд.

Дар шароити имрӯза дар муассисаҳои махсуси таҳсилотӣ барои хонандагони нуқсони шунавоидошта маҳфилҳои эҷодӣ ташкил карда шудааст, бо рағбати беандоза дар он иштирок карда, муҳокима баррасӣ мегардад, ки барои мутобиқшавӣ ба онҳо кумак менамояд, ба монанди:

- мутобиқшавии барномаҳои таълимӣ дар сатҳи барномаи таълимие, ки дар синфхона таҳия шудаанд;

- ислоҳот дар ҷанбаҳои дидактикӣ ва методологие, ки ба иштироки фаъолонаи хонанда дар маҳфилҳои эҷодӣ мусоидат менамояд;

- амалҳое, ки ба арзёбӣ ва нигоҳубини фардӣ нигаронида шудаанд, бо мақсади фаҳмидани омилҳое, ки ба омӯзиш халал мерасонанд, амалӣ нашудаанд.

Ин мутахассисон дар маҳфилҳои эҷодӣ бояд барномаи мутобиқшавӣ омода карда, корҳои ислоҳӣ дар он дарҷ карда шавад. Барномаи мутобиқшудаи таълимии мактабҳои махсус барои хонандагони нуқсони шунавоидошта ба муассисаҳои таълимӣ ҳуқуқ медиҳад, ки ниёз ба ҳайати омузгор онро мустақилона муайян кунанд ва бо салоҳдиди худ маҳфилҳои эҷодиро дар асоси хусусиятҳои барномаҳои таълимии таҳсилоти муассисаҳои махсус татбиқшаванда, контексти татбиқ ва ниёзҳои онҳо дарҷ гардида шавад.

Мутобиқшавӣ дар маҳфилҳои эҷодӣ на танҳо мазмун ва ташкили фаъолияти таълимиро муайян мекунад, балки онҳоро барои ҳаёт омода менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои хонандагони нуқсони шунавоидошта дар муассисаҳои махсус натанҳо маҳфилҳои эҷодӣ балки барномаи фардии тавонбахшӣ дар робита ба фароҳам овардани шароити махсус барои гирифтани таҳсил пурра риоя шудааст [16].

Дар асоси Стандарт муассисаҳои махсуси таҳсилоти ҳуқуқ дорад мувофиқи хусусиятҳои фаъолияти таълимии хонандагони нуқсони шунавоидошта як ё якчанд варианти бо назардошти эҳтиёҷоти махсуси таълимии хонандагон барномаи мутобиқшавӣ маҳс мувофиқ ба маҳфилҳои эҷодӣ таҳия намояд.

АДАБИЁТ:

1. Агаджанян Н.А. Адаптация и резервы организма. [Текст] / Н.А. Агаджанян // - Москва: 1983. - 176 с.

2. Андреева Д.А. О понятии адаптации. Исследование адаптации студентов к условиям обучения в ВУЗе / Д.А.Андреева - Человек и общество. [Текст] /Д.А. Андреева // - Москва: 2000 - 235 с.

3. Андерсон Р.Д. Нейропсихологические исходы у глубоко недоношенных детей / Дж. Андерсон // Семин. Плод. Неонатальная медицина. [Текст] / Р.Д. Андерсон // - 2014. с. 90 - 96.

4. Алимардонова З., Салимова М. Забони ишора ва усулҳои омӯзиши он дар мактаби ношунавоён. [Матн] / З.Алимардонова, М.Салимова // - Душанбе: 2024. с. 158 - 161

5. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. [Текст] / Ф. Б. Березин // - Ленинград: Наука, 1988. - 270 с.

6. Венгер А.А, Выготский Л.С, Леонгард Э.И. Отбор детей в специальные дошкольные учреждения (из опыта психолого-педагогического обследования) [Текст] / А.А. Венгер, Г.Л. Выгодская, Э.И. Леонгард /. - М.: Просвещение, 1972. - 143 с.

7. Волошинов Д.В., Зюриков М.А. Актуальные проблемы социальной адаптации людей с нарушенным слухом и их решение посредством информационных технологий. [Текст] /Д.В. Волошинов М.А., Зюриков. // СПбГУТ № 2. 2025 1-10

8. Георгиевский А.Б. Эволюция адаптации: историко-методологическое исследование. [Текст] / А.Б. Георгиевский. - Ленинград: Наука, 1989. - 187 с.

9. Иматзода Л., Қувватов С. Инкишофи нутқ. [Матн] / Л.Иматзода, С.Қувватов // - Душанбе: 2020. - 128 с

10. Қувватов С., Раҳмонов З. Имову ишора. [Матн] / С.Қувватов З. Раҳмонов // қисми 1 - Душанбе: 2015. - 430 с.

11. Махмадиева М. Усулҳои муоинаи ташхиси логопедӣ дар кӯдакони дорои нуқсони нутқ. [Матн] / М.Маҳмадиева // - Душанбе: 2021. - 122 с.

12. Маҷидова Б., Юнусова Н. Асосҳои таҳсилоти фарогир. [Матн] / Б. Маҷидова, Н. Юнусова // - Душанбе 2023.

13. Маҷидова. Б., Дадобоева М. Асосҳои логопедия. [Матн] / Б.Маҷидова. М.Дадабоева // - Душанбе: 2018. - 138 с.

14. Рамазонова Р., Самадова Ш. Проблемаҳои психологию педагогии мутобиқшавии хонандагони маъюб ба мактаб. [Матн] / Р.Рамазонова Ш.Самадова // – Душанбе 2021. с. 42 - 47

15. Рамазонова Р., Сатторов Қ. Моҳият ва мазмуни консепсияи «Мутобиқшавии иҷтимоию педагогии хонандагони нуқсони нутқдошта”. [Матн] / Р.Рамазонова Қ.Сатторов // - Душанбе 2021. с. 32 – 38

16. Рамазонова Р.С., Сатторов Қ.Н. Роҳу усулҳои ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ дар мутобиқшавии хонандагони имконияташон маҳдуд ба таҳсилоти иловагӣ [Матн] / Р.С.Рамазонова, Қ.Н.Сатторов // - Душанбе – 2024 №7 с 295-298

17. Цукерман И.В. Обучение глухих и слабослышащих в вузах и техникумах и их последующая трудовая деятельность // Совершенствование учебно-воспитательной работы в вечерних и профессиональных школах для глухих и слабослышащих. [Текст] / И.В. Цукерман // - Л., 1986.

ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ - ОМИЛИ АСОСИИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ НАВРАСОНУ ҶАВОНОН

САТТОРЗОДА Бобоҷон Абдуҷаббор *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи ҳуқуқи иқтисодӣ, молиявӣ ва зиддикорупсионии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Сурога: 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Нахимов, 64/14.* ***Тел.:*** *(+992) 985-08-96-86.*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур тарбияи ҳуқуқиву ахлоқии хонандагон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Муаллиф иброз медорад, ки тарбияи ҳуқуқӣ ба маърифати ҳуқуқӣ, ба омӯзиши қонунҳо, нормаҳои ахлоқ, таърих, осори адабӣ, ҳунару санъат, расму оин, анъанаҳои миллӣ такя мекунад. Тарбияи маънавии инсон ба тарбияи ахлоқии шаҳрванд наздик аст. Ҳар ду аз ҳамдигар ғизо мегиранд ва дар тарбияи ҳуқуқии шаҳрванд вазифаҳои муштаракро анҷом медиҳанд. Пас, тарбияи ахлоқӣ ҷузъи таркибии маърифати ҳуқуқӣ буда, муносибати одамонро дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ ба танзим медарорад.

Танҳо дар сурати ба инобат гирифтани ҳамаи паҳлуҳои тарбия инсони баркамол ва дар ҷомеа шахсияти комилро ба воя расонидан мумкин аст.

Калидвожаҳо: *маърифати ҳуқуқӣ, тарбияи ахлоқӣ, ҳуқуқвайронкунӣ, оила, хонанда, муассисаҳои таҳсилотӣ, муҳити таълим, шахсият.*

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ - ОСНОВНОЙ ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ

САТТОРЗОДА Бободжон Абдужаббор *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Нахимова, 64/14.* ***Тел.:*** *(+992) 985-08-96-86.*

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы правового и нравственного воспитания учащихся. Автор отмечает, что правовое воспитание опирается на правовую культуру, изучение законов, норм морали, истории, литературного наследия, искусства, обычаев, традиций и национальных ценностей. Духовное воспитание человека тесно связано с нравственным воспитанием гражданина. Оба направления взаимосвязаны и дополняют друг друга, выполняя общие задачи в процессе правового воспитания личности. Следовательно, нравственное воспитание является составной частью правового сознания и регулирует отношения людей в общественной и личной жизни. Только при учёте всех аспектов воспитания возможно сформировать гармонично развитую личность и полноценного члена общества.

Ключевые слова: *правовое сознание, нравственное воспитание, правонарушение, семья, ученик, образовательные учреждения, образовательная среда, личность.*

LEGAL EDUCATION AS THE MAIN FACTOR IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF ADOLESCENTS AND YOUTH

SATTORZODA Bobojon Abdujabbor *- PhD in Pedagogy, Associate Professor at the Department of Economic, Financial and Anti-Corruption Law, Tajik State University of Finance and Economics. Address: 64/14 Nakhimov Street, Dushanbe 734055, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 985-08-96-86.*

Annotation. This article examines the issues of legal and moral education of students. The author states that legal education is based on legal awareness, the study of laws, moral norms, history, literary heritage, art, customs, traditions, and national values. The spiritual upbringing of a person is closely connected with the moral education of a citizen. Both are interconnected and complement each other, fulfilling common tasks in the process of legal education of an individual. Therefore, moral education is an integral part of legal awareness and regulates human relations in both social and personal life. Only by taking into account all aspects of education is it possible to raise a well-rounded individual and a fully developed member of society.

Keywords: *legal awareness, moral education, offenses, family, students, educational institutions, educational environment, personality.*

Тарбия ин раванди мураккаб мебошад ва паҳлуҳои гуногун дорад. Агар дар ягон самт шахс аз тарбия бенасиб монад, албатта, ба ташаккулёбии ӯ таъсири муайян хоҳад гузошт. Чунончи, агар дар раванди донишомӯзӣ дониши ахлоқӣ инкор шавад, шахсият аз ахлоқ дур ба воя мерасад.

Тарбия бо ҳама паҳлуҳояш аз хонавода сар карда минбаъд дар дигар институтҳои тарбиявӣ - кӯдакистонҳо, муассисаҳои таҳсилоти умумии миёна ва донишгоҳҳо дар ташаккулёбии шахсияти ҷисман ва руҳан солим нақш мебозад. Тарбияи ҳуқуқӣ ба маърифати ҳуқуқӣ, ба омӯзиши қонунҳо, нормаҳои ахлоқ, таърих, осори адабӣ, ҳунару санъат, расму оин, анъанаҳои миллӣ такя мекунад. Танҳо дар сурати ба инобат гирифтани ҳамаи паҳлуҳои тарбия инсони баркамол ва дар ҷомеа шахсияти комилро ба воя расонидан мумкин аст.

Ҷомеа аз институтҳое иборат аст, ки шахсиятҳои баркамоли ҷомеаи солим ва рушдкардаро бунёд мекунанд.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тағйироти босуръати иҷтимоӣ масъалаи рафтори ҳуқуқии ҷавонон, махсусан донишҷӯён, яке аз самтҳои муҳими тарбия маҳсуб меёбад. Имрӯз ҷомеаҳоро зарурияте ба миён омадааст, ки стратегияи оқилонаи рушди фарҳанги миллӣ ва умумибашариро раҳандозӣ намуда, онро дар самти таълиму тарбияи насли наврас татбиқ намоянд, то ки он ангезаҳои фарҳангие, ки ба ҷомеаҳо мушкилӣ, ба ҷумла мушкилиҳои равонӣ, ҳуқуқӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ эҷод менамояд, бартараф карда шуда, мубориза барои рушди фарҳанги миллии солиму пешбарандаи ахлоқ пурзӯр карда шавад.

Наврасону ҷавонон, ба хусус муҳассилин, ҳамчун қишри фаъол ва ояндасозии ҷомеа дар муҳити мураккаби иҷтимоӣ қарор доранд, ки дар он омилҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, психологӣ, фарҳангӣ ва ахлоқӣ ба рафтори онҳо таъсири мустақим мерасонанд.

Ҷомеаи имрӯза талаботҳои муайянро дар тарбияи ҳуқуқиву фарҳангӣ барои ба вуҷуд овардани заминаҳои ташаккули ҳаматарафи инсонҳо ба миён мегузорад. Зарурияти тарбияи ҳуқуқии насли наврасе, ки қодир бошад дар муносибатҳои нави иқтисодиву иҷтимоӣ ҳамчун насли ояндасоз баромад кунад, яке аз масъалаҳои мубрам ва мушкил пеши ҷомеа меистад.

Аз чӣ гуна омода намудани насли навраси аз лиҳози маърифати ҳуқуқӣ ташаккулёфта рушди ояндаи иқтисодиву иҷтимоии ҷомеа вобаста аст.

Аз ин рӯ, дар илмҳои педагогӣ, психологӣ ва иқтисодии ҷомеа имрӯзҳо ба тарбияи фарҳангиву маърифатии насли наврас таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад.

Дар ҷомеаи имрӯза мувофиқати ахлоқӣ ва фарҳангӣ дар шуури наврасону ҷавонон тезу тунд гаштааст. Дар ин маврид таваҷҷуҳи хосеро бояд ба тарбияи ахлоқӣ ва фарҳангии насли наврас, ки системаи арзишҳои маънавии онҳо дар раванди ташаккулёбӣ мебошад, равон намуд.

Маҳз ҳамин талабот зарурияти тарбияи фарҳангиро афзун мекунад, зеро маҳз дар синну соли наврасӣ ва ҷавонӣ азхудкунии фаъоли арзишҳои ҷомеа оғоз меёбад, ташаккули босуръати шахсият, ки насли ояндасози ҷомеа маҳсуб мешавад, сурат мегирад.

Зиндагии инсон ду паҳлу дорад - моддӣ ва маънавӣ. Дунёи моддӣ ин таъмини истеъмолии моддии инсон буда, дунёи маънавӣ тарафи маънавиёти инсонро фаро мегирад. Дар дунёи маънавӣ ботин, сират, маънавиёт ва ахлоқи инсон инкишоф ёфта, ӯ ба як шахсияти иҷтимоии дорои ахлоқу одоби ҳамида табдил меёбад ва ба самти расидан ба камолоти инсонӣ -зинаи олии ташаккули маънавии инсон роҳ мепаймояд.

Аз ин рӯ, дар баробари рушду ташаккул додани малака ва маҳоратҳои донишомӯзии таълимгирандагон ба тарбияи ахлоқии онҳо низ таваҷҷуҳ зоҳир намудан ҳатмист. Агар тарбияи донишомӯзӣ барои донишманд шудани хонанда мусоидат намояд, тарбияи фарҳангӣ ӯро ба шахси аз ҳама ҷиҳат бомаърифат, накӯкор ва наҷиб ҳидоят кунад, тарбияи ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ӯро аз даст задан ба рафтори зишт, вайрон намудани меъёрҳои ахлоқ, содир намудани ҳуқуқвайронкуниву рафторҳои девиантӣ пешгирӣ менамояд. Ин сифатҳо дар инсон фаъолияти нексиришт, ростқавлӣ, ҳалолкориву ҳалолхӯрӣ, адлу инсоф, саховатмандӣ ва амсоли инро ба вуҷуд меоранд.

Бояд зикр намуд, ки ахлоқу маънавиёт унсурҳоеанд, ки қисматҳои дигари тарбияро, ба вижа тарбияи маърифативу ҳуқуқиро, бо ҳам мепайванданд ва асоси фаъолияти шаҳрвандро ташкил медиҳанд.

Илму фарҳанг дунёи маънавии инсонро ташаккул медиҳанд. Забон, адабиёт, таърих манбаъҳои хаттӣ ва шифоҳӣ, осори арзишманди динӣ, ёдгориҳои таърих, асарҳои санъат, барномаҳои радио, телевизион, маводи компютер, шабакаи васоити ахбори умум дар тарбияи ахлоқию маънавӣ, олами маънавии инсон нақши бориз дошта, дар тарбияи ҳуқуқии инсон муҳимтарин васоил ба ҳисоб мераванд.

Тарбияи маънавии инсон ба тарбияи ахлоқии шаҳрванд наздик аст. Ҳар ду аз ҳамдигар ғизо мегиранд ва дар тарбияи ҳуқуқии шаҳрванд вазифаҳои муштаракро анҷом медиҳанд. Пас, тарбияи ахлоқӣ ҷузъи таркибии маърифати ҳуқуқӣ буда, муносибати одамонро дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва шахсӣ ба танзим медарорад.

Бояд ёдовар шуд, ки ахлоқ ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ ҳамаи муносибатҳои хулқу одобии одамонро дар бар мегирад. Он бештар ба шароити моддии ҷамъият вобаста буда, ҳастии ҷамъиятии одамонро инъикос мекунад. Фарҳанг ва ахлоқ ба якдигар зич алоқаманд буда, бе якдигар вуҷуд дошта наметавонанд. Инсон дар ҷомеа аз рӯйи қонуну қоидаҳои ахлоқиву фарҳангии дар он ҷомеа вуҷуд дошта зиндагӣ ва кор мекунад. Ин аст, ки дар баробари тағйир ёфтани сохтори ҷамъият паҳлуҳои ахлоқиву фарҳангии одамон низ тағйир меёбанд. Маҳз ахлоқ одобу рафторро, ки он хосияти фарҳангии муносибати одамонро нисбат ба аҳли ҷомеа, давлат ва истеҳсолот нишон медиҳад, муайян мекунад. Фарқи ахлоқ аз одоб дар он аст, ки ахлоқ ба донишу ҷаҳонбинии шахс вобаста аст, одоб бошад, рафторест, ки ҳаракату муносибатҳои шахсро дар ҷомеа фаро мегирад ва ҳар ду маҳз дар натиҷаи таълиму тарбияи фарҳангиву ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ Эмомалӣ Раҳмон аҳамияти тарбияи кӯдакро муҳим ҳисобида, таъкид менамояд, ки масъалаи тарбия танҳо оилавӣ нест, балки давлатӣ ва иҷтимоӣ мебошад [7].

Тарбияи ахлоқиву ҳуқуқӣ раванди пайдарпайест, ки он аз хонавода шуруъ гардида, дар муассисаҳои томактабӣ, пасон дар мактаб идома меёбад.

Тибқи Конститутсия, оила ҳамчун асоси ҷомеа, таҳти ҳимояи давлат мебошад ва модарону кӯдакон аз ҳимояи махсус бархӯрдоранд [3].

Оила ҳамчун институти асосии иҷтимоӣ дар ташаккули шахсияти наврасону ҷавонон нақши муҳим дорад. Дар оилаҳои нопурра ё дар ҳолати муҳоҷирати яке аз волидайн, чуноне ки дар боло қайд намудем, назорати иҷтимоӣ суст мешавад. Ин ҳолат метавонад ба кам шудани масъулияти иҷтимоии ҷавонону наврасон оварда расонад. Пас хонавода ин муҳитест, ки барои инкишофи шахсият нақши муҳим мебозад, нақши он дар ҳаёти ҷомеа ва давлат назаррас буда, барои тарбияи насли наврас, барои таъмини оромии ҷамъиятӣ ва рушди ҷомеа низ мусоидат менамояд. Бинобар ин, солимии муҳити хонаводагӣ ин шарти асосии тарбияи ҳуқуқӣ мебошад.

Дар ин росто, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат-Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон махсус таъкид мекунанд, ки: ”Яке аз омилҳои асосии ташаккули шахсияти кӯдак мавқеи тарбиявии падару модар мебошад, ки тарзи умумии тарбияро муайян менамояд. Роҳи асосии таъсиррасонии калонсолон ба ташаккули шахсияти кӯдак ба онҳо омӯзонидани меъёрҳои ахлоқист. Рафтору муносибатҳои калонсолон метавонанд барои кӯдак чун намуна хизмат кунанд” [9, с.11].

Муҳити таълимӣ яке аз омилҳои муҳими пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ мебошад. Сатҳи пасти шароити иҷтимоӣ дар баъзе муассисаҳои таълимӣ ва мушкилоти иқтисодии хонандагон метавонад ба рафтори онҳо таъсир расонад. Мушкилоти асосӣ дар ин самт аз кам муҳайё гаштани шароити иҷтимоӣ барои хонандагони камбизоат, набудани дастгирии молиявӣ, сатҳи пасти фаъолиятҳои беруназсинфӣ, таъсири муҳити манфии иҷтимоӣ ба шумор мераванд. Ба андешаи мутахассисон таҳсилоти босифат воситаи асосии пешгирии рафтори зиддиқонунист [8, с. 124].

Дар муассисаҳои таълимӣ тарбияи ҳуқуқии хонандагон дар руҳияи ватандӯстӣ, миллатпарастӣ, инсондӯстӣ, поквиҷдонӣ, садоқат ба халқу миллат, ростқавлӣ ва назорат бурдан аз болои рафтори худу арзёбӣ кардани ин рафтор раҳандозӣ карда мешавад.

Имрӯзҳо, ки системаи маориф дар раванди таълими ба салоҳиятнокӣ нигаронидашуда амал мекунад, тарбия ҷавҳари таълими салоҳиятнокро ташкил медиҳад. Тақозои ин низом дар он аст, ки муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва таҳсилоти олии касбӣ бояд инсони ташаккулёфтаро омодаи шоҳроҳи зиндагӣ намоянд.

Муҳаққиқони соҳа низ дар он андешаанд, ки салоҳияту салоҳиятнокӣ дар аксари вожаву мафҳумҳо ҳамчун таҷассумгари фаъолият, зиндагӣ ифода меёбад. Масалан, «инсон», «инсонгароӣ», «тарбия», «худшиносӣ». «маърифати баланд», «маҳорату малака», «китобу китобхонӣ», «забондонӣ», «бовар ба худ», «имону виҷдон», «иродаи қавӣ», «зебоипарастӣ», «ватан, ватандорӣ», «миллат», «арзишҳои миллӣ ва эҳтирому ҳифзи онҳо», «муҳаббат ба якдигар», «таҳаммулпазирӣ», «фурӯтанӣ», «сулҳпарварӣ» ва амсоли онҳо.

Дар хонандагон ташаккул додани ин вожаву мафҳумҳои дар боло ёдрасгардида барои ҳамчун шахсият тарбия ёфтану минбаъд дар ҷомеа зиндагӣ ва фаъолият намудани онҳо роҳ мекушояд.

Яъне тарбияи маърифати ҳуқуқӣ дар муассисаҳои таълимӣ дар асоси арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ ба амал бароварда мешаванд ва он пеш аз ҳама аз ташаккул додани муносибати неки одам ба ҷамъият иборат аст. Ин, яъне, дар рӯҳияи адолатпарастӣ, инсондӯстӣ, муҳаббат ба халқу ватан тарбия ёфтан аст ва бояд қайд кард, ки муносибати мазкур аслан дар дарсҳо, машғулиятҳои берун аз синфӣ амалӣ карда мешаванд.

Ба ҳамин тариқ, тарбия ва ташаккули шахсияти бомаърифат дар хонандагон ҷузъи муҳимми таълим ва тарбияи ахлоқии муассисаҳои таҳсилотӣ ва дигар ниҳодҳои таълимӣ ба шумор рафта, дар ташаккули шахсияти комил, ватандӯстиву фарҳангпарастии хонандагон саҳми босазо мегузорад. Моҳияти ин тарбия дар шуури хонандагон бедор намудани дарки он аст, ки маърифати ҳуқуқӣ як раванди зина ба зинаи таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии инсон буда, ҳамчун асос барои ягонагии миллӣ, устувории ҷамъият ва рушди давлат хизмат мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Азимов Н. Б. «Ҷиноятқории ноболиғон ва роҳҳои пешгирӣ намудани он». Душанбе, 2011.

2. Барномаи давлатии ислоҳот ва рушди муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2012-2022.

3. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2016.

4. Кошепов В. П., Морогулова И. Л. «Уголовная ответственность несовершеннолетних». Москва, 1999. Захираҳои интернетӣ, санаи мурочиат: 01.11.2024.

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзандон». Душанбе, 2011.

6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак». Душанбе, 2024.

7. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ. Душанбе, 26 декабри соли 2019. 47 с.

8. Профилактика преступности несовершеннолетних: понятие, характеристика, причины, этапы. Захираҳои интернетӣ, санаи мурочиат: 22.03.2026.

9. Раҳмон Э. Рушди маориф - асоси таҳкими аркони давлат. Душанбе, 2009.

10. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2012 тасдиқ шудааст.

КОРОТКИЕ КВАДРАТИЧНЫЕ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИЕ СУММЫ С ПРОСТЫМИ ЧИСЛАМИ В БОЛЬШИХ ДУГАХ

ШАРИФЗОДА М. С. *- Институт математики имени академика А. Джураева Национальной академии наук Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 988-83-88-72.* ***E-mail:*** *mashrab.sharifzoda.92@mail.ru*

Аннотация. В больших дугах $\mathfrak{M}(\mathcal{L}^b), \tau = y^3x^{-1}\mathcal{L}^{-b_1 l}$ *за* исключением малой окрестности их центров при $y \geq x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}^{c_2}$, $c_2 = \frac{2A+24+(\sqrt{2}-1)^{21}}{2\sqrt{2}-1}$ получена нетривиальная оценка вида

$$\sum_{x-y<n\leq x} \Lambda(n)e(\alpha n^3) \ll y\mathcal{L}^{-A},$$

где A, b_1, b - произвольные фиксированные положительные числа.

Ключевые слова: *короткая тригонометрическая сумма с простыми числами, большие дуги, плотностная теорема, L-функция Дирихле.*

БАҲОИ СУММАҲОИ КӮТОҲИ КВАДРАТИИ ТРИГОНОМЕТРӢ БО АДАДҲОИ СОДА ДАР КАМОНҲОИ КАЛОН

ШАРИФЗОДА М. С. *- Институти математикаи ба номи академик А. Ҷӯраеви Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 988-83-88-72.* ***E-mail:*** *mashrab.sharifzoda.92@mail.ru*

Аннотатсия. Дар камонҳои калон $\mathfrak{M}(\mathcal{L}^{b})$, $\tau = y^3x^{-1}\mathcal{L}^{-b_1}$, ба ғайр аз атрофи хурди марказҳои онҳо, ҳангоми $y^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}^{c_2}$, $c_2 = \frac{2A+24+(\sqrt{2}-1)^{b_1}}{2\sqrt{2}-1}$ будан баҳои ғайритривиалии зерин гирифта шудааст:

$$\sum_{x-y<n\leq x} \Lambda(n)e(\alpha n^3) \ll y\mathcal{L}^{-A},$$

ки дар ин ҷо A, b_1, b - ададҳои мусбати дилхоҳи собит мебошанд.

Калидвожаҳо: *суммаҳои кӯтоҳи тригонометрӣ бо ададҳои сода, камонҳои калон, теоремаи зичӣ, L-функсияи Дирихле.*

SHORT QUADRATIC EXPONENTIAL SUMS OVER PRIMES IN MAJOR ARCS

SHARIFZODA M. S. *- A. Dzhuraev Institute of Mathematics, National Academy of Sciences of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 988-83-88-72.* ***E-mail:*** *mashrab.sharifzoda.92@mail.ru*

Annotation. In major arcs $\mathfrak{M}(\mathcal{L}^{b})$, $\tau = y^3x^{-1}\mathcal{L}^{-b_1}$, outside a small neighbourhood of their centres, for $y^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}^{c_2}$, $c_2 = \frac{2A+24+(\sqrt{2}-1)^{b_1}}{2\sqrt{2}-1}$ a nontrivial estimate of the following form is obtained:

$$\sum_{x-y<n\leq x} \Lambda(n)e(\alpha n^3) \ll y\mathcal{L}^{-A},$$

where $A, b1, b$ are arbitrary fixed positive numbers.

Keywords: *short exponential sums over primes, major arcs, density theorem, Dirichlet L-function.*

Согласно теореме Дирихле о приближении действительных чисел рациональными числами, всякое число $\boldsymbol{\alpha}$ *из промежутка* $[\mathbf{0},\mathbf{1}]$, $\text{æ}\boldsymbol{\tau} = \mathbf{1}$ *представимо в виде*

$$\boldsymbol{\alpha} = \frac{\mathbf{a}}{\mathbf{q}} + \boldsymbol{\lambda}, (\mathbf{a},\mathbf{q}) = \mathbf{1}.\ \mathbf{1} \le \mathbf{q} \le \boldsymbol{\tau}, \qquad |\boldsymbol{\lambda}| \le \frac{\mathbf{1}}{\mathbf{q}\boldsymbol{\tau}}, \qquad (\mathbf{1})$$

Через $\mathfrak{M}(\boldsymbol{P})$ обозначим те числа $\boldsymbol{\alpha}$, для которых $\boldsymbol{q} < \boldsymbol{P}$, а через $\boldsymbol{m}(\boldsymbol{P})$ оставшиеся $\boldsymbol{\alpha}$. $\mathfrak{M}(\boldsymbol{P})$ и $\boldsymbol{m}(\boldsymbol{P})$ соответственно называются большими и малыми дугами.

И.М.Виноградов [1] первым начал изучать короткие тригонометрические суммы с простыми числами. Для сумм вида

$$\boldsymbol{S_k(\alpha; x, y)} = \sum_{\boldsymbol{x-y<n\le x}} \boldsymbol{\Lambda(n) e(\alpha n^k)}$$

При $\boldsymbol{k} = \mathbf{1}$, используя свой метод оценок сумм с простыми числами, он доказал нетривиальную оценку в малых дугах

$$\boldsymbol{m}(\mathbf{exp}(\boldsymbol{c}(\boldsymbol{lnlnx})^{\mathbf{2}})), \boldsymbol{\tau} = \boldsymbol{x}^{\frac{\mathbf{1}}{\mathbf{3}}} \text{ при } \boldsymbol{y} > \boldsymbol{x}^{\frac{\mathbf{2}}{\mathbf{3}}+\boldsymbol{\varepsilon}},$$

снову которой, наряду с «решетом Виноградова», при $\kappa = 1$ составляют оценки коротких двойных тригонометрических сумм.

Дж.Лю и Ж.Тао [2,3], изучая сумму $S_2(\alpha;\ x, y)$, $y > x^{\theta_2}$ условно (в предположении справедливости расширенной гипотезы Римана) при $\theta_2 = \frac{2}{3} + \varepsilon$ и безусловно воспользовавшись теоремой М.Ютилы о четвёртом моменте L- функций Дирихле в критической прямой при $\theta_2 = \frac{11}{16} + \varepsilon$ доказали, что для любого $A > 0$ существуют константы $c_i > 0, i = 1,2,3$ и справедливо соотношение

$$S_2(\alpha;\ x, y) = \begin{cases} M_2(\alpha;\ x, y) + O\left(\frac{y}{\mathcal{L}^A}\right), q \le \mathcal{L}^{c_1}, \quad |\lambda| \le \frac{1}{xy\mathcal{L}^{c_2}}; \\ O\left(\frac{y}{\mathcal{L}^A}\right), \qquad \text{в противном случае,} \end{cases}$$

$$M_2(\alpha;\ x, y) = \frac{1}{\varphi(q)} \sum_{\substack{h=1 \\ (h,q)=1}}^{q} e\left(-\frac{ah^2}{q}\right) \int_{x-y}^{x} e(\lambda u^2) du, \quad \tau = \frac{y^3}{x\mathcal{L}^{c_3}}$$

В работе [4.5] с использованием теоремы о втором моменте L-функций Дирихле в критической прямой, точнее с помощью её следствия о плотности нетривиальных нулей L-функций Дирихле в узких прямоугольниках критической полосы для сумм $S_k(a; x, y)$ при $k \ge 3$ в малой окрестности центра больших дуг была доказана асимптотическая формула с остаточным членом, а в больших дугах за исключением малой окрестности их центров была найдена нетривиальная оценка.

Методика изучения поведения сумм $S_k(a; x, y)$ при $k = 2$ в некоторых моментах отличается от случая $k \ge 3$. Методом работы [4,5], с учётом особенности квадратичной суммы в работе [6] была получена асимптотическая формула с остаточным членом для коротких квадратичных тригонометрических сумм с простыми числам и $S_2(\alpha;\ x, y)$в малой окрестности центра больших дуг $\mathfrak{M}(\mathcal{L}_x^b)$ при $\tau = y^3 x^{-1} \mathcal{L}_x^{-b_1}$

В этой работе, воспользовавшись теоремой о плотности нулей L-функций Дирихле в узких прямоугольниках критической полосы в сочетании с методами работ [7-9], доказана нетривиальная оценка коротких квадратичных тригонометрических сумм с простыми числами $S_2(\alpha;\ x, y)$ в больших дугах $\mathfrak{M}(\mathcal{L}_x^b))$ за исключением малой окрестности их центров при $\tau = y^3 x^{-1} \mathcal{L}_x^{-b_1}$.

Теорема 1. Пусть $x \ge x_0, A, b, b_1$ - произвольные фиксированные положительные числа, каждое α из промежутка $[-\text{æ}, 1 - \text{æ}], \text{æ}\tau = 1$ представимо в виде (1), причём

$1 \le q \le \mathcal{L}_x^b$ *и* $\tau = y^3x^{-1}\mathcal{L}_x^{-b_1}$. Тогда при $y \ge x\hat{}(1 - \frac{1}{9-4\sqrt{2}}\mathcal{L}_x^{c_2}$, $c_2 = \frac{2A+24+(\sqrt{2}-1)^{b-1}}{2\sqrt{2}-1}$ и $\lambda > (8\pi y^2)^{-1}$ *имеет место оценка*

$$S_2(\alpha; x, y) \ll y\mathcal{L}_x^{-A}.$$

Схема доказательство теоремы. Поступая аналогично, как при доказательстве основой теоремы работы [4], полагая $\boldsymbol{k = 2}$ при $\mathbf{x > x_0, A, b, b_1}$ - произвольные фиксированные положительные числа, каждое $\boldsymbol{\alpha}$ из промежутка $[-æ, \mathbf{1} - æ], æ\boldsymbol{\tau = 1}$ представимо в виде (1), причём $\mathbf{1 \le q \le \mathcal{L}_x^b}$ и $\boldsymbol{\tau = y^3x^{-1}\mathcal{L}_x^{-b_1}}$, то при $\boldsymbol{T_0 = (xy^{-1} + |\lambda|x^2)q^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^{A+3}}$, имеем асимптотическую формулу:

$$S_2(\alpha; x, y) = \frac{1}{\varphi(q)} \sum_{\substack{h=1 \\ (a,q)=1}}^{q} e\left(\frac{an^2}{q}\right) \int_{x-y}^{x} e(\lambda u^2)du,\ W(\alpha; x, y) + 0\left(\frac{y}{\mathcal{L}_x^A}\right), \qquad (2)$$

$$|W(\alpha; x, y)| \ll \frac{\mathcal{L}_x}{\sqrt{q}} \sum_{x \bmod q} \mathcal{W}(\lambda, \chi),\quad \mathcal{W}(\lambda, \chi), = \sum_{\substack{|\gamma| \le T_0 \\ \rho \ne \beta_1}} |I(\rho, \lambda)|, \qquad (3)$$

$$|\boldsymbol{I(\rho, \lambda)| \ll x^\beta \min\left(\frac{y}{x}, \frac{1}{\min|\gamma + 4\lambda u^2|}, \quad \frac{1}{\sqrt{|4\pi\lambda u^2 - \gamma|}}\right)}, \qquad (4)$$

где $\boldsymbol{\beta_1}$ - действительный нуль, если по модулю $\boldsymbol{q}$ существует действительный характер $\boldsymbol{\chi_1}$ такой, что $\boldsymbol{L(s, \chi_1)}$ имеет действительный нуль $\boldsymbol{\beta_1 \ge 1 - c/\ln q}$. Также в основной теореме работы [4] было показано, что в формулах (3) и (4), не ограничивая общности, можно считать $\boldsymbol{\lambda \ge 0}$. Случай $\boldsymbol{\lambda \le 0}$ с помощью соотношения $\boldsymbol{\mathcal{W}(\lambda, \chi) = \mathcal{W}(-\chi, \lambda)}$, сводится к случаю $\boldsymbol{\lambda \ge 0}$.

Вводим дополнительный параметр $\boldsymbol{H = 8\pi\lambda xy}$, удовлетворяющий при $\boldsymbol{\lambda > (8\pi y^2)^{-1}}$условию $\boldsymbol{H \ge xy^{-1}}$ и все нетривиальные нули $\boldsymbol{\rho = \beta + i\gamma}$функции $\boldsymbol{L(s, \chi)}$ с условием $|\boldsymbol{\gamma}| \le \mathrm{T_0}$ разобьём на множества $\boldsymbol{D_1, D_2}$ и $\boldsymbol{D_3}$:

$$D_1 = \{\rho : -T_0 < \gamma < — 4\pi\lambda x^2 - H\},$$
$$D_2 = \{\rho : -4\pi\lambda x^2 \le \gamma \le -4\pi\lambda(x - y)^2 + H\},$$
$$D_3 = \{\rho : -4\pi\lambda(x - y)^2 + H < \gamma \le T_0\}.$$

Через $\mathcal{W}(\lambda, \chi), j = 1,2,3$ обозначим сумму модулей интеграла $I(\rho, \lambda)$по нулям ρ, принадлежащим множеству $\mathrm{D_j}$. Воспользовавшись этим обозначением, представим сумму $\mathcal{W}(\lambda, \chi)$, которая определяется формулой (3), в виде

$$\mathcal{W}(\lambda, \chi) = \mathcal{W}_1(\lambda, \chi) + \mathcal{W}_2(\lambda, \chi) + \mathcal{W}_3(\chi, \lambda). \qquad (5)$$

Поступая ещё раз аналогично, как в основой теореме работы [4], при $\boldsymbol{j = 1, 2}$ получим следующие оценки:

$$\boldsymbol{\mathcal{W}_j(\lambda, \chi) \ll \frac{\mathcal{L}_x}{\lambda xy} \max_{|T| \le T_0} \sum_{T - \lambda x^2 y < \gamma \le T} x^\beta}$$

Пользуясь явным значением параметра $\boldsymbol{H = 8\pi\lambda xy}$ и третьей оценкой формулы (4), а также специальным представлением множества $\boldsymbol{D_2}$, получим

$$\boldsymbol{\mathcal{W}_2(\lambda, \chi) \ll \frac{1}{\sqrt{\lambda x^2}} \max_{|T| \le T_0} \sum_{T - \lambda xy < \gamma \le T} x^\beta}$$

Подставляя эту оценку и оценки $\boldsymbol{\mathcal{W}_1(\lambda, \chi)}$ и $\boldsymbol{\mathcal{W}_2(\lambda, \chi)}$ в (5), а затем воспользовавшись условием $\boldsymbol{\lambda > (8\pi y^2)^{-1}}$, и получим:

$$\boldsymbol{\mathcal{W}(\lambda, \chi) \ll \left(\frac{1}{\sqrt{\lambda x^2}} + \frac{\mathcal{L}_x}{\lambda xy}\right) \max_{|T| \le T_0} \sum_{T - \lambda xy < \gamma \le T} x^\beta \ll \frac{\mathcal{L}_x}{\sqrt{\lambda q x^2}} \max_{|T| \le T_0} \sum_{T - \lambda xy < \gamma \le T} x^\beta.}$$

Отсюда и из оценки (3), найдём

$$\boldsymbol{|\mathcal{W}(\alpha; x, y)| \ll \frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{\lambda q x^2}} \max_{|T| \le T_0} x^u \sum_{\chi \bmod q} \sum_{T - \lambda xy < \gamma \le T} x^\beta = \frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{\lambda q x^2}}.}$$

Воспользовавшись для $\mathcal{V}_q(T,U)$ при $U=\lambda xy$ формулой (11) работы [9], получим

$$|\mathcal{W}(\alpha;x,y)| \ll \frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{\lambda q x^2}} \max_{\substack{|T|\le T_0\\ 0{,}5\le u\le 1-\delta}} x^u \sum_{\chi \bmod q} \big(N(u,T,\chi)-N(u,T-\lambda xy,\chi)\big), \quad (6)$$

$$\delta=\delta(q,T_0)=\frac{c_1}{\max(\ln q,(\ln(T_0+3)\ln\ln(T_0+3))^{\frac{3}{4}}}.$$

Всюду ниже в этом параграфе будем считать, что для параметра y выполняется условие

$$x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{c_2} \le y \le x\mathcal{L}_x^{-A-0{,}5b-10}. \quad (7)$$

Из явного значения параметра T_0, условия $\lambda>(8\pi y^2)^{-1}$ и соотношения (7), находим $T(\lambda xy)^{-3} \ll \mathcal{L}_x^{-7}$Отсюда вытекает, что в сумме по $\chi \bmod q$, в (6) выполняется условие $\lambda xy \ge T^{\frac{1}{3}}$ то есть к этой сумме можно применить теорему о плотности нулей L-рядов Дирихле в узких прямоугольниках критической полосы (см. лемма 7 в [4]). Полагая в этой лемме

$$\varepsilon=\min\left(\frac{53}{3591\cdot 10^4},\frac{\delta}{3}\right), \quad (8)$$

Имеем

$$|\mathcal{W}(\alpha;x,y)| \ll \mathfrak{B}_1+\mathfrak{B}_2, \quad (9)$$

$$\mathfrak{B}_1=\frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{\lambda q x^2}} \max_{0{,}5\le u\le 0{,}75} x^u (q\lambda xy)^{\frac{4-4u}{3-2u}}$$

$$\mathfrak{B}_2=\frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{\lambda q x^2}} \max_{0{,}75\le u\le 1-\delta(q,T_0)} x^u (q\lambda xy)^{\frac{2}{y}(1-u)+\varepsilon}.$$

Оценка $\mathfrak{B}_1$. Имеем

$$\mathfrak{B}_1=\frac{y^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^{12}}{x^{\frac{1}{2}}} \max_{0{,}5\le u\le 0{,}75} \exp\big(f_1(u)\big),\ f_1(u)=u=u\ln x+\left(\frac{1}{u-1{,}5}+\frac{3}{2}\right)\ln(q\lambda xy),$$

$$f_1'(u)=\ln x-\frac{\ln(q\lambda xy)}{(u-1{,}5)^2}, \qquad f_1''(u)=\frac{2\ln(q\lambda xy)}{(u-1{,}5)^3}<0.$$

Покажем, что выполняется неравенство $f_1'(0{,}5)>0$. Пользуясь условиями

$$0\le\lambda\le\frac{1}{q\tau}, \qquad \tau=\frac{y^3}{x\mathcal{L}_x^{b_1}}, \qquad y\ge x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{c_2},$$

находим

$$-f_1'(0{,}5)=\ln(q\lambda xy)\le\ln\left(\frac{y}{\tau}\right)=\ln\left(\frac{x\mathcal{L}_x^{b_1}}{y^2}\right)\le\ln\left(\frac{\mathcal{L}_x^{b_1}}{x^{1-\frac{2}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{2c_2}}\right)=$$

$$=\ln\left(x^{-\frac{17}{31+8\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{b_1-2c_2}\right)=-\frac{17}{31+8\sqrt{2}}\mathcal{L}_x+\big(b_{-4c_2}\big)\ln\mathcal{L}_x<0.$$

Случай $q\lambda xy\le x^{\frac{9}{16}}$. Воспользовавшись условием рассматриваемого случая, имеем

$$f_1'(u)\ge f_1'(0{,}75)=\ln x-\frac{16}{9}\ln(q\lambda xy)\ge \qquad \ln x-\frac{16}{9}\ln x^{\frac{9}{16}}=0,$$

Следовательно функция $f_1(u)$ возрастает в интервале $0{,}5\le u\le 0{,}75$. Пользовавшись этим свойством, а затем соотношением (7), найдём

$$\mathfrak{B}_1=\frac{y^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^{12}}{x^{\frac{1}{2}}}\exp\big(f_1(0{,}75)\big)=\frac{y^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^{12}}{x^{\frac{1}{2}}}\exp\left(\frac{3}{4}\ln x+\frac{1}{6}\ln(q\lambda xy)\right)=$$

$$= (q\lambda xy)^{\frac{1}{6}} x^{\frac{1}{2}} y^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12} < x^{\frac{11}{32}} y^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12} = y \left(\frac{y^{\frac{11}{16}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{2A+24}}{y} \right)^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{-A} \ll y \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{-A}.$$

Случай $q\lambda xy > x^{\frac{9}{16}}$. Вводя дополнительные параметры μ и c, обозначая длины суммы y в виде

$$y = x^{1-\mu^2} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{c} \tag{10}$$

ищем наибольшее значение μ *и наименьшее значение* c, *что имеет место оценка*

$$\mathfrak{B}_1 \ll y \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{-A} \tag{11}$$

Воспользовавшись условиями доказуемой теоремы, а именно соотношениями

$$\frac{1}{y x^{\frac{7}{16}}} < q\lambda \le \frac{1}{\tau}, \qquad \tau = \frac{y^3}{x \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{b_1}}, \qquad y > x^{\frac{1}{2}}$$

находим

$$q\lambda xy \le \frac{xy}{\tau} = \left(\frac{x}{y}\right)^2 \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{b_1} < \left(\mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{0,5b_1}\right) \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{b_1} = 1.$$

Поэтому

$$f_1'(0{,}5) = \ln x - \ln(q\lambda xy) > \ln x > 0, \quad f_1'(0{,}75) = \ln x - \frac{16}{9} \ln(q\lambda xy) < 0,$$

и точка

$$u_0 = \frac{3}{2} - \left(\frac{\ln(q\lambda xy)}{\ln x} \right)^{\frac{1}{2}} < \frac{3}{2} - \left(\frac{9}{16}\right)^{\frac{1}{2}} = 34,$$

где $f_1'(u) = 0$ принадлежит интервалу $[0,5, 0,75]$. В этом интервале, как мы уже отмечали, также выполняется неравенство $f''(u) < 0$. Поэтому в этом интервале $0{,}5 \le u \le 0{,}75$ график функции $f(u)$ является выпуклым вверх, следовательно

$$\mathfrak{B}_1 = \frac{y^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12}}{x^{\frac{1}{2}}} \exp\left(f_1(u)\right) = x y^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12} \exp\left(g(q\lambda xy)\right), \tag{12}$$

здесь $g(t) = 22 \ln t - 2 (\ln t \ln x)^2$. Из условий рассматриваемого случая и формулы (10) следует, что

$$x^{\frac{9}{16}} \le q\lambda xy \le \frac{xy}{\tau} = \frac{x^2 \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{b_1}}{y^2} x^u \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{v}, \quad u = 2\mu^2, \quad v = b_1 - 2c. \tag{13}$$

Поэтому с учётом соотношения $t = qAxy > x^{\frac{9}{16}}$, имеем

$$g'(t) = \frac{3}{2t} - \frac{(\ln x)^{\frac{1}{2}}}{t (\ln t)^{\frac{1}{2}}} = \frac{9 \ln t - 4 \ln x}{2t (\ln t)^{\frac{1}{2}} \left(3 (\ln t)^{\frac{1}{2}} + 2 (\ln x)^{\frac{1}{2}}\right)} > 0.$$

то есть $g(t)$ в интервале своего изменения является возрастающей функцией, поэтому $g(q\lambda x^2 y) \le g(\mathrm{x}^{\mathrm{u}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{v})$. Пользуясь этим неравенством и соотношением $y^{-\frac{1}{2}} = x^{-\frac{1}{2} + \frac{u}{4}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{-\frac{b_1 - v}{4}}$, которое является следствием соотношения (13), правую часть (12) оценим следующим образом

$$\mathfrak{B}_1 \le x y^{\frac{1}{2}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12} \exp\left(g(x^u \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{v})\right) = y x^{\frac{1}{2} + \frac{u}{4}} \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12 - \frac{b_1 - v}{4}} \exp\left(g(x^u \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{v})\right) =$$

$$y \mathcal{L}_{\mathrm{x}}^{12 - \frac{b_1}{4} + \frac{7v}{4}} x^{\frac{7u}{4} + \frac{1}{2}} \exp\left(-2\sqrt{u} \mathcal{L}_{\mathrm{x}} \left(1 + \frac{v \ln \mathcal{L}_{\mathrm{x}}}{u \mathcal{L}_{\mathrm{x}}}\right)^{\frac{1}{2}} \right). \tag{14}$$

Пользуясь при $|t| < 0,1$ формулой

$$(1 + t)^{\frac{1}{2}} = 1 + \frac{t}{2} + R_1(t), \quad R_1(t, \theta) = -\frac{(1 - \theta) t^2}{8 (1 + \theta t)^{\frac{3}{2}}},$$

которая является следствием разложения функции $f(t) = (1+t)^{\frac{1}{2}}$ в ряд Ма- клорена с остаточным членом в форме Коши вида

$$f(t) = 1 + \sum_{n=1}^{m} \frac{\frac{1}{2}\left(\frac{1}{2}-1\right)\ldots\left(\frac{1}{2}-(n-1)\right)}{n!} t^n + R_m(t,\theta),$$

$$R_m(t,\theta) = \frac{f^{(m+1)}(\theta t)}{(m+1)!}(1-0)^m t^{m+1}, \quad 0 < \theta < 1,$$

$$f'(t) = \frac{1}{2}(1+t)^{-\frac{1}{2}}, \qquad f''(t) = -\frac{1}{4}(1+t)^{-\frac{3}{2}},$$

при $\boldsymbol{m=1}$. В этой формуле, рассматривая остаточный член $\boldsymbol{R_1(t,\theta)}$ как функцию от $\boldsymbol{\theta}$, имеем

$$\frac{\partial R_1(t,\theta)}{\partial \theta} = \frac{t^2(1+\theta t)^{\frac{3}{2}} + (1-\theta)t^2 \cdot \frac{3}{2}(1+\theta t)^{\frac{1}{2}} t}{8+(1+\theta t)^2} = \frac{\left((3-\theta)t+2\right)t^2}{16(1+\theta t)^{\frac{5}{2}}} > 0$$

Поэтому

$$\min R_1(t,\theta)) = R_1(t,0) = -\frac{t^2}{8}, \quad (1+t)^{\frac{1}{2}} = 1 + \frac{t}{2} + R_1(t) \geq 1 + \frac{t}{2} - \frac{t^2}{8}.$$

Следовательно

$$-2\sqrt{u}\mathcal{L}_x\left(1+\frac{v\ln\mathcal{L}_x}{u\mathcal{L}_x}\right)^{\frac{1}{2}} \leq -2\sqrt{u}\mathcal{L}_x\left(1+\frac{v\ln\mathcal{L}_x}{2u\mathcal{L}_x} - \frac{v^2\ln^2\mathcal{L}_x}{8u^2\mathcal{L}_x^2}\right) =$$

$$= \ln x^{-2\sqrt{u}} + \ln \mathcal{L}_x^{-\frac{v}{\sqrt{u}}} + \frac{v^2\ln^2\mathcal{L}_x}{4u^{\frac{3}{2}}\mathcal{L}_x} \leq \ln x^{-2\sqrt{u}} + \ln \mathcal{L}_x^{-\frac{v}{\sqrt{u}}} + 1.$$

Подставляя найденную оценку в правую часть (14), находим

$$\mathfrak{B}_1 \ll y\mathcal{L}_x^{12-\frac{b_1}{4}+\frac{7v}{4}} x^{\frac{7u}{4}+\frac{1}{2}} \cdot x^{-2\sqrt{u}} \mathcal{L}_x^{-\frac{v}{\sqrt{u}}} = yx^{\frac{7}{4}u-2\sqrt{u}+\frac{1}{2}} \mathcal{L}_x^{12-\frac{b_1}{4}+\left(\frac{7v}{4}-\frac{1}{\sqrt{u}}\right)v}. \qquad (15)$$

Пользуясь соотношениями в формуле (13), показатели $\boldsymbol{x}$ и $\boldsymbol{\mathcal{L}_x}$ в правой части последнего неравенства выражаем через параметры $\boldsymbol{\mu}$ и $\boldsymbol{c}$, обозначив их соответственно через æ$(\boldsymbol{\mu})$ и $\boldsymbol{\omega(\mu,c)}$, имеем

Величина æ = æ$(\boldsymbol{\mu})$ является квадратичным многочленом относительно $\boldsymbol{\mu}$, имеющим два положительных корня. Большим корнем является $\boldsymbol{\mu_2}$:

$$\mu_2 = \frac{2\sqrt{2}+1}{7} = \frac{1}{2\sqrt{2}+1}, \qquad \mu_2^2 = \frac{1}{9-4\sqrt{2}}. \qquad (16)$$

Поэтому наибольшее значение параметра $\boldsymbol{\mu}$, при котором æ = æ$(\boldsymbol{\mu})$ − показатель $\boldsymbol{x}$ в оценке (15) равен нулю, является корень $\boldsymbol{\mu_2}$. При этом $\boldsymbol{\omega(\mu,c)}$- показатель $\boldsymbol{\mathcal{L}_x}$ при $\boldsymbol{\mu=\mu_2}$ определяется следующим образом

$$\omega(\mu_2, c) = 12 + \frac{2\sqrt{2}-1}{2} b_1 - \frac{2\sqrt{2}-1}{2} c.$$

И при $\boldsymbol{c=c_2}$, где

$$c_2 = \frac{2A + 24 + \left(2\sqrt{2}-1\right)b_1}{2\sqrt{2}-1},$$

имеет место равенство $\boldsymbol{\omega(\mu_2,c) = -A}$, то есть оценка (15) превращается в оценку (11). Таким образом, из представлений параметра y в виде (10) и параметра $\boldsymbol{\mu_k^2}$ в виде (16) следует, что оценка (11) имеет место при

$$y \geq x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}} \mathcal{L}_x^{c_2}.$$

Оценка $\boldsymbol{\mathfrak{B}_2}$. Сумму $\boldsymbol{\mathfrak{B}_2}$ представим в виде

$$\mathfrak{B}_2 = \frac{\mathcal{L}_x^2}{\sqrt{q\lambda x^2}} \max_{0,75 \leq u \leq 1-\delta(q,T_0)} x^u (q\lambda xy)^{\frac{2}{u}(1-u)+\varepsilon} =$$

$$= \frac{y^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^2}{x^{\frac{1}{2}}}(q\lambda xy)^{-\frac{1}{2}} \max_{0,75 \le u \le 1-\delta} f_2(u), \quad f_2(u) = x^u(q\lambda xy)^{\frac{2}{u}(1-u)+\varepsilon}, \quad \delta = \delta(q, T_0).$$

где функция $f_2(u)$ и её производная второго порядка $f''(u)$ положительны:

$$f_2'(u) = f_2(u)\left(\ln x - \frac{2}{u^2}\ln(q\lambda xy)\right),$$

$$f_2'(u) = f_2(u)\left(\left(\ln x - \frac{2}{u^2}\ln(q\lambda xy)\right)^2 + \frac{4}{u^2}\ln(q\lambda xy)\right) \ge$$

$$\ge \frac{4f_2(u)}{u^2}\ln(q\lambda xy) \ge \frac{4f_2(u)}{u^2}\ln\left(\frac{qx}{8\pi y}\right) > 0.$$

Следовательно график функции $f_2(u)$ является выпуклым вниз, поэтому

$$\mathfrak{B}_2 \le \frac{y^{\frac{1}{2}}\mathcal{L}_x^2}{x^{\frac{1}{2}}}(q\lambda xy)^{-\frac{1}{2}}\left(f_2(0,75) + f_2(1-\delta)\right) =$$

$$= y\left(x^{\frac{1}{4}}y^{-\frac{1}{2}}(q\lambda xy)^{\frac{1+6\varepsilon}{6}} + y^{-\frac{1}{2}}x^{\frac{1}{2}-\delta}(q\lambda xy)^{-\frac{1}{2}+\frac{2\delta}{1-\delta}+\varepsilon}\right)\mathcal{L}_x^2$$

Пользуясь условием рассматриваемого случая для параметра λ, найдём

$$\mathfrak{B}_2 \ll y\left(\frac{x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{c_2}}{y}\right)^{\frac{5+12\epsilon}{6}} x^{g(\varepsilon)}\mathcal{L}_x^{h(\varepsilon)} + y\left(\frac{x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{c_2}}{y}\right)^{\frac{2\delta}{1-\delta}+\varepsilon} x^{f(\varepsilon)}\mathcal{L}_x^{\nu(\varepsilon)}, \quad (17)$$

Где функции $g(\varepsilon)$, $h(\varepsilon)$, $f(\varepsilon)$ и $\nu(\varepsilon)$ определяются следующими соотношениями:

$$g(\varepsilon) = \left(\frac{1}{9-4\sqrt{2}} - \frac{3}{10+24\varepsilon}\right)\frac{5+12\varepsilon}{6};$$

$$h(\varepsilon) = \left(\frac{b_1+6\varepsilon}{5+12} - c_2\right)\frac{5+12\varepsilon}{6} + 2b;$$

$$f(\varepsilon) = \left(\frac{\delta+\delta^2+(1-\delta)\varepsilon}{2\delta+(1-\delta)\varepsilon} - \left(1 - \frac{1}{9-4\sqrt{2}}\right)\right)\left(\frac{2\delta}{1-\delta}+\varepsilon\right);$$

$$\nu(\varepsilon) = -c_2\left(\frac{2\delta}{1-\delta}+\varepsilon\right) + 2.$$

Теперь последовательно воспользовавшись неравенствами $40\sqrt{2} < 57$ и $c_2 > 0$, а также определением параметра ε из (8), каждую из функций $g(\varepsilon), h(\varepsilon)$, $f(\varepsilon)$ и $\nu(\varepsilon)$ оценим сверху. Имеем

$$g(\varepsilon) = -\frac{57-40\sqrt{2}}{588} + \left(3 - \frac{57-40\sqrt{2}}{245}\right)\varepsilon < -\frac{1}{10000},$$

$$h(\varepsilon)\frac{b_1}{6} + 2 + \varepsilon - \left(\frac{5}{6}+\varepsilon\right)c_2 < \frac{b_1}{6} + 2 + \varepsilon,$$

$$f(\varepsilon) = \delta + \delta^2 + (1-\delta)\varepsilon - \frac{40-4\sqrt{2}}{49}\left(2\delta + 2\delta^2 + \frac{2\delta^3}{1-\delta} + \varepsilon\right) < -\frac{2}{7}\delta;$$

$$\nu(\varepsilon) = -c_2\left(\frac{2\delta}{1-\delta}+\varepsilon\right) + 2 < 2.$$

В правой части формулы (17), воспользовавшись условием $x^{1-\frac{1}{9-4\sqrt{2}}}\mathcal{L}_x^{c_2}$, а затем, подставляя полученные оценки сверху для функций $g(\varepsilon), h(\varepsilon)$, $f(\varepsilon)$ и $\nu(\varepsilon)$, последовательно получим

$$\mathfrak{B}_2 \ll yx^{-\frac{1}{10000}}\mathcal{L}_x^{\frac{b_1}{6}+2+\varepsilon} + yx^{-\frac{2}{7}\delta}\mathcal{L}_x^2 \ll y\mathcal{L}_x^{-A} + y\mathcal{L}_x^2\exp\left(-\frac{2}{7}\delta\mathcal{L}_x\right)$$

Воспользовавшись условием (7), получим $T_0 \le 0,01x$, при помощи которой оценивая параметр $\delta = \delta(q, T_0)$ снизу, получим $\delta(q, T_0)c_1\mathcal{L}_x^{-0,76}$. Поэтому

$$\mathfrak{B}_2 \ll y\mathcal{L}_x^{-A} + y\mathcal{L}_x^2 \exp\left(-\frac{2}{7}\delta\mathcal{L}_x\right) \ll y\mathcal{L}_x^{-A}.$$

Отсюда и из оценки для $\mathfrak{B}_1$ с учётом формулы (9), имеем

$$|W(\alpha, x, y)| \ll y\mathcal{L}_x^{-A}$$

Подставляя последнюю оценку в правую часть формулы (2), и поступая аналогично, как в завершении доказательства основной теоремы в [4], получим утверждение теоремы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов И.М. Избранные труды. - М.: изд-во АН СССР. 1952.
2. Liu J., Zhan T. On sums of five almost equal prime squares. - Acta Arithmetica, 1996, v. 77, pp. 369-383.
3. Liu J., Zhan T. Estimation of exponential sums over primes in short intervals I. - Monatshefte fur Mathematik, 1999, № 127, pp. 27-41.
4. Рахмонов З.Х. Оценка коротких тригонометрических сумм с простыми числами в длинных дугах. - Чебышевский сборник, 2021, т. 22, № 4(81), с. 199223.
5. Рахмонов З.Х., Собиров А.Ф., Фозилова П.М. Поведение коротких кубических тригонометрических сумм с простыми числами в малой окрестности центра больших дуг. - ДАН РТ, 2020, Т. .63 № 5-6, с. 279-288.
6. Хотамова Р. Л., Шарифзода М. С. Короткие квадратичные тригонометрические суммы с простыми числами в малой окрестности центра больших дуг - Доклады НАН Таджикистана, 2021, т. 64, No 1-2, с. 5-10.
7. Рахмонов З.Х., Рахмонов Ф.З. Оценка коротких кубических тригонометрических сумм в малых дугах. - ДАН РТ, 2016, т. 59, № 7-8, с. 273-277.
8. Rakhmonov Z.Kh., Rakhmonov F.Z. Short Cubic Exponential Sums over Primes. - Proceedings of the Steklov Institute of Mathematics, 2017, v. 296, pp. 211-233.
9. Рахмонов З.Х., Аллаков И., Абраев Б.Х. Обобщение тернарной проблемы Гольдбаха с почти равными слагаемыми - Чебышевский сборник, 2023, т. 24, № 4, с. 264-298

ФАЪОЛИЯТҲОИ БЕРУНАЗИНФӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ РӮЗНОМАНИГОРИИ ХОНАНДАГОН

САБУРӢ Хайрулло Мирзозода *– доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ " Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров" (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд),* ***E-mail:*** *saburov.67@mail.ru,* ***Тел.:*** *(+992) 92-847-76-07.*

РУСТАМЗОДА Рухшона *– омӯзгори Муассисаи давлатии таълимии "Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров". Суроға: 734700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков 1.* ***E-mail:*** *Rustam-zohidov@mail.ru.* ***Тел.:*** *(+992) 92-555-55-53.*

Аннотатсия. Дар ин мақола фаъолиятҳои беруназсинфӣ ҳамчун воситаи рушди салоҳиятҳои рӯзноманигории хонандагон баррасӣ мешаванд. Аҳамияти равиши салоҳиятнок ба таълим ва нақши фаъолиятҳои беруназсинфӣ дар рушди қобилияти амалии хонандагон асоснок карда шудаанд. Таърифҳои гуногуни салоҳиятҳо дар асарҳои муҳаққиқони рус ва хориҷӣ таҳлил карда шудаанд. Имконияти педагогии фаъолиятҳои беруназсинфӣ барои рушди салоҳиятҳои метафаннӣ, шахсӣ, умумифарҳангӣ, муоширатӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ карда мешавад. Ҷадвале пешниҳод карда шудааст, ки робитаи байни намудҳои салоҳиятҳо ва шаклҳои рушди онҳоро дар фаъолиятҳои беруназсинфӣ нишон

медиҳад. Таъкид карда мешавад, ки ҳамаи ин салоҳиятҳо на танҳо дар алоҳидагӣ, балки дар шакли зич ва муттаҳид инкишоф дода мешаванд. Қайд карда мешавад, ки неруи педагогии фаъолиятҳои беруназсинфӣ барои сохтани амсилаи куллӣ барои рушди шахсияти салоҳиятнок муҳим аст. Шакли асосии фаъолияти беруназсинфӣ, ки ба рушди салоҳиятҳои рӯзноманигорӣ нигаронида шудааст, маркази матбуоти мактаб ё идораи рӯзнома/портали маҷозӣ мебошад.

Калидвожаҳо: *фаъолияти беруназсинфӣ, воситаи рушд, салоҳиятҳои рӯзноманигорӣ, донишҷӯён, муҳаққиқон, потенсиали педагогӣ, мета-фаннӣ, салоҳиятҳои шахсӣ, фарҳангии умумӣ, муоширатӣ ва иҷтимоӣ.*

ВНЕУРОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЖУРНАЛИСТСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ

САБУРИ Хайрулло Мирзозода *– доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи педагогикаи иҷтимоӣ ва касбии МДТ " Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров" (Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хуҷанд),* ***E-mail:*** *saburov.67@mail.ru,* ***Тел.:*** *(+992) 92-847-76-07.*

РУСТАМЗОДА Рухшона *– омӯзгори Муассисаи давлатии таълимии "Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров". Суроға: 734700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, хиёбони Мавлонбеков 1.* ***E-mail:*** *Rustam-zohidov@mail.ru.* ***Тел.:*** *(+992) 92-555-55-53.*

Аннотация. В статье рассматривается внеурочная деятельность как средство формирования журналистских компетенций у учащихся. Обосновывается актуальность компетентностного подхода в образовании и роль внеурочной деятельности в формировании способностей к действию. Проанализированы различные определения компетенций в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Рассмотрен педагогический потенциал внеурочной деятельности для развития метапредметных, личностных, общекультурных, коммуникативных и социальных компетенций. Представлена таблица, демонстрирующая взаимосвязь между видами компетенций и формами их развития во внеурочной деятельности. Подчеркивается, что все эти виды компетенций формируются не изолированно, а в тесном переплетении, комплексно. Отмечается, что педагогический потенциал внеурочной деятельности является системообразующим для построения целостной модели формирования компетентной личности. Ключевой формой внеурочной деятельности, нацеленной на формирование журналистских компетенций, является школьный пресс-центр или редакция газеты/интернет-портала.

Ключевые слова: *внеурочная деятельность, средство формирования, журналистские компетенции, учащиеся, исследователи, педагогический потенциал, метапредметные, личностные, общекультурные, коммуникативные и социальные компетенции.*

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES AS A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS' JOURNALISTIC COMPETENCIES

SABURI Khayrullo Mirzozoda *– Doctor of Pedagogy, Professor of Social and Professional Pedagogy Department, Khujand State University named after academician B.G.Gafurov (the Republic of Tajikistan, Khujand city)* ***E-mail:*** *saburov.67@mail.ru* ***Phone:*** *(+992) 92-847-76-07.*

RUSTAMZODA Ruhshona *– lecturer of State educational institution "Khudzhand state university named after academician Bobodzhon Gafurov". Address: 734700, Republic of Tajikistan,*

Khujand city, Mavlonbekov Avenue 1. ***E-mail:*** *Rustam-zohidov@mail.ru.* ***Phone:*** *(+992) 92-555-55-53.*

Annotation. This article examines extracurricular activities as a means of developing students' journalistic competencies. The relevance of a competency-based approach to education and the role of extracurricular activities in developing students' capacity for action are substantiated. Various definitions of competencies in the works of Russian and international researchers are analyzed. The pedagogical potential of extracurricular activities for developing meta-subject, personal, general cultural, communicative, and social competencies is examined. A table is presented demonstrating the relationship between types of competencies and the forms of their development in extracurricular activities. It is emphasized that all these competencies are not developed in isolation, but rather in a closely intertwined, integrated manner. It is noted that the pedagogical potential of extracurricular activities is systemically important for constructing a holistic model for developing a competent individual. The key form of extracurricular activity aimed at developing journalistic competencies is a school press center or a newspaper/online portal editorial office.

Keywords: *extracurricular activity, development tool, journalistic competencies, students, researchers, pedagogical potential, meta-subject, personal, general cultural, communicative, and social competencies.*

Фаъолияти беруназсинфӣ, ки аз ҷониби мо ҳамчун фаъолияти мақсадноки таълимӣ фаҳмида мешавад, дар вақти аз дарсҳо фориғ барои қонеъ гардонидани талаботи хонандагон ба фароғати пурмазмун, иштироки онҳо дар худидоракунӣ ва фаъолияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муфид ташкил карда мешавад, дар воқеияти педагогикаи муосир ҷилои сифатан нав пайдо мекунад. Бояд таъкид кард, ки ин ҷило мустақиман бо тасдиқи муносибати босалоҳият ҳамчун асоси методологии навсозии мазмуни таҳсилот алоқаманд аст.

Хуторской А.В. андеша дорад, ки "муносибати босалоҳият таваҷҷуҳро ба натиҷаи таҳсилот равона мекунад ва дар ин ҳолат на маҷмӯи иттилооти азхудшуда, балки қобилияти шахс барои амал кардан дар вазъиятҳои гуногуни проблемавӣ ҳамчун натиҷа баррасӣ мешавад". [10] Дар ин робита, қайд кардан зарур аст, ки фаъолияти беруназсинфӣ аз як чизи дуюминдараҷа ва иловакунандаи дарс будан бозмемонад ва ба захираи пуриқтидор ва гоҳо ивазнашавандаи ташаккули маҳз ҳамин гуна қобилиятҳо ба амал табдил меёбад. Сарчашмаҳои ин фаҳмишро ҳанӯз дар асарҳои Каптерев П.Ф. ёфтан мумкин аст, ки ӯ дар бораи аҳаммияти «таҳсилоти беруназмактабӣ», ки ба рушди мустақилият ва ташаббускории шахсият мусоидат мекунад, фикрҷои ыолиб ироа намудааст [3].

Тафсири муосири салоҳиятҳо, бидуни шак, бо асарҳои муҳаққиқони хориҷӣ ғанӣ гардидааст ва чунончи, Ревен Ҷ. босалоҳиятиро ҳамчун «қобилияти хосе, ки барои иҷрои самарабахши амали мушаххас дар соҳаи муайяни мавзӯӣ муҳим», арзёбӣ карда буд. Боиси қайд аст, ки маҳз ҳамин «қобилияти хос» унсури калидие мебошад, ки дар шаклҳои гуногуни кори беруназсинфӣ мақсаднок ташаккул дода мешавад [5].

Божович Л.И. ҳангоми таҳқиқи шахсияти хонанда ба нақши бузурги фаъолияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муфид дар ташаккули ангезаҳо ва зинаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ишора карда буд [1]. Дар ҳақиқат, фаъолияти беруназсинфӣ муҳити беназиреро барои санҷиши ин ангезаҳо дар амалия фароҳам меорад.

Дар таҳқиқоти мо мавқеи Зимняя И.А. ҷойгоҳи махсус дорад, ки ӯ салоҳиятҳоро ҳамчун «навпайдоишҳои ботинии потенсиалӣ ва пинҳонии психологӣ, ки сипас дар босалоҳиятии инсон ҳамчун зуҳуроти воқеии фаъолиятӣ ошкор мешаванд», баррасӣ мекунад [2]. Бинобар ин, метавон фарз кард, ки фаъолияти беруназсинфӣ бо фароҳам овардани майдони васеъ барои фаъолият ҳамон катализатори табдил додани потенсиали ботинӣ ба маҳорати воқеӣ мебошад.

Нуқтаи назари Сериков В.В. низ хеле пурмаҳсул ба назар мерасад, ки ӯ босалоҳиятиро ҳамчун «қобилияти амалӣ намудани намудҳои мураккаби амалҳои фарҳангӣ» баррасӣ менамояд. Мутобиқати фарҳангӣ бошад, ба ақидаи муаллиф, дар сатҳи пурра тавассути ошноӣ бо арзишҳо ва меъёрҳо дар ҳамкориҳои ғайрирасмӣ, ки барои кори беруназсинфӣ хос аст, ба даст меояд [7]. Чошанов М.А. чузъи фаъолиятии салоҳиятро таъкид намуда, онро ҳамчун «дониш дар амал» муайян кардааст [11]. Шояд, ин яке аз дақиқтарин таърифҳо бошад, зеро берун аз дарс, дар шароити фаъолияти лоиҳавӣ, маҳфили мубоҳисавӣ ё бахши варзишӣ, дониш воқеан зинда шуда, ба абзор табдил меёбад.

Асмолов А.Г. ҳангоми суханронӣ дар бораи ташаккули амалҳои универсалии таълимӣ, инчунин ба аҳамияти таъсиси муҳити рушддиҳанда, ки аз доираи низоми дарсӣ берун мебарояд, ишора карда буд. Фаъолияти беруназсинфӣ, дар асл, маҳз ҳамин гуна муҳит мебошад. Ясвин В.А. низ, ки консепсияи муҳити таълимиро таҳия кардааст, бо ин мавқеъ ҳамфикр аст [12], [9].

Фаъолияти беруназсинфӣ бо гуногуншаклӣ ва ихтиёриии иштирок ба ин принсип ба таври беҳтарин ҷавобгӯ мебошад. Селевко Г.К. ҳангоми баррасии технологияҳои муосири таълимӣ, инчунин ба имкониятҳои тарбиявӣ ва рушддиҳандаи кори беруназсинфӣ таъкид дорад [6].

Қайд кардан зарур аст, ки Краевский В.В. ва Лернер И.Я. ҳангоми таҳлили мазмуни таҳсилот ба он на танҳо донишу маҳорат, балки таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ ва таҷрибаи муносибатҳои эҳсосӣ-арзиширо низ дохил мекарданд. Маҳз ду ҷузъи охирин, ба ақидаи муаллиф, ба таври табиӣ ва комил маҳз дар фаъолияти беруназсинфӣ ташаккул меёбанд [8].

Минбаъд иқтидори педагогии фаъолияти беруназсинфиро барои ташаккули намудҳои мухталифи салоҳиятҳо баррасӣ менамоем. Албатта, иқтидори педагогии фаъолияти беруназсинфӣ воқеан беканор ба назар мерасад, агар онро тавассути призмаи ташаккули маҷмӯи пурраи салоҳиятҳо баррасӣ кунем. Бояд эътироф кард, ки чандирӣ, ихтиёрӣ будан ва самти амалӣ доштани шаклҳои кори беруназсинфӣ шароити беназиреро фароҳам меоранд, ки дар дарс пурра қобили такрор нестанд ва барои ташаккули салоҳиятҳои калидии шахсият мусоидат мекунанд. Ба ақидаи муаллиф, пеш аз ҳама, дар ин ҷо иқтидор барои рушди салоҳиятҳои фарофаннӣ (метапредметӣ) ошкор мегардад. Барои мисол, ташкили кори ҷамъияти илмии мактаббачагон ё иштирок дар фаъолияти лоиҳавӣ мустақиман ба ташаккули маҳорати гузоштан ва ҳалли мушкилот мусоидат мекунад, ки ин асоси муносибати босалоҳият мебошад.

Наметавон салоҳиятҳои шахсиро, ки бо худсозӣ, самтгириҳои арзишӣ-маъноӣ ва мавқеи шаҳрвандӣ алоқаманданд, нодида гирифт. Маҳфилҳои кишваршиносӣ, дастаҳои ҷустуҷӯӣ, иштирок дар аксияҳои ватандӯстӣ – ҳамаи ин ба ташаккули ҳуввияти миллӣ ва фарҳангӣ, эҳсоси шарикӣ дар таърих ва тақдири кишвари худ мусоидат мекунад. Ба ақидаи муаллиф, маҳз дар чунин фаъолият мафҳумҳои абстрактии «Ватан», «ватандӯстӣ», «қарзи шаҳрвандӣ» бо мазмуни воқеӣ ва эҳсосшуда пур мешаванд. Ба ғайр аз ин, фаъолияти беруназсинфӣ барои худмуайянкунии касбии хонандагони синфҳои боло имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Маҳфилҳои соҳавӣ (физика-математика, забоншиносӣ, муҳандисӣ), шиносоӣ бо намояндагони касбҳои гуногун, экскурсияҳо ба корхонаҳо – ҳамаи ин ба хонанда имкон медиҳад, ки ин ё он нақши касбиро «санҷида» бинад ва моилшавию қобилиятҳои худро дар ҷанбаи амалӣ арзёбӣ намояд.

Дар мавриди салоҳиятҳои умумифарҳангӣ бошад, майдони фаъолият дар ин ҷо хеле васеъ аст. Студияҳои бадеӣ, дастаҳои мусиқӣ ва хореографӣ, меҳмонхонаҳои адабӣ хонандагонро ба олами санъат ошно карда, завқи эстетикӣ ва зеҳни эҳсосии онҳоро рушд медиҳанд. Бахшҳои варзишӣ, мусобиқаҳо, сайругаштҳои сайёҳӣ дар ташаккули салоҳиятҳои марбут ба саломатӣ ва рушди ҷисмонӣ саҳми арзишманд гузошта, ирода, устуворӣ ва маҳорати паси сар кардани душвориҳоро тарбия мекунанд. Таъкид кардан муҳим аст, ки ҳамаи ин намудҳои салоҳиятҳо на ба таври ҷудогона, балки дар иртиботи

зич ва маҷмӯӣ ташаккул меёбанд. Ҳамин тариқ, бо иштирок дар ташкили ҷашни мактабӣ, хонанда ҳамзамон ҳам қобилиятҳои ташкилотчигӣ (салоҳиятҳои танзимкунанда), ҳам маҳорати кор дар гурӯҳ (салоҳиятҳои коммуникатсионӣ ва иҷтимоӣ)-ро рушд дода, ҳам истеъдоди эҷодии худро (салоҳиятҳои умумифарҳангӣ) зоҳир менамояд. Ҳамин тариқ, ба ақидаи муаллиф, метавон бо итминон изҳор дошт, ки иқтидори педагогии фаъолияти беруназсинфӣ барои сохтани модели комили ташаккули шахсияти босалоҳият, ки барои фаъолияти муассир дар шароити муосир омода аст, низомсоз мебошад [4].

Ҷадвали 1. Намудҳои салоҳиятҳо ва шаклҳои рушди онҳо дар фаъолияти беруназсинфӣ

Намуди салоҳиятҳо	**Тавсифоти калидӣ**	**Намунаҳои шаклҳои фаъолияти беруназсинфӣ**
Фарофаннӣ (Метапредметӣ)	Маҳорати гузоштан ва ҳалли мушкилот, банақшагирии фаъолият, кор бо иттилоот	Ҷамъияти илмии хонандагон, фаъолияти лоиҳавӣ, конфронсҳои таҳқиқотӣ, маҳфилҳои зеҳнӣ
Коммуникатсионӣ (Иртиботӣ)	Маҳорати муассири суханронӣ, малакаҳои шунидан, далел овардан, пешбурди муколама	Маҳфили мубоҳисавӣ, дебатҳо, студияи театрӣ, рӯзномаи мактабӣ, маркази матбуот
Иҷтимоӣ	Қобилияти ҳамкорӣ, ҳалли низоъҳо, масъулиятшиносӣ дар назди ҷомеа (коллектив)	Мақомоти худидоракунии мактабӣ, дастаҳои волонтерӣ (ихтиёриён), корҳои эҷодии дастҷамъона, дастаҳои варзишӣ
Шахсӣ	Худсозӣ, самтгириҳои арзишӣ-маъноӣ, мавқеи шаҳрвандӣ	Маҳфилҳои кишваршиносӣ, дастаҳои ҷустуҷӯӣ, маҳфилҳои ватандӯстӣ, педагогикаи музейӣ
Умумифарҳангӣ	Рушди эстетикӣ, зеҳни эҳсосӣ, ошноӣ бо санъат	Студияҳои бадеӣ, мусиқӣ, хореографӣ, меҳмонхонаҳои адабӣ, киномаҳфилҳо

Ҷадвали мазкур ба таври аёнӣ нишон медиҳад, ки маҳз бо кадом роҳ категорияҳои назариявии абстрактӣ таҷассуми амалии худро дар ҳаёти зиндаи мактабӣ пайдо мекунанд. Барои мисол, бо нигаристан ба сатре, ки ба салоҳиятҳои фарофаннӣ (метапредметӣ) бахшида шудааст, аён мегардад, ки чунин маҳоратҳои мураккаб, ба монанди гузоштан ва ҳалли мушкилот ё банақшагирии фаъолият, аслан дар вакуум ташаккул намеёбанд. Баръакс, онҳо мақсаднок дар чунин муҳити пурмаҳсул, ба монанди ҷамъияти илмии хонандагон ё дар раванди фаъолияти лоиҳавӣ, ки дар он ҷо хонанда маҷбур аст доираи ҷустуҷӯи зеҳнии худро мустақилона созад, парвариш карда мешаванд.

Дар мавриди салоҳиятҳои коммуникатсионӣ бошад, ба ақидаи муаллиф, ҷадвали мазкур табиати абзории онҳоро ба таври муваффақ таъкид мекунад. Қайд намоем, ки маҳорати муассири суханронӣ ва малакаҳои пешбурди муколама ин на танҳо як маҷмӯи муайяни донишҳо, балки маҳз абзоре мебошад, ки дар амалияи доимӣ сайқал меёбад. Ва чунин шаклҳои кор, ба монанди маҳфили мубоҳисавӣ ё дебатҳо, барои ин майдони беҳтаринро фароҳам меоранд, ки дар он ҷо на танҳо сухан гуфтан, балки муҳимтар аз он, шунидани ҳарифро омӯхтан мумкин аст. Салоҳиятҳои иҷтимоӣ, дар навбати худ дар он намудҳои фаъолияте ташаккул меёбанд, ки дар ибтидо ҳамкории дастҷамъонаро дар назар доранд. Мақомоти худидоракунии мактабӣ ё дастаҳои волонтерӣ – дар моҳияти худ мини-моделҳои ҷомеа мебошанд, ки дар он ҷо наврас қоидаҳои нонавиштаи ҳамкориро аз худ мекунад, ҳалли низоъҳои ногузири бамиёномадаро меомӯзад ва андозаи масъулияти худро на танҳо барои натиҷаи шахсӣ, балки барои муваффақияти умумӣ дарк менамояд.

Дар мавриди хусусиятҳои ташкили фаъолияти беруназсинфӣ, ки ба ташаккули салоҳиятҳои журналистӣ нигаронида шудааст, ба ақидаи муаллиф, баррасии яке аз моделҳои мураккаб ва бисёрҷабҳа зарур аст. Шакли калидии чунин кор маркази матбуоти мактабӣ ё таҳририяи рӯзнома/интернет-портал мебошад, ки ҳамчун як намуди озмоишгоҳи таълимӣ-касбӣ баромад мекунанд. Ташкили кор дар чунин маркази матбуот, бидуни шак, андешаронии дақиқ ва баҳисобгирии як қатор лаҳзаҳои хосро талаб мекунад. Пеш аз ҳама, фароҳам овардани шароит барои ташаккули тамоми давра ё худ сикли

фаъолияти журналистӣ – аз пайдоиши ғоя то амалисозии маҳсулоти медиавӣ зарур аст. Ин, дар навбати аввал, моделсозии сохтори таҳририяро бо тақсими нақшҳо дар назар дорад: хабарнигорони ҷавон, аксбардорон, саҳифабандҳо, мусаҳҳеҳон, муҳаррирон. Тавре ки таҷрибаи муаллиф нишон медиҳад, чунин тақсимот на танҳо ба азхудкунии вазифаҳои касбӣ мусоидат мекунад, балки эҳсоси масъулиятро барои қисмати кори худ ва дарки вобастагии мутақобила дар коллективро тарбия менамояд.

Ҷанбаи хеле муҳим интихоби мавзӯъҳо ва жанрҳои нашрияҳо мебошад. Мавзӯъҳо бояд ба худи аудиторияи мактабӣ наздик ва ҷолиб бошанд, вале дар айни замон бояд аз чаҳорчӯбаи танги чорабиниҳои мактабӣ берун баромада, мушкилоти аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳими маҳалла ва шаҳрро фаро гиранд. Ин имкон медиҳад, ки дар хонандагон салоҳияти иҷтимоӣ ва фаъолнокии шаҳрвандӣ ташаккул ёбад. Дар мавриди жанрҳо бошад, ба ақидаи мо, мураккабсозии зина ба зина зарур аст, яъне аз хабарҳои хурди иттилоотӣ ва гузоришҳо дар чорабиниҳои мактабӣ то намудҳои мураккабтар – мусоҳиба, мақолаҳои проблемавӣ, таҳқиқоти журналистӣ. Таваҷҷуҳи махсус бояд ба рушди маҳорати ҷамъоварӣ ва санҷиши иттилоот зоҳир карда шавад. Хонандагон бояд дарк кунанд, ки журналист барои ҳар як калимаи чопшуда масъулият дорад. Бинобар ин, машғулиятҳои амалӣ оид ба асосҳои фактчекинг, яъне санҷиши далелҳо, одоби журналистӣ, асосҳои ҳуқуқии фаъолияти ВАО бояд унсури ҳатмии кор гарданд. Журналистони даъватшуда метавонанд кумаки бебаҳо расонанд, яъне онҳо метавонанд мастер-классҳо гузаронанд ва таҷрибаи воқеии худро мубодила кунанд.

Инчунин дар ин доира муҷаҳҳазгардонии техникии маркази матбуот, бидуни шак, нақши муҳим мебозад. Эҷоди муҳити эҷодӣ ва эътимодбахш хеле муҳимтар аст, ки дар он ташаббускорӣ, нигоҳи ғайримуқаррарӣ ба ашё ҳавасманд карда шуда, танқиди созанда ҳамчун абзори рушд қабул карда мешавад. Ба ақидаи муаллиф, набояд рушди қобилиятҳои адабӣ, маҳорати равшан, дақиқ ва пуртаъсир баён кардани фикрҳои худро фаромӯш кард. Дар ин замина, таҳлили муштараки матнҳо, кор бо сарлавҳаҳо, лидҳо (сарсуханҳо), машқҳо барои рушди сабку услуб муассир мебошанд. Интишори маҳсулоти омодашуда – хоҳ рӯзномаи чопӣ бошад, хоҳ пост дар шабакаҳои иҷтимоӣ ё видеосюжет дар канали мактабӣ – омили пуриқтидори ҳавасмандкунанда мебошад. Дарки он, ки кори туро мебинанд, мехонанд ва арзёбӣ мекунанд, ба фаъолият маъно ва аҳаммият мебахшад. Ба ғайр аз ин, иштирок дар озмунҳои ВАО-и мактабӣ ва фестивалҳои матбуоти наврасон имкон медиҳад, ки аз чаҳорчӯбаи мактаби худ берун баромада, баҳои беруна гирифта шавад ва бо таҷрибаи ҳамкорон шиносоӣ пайдо гардад.

Ҳамин тариқ, ташкили фаъолияти беруназсинфии самти журналистӣ як низоми комилро ифода мекунад, ки дар худ вазифаҳои ташаккули салоҳиятҳои мавзӯӣ (забонӣ, сабкӣ), фарофаннӣ (лоиҳавӣ, таҳқиқотӣ) ва шахсӣ (коммуникатсионӣ, иҷтимоӣ, арзишӣ)-ро муттаҳид менамояд. Ин раванди мураккаб, вале хеле натиҷабахш аст, ки дар натиҷаи он хонандагон на танҳо асосҳои касби журналистиро аз худ мекунанд, балки ҳамчун шаҳрвандони босаводтар, фаъол ва соҳиби тафаккури интиқодӣ ба камол мерасанд.

Ҷадвали 2. Модели ташаккули салоҳиятҳои журналистӣ дар фаъолияти беруназсинфӣ

Ҷузъи модел	**Мухтавои мазмунӣ**	**Салоҳиятҳои ташаккулёбанда**
Ангезишӣ-мақсаднок	Дарки нақши иҷтимоии журналистика, таваҷҷуҳ ба касб, фаҳмиши мақсадҳои фаъолияти маркази матбуот	Шахсӣ (ангезаҳо, арзишҳо), умумифарҳангӣ
Мазмунӣ	Омӯзиши асосҳои журналистика, жанрҳо, техникаи навиштани матнҳо, асосҳои аксбардорӣ ва наворбардорӣ, саҳифабандӣ, одоб ва ҳуқуқ	Мавзӯӣ (забонӣ, сабкӣ), умумифарҳангӣ
Ташкилӣ-фаъолиятӣ	Моделсозии сохтори таҳририя, банақшагирии нашрҳо, тақсими нақшҳо, ҷамъоварии иттилоот, сохтани маҳсулоти медиавӣ	Танзимкунанда (банақшагирӣ, назорат), коммуникатсионӣ, иҷтимоӣ
Арзёбӣ-рефлексивӣ	Такризи дохилӣ ва берунии маводҳо, таҳлили нашрҳо, худбаҳодиҳӣ, иштирок дар озмунҳо	Танзимкунанда (арзёбӣ, ислоҳ), шахсӣ (худсӯзӣ)

Ҳамин тариқ, дар асоси ҷадвал қайд менамоем, ки модели пешниҳодшуда, дар асл, равандро дар вақт шарҳ дода, онро ба марҳилаҳои аз ҷиҳати мантиқӣ анҷомёфта тақсим мекунад. Бидуни шак, нуқтаи оғози ҳар як кор ҷузъи ангезишӣ-мақсаднок мебошад. Бидуни дарки нақши иҷтимоии журналистика ва шавқмандии шахсӣ ба кори маркази матбуот, тамоми фаъолияти минбаъда хатари ба як чизи расмӣ табдил ёфтанро дорад. Маҳз дар ҳамин марҳила таҳкурсие гузошта мешавад, ки ҷалби иштирокчиёнро муайян мекунад. Ҷузъи мазмунӣ, табиист, ки асоси омӯзишро ташкил медиҳад. Дар ин ҷо хонандагон ба «ошхонаи касбӣ» ворид мешаванд, яъне жанрҳо, техника ва технологияҳои навиштани матнҳо, асосҳои ҳамроҳии визуалӣ ва чизи хеле муҳим – меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқии касбро аз худ мекунанд. Охирин, ба ақидаи мо, дар манзараи муосири медиавӣ, ки аз дезинформатсия (иттилооти бардурӯғ) лабрез аст, аҳаммияти махсус дорад.

Ҳамин тариқ, ҷадвали зикршуда нақшаи динамикӣ ва харитаи технологиро барои амалисозии яке аз ин самтҳо пешниҳод намуда, нишон медиҳад, ки чӣ тавр метавон корро зина ба зина сохт, то ба натиҷаҳои таълимии эълоншуда даст ёфт. Дар ҳамин ҳол, ба ақидаи мо, арзиши мутақобилан пурракунандаи онҳо барои таҳқиқоти мо зоҳир мегардад.

Дар хотима қайд менамоем, ки фаъолияти беруназсинфӣ дорои иқтидори бузург ва аз ҷиҳати назариявӣ асоснок барои амалисозии муносибати босалоҳият дар таҳсилот буда, ҳамчун муҳити гузариши дониш ба амали воқеӣ баромад мекунад. Имкониятҳои педагогии фаъолияти беруназсинфӣ, ба ақидаи мо, доираи васеи салоҳиятҳоро – аз фарофаннӣ ва коммуникатсионӣ то шахсӣ ва умумифарҳангӣ фаро мегиранд, ки онҳо дар ягонагии узвӣ ташаккул меёбанд. Дар раванди таҳқиқот инчунин муайян карда шуд, ки ташкили фаъолияти беруназсинфии самти журналистӣ модели комплексиеро ифода мекунад, ки баҳисобгирии хусусиятҳои фаъолияти касбӣ ва фароҳам овардани шароитро барои азхудкунии пайдарпайи тамоми давраи сохтани маҳсулоти медиавӣ талаб менамояд, ки ин дар ниҳоят ба ташаккули на танҳо салоҳиятҳои маҳдуди касбӣ, балки салоҳиятҳои калидии шахсияти хонанда мусоидат мекунад.

АДАБИЁТ:

1. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Личность и ее формирование в детском возрасте. СПб.: Питер, 2008. – С. 321—356.

2. Зимняя, И. А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования / И. А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 5. – С. 34-42.

3. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / под ред. А. М. Арсеньева; сост. П. А. Лебедев; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1982. – 703 с.

4. Кривченко, Е. Ю. Проектная деятельность школьников как важный элемент формирования социальных и общекультурных компетенций / Е. Ю. Кривченко // Актуальные вопросы образования. – 2023. – № 2. – С. 126-130.

5. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М.: Когито- Центр, 2002. — 396 с.

6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии [Текст]: учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 2005. – 256 с.

7. Сериков В.В. Личностно ориентированное образование: поиск новой парадигмы. – М.: Педагогика, 1998. – 228 с.

8. Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. М.: Педагогика, 1983. 352 с.

9. Формирование универсальных учебных действий в Ф79 основной школе: от действия к мысли. Система заданий: пособие для учителя / [А. Г. Асмолов, Г. В. Бурменская, И. А. Володарская и др.]; под ред. А. Г. Асмолова. – М.: Просвещение, 2010. – 159 с.

10. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - № 2. - С. 58-64.

11. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: метод. пособие. – М., 1996. – 158 с.

12. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.

ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

ЧОБУЛОВА Наргиза Мемондустовна *- кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры педагогики и психологии начальных классов Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***E-mail:*** *nargis_89chobulova@mail.ru*

Аннотация. Нравственные качества выступают одним из существенных внутренних механизмов, лежащих в основе морального выбора и саморегуляции поведения, определяют уровень социальной активности и зрелости человека, его нравственную культуру. Известно, что в начальных классах изменяются социальные роли и функции детей, значительно расширяются их нравственные отношения с окружающим миром и другими людьми. Учащиеся начальных классов активно проникают в социальную жизнь общества, взрослых людей, устанавливают с ними определенные связи и взаимоотношения, постигают смысл их деятельности и поступков. В данный возрастной период происходит чрезвычайно интенсивное усвоение ребенком этических правил, норм и принципов, формирование связанных с ними нравственных привычек поведения и нравственных качеств личности.

Ключевые слова: *формирование, воспитание, нравственность, младшие школьники, нравственные качества: доброта, справедливость, партриотизм, доброжелательность, трудолюбие, ответственность, уважение ко всем (независимо от возраста) подрастающее поколение, посредством семьи, школы и обшества.*

ТАШАККУЛИ СИФАТҲОИ АХЛОҚӢ ДАР ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

ЧОБУЛОВА Наргиза Мемондӯстовна *— номзади илмҳои педагогӣ, муаллими калони кафедраи педагогика ва психологияи синфҳои ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***E-mail:*** *nargis_89chobulova@mail.ru*

Аннотатсия. Сифатҳои ахлоқӣ яке аз механизмҳои муҳими ботинӣ ба ҳисоб мераванд, ки асоси интихоби ахлоқӣ ва худтанзимкунии рафторро ташкил дода, сатҳи фаъолияти иҷтимоӣ ва камолоти инсон, инчунин фарҳанги ахлоқии ӯро муайян менамоянд. Маълум аст, ки дар синфҳои ибтидоӣ нақш ва вазифаҳои иҷтимоии кӯдакон тағйир ёфта, доираи муносибатҳои ахлоқии онҳо бо муҳити атроф ва одамони дигар ба таври назаррас васеъ мегардад. Хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба ҳаёти иҷтимоии ҷомеа ва калонсолон фаъолона ворид шуда, бо онҳо робита ва муносибатҳои муайян барқарор менамоянд, мазмуну моҳияти фаъолият ва рафтори онҳоро дарк мекунанд. Дар ин давраи синнусолӣ кӯдак қоидаҳо, меъёрҳо ва принсипҳои ахлоқиро босуръат аз худ намуда, дар ӯ одатҳои рафтори ахлоқӣ ва сифатҳои маънавию ахлоқии шахсият ташаккул меёбанд.

Калидвожаҳо: *ташаккул, тарбия, ахлоқ, хонандагони синфҳои ибтидоӣ, сифатҳои ахлоқӣ, меҳрубонӣ, адолат, ватандӯстӣ, хайрхоҳӣ, меҳнатдӯстӣ, масъулият, эҳтиром ба дигарон, насли наврас, оила, мактаб, ҷомеа.*

FORMATION OF MORAL QUALITIES IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

CHOBULOVA Nargiza Memondustovna *— Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Pedagogy and Psychology of Primary Education, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.* ***E-mail:*** *nargis_89chobulova@mail.ru*

Annotation. Moral qualities constitute one of the essential internal mechanisms underlying moral choice and self-regulation of behavior. They determine the level of an individual's social activity and maturity, as well as their moral culture. It is well known that during the primary school years, children's social roles and functions change, while the scope of their moral relationships with the surrounding world and other people expands considerably. Primary school students actively enter the social life of society and the world of adults, establish various relationships with them, and begin to understand the meaning of their activities and actions. During this age period, children intensively acquire ethical rules, norms, and principles, while corresponding moral habits of behavior and personal moral qualities are formed.

Keywords: *formation, upbringing, morality, primary school students, moral qualities, kindness, justice, patriotism, benevolence, diligence, responsibility, respect for others, younger generation, family, school, society.*

При рождении ребенка в нём нет никаких добрых или злых качеств, а его внутренний мир чист, как зеркало. Как родители и окружающие воспитают ребенка, так он и усвоит от них моральные нормы, манеру поведения и общения в обществе.

Мир Саид Алии Хамадони

В условиях современных общественных трансформаций система образования приобретает особое значение как ключевой институт формирования гражданского и нравственного сознания подрастающего поколения. Педагогические кадры призваны не только обеспечивать передачу знаний, но и активно участвовать в укреплении духовных основ общества, распространении идей независимости и свободы, а также в сохранении национального культурного наследия, включающего язык, историю, традиции и обычаи. В результате целенаправленной воспитательной деятельности у обучающихся формируется чувство сопричастности к судьбе государства, национальная идентичность и готовность защищать интересы Республики Таджикистан.

Понимание сущности нравственного воспитания невозможно без обращения к категории морали. Термин «мораль», имеющий арабское происхождение, отражает совокупность нравственных установок, форм поведения, поступков и жизненных ориентиров человека. Как форма общественного сознания, мораль функционирует в виде системы норм и правил, регулирующих социальные, семейные и межличностные отношения. Она задаёт границы допустимого поведения и формирует ценностные ориентиры личности.

Нравственные качества образуют ядро морального развития личности. Именно они определяют её нравственный облик, обеспечивают внутреннюю автономию и социальную значимость. Данные качества выступают внутренними регуляторами поведения, лежащими в основе морального выбора и самоконтроля, а также отражают уровень социальной зрелости и нравственной культуры человека.

Историческое развитие общества обусловливает изменение содержания морали. В условиях классовой дифференциации она приобретает социально обусловленный характер, выражая интересы определённых групп, однако при этом сохраняет общечеловеческие ценности — идеи добра, справедливости, совести и коллективной ответственности. Существенной особенностью морали является её тесная взаимосвязь с политикой, правом, философией, религией и другими формами общественного сознания.

Особую значимость проблема нравственного воспитания приобретает в младшем школьном возрасте, когда происходит качественное расширение социальных связей ребёнка. В этот период меняются его социальные роли, возрастает интенсивность взаимодействия с окружающими, формируются первые устойчивые модели поведения. Младшие школьники активно включаются в социальную среду, осваивают нормы общения и начинают осознавать мотивы поступков взрослых.

Именно на данном этапе осуществляется интенсивное усвоение этических норм и принципов, формируются нравственные привычки и базовые личностные качества. Изменение социальной ситуации развития требует целенаправленного формирования комплекса нравственных характеристик, обеспечивающих адаптацию ребёнка к новым условиям и создающих основу для дальнейшего духовного становления.

Мораль следует рассматривать как динамическую систему, содержание которой постоянно обновляется под воздействием общественного мнения и культурных факторов. На этой основе формируются социальные ожидания в отношении поведения личности и вырабатываются представления о должном образе жизни человека в обществе.

Нравственная культура личности проявляется в характере и поступках. В этическом контексте характер трактуется как совокупность устойчивых нравственных качеств, являющихся объектом педагогического воздействия и моральной оценки. Социально-экономические условия, в свою очередь, существенно влияют на содержание нравственного воспитания, определяя представления о добре, зле и справедливости.

Если нормы морали становятся внутренними регуляторами поведения и закрепляются в структуре личности, они трансформируются в устойчивые качества. В этой связи образовательные учреждения ориентированы на формирование у обучающихся патриотизма, коллективизма, гуманизма, дисциплинированности, добросовестного отношения к труду, бережного отношения к природе и общечеловеческим ценностям. Закладка данных качеств должна начинаться на ранних этапах онтогенеза.

Анализ научных источников показывает, что нравственные качества формируют целостную систему в структуре личности школьника и определяют направленность его деятельности [2, 30]. Они отражают внутреннюю сущность нравственного развития ребёнка и формируются в процессе воздействия на его психологическую сферу, включая развитие мотивов поведения, нравственного сознания и чувств.

Согласно позиции Б. Т. Лихачёва, «такие свойства личности, как доброта, патриотизм, честность, справедливость, трудолюбие и коллективизм, возникают на основе нравственных чувств, сознания и воли. Эти качества представляют собой устойчивые психические образования, формирующиеся во взаимодействии ребёнка с социальной средой и закрепляющиеся в привычках и формах поведения» [2, 30].

Нравственные качества младших школьников целесообразно рассматривать как психологические образования моральной сферы личности, представляющие собой интеграцию устойчивых потребностей и способов их реализации. Формирование данных качеств осуществляется в процессе индивидуальной и коллективной деятельности и отражает степень усвоения ребёнком социального морального опыта.

Следует подчеркнуть, что духовно-нравственное становление личности обусловлено не только знанием норм и принципов морали, но и их реальным воплощением в повседневном поведении. Реализация задач нравственного воспитания требует согласованных усилий семьи, образовательных учреждений и общества. Школа при этом выступает важнейшим социальным институтом, обеспечивающим системную трансляцию нравственных норм и требований к поведению личности.

Нормы поведения отражают характер общественных отношений и выполняют функцию нравственных регуляторов, определяющих поступки человека в различных сферах социальной и личной жизни. В соответствии с моральными установлениями индивид должен проявлять честность, уважение к труду, бережное отношение к собственности и природе, преданность государству и народу, справедливость и ответственность.

Формирование нравственных отношений у младших школьников происходит как в естественной жизнедеятельности, так и в специально организованных педагогических условиях. Родители и учителя, создавая определённые воспитательные ситуации, целенаправленно влияют на развитие личности ребёнка. По мнению Б. Т. Лихачёва, «любое жизненное отношение ребёнка носит воспитательный характер и оказывает воздействие на формирование его нравственных качеств» [3, 59].

Включённость учащихся в учебную деятельность, выполнение ими социальных ролей и участие в системе нравственных отношений обеспечивают развитие таких личностных качеств, как коллективизм, доброжелательность, трудолюбие и справедливость. Именно педагогически организованная деятельность создаёт условия для возникновения воспитательных ситуаций, в которых формируются и проявляются нравственные качества школьников.

Б. Ф. Ломов подчёркивал, что «деятельность должна быть выстроена таким образом, чтобы раскрывать перед личностью содержание общественных отношений, включать её в эти отношения и обеспечивать развитие в системе социальной жизни, отражаясь в сознании человека» [4, 44]. Тем самым деятельность выступает важнейшим механизмом социализации и нравственного становления личности.

Учебная деятельность младших школьников направлена не только на усвоение знаний и умений, накопленных человечеством, но и на освоение социального морального опыта. Вследствие этого обучение оказывает существенное влияние на формирование поведения и нравственных качеств личности.

Согласно позиции Д. Б. Эльконина, «обучение представляет собой универсальную форму развития ребёнка, поскольку обеспечивает усвоение способов действий, мотивов человеческой деятельности, норм межличностных отношений и достижений культуры и науки. Вне обучения полноценное развитие личности невозможно» [13, 90].

Особое значение в процессе нравственного формирования приобретает мотивационная сфера. В одних случаях школьники воспринимают учение как общественную обязанность, в других — как средство достижения личного благополучия. Подобные различия в мотивации существенно влияют на направленность нравственного развития и особенности поведения личности.

Наряду с обучением важнейшей сферой жизнедеятельности младших школьников является игра. Как отмечал С. Л. Рубинштейн, «принимая на себя различные роли, ребёнок не только осваивает социальные модели поведения, но и обогащает собственную личность, развивая воображение, мышление, волю и нравственные качества» [8, 69].

Игровая деятельность выступает эффективным средством формирования коллективистических черт личности, воспитания чувства товарищества, взаимопомощи и способности к нравственной самооценке. Кроме того, игра позволяет ребёнку проявлять активность, ощущать себя субъектом деятельности и демонстрировать нравственные качества.

Процесс общения занимает особое место в нравственном развитии младших школьников. Именно в общении дети усваивают нормы взаимодействия, приобретают индивидуальный моральный опыт, учатся оценивать поступки окружающих и собственное поведение. Такие качества, как искренность, тактичность, уважительность, дружелюбие и общительность, не только проявляются, но и формируются в коммуникативной деятельности.

В реальной педагогической практике деятельность младших школьников неотделима от общения со взрослыми и сверстниками. В этой связи организация позитивного общения и целенаправленное педагогическое руководство им являются важнейшими средствами формирования нравственных качеств личности.

Научная разработка теоретических и методических основ нравственного воспитания предполагает построение системы деятельности и общения, обеспечивающей усвоение социального морального опыта и целенаправленное формирование нравственных качеств. Однако анализ данного процесса требует выявления его детерминант и движущих сил.

Несмотря на значимость организованных педагогических условий, формирование нравственных качеств личности не может рассматриваться как линейный процесс прямого воздействия внешних факторов. Практика воспитательной работы свидетельствует о том, что предъявляемые требования и проводимые воспитательные мероприятия не всегда приводят к ожидаемым результатам. Это указывает на сложный характер системной детерминации нравственного развития личности.

Внешними детерминантами данного процесса выступают содержание социального морального опыта, а также те виды деятельности и отношений, которые обеспечивают его усвоение младшими школьниками. Однако социальная обусловленность нравственного формирования не предполагает пассивной позиции ребёнка. Напротив, младший школьник является активным субъектом собственного развития, а его социальная активность выступает важнейшим условием становления нравственных качеств личности.

Г. П. Щедровицкий подчёркивал, что «педагог, задавая систему внешних воспитательных ситуаций, стремится детерминировать деятельность ребёнка, однако фактический результат не всегда совпадает с педагогическими ожиданиями. Это объясняется тем, что воспитатель имеет дело с активностью самого ребёнка, определяемой структурой его личности и проявляющейся в форме самодеятельности» [12, 139].

Существенное методологическое значение имеет положение о том, что, изменяя окружающий мир в процессе деятельности, субъект одновременно преобразует и самого себя, формируя новые свойства и качества личности. В отечественной психологии и педагогике разработана концепция, согласно которой воздействие внешних социальных, в том числе воспитательных, факторов опосредуется внутренним миром личности, её психологическими характеристиками и сознательной деятельностью.

Личность младшего школьника, включаясь в деятельность и общение, способна воспринимать педагогические воздействия, перерабатывать их и воплощать в собственном поведении. Вместе с тем ребёнок не является пассивным объектом воспитания. Он может как принимать внешние влияния, так и проявлять внутреннее сопротивление. А. С. Макаренко «обозначал это явление термином «сопротивление личности», подчёркивая необходимость его учёта в педагогической практике» [5, 89].

Л. И. Божович отмечает, что «на каждом возрастном этапе ребёнок занимает определённое место в системе общественных отношений, которое характеризуется совокупностью прав, обязанностей, требований к поведению и социальных ожиданий. Эти условия формируются исторически и учитывают возрастные особенности детей. В результате ребёнок стремится соответствовать предъявляемым требованиям, поскольку именно это обеспечивает чувство эмоционального благополучия и социальной значимости». Однако ребёнок не просто приспосабливается к существующей ситуации. Опираясь на ранее сформированные качества личности и актуальные потребности, он вырабатывает собственную внутреннюю позицию по отношению к социальной среде. Данная позиция представляет собой целостное психологическое образование, возникающее во взаимодействии внешних и внутренних факторов, и определяет отношение ребёнка к своему объективному положению в системе общественных отношений. Именно особенности этой внутренней позиции во многом обусловливают индивидуальные реакции личности, которые невозможно изменить без её трансформации [1, 65].

В широком общепедагогическом понимании нравственное воспитание следует рассматривать как процесс передачи подрастающим поколениям социального морального опыта с целью подготовки их к полноценной жизни в обществе, то есть как процесс моральной социализации личности.

Движущей силой формирования нравственных качеств выступают объективные и субъективные противоречия, переживаемые младшими школьниками, между достигнутым и необходимым уровнями нравственного развития. Эти внутренние противоречия

стимулируют активность личности и побуждают ребёнка к нравственному самосовершенствованию.

Таким образом, формирование нравственных качеств младших школьников представляет собой сложный системный процесс, основанный на взаимодействии внешних педагогических условий и внутренней активности личности ребёнка. Эффективность нравственного воспитания определяется не только организацией учебной, игровой и коммуникативной деятельности, но и степенью включённости самого школьника в процесс собственного развития.

Целенаправленное сочетание педагогического воздействия, социальной среды и индивидуальной позиции личности обеспечивает устойчивое становление таких нравственных качеств, как патриотизм, коллективизм, ответственность, гуманность и трудолюбие. Именно комплексный подход к нравственному воспитанию создаёт предпосылки для формирования социально зрелой личности, способной к сознательному участию в жизни общества и сохранению духовных ценностей.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности. — С.65. 464 с.
2. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. — М.: Прометей, 1995. — 282 с.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика: Курс лекций. — М.: Прометей, 1996. — С.267
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — С.335.
5. Макаренко А.С. Соч.: В 7-мит. — М.: Изд-во АПНРСФСР, 1958 . — Т.1. — С.559.
6. Марьенко И.С. Нравственное становление личности. — С.32.
7. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. — М.: Просвещение, 1980. — С.13. 15
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — Т.II. — С.69. 222 ст.
9. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. — М.: Изд-во Междун. пед.академии, 1994. — С.10.
10. Формирование личности: проблемы комплексного подхода в процессе воспитания школьника/ Под ред. Г.Н.Филонова. — М.: Педагогика, 1983. — С.125.
11. Чепиков В.Т. Воспитание нравственных качеств младших школьников: Учеб.-метод. пособие / В.Т. Чепиков. — Гродно: ГрГУ, 2001. — 189 с.
12. Щедровицкий Г.П. Система педагогических исследований (Методологический анализ)// Педагогика и логика. — М.: Касталь, 1993. — С.139.
13. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. — С.223.

РОҲУ УСУЛҲОИ МУАЙЯНСОЗИИ ОМОДАГИИ МУРАББИЁН ОИД БА МУТОБИҚСОЗИИ НАВРАСОНИ ҲУҚУҚВАЙРОНКУНАНДА БА АРЗИШҲОИ МАЪНАВӢ-АХЛОҚӢ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ МАХСУС

ЭМОМОВА М. Н. *– унвонҷуи Паҷӯҳишгоҳӣ рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 93-900-66-44*

Аннотатсия. Дар муассисаҳои таълимии махсус масъалаи муҳим ин омодагии мураббиён ҷиҳати мутобиқсозии наврасони ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои ахлоқӣ ба ҳисоб меравад. Муаллиф иброз менамояд, ки мақсад аз мутобиқгардонии наврасони ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар муассисаҳои таълимии махсус ин пеш аз ҳама барқарорсозии муносибатҳои гумшудаи пештараи кӯдак, ва таҳким бахшидани муошират мустаҳками муносибат ба одамон, оила, ба худ ва инчунин баргаштан ба ҳаёти муқаррарӣ мебошад. Дар мақола дар асоси таҷрибаи амалӣ роҳу усулҳои мусири омодагии мураббиён оид ба мутобиқсозии наврасон ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар муассисаҳои таълимии махсус пешниҳод гардидааст.

Калидвожаҳо: *мураббиён, наврасони ҳуқӯқвайронкунанда, арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ, муассисаҳои таълимии махсус, усулҳои таъсиррасонӣ.*

ПУТИ И МЕТОДЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ГОТОВНОСТИ ПЕДАГОГОВ К АДАПТАЦИИ ПОДРОСТКОВ-ПРАВОНАРУШИТЕЛЕЙ К ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫМ ЦЕННОСТЯМ В СПЕЦИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

ЭМОМОВА М. Н. *– соискатель Института развития образования имени Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана. Тел.: (+992) 93-900-66-44.*

Аннотация. В специальных учебных заведениях важным вопросом является подготовка педагогов к адаптации подростков-правонарушителей к моральным ценностям. Автор отмечает, что целью адаптации подростков-правонарушителей к духовно-нравственным ценностям в специальных учебных заведениях является, прежде всего, восстановление утерянных ранее установок ребенка, укрепление прочной коммуникации отношения к людям, к семье, к самому себе, а также возвращение к нормальной жизни. В статье на основе практического опыта представлены конкретные способы и методы подготовки педагогов по адаптации подростков-правонарушителей к духовно-нравственным ценностям в специальных учебных заведениях.

Ключевые слова: *воспитатели, подростки-правонарушители, морально-этические ценности, специальные образовательные учреждения, методы воздействия.*

WAYS AND METHODS FOR DETERMINING TEACHERS' READINESS TO ADAPT JUVENILE OFFENDERS TO SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN SPECIAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

EMOMOVA M. N. *– research degree applicant at the Institute for Development of Education named after Abdurahman Jami of the Academy of Education of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 93-900-66-44.*

Annotation. In special educational institutions, an important issue is the preparation of teachers to adapt juvenile offenders to moral values. The author notes that the goal of adapting juvenile offenders to spiritual and moral values in specialized educational institutions is primarily to restore the child's previously lost attitudes, to strengthen a solid foundation in their relationships with people, with the family, and with themselves, as well as to help them return to a normal life. Based on practical experience, the article presents specific ways and methods for training educators to adapt juvenile offenders to spiritual and moral values in specialized educational institutions.

Keywords: *educators, juvenile offenders, moral and ethical values, specialized educational institutions, methods of influence.*

Мақсад аз мутобиқгардонии наврасони ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои маънавӣ-ахлоқӣ дар муассисаҳои таълимии махсус ин пеш аз ҳама барқарорсозии муносибатҳои гумшудаи пештараи кӯдак, ва таҳким бахшидани муошарати мустаҳками муносибат ба одамон, оила, ба худ ва инчунин баргаштан ба ҳаёти муқаррарӣ мебошад. Албатта ин раванд тӯлонӣ ва доманадор мебошад. Муҳаққиқи масъалаи кӯдакони ҳуқуқвайронкунанда А.В Гоголева менависад, ки «Бояд мо наврасро дуруст дарк намоем, ки ӯ аз олами дигар ба муҳити барои ӯ ғайримуқаррарӣ шомил мегардад. Умуман кӯдакро дуруст фаҳмидан лозим ва сабабу омилҳои ба ҳуқуқвайронкунӣ даст задани ӯро дақиқан ошкор намоем, дар ин сурат албата кори тарбиявии мо натиҷаи дилхоҳ дода метавонад. Дар давраи аввали ба муассисаҳои таълимии махсус омадани кӯдакон талаботҳои аз ҳад зиёди мураккабро татбиқ намудан лозим нест. Таъсиррасонӣ тадриҷан ба синнусол, протсесҳои психикӣ ва инфиродии наврас ба амал бароварда шавад. Дар

баъзе ҳолатҳо муносибати дағал, фишори ноҷои психологӣ сабаби аз таълимгоҳ фирор намудани наврасони ҳуқуқвайронкунанда мегардад. Раванди мутобиқгардонии кӯдакони ҳуқуқвайронкунандаро дар сурате осон кардан мумкин аст, ки агар мо тавонем ба шароити муҳити нав наврасонро дилгарм намоем» [5, с. 73] .

Бино ба ақидаи А. Қучқоров «Хеле муҳим аст, ки аз рӯзҳои аввали ба муассисаи таълимии махсус ворид шудани кӯдакон ба он ноил шудан даркор, ки онҳо тадриҷан ба гурӯҳи нав, инчунин ба шароити нави ҳаёт одат кунанд. Фаромӯш набояд кард, ки масалан кӯдак бо волидонаш пештар хеле бад зиндагӣ мекард, вале бо вуҷуди ин дар ӯ дилбастагӣ ба хонаи худ боқӣ мемонад. Албатта, кӯдакон гиря мекунанд, ғамгин мешаванд ва сабаби аз волидонашон ҷудо карданашонро намефаҳманд. Дар ин ҳолат чораи сабук кардани ҳолати афсурдагӣ ва ноумедӣ ин одат кунонидани кӯдак ба шароити нави зиндагӣ ва меҳрубонию ғамхории падарона нисбат ба ӯ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, бояд кӯдак эҳсос кунад, ки ӯ дар ҷойи амн асту ба ғамхорӣ ва таваҷҷуҳ фаро гирифта шудааст. Дар рӯзҳои аввал муносибатҳое, ки дар кӯдак ва омӯзгор ва мураббиён ба вуҷуд меоянд, хусусияти мусбати эҳсосотӣ дорад, яъне таваҷҷуҳ ба калима, имову ишора, оҳанги муроҷиатро доро мебошанд. Бо мурури замон муносибатҳои табиӣ байни наврасону омӯзгорон ва ҳамсолон қавитар гардида, ҳисси эътимод, эҳсоси он, ки кӯдак дӯст дошта мешавад, ташаккул меёбанд. Дар заминаи чунин ҳамкориҳо ба муносибатҳои мутақобила такя намуда, дар кӯдак имконияти гузариш ба муносибатҳои самимӣ ғанитар ва аз ҷиҳати эҳсосотӣ рангинтар ба вуҷуд меояд» [6, с. 13].

Кӯдакон ва наврасоне, ки дар муассисаҳои махсуси таълимӣ будубош доранд, дар тасаввури онҳо мураббиён ба онҳо нобоварона муносибат менамоянд. Наврасон, ки дорои психикаи ноустувор мебошанд, дарҳол ба ҳаёти муқаррарӣ мутобиқ шуда наметавонанд, низоми дохилии мактаби махсусро ба зуди риоя карда наметавонанд, ҳаёти муштаракро бо ҳамсолон ба зудӣ ба танзим дароварда наметавонанд. Ба ақидаи мо, ин падида дорои якчанд навъ мебошад:

– дурӣ ҷустан – хоҳиши худдорӣ аз робита бо кормандони муассиса ва ҳамсолон;

– итоат накардан на танҳо ба талаботи калонсолон, ҳатто дар мавриди ба онҳо муносибати хайрхоҳона кардан;

– амалҳои намоишкорона дар шакли мухолифат, ки дорои хусусияти манфӣ мебошанд;

– зуроварӣ – хоҳиши вайрон кардани ҳам муҳит, ҳам он ҷониби хайрхоҳонаи муносибатҳое, ки аз ҷониби калонсолон ва ҳамсолон пешниҳод мешавад.

Ҳамчун асос барои эҳсосоти мусбат дар одам эҳтиром ба худ, дарки муҳим будани худ барои дигарон, интизории робитаи судманд бо тарбиятгирандагон мебошанд. Аммо, дар баробари эҳтироми худ кӯдаконро низ самимона эҳтиром кардан лозим аст, то ки зуҳуроти худбинӣ, бартарӣ нисбат ба дигарон вуҷуд надошта бошанд.

Ҳамзамон, раванди ҳамкории педагогиро аз мавқеъи инсондӯстона мавриди баррасӣ қарор дода, бо даст кашидан аз худкомагӣ ва саркӯбкунӣ, бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки мураббӣ ва тарбиятгирандагон баробаранд, зеро онҳо як кори умумиро карда, бо хамдигар ҳамчун шарикони баробарҳуқуқ, ки бе иштироки онҳо ин кори умумӣ иҷронопазир аст, муошират мекунанд.

Зарур аст ғояии педагогӣ, ки дар принсипҳои инсонпарварӣ, унсурҳои рафтори психотерапевтӣ дар муошират асос ёфтааст, дар наврасон ташаккул дода шавад:

Амалҳои шифоҳӣ. Амалҳои асосии шифоҳӣ ба ҷуфтҳо тақсим карда мешаванд, яъне:

1. Фармон додан – хоҳиш. Дар ҷое, ки имконпазир мебошад беҳтар аст фармоиш бо хоҳиш иваз карда шавад, аммо нафаре ки чизеро барои кардан фармон медиҳад, боварӣ дорад, ки ӯ мепурсад, гарчанде ки хоҳишҳо аз ҷиҳати оҳанг ҳамчун фармонҳо садо медиҳанд, аз ҷумла, «Коғазҳоро, лутфан, аз зери курсии худ бардоред!». Барои фармонҳо замимаҳо «аз боло» хос буда, хоҳишҳо ба заминаҳо «аз поён» майл доранд. Бо вуҷуди ин, фармонҳо ва хоҳишҳо метавонанд дар замимаҳо ба таври баробар иҷро карда шаванд. Талаботҳои мураббие, ки фармон медиҳад ё хоҳиш мекунад, бояд барои тарбиятгирандагон фаҳмо буда, бо тамоми рафти ҳамкории педагогӣ ҳавасманд карда шуда бошад.

2. Фаҳмондан – халос шудан. Дар асли худ, шарҳ додан маънои бифаҳм ва хулоса барор, яъне ҷустуҷӯи одамони ҳамфикрро оид ба масъалаҳо мебошад; ин мубориза барои

рушди зеҳн, тафаккур, қобилияти дарк кардани иттилоот, таҳлил ва азхуд кардани он мебошад. Халос шудан – эҳсосоти манфиро бедор карда, ба хонанда чунин тасаввурот дода мешавад, ки вайро дидан, шунидан, ҳузури ӯро таҳаммул кардан намехоҳанд.

3. Донистан – тасдиқ кардан. Амалҳои мазкури шифоҳӣ ба хотираи шарики муошират барои ташкил ва гузаронидани фаъолияти самараноки муштарак нигаронида шудаанд. Донистан – берун баровардани чизе аз хотираи тарбиятгиранда аст. Тасдиқ кардан – чизеро ба он гузоштан мебошад. Аз ҷанбаи амалӣ донистан дар саволхо зоҳир мешавад, тасдиқ кардан – дар шакли хулосаҳои умумӣ, натиҷагириҳо зуҳур меёбад.

4. Ҳайрон кардан – огоҳ кардан. Таъсирот ба васеъ кардани ҳудуди хаёлот нигаронида шудаанд. Эҳсосот ҳамчун такон барои рушди хаёлот хизмат мекунанд, аммо дар фаъолият чизи асосӣ буда наметавонад. Таъсиррасонии шифоҳии ҳайрон кардан дар раванди таълимӣ – тарбиявӣ дар мисолҳои воқеаҳои аҷиб, сирру асрорҳо ва ғайра истифода мешавад. Маънои амалии корбурди ҳайрон кардан ва огоҳ кардан ба майлу хохиши як одам ба мусоидат ба рушд ва ғанӣ гардонидани шахсияти одами дигар бо роҳу воситаҳои муфид асос ёфтааст.

5. Танқид кардан – таъриф кардан. Дар ин ҷо ба ду масъала дучор мешавем:

– натавонистани самимона ва моҳиятан баланд бардоштани табъи шахси дигар;

– натавонистани дуруст дарк кардани дигарон ва баҳо додан ба амали шахсе, ки кӯшиш мекунад, беҳбудии психикии онҳоро ба тарафи беҳтар тағйир диҳад. Ба мураббӣ, ба мисли ҳеҷ каси дигар, зарур аст дар худ хоҳиши баланд бардоштани некӯаҳволии психикии тарбиягирандагонро пайдо кунад.

6. Ҷеғ задан. Таъсиррасонии мазкури шифоҳӣ барои ҷалб ва фаъол гардонидани таваҷҷуҳи одамони дигар ба нафари ҷеғзананда пешбинӣ шудааст. Муҳим дар он аст, ки ҷеғзанӣ миқдори калони иттилоотӣ аз ҷиҳати эҳсосотӣ рангинро дар бар мегирад, ки ба таври стихиявӣ оҳанги тамоми ҳамкории дар пеш истодаро муаққрар мекунад. Дар педагогика ва психология хусусиятҳои тасвири иҷтимоию психологии навъҳои гуногуни роҳбарон таҳия гардида, техникаи муоширати онҳо дар гурӯҳ таҳлил карда шудааст. Мураббӣ низ роҳбаре мебошад, ки фаъолияти муштараки худро бо тарзҳои гуногун амалӣ менамояд. Се услуби асосӣ – ҳамкориҳо бо номҳои маҷозии «тирҳои зарбазананда», «услуби демократӣ», «услуби либералӣ»-ро дида мебароем.

Бояд зикр намуд, ки дар муассисаҳои таълими махсус дар баъзе ҳолатҳо омӯзгорон ва мураббиён дар тарбияи наврасон аз **услуби авторитарӣ** истифода мебаранд. Омӯзгор худаш танҳо самти фаъолияти гурӯҳро муайян карда, нишон медиҳад, ки кӣ бояд бо кӣ нишинад, кор кунад ва ҳар гуна ташаббуси тарбиятгирандагонро пахш мекунад. Шаклҳои асосии ҳамкорӣ фармон, супориш, дастур, танбеҳ мебошанд. Ҳатто миннатдории нодир ҳам мисли амре ва ҳамчун таҳқир садо медиҳад: «Имрӯз ту хуб кор кардӣ. Ман инро аз ту интизор набудам». Хатогиро ошкор карда, чунин мураббӣ гунаҳкорро масхара мекунад, аксар вақт намефаҳмонад, ки онро чӣ тавр ислоҳ кардан мумкин аст.

Методи демократӣ. Ин услуб дар такя кардани роҳбар ба ақидаи гурӯҳ зоҳир мегардад. Мураббӣ кӯшиш мекунад мақсади фаъолиятро ба шуури ҳар як нафар расонад, ҳамаро ба иштироки фаъолона дар мухокимаи рафти кор ҷалб мекунад; вазифаи худро на танҳо дар назорат ва ҳамоҳангсозӣ, балки дар тарбия ҳам мебинад; ҳар як кӯдакро рӯҳбаланд карда мешавад, дар ӯ эътимод ба худ пайдо мешавад; худидоракунӣ рушд меёбад. Мураббии демократ кӯшиш мекунад, ки сарбориро ба таври қулай тақсим карда, майлу қобилиятҳои инфиродии ҳар яки онҳоро ба назар гирад; фаъолиятро ҳавасманд мегардонад, ташаббусро рушд медиҳад.

Методи либералӣ анархиявӣ. Мураббӣ кӯшиш мекунад, ки ба ҳаёти гурӯҳ дахолат накунад, фаъолнокӣ нишон намедиҳад, масъалаҳоро ба таври расмӣ дида мебарояд, ба таъсирҳои дигар баъзан мухолиф ба осонӣ итоат мекунад. Дарвоқеъ, худро аз масъулият барои ҳодисаи рухдодаистода дур мекунад. Дар бораи соҳибэътиборӣ дар ин ҷо ҳарф задан номумкин аст.

Методи эҷодкории муштарак. Ин услуб танҳо бо натиҷаи ниҳоии худ, балки бо ҷанбаи тарбиявии худ низ самарабахштар мебошад. Дар асоси он ягонагии маҳорати баланди касбии педагог ва муносибатҳои ахлоқии ӯ қарор гирифтааст. Нақшаи фаъолиятӣ–муколамавии ин муошират омӯзгор ва тарбиягирандаро дар ҳолати баробарӣ

қарор медиҳад, дар сурате ки мақсадҳои умумӣ гузошта шуда, тариқи муштарак ҳаллу фасл карда мешаванд. Дар ин метод, чун дар навори аксгирӣ, тамоми хислатҳои шахсиятии ҳар ду тараф зоҳир мешаванд.

Услуби мавқеи дӯстона. Услуби мазкур аз рӯи хусусиятҳои худ бо услуби қаблӣ зич алоқаманд аст. Дар асоси он шавқу ҳаваси самимона ба шахсияти шарики муошират нисбат ба шунавандагон дар маҷмӯъ, муносибати эхтиромона нисбат ба ҳар як нафар, кушода будан ба робитаҳо қарор гирифтаанд. Ин услуб пешзаминаи фаъолияти бомуваффақияти муштараки таълимӣ- тарбиявӣ мебошад. Ҳамчун шакли ниҳоии мавқеи дӯстона, ки дар муносибатҳо тарафи манфӣ дорад, услуби ноз кардан баррасӣ кардан мумкин аст. Он ба хоҳиши ба даст овардани эътибори бардурӯғи арзон дар шарики муоширатӣ асос ёфтааст.

Дар амалияи кор бо ноболиғони ҳуқуқвайронкунанда **методи тарсонидан** вуҷуд дорад, ки он дар натиҷаи ба худ боварӣ надоштан, худро нисбат ба шарик дар мақоми баландтар тасаввур кардан ё бо сабаби дуруст барқарор карда натавонистани муошират дар асоси фаъолияти босамари муштарак ба вуҷуд меояд. Ин метод боиси он мегардад, ки шарик ба таври беихтиёр сабаби муносибати манфии ӯ ба тарафи муқобил мегардад. Дар баъзе ҳолатҳо мушоҳида кардан мумкин аст, ки байни муошираткунандагон садди ноаёни бегонагӣ ба назар мерасад.

Методи масофа. Дар кори таъсиррасонӣ ба шахсияти ноболиғони ҳуқуқвайронкунанда услуби масофа истифода бурда мешвад. Агар услуби масофа риоя нагардад, муошрати педагогӣ натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, услуби масофа роҳи самараноки тарбияи кудакони ҳуқуқвайронкунанда ба ҳисоб меравад ва метавон гуфт, ки нақши пешбарандаро низ иҷро менамояд. Ҳангоми истифодаи услуби масофа бояд дар айни замон, маҳдудгардонии муошират бо услуби масофа агар сурат гирад, пас ин фишорории психологӣ ба оқибатҳои ногувор оварда мерасонад. Бояд қайд кард, ки истифодаи бемаънии ин услуб зимни маъруфияти хеле баланди худ, бешак, боиси нокомиҳо дар муошрати касбӣ ва педагогӣ мегардад.

Амсилаи диктаторӣ. Омӯзгор, гуё аз кӯдакон барканор карда шуда, ӯ болои онҳо ҳукмронӣ мекунад. Тарбиягирандагон танҳо як оммаи бечеҳраанд. Ҳеҷ гуна фаъолияти муштарак вуҷуд надорад. Вазифаҳои педагогӣ бо паёми иттилоотӣ маҳдуд карда мешаванд. Аз ин ҷо чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки набудани робитаи психологӣ ва, аз ин ҷо, беташаббусӣ ва бефаъолиятии наврасон ба вуҷуд меояд.

Амсилаи бидуни робита. Амсилаи бидуни робита онро дар назар дорад, ки байни омӯзгор ва кӯдакон аз сабаби монеаи ихтиёрона ё ғайриихтиёрона бунёдёфтаи муошрати қавӣ вуҷуд надорад. Монеаҳо метавонад боиси ҳамкории яктарафа гарданд ва дар баъзе ҳолатҳо ҳангоми ҳамкорӣ аз ҷониби омӯзгор ё мураббӣ беихтиёрона таъкид кардани мақоми худ ба миён меояд.

Амсилаи нутқи монологӣ. Зимни татбиқи амсилаи ба нутқи монологӣ. асосёфта ба назар мерасад, ки муошрати мураббӣ пинҳон мондааст: нутқи ӯ асосан монологӣ мебошад. Дар баробари ин, сухан ронда, ӯ танҳо худро мешунавад ва ба кӯдакон ҳеҷ гуна вокуниш нишон намедиҳад. Дар муколама кӯшиши ворид кардани эрод барои рақиб бефоида аст, он ба таври оддӣ дарк карда намешавад. Ҳатто дар фаъолияти якҷояи меҳнатӣ чунин омӯзгор бо ғояҳои худ фаро гирифта шуда, ба дигарон қаринии эҳсосотӣ зоҳир менамояд. Дар натиҷа байни мураббиён ва тарбиягирандагон амалан ягон ҳамкорӣ вуҷуд надошта, майдони холии психологӣ ба вуҷуд меояд.

Амсилаи ғайридемократӣ (авторитарӣ). Дар сурати истифодаи ин шакли таъсиррасонӣ кӯдакон бе чуну чаро ба омӯзгор итоат мекунанд. Омӯзгор амалан шахси мутлақи амалкунанда ба ҳисоб меравад. Миёни ӯ ва хонандагон амалан робитаи дуҷонибаи эҷодӣ вуҷуд надорад. Яктарафа фаъол намудани омӯзгор ҳар гуна ташаббусҳои хонандагонро маҳдуд мекунад. Фаъолнокии маърифатию ҷамъиятии хонандагон то ба ҳадди ақал паст мешавад. Дар натиҷа: беташаббусӣ дар наврасон ташаккул ёфта, хусусияти эҷодӣ, соҳаи ҳавасмандкуниии фаъолияти маърифатӣ моҳияти худро гум мекунад.

Амсилаи фаъолияти фаъоли муштарак. Ҳангоми истифодаи ин метод омӯзгор доимо бо тарбиягирандагон дар муколамаю иртибот қарор дошта, ҳар замон рӯҳияи онҳоро баланд мебардорад ва ҳангоми ташаббус нишон додани онҳо методи

ҳавасмандгардониро татбиқ менамояд. Дар ин сурат омӯзгор ё мураббӣ тағйироти фазои психологии гурӯҳро ба осонӣ дарк карда, ба таври равшан ба онҳо вокуниш нишон медиҳад. Мушкилоти ба миёномада бо кӯшишҳои якҷоя эчодкорона ҳал карда мешаванд.

Дар натиҷаи таҳқиқоти озмоишии гузаронидашуда оид ба муайян кардани омодагии омӯзгорону мураббиёни Мактаби махсуси ҷумҳуриявӣ дар ш. Душанбе ба ҳамкории фаъолона бо тарбиятгирандагон аз 4 нафар мураббӣ (дар давраи солҳои 2018 –2025) аз рӯи баҳои миёнаи коршиносони мустақил 7 нафар аз 20 – 34 хол, 11 – аз 35 – 44 хол, 9 нафар 45–49 хол гирифтанд, ки аз омодагӣ ва имконияти татбиқи ҳамкории фаъол бо тарбиятгирандагон – ҳамчун яке аз шартҳои педагогии мутобиқшавии кӯдакони ҳуқуқвайронкунанда ба меъёрҳои ахлоқӣ дар шароити Мактаби махсуси ҷумҳуриявӣ шаҳодат медиҳад.

Натиҷаҳои таҳлил дар Мактаби махсуси ҷумҳуриявӣ дар шаҳри Душанбе ошкор карда шуд, ки аксари омӯзгорон ба ҳамкории фаъол бо тарбиягирандагон омодаанд. Ин муҳим аст, зеро он ба мутобиқшавии наврасони ҳуқуқвайронкунанда ба арзишҳои маънавӣ-ахлоӣ мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили муносибатҳои педагогӣ бо тарбиягирандагон дар Мактаби махсуси ҷумҳуриявӣ нишон медиҳад, ки интихоби намуди муносибатҳо бояд ба хусусиятҳои инфиродии тарбиягирандагон, вазъияти мушаххас ва ҳадафҳои тарбиявӣ асос ёбад. Барои баланд бардоштани самаранокии раванди тарбиявӣ, омӯзгорон бояд доиман дар такмили малакаҳои муоширатӣ ва рушди муносибатҳои мусоидаткунанда саъй намоянд.

Мушоҳидаҳои тӯлонӣ нишон медиҳанд, ки сабаби аслии ба ҳуқуқвайронкунӣ даст задани ноболиғон шароити номусоиди оилавӣ ба ҳисоб меравад. Шароити номусоиди оилавӣ ноболиғонро маҷбур месозад, ки аз оила фирор кунанд, ба оворагардӣ машғул шаванд. Дар натиҷа ноболиғони аз оила фироркарда бо ноболиғони ҳуқуқвайронкунанда ҳамроҳ шуда, онҳо низ даст ба ҷиноят мезананд.

АДАБИЁТ

1. Алемаскин М.А. Воспитательная работа с подростками. – М.: Знание, 1979. – 74 с.

2. Алмазов Б.Н. О социальном пространстве реабилитационной педагогики //Проблемы семьи и детства в современной России. – М., 1992. – С. 40 – 56.

3. Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы. – М.: Аргус, 1994. – 207 с. Бочарова В.Г. Социальная микросреда – как фактор формирования личности школьника: Дис.... докт. пед. наук. – М., 1991. – 401с.

4. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты. – Воронеж. – 2004. – 463 с.

5. Қучқоров, А. Хусусиятҳои ташкили тарбияи ахлоқии наврасони ҳуқуқвайронкунанда дар шароити мактаби махсус [Матн]: автореф. дис. … барои дарёфти дараҷаи илмии н.и. пед. – Душанбе: 1971. – 22 с.

6. Маджонов, М.К. Социально-педагогические аспекты профилактики наркомании среди детей и подростков // автореф. дис. … канд. пед наук по специальности 13.00.01кандидат педагогических наук. – Душанбе, 2013. – 23 с.

ТЕХНОЛОГИЯИ ТАЪЛИМ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

БАРНОМАСОЗИИ КОМПЬЮТЕРИИ АРЗЁБИИ ОБЪЕКТИВИИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОНИ СИНФИ 6 АЗ ФАННИ МАТЕМАТИКА ОИД БА АДАДҲОИ МУСБАТ ВА МАНФӢ БО ИСТИФОДА АЗ МЕТОДИ ПУЛОТ

НАЗАРОВ Аҳтам Пулотович *– профессори кафедраи технологияи рақамӣ ва амнияти киберии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 90-808-23-84.* ***E-mail:*** *ahtam_69@mail.ru*

АБИДОВ Раҳимҷон Тоҳирович *– омӯзгори кафедраи технологияҳои информатсионӣ ва коммуникатсионии ДДОТ ба номи С. Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 918-50-97-97,* ***E-mail:*** *abidovrahimjon@gmail.com*

Аннотатсия. Дар ин мақола масъалаи барномасозии компютерии арзёбии объективии дониши хонандагони синфи шашум аз фанни математика ҳангоми омӯзиши мавзуи “Ададҳои мусбат ва манфӣ” баррасӣ мешавад. Методҳои анъанавии арзёбӣ фардикунонии супоришҳо ва арзёбии объективиро пурра таъмин намекунанд ва инчунин барои иҷрои корҳои вобаста шароит фароҳам намеоранд. Методи Пулот, ки мақсади асосиаш ба тавлиди худкори вариантҳои инфиродии супоришҳо бо истифода аз барномаи компютерӣ асос ёфтааст, ҳамчун роҳи ҳалли муассир пешниҳод шудааст. Дар мақола методологияи таҳияи чунин барномаи компютерӣ пешниҳод карда мешавад, принсипҳои тавлиди параметрҳои воридшаванда бо истифода аз сана ва вақти системаи компютер ва дигар хосиятҳо тавсиф карда мешаванд ва барномасозӣ бо забони барномасозии PascalABC.Net гузаронида мешавад. Хулоса карда мешавад, ки методи Пулот арзёбии объективӣ, фардикунонии таълимро таъмин мекунад ва бори кори муаллимро кам мекунад.

Калимаҳои калидӣ*: методи Пулот, барномасозӣ, барномаи компютерӣ, математика, синфи 6, кори санҷишӣ, ифода, муодила, муқоиса, тавлиди ифода, тавлиди муодила, технологияи рақамӣ, объективият, фардигардонӣ.*

КОМПЬЮТЕРНОЕ ПРОГРАММИРОВАНИЕ ОБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ 6-ГО КЛАССА О ПОЛОЖИТЕЛЬНЫХ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ЧИСЛАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ПУЛАТ

НАЗАРОВ Ахтам Пулатович *– профессор кафедры цифровых технологий и кибербезопасности Академии государственного управления при Президенте республики Таджикистан, доктор педагогических наук.* ***Тел.:*** *(+992) 90-808-23-84,* ***E-mail:*** *ahtam_69@mail.ru.*

АБИДОВ Рахимжон Тохирович *– ассистент кафедры информационных и коммуникационных технологий ТГПУ им. С. Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 918-50-97-97,* ***E-mail:*** *abidovrahimjon@gmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос компьютерной програмирование объективной оценки знаний учащихся шестого класса по математике при изучении темы «Положительные и отрицательные числа». Традиционные методы оценки не обеспечивают в полной мере индивидуализацию заданий и объективную оценку, а также не создают условий для выполнения соответствующей работы. В качестве эффективного решения предлагается метод Пулата, основная цель которого основана на

автоматической генерации индивидуальных вариантов заданий с помощью компьютерной программы. В статье представлена методология разработки такой компьютерной программы, описаны принципы генерации входных параметров с использованием даты и времени компьютерной системы и других свойств, а программирование выполнено на языке программирования PascalABC.Net. Сделан вывод о том, что метод Пулат обеспечивает объективную оценку, индивидуализацию обучения и снижает нагрузку на учителя.

***Ключевые слова**: метод Пулат, программирование, компьютерная программа, математика, 6 класс, контрольная работа, выражение, уравнение, сравнение, генерация выражений, генерация уравнений, цифровые технологии, объективность, индивидуализация.*

COMPUTER PROGRAMMING FOR OBJECTIVE ASSESSMENT OF 6TH GRADE STUDENTS' KNOWLEDGE OF POSITIVE AND NEGATIVE NUMBERS USING THE PULOT METHOD

***NAZAROV Ahtam Pulotovich** - Professor of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Doctor of Pedagogical Sciences. **Phone:** (+992) 90-808-23-84. **E-mail:** ahtam_69@mail.ru*

***ABIDOV Rakhimzhon Tokhirovich** - Teaches of the Chair of information and communication technologies, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. **Phone:** (+992) 918-50-9797, **E-mail:** abidovrahimjon@gmail.com.*

Annotation. This article examines the use of computer programming for objective assessment of sixth-grade students' knowledge in mathematics when studying the topic "Positive and Negative Numbers." Traditional assessment methods do not fully individualize assignments and provide objective evaluation, nor do they create the conditions for completing the relevant work. The Pulot method is proposed as an effective solution. Its main goal is based on the automatic generation of individual assignment versions using a computer program. The article presents the methodology for developing such a computer program, describes the principles of generating input parameters using the computer system's date and time and other properties, and implements programming using the PascalABC.Net programming language. It is concluded that the Pulat method ensures objective assessment, individualizes learning, and reduces the teacher's workload.

***Keywords**: Pulot method, programming, computer program, mathematics, grade 6, test, expression, equation, comparison, generation of expressions, generation of equations, digital technologies, objectivity, individualization.*

Аҳамияти таҳияи барномаи компютерӣ ба ҳалли мушкилоти арзёбии объективии дониш ва сабукгардонии меҳнати омӯзгор равона гардидааст. Яке аз мушкилоти мубрами таълими математика дар муассисаҳои таълимӣ арзёбии объективии дониши хонандагон ва арзёбии онҳо мебошад. Ин махсусан ҳангоми гузаронидани арзёбиҳо - санҷишҳои хаттӣ ва супоришҳои мустақилона муҳим аст. Аммо, чунон ки амалия, мушоҳида ва тадқиқот дар ин соҳа нишон медиҳанд, муаллимон аксар вақт ҳангоми гузаронидани арзёбиҳо меҳнат, вақт ва саъю кӯшиши зиёд сарф мекунанд ва методҳои анъанавӣ на ҳамеша сатҳи зарурии объективиро таъмин мекунанд. Мутаассифона, методҳои анъанавии муосири гузаронидани арзёбиҳои донишҳои математикӣ ба талаботи асри технологияи иттилоотӣ ва рақамикунонӣ пурра ҷавобгӯ нестанд. Якчанд мушкилиҳои асосӣ мавҷуданд:

1. Нокифоя будани фардӣ. Навиштани ду ё се варианти санҷишӣ дар тахтаи синфӣ вақтро беҳуда сарф мекунад, хонандагон имкон доранд, ки ҳалҳо ва ҷавобҳои якдигарро нусхабардорӣ кунанд.

2. Субъективӣ ҳангоми баҳогузорӣ. Ҳангоми тафтиш ва баҳогузории дастӣ бо ручкаи рангаш сурх, муаллим метавонад баъзе хатогиҳоро нодида гирад, ё онҳоро пай набарад, ё баръакс, аз ҳад зиёд сахтгир бошад, ё ҳатто субъективӣ шавад.

3. Сарфшавии назарраси вақт. Омода кардани супоришҳои инфиродӣ барои ҳар як хонанда бо истифода аз методҳои анъанавӣ (мадракҳои коғазӣ, навиштани мисолҳои сершумор дар тахта) аз муаллим миқдори зиёди корҳои омодагӣ ва вақтро талаб мекунад.

4. Набудани фаврӣ фаҳмидани натиҷа ва баҳо. Хонандагон натиҷаҳои кори худро танҳо пас аз муддате, яъне пас аз санҷиши дастӣ аз ҷониби муаллим, мефаҳманд, ки ин арзиши дидактикии арзёбиро коҳиш медиҳад.

Бо назардошти ин мушкилот, зарурати таҳия ва татбиқи методҳои нави ташкил ва гузаронидани арзёбии дониш, ки объективӣ, фардӣ ва самаранокиро таъмин мекунанд, ба миён меояд. Яке аз роҳҳои ҳал сохтани барномаи компютерӣ, яъне барномасозии компютерӣ барои арзёбии объективии дониш бо забони барномасозӣ мебошад. Беҳтарин вариант сохтани барномаи компютерӣ бо истифода аз методи Пулот ҳисобида мешавад. Ин метод барои арзёбии объективии дониши хонандагон эҷод ва тарҳрезӣ шудааст ва метавонад ба фанҳои гуногун, аз ҷумла математикаи синфи шашум, татбиқ карда шавад. Методи Пулот дар тавлиди худкори қиматҳои параметрҳои вурудӣ барои мисолҳо, ифодаҳо, муодилаҳо ва масъалаҳо бо истифода аз барномаи компютерӣ мебошад. Тавлиди қиматҳои параметрҳои вурудӣ ба таври худкор бо истифода аз барномаи компютерӣ анҷом дода мешавад. Барномаи компютерӣ низ бо истифода аз ин метод таҳия карда мешавад.

Як мисоли одиро оид ба амалҳои арифметикӣ бо ададҳои мусбат ва манфӣ дида бароем. Супориши анъанавии “Ҳисоб кунед: -124 + 11·9” барои ҳамаи хонандагон маъмул аст ва имконияти рӯйбардоркунии ҷавоб ё фиреб доданро фароҳам меорад. Ҳангоми истифодаи методи Пулот, ин ифода дар шакли умумӣ ифода карда мешавад: AAA + BBB·CCC. Қиматҳои ададии параметрҳои AAA, BBB ва CCC аз ҷониби барномаи компютерӣ барои ҳар як хонанда алоҳида тавлид карда мешаванд. Типи қимати ин параметрҳо барои хонандагони синфи 6 дар ин зинаи таҳсилот дилхоҳ буда метавонад – мусбат, манфӣ, бутун, касрӣ. Хонанда масъаларо аз шакли муколамагии барномаи компютерӣ ба дафтари худ менависад, онро ҳал мекунад ва сипас ҷавоби худро барои санҷиши худкор ба майдони матнии муайяни барномаи компютерӣ ворид мекунад. Барномаи компютерӣ фавран ҷавоби воридшударо бо ҷавоби дурусти аз ҷиҳати алгоритмӣ муайяншуда муқоиса мекунад ва натиҷаро эълон мекунад. Агар ҷавоб нодуруст бошад, хонанда метавонад корро бо варианти ҷорӣ идома диҳад ва ҷавоби дурустро пайдо кунад.

Барои тавлиди қиматҳои тасодуфӣ, вале идорашавандаи параметрҳои воридшаванда, методи Пулот сана ва вақти системаи компютер ва баъзе қиматҳои дигари хосиятро, ба монанди вақти гузашта дар миллисония аз замони оғози барнома, истифода мебарад. Бо ин мақсад, асосан параметрҳои сана ва вақти системаи компютер истифода мешаванд. Ин қиматҳо ҳамчун аргументҳо барои функсияҳои тригонометрӣ истифода мешаванд. Раванди тавлидкунии қиматҳо бо ин методология кафолат медиҳад, ки:

1. Номаълумӣ то оғози кори барнома - қиматҳои параметрҳои воридшаванда танҳо аз лаҳзаи ба кор омода намудани барномаи компютерӣ тариқи худкор маълум мегарданд, ки вариантҳои гуногун тавлид карда шаванд.

2. Давомдиҳӣ - агар лозим бошад, хонанда метавонад корро бо варианти ҷорӣ идома диҳад, то пахши тугмаи амрие, ки варианти навро тавлид мекунад, ё пушидани барномаи компютерӣ.

3. Ба пойгоҳҳои додаҳо ё дигар манбаъҳо ниёз нест - барнома ба манбаъҳои берунаи маълумот ниёз надорад, он мустақил аст.

Тарҳрезии барномаи компютерӣ барои мавзуи “Ададҳои мусбат ва манфӣ” аз мариҳилаҳои гуногун иборат аст. Мақсадҳои методию дидактикӣ ва мундариҷаи арзёбии донишҳо оид ба ин мавзуъ, бояд қайд кард, ки он дар синфи 6 омӯхта мешавад ва мавзуи асосии барномаи таълимии математикаи МТМУ мебошад. Хонандагон бояд малака ва қобилиятҳои зеринро аз худ кунанд:

1. Ҷойгиркунии ададҳои мусбат ва манфӣ дар хати рости (ё нури) координатӣ.
2. Ҷамъ ва тарҳи ададҳои мусбат ва манфӣ.
3. Зарб ва тақсими ададҳои мусбат ва манфӣ.
4. Ёфтани қимати ифодаи ададие, ки дорои амалҳо бо ададҳои мусбат ва манфӣ мебошад.
5. Муқоисаи ададҳои мусбат ва манфӣ.
6. Ҳалли муодилаҳо, ки дорои ададҳои мусбат ва манфӣ мебошанд.

Барои назорати объективии сатҳи донишҳои ташаккулдодашуда ва инкишофи ин малакаҳо ва қобилиятҳо, тавсия дода мешавад, ки барномаи компютерие таҳия карда шавад, ки барои ҳар як мавзуи муайяншуда супоришҳои алоҳида тавлид кунад ва ба хонанда пешниҳод кунад.

Сохтори умумии супоришҳои варианти кори санҷишӣ.

1. Амалҳоро иҷро кунед:
а) -23 + 3,21; б) 8,4 - 9,37; в) -5,7 – 6,57; г) 18 + (-34);
ғ) 6 • (-7); д) 56 : (-0,8); е) -9,1 • (-2); ё) -8,1 : (-0,9).
2. Қимати ифодаро ёбед:
а) -12 + 4,5 : (-5) – 3,6 • (-1,8) : (-9);
б) 1,78 – 12,1 • (-2) – 4 : (-2) • (-2,5).
3. Муодилаҳоро ҳал кунед:
а) x – 14 = -5,3; б) -36,8 : y = 4.
4. Ададҳоро муқоиса кунед:
а) 3,5 ва -3,8; б) -11 ва 13; в) 9,12 ва -12,9.

Ҳар як супориши варианти кори санҷишӣ дар шакли умумӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар он танҳо қимати параметрҳои рақамии воридшаванда аз ҷониби барномаи компютерӣ алоҳида бо истифода аз методи Пулот тавлид карда мешаванд. Инчунин амалҳо тағйир ёфта метавонанд, ки имконоти дигари методи Пулот аст.

Татбиқи барномасозӣ ва имконоти методи Пулот оид ба ин мавзуъ.

Интихоби муҳити барномасозии компютерӣ: барои сохтани барномаи компютерӣ, истифодаи муҳити барномасозии PascalABC.Net -ро, ки дар муассисаҳои таълимӣ васеъ истифода мешавад ва дорои имконоти зарурӣ барои эҷоди барномаҳои таълимӣ ва арзёбии сатҳи дониш мебошад, интихоб менамоем. Барномасозии компютерии тавлидкунии супоришҳо оид ба иҷрои амалҳои одии арифметикӣ бо методи Пулот бори аввал дар корҳои Назаров А.П. дида мешуд: “Тибқи стандарти давлатии таҳсилот, барномаҳои таълимӣ ва салоҳиятҳои фаннӣ аз фанни математика, амалҳо бо касрҳои маҳраҷашон баробар дар синфи 5-ум омӯхта мешаванд. Дар ин маврид, вобаста ба барномаи таълимӣ, салоҳиятҳои фаннӣ ва пайдарҳамии мавзӯъҳои таълимӣ, ададҳо дар ифодаи бояд ададҳои натуралӣ бошанд, натиҷаи амалҳо ададӣ манфӣ набошанд” [1, с. 75], [2, с. 88]. Минбаъд чунин корҳоро шогирдони мактаби ӯ давом додаанд, аз ҷумла Раҷабзода Ҳаёт Хол: “Ҳангоми сохтани барномаи компютерӣ барои инъикоси ифода дар шакли муколамагӣ ду адад бо истифода аз методи Пулот генератсия ва муайян карда мешаванд. Ин ҷо он қадар маҳдудиятҳо гузошта намешаванд, танҳо разряднокии ададҳо ба эътибор гирифта мешаванд. Разряди сумма, ки дар натиҷаи иҷрои ин амал ёфта мешавад, ба эътибор гирифта мешавад” [3, с. 220]. Дар кори дигари Раҷабзода Ҳ.Х қайд шудааст, ки “Шиносоӣ ва таълими бузургиҳо ва воҳидҳои ченак дар доираи фанни математикаи синфҳои ибтидоӣ оғоз гардида, донишҳои гирифтаи хонандагон дар

синфҳои болоӣ ташаккул дода шуда, мустаҳкам мегарданд. Воҳидҳои ченаки дарозӣ ва масса бо пайдарҳамии аз ҷиҳати методӣ асоснок гардида ва робитаҳои дохилифаннӣ ва дохилимавзуӣ таълим дода мешаванд. Натиҷаи омӯхтани воҳидҳои ченаки дарозӣ ва масса дар хонандагон пайдо гардидани тасаввурот оид воҳидҳои ченак, ҷадвал ва вобастагии байниҳамдигарии ченакҳои ҷавдал мебошад. Дар аввал воҳидҳои хурди ченаки дарозӣ аз қабили миллиметр, сантиметр, детсиметр ва метр омӯзонида мешаванд. Ин ба разрядҳои омӯхташудаи ададҳо вобаста буда, робитаҳои дохилифаннӣ аст. Дар синфҳои ибтидоии 3 ва 4 воҳиди калони ченаки дарозӣ километр таълим дода мешавад, зеро дар синфи 3 ва 4 разрядҳои ҳазорӣ, миллион ва миллиард омӯзонида мешаванд. Дар ҳамин синфҳо воҳидҳои ченаки масса аз грамм то тонна таълим дода мешаванд ва хонандагон донишҳои муайян гирифта, дар синфҳои болоӣ ташаккул медиҳанд. Фарқи байни омӯзиши ин мавзуъҳо дар синфҳои 3 ва 4 доираи разрядҳои омӯхташавандаи ададҳо ба ҳисоб меравад. Дар синфи 4 разрядҳои калонтар таълим дода шуда, қимати ададии ин воҳидҳо калонтар интихоб карда мешаванд” [4, с. 198]. Мо дар корҳои пештараи худ низ чунин барномасозиро татбиқ кардаем: “Дар ин ҷо бар ивази ЛЛЛ ба ҳар як хонанда ададии калони натуралӣ дар шакли фардӣ пешниҳод карда мешавад. Аммо бо технологияи анъанавӣ ин кор ба омӯзгори фаннӣ хеле заҳматталаб буда, вақти зиёдеро талаб мекунад. Бо роҳи тайёр намудани мадракҳои дидактии қоғазӣ низ ин мушкилиҳо дида мешаванд. Маҳз барои бартараф намудани ин мушкилиҳо ва сабукгардонии меҳнати омӯзгори фаннӣ, ба омӯзгор компютер зарур аст. Барномаи компютерие сохтан зарур аст, ки ин мушкилиҳоро бартараф карда тавонад” [5, с. 297]. “Асосҳои методии тавлиди супориш оид ба ифодаи ададӣ, ки ҳамчун супориши якум меҳисобем, зимни сохтани барномаи компютерӣ аз он иборат аст, ки ҳангоми пайдарпай аз рӯйи бартарияти иҷрои амалҳо ёфтани қимати ифодаи ададӣ, натиҷаи ҳар як амали иҷрошаванда бояд ҳатман ададии натуралӣ гардад. Зеро хонандагон дар ин зинаи таҳсилот танҳо бо доираи муайяни ададҳои натуралӣ шинос ҳастанд. Ин хусусияти методӣ асосан ба иҷрои амалҳои тарҳ ва тақсим вобастагӣ дорад.” [6, с. 103]. Аммо қайд кардан зарур аст, ки корҳои номбаршуда танҳо дар доираи ададҳои натуралӣ татбиқ гардидаанд. Бинобар ин дар кори мазкур мавзуи корӣ санҷишӣ, ки ба амалҳо бо ададҳои мусбат ва манфӣ бахшида мешавад, ҳам ададҳои бутун ва ҳам ададҳои касри даҳӣ истифода мешаванд. Дар умум ададҳои ҳақиқӣ мегарданд. Методикаи тавлидкунии ададҳои ҳақиқиро, ки қисми касрияшон охирнок мегарданд, бо татбиқи барномасозии компютерӣ коркард менамоем.

Тавлиди қиматҳои ададии параметрҳои воридшаванда бо истифода аз сана ва вақти системаи компютер ва дигар хосиятҳо - барои тавлиди қиматҳои ададии параметрҳо дар аввал сана ва вақти ҷории системаро маълум мекунем, ки дар забони барномасозии PascalABC.Net интавр аст:

Var amm := **DateTime.Now**;

Бо истифода аз хосияти методии методи Пулот, ба матни барномаи компютерӣ сатреро бо ёрии оператори бахшиш ворид мекунем, ки дилхоҳ як ададии ҳақиқиро тавлид мекунад:

```
Var ah := (sin(amm.Day - amm.Hour) + cos(amm.Millisecond + amm.Minute) - sin(cos(amm.Second - amm.Month)+amm.Ticks + Milliseconds))*random(100,200)+(-1)**amm.Second* random(22,41);
```

Ададии тавлидшударо бо истифода аз имконоти забони барномасозӣ филтронида, ба салоҳиятҳои фаннию мавзуӣ мутобиқ мекунем, зеро қисми касрии ададии ҳақиқӣ метавонад дароз бошад. Бо ин мақсад сатрҳои зеринро ба матни барнома илова мекунем:

```
While abs(ah)>155.36 do ah/=1.58; ah:=ah.Round(1);
```

Ҳамин тавр ададии тавлидшуда дорои як рақами қисми касрияш, яъне то даҳякӣ мегардад.

Аз намунаи супоришҳои якуми сохтори умумии супоришҳои варианти кори санҷишӣ маълум аст, барои тавлиди ҳар як супориш ду ададии ҳақиқӣ зарур аст. Бинобар

ин, айнан ба тағйирёбандаи *ah* монанд боз як тағйирёбандаи ададии дигарро тавсиф намуда, қимати ададияшро тавлид мекунем, масалан:

```
Var ah1 := (cos(amm.Day - amm.DayOfYear) + sin(amm.Millisecond + cos(Milliseconds)) - cos(sin(amm.Second - amm.Month)*amm.Hour+ amm.Ticks + amm.Minute))*random(110,180)+(-1)**amm.Second* random(20,55);
While abs(ah1)>155.36 do ah1/=1.58; ah1:=ah1.Round(1);
```

Ҳамин тавр ду адади ҳақиқӣ тавлид карда мешавад, ки қимати онҳоро ҳеҷ нафаре ва барномасозе пешакӣ маълум карда наметавонад ва танҳо пас аз иҷрои барнома маълум мегардад. Онҳоро ҳамчун қимати ададии параметрҳои воридшавандаи супориши 1 а) меҳисобем ва супориши 1 а) тавлидшуда мегардад. Акнун боз барои дигар супоришҳои якум ҳамин хел ададҳоро тавлид кардан зарур аст. Методи Пулот барои иҷрои ин кор ду роҳро пешниҳод менамояд. Роҳи якум технологияи дар сархатҳои пештараро такрор намуда, сатрҳоро навро ба матни барномаи компютерӣ илова намуда, ададҳоро тавлид мекунем. Роҳи дуюмаш бошад, татбиқи барномасозии протседуравӣ ва ё функсионалӣ мебошад. Масалан, бо татбиқи барномасозии протседуравӣ, сатрҳои матни барнома, ки барои тавлиди қимати ададии тағйирёбандаи *ah* навишта шуда буд, онро ҳамчун зербарнома-протседура менависем:

```
Procedure tavlid_adad(Var ah : Real);
Begin
  Var amm := DateTime.Now;
  ah := (sin(amm.Day - amm.Hour) + cos(amm.Millisecond + amm.Minute) - sin(cos(amm.Second - amm.Month)+amm.Ticks + Milliseconds))*random(71,88)+(-1)**amm.Second*random(15,39);
  While abs(ah)>155.36 do ah/=1.58; ah:=ah.Round(1);
end;
```

Ё бо коркарди зербарнома-функсия:

```
Function tavlid_adad() : Real;
Begin
  Var amm := DateTime.Now;
  Var ah := (sin(amm.Day - amm.Hour) + cos(amm.Millisecond + amm.Minute) - sin(cos(amm.Second - amm.Month)+amm.Ticks + Milliseconds))*random(71,88)+(-1)**amm.Second*random(15,39);
  While abs(ah)>155.36 do ah/=1.58; ah:=ah.Round(1); Result := ah;
end;
```

Кадоме аз ин зербарномаро истифода кард, ҳеҷ фарқе надорад ва аз худи барномасоз вобаста аст. Муроҷиат ба зербарнома дар ин маврид ин тавр сурат мегирад:

а) Зербарнома - протседура

```
Var ad, ah1 : Real;
tavlid_adad(ad);
tavlid_adad(ah1);
```

б) Зербарнома - функсия

```
var ad := tavlid_adad();
var ah1:= tavlid_adad();
```

Тавре аз намунаи муроҷиат ба зербарномаҳо маълум мегардад, мо мехоҳем якбора ду қимати ададии параметрҳои воридшавандаро маълум кунем. Саволе ба миён меояд, ки оё ин ададҳо гуногун мегарданд. Бале, онҳо ҳатман гуногун мегарданд, зеро бо гузашти миллисония вақт аллакай қимати баъзе аз параметрҳои вақт дигар мешаванд, аз ҷумла *amm.Millisecond*, *amm.Ticks*, *amm.Second*, *Milliseconds*. Барои тасдиқи ин гуфтаҳо, дар реҷаи консолӣ натиҷаи кори барномаи хурдеро дида мебароем, ки он ҳамоно қимати чор параметри воридшавандаро бо ин метод тавлид намуда хориҷ мекунанд:

```
##
Procedure tavlid_adad(Var ah : Real);
Begin
```

```
    Var amm := DateTime.Now;
    ah := (sin(amm.Day - amm.Hour) + cos(amm.Millisecond + amm.Minute) -
sin(cos(amm.Second - amm.Month)+amm.Ticks + Milliseconds))*random(71,88)+(-
1)**amm.Second*random(15,39);
    While abs(ah)>155.36 do ah/=1.58; ah:=ah.Round(1);
  end;
  Var ah, ah1, ah2, ah3 : Real;
  tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
  tavlid_adad(ah2); tavlid_adad(ah3);
  PrintLn(ah, ah1, ah2, ah3)
```

Намунаи натиҷаҳо, ки пас аз се маротиба ба кор омода намудани барномаи компютерӣ ҳосил гаштанд:

-105.2 -92.7 94.4 -95.3
-40.4 -48.4 -45.4 55.2
5.1 -1.9 13.4 17.1

Тавре мебинем, қиматҳои тавлидгардидаи хориҷшаванда гуногунанд.

Лоиҳаи нави таъминоти барномавиро дар забони барномасозии PascalABC.Net сохта, номи матнияшро “Арзёбии донишҳо оид ба амалҳо бо ададҳои мусбат ва манфӣ” мегузорем. Бо истифода аз ҷузъи идоракунии қайдҳои ***Label*** номи кори санҷиширо “Кори санҷишӣ аз математикаи синфи 6-ум оид ба амалҳо бо ададҳои мусбат ва манфӣ” дар шакли муколамагӣ ҷой медиҳем [12, с. 538], [13, с. 35]. Сана ва вақти дар системаи компютер бударо, ки ҳангоми ба кор омода намудани барномаи компютерӣ муайян мегардад, бо ёрии ҷузъи идоракунии қайдҳои ***Label*** дар шакли муколамагӣ инъикос мекунем.

Оғози барномасозии компютерии кори санҷишии мазкур бо илова намудани тугмаи амрӣ бо номи матнии “**Супориш**” сурат мегирад. Ба протседураи ин тугмаи амрӣ ворид шуда, дар аввал берун аз қисми матни ин протседура, протседураи бо номи *tavlid_adad* сохтаамонро дохил мекунем. Ба матни протседура каме тағйирот ворид мекунем, то адади ҳақиқии тавлидшаванда доимо мусбат гардад. Ин ба содагардонии тавлидкунии супоришҳо мусоидат мекунад (Расми 1):

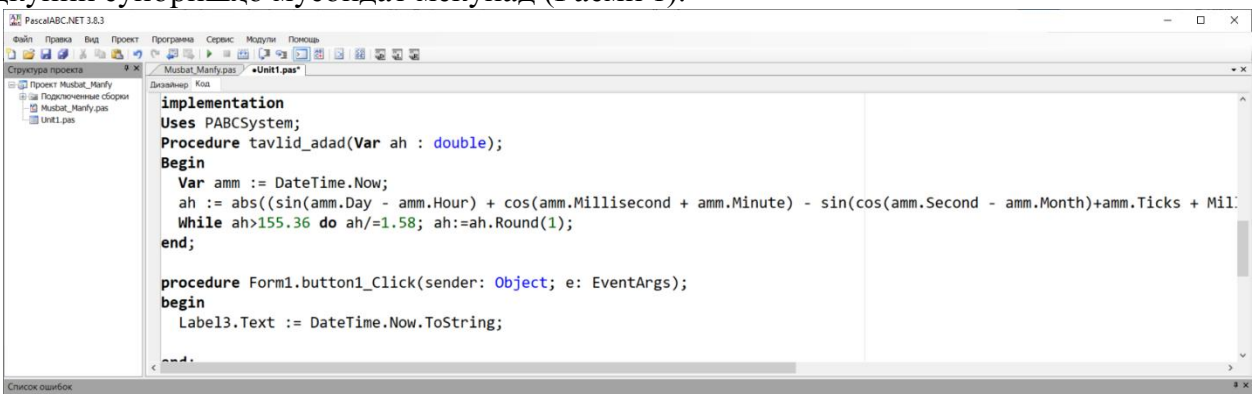

Расми 1. Воридкунии протседураи tavlid_adad

Шарти супориши якумро “1. Амалҳоро иҷро кунед:” бо истифода ҷузъи идоракунии қайдҳои ***Label*** дар шакли муколамагӣ ҷойгир мекунем. Дар супоришҳои якум аз *а)* то *г)* ягон маҳдудият гузошта намешавад, зеро ба иҷрои амалҳои ҷамъ ва тарҳи ададҳои ҳақиқии мусбату манфӣ равона гардидаанд. “Аз ин қисми матни барнома маълум мегардад, ки қимати параметри N адади натуралии аз 850 хурдбуда мегардад. Барои муайянкунии қимати параметри M -и масъала ба матни барнома сатрҳои навро дохил мекунем” [1, с. 138]. Ба тавлидкунии ду адади ҳақиқӣ барои супориши *1 а)* оғоз мекунем. Бо ин мақсад протседураи *tavlid_adad* -ро ду маротиба пасиҳам даъват карда, қимати ду параметри воридшавандаи ададиро дар асоси бузургиҳои сана ва вақти системаи компютер (*соат, дақиқа, сония, миллисония ва дигар қиматҳои хосият*) тавлид мекунем:

```
Var ah, ah1 : double; tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
```

Тавре медонем, дар барномасозӣ қисми бутун ва касрии адади касри даҳӣ аз ҳамдигар бо аломати нуқта “.” ҷудо карда мешаванд. Ҳангоми инъикоси ададҳо дар шарти супоришҳо мо аломати нуқта “.” –ро ба аломати нуқта “,” иваз мекунем. Ҳаминтариқ барои инъкоси шарти мисоли 1 а) дар шакли муколамагӣ, ба матни барнома сатри зеринро ворид мекунем:

```
Label5.Text :='а) '+ ((-ah).ToString.Trim + ' + ' +
ah1.ToString.Trim).Replace('.',',')+' = ';
```

Натиҷаи ин қисми матни барномаи компютерӣ, ки тавлиди параметрҳои воридшаванда ва инъикоси супориши 1 а) аст, дар Расми 2 оварда шудааст:

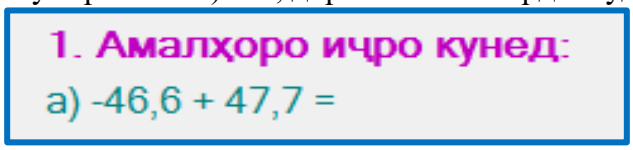

Расми 2. Намунаи тавлидшудаи супориши 1 а)

Монанд ба ҳамин методологияи коркардшудаи барномасозии компютерӣ бо татбиқи методи Пулот, тавлиди супоришҳои якум аз б) то г) -ро барномасозӣ менамоем. Матни ин қисми барномаи компютериро меорем:

```
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
Label6.Text :='б) '+ (ah.ToString.Trim + ' - ' + ah1.ToString.Trim). Replace('.',')+'
= ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
Label7.Text :='в) '+ ((-1*ah).ToString.Trim + ' - ' + ah1.ToString.Trim)
.Replace('.',')+' = ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
Label8.Text :='г) '+ (ah.ToString.Trim + ' + (' + (-1*ah1)+')'.
ToString.Trim).Replace('.',')+' = ';
```

Ҳангоми тавлид намудан ва пешниҳод намудани супоришҳои *1 г)* ва *1 е)*, ки ба иҷрои амали зарби ду адади ҳақиқӣ равона гардидаанд, ягон маҳдудият гузошта намешавад, танҳо ададҳои касри даҳӣ он қадар калон набошанд. То омӯхтани ададҳои мусбат ва манфӣ маҳдудият вуҷуд дошт. “Ҳангоми пешниҳод намудани супориш оид ба иҷрои амали тарҳ a-b дар баробари баинобатгирии разряди омӯхташаванда, боз шарти a>b ба инобат гирифта мешавад. Зеро дар синфҳои ибтидоӣ ададҳои манфӣ омӯхта намешаванд” [8, с. 100]. Аммо ҳангоми тавлиди супоришҳо оид ба иҷрои амали тақсим, ки дар супоришҳои *1 д)* ва *1 ё)* дода мешаванд, бояд онро ба инобат гирифт, ки натиҷаи иҷрои амали тақсим адади касри даҳии охирнок барояд. То омӯхтан ва шиносоӣ пайдо намудан бо ададҳои ҳақиқӣ, ҷавоб танҳо адади натуралӣ ва натиҷаи иҷрои амали тақсим бебақия буд. “Сохтани барномаи компютерӣ оиди пешниҳоди супориш барои иҷрои амали тақсим, тибқи салоҳиятҳои мавзуӣ, талабот оид ба бебақия иҷро шудани амали тақсим пешниҳод карда мешавад. Хонандагон зимни арзёбии дониш набояд ба мушкилиҳо дучор гарданд” [8, с. 102]. Ҳамин тариқ барои супоришҳои *1 г) - 1 ё)* ҳар дафъа амали филтрониро такроран татбиқ мекунем ва ададҳои тавлидшударо ба салоҳиятҳои мавзуӣ мутобиқ мегардонем. Ин методологияро ба инобат гирифта, матни ин қисми барномаи компютериро месозем:

```
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>60.2 do ah/=1.63; ah:=ah.Round(1);
While ah1>61.3 do ah1/=1.77; ah1:=ah1.Round(1);
If Odd(Round(ah)) Then Label9.Text :='г) '+ (ah.ToString.Trim + ' • (' + (-
1*ah1)+')'.ToString.Trim).Replace('.',')+' = '
Else Label9.Text :='г) '+ ((-1*ah).ToString.Trim + ' • ' +
ah1.ToString.Trim).Replace('.',')+' = ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>13 do ah/=1.66; ah:=ah.Round(1);
While ah1>26 do ah1/=1.72; ah1:=ah1.Round(1); ah*=ah1;
```

```
If Odd(Round(ah1)) Then Label10.Text :='ð) '+ (ah.ToString.Trim + ' : (' + (-
1*ah1)+')'.ToString.Trim).Replace('.',',')+' = '
        Else Label10.Text :='ð) '+ ((-1*ah).ToString.Trim + ' : ' +
ah1.ToString.Trim).Replace('.',',')+' = ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>88 do ah/=1.58; ah:=-1*ah.Round(1);
While ah1>92 do ah1/=1.73; ah1:=-1*ah1.Round(1);
Label11.Text :='e) '+ (ah.ToString.Trim + ' • ('
+ah1+')'.ToString.Trim).Replace('.',',')+' = ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>9.5 do ah/=1.43; ah:=ah.Round(1);
While ah1>15.4 do ah1/=1.51; ah1:=-1*ah1.Round(1); ah*=ah1;
Label12.Text :='ё) '+ (ah.ToString.Trim + ' : ('
+ah1+')'.ToString.Trim).Replace('.',',')+' = ';
```

Аз матни барномаи компютерии сохташуда айён аст, ки дар баъзе ҳолатҳо ҳангоми тавлидкунии ададҳо, адади якум адади мусбат ва адади дуюм адади манфӣ мегардад, дар ҳолатҳои дигар адади якум адади манфӣ ва адади дуюм адади мусбат мегардад. Ин сатҳи санҷиши объектияти донишро боз ҳам баландтар мебардорад. Мешаванд ҳолатҳое, ки баъзе аз ададҳои дар супоришҳои якуми тавлидшаванда бо методи Пулот адади бутун гарданд. Ин шарти супоришҳои якумро вайрон намекунад. Аммо ақалан яке аз ададҳо дар супоришҳо ҳатман адади манфӣ мегарданд. Ин яке аз имконоти методии барномаи компютерии сохташаванда мебошад. Дар умум, пас аз сохта шудани матни барномаи компютерӣ оид ба тавлид, дар шакли муколамагӣ ҷойгиркунӣ ва инъикоси амалҳои дар супориши якум буда ва компилятсия намудани он, шакли муколамагӣ намуди зеринро мегирад (Расми 3):

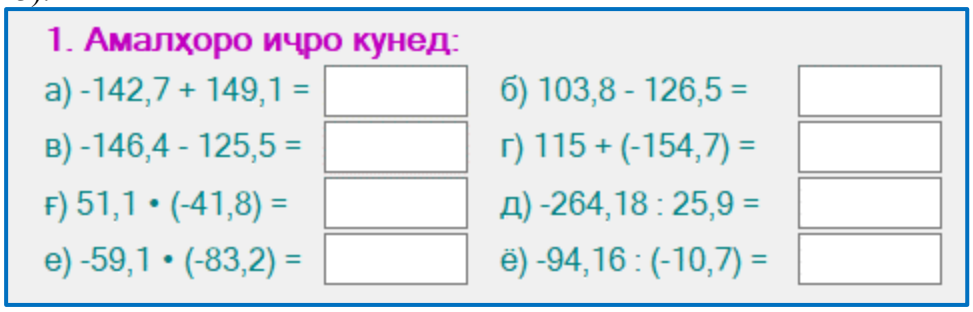

Расми 3. Намунаи тавлидшудаи супоришҳои якум

Марҳилаи навбатӣ ба тавлидкунии супоришҳои дуюми кори санҷишӣ равона мегардад. Он ба супориши якум монандӣ дошта, дар фарқият аз супоришҳои якум, супоришҳои дуюм бисёрамала мебошанд. Бо мақсади тавлид намудани ададҳо барои супоришҳои дуюм аз ҳамон зербарнома-протседураи *tavlid_adad()*, ки ададеро бо методи Пулот тавлид менамояд, истифода мебарем.

```
tavlid_adad(ah);
While ah>15 do ah/=1.37; ah:=ah.Round(1);
Label14.Text :='a) '+(-1*ah).ToString.Trim;
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>8 do ah/=1.22; ah:=ah.Round(1);
While ah1>8 do ah1/=1.17; ah1:=ah1.Round(1); ah*=ah1;
Label14.Text :=Label14.Text + ' + ' +ah.ToString.Trim+' : (' +(-
1*ah1).ToString.Trim+') ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>8.34 do ah/=1.21; ah:=ah.Round(1);
While ah1>11.5 do ah1/=1.34; ah1:=ah1.Round(1); ah*=ah1;
Label14.Text :=Label14.Text +(-1*ah).ToString.Trim;
tavlid_adad(ah);
While ah>7.3 do ah/=1.16; ah:=ah.Round(1);
```

```
Label14.Text :=Label14.Text +' • ('+(-1*ah).ToString.Trim+') : (';
Label14.Text :=(Label14.Text +(-1*ah1).ToString.Trim+') =').Replace('.',',');
```

Ба ҳамин монанд супориши 2 б) -ро барномасозӣ намуда, ададҳои дар супориш бударо бо методи Пулот тавлид мекунем. Пайдарҳам ададҳои тавлидшударо бо аломати амалҳои арифметикӣ бо ҳам пайваст намуда, ифодаро тартиб дода, дар шакли муколамагӣ ҷой медиҳем. Матни ин қисми барномаи компютериро морем:

```
tavlid_adad(ah);
While ah>8.1 do ah/=1.39; ah:=ah.Round(1);
Label15.Text :='б) '+ah.ToString.Trim + ' ';
tavlid_adad(ah);
While ah>9.2 do ah/=1.25; ah:=ah.Round(1);
Label15.Text :=Label15.Text + (-1*ah).ToString.Trim + ' • (';
tavlid_adad(ah);
While ah>9.2 do ah/=1.22; ah:=ah.Round(1);
Label15.Text := Label15.Text + (-1*ah).ToString.Trim + ') ';
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah>6.9 do ah/=1.2; ah:=ah.Round(1);
While ah1>5.7 do ah1/=1.17; ah1:=ah1.Round(1); ah*=ah1;
Label15.Text := Label15.Text + (-1*ah).ToString.Trim + ' : ('+(-1*ah1).ToString + ') • (';
While ah>9.2 do ah/=1.18; ah:=ah.Round(1);
Label15.Text := Label15.Text + (-1*ah).ToString.Trim + ') ='
```

Ҳангоми тавлиди ифодаҳо дар супоришҳои дуюм, талаботи методӣ нисбат ба амали зарб ва тақсим риоя карда мешаванд. Аз ҷумлаи он талабот, натиҷаи иҷрои амали зарб ҳатман адади касри даҳии охирнок мегардад. Ҳангоми иҷрои амали тақсим низ адади касри даҳии охирнок ҳосил мешавад. Иҷрои талаботи мазкур имкон медиҳанд, ки ба хонандагон ягон мушкилӣ оварда нашавад. Намунаи натиҷаи кори ин қисми барномаи компютерӣ пас аз компилятсия дар оварда шудааст.

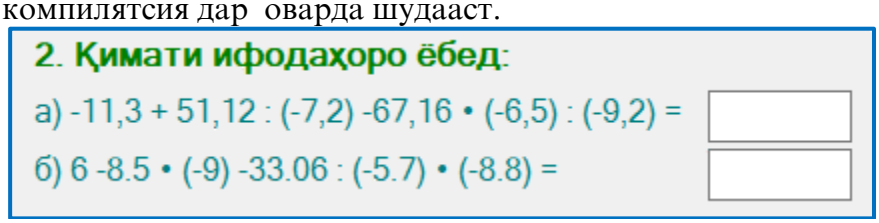

Расми 4. Намунаи тавлидшудаи ифодаҳо дар супориши дуюм

Марҳилаи навбатии коркарди лоиҳаи таъминоти барномавӣ ба сохтани матни барномаи компютерӣ оид ба ба тавлидкунии муодилаҳо ва дар шакли муколамагӣ ҷой додани онҳо равона мегардад. Дар кори мазкур асосҳои методологии сохтани барномаи компютерӣ оид ба тавлиди худкори муодилаҳои одии якамала барои хонандагони синфи 6-ро коркард мегардад. Мавод оид ба барномасозии тавлиди муодилаҳои якамала ва тартиб додани онҳо бо методи Пулот дар кори [9] оварда шудаанд: “Арзёбии объективияти санҷиши дониш ва салоҳиятҳоро оид ба ҳалли муодилаҳо мо бояд аз синфҳои ибтидоӣ таъмин намоем. Омӯзиши салоҳиятҳои фанниро дар сатҳи баланд таъмин намоем. Зимни арзёбии масъалаи объективияти санҷиши дониш ва салоҳият оид ба ҳалли муодилаҳо мо бояд аз технологияҳои ҳозиразамони компютерӣ истифода барем. Бо истифода аз забонҳои барномасозии муосир барномаҳои компютерие тартиб диҳем, ки бо истифода аз он зимни гузаронидани корҳои санҷишӣ оид ба ҳалли муодилаҳо аз фанни математика дар синфҳои 3 ва 4 объективияти санҷиш арзёбӣ карда шавад. Меҳнати омӯзгории фаннӣ сабуктар карда шавад. Омӯзгор худро озодтар ҳис кунад” [9, с. 182]. Дар фарқият аз кори [9], дар кори мазкур ададҳои мусбат ва манфӣ, дар умум ададҳои ҳақиқӣ татбиқ карда мешавад. Дар доираи салоҳияти фаннӣ ва мавзуи математикаи синфи 6 ҷавоби ҳосилшаванда, яъне решаи муодила бояд адади бутун ё касри даҳии охирнок гардад, хусусан ҳангоми иҷрои амали тақсим, то ба хонанда ва омӯзгори фаннӣ ягон

мушкилиро пеш наорад. Ҳамин тариқ барномаи компютерӣ тасодуфан бо истифода аз методи Пулот коэффитсиентҳои ададии параметрҳои воридшаванда ва номаълумҳои ҳарфиро тавлид мекунад. Барои таъмини решаи дурусти муодила, маҳдудиятҳо дар барномаи компютерӣ бояд ворид карда шаванд. Истифодаи технологияи рақамӣ дар раванди таълими математикаи синфи 6 ба афзоиши шавқи хонандагон ба омӯзиши фан, инкишофи мустақилият ва инкишофи малакаҳо барои ҳалли масъалаҳои мураккабияшон гуногун мусоидат мекунад. Дар кори мазкур талаботи асосӣ барои сохтор ва функсияҳои барномаи компютерӣ, инчунин принсипҳои тартиб додани супоришҳо оид ба муодилаҳои якамала бо барномасозии компютерӣ пешниҳод карда мешаванд. Ҳангоми тарҳрезии лоиҳаи таъминоти барномавӣ, якчанд принсипҳои муҳимро бояд ба назар гирифт. Принсипи аввал дастрас будан аст, тавре қайд кардем муодила дар доираи салоҳиятҳои фаннӣ тартиб шавад. Муодилаҳо бояд барои хонандагони синфи шашум фаҳмо бошанд ва маводи фарогирифташудаи дохили муодила, аниқтараш параметрҳои воридшавандаи ададӣ ададҳои бутун, касри одӣ ё даҳӣ бошанд. Принсипи дуюм тағйирпазирӣ аст, ки барои пешгирии ба таври механикӣ аз ёд кардани ҷавобҳо тавлиди шумораи зиёди муодилаҳои гуногуни якамаларо дар бар мегирад. Принсипи сеюм мувофиқат аст, ки афзоиши тадриҷии якрангии душвории машқҳоро таъмин мекунад ва ба ҳама хонандагони дар кори санҷишӣ ҳозир буда муодилаҳои якранг бо қиматҳои параметри воридшавадаашон гуногун пешниҳод менамояд. Сохтори барнома метавонад якчанд муодилаҳоро тавлид намуда, ба хонанда пешниҳод намояд. Дар барномаи компютерии мазкур бошад, ду муодила барои арзёбии донишҳои ташаккулдодашуда оид ба ададҳои мусбату манфӣ тавлид карда мешаванд. Муодилаи аввал барои амали ҷамъ ё тарҳ, муодилаи барои амали зарб ё тақсим тавлид мегарда. Ҳангоми тавлидкунии муодилаи якум, он метавонад ба яке аз амалҳои ҷамъ ё тарҳ равона гардад, муодилаи бошад, ба яке аз амалҳои зарб ё тақсим равона гардад. Ин принсип сатҳи объективияти арзёбии донишҳоро бо татбиқи барномасозии компютерӣ ва технологияи рақамӣ боз ҳам баландтар мебарад. Сатрҳои матни барномаи компютерӣ оид ба тавлиди муодилаҳоро бо татбиқи методи Пулот таҳия намуда, дар поён меорем:

```
tavlid_adad(ah);
If Odd(Round(ah)) Then Label17.Text := 'a) x + ' Else Label17.Text :='a) x - ';
Label17.Text := Label17.Text + ah.ToString.Trim +' = ';
tavlid_adad(ah);
If Odd(Round(ah)) Then ah *= (-1);
Label17.Text := (Label17.Text +ah.ToString.Trim).Replace('.',',');
tavlid_adad(ah); tavlid_adad(ah1);
While ah1>8.72 do ah1/=1.25; ah1:=ah1.Round(1); ah*=(-1)*ah1;
If Odd(Round(ah1)) Then Label18.Text := 'б) ' +ah1.ToString.Trim + ' • y =' +
ah.ToString.Trim
Else Label18.Text :='б) ' + ah.ToString.Trim + ' : y = '+ ah1.ToString.Trim;
Label18.Text := Label18.Text .Replace('.',',');
```

Муодилаи дуюм дар ин банди кори санҷишӣ ин тавр тавлид мегардад. Қимати ададии тағйирёбандаҳои *ah* ва *ah1* бо истифода аз протседураи *tavlid_adad()* тавлид карда мешаванд. Агар муодила ба намуди $a \cdot y = b$ тавлид карда шавад, пас дар он $a = ah1$ ва $b = (-1) * ah * ah1$ мегардад. Решаи ин муодила ба $(-1) * ah$ баробар мегардад, вале ягон шахс онро дар ягон ҳолат пешакӣ маълум карда наметавонад. Агар муодила ба намуди $a: y = b$ тавлид карда шавад, пас дар он $a = (-1) * ah * ah1$ ва $b = ah1$ мегардад. Решаи ин муодила ба $(-1) * ah$ баробар мегардад, вале ягон шахс онро дар ягон ҳолат пешакӣ маълум карда наметавонад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам хонанда худаш муодиларо дар дафтараш навишта, мустақилона онро ҳал менамояд. Тавре мебинем, дар ҳар ду ҳолат ҳам муодила реша дорад ва он ададӣ бутун ё касри даҳии охирнок мебошад.

Дар марҳилаи охири тавлиди супоришҳои кори санҷишӣ, супоришҳо оид ба муқоисаи ададҳои мусбату манфӣ тавлид карда мешаванд. Ин ҷо се супориш пешниҳод

карда мешавад ва ягон маҳдудият гузошта намешавад. Зеро ҳангоми иҷрои ин супоришҳо хонанда танҳо яке аз аломатҳои “<” ё “>” –ро байни ду адади ҳақиқӣ мегузорад. Тавлиди чунин супоришҳо бо истифода аз методи Пулот ва татбиқи барномасозии компютерӣ бори аввал дар кори [10] омӯхта шудааст: “Шинохти адад ва хонда тавонистани он дар қатори таълими фанни математикаи синфҳои ибтидоӣ нақши хеле муҳимро мебозанд. Дар баробари ин муқоиса намудани ду ва зиёда адад, муайян намудани адади калон ва хурд дар байни онҳо низ аҳамиятнок аст. Ҳангоми омӯзонидани муқоисакунии ададҳо, хонандагонро бо аломатҳои нобаробарӣ < (хурд) ва > (калон) шинос мекунанд. Дар қатори шиносоӣ бо ин аломатҳо онҳо дарки мантиқии иҷрои амалҳо бо онҳоро меомӯзанд, қобилияти тафаккури матнтиқиашонро ташаккул медиҳанд. Яъне қобилияти тафаккури мантиқии кӯдакон – хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар қатори ҳалли мисолҳо оиди муқосакунии ададҳо ташаккул меёбанд. Ин ҳама замина барои дар оянда омӯхтани нобаробариҳо ва ҳалли масъалаҳои оморӣ мегарданд” [10, с. 210]. Сатрҳои ин матни барномаи компютериро меорем:

```
tavlid_adad(ah);  tavlid_adad(ah1);
Label20.Text := 'а) '+ah.ToString.Trim.Replace('.',',');
Label21.Text := ((-1)*ah1).ToString.Trim.Replace('.',',')+';';
tavlid_adad(ah);  tavlid_adad(ah1);
Label22.Text := 'б) '+((-1)*ah).ToString.Trim.Replace('.',',');
Label23.Text := ah1.ToString.Trim.Replace('.',',')+';';
tavlid_adad(ah);  tavlid_adad(ah1);
Label24.Text := 'в) '+((-1)*ah).ToString.Trim.Replace('.',',');
Label25.Text := ((-1)*ah1).ToString.Trim.Replace('.',',')+'.'
```

Коркарди лоиҳаи таъминоти барномавии ташкил ва гузаронидани кори санҷишӣ оид ба “Ададҳои мусбат ва манфӣ” аз математикаи синфи 6-ум ба охир расид. Ин қисми лоиҳаи таъминоти барномавиро компилятсия намуда, ба кор омода мекунем. Дар натиҷа варианти кори санҷишӣ тавлид гардида, бо ёрии шакли муколамагӣ дар экрани компютер инъикос менамоем (Расми 5). Барномаи компютерӣ, ки ба ҳар як компютери синфхона насб карда шуда, ҳар як хонанда худаш мустақилона онро ба кор омода намояд, раванди кори санҷишӣ шакли фардиро мегирад. Фардигардонӣ шакли вариантнокиро дорад. Таҳияи минбаъдаи лоиҳаи таъминоти барномавии мазкур ва татбиқи методи Пулот бо барномасозии компютерӣ метавонад роҳи эҷоди санҷиши ҷавобҳои аз тарафи хонанда воридшаванда ба ҳисоб равад. Вариантҳои нави барномаҳо коркард шаванд, ҳамгироӣ бо сомонаҳои интернетӣ, маҷаллаҳо ва рӯзномаҳои электронӣ, инчунин васеъ кардани доираи намудҳои супоришҳои тавлидшуда барои дигар бахшҳои математикаро пайгирӣ кунад.

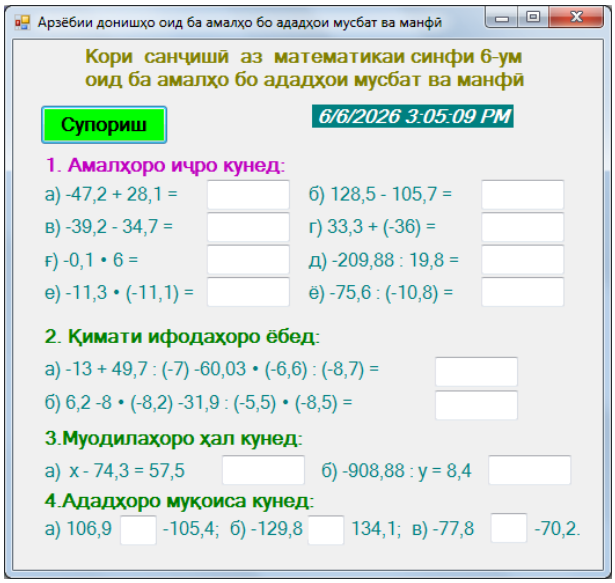

Расми 5. Намунаи варианти кори санҷишӣ

Хулоса. Методологияи барномасозии компютерии корҳои санҷишӣ ва татбиқи барномаи компютерӣ барои арзёбии объективии дониши хонандагони синфи шашум аз фанни математика дар мавзуи “Ададҳои мусбат ва манфӣ” бо истифода аз методи Пулот самти муҳим ва умедбахши технологияҳои иттилоотии таълимиро ифода мекунад. Ин метод ва методологияи барномасозии корҳои санҷишӣ мушкилоти фардикунонии супоришҳо, таъмини арзёбии объективӣ ва зуд ба даст овардани натиҷаҳоро самаранок ҳал мекунад. Татбиқи технологияи рақамӣ ва барномасозиро суръат мебахшад. Методи Пулот ба парадигмаи муосири таълимӣ, ки истифодаи фаъоли барномасозӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсиониро дар бар мегирад, комилан мувофиқат мекунад. Тавре ки дар адабиёти педагогӣ қайд шудааст, “Технологияи иттилоотӣ танҳо вақте ба захираи таълимӣ табдил меёбад, ки он ба равиши муносиби педагогӣ ворид карда шавад”. Ин аҳамияти дарки бодиққати тафсилоти техникии методро нишон медиҳад. Методи Пулот тағйироти беназирро аз сабаби параметрҳои осонтавлидшаванда ва пешгӯинашаванда ва хеле дақиқи вақт таъмин мекунад [11, с. 341], [14], [15], [16]. Барои такрори иҷрои супориш бо тартиби муайяншуда тарҳрезӣ шудааст ва хонанда онро ҳамавақт метавонад истифода барад. Ин як хусусияти метод аст: он фиребро ғайриимкон мегардонад, аммо аз муаллим талаб мекунад, ки дар сурати пайдо шудани ягон баҳс, хонанда ҳатман дар дафтараш навишта бошад, ё супоришҳоро ба таври визуалӣ сабт кунад (масалан, бо аксбардории экрани хонанда тавассути телефони мобилӣ).

АДАБИЁТ:

1. Назаров, А.П. Асосҳои методии барномасозӣ ва арзёбии салоҳияти хонандагон аз математика ва информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ [Матн] // Монография / А.П. Назаров. – Душанбе: Матбааи ҶДММ «Баҳманруд». - 2020. - 226 с. ISBN 978-99975-0-394-7.

2. Назаров, А.П. Методи нави гузаронидани корҳои санҷишӣ аз фанҳои математика ва информатика бо истифода аз компютер ва барномаҳои компютерӣ [Матн] / А.П. Назаров // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. - 2020. - №2, (35). - С. 87-92.

3. Раҷабзода, Ҳ.Х. Методологияи сохтани барномаҳои компютерӣ бо истифода аз методи Пулот барои ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона ва назоратӣ [Матн] / Ҳ.Х. Раҷабзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Н. Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ – 2023. – №1/3 (113). – С. 219-224. – ISSN 2663-5534.

4. Раҷабзода, Ҳ.Х. Ташаккулдиҳии донишҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ оид ба воҳидҳои ченаки дарозӣ ва арзёбии объективонаи онҳо бо истифода аз барномаи компютерӣ [Матн] / Ҳ.Х. Раҷабзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021. – №8. – С. 197-203. – ISSN 2074-1847.

5. Абидов, Р.Т. Методологияи гузариш аз технологияи қаблӣ ба технологияи нави гузаронидани корҳои санҷишӣ аз математика дар синфи 5-ум // А.П. Назаров, Р.Т. Абидов / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). 2024. №2. С. 296 – 306.

6. Абидов, Р.Т. Барномасозии кори санҷишии №3 аз математика дар синфи 5-ум [Матн] // А.П. Назаров, Р.Т. Абидов / Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2025 с. №4 (26). С.103 – 107.

7. Абидов, Р.Т. Методикаи барномасозии кори санҷишии №2 аз математика дар синфи 5-уми муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ [Матн] // А.П. Назаров, Р.Т. Абидов / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). 2025. №8. С. 301-307.

8. Раҷабзода, Ҳ.Х. Нақши технологияи иттилоотӣ дар татбиқи муносибати босалоҳият дар раванди омӯзиши математика дар синфҳои ибтидоӣ [Матн] / А.П. Назаров, Ҳ.Х. Раҷабов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2019. – №1(25). – С. 99-102. – ISSN 2617-5320.

9. Раҷабов, Ҳ.Х. Технологияи тартибдиҳии муодилаҳо ва дар экрани компютер инъикос намудани онҳо бо истифода аз методи Пулот барои синфҳои 3 ва 4 [Матн] / А.П.

Назаров, Ҳ.Х. Раҷабов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2021. – №1(38). – С. 180-186. – ISSN 2222-9809.

10. Раҷабов, Ҳ.Х. Арзёбии объективонаи дониши хонандагони синфи сеюм оид ба муқоисаи ададҳо дар дарсҳои математика бо истифода аз барномаҳои компютерӣ [Матн] / А.П. Назаров, Ҳ.Х. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – №4. – С. 210-217. – ISSN 2074-1847.

11. Назаров, А.П. Методикаи таълими информатика. Китоби дарсӣ. [Матн] / А.П. Назаров // Душанбе - 2019. ҶДММ Меҳроҷ-Граф, 462 с.

12. Назаров, А.П. Барномасозӣ ва дизайни барномавӣ дар забони PascalAbc.Net. Китоби дарсӣ. [Матн] / А.П. Назаров // Душанбе - 2021. ҶДММ Меҳроҷ-Граф, - 756 с.

13. Назаров, А.П. Дизайни барномавӣ дар забони барномасозии PascalABC.Net. [Матн] / А.П. Назаров // Душанбе - 2019. ҶДММ Меҳроҷ-Граф, 232 с.

14. Назаров, А.П. Компьютерная программа для проверки письменных контрольных работ по математике [Текст] / А.П. Назаров // Научно-практический журнал «Школьные технологии». – 2020. – №1. – С. 92-97.

15. Назаров, А.П. Компьютерная поддержка проведения проверочных работ по теме «Простые числа» [Текст] / А.П. Назаров // Научно-практический журнал «Информатика в школе». – 2020. – №9(162) – С. 59-62.

16. Назаров, А.П. Метод Пулата – метод объективной проверки знаний учащихся при проведении письменных (контрольных) работ [Текст] / А.П. Назаров // Материалы IV Международной научной конференции «Информатизация образования и методика электронного обучения: цифровые технологии в образовании». Красноярск, 6-9 октября 2020 г. Сиб. федер. ун-т, 2020. В двух частях. Часть 1. – С. 283-287.

ТАШКИЛИ РАВАНДИ ТАШАККУЛИ ТАФАККУРИ ИНТИҚОДИИ ОМӮЗГОРОНИ МАТЕМАТИКА ДАР КТИ

ҚУРБОНЗОДА Сулаймон Раҷабек *- н.и.п., дотсенти кафедраи усули таълими математика ва геометрияи факултети механикаю математикаи ДМТ. Суроға: 735400, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Ваҳдат, хиёбони А.Рӯдакӣ 57а ҳуҷраи 6, телефон:* ***Тел.:*** *(+ 992)93-332-40-40.* ***E-mail:*** *kurbonsulajmon@mail.ru.*

НУГМОНОВ Мансур *- узви вобастаи АОТ, д.и.п., профессори кафедраиметодикаи таълими математикаи ДДОТ ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+ 992) 93-864-76-29*

Аннотатсия. Муаллифон дар мақола масъалаи ташкили раванди ташаккули тафаккури интиқодии омӯзгорони математикаро дар равандҳои ташаккули маҳорати касбӣ ва методии омӯзгори математика, ки дар курсҳои такмили ихтисос ба амал меояд, баррасӣ мекунад. Дар мақола муҳтавои ташкили раванди ташаккули тафаккури интиқодии омӯзгорони математика, инчунин истифодаи усулҳо, воситаҳо ва шаклҳои мухталифи технологияи омодасозии омӯзгорони фанни математика бо ҷузъиёт тавзеҳ дода шудааст. Дар матн механизмҳои татбиқи самараноки раванди таълими математика зимни курсҳои такмили ихтисос мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Таъкид ба масъалаҳои муҳим, аз ҷумла талабот ба ташкили раванди ташаккули тафаккури интиқодӣ шудааст, ки барои дастгирии раванди таълими функсионалӣ ва фаъолиятҳои амалӣ нақши асосӣ мебозанд. Усулҳо ва технологияҳое, ки ба такмили тафаккури эҷодӣ ва истифодаи равишҳои технологӣ ҳангоми ҳаллу фасли масъалаҳои таълимӣ равона карда шудаанд, ҳамчун ҷузъи муҳими рушди тафаккури омӯзгорон шинохта шудаанд. Барои ташкили муҳити мусоид дар раванди таълими тафаккури интиқодии математика, истифодаи хусусиятҳо ва вазифаҳои технологияҳои инноватсионии омодасозии касбӣ ва методӣ дар методикаи таълим метавонад хеле пурсамар бошанд.

***Калидвожаҳо**: фаъолияти тренер, ҷузъи тафаккури интиқодӣ, фаъолияти шунаванда, талаботи муосир, моделсозии дониш, тафаккури эҷодӣ, қобилияти ҳамкорӣ, муносибати мақсаднок, маҳорати касбӣ, моҳияти касбӣ, моҳияти методӣ, ташаккули шахсияти омӯзгор, модели касбии омӯзгорон, шароити муосири, муносибати инфиродӣ.*

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ В КПК

***КУРБОНЗОДА Сулаймон Раджабек** - к.п.н., доцент кафедры методики преподавания математики и геометрии механико- математического факультета ТНУ. Адрес: 735400, Республика Таджикистан, г. Вахдат, проспект А.Рудаки 57а квартира 6 **Тел.:** (+ 992)93-332-40-40. **E-mail:** kurbonsulajmon@mail.ru*

***НУГМОНОВ Мансур** - член кореспондент АОТ, д.п.н, профессор кафедры методики преподавания математики ГПУТ им. С. Айни, **Тел.:** (+ 992) 93-864-76-29*

Аннотация. В статье авторы рассматривают вопрос организации процесса формирования критического мышления учителей математики в рамках процессов формирования профессионально-методических навыков учителей математики, происходящих на курсах повышения квалификации. В статье подробно рассматривается содержание организации процесса формирования критического мышления учителей математики, а также использование различных методов, инструментов и форм технологий для подготовки учителей математики. В тексте обсуждаются механизмы эффективной реализации процесса обучения математике на курсах повышения квалификации. Особое внимание уделяется важным вопросам, в том числе требованиям к организации процесса формирования критического мышления, играющим ключевую роль в поддержке функционального образовательного процесса и практической деятельности. Важным компонентом развития мышления учителей признаются методы и технологии, направленные на развитие творческого мышления и использование технологических подходов при решении учебных задач. Для создания благоприятной среды в процессе обучения критическому мышлению в математике весьма эффективным может быть использование особенностей и функций инновационных технологий профессионально-методической подготовки в методике преподавания.

***Ключевые слова**: деятельность тренера, компонент критического мышления, деятельность слушателя, современные требования, моделирование знаний, творческое мышление, способность к сотрудничеству, целенаправленный подход, профессиональные навыки, профессиональная сущность, методологическая сущность, формирование личности учителя, профессиональная модель учителя, современные условия, индивидуальный подход.*

ORGANIZATION OF THE PROCESS OF FORMING CRITICAL THINKING OF MATHEMATICS TEACHERS IN P D C

***KURBANZODA Sulaymon Rajabek** - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of Methods of Teaching Mathematics and Geometry of Mechanics of the Faculty of Mathematics of TNU. Address: 735400, Republic of Tajikistan, Vahdat, A. Rudaki Avenue 57a, apartment 6, **Phone:** (+ 992) 93-332-40-40. **E-mail:** kurbonsulajmon@mail.ru*

***NUGMONOV Mansur** - Associate Member of the ATT, D.I.P., Professor of the Department of Mathematics Teaching Methods of the S.Aini State Technical University. **Phone:** (+ 992) 93-864-76-29*

Annotation. The authors consider in the article the issue of organizing the process of forming critical thinking of mathematics teachers in the processes of forming professional and

methodological skills of mathematics teachers, which takes place in advanced training courses. The article explains in detail the content of organizing the process of forming critical thinking of mathematics teachers, as well as the use of various methods, tools and forms of technology for training mathematics teachers. The text discusses the mechanisms for the effective implementation of the mathematics teaching process during advanced training courses. Emphasis is placed on important issues, including the requirements for organizing the process of forming critical thinking, which play a key role in supporting the functional educational process and practical activities. Methods and technologies aimed at improving creative thinking and using technological approaches when solving educational problems are recognized as an important component of the development of teachers' thinking. To create a favorable environment in the process of teaching critical thinking in mathematics, the use of the features and functions of innovative technologies of professional and methodological training in teaching methods can be very effective.

Keywords: *trainer's activity, critical thinking component, listener's activity, modern requirements, knowledge modeling, creative thinking, ability to cooperate, purposeful approach, professional skills, professional essence, methodological essence, formation of the teacher's personality, professional model of teachers, modern conditions, individual approach.*

Маводи мазкур дар раванди корҳои амалӣ барои рушди тафаккури интиқодии омӯзгорони математикаи КТИ нигаронида шудааст. Дар ин ҷо ташкили таълим, вазифаҳои асосӣ ва нуктаҳои асосие, ки ҳангоми таҳияи равандҳои методӣ барои ноил шудан ба ҳадафҳои таълимӣ ба назар гирифта мешаванд, мавриди баррасӣ қарор мегирад.

Аз нуқтаи назари ҷомеаи муосир иттилоот дар ҳаёт ва фаъолияти инсон мавқеи асосиро ишғол мекунад. Дар бораи салоҳияти касбии мутахассис новобаста ба дарки тарзи коркарди иттилоот, таҳлили интиқодӣ, қабули ҳалҳои асоснок ва нишон додани на танҳо дониш, балки тафаккури эҷодӣ, фаъолияти шахсӣ ва нуқтаи назари аслӣ сухан гуфтан ниҳоят душвор аст.

Талаботи муосир ба раванди таълим аз худ намудани на танҳо маҷмӯи далелҳо ё малакаҳои стандартӣ, балки қобилияти истифодаи самараноки донишҳои андӯхтаи шунавандагонро таъкид мекунад. Маънои омӯзиши касбӣ дигар интиқоли миқдори зиёди иттилооти имрӯза тавассути технология ва сарчашмаҳои гуногун нест. Қобилияти мустақилона аз худ кардани ин маълумот, татбиқи он барои дарёфти роҳҳои ҳалли онҳо ва сохтани равандҳои ҳамкории эҷодӣ дар муҳити касбӣ ба мадди аввал меистад.

Ҳамин тариқ, С.Р.Қурбонзода таъкид мекунад, ки авзалиятҳои тайёр кардани мутахассисон дар ташаккули малакаҳои моделсозии дониш, тафаккури эҷодӣ ва қобилияти ҳамкорӣ бо дигар мутахассисон мебошад. Ин раванд аз парадигмаи кӯҳнашудаи муносибати истеъмолкунандагон ба омӯзиш фарқ мекунад. [7, с.26], М.Нугмонов инчунин зарурати дар шунавандагони мактаб ташаккул додани чунин сифатҳо, монанди мустақилият ва аслиати тафаккурро таъкид мекунад. Аммо аз чӣ сабаб бошад, ки масъалаи дар омӯзгорон ташаккул додани як хел хислатҳо хеле кам ба миён гузошта мешавад, ки ин аслан ихтилоф аст. [9, с.112]

Ислоҳоти дар такмили ихтисоси ҷумҳури гузаронидашуда нишон медиҳад, ки ба фаъолияти мустақилонаи шунавандагон бештар таваҷҷӯҳ зоҳир карда мешавад. Аммо раванди таълим дар донишгоҳҳои такмили ихтисос бояд тавре ба роҳ монда шавад, ки на танҳо азхудкунии дониш аз ҷониби шунавандагон, балки рушди тафаккури таҳлилӣ ва майли онҳо ба равандҳои навоварона мусоидат намояд. Ин махсусан дар раванди такмили ихтисоси омӯзгорон, ки тафаккури интиқодӣ барои онҳо на танҳо барои таълим додани дигарон, балки воситаи такмили ихтисоси худи онҳо низ мегардад, муҳим аст. [6, с.13]

Таҳлили адабиёти психологию педагогӣ зарурати инкишоф додани системаи равшани тафаккури интиқодии шунавандагони такмили ихтисоси математика — аз ҳалли

масъалаҳои оддӣ то азхуд намудани курси мураккаби математики мактабиро нишон дод. Курсҳои мазкур дар раванди таълими омӯзгорони математика нақши назаррас дорад, вале усулҳои ташаккули тафаккури интиқодии шунавандагон дар чунин шароит ҳанӯз пурра таҳия карда нашудаанд.

Ихтилофҳои муайяне мавҷуданд, ки ба беҳтар шудани сифати тайёр кардани омӯзгорони математикаи КТИ таъсир мерасонанд. Якум, байни талаботи афзояндаи ҷомеа нисбат ба омӯзгорон ва набудани муносибати мақсаднок ба рушди тафаккури интиқодӣ ҳамчун воситаи болоравии касбӣ ихтилоф вуҷуд дорад. Сониян, бо вуҷуди аҳамияти курси математика, усулҳои таълими он аксар вақт зарурати ташаккули малакаҳои таҳлили интиқодии шунавандагонро ба назар намегиранд.

Раванди таълим дар донишкадаҳои такмили ихтисос имрӯз бо мушкилоти низоми анъанавии таълим рӯбарӯ шудааст, ки метавонад рушди нерӯи эҷодии шунавандагонро маҳдуд созад. Барои воқеан ҳавасманд гардонидани рушди қобилияти зеҳнии омӯзгорони КТИ раванди таълим бояд мувофиқи принсипҳои ташаккули тафаккури интиқодӣ – маҳорати таҳлили иттилоот аз нуқтаи назари гуногун, хулоса баровардан ва таҳияи ҳалҳои мутавозин ташкил карда шавад.

Ташкили ин раванд ба назар гирифтани як қатор омилҳоро талаб мекунад:

- шароити муосири кори донишгоҳҳо ва захираҳои мавҷуда;
- риояи стандарти давлатии таълимии таҳсилоти олии касбӣ;
- самтгириҳо ба фанҳои бунёдӣ, аз ҷумла такмили ихтисос.

Бо дарназардошти зиддиятҳои ошкоршуда ва хусусиятҳои хоси муҳити донишгоҳ дар доираи кори мо вазифаҳои зерин мураттаб шудабуданд.

Ташаккули шавқу рағбати шунавандагон ба фанни математика раванди мураккабест, ки истифодаи равандҳо, усулҳо ва шаклҳои гуногуни таълим, инчунин ба ҳам пайвастани оқилонаи кори инфиродӣ ва гурӯҳии шунавандагонро дар бар мегирад. Ин тадбирҳо на танҳо ба амиқ омӯхтани фан мусоидат мекунанд, балки барои фаъолияти КТИ-и касбии шунавандагон дар соҳаи таълим замина мегузоранд. Дар баробари ин, як ҷанбаи асосии тайёрии касбӣ фароҳам овардани шароит барои ташаккули малакаҳои тафаккури интиқодӣ мебошад, ки дар баланд бардоштани сифати таълиму тарбияи шунавандагони КТИ нақши муҳим доранд. Ҳамин тариқ, рушди тафаккури интиқодӣ ҷузъи муҳими маҷмӯи тамоми малакаҳое мегардад, ки салоҳияти касбии онҳоро таъмин мекунанд.

Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо вазифа гузошта шуд, ки муносибати пассивӣ ба таълим, ки аксар вақт дар амалияи таълимӣ мушоҳида мешавад, бартараф карда шавад. Инчунин зарур буд, ки заминаи методии тайёр кардани омӯзгори математика дар курси такмили ихтисоси математика таҳия карда шавад. Ин асос маводи дидактикӣ, шаклҳои гуногуни пешниҳоди маводи таълимӣ ва усулҳои таълимро дар бар мегирад, ки ба шунавандагон дар ноил шудан ба сатҳи баланди қобилияти ҳалли масъалаҳои математикӣ ва ташаккули тафаккури интиқодӣ кӯмак мерасонанд. Моделҳо ва усулҳо барои эҷоди системаҳои усулҳо барои мусоидат ба ташаккули тафаккури интиқодӣ ҳангоми омӯзиши маводи фаннӣ ва ҳалли масъалаҳои гуногуни таълимӣ таҳия шудаанд. Яке аз марҳилаҳои ниҳоӣ ҷорӣ намудани чунин усулҳои таълим буд, ки ҳамзамон ба азхудкунии маводи таълимӣ мусоидат намуда, маҳорати тафаккури интиқодии омӯзгорони КТИ-ро мустаҳкам мекард.

Барои ба таври таҷрибавӣ исбот кардани самаранокии методологияи таҳияшудаи омодагии таълимӣ бо таваҷҷӯҳ ба рушди тафаккури интиқодӣ, як қатор усулҳои тадқиқоти эмпирикӣ ва таҷрибавӣ истифода шуданд. Дар байни онҳо:

1. «Саволнома»: Ин усул барои омӯхтани муносибати шахсии иштирокчиёни раванди таълим ба таълими касбӣ, инчунин ба чорабиниҳои таҷрибавӣ гузаронида шуд. Ин имкон дод, ки дарки субъективии усулҳои таълим ва таъсири он ба азхудкунии мавод муайян карда шавад.

2. «Санҷиш»: Тадқиқоти стандартишуда дар шароити назоратшаванда, ки маълумоти объективӣ дар бораи ҳолати чунин хусусиятҳо, ба монанди тафаккури интиқодӣ ва омодагии касбии шунавандагонро фароҳам меорад. Санҷиш воситаи ченкунии самаранокии усулҳои татбиқшаванда гардид.

3. «Мушоҳида»: Ин усул барои арзёбии худбаҳодиҳии шунавандагон аз рӯи хусусиятҳои шахсии тафаккури интиқодӣ истифода мешуд. Самаранокии мушоҳида аз ҳисоби объективӣ, давомнокӣ, системанокӣ ва характери оммавии он ба даст омад.

4. «Таҳлили фаъолият»: Таҳлили иҷрои супоришҳои шунавандагон тафаккури интиқодии онҳо омӯхта шуд. Тафсири маълумоти бадастомада барои таҷриба асосҳои иловагӣ дод.

5. «Таҷрибаи психологию педагогӣ»: Ҳадафи ин усул омӯзиши сатҳи тафаккури интиқодии субъектҳои раванди таълим дар асоси нишондодҳои онҳо пеш аз гузаронидани корҳои таҷрибавӣ ва баъд аз он буд.

6. «Коркарди омории маълумот»: ҳам усулҳои ибтидоӣ ва ҳам дуюмсатҳи таҳлил истифода шуданд. Ба ин ҳисобкунии воситаҳои интихоб, дисперсия, таҳлили коррелятсия ва тадқиқоти регрессионӣ бо мақсади муқоисаи объективии маълумот аз якчанд намуна дохил карда шудааст. [16, с.128]

Ҳангоми таҳияи воситаҳои ташхис ба натиҷаҳои пурсиш таваҷҷуҳи хоса дода шуд, ки дар он аз шунавандагон хоҳиш карда шуд, ки тафаккури интиқодӣ дар заминаи аҳамияти он ҳамчун сифати шахсияти мутахассис, раванди таълим ва қобилияти таҳлили иттилоотро баррасӣ кунанд. Ҳамин тариқ, андешаҳои онҳо дар бораи нақши ин маҳорат дар раванди таълим ва омодагии касбӣ намоён гардид.

Бояд гуфт, ки таҷрибаи муосири таълимӣ бо мушкилоти нокифояи фаъолияти шунавандагон дар омӯзиши фанҳо, ҳатто пас аз худмуайянкунии касбии онҳо рӯбарӯ мешавад. Аксар шунавандагон дар дарки сабабҳои зарурати азхуд кардани фанҳои алоҳида душворӣ мекашанд, ки ин боиси кам шудани фаъолияти онҳо дар раванди таълим мегардад.

Аз ин ҷост, ки кори таҷрибавӣ ба муносибати шахсӣ-фаъолиятӣ ба омӯзиш асос ёфтааст. Моҳияти ин раванд аз иштироки фаъолонаи шунаванда дар раванди таълим иборат аст, ки он тавре ташкил карда мешавад, ки на танҳо шунавандагонро ба фаъолияти маърифатӣ ҳавасманд гардонад, балки аз ҷиҳати қаноатмандии субъективии натиҷаи ин кор аҳамиятнок бошад. Изҳороте, ки рушди шахсият танҳо тавассути фаъолияти пурмазмун имконпазир аст, консепсияи ин корро бештар муайян кард.

Агар хусусиятҳои тафакури интиқодиро қайд кунем, инҳо:

1.Маҳорати муайян кардани мушкилот, таҳияи он дар шакли вазифаҳо ё саволҳо ва банақшагирии равандҳои фикрӣ, ки ба ҳалли он нигаронида шудаанд;

2. Қобилияти пешгӯии натиҷаҳо ва пешниҳоди фарзияҳо;

3. Қобилияти сохтани далелҳо, таҳлили андешаҳои худ ва асоснок кардани амалҳои худ.

Кори таҷрибавӣ оид ба ташаккули малакаҳои тафаккури интиқодӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани сифати тайёрии касбии омӯзгорони математикаи КТИ дар расм ба таври схематикӣ оварда шудааст, ки мақсадҳо, муҳтаво, усулҳо, шаклҳо ва воситаҳои таълимро дар
бар мегирад.

Расм. Нақшаи раванди ташаккули тафаккури интиқодӣ

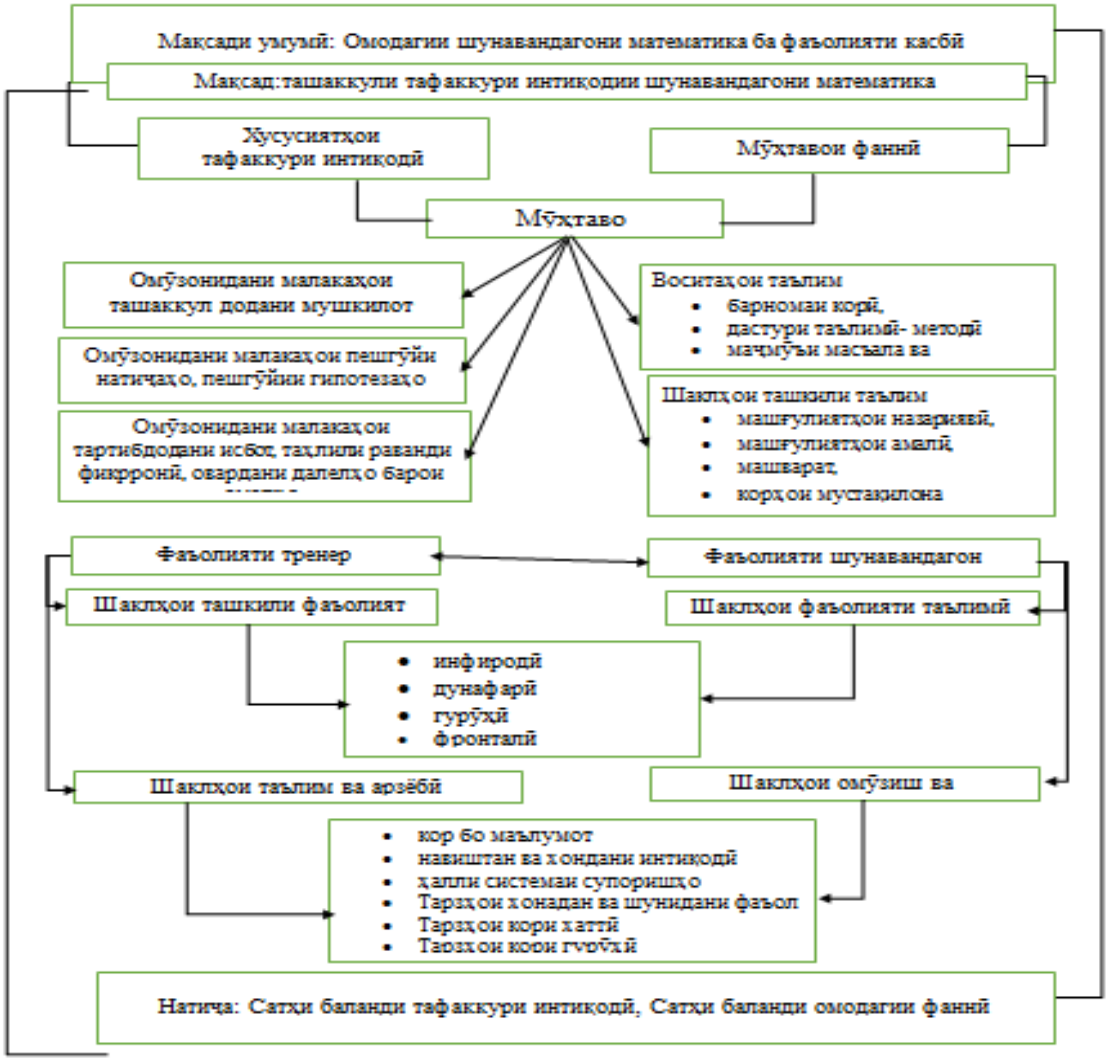

Тайёрии касбӣ дар системаи таҳсилоти олии касбии самтҳои педагогӣ дар асоси нақшаҳои таълимӣ ба роҳ монда шуда, бо барномаҳои кории фанҳои сиклҳои психологию педагогӣ, методӣ ва фаннӣ пешбинӣ карда мешавад. Сикли фаннии тайёр кардани омӯзгорони математикаи КТИ чунин фанҳоро, аз қабили алгебра, геометрия ва методикаи таълими матиматикаро дар бар мегирад. Ин фанҳо, аз як тараф, бояд ба рушди фарҳанги математикии мутахассисони КТИ ва мутобиқсозии дониши онҳо ба сатҳи имрӯзаи илми муосир мусоидат кунанд. Аз ҷониби ин фанҳо бояд даъват ба амал оранд, ки дар шунавандагон мавқеи фаъоли касбиро ташаккул диҳанд, то ин ки онҳо имкон пайдо кунанд, ки мушкилоти гуногунро ҳал кунанд ва донишҳои гирифтаро дар фаъолияти касбии худ татбиқ кунанд.

Мундариҷаи ҳар як фанни математикӣ бо барномаи таълимии ҷории касбӣ танзим карда мешавад. Масалан, курси «Математика» мавзӯъҳои зеринро дар бар мегирад: ададҳо, амалҳо бо ададҳо, ифода, муодила, нобаробарӣ, асосҳои таҳлил, ҳисобҳои дифференсиалии функсияҳои як тағирёбанда, ҳисоби интегралии функсияҳои як тағирёбанда.

Ҳамин тариқ, барои ташаккули сатҳи баланди тафаккури интиқодӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани сифати тайёрии касбии шунавандагон зарур аст, ки вазифаҳои ҳар як фасли курс ба мавзӯи омӯхташаванда возеҳу равшан мувофиқат кунанд ва ба истифодаи усулҳои таҳияшудаи рушди тафаккури интиқодӣ мусоидат кунанд.

Азбаски ташаккули тафаккури интиқодӣ тавассути ташаккули салоҳиятҳои махсуси ин намуди тафаккур бамаврид аст, вазифаҳои таълимӣ бояд ба азхудкунии онҳо мусоидат

кунанд. Ҳангоми ҳалли ин гуна вазифаҳо ба шунавандагон имконият дода мешавад, ки объекти мавриди назарро муфассал омӯзанд, дониш ва малакаи мавҷудаи худро истифода баранд ва ба натиҷаҳои бадастомада аз нуқтаи назари интиқодӣ баҳо диҳанд.

Ҳамин тавр, сатҳи аз худ намудани шунавандагон маҳорати пешниҳоди фарзияҳо, пешгӯии натиҷаҳо, пайвастани навро бо чизи маълум, дарёфти роҳҳои ҳалли оқилона ва интихоби роҳҳои алтернативии масъалаҳо нишондиҳандаи сифати омодагии онҳо ба касби омӯзгори математика мегардад.

Системаи таҳияшудаи тайёр кардани омӯзгорони математика, ки ба рушди тафаккури интиқодӣ асос ёфтааст, ҷузъи таркибии сохтори умумии таълими касбии омӯзгорони КТИ мебошад. Ин раванд аз омадани шунавандагон ба КТИ оғоз гардида, дар доираи ҳамгироии донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалӣ бо ташаккули тафаккури интиқодӣ дар як вақт амалӣ карда мешавад.

Сатҳи тайёрии шунавандаро азхуд кардани маводҳои омӯхташуда, амиқӣ ва гуногунии усулҳои татбиқи он, инчунин қобилияти кор кардан бо он дар сатҳи баланд муайян мекунад. Аз ҷумла, ба рушди фаъолияти тафаккури интиқодӣ, ки сатҳи баланди тайёрии касбиро тавсиф мекунад, диққати махсус дода мешавад.

Азбаски ягон такмили ихтисос шунавандаро ба ҳама мушкилоти эҳтимолии касбӣ пурра омода карда наметавонад, диққати асосӣ ба таҳияи раванди илмӣ, қобилияти таҳқиқот ва ҳалли мушкилот ҳам дар соҳаи худ ва ҳам дар соҳаҳои касбӣ дода мешавад. Ҳамин тавр, тайёрии босифати омӯзгорони математика бояд рушди муттасили малакаҳои тафаккури интиқодӣ, махсусан дар омӯзиши фанҳои математикиро дар бар гирад.

Дар доираи курси математика маҷмӯи вазифаҳо ба таври мақсаднок ҷорӣ карда шуданд, ки на танҳо ба азхудкунии донишҳои фаннӣ, балки ба ташаккули малакаҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим, инчунин услуби тафаккури интиқодӣ мусоидат мекунанд. Қисми таҷрибавии тренинг ба санҷиши самаранокии усули пешниҳодшудаи рушди тафаккури интиқодӣ ҳамчун роҳи баланд бардоштани сифати тайёрии касбии омӯзгорони математикаи КТИ равона карда шуда буд. Самтҳои муҳими таҷриба таҳлили нишондиҳандаҳои зерин буданд: ҳавасмандӣ ба омӯзиши математика, сатҳи омодагии математикӣ ва сатҳи ташаккули малакаҳои тафаккури интиқодӣ.

Барои ташкили таҷриба ва омӯзиш, ки ба рушди тафаккури интиқодӣ нигаронида шудааст, аз нав дида баромадани тамоми дарсҳои назариявӣ ва амалии математика зарур буд. Мақсад ва вазифаҳои ҷараёни таълим аниқ карда шуда, фаслҳои курс бо маводи нав пурра карда шуданд, маҷмӯи вазифаҳо оид ба арзёбии сатҳи тафаккури интиқодӣ ва дониши математикии шунавандагон таҳия карда шуданд. [15, с.240]

Дар марҳилаи таълими таҷриба вазифаи асосӣ фароҳам овардани шароите буд, ки дар як вақт сатҳи баланди азхудкунии дониш ва малакаи математика, инчунин ташаккули малакаҳои тафаккури интиқодӣ дар ҳар як шунавандаро таъмин намояд. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки шунавандагоне, ки тафаккури интиқодӣ нокифоя инкишоф ёфтааст, мустақилиятро танҳо дар сатҳи аналогия нишон медиҳанд - онҳо ба падидаҳои нав таҷриба "бор кардан" мешаванд, на бо истифода аз равандҳои нав таҳлил мекунанд. Тафаккури интиқодӣ дар ин гуна шунавандагон эпизодӣ буда, бо таҳлили амиқи сабабҳои иштибоҳ ва далели мубоҳисаҳои онҳо ҳамроҳӣ намекунад.

Дар рафти таҷриба барномаи дақиқи дарсҳо аз рӯи курси математика таҳия гардида, ҳадафҳо ва вазифаҳо муайян карда шуданд, ки ба ҳавасмандгардонии тафаккури интиқодии шунавандагон ва таъмини дар сатҳи баланд аз худ намудани мундариҷаи курс нигаронида шудаанд.

Дар асоси таҳлили адабиёти методӣ, психологӣ, педагогӣ ва таълимӣ хулосаҳои зерин бароварда шуданд:

1. Мазмуни истилоҳи «сифати тайёрии касбии омӯзгорон» равшан карда шуд. Он бояд бо назардошти нишондиҳандаҳои зерин баррасӣ карда шавад:

- мақсадҳое, ки ба барномаҳои таълимӣ ва эҳтиёҷоти истеъмолкунандагони эҳтимолӣ мувофиқанд;

- натиҷаҳои таълим дар асоси салоҳиятҳои касбӣ ва шахсӣ. Ин натиҷаҳо сатҳи ҳавасмандӣ ва муносибати шунаванда ба фанни омӯхташаванда, сатҳи азхудкунии маводи таълимӣ ва ташаккули маҳорату сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳимтарини омӯзгори математикаи КТИ;

-механизмҳои ноил шудан ба мақсадҳо ва арзёбии натиҷаҳо - истифодаи усулҳо, роҳҳо ва шаклҳои гуногуни таълим, инчунин омезиши оқилонаи кори инфиродӣ ва гурӯҳии шунавандагон.

2. Меъёрҳои баҳодиҳии сифати тайёрии касбӣ бо назардошти рушди тафаккури интиқодӣ муайян карда мешаванд, аз ҷумла:

- ҳавасмандкунӣ;
- сатҳи омодагии шунавандагон;
- инкишоф додани малакаҳои тафаккури интиқодӣ.

3. Муносибатҳои муосири тайёрии касбии омӯзгорон қайд мекунанд, ки мазмуни ин тренинг аз сохтори дониш ва малакаҳои назарраси назариявӣ берун меравад. Он бояд рушди сифатҳои муайяни шахсиро дар бар гирад, ки ин тавассути истифодаи раванди шахсият-фаъолият имконпазир аст. Раванди технологӣ низ нақши муҳим дорад, ки тарҳрезии ҳадафҳои таълимӣ, баҳодиҳии объективӣ ба натиҷаҳои ҷорӣ ва танзими раванди таълимро барои ноил шудан ба онҳо дар бар мегирад. Ҳамин тариқ, таълими босифати касбии омӯзгорон бо омезиши равандҳои шахсӣ-фаъолиятӣ ва технологӣ амалӣ карда мешавад.

4. Таъкид мешавад, ки тафаккури интиқодӣ асоси тафаккури касбии омӯзгор мебошад. Ин ҳам шарти ҳатмӣ ва ҳам шарти тайёрии баланди касбӣ мебошад. Тафаккури интиқодии инкишофёфта на танҳо мавҷудияти дониш, балки азхудкунии системаи амалҳои (маҳоратҳои) маърифатиро дар назар дорад, аз қабили:

- қобилияти муайян кардани мушкилот ва таҳияи он ҳамчун вазифа;
- қобилияти пешгӯии натиҷаҳо ва пешниҳоди фарзияҳо;
- қобилияти эҷод кардани далелҳо, таҳлили фикрҳо ва асоснок кардани амалҳои худ.

5. Курси математика барои ташаккули маҳорати тафаккур имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Ҳалли масъалаҳо ба ташаккули чунин сифатҳо, ба монанди қобилияти дарёфти масъала, исботи фарзия, нишон додани мустақилият, амалӣ намудани фаъолияти рефлексия ва арзёбӣ мусоидат мекунад. Ин малакаҳо аз сатҳи баланди тафаккури интиқодӣ, салоҳияти илмию педагогии омӯзгор шаҳодат медиҳанд. Аз ин рӯ, курси математика бояд ба рушди мақсадноки ин малакаҳо нигаронида шавад.

АДАБИЁТ:

1. Курбанов С.Р. «Методические основы эффективности системы переподготовки повышения квалификации учителя математики (на примере Республики Таджикистан) диссертация кандидата педагогических наук:13.00.02 / Курбанов С.Р. Душанбе -2019.-168с.
2. Курбанов С.Р. Вохидова К. Роль преподавателя в формировании ключевых компетенции учащихся начальных классов. / Курбанов С.Р. //Вестник института развития образования.- Душанбе. – 2019.- №2(26). – с. 53-59 (на тадж. языке).
3. Курбанов С.Р. Развитие личностно- профессиональной компетентности учителя математики на курсах повышения квалификации педагогических кадров. //Вестник Бохтарского государственного Университета имени Носира Хусрава (серия гуманитарных и экономических наук) – Бохтар - 2020.-№ 1/4(80)- стр.82--86.
4. Курбанов С.Р. «Основные функции и признаки технологии проблемного обучения в методике преподавания математики в средней школе.//Вестник Академии образования Таджикистана.- Душанбе – 2025.- №2(56) -стр 259-269.

5. Қурбанов С. Р., Ҷонмирзоев Э. Дастур барои тренер. «Муносибати босалоҳият ва муҳити таълим дар омӯзиши фанни математика барои шунавандагони курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни математика». Дастури методӣ. Душанбе 2026с.151с.

6. Қурбанов С. Р., Ҷонмирзоев Э. Модули 1. «Муносибати босалоҳият ва муҳити таълим дар омӯзиши фанни математика». Модули таълимӣ барои курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни математика. Душанбе. Модули таълимӣ. Душанбе 2026. 71 с.

7. Қурбанов С. Р., Ҷонмирзоев Э. Модули 3. «Тарҳрезии вазъиятҳои таълимӣ барои рушди салоҳиятҳо дар омӯзиши фанни математика». Модули таълимӣ барои курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни математика Душанбе Модули таълимӣ Душанбе 2026. 110 с.

8. Қурбанов С. Р., Ҷонмирзоев Э. Модули 5. «Арзёбии дастовардҳои таълимӣ дар татбиқи муносибати босалоҳият». Модули таълимӣ барои курсҳои такмили ихтисоси омӯзгорони фанни математика Душанбе Модули таълимӣ Душанбе 2026. 74 с.

9. Нугмонов М. Теоретико-методологические основы методики обучения математике как науки: Монография / М. Нугмонов– Душанбе: АОТ; ТГПУ им. С.Айни, 2011. – 278 с.

10. Нугмонов М. Урок математики в школе. Учебное пособие / М. Нугмонов - Душанбе : «Ирфон», 2011. – 103 с.

11. Курбанов С.Р. Истифодаи изҳорот барои самаранок сохтани нақша ва ташкили раванди омӯзиши математикаи мактабӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носираи Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). – 2023. – № 1/3(113). – С. 161-168. ISSN 2663-5534

12. Курбанов С.Р.Ташаккули қобилияти зеҳнии хонандагон дар ҷараёни омӯзиши математика тавассути таълими функсионалӣ // Вестник Академии образования Таджикистана. – 2023. – №2(47). – 141-145. ISSN 2222-9809

13. Курбанов С.Р. Основные функции и признаки технологии проблемного обучения в методике преподавания математики в средней школе // Вестник Академии образования Таджикистана. – 2025. – №2(56). – 256-267. ISSN 2222-9809

14. Курбанов С.Р. Муносибати эҷодӣ ва технологии тадқиқи раванди ташаккули маҳорати касбии омӯзгори математика // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. – 2025. – №3(51). – С. 361–370. ISSN 2617-5320

15. Қурбонов С.Р. Гуманистический и личностно-ориентированный подходы к исследованию в процессе формирования профессиональных компетенций учителя математики// Вестник Академии образования Таджикистана. – 2025. – №4(58). 237 – 246. ISSN 2222-9809

16. Қурбонов С.Р. Моҳияти омодасозии касбию методии омӯзгори математика // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ(Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ). – 2025. – №4(26). 125 – 134. ISSN 2708-5759.

ШАРОИТИ ПЕДАГОГИИ УСУЛҲОИ ТАЪЛИМ ДАР РАВАНДИ ДАРСИ ФИЗИОЛОГИЯИ ВАРЗИШ

АБДУХОЛИҚОВА Гулбаҳор Имомалиевна *- мудири кафедраи варзиш ва мудофиаи граждании Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А.Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов 11/2* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru*

Аннотатсия. Муаллиф фанни физиологияи варзишро ба соҳаҳои муҳими илми педагогӣ ва тиббӣ дар омодасозии варзишгарон ва мутахассисони соҳаи тарбияи ҷисмонӣ чун нақши калидӣ дошта инъикос менамояд. Омӯзиши дурусти ин фан дониши назариявиро таъмин карда, ба ташаккули малакаҳои амалӣ, таҳлили ҳолати ҷисмонӣ ва идоракунии сарбории варзишгарон мусоидат менамояд.

Дар шароити муосири таълим, талабот ба сифати дарсҳо ва самаранокии азхудкунии донишҳо зиёд мегардад. Ба ин хотир, интихоби дурусти усулҳои таълим (анъанавӣ ва инноватсионӣ) ва фароҳам овардани шароити педагогии мувофиқ аҳамияти хосса пайдо мекунад. Бе назардошти ин омилҳо, раванди таълим самараи хуб надода, донишҷӯён имкони донишҳои худро дар амал татбиқ карданро надоранд.

Махсусан дар дарсҳои физиологияи варзиш, ки бо равандҳои мураккаби фаъолияти бадани инсон алоқаманд аст, истифодаи усулҳои фаъоли таълим (мубоҳиса, таҳлил, таҷриба, моделсозӣ) зарур мебошад. Ин усулҳо имконият медиҳанд, ки донишҷӯён маълумотро дар ҳолатҳои воқеӣ истифода баранд.

Аз ин лиҳоз, таҳқиқ ва муайян намудани шароити педагогии самараноки истифодаи усулҳои таълим дар раванди дарси физиологияи варзиш як масъалаи муҳим ва мубрами илми педагогика ба ҳисоб меравад.

Калимавожаҳо: *физиологияи варзиш, раванди таълим, шароити педагогӣ, усулҳои таълим, усулҳои анъанавӣ, усулҳои инноватсионӣ, самаранокии таълим, дониши назариявӣ, малакаҳои амалӣ, фаъолияти ҷисмонӣ, таҳлили ҳолати ҷисмонӣ, идоракунии сарборӣ, усулҳои фаъоли таълим, мубоҳиса, таҳлил, таҷриба, моделсозӣ, муҳити таълимӣ, сифати дарс, омодасозии варзишгарон, тарбияи ҷисмонӣ, педагогика.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ФИЗИОЛОГИЯ И СПОРТ

АБДУХОЛИКОВА Гулбахор Имомалиевна *— заведующая кафедрой спорта и гражданской обороны Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат наук Института развития образования им. А. Джоми Академии образования Таджикистана, Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru*

Аннотация. Автор считает физиологию спорта важной отраслью педагогической и медицинской науки в подготовке спортсменов и специалистов в области физического воспитания, поскольку она играет ключевую роль. Правильное изучение этого предмета обеспечивает теоретические знания и способствует развитию практических навыков, анализу физического состояния и управлению нагрузками спортсменов.

В современных условиях обучения возрастают требования к качеству уроков и эффективности усвоения знаний. В этой связи особое значение имеют правильный выбор методов обучения (традиционных и инновационных) и создание соответствующих педагогических условий. Без учета этих факторов учебный процесс не будет эффективным, и студенты не смогут применять полученные знания на практике.

Особенно на уроках физиологии спорта, связанных со сложными процессами деятельности человеческого организма, необходимо использовать активные методы обучения (дискуссия, анализ, эксперимент, моделирование). Эти методы позволяют студентам применять информацию в реальных ситуациях.

В этой связи исследование и выявление эффективных педагогических условий для использования методов обучения в процессе преподавания спортивной физиологии является важной и актуальной задачей в педагогической науке.

Ключевые слова: физиология и спорт, процесс образователья, педагогические условия, методы обучения, традиционные методы, инновационные методы, эффективность обучения, практические навыки, физическая активность, качество обучения, подготовка спортсменов, физическое воспитание, педагогика.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF TEACHING METHODS IN THE PROCESS OF STUDYING PHYSIOLOGY AND SPORTS

ABDUKHOLIKOVA Gulbahor Imomaliyevna *— Head of the Department of Sports and Civil Defense at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, research degree applicant at the Institute for Development of Education named after A. Jami of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, 11/2 A. Adhamov Street.* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru.*

Annotation. The author considers sports physiology to be an important field of pedagogical and medical science in the training of athletes and specialists in physical education, since it plays a key role in their professional preparation. Proper study of this subject provides theoretical knowledge and contributes to the development of practical skills, analysis of physical condition, and management of athletes' physical loads.

Under modern educational conditions, the requirements for the quality of lessons and the effectiveness of knowledge acquisition are increasing. In this regard, the proper selection of teaching methods, both traditional and innovative, as well as the creation of appropriate pedagogical conditions, are of particular importance. Without taking these factors into account, the educational process cannot be sufficiently effective, and students will not be able to apply the acquired knowledge in practice.

Especially in sports physiology classes, which involve complex processes of human body functioning, it is necessary to use active teaching methods such as discussion, analysis, experimentation, and modeling. These methods enable students to apply information in real-life and professional situations.

In this regard, the study and identification of effective pedagogical conditions for the use of teaching methods in the process of teaching sports physiology is an important and relevant task of pedagogical science.

Keywords: *physiology and sports, educational process, pedagogical conditions, teaching methods, traditional methods, innovative methods, learning effectiveness, practical skills, physical activity, quality of education, athlete training, physical education, pedagogy.*

Баробари ба даст омадани Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба марҳилаи нави рушд ворид гардид. Бо дастгирии бевоситаи Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ дар тамоми шаҳру ноҳияҳо рушд ёфта, садҳо иншооти муосири варзишӣ бунёд гардида, даҳҳо мусобиқаҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ баргузор мегарданд. Пешвои миллат таъкид менамоянд: "Варзиш омили муҳими тарбияи ҷавонон, солимии миллат ва муаррифгари шарафи давлат дар арсаи ҷаҳон аст". Ба ин хотир дар Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов фанҳо назариявӣ оид ба варзиш, аз ҷумла, физиологияи варзиш дар раванди таҳсил фаро гирифта шудааст. Ин фан барои мутахассисони ояндаи соҳа муҳимро дар амал татбиқ менамояд.

Физиологияи варзиш илмест, ки фаъолияти баданро дар ҳолатҳои гуногуни ҷисмонӣ меомӯзад ва таъсири машқҳои гуногунро ба узвҳо ва системаи асаб, дилу рагҳо ва мушакҳо таҳлил мекунад[1]. Омӯзиши ин фан ба варзишгарон ва донишҷӯён кӯмак мекунад, ки фаъолияти баданро дуруст фаҳманд, таъсири машқҳоро ба саломатӣ дарк намуда, самаранокии тамринҳоро баланд бардоранд.

Физиологияи варзиш барои ҳар як ихтисосманди соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш нақши калидӣ дорад.

Масъалаи ташаккул ва ҳифзи саломатии насли ҷавонон, яке аз масъалаҳои асосии ҳар ҷомеае мебошад, ки дар бораи ояндаи худ фикр мекунад.

Ҳанӯз дар соли 1800 аввалин китоби дарсӣ дар Россия «Аввалин мафҳуми тарзи зиндагии бадани мо, чӣ барои он фоидаовар, чӣ зараровар аст» пайдо шуд, ки ба омӯзиши бадани худ нигаронида шуда, аз пешниҳод ва қоидаҳои амалӣ оид ба ҳифзи саломатии донишҷӯёне, ки ба муассисаи таҳсилоти олии касбӣ мераванд, иборат буд. Дар он замон чунин самт диэтетика номида мешуд [2].

Дар ибтидои асри XX аллакай нуқтаи назари илмии асоснокшудаи олимон-педагогҳои пешқадам дар бораи нақш ва аҳамияти ташаккули солимӣ вуҷуд дошт. Дар алоҳидагӣ пешниҳод шуда, худи МТОК бояд ба завқ ва ахлоқи неки донишҷӯён таъсир расонад, дар ҳоле ки дарсҳо бояд дар фазои хайрхоҳона гузаронида шуда, ба ин васила пояҳои ахлоқии муносибатҳои мутақобила ва ахлоқи нек ташвиқот гузаронида шудааст [3]. Нафаҳмидани масъалаҳои покии инсон, солимӣ, тарзи ҳаёти солим ва услуби ҳаёти он, инчунин мавҷуд набудани фарҳанги рафтор ҳамеша аз самаранокии пасти ташкили раванди тарбияи ҷисмонии насли нав гувоҳӣ медоданд.

Аз ин лиҳоз, имрӯз зарурати фаврӣ дар такмил ва беҳтарсозии раванди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба вуҷуд омадааст, то ки таъсири бештарини таҳким ва ҳифзи саломатӣ ба даст оварда шавад.

Нахуст ин, ки физиологияи варзиш ба мураббиён интихоби дурусти машқҳоро ёрӣ медиҳад. Бо донистани ҳолати дил, нафаскашӣ ва мушакҳо ба мураббӣ имкон медиҳад, ки барномаи машғулиятҳоро мувофиқи қобилияти варзишгар тартиб диҳанд. Ин ба пешгирии хастагӣ ва осебҳо мусоидат мекунад.

Дуюм, ин фан барои табибони варзишӣ хеле муҳим аст. Онҳо бо ёрии донишҳои физиологӣ малакаи ҳолати саломатии варзишгарро назорат ва идора мекунанд, ки сабаби хастагӣ ё бемориро муайян намуда, табобати дурустро пешниҳод мекунанд.

Сеюм, физиологияи варзиш ба худи варзишгарон низ манфиат меорад. Онҳо мефаҳманд, ки чӣ гуна бадани онҳо кор мекунад, кай бояд истироҳат кунанд ва чӣ гуна ғизои дуруст истеъмол намоянд. Ин ба беҳтар шудани натиҷаҳои варзишӣ мусоидат мекунад.

Чорум, ин фан ба баланд бардоштани самаранокии машқҳо ёрӣ мекунад. Ихтисосмандон бо истифода аз донишҳои илмӣ машқҳоро самаранок ва бехатар ташкил менамоянд.

Дар маҷмӯъ, таълими фанни физиологияи варзиш асоси илмии фаъолияти ҳамаи ихтисосмандони соҳаи варзиш мебошад. Наомӯхтани ин фан, барои ихтисосмандон натиҷаи дилхоҳ намеорад.

НАҚШАИ УСУЛҲОИ ТАЪЛИМ ДАР ФИЗИОЛОГИЯИ ВАРЗИШ

Усулҳои шифоҳӣ	Усулҳои айёнӣ	Усулҳои амалӣ	Усулҳои интерактивӣ	Усулҳои назорат ва баҳодиҳӣ
- шарҳ - лексия - саволу ҷавоб - муҳокима	- расмҳо - схемаҳо - видеороликҳо - моделҳо	- машқҳо - ченкунии набз - озмоишҳо - таҷрибаҳо	- кор дар гурӯҳ - бозиҳои таълимӣ - Case study	- тестҳо - саволнома - кори хаттӣ - арзёбии амалӣ

1. Тартиб додани дарсҳо: Ҳангоми тартиб додани дарсҳо дар фанни физиологияи варзиш, омӯзгор равиши пайдарпайи таълимро мантиқан риоя менамояд. Пеш аз ҳама, дар оғози дарс шарҳи кӯтоҳ ва фаҳмои қисми назариявӣ пешниҳод карда мешавад. Дар ин марҳила, мафҳумҳои асосӣ, талаботҳо ва равандҳои физиологие, ки ба мавзуъ вобастаанд, бо забони фаҳмо ба донишҷӯён фаҳмонида мешавад. Истифодаи мисолҳои ҳаётӣ ва ҳолатҳои воқеӣ дар ин қисмат ба дарки беҳтари мавод мусоидат мекунад.

Баъд аз қисми назариявӣ, омӯзгор донишҷӯёнро ба фаъолиятҳои амалӣ ҷалб менамояд. Ин барои гузаронидани машқҳои ҷисмонӣ, чен кардани нишондиҳандаҳои физиологӣ (мисли набз, нафаскашӣ), ё иҷрои таҷрибаҳои равшан мебошад. Дар ин марҳила донишҷӯён имконият пайдо мекунанд, ки донишҳои гирифтаи худро дар амал истифода бурда, робитаи байни дарсҳои назариявӣ ва амалиро дарк менамоянд.

Дар қисми ниҳоии дарс, таҳлил ва ҷамъбасти натиҷаҳо гузаронида мешавад. Омӯзгор бо донишҷӯён натиҷаҳои таҷриба ва машқҳоро баррасӣ мекунад, сабабу натиҷаҳоро шарҳ медиҳад ва ба саволҳои ба миён омада ҷавоб медиҳад [4]. Ин марҳила барои мустаҳкам кардани дониш, рушди тафаккури таҳлилӣ ва хулосабарории дуруст хеле муҳим ҳисобида мешавад.

Ҳамин тавр, тартиби дурусти дарс – назариявию амалии таҳлили баланд шудани самаранокии таълим ва дарки дурусти маводи физиологияи варзиш мувофиқат мекунад.

2. Истифодаи ҷадвал ва графикҳо: Дар раванди таълими фанни физиологияи варзиш истифодаи ҷадвал ва графикҳо хеле муҳим ва самаранок буда, ба донишҷӯён имконият медиҳанд, ки тағйироти физиологиро на ба воситаи шунавоӣ, балки ба таври айён дидан намуда, беҳтар дарк кунанд.

Омӯзгор нишондиҳандаҳои муҳим, аз қабили набз (суръати дил), фишори хун ва ҳолати мушакҳоро дар шакли ҷадвалҳо метавонад пешниҳод намояд [5]. Масалан, пеш аз машқ, ҳангоми машқ ва баъд аз он нишондиҳандаҳо сабт карда шуда, дар ҷадвал ҷорӣ карда мешаванд. Ин тарзи усул ба донишҷӯён фарқи тағйиротро равшан мушоҳида менамояд.

Илова бар ин, истифодаи графикҳо барои нишон додани тағйироти динамикӣ хеле мувофиқ аст. Бо кашидани график, донишҷӯён чӣ гуна набз ё нафаскашӣ ҳангоми афзоиши сарбории ҷисмонӣ тадриҷан зиёд гардида, баъд аз истироҳат боз паст шударо озмоиш мекунанд. Ин раванд фаҳмиши тартиботи физиологиро осон мекунад. Инчунин, ҷадвал ва графикҳо барои муқоиса истифода мешаванд. Масалан, нишондиҳандаҳои варзишгарони омодашуда ва шахсони камҳаракат муқоиса карда мешаванд. Ин ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки таъсири машқҳои мунтазамро ба бадани инсон дурусттар дарк намоянд.

Дар маҷмӯъ, истифодаи ин гуна воситаҳои айёнӣ танҳо фаҳмишро беҳтар накарда, балки диққати донишҷӯёнро ҷалб намуда, дар раванди таълим ба онҳо аз иштироки фаъолона дарак медиҳад. Ба ин хотир, ҷадвалҳо ва графикҳо қисми муҳимми дарсҳои физиологияи варзиш ҳисобида мешавад.

3. Ҳавасманд кардани донишҷӯён: Яке аз омилҳои муҳимми раванди таълими фанни физиологияи варзиш ҳавасманд кардани донишҷӯён мебошад [6]. Дар ин замина малакаи онҳоро нисбат ба омӯхтани маводҳои дарс ҳавасманд мегардонад. Яке аз роҳҳои асосии ҳавасмандсозӣ пешниҳоди саволҳои ҷолиб ва фикрбарангез мебошад. Омӯзгор саволҳое пешниҳод менамояд, ки донишҷӯён ба андешаҳои шахсии худ хоҳиши ҷавоб ёфтанро пайдо мекунанд, масалан: «Чаро пас аз машқ набз тез мешавад?» ё «Чӣ гуна бадан ба сарбории ҷисмонӣ мутобиқ мегардад?». Чунин саволҳо диққати донишҷӯёнро ҷалб намуда, онҳоро ба ҷустуҷӯи ҷавоб роҳнамоӣ мекунанд.

Ба ғайр аз ин, хеле муҳим аст, ки донишҷӯён ба муҳокимаи мушоҳидаҳои худ ҷалб карда шаванд. Пас аз иҷрои машқ ё таҷриба, омӯзгор аз онҳо пурсад, ки чӣ эҳсос карданд, кадом тағйиротро мушоҳида намуданд ва чӣ хулоса баровардаанд. Ин раванд ба рушди тафаккури таҳлилӣ ва малакаи баён мусоидат мекунад. Ҳамчунин, истифодаи муҳокимаҳои гурӯҳӣ таъсири мусбат мерасонад [7]. Донишҷӯён малакаи фикрҳои худро мубодила карданро аз якдигар меомӯзанд ва хулосаи дуруст мебароранд. Ин усул фазои ҳамкорӣ ва эҳтироми андешаҳои дигаронро дар синф ба вуҷуд меорад.

Дар баробари ин, омӯзгор ба донишҷӯён мисолҳои ҳаётӣ пешниҳод намуда, аз ҳолатҳои воқеӣ иқтибос оварда, ҳавасманд менамояд. Биниши донишҷӯён аз донишҳои дар зиндагии ҳаррӯза ва варзиш истифодашаванда водор шуда, шавқмандиро нисбат ба фан бештар мегардонад. Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки ҳавасмандсозии дуруст ба баланд шудани сифати таълим, иштироки фаъол ва дарки аниқи маводи физиологияи варзиш мусоидат мекунад.

Усулҳои асосии таълим. Барои расидан ба натиҷаи дилхоҳ дар дарсҳои физиологияи варзиш, педагогон аз якчанд усулҳои асосии таълим дар якҷоягӣ истифода

мебаранд. Истифодаи дурусти ин усулҳо ба баланд шудани сифати таълим, дарки аниқи мавод ва рушди малакаҳои амалӣ мусоидат мекунад.

Якум, усули фаҳмондадиҳӣ (назариявӣ) аҳамияти калон дорад. Дар доираи ин усул педагог донишҷӯро бо қоида ва асосҳои муҳими физиология шинос мекунад. Масалан, ӯ тавони онро дорад, ки таъсири машқҳои аэробиро ба набзи дил ва системаи нафаскашӣ шарҳ дода, вазифаҳои ҳаракати мушакҳо ва манбаъҳои қувваро ҳангоми давидан ё баландӣ баромадан фаҳмонад. Ин усул имкон медиҳад, ки донишҷӯён маълумотро бо забони содаву равшан дарк намуда, онро дар хотир нигоҳ доранд. Ҳамзамон, он заминаи назариявиро барои истифодаи дониш дар амал фароҳам меорад.

Дуюм, усули амалӣ (таҷрибавӣ) мебошад, ки дар он донишҷӯён мустақиман дар ҳаракати машқҳо ва таҷрибаҳо иштирок мекунанд. Масалан, онҳо набзро пеш аз машқ ва баъди он ҳисоб карда, фишори хунро дар ҳолати истироҳат ва пас аз машқҳои сабук чен намуда, тағйироти ҷисмониро бо истифода аз соатҳо ва дастгоҳҳои оддӣ мушоҳида менамоянд. Ин усул ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки донишҳои назариявиро дар амал санҷида, малакаҳои зарурии назорат ва таҳлили фаъолияти баданро ба даст меоранд.

Сеюм, усули масъалаҷӯӣ ва таҳлилӣ низ хеле муҳим аст. Дар ин усул донишҷӯён ба таҳлили ҳолатҳои воқеии варзишӣ ҷалб карда мешаванд. Масалан, онҳо метавонанд ҳолати варзишгари марафонро пас аз машқи тӯлонӣ баррасӣ кунанд ё муайян намоянд, ки машқи муайян барои рушди қувва мувофиқ аст ё барои устуворӣ. Ин раванд ба рушди фикрронии мустақил, қобилияти таҳлил ва қабули қарорҳои дуруст мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, истифодаи пайваста ва ҳамоҳанги ин усулҳо дар дарсҳои физиологияи варзиш имконият медиҳад, ки донишҷӯён на танҳо донишҳои назариявӣ мегиранд, балки онҳоро дар амал татбиқ намуда, ба мутахассисони соҳаи худ табдил меёбанд.

ДАРСИ ФИЗИОЛОГИЯИ ВАРЗИШ			
Усули назариявӣ (фаҳмондадӣ)	**Усули амалӣ (таҷрибавӣ)**	**Усули таҳлилӣ/масъалаҷӯӣ**	**Натиҷаи таълим**
- шарҳи қоидаҳои асосии физиология - озмоишҳои лабораторӣ - таъсири машқҳо ба набз, фишор, мушакҳо - санҷиши набз ва фишор	- маълумоти назариявӣ бо забони содаву фаҳмо - машқҳои қувват ва устуворӣ - сабт ва таҳлили тағйирот	-муҳокимаи ҳолатҳои воқеӣ -таҳлили натиҷаҳои машқ - қабули қарор оид ба самаранокии машқ	- дониши назариявӣ ва фаҳмиши физиологияи варзиш - малакаҳои амалӣ (санҷиш, машқ) - қобилияти таҳлил ва қабули қарор дар варзиш

Омилҳои психологӣ дар дарс. Барои самаранок ва натиҷабахш будани дарсҳои физиологияи варзиш, омӯзгор на ба мазмуни илмӣ, балки ба ҳиссиёт ва равандҳои психологии донишҷӯён низ аҳамияти ҷиддӣ медиҳад. Муҳити мусоид ва дастгирии равонӣ метавонад сатҳи иштироки донишҷӯёнро баланд бардорад ва шавқи онҳоро ба омӯзиш зиёд менамояд.

Раванди омӯзиши амалӣ

Пеш аз машқ → андозагирии набз ва фишор

Мушаххас кардани машқҳои ҷисмонӣ (давидан, қувват, устуворӣ)

Дар вақти машқ → мушоҳида ва сабт кардани тағйиротҳо

Пас аз машқ → муқоиса бо маълумоти пештара

Муҳокима ва таҳлили натиҷаҳо дар гурӯҳ.

МИСОЛИ ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ ВАРЗИШГАР

Ҳолат	Машқҳо	Фаъолияти узвҳо	Тағйироти физиологӣ	Ҳалли масъала
Варзишгари наврас	Давидан, скват, планк	Набз, мушакҳо, нафаскашӣ	Набз зиёд, мушакҳо хастагӣ доранд	Таъйини давомнокӣ ва навъи машқҳои сабуктар
Варзишгари миёна	Давидан шадид, вазнҳои сабук	Набз, фишор, нафаскашӣ	Таносуби хуб байни набз ва мушакҳо	Идома додани машқҳои мавҷуда, баланд бардоштани қувват

Яке аз омилҳои муҳим - ҳавасманд кардани донишҷӯён мебошад. Педагог бо истифода аз ситоиш, эътироф ва баҳогузории мусбат донишҷӯёнро ба фаъолият водор месозад. Вақте, ки кӯшишҳои онҳо қадр карда мешаванд, онҳо бо шавқи бештар дар дарс иштирок мекунанд ва ба натиҷаҳои беҳтар мерасанд.

Ҳамзамон, эҷоди муҳити дӯстона ва дар гурӯҳ фаъолият намудан аҳамияти калон дорад. Дар ин муҳит донишҷӯён худро озод ҳис мекунанд, аз изҳори фикри худ наметарсанд ва дар муҳокимаҳо фаъолона иштирок мекунанд [8]. Ин дар рушди малакаҳои муошират ва ҳамкорӣ мусоидат менамояд.

Инчунин, омӯзгор ба таҳкими эътимоди донишҷӯён ба қобилиятҳои худ диққат медиҳад. Вақте, ки донишҷӯён ба қувваи худ бовар доранд, онҳо бештар кӯшиш мекунанд, то мустақилона омӯзанд ва ба ҳалли масъалаҳо фаъолона шуғл варзанд. Ҷалб намудани онҳо ба омӯзиши мустақил як қисми муҳимми рушди шахсӣ ва касбӣ мебошад.

Мисолҳои мушаххас дар машқҳо. Барои мустаҳкам намудани донишҳои назариявӣ, истифодаи мисолҳои амалӣ ва машқҳои мушаххас хеле муҳим аст.

Дар оғоз самти машқҳои дил ва системаи нафаскашӣ, донишҷӯён метавонанд давиданро барои 5 дақиқа иҷро намуда, набзи худро пеш ва пас аз машқ сабт кунанд. Баъдан, онҳо тағйироти ба вуҷудомадаро муҳокима намуда, сабабҳои зиёд шудани набз ва нафаскаширо таҳлил мекунанд [9]. Ин раванд ба дарки дурусти фаъолияти системаҳои бадан мусоидат мекунад.

Дуюм, дар самти машқҳои қувват ва устуворӣ, донишҷӯён бо истифода аз машқҳои сабук мушакҳои пушт ва шикамро тақвият медиҳанд. Ҳангоми иҷрои ин машқҳо онҳо талафоти қувва ва ҳисси хастагии мушакҳоро мушоҳидаву таҳлил менамоянд. Ин ба онҳо ёрӣ мерасонад, то ин ки фаъолияти мушак ва истифодаи қувваро беҳтар дарк намоянд.

Сеюм, таҳлили ҳолатҳои воқеӣ низ як қисми муҳими омӯзиш мебошад. Масалан, донишҷӯён метавонанд нақшаи омодасозии як варзишгари наврасро барои мусобиқа таҳия намоянд ё муайян кунанд, ки кадом намуди машқҳо барои баланд бардоштани қувва ва устуворӣ бештар мувофиқанд. Ин усул фикрронии таҳлилӣ ва қобилияти қабули қарорҳоро инкишоф медиҳад. Истифодаи ҳамзамони усулҳои назариявию амалии таҳлили самаранокии таълим ба таври назаррас зиёд мекунад. Чунин раванд ба донишҷӯён имкон медиҳад, на ин ки донишҳои назариявӣ мегиранд, балки онҳоро дар амал татбиқ намуда, малакаҳои муҳимро инкишоф диҳанд.

Таваҷҷӯҳи омӯзгор ба омилҳои психологӣ, аз ҷумла ҳавасмандӣ, муҳити мусоид ва дастгирии равонӣ, дар ҷолиб ва самаранок гардидани дарс нақши муҳим мебозад. Дар натиҷа, донишҷӯён бо шавқи бештар ба натиҷаҳои баланд ноил мегарданд.

Имрӯз варзиш на танҳо фаъолияти ҷисмонӣ, балки низоми мураккаби илмӣ - амалӣ мебошад, ки ҳамгироии педагогика, психология, физиология ва тибро талаб мекунад. Тибқи ақидаи олимони соҳа, физиологияи варзиш ҳамчун шохаи мустақили илм, вазифаи ҳифзи саломатии варзишгар, баланд бардоштани қобилияти корӣ ва дароз намудани умри варзиширо бар дӯш дорад. Дар шароити Тоҷикистон, ки солҳои охир иштироки

варзишгарон дар мусобиқаҳои байналмилалӣ рӯй ба афзоиш аст, норасоии мутахассисони соҳаи физиологияи варзишӣ ба таври ҷиддӣ эҳсос мегардад.

Пешгирии осебҳо ва ҳифзи саломатии варзишгарон, яке аз мушкилоти асосии варзиши муосир, осебҳои варзишӣ ва хастагии музмин мебошад. Бе назорати касбии тиббӣ, истифодаи нодурусти сарбориҳо метавонад ба коҳиши натиҷаҳои варзишӣ ва ҳатто қатъи фаъолияти варзишгар оварда расонад. Такмили ихтисоси физиологияи варзиш имкон медиҳад:

- ташхиси барвақтии ҳолатҳои хатарнок;
- таҳияи барномаҳои инфиродии барқарорсозӣ;
- назорати тиббии раванди тамрин ва мусобиқа;
- пешгирии бемориҳои касбии варзишгарон.

Муассисаҳои варзишӣ, мактабҳои варзишӣ, дастаҳои миллӣ ва клубҳо ба мутахассисони дорои дониши махсуси физиологияи варзиш ниёз доранд. Дар амал аксар вақт, табибони умумӣ ё мураббиён маҷбур мешаванд вазифаҳои тиббиро иҷро намоянд, ки ин ба меъёрҳои касбӣ ҷавобгӯ нест. Омодасозии кадрҳо маҳз дар заминаи Донишкадаи тарбияи ҷисмонӣ имкон медиҳад, ки мутахассисони дорои тафаккури комплексӣ (физиологияи варзиш) тарбия карда шаванд.

Мутобиқшавӣ ба таҷрибаи байналмилалӣ. Дар аксари кишварҳои пешрафта (Русия, Олмон, Чин, Корея, Ҷопон) физиологи варзиш ҳамчун ихтисоси мустақил амал мекунад ва қисми ҷудонашавандаи низоми омодасозии варзишгарон ба ҳисоб меравад. Ҳамгироии Тоҷикистон ба фазои байналмилалии варзиш тақозо менамояд, ки низоми миллии омода кардани кадрҳо ба стандартҳои ҷаҳонӣ мутобиқ гардад.

❖ Мақсад: Омода намудани мутахассисони баландихтисос барои таъмини назорати тиббӣ, пешгирии осеб, баланд бардоштани қобилияти кории варзишгарон ва ташкили муҳити солими варзишӣ дар кишвар.

❖ Вазифаҳо:

➢ Омӯзонидани фанҳои анатомия, тибби варзиш, биомеханика, ва биохимияи варзиш ва беҳдошти варзишӣ;

➢ Омӯзиши усулҳои табобат ва барқарорсозии варзишгарон;

➢ Таъмини варзишгарон бо хизматрасониҳои босифати тиббӣ;

➢ Омӯзиш оид ба допинг ва назорати зиддидопингӣ.

Таълими физиологияи варзиш ба рушди тадқиқотҳои илмӣ дар самти тибби варзиш, биомеханика, барқарорсозии пас аз осеб, мониторинги ҳолати функсионалии варзишгарон шароити мусоид фароҳам меорад. Ин ба ташаккули мактаби илмии миллӣ дар соҳаи физиологияи варзиш мусоидат мекунад.

Табобати осебҳои ҷиддӣ хароҷоти зиёди молиявиро талаб мекунад. Пешгирии онҳо тавассути назорати тиббӣ хароҷоти давлат ва оиларо коҳиш дода, давомнокии фаъолияти варзишии варзишгаронро дароз мекунад ва таъсири манфии иҷтимоии маъюбшавиро кам месозад.

Дар кишварҳои пешрафта физиологияи варзиш қисми ҷудонашавандаи низоми варзиш аст. Таълими ихтисоси физиологияи варзиш мутобиқшавӣ ба меъёрҳои байналмилалӣ, омодасозии варзишгарон барои мусобиқаҳои сатҳи ҷаҳонӣ, баланд бардоштани рақобатпазирии варзиши тоҷикро таъмин менамояд.

Санҷиши фаъолияти дил ва системаи нафаскашӣ

Машқ	Давомнокӣ	Набз пеш аз машқ (тап/дақ)	Набз пас аз машқ (тап/дақ)	Тағйирот ва таҳлил
Давидан сабук	5 дақ			
Давидан шадид	3 дақ			
Пеш ва пас аз истироҳат	2 дақ			

Тағйироти набз ва нафаскашӣ яке аз нишондиҳандаҳои муҳими физиологӣ ба ҳисоб меравад, ки сатҳи мутобиқшавии баданро ба машқҳои ҷисмонӣ инъикос мекунад. Ҳангоми иҷрои машқ, набзи дил ва басомади нафаскашӣ зиёд мешаванд, зеро организм ба оксиген ва неруи қувва бештар ниёз пайдо мекунад. Агар шахс мунтазам машқ кунад, бо мурури вақт бадан ба ин сарборӣ мутобиқ шуда, тағйиротҳо нисбатан муътадил ва самаранок мегарданд. Масалан, баъд аз машқҳои якхела дар шахси тамриндида набз зудтар ба ҳолати муқаррарӣ бармегардад, ки ин нишонаи омодагии хуби ҷисмонӣ мебошад.

Бо назардошти барои дарки амиқи ин раванд, донишҷӯён нишондиҳандаҳоро мунтазам сабт ва муқоиса менамоянд. Онҳо набз ва нафаскаширо пеш аз машқ, ҳангоми машқ ва баъд аз он чен мекунанд ва натиҷаҳоро таҳлил менамоянд. Бо муқоисаи маълумот, донишҷӯён муайян карда метавонанд, ки кадом навъи машқ (масалан, аэробӣ ё қуввагӣ) ба бадан таъсири бештар мерасонад. Ин раванд на инки фаҳмиши назариявиро мустаҳкам мекунад, балки малакаи таҳлил, хулосабарорӣ ва назорати ҳолати ҷисмониро низ инкишоф медиҳад.

Илова бар ин, таълими фанни физиологияи варзиш барои пешгирии бемории марбут ба сарборӣ шадиди ҷисмонӣ, аз ҷумла хастагии музмин, миёндард бронхоспазм аз машқ ва мушкилоти ғизоӣ аҳамияти калон дорад. Дар ин раванд табиб бо муррабии физотерапевт ва мутахассисони ғизо ҳамкорӣ карда, барои барқароршавии зуд ва омодагии баланд шароит фароҳам меоварад. Аз нуқтаи назари иҷтимоӣ, рушди ин ихтисос ба болоравии сатҳи саломатии аҳолӣ, таблиғи тарзи ҳаёти солим ва ҷалби ҷавонон ба варзиш мусоидат мекунад. Бо назардошти зиёд шудани шумораи варзишгарони касбӣ ва омавӣ, зарурати табибони соҳибкасб дар ин самт боз ҳам бештар мегардад.

Дар ин замина таълими фанни “Физиологияи варзиш” ҷавобгӯи талаботи замони муосир буда, барои таъмини саломатӣ, беҳдошти фаъолияти ҷисмонӣ ва расидан ба дастовардҳои баланд дар варзиш асоси илмӣ ва амалӣ муҳим мебошад, зеро варзиш ва фаъолияти ҷисмонӣ қисми муҳими саломатии ҷомеъа мебошад. Ин фан ба омода намудани мутахассисоне равона шудааст, ки саломатии варзишгарон ва шахсони фаъоли ҷисмониро ҳимоя ва дастгирӣ мекунанд.

Дар кишвар айни замон шумораи мутахассисони дорои маълумоти махсуси физиологияи варзиш кам буда, талаботи муассисаҳои варзишӣ, маркази барқарорсозии тиббӣ ва федератсияҳои варзишӣ рӯ ба афзоиш аст.

Аз таҳқиқи мо ошкор гардид, ки ҳамоҳангии ҳолати ҷисмонию варзишӣ ва психикии инсонро асосан дар раванди тарбияи ҷисмонии инсон ба даст овардан мумкин аст. Методология ва консепсияи ташаккули таълими фанни физиологияи варзиш ба муносибати арзишӣ ба рушд ва солимӣ низ асоснок карда шуд, ки онро мухтасар дар раванди психологию педагогии дуҷонибаи (омӯзгор ва донишҷӯён)-и мақсадноки рушд ва солимии махсус ташкилшуда ва арзиш-меҳвари фаъолияти он пазириши бошууронаи ҷаҳонбинии тарзи ҳаёти солим ва татбиқи иродавии фаъолонаи тарзи ҳаёти солим аз ҷониби ҳар як шахсият раванд мегирад [10].

Бояд қайд кард, ки ҷузъи таълими ин фан тавассути аз худ кардани донишҳои дахлдор аз ҷониби донишҷӯён ташаккул меёбад. Вазифаи асосие, ки дар раванди ба даст овардани ин дониш ҳал карда мешавад, ташаккули ҷаҳонбинии тарзи ҳаёти солим мебошад. Ҳамзамон, азхудкунии нерӯҳои зеҳнии тарбияи ҷисмонӣ бояд бо тарбияи такмили таълими донишҷӯён, методҳои ҷустуҷӯ, истифодаи маълумоти зарурӣ ва азхудкунии методҳои таҳлили амалҳое, ки дар асоси муносибати бошуурона ба фаъолияти татбиқшаванда амалӣ карда мешаванд, муттаҳид карда шаванд.

Бо мақсади ба донишҷӯён омӯзонидани усулҳои худназораткунии солимии худ методикаҳои зерин тавсия карда мешаванд:

– барои баҳодиҳии низоми нафаскашӣ: озмоишӣ;

– барои баҳодиҳии ҳолати функсионалии низоми дилу рагҳо: санҷиши селаҳзаинаи стандартии ортостатикӣ, чен кардани басомади тапиши дил, фишори хун;

– барои баҳодиҳии низоми асабӣ - мушакӣ: динамометрияи панҷа, тести теппинг, тестҳои кинематометрӣ.

– барои баҳодиҳии сатҳи коршоямии ҷисмонӣ.

Дар ин росто, машғулият-тренинг усули пуршиддати таълим, як навъ самти нави педагогика мебошад, ки фаъолнокии баланди маърифатиро дар азхуд намудани дониш ва малакаҳои зарурии амалӣ аз ҷониби таълимгиранда таъмин менамояд. Суръатбахшии назарраси раванди таълим, агар, аз як тараф, вобаста ба ҳамгироии донишҳои психологӣ ва педагогӣ таъмин карда шавад, аз тарафи дигар, аз ҳисоби шакли ташкилии таълим, яъне аз ҳисоби гурӯҳи таълимӣ-тамринӣ таъмин карда мешавад.

Худтакмилдиҳӣ бошад, се ҷузъи ба ҳам алоқаманд, яъне: худшиносӣ, худназораткунӣ ё худтанзимкунӣ ва худинкишофдиҳиро дар бар мегирад. Воситаи асосии ҳар кадоми онҳо инъикос (рефлексия), яъне фаъолияти инсон мебошад, ки ба фаҳмидани амалҳои худ, ҳолатҳои дохилӣ, эҳсосот, ҳиссиёт ва таҳлили ин ҳолатҳо, инчунин ташаккул додани хулосаҳои дахлдор нигаронида шудааст.

Дар таҳқиқоти психотехникӣ инъикос роҳи асосии ба даст овардани донишҳои нав дар бораи худ мебошад. Доштани психотехника барои онҳое, ки бо такмили ҷисмонӣ, маънавӣ ва худтакмилдиҳӣ машғуланд, зарур аст. Маънои ҳамаи психотехникаҳои мавҷуда ба даст овардани шакли баланди психикӣ, маънавӣ ва ҷисмонӣ бо ёрии тамаркузи психикии самтдодашуда мебошад.

Аксари барномаҳое, ки ба рушди худидоракунии инсон нигаронида шудаанд, ба чор усули худшиносӣ, худтанзимкунӣ асос ёфтаанд.

Усули аввал релаксатсия, яъне истироҳати ҷисмонӣ ва психикӣ мебошад. Мақсади релаксатсия омода сохтани бадан ва психика ба фаъолият ва озод кардани шиддати барзиёди асаб ба ҳисоб рафта, дар ҳолатҳои стресс, ки таҳаммул, худдорӣ, аз қабили имтиҳон, озмун ва ғайраро талаб мекунанд, зарурӣ мебошанд.

Усули дуввум тамаркузи шуур ба объекти муайян дар фаъолият худ мебошад. Дар заминаи тамаркуз идоракунии диққати худ қарор доштта, онро барои гузариш ба намуди махсуси ҳолати эҷодӣ – медитатсия истифода бурдан мумкин аст.

Усули сеюм визуализатсия, яъне эҷоди тасвирҳои дохилӣ дар шуури инсон, ба ибораи дигар, фаъолсозии хаёлот тавассути ҳисси шунавоӣ, биноӣ, ҳиссӣ ва эҳсосоти дигар мебошад. Визуализатсия ба инсон кумак мекунад, ки он эҳсосотеро, ки замоне аз сар гузаронида буд, аз нав барқарор кунад, яъне хотираи эҳсосии худро фаъол созад. Бо ёрии визуализатсия мо зершуури худро маҷбур мекунем, ки кор кунад.

Усули чорум худталқинкунӣ, эҷод кардани муносибатҳое мебошад, ки ба механизмҳои зершуурии психика таъсир мерасонанд. Худталқинкунӣ – ин қавлҳоест, ки муваффақият бо ёрии калимаҳое, ки ба худ нигаронида шудаанд, имконпазир аст. Ин суханон бовариеро тақвият медиҳанд, ки одам метавонад ба мақсади худ ноил шавад, ва самти рафтанро нишон медиҳанд. Худталқикунӣ усули асосии худҳавасмандгардонӣ ё худтанзимкунӣ буда, дар айни замон усули худшиносӣ маҳсуб мешавад. Релаксатсия, тамаркуз, визуализатсия ва худталқинкунӣ усулҳое мебошанд, ки ба онҳо техникаҳои гуногуни худтанзимкунӣ ва худтанзимкунии ҷисмонӣ ва маънавӣ асос ёфтаанд.

Усули маъмултарини таъсири психикию ҷисмонӣ дар тарбияи ҷисмонӣ тамрини автогенӣ (ТА) мебошад, ки дар Олмон дар солҳои 20-30-уми асри XX таҳия шудааст. Ҳадафи он барқарорсозии психикию ҷисмонии инсон бо ёрии худталқинкунӣ дар ҳолати релаксатсия мебошад. Усулҳои тамрини автогениро ҳар як инсоне, ки ба худтакмилдиҳӣ кӯшиш мекунад, аз худ карда метавонад. Варианти тамрини автогенӣ тамрини танзимкунандаи психика (ТТП) мебошад, ки дар он формулаҳои талқин аз ҷониби худи субъект гуфта нашуда, балки аз ҷониби одами дигар талаффуз карда мешавад.

Тавассути машқи ҷисмонӣ ҳамаи чор ҷузъи муносибати арзишӣ ба солимӣ ташаккул меёбанд. Дар ин замина, таҳияи машқҳои ҷисмонӣ дар фаъолият ба вазифаи таъхирнопазири тарбияи ҷисмонӣ бо тамоюли солимгардонӣ мубаддал мегардад.

Яке аз ҷанбаи солимгардонии машқҳои варзишӣ, ки бо кӯшишҳои зиёд алоқаманданд, аз он иборат аст, ки пас аз иҷрои он донишҷӯ қаноатмандии муайян, ҳисси пирӯзиро аз болои худ ҳис мекунад. Ин заминаи мусбати эҳсосиро ба вуҷуд меорад, ки ба амалҳо ва тарзи тафаккури инсон таъсир мерасонад.

Ирода тавассути амалҳо ва равандҳои иродавӣ тарбия карда мешавад, ки хусусиятҳояшон ба кӯшишҳои иродавӣ асос ёфтаанд. Сарчашмаи муҳимми бавуҷудоии ангезаҳои фаъолнокии иродавӣ дарк кардани талабот ва арзишҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ мебошад.

Барои ташаккули кӯшишҳои иродавӣ дар фаъолият риояи мунтазами талаботҳо муҳим аст. Аммо, барои канда нашудани ирода, азхудкунии усулҳои рафъи ташаннуҷ – релаксатсия лозим аст.

Бояд қайд кард, ки кӯшишҳои иродавӣ дар заминаи маърифат, омӯхтани имкониятҳои худ, усулҳои амалисозии фаъолияти иродавӣ зоҳир мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Бомпа Т.О., Ҳафф Г.Г. Периодизация: назария ва методологияи тамрин. — 6-ум нашр. — Human Kinetics, 2021. — 420 с.

2. Глиссон М. (муҳаррир). Роҳнамои санҷиши физиологияи варзиш ва машқ. - Routledge, 2022. — 350 с.

3. Зиёвиддинзода З. З., Хусусиятҳои ташкили фаъолияти таълимии донишҷӯён дар таълими фосилавӣ. — Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Душанбе, 2022, № 4 (40), с. 185–190.

4. Кенни В.Л., Вилмор Ҷ.Ҳ., Костилл Д.Л. Физиологияи варзиш ва машқ. - 7-ум нашр. - Шампейн: Human Kinetics, 2020. - 688 с.

5. Макардл В.Д., Кэтч Ф.И., Кэтч В.Л. Физиологияи машқ: ғизо, энергия ва фаъолияти инсон. — 9-ум нашр. — Филаделфия: Wolters Kluwer, 2022. — 1176 с.

6. Носиров С.Ш. Афзалиятнокии таълим дар ташаккули донишҳои зеҳнӣ, маҳорат ва малакаҳои хонандагон: назария ва амалия. - Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Душанбе, 2021, № 4 (41), с. 51–61 (ISSN 2222-9809).

7. Носиров С.Ш. & Гулмадов Ф., Асосҳои назариявии ташаккули мафҳумҳои илмӣ ва донишҳои таҷрибавии хонандагон. - Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Душанбе, 2023, № 1 (46), с. 141–147 (ISSN 2222-9809).

8. Робергс П.А., Робертс С.О. Физиологияи машқ: машқ, иҷро ва татбиқҳои клиникӣ. — 2-ум нашр. — Elsevier, 2021. — 780 с.

9. Файзиева Ҳ.А. масъалаи методикаи истифодаи маводи таълимӣ дар синфҳои ибтидоӣ. - Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, Душанбе: 2022, № 4 (45), с. 97–103 (ISSN 2222-9809).

10. Файзиева Ҳ.А. Усулҳои самараноки таълими афсона дар синфҳои ибтидоӣ. - Маҷмӯаи мақолаҳои “Масъалаҳои рушди қобилиятҳои маърифатии кӯдакон”, Хуҷанд, 2022, с. 183–187.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАСНИФОТИ ПЕДАГОГИИ ТАЪЛИМИ ФИЗИОЛОГИЯИ ВАРЗИШ ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

АБДУХОЛИҚОВА Гулбаҳор Имомалиевна *- мудири кафедраи варзиш ва мудофиаи граждании Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А.Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов 11/2* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru*

Аннотатсия. Муаллиф дар мақола оид ба хусусиятҳои таснифи педагогии таълими физиологияи варзиш дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ба омӯзиши рушди малакаҳои ҷисмонӣ ва дониши донишҷӯёнро дар таҳсилоти назария ва амалия таҳқиқ менамояд. Он системавӣ буда, равандҳои физиологии баданро дар ҳолатҳои гуногуни фаъолияти ҷисмонӣ таҳлил мекунад. Ин тасниф ба фарқияти қобилияти донишҷӯён ва сатҳи омодагии онҳо эътибор медиҳад. Инчунин, истифодаи методҳои интерактивӣ ва технологияи педагогӣ такя карда, мақсад ва мувофиқати мазмун ба барномаҳои таълимии олии касбӣ аз дигар хусусиятҳои асосиро муайян менамояд. Тасниф имкон медиҳад, ки омӯзгорон назорат ва арзёбии фаъолияти донишҷӯёнро ба таври илмӣ ва объективӣ иҷро намоянд. Он ҳамчунин интегратсияи фанҳои педагогика, психология ва физиологияи варзишро фароҳам меорад.

Дастгирии омӯзиши амалӣ ва таҷрибавӣ дар лаборатория ва майдонҳои варзишӣ низ яке аз ҷузъҳои муҳим буда, тасниф ба баҳо додан ва таҳлили натиҷаҳои омӯзиш мусоидат мекунад. Ин раванд ба рушди шахсият ва қобилияти касбии донишҷӯ таъсир мерасонад. Барнома ва усулҳои омӯзиш пайваста навсозӣ ва мувофиқи стандартҳои байналмилалӣ буда, ҳар як зерсохт ва мавзӯъ дар он нақши мушаххас дошта, ба самаранокии таълим таъсири мустақим мегузорад. Инчунин, тасниф ба баланд бардоштани масъулияти омӯзгор ва донишҷӯ равона шудааст. Дар маҷмӯъ, хусусиятҳои таснифи педагогии таълими физиологияи варзиш дар донишгоҳҳо барои таъмини сифати омӯзиш ва омода кардани мутахассисони баландихтисос нақши муҳим мегузорад.

Калимавожаҳо: *физиологияи варзиш, таснифи педагогӣ, муассисаи таҳсилоти олии касбӣ, методикаи таълим, мазмун ва барнома, усулҳои омӯзиш, арзёбӣ ва назорат, нтегратсия, педагогикаи варзиш, раванди омӯзиш, рушди малакаҳои ҷисмонӣ.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИОЛОГИИ ФИЗИОЛОГИИ В ВЫСШИХ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

АБДУХОЛИКОВА Гулбахор Имомалиевна *— заведующая кафедрой спорта и гражданской обороны Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат наук Института развития образования им. А. Джоми Академии образования Таджикистана, Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru*

Аннотация. Автор исследует особенности педагогической классификации преподавания спортивной физиологии в высших профессиональных учебных заведениях с целью изучения развития физических навыков и знаний студентов в рамках теоретического и практического обучения. Классификация носит систематический характер и анализирует физиологические процессы организма в различных ситуациях физической активности. Она учитывает различия в способностях студентов и уровне их подготовки. Кроме того, опираясь на использование интерактивных методов и педагогических технологий, она, среди прочих основных особенностей, определяет цель и актуальность содержания для программ высшего профессионального образования. Классификация позволяет преподавателям осуществлять научно обоснованный и

объективный мониторинг и оценку деятельности студентов. Она также предусматривает интеграцию педагогики, психологии и физиологии спорта.

Важным компонентом является также обеспечение практической и экспериментальной подготовки в лабораториях и на спортивных площадках, а классификация способствует оценке и анализу результатов обучения. Этот процесс влияет на развитие личности и профессиональных навыков студента. Программа и методика обучения постоянно обновляются и соответствуют международным стандартам, а каждая подструктура и тема играют в ней специфическую роль, что напрямую влияет на эффективность обучения. Классификация также направлена на повышение ответственности преподавателя и студента. В целом, педагогические особенности классификации преподавания спортивной физиологии в университетах играют важную роль в обеспечении качества образования и подготовке высококвалифицированных специалистов.

Ключевые слова: *спортивная физиология, педагогическая классификация, высшее профессиональное учебное заведение, методика преподавания, содержание и программа, методы обучения, оценка и контроль, интеграция, спортивная педагогика, учебный процесс, развитие физических навыков.*

PEDAGOGICAL CLASSIFICATION FEATURES OF EXERCISE PHYSIOLOGY TEACHING IN HIGHER VOCATIONAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ABDUKHOLIKOVA Gulbahor Imomaliyevna *- Head of the Department of Sports and Civil Defense of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Sciences of the A.Jomi Institute of Education Development of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Adhamov Street 11/2* ***E-mail:*** *abdukholikova@mail.ru*

Annotation. The author examines the features of the pedagogical classification of sports physiology education in higher professional education institutions to study the development of students' physical skills and knowledge in theoretical and practical education. It is systematic and analyzes the physiological processes of the body in different situations of physical activity. This classification takes into account the differences in the abilities of students and their level of preparation. It also relies on the use of interactive methods and pedagogical technology, and determines the purpose and relevance of the content to higher professional educational programs, among other key features. The classification allows teachers to monitor and evaluate student performance in a scientific and objective manner. It also provides for the integration of the disciplines of pedagogy, psychology, and sports physiology.

Supporting practical and experimental training in laboratories and sports fields is also an important component, and the classification contributes to the assessment and analysis of learning outcomes. This process affects the development of the student's personality and professional abilities. The program and teaching methods are constantly updated and in accordance with international standards, and each sub-structure and topic has a specific role in it, which directly affects the effectiveness of education. The classification is also aimed at increasing the responsibility of the teacher and the student. In general, the pedagogical characteristics of the classification of sports physiology education in universities play an important role in ensuring the quality of education and preparing highly qualified specialists.

Keywords: sports physiology, pedagogical classification, higher professional education institution, teaching methodology, content and program, training methods, assessment and control, integration, sports pedagogy, learning process, development of physical skills.

Физиологияи варзиш таълимоти муҳимми илмҳои биологӣ ва педагогӣ барои омода намудани мутахассисони соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш нақши калидӣ мебозад. Дар шароити рушди босуръати илму техника ва баланд гардидани талабот дар

мутахассисон, масъалаи такмили равандҳои таълимӣ, аз ҷумла таснифоти педагогии таълими фанни физиологияи варзиш, диқати ҷиддӣ дода мешавад.

Дар шароити имрӯза ҳадафи низоми таҳсилоти олии касбӣ масъулияти донишҳои назариявиро ба донишҷӯён интиқол додан набуда, балки қобилияти истифодаи амалии онҳоро дар фаъолияти касбӣ низ ташаккул додан мебошад. Оид ба ин нуқтаи назар, таълими физиологияи варзиш ба принсипҳои муосири педагогӣ такя намуда, равандҳои таълимиро бо назардошти талаботи бозори меҳнат ва сатҳи рушди илм мутобиқ месозад.

Таснифоти педагогӣ унсури муҳимми илми педагогика барои ба низом даровардани равандҳои таълим ва тарбия истифода шуда, мақсади асосии таснифот сода ва фаҳмо сохтани дониш мебошад. Бо ёрии таснифот мавод ба гурӯҳ ва намудҳо ҷудо карда мешавад. Ин раванд фаҳмиши донишҷӯёнро сабукӣ дода, принсипҳои илмиро асоснок менамояд. Мазмуни дигари хусусиятҳои муҳим мантиқӣ будани тақсимот ба ҳисоб рафта, ҳар як гурӯҳ маъно ва вазифаи муайянро ошкор месозад. Пайдарҳамии таснифот аз содда ба мураккабро ташкил медиҳад. Дар таснифот инчунин, мутобиқати синну сол ва сатҳи дониши инфиродии донишҷӯён низ ба назар гирифта шуда, фаҳмо ва дастрасии он талаботи асосӣ мебошад.

Таснифоти педагогӣ самаранокии таълимро баланд мебардорад ва ба омӯзгор дар интихоби усулҳои дуруст ёрӣ мекунад. Бо назардошти он барои банақшагирии дарсҳо муҳим аст. Таснифот робитаи байни назария ва амалияро таъмин карда, имкон фароҳам меорад, ки дониш беҳтар аз худ карда шаванд. Дар маҷмӯъ, таснифоти педагогӣ воситаи муҳими таълим буда, дар рушди босамари раванди таълим мусоидат мекунад.

Илова бар ин, бархе аз масъалаҳои муҳими методологӣ дар ин самт ба хусусиятҳои педагогӣ ва баҳо додан ба донишҷӯёни фанни физиологияи варзиш таваҷҷуҳ шудааст, муайян намудани равишҳои самараноки омӯзишие, ки ба рушди тафаккури таҳлилӣ, қобилияти қабули қарорҳои мустақилона ва малакаҳои таҳқиқотии донишҷӯён мусоидат менамояд [1, с. 45-52]. Маҳз тавассути татбиқи усулҳои фаъоли таълим, аз қабили омӯзиши мушкилотӣ, таҳлили вазъиятҳои воқеӣ ва истифодаи технологияҳои интерактивӣ, имкони баланд бардоштани сифати азхудкунии донишҳо фароҳам оварда мешавад.

Ҳамзамон, таълими физиологияи варзиш хусусияти интегративӣ дошта бошад, зеро ин фан бо як қатор илмҳои дигар, аз ҷумла анатомия, биохимия, психология ва педагогика робитаи зич дорад. Ин ҳамгироӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки равандҳои физиологиро дар заминаи фаъолияти ҷисмонӣ ба таври ҳамаҷониба дарк намуда, онҳоро дар амалия самаранок истифода бурда тавонанд.

Дар баробари ин, истифодаи технологияҳои муосири иттилоотию коммуникатсионӣ дар раванди таълим нақши муҳим мебозад. Платформаҳои омӯзишии электронӣ, симулятор ба воситаи мултимедиявӣ муҳити омӯзиширо ғанӣ гардонида, фаъолияти мустақилонаи донишҷӯёнро тақвият бахшанд, ки дар равандҳои физиологии баданро дар ҳолати машқҳои гуногун шарҳ дода, роҳҳои педагогии омӯзишро пешниҳод мекунад [3, с. 60 – 75]. Ин омилҳо, дар маҷмӯъ, ба баланд бардоштани сатҳи омодагии касбии мутахассисони оянда мусоидат мекунанд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, масъалаи таснифоти педагогии таълими физиологияи варзиш ҷузъи муҳими такмили раванди таълим баррасӣ гардида, зарурати таҳқиқи амиқ ва татбиқи равишҳои инноватсиониро дар ин самт пешниҳод менамояд.

Мақсади асосии таҳқиқоти илмӣ мақола таҳлили хусусиятҳои таснифоти педагогии таълими физиологияи варзиш дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ мебошад.

Баррасии асосҳои назариявии таълими физиологияи варзиш, яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти педагогӣ ба ҳисоб рафта, барои дарки амиқи мазмун, мақсад ва вазифаҳои ин фан заминаи устувор фароҳам меорад. Физиологияи варзиш чун илм қонуниятҳои фаъолияти баданро дар шароити сарбории ҷисмонӣ меомӯзад ва тағйироти функсионалиро, ки дар натиҷаи машқҳои мунтазам ба вуҷуд меоянд, таҳлил менамояд [8, с. 70–95]. Объекти асосии омӯзиши он бадани инсон буда, муҳтавои он равандҳои физиологие мебошанд, ки ҳангоми фаъолияти варзишӣ ба амал меоянд.

Ин фан дар низоми илмҳо мавқеи махсус дошта, бо як қатор соҳаҳои дигар, аз ҷумла анатомия, биохимия, педагогика ва психология робитаи зич дорад [4, с. 85–102]. Маҳз ҳамин ҳамгироӣ имконият медиҳад, ки донишҷӯён равандҳои физиологиро дар заминаи фаъолияти ҷисмонӣ ба таври ҳамаҷониба дарк намуда, онҳоро дар фаъолияти амалии худ самаранок истифода баранд. Ба ин хотир, таълими физиологияи варзиш ба принсипи байнифаннӣ такя менамояд.

Аз нуқтаи назари методологӣ, таълими физиологияи варзиш ба як қатор принсипҳои асосии педагогӣ такя мекунад. Принсипи илмӣ мазмуни таълимро ба дастовардҳои муосири илмӣ мутобиқ карда пешниҳод менамояд.Талаботи принсипи пайдарҳамӣ ва низомнокӣ ба таври мантиқӣ ва марҳила ба марҳила донишҳоро пешниҳод мекунад. Бар зами ин, принсипи алоқамандии назария бо амалия имконият медиҳад, ки донишҷӯён донишҳои гирифтаашонро дар шароити воқеии фаъолияти варзишӣ татбиқ намоянд. Дар баробари ин, истифодаи равишҳои муосир, аз қабили равиши компетентнокӣ ва фаъолияти омӯзишӣ, ба рушди қобилиятҳои мустақилонаи донишҷӯён мусоидат мекунад [5, с. 40 – 68].

Қонуниятҳои физиологии фаъолияти ҷисмонӣ низ қисми муҳими асосҳои назариявии таълимро ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, мутобиқшавии бадан ба сарбории ҷисмонӣ, ки дар тағйироти қоидаҳои асосии бадан натиҷа мутобиқати машқҳои баданро нишон медиҳад [2, с. 18–27]. Принсипи афзоиши тадриҷии сарборӣ ва қонуни барқароршавӣ барои банақшагирии дурусти машқҳо аҳамияти калон доранд. Инчунин, омӯзиши таъсири машқ ба системаҳои гуногуни бадан, аз қабили дилу раг, нафаскашӣ ва мушакҳо, барои фаҳмиши амиқи равандҳои физиологӣ мусоидат менамояд.

Ҳадафи асосии таълими физиологияи варзиш ташаккули донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалии донишҷӯён мебошад. Дар баробари ин, он ба омодасозии мутахассисони соҳибкасб, рушди тафаккури таҳлилӣ ва қобилияти қабули қарорҳои дуруст дар фаъолияти касбӣ равона шудааст. Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо, истифодаи усулҳои гуногуни таълим, аз ҷумла лексияҳо, семинарҳо, машғулиятҳои амалӣ ва усулҳои интерактивӣ, аҳамияти калон дорад.

Ҳамин тариқ, асосҳои назариявии таълими физиологияи варзиш ҳамчун низоми мукаммали донишҳо ва принсипҳо баромад намуда, барои ташкили самараноки раванди таълим ва баланд бардоштани сифати омодасозии мутахассисони соҳаи варзиш аҳамияти муҳим доранд.

Муайян намудани усул ва шаклҳои самараноки таълими физиологияи варзиш як раванди мураккаб ва ҳамзамон зарурӣ буда, ба баланд бардоштани сифати таҳсил ва омодасозии мутахассисони баландихтисос равона мегардад [6, с. 55–79]. Ин раванд пеш аз ҳама дар таҳлили хусусиятҳои фан, сатҳи омодагии донишҷӯён ва талаботи фаъолияти касбӣ такя мекунад.

Дар марҳилаи аввал, омӯзгор мақсад ва натиҷаҳои интизории таълимро дақиқ муайян менамояд. Яъне, муайян карда мешавад, ки донишҷӯён кадом донишҳои назариявӣ, малакаҳои амалӣ ва қобилиятҳои таҳлилиро аз худ менамоянд. Маҳз, ҳамин омил имконият медиҳад, ки усулҳои мувофиқи таълим интихоб карда мешавад.

Таҳлили мазмуни фанни физиологияи варзиш, хусусияти назариявӣ ва амалӣ дошта, истифодаи як усули ягона самаранок набуда, бинобар ин, интихоби усулҳо маҷмӯъ мутобиқ ба мавзӯъ сурат мегирад. Масалан, барои шарҳи маводи назариявӣ усули лексия мувофиқ буда, барои дарки амиқ ва татбиқи донишҳо истифодаи усулҳои фаъол, ба монанди муҳокима, таҳлили ҳолатҳо ва ҳалли масъалаҳо, зарур мебошад.

Дар баробари ин, ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии донишҷӯён низ аҳамияти калон дорад. Сатҳи омодагӣ, қобилияти дарк, шавқу ҳавас ва услуби омӯзиши он ба интихоби усулҳои таълим таъсир мерасонад. Ба ин хотир, истифодаи равиши инфиродӣ ва дифференсиалӣ самаранокии таълимро зиёд менамояд.

Ҳангоми муайян намудани шаклҳои таълим, зарур аст, ки шаклҳои гуногуни ташкили раванди таълим ба таври мувофиқ истифода бурда шаванд. Машғулиятҳои аудиторияви, аз ҷумла лексия ва семинар, барои пешниҳоди донишҳои асосӣ муҳиманд. Машғулиятҳои амалӣ ва лабораторӣ ба донишҷӯён равандҳои физиологиро дар амал мушоҳида ва таҳлил менамоянд.

Инчунин, таълими мустақилона ва корҳои таҳқиқотӣ барои рушди малакаҳои худомӯзӣ ва фаъолияти илмӣ мусоидат мекунанд.

Дигар масъалаи самти муҳими баланд бардоштани самаранокии таълим истифодаи технологияҳои муосир мебошад. Воситаҳои мултимедиявӣ, барномаҳои компютерӣ ва платформаҳои таълимии онлайнӣ, ки раванди омӯзишро ҷолиб ва дастрас мегардонад. Бо ёрии чунин воситаҳо, донишҷӯён равандҳои мураккаби физиологиро ба таври визуалӣ ва интерактивӣ дарк менамоянд.

Ҳамзамон, баҳодиҳии натиҷаҳои таълим низ қисми ҷудонашавандаи ин раванд мебошад. Тавассути назорат ва арзёбии доимӣ, омӯзгор самаранокии усулҳо ва шаклҳои интихобшударо муайян намуда, дар ҳолати зарурӣ онҳоро такмил медиҳад. Ин раванд ба баланд бардоштани сифати таълим ва ноил шудан ба натиҷаҳои дилхоҳ мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, муайян намудани усул ва шаклҳои самараноки таълими физиологияи варзиш дар асосҳои илмӣ, хусусиятҳои фан ва талаботи муосири таҳсилот такя менамояд. Танҳо дар ин сурат имконпазир аст, ки раванди таълим самаранок ва ба талаботи замон ҷавобгӯ гардад.

Таҳлили хусусиятҳои таснифоти педагогӣ дар таълими физиологияи варзиш масъалаи самтҳои муҳими таҳқиқоти илмӣ ба ҳисоб рафта, барои такмили раванди таълим ва баланд бардоштани сифати омодасозии мутахассисон аҳамияти калон дорад [9, с. 25–54]. Ин таҳлил имкон медиҳад, ки усулҳо, шаклу воситаҳои таълим ба таври илмӣ гурӯҳбандӣ гардида, мувофиқи мақсад ва мазмуни фан самаранок истифода мешавад.

Пеш аз ҳама, таҳлили таснифоти педагогӣ аз муайян намудани меъёрҳои гурӯҳбандӣ оғоз меёбад. Дар таълими физиологияи варзиш чунин меъёрҳо хусусияти мазмуни таълим, дараҷаи фаъолиятнокии донишҷӯён, шаклҳои ташкили раванди таълим ва воситаҳои истифодашавандаро дар бар мегирад. Бо такя намудан ба ин меъёрҳо, омӯзгор усулҳои таълимро ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо карда, самаранокии онҳоро арзёбӣ менамояд.

Бархе аз хусусиятҳои муҳими таснифоти педагогӣ дар ин самт он аст, ки он хусусияти комплексӣ дорад. Яъне, дар раванди таълим ин на як намуди усул, балки

маҷмӯи усулҳои гуногун истифода бурда мешавад. Масалан, усулҳои анъанавӣ, ба монанди лексия, бештар барои пешниҳоди донишҳои назариявӣ мувофиқанд, дар ҳоле, ки усулҳои фаъол ва интерактивӣ барои рушди тафаккури таҳлилӣ ва малакаҳои амалӣ аҳамияти бештар доранд. Ин ҳамгироии усулҳо имконият медиҳад, ки донишҷӯён маводро амиқтар дарк намоянд.

Хусусияти дигари муҳими таснифоти педагогӣ дар таълими физиологияи варзиш самтнокии амалӣ мебошад. Азбаски ин фан бо фаъолияти воқеии варзишӣ алоқаманд аст, усулҳову шаклҳои таълим ба ташаккули малакаҳои амалӣ равона гардидаанд. Машғулиятҳои лабораторӣ, таҷрибаҳои физиологӣ, таҳлилу озмоиши ҳолатҳои воқеӣ дар ин замина нақши муҳим мебозанд.

Инчунин, дар раванди таҳлил оид ба сатҳи фаъолиятнокии донишҷӯён диққати махсус дода мешавад. Таснифоти педагогӣ усулҳоро ба гурӯҳҳои рушдёбандаи фаъол ва интерактивӣ ҷудо менамояд. Дар шароити муосир, афзалият дар усулҳои фаъол ва интерактивӣ дода мешавад, зеро онҳо иштироки бевоситаи донишҷӯёнро дар раванди таълим таъмин намуда, малакаҳои мустақилона фикр кардан ва ҳалли масъалаҳоро инкишоф медиҳанд [10, с. 60–88].

Ҷанбаи муҳимми дигар ин мутобиқшавии таснифоти педагогӣ ба технологияҳои муосири таълим мебошад. Истифодаи воситаҳои рақамӣ, аз қабили платформаҳои онлайн, симуляторҳо ва барномаҳои таълимӣ, имконият медиҳад, ки усулҳои анъанавӣ бо усулҳои инноватсионӣ якҷоя карда мешавад [7, с. 30 – 61]. Ин раванд ба баланд бардоштани самаранокии таълим ва ҷалби бештари донишҷӯён мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, таҳлили таснифоти педагогӣ дар баҳодиҳии натиҷаҳои таълим алоқаманд мебошад. Яъне, омӯзгор муайян менамояд, ки кадом усулҳо ва шаклҳо ба дастёбии натиҷаҳои беҳтар мусоидат мекунанд. Барои ин истифодаи усулҳои гуногуни назорат, аз ҷумла санҷишҳо, корҳои амалӣ ва баҳодиҳии фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён, муҳим мебошад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили хусусиятҳои таснифоти педагогӣ дар таълими физиологияи варзиш як раванди муназзам ва илмӣ буда, дар муайян намудани роҳҳои самараноки ташкили раванди таълим равона шудааст. Он имкон медиҳад, ки усулҳову шаклҳои таълим ба таври мақсаднок интихоб гардида, сифати таҳсилот ба сатҳи баланд бардошта шавад.

ХУСУСИЯТҲОИ АСОСИИ ТАЪЛИМИ ФИЗИОЛОГИЯИ ВАРЗИШ					
Самтнокии амалӣ	Интегратсияи фанҳо	Фаъолияти мустақилона	Истифодаи технологияҳо	Равиши компетентнокӣ	Фаъолияти интерактивӣ
Татбиқи донишҳо дар машқҳои воқеӣ	Робита бо анатомия, биология психологӣ	Худомӯзӣ, таҳқиқот корҳои илмӣ	Мултимедиа, онлайн платформаҳо	Рушди малакаҳои касбӣ ва амалии донишҷӯён	Муҳокима, кейсҳо, кори гурӯҳӣ

Хусусиятҳои асосии таълими физиологияи варзиш маҷмӯи омилҳо ва равишҳо мебошанд, ки ба баланд бардоштани самаранокии раванди таълим мусоидат менамоянд. Яке аз хусусиятҳои муҳим самтнокии амалӣ мебошад. Ин маънои онро дорад, ки донишҷӯён донишҳои назариявии худро дар шароити воқеии фаъолияти варзишӣ истифода бурда метавонад. Яъне, омӯзиш танҳо бо назария маҳдуд нашуда, бо амал пайваст карда мешавад.

Хусусияти дигари муҳим интегратсияи фанҳо мебошад. Физиологияи варзиш бо илмҳои дигар, аз ҷумла анатомия, биохимия ва психология робитаи зич дорад. Ин ҳамгироӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки равандҳои физиологиро ба таври комплексӣ дарк намоянд.

Дар баробари ин, фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён нақши муҳим мебозад. Донишҷӯён қобилияти худомӯзӣ, таҳлил ва гузаронидани корҳои таҳқиқотиро инкишоф медиҳанд. Ин раванд барои омодасозии мутахассисони рақобатпазир замина мегузорад.

Истифодаи технологияҳои муосир яке аз хусусиятҳои муҳими таълим мебошад, ки воситаҳои мултимедиявӣ, платформаҳои онлайн ва барномаҳои таълимӣ раванди омӯзиширо ҷолиб ва самаранок мегардонад.

Ҳамчунин, равиши компетентнокӣ ба ташаккули дониш, малака ва қобилиятҳои касбӣ равона шудааст. Дар ин равиш на дониш, балки қобилияти истифодаи он дар амал муҳим мебошад.

Ниҳоят, фаъолияти интерактивӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён дар раванди таълим фаъолона иштирок менамоянд. Усулҳое, чун муҳокима, таҳлили ҳолатҳо ва кори гурӯҳӣ ба рушди тафаккури таҳлилӣ ва малакаҳои муошират мусоидат мекунанд.

НАҚШИ ОМӮЗГОР ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ					
Интиқолдиҳандаи дониш	Ташкилкунандаи фаъолияти маърифатии донишҷӯён	Роҳбари раванд таълим	Усулҳои инноватсионӣ	Хавасмандгардонӣ	Баҳодиҳии объективӣ
Шарҳи мавод, фаҳмондадиҳӣ	Фаъолгардонии донишҷӯён, иштирок дар дарс	Банақшагирӣ, идоракунии дарс	Технологияи нав, интерактивӣ	Баланд бардоштани шавқ ва фаъолнокӣ	Назорати дониш, арзёбии одилона

Ин нақша нишон медиҳад, ки омӯзгор дар раванди таълим на танҳо манбаи дониш, балки роҳнамо ва ташкилкунандаи фаъолияти маърифатии донишҷӯён мебошад. Ӯ бо истифода аз усулҳои инноватсионӣ, ҳавасмандгардонӣ ва баҳодиҳии объективӣ метавонад самаранокии таълимро баланд бардорад.

Дар баробари ин, нақши омӯзгор дар шароити муосири таҳсилот боз ҳам фарохтар гардида, аз ӯ талаб карда мешавад, ки муҳити мусоиди таълимиро фароҳам оварад, ки дар он донишҷӯён худро озодона иброз намуда, фикрҳои худро баён карда тавонанд. Ин гуна муҳит ба рушди тафаккури эҷодӣ, қобилияти таҳлил ва мустақилияти фикрии донишҷӯён мусоидат менамояд.

Ҳамчунин, омӯзгор равандҳои таълимро ба талаботи инфиродии донишҷӯён мутобиқ месозад. Истифодаи равишҳои дифференсиалӣ ва инфиродӣ имконият медиҳад, ки ҳар як донишҷӯ мувофиқи сатҳи дониш ва қобилияти худ фаъолият менамояд. Ин амал барои баланд бардоштани сифати азхудкунии мавод ва рушди қобилиятҳои шахсӣ аҳамияти калон дорад.

Ҷанбаи дигари муҳими фаъолияти омӯзгор ин рушди малакаҳои таҳқиқотии донишҷӯён мебошад. Бо ҷалби онҳо ба корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, таҳлили ҳолатҳои воқеӣ ва иҷрои лоиҳаҳо ба омӯзгор сатҳи тафаккури илмӣ ва қобилияти ҳалли масъалаҳои касбиро дар онҳо ташаккул медиҳад.

Илова бар ин, омӯзгор пайваста дар сатҳи касбии худро такмилро бо дастовардҳои нави илмӣ ва технологияҳои таълимӣ ошно буда, онҳоро дар фаъолияти худ татбиқ менамояд. Зеро танҳо омӯзгори босавод ва эҷодкор метавонад ба талаботи муосири таҳсилот ҷавобгӯ бошад.

Дар маҷмӯъ, нақши омӯзгор дар раванди таълим бисёрҷанба буда, аз интиқоли дониш то идоракунии равандҳои мураккаби омӯзиширо дар бар мегирад. Самаранокии таълим, пеш аз ҳама, аз маҳорати касбӣ, муносибати эҷодӣ ва сатҳи масъулияти омӯзгор вобаста мебошад.

Таснифоти педагогии таълими физиологияи варзиш имконият медиҳад, ки раванди таълим ба таври самаранок ташкил карда шуда, истифодаи усулҳои гуногун, технологияҳои муосир ва равишҳои инноватсионӣ ба баланд бардоштани сифати омодасозии мутахассисон мусоидат мекунад. Дар оянда зарурати таҳқиқоти амиқтар

барои такмили методикаи таълим дар ин самт боқӣ мемонад. Ба ин хотир муҳим аст, ки роҳу усулҳои нави таълим бо назардошти талаботи бозори меҳнат, пешрафти илмҳои тиббӣ ва варзишӣ, инчунин, рушди технологияҳои рақамӣ таҳия ва татбиқ карда мешавад.

Дар ин раванд таҳқиқоти минбаъда оид ба омӯзиши таҷрибаи пешқадами байналмилалӣ ва мутобиқсозии он ба шароити миллӣ равона мегардад. Ин имкон медиҳад, ки равандҳои таълимӣ бо меъёрҳои ҷаҳонӣ ҳамоҳанг гардида, сифати таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ баланд бардошта мешавад.

Ҷанбаи муҳими дигар ин такмили низоми омодасозии омӯзгорон мебошад. Омӯзгорони соҳаи физиологияи варзиш на инки донишҳои амиқи соҳавӣ дошта бошанд, балки қобилияти истифодаи технологияҳои муосир ва усулҳои инноватсионии таълимро низ аз худ менамоянд. Ин омил барои татбиқи самараноки таснифоти педагогӣ ва баланд бардоштани натиҷаҳои таълим нақши ҳалкунанда дорад.

Илова бар ин, зарур аст, ки равандҳои мониторинг ва баҳодиҳии сифати таълим такмил дода шаванд. Татбиқи системаҳои муосири арзёбӣ имконият медиҳад, ки сатҳи азхудкунии дониш ва рушди малакаҳои амалӣ ба таври объективӣ муайян карда шавад.

Дар маҷмӯъ, такмили таснифоти педагогии таълими физиологияи варзиш на ба баланд бардоштани сифати таҳсилот, балки ба рушди соҳаи варзиш ва беҳтар гардидани сатҳи омодагии мутахассисони оянда мусоидат мекунад. Ин раванд пайваста ва дар заминаи таҳқиқоти илмӣ амалӣ мегардад, то ки ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ бошад.

АДАБИЁТ:

1. Алимов, М.Х. Педагогикаи варзиш ва физиологияи ҷисмонӣ - Душанбе: «Дониш», 2021, с. 45-52, ISBN 978-99973-56-12-1.

2. Арабзода, С.Н., Зуҳурова, П.М. Физиологияи гардиши хун – Душанбе, 2024. – с. 18–27.

3. Амонзода, Н.Ҷ., Турсунов, С.Б. Физиологияи варзиш – Душанбе, 2023. – с. 60–75.

4. Ғафуров, Ш.Ҳ. Физиологияи фаъолияти ҷисмонӣ ва фитнес – Душанбе: «Дониш ва Технология», 2021. – с. 85–102.

5. Каримова, Н.А., Юнусзода, Ш.Б. Таълими амалии физиологияи варзиш – Душанбе: Нашриёти «Фан ва таълим», 2023. – с. 40–68.

6. Маҳмадзода, Р.А., Юсуфзода, Ф.Т. Таълими физиологияи варзиш ва методикаи он дар донишгоҳҳои олии касбӣ – Душанбе: Нашриёти «Илм», 2022. – с. 55–79.

7. Раҳимов, Ф.М., Сатторов, Ҷ.И. Методикаи таълими физиологияи варзиш дар донишгоҳҳо – Душанбе: «Илм ва маориф», 2022. – с. 30–61.

8. Шарипов, Д.Т. Физиология ва тренингҳои варзишӣ – Душанбе: «Бухоро пресс», 2020. – с. 70–95.

9. Рустамов, А.К., Назаров, Ҳ.Б. Инноватсия ва методикаи омӯзиши физиологияи варзиш – Душанбе: «Фан ва Таълим», 2023. – с. 25–54.

10. Сафаров, М.Т. Асосҳои физиологияи варзиш ва педагогикаи он – Душанбе: «Илм ва Маориф», 2020. – с. 60–88.

11. Чилазода, Б.Ч., Оймаҳмадов, Ҳ. Д., Бодамаев, П.И., Азизова, Б.А. Физиологияи одам – Душанбе: «Бебок», 2023. – с. 110–140.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНИИ ТАЪЛИМ ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОН ВА АДАБИЁТИ ТОҶИК

АМОНОВА М. Н. *- н.и.ф.дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва риёзӣ-табии Институти иқтисодиёти ҷаҳон ва дипломатияи Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 90-222-07-04.*

Аннотатсия. Дар мақола равиши амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик бо истифода аз равишҳои интерактивӣ (фаъолкунанда)-и таълим, тавсифи марҳилаҳои мушаххас, технологияҳо ва натиҷаҳои бадастомада баррасӣ мешаванд. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва равишҳои интерактивиро дар таълими забон ва адабиёти тоҷик на танҳо ҳамчун воситаи беҳтарсозии сифати азхудкунии маводи таълим, балки ба рушди ангезаи донишҷӯён, малакаҳои муошират ва эҷодкорӣ мусоидаткунанда тавзеҳ диҳад. Онҳо раванди таълимро ҷолибтар мегардонанд ва малакаҳои забонӣ, салоҳиятҳои муҳимми ҳаётро низ инкишоф медиҳанд. Ҷорӣ намудани чунин равишҳо ба раванди таълим як қадами зарурӣ барои эҷоди муҳити муосири таълимӣ мебошад.

Калидвожаҳо: *технологияҳои инноватсионӣ, усули таълими интерактивӣ, ангезаи донишҷӯён, усули лоиҳавӣ, технологияҳои мултимедиявӣ, рушди малакаҳо.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

АМОНОВА М. Н. *- кандидат филологических наук, доцент кафедры гуманитарных и естественно-математических дисциплин Института мировой экономики и дипломатии Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 90-222-07-04.*

Аннотация. В статье рассматривается практический подход к преподаванию таджикского языка и литературы с использованием интерактивных (активирующих) методов обучения, описываются конкретные этапы, технологии и достигнутые результаты. Автор попытался объяснить использование инновационных технологий и интерактивных подходов в преподавании таджикского языка и литературы не только как средство повышения качества учебного материала, но и как средство развития мотивации, коммуникативных навыков и креативности учащихся. Они делают процесс обучения более интересным, а также развивают языковые навыки, важные жизненные компетенции. Внедрение таких подходов в учебный процесс является необходимым шагом в создании современной образовательной среды.

Ключевые слова: *инновационные технологии, интерактивные методы обучения, мотивация учащихся, проектный подход, мультимедийные технологии, развитие навыков.*

USING INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TAJIK LANGUAGE AND LITERATURE LESSONS

AMONOVA M. N. *- Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Humanities and Natural and Mathematical Sciences, Institute of World Economy and Diplomacy, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 90-222-07-04.*

Annotation. This article examines a practical approach to teaching Tajik language and literature using interactive (activating) teaching methods, describing specific stages, technologies,

and the results achieved. The author attempts to explain the use of innovative technologies and interactive approaches in teaching Tajik language and literature not only as a means of improving the quality of educational material but also as a means of developing students' motivation, communication skills, and creativity. They make the learning process more engaging and also develop language skills and important life competencies. The introduction of such approaches into the educational process is a necessary step in creating a modern educational environment.

Keywords: *innovative technologies, interactive teaching methods, student motivation, project-based approach, multimedia technologies, skills development.*

Ҳадафи асосии таълими курси "Забон ва адабиёти тоҷик" дар гурӯҳҳо бо забони расмии таълим беҳтар кардани малакаҳои нутқи донишҷӯён дар асоси азхудкунии системаи воситаҳои бисёрсатҳаи забонӣ, риояи қоидаҳо ва меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ ва одоби сухангӯйӣ мебошад ва бо ин васила рушди саводнокии функсионалии донишҷӯёнро таъмин менамояд. [1]

Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо, омӯзгорон бояд дар раванди таълим аз технологияҳои инноватсионии таълимӣ, ки дар фаъолияти донишҷӯён роҳнамоӣ мешаванд, истифода баранд. Дар солҳои охир равишҳои интерактивӣ (фаъолкунанда) дар раванди таълим маъруфияти бештар пайдо кардаанд.

Дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик истифодаи технологияҳои инноватсионӣ омӯзишро ҷолибтар ва самараноктар мегардонад. Он ба рушди малакаҳои амалӣ мусоидат карда, имкон медиҳад, ки кори мустақилона самараноктар ташкил карда шавад, раванди таълим фардӣ гардад, шавқ ба дарсҳои забон ва адабиёт афзоиш ёбад, фаъолияти маърифатии донишҷӯёнро ҳавасманд гардонад ва неруи эҷодиро инкишоф диҳад.

Ҳадафҳои асосии истифодаи технологияҳои инноватсионӣ инҳоянд:

"Рушди малакаҳо" (технологияҳои инноватсионӣ ба рушди қобилиятҳои зеҳнӣ, муоширатӣ ва эҷодии донишҷӯён мусоидат мекунанд);

"Рушди шахсӣ" (донишҷӯён меомӯзанд, ки дар як даста кор кунанд, ташаббус нишон диҳанд ва таври интиқодӣ фикр кунанд);

"Афзоиши ангеза" (истифодаи технологияҳои муосир ба афзоиши таваҷҷуҳ ба фан ва иштироки фаъоли донишҷӯён дар раванди таълим мусоидат мекунад);

"Фардӣ кардани таълим" (технологияҳо имкон медиҳанд, ки раванди таълим ба ниёзҳои ҳар як донишҷӯ бо назардошти сатҳи омодагӣ ва шавқи онҳо мутобиқ карда шавад). [10]

Ин ҳадафҳо инчунин, ҳадафҳои таълими инноватсионӣ нуқтаҳои зеринро муайян мекунанд:

- афзоиши ангеза ва шавқ ба фанни омӯхташаванда;
- тақвияти фаъолияти маърифатӣ;
- ҷоди муҳити бароҳат, фазои ҳамдигарфаҳмӣ ва дастгирӣ ҳангоми муошират бо забони шево;
- озод буданинеруи эҷодӣ, рушди ташаббус;
- эҷоди муҳити бароҳат, фазои ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкорӣ байни донишҷӯ ва муаллим ҳангоми муошират бо забони саҳеҳ ва бурро;
- интихоби бодиққати мавод ва шеваҳои пешниҳоди он.

Равишҳои интерактивӣ: Онҳо чистанд?

Равишҳои интерактивии таълим равишҳое мебошанд, ки иштироки фаъоли донишҷӯёнро дар раванди таълим дар бар мегиранд. Барои мисол: технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ (ТИК); технологияҳои бозӣ; омӯзиши лоиҳавӣ; омӯзиши мушкилафзо; супоришҳои мултимедиявӣ.

Ин равишҳо ба рушди тафаккури интиқодӣ, малакаҳои муошират ва равиши эҷодӣ нисбат ба маводи омӯхташаванда мусоидат мекунанд [9].

Биёед дарсҳои мушаххас ва технологияҳои истифодашударо баррасӣ кунем.

Мавзуъ: Таҳлили асари адабӣ тавассути нақшбозӣ

Ҳадаф: ворид кардани донишҷӯён дунё ва фазои асар ва рушди малакаҳои таҳлилии онҳо

Тавсиф: Донишҷӯён қаҳрамонҳоро аз асари адабӣ (масалан, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ) интихоб мекунанд ва саҳнаҳои асосиро намоиш медиҳанд. Ба ҳар як гурӯҳ супориш дода мешавад, ки тафсирҳои худро аз саҳнаҳо омода кунанд ва амалҳои қаҳрамонҳоро асоснок намоянд.

Мавзуъ: Лоиҳаи муаррифии мултимедиявӣ дар мавзуи "Лафзи дарӣ"

Ҳадаф: Шинос кардани донишҷӯён бо шоирони гуногун ва асарҳои онҳо тавассути эҷоди мундариҷаи мултимедиявӣ.

Тавсиф: Донишҷӯён дар гурӯҳҳо кор мекунанд ва шоиреро интихоб менамоянд (масалан, Рӯдакӣ, Фирдавс, Носири Хусрав). Онҳо зиндагинома ва эҷодиёти шоирро таҳқиқ мекунанд ва бо истифода аз матн, тасвирҳо ва аудио муаррифӣ омода месозанд. Технологияҳо: Нармафзори муаррифӣ (PowerPoint, Google Slides), абзорҳои таҳрири видео (Adobe Spark) ва платформаҳои ҳамкорӣ (Google Docs).

Равиши лоиҳа

Эҷоди лоиҳаҳо дар асоси маводи омӯхташуда ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки донишҳои бадастовардаро дар амал татбиқ кунанд, малакаҳои кори дастаҷамъона ва ҷустуҷӯйи мустақилонаи иттилоотро инкишоф диҳанд.

Алгоритми фаъолияти омӯзгор ва донишҷӯ дар технологияи таълимии лоиҳавӣ [5].

Марҳилаҳои кор: омодагӣ, банақшагирӣ, таҳияи лоиҳа, муаррифии натиҷаҳо, муаррифӣ, арзёбӣ.

Мундариҷаи кор: муайян кардани мавзуъ ва ҳадафҳои лоиҳа; муайян кардани зермавзуъҳо дар доираи мавзуи лоиҳа; ташкили гуруҳҳои эҷодӣ; омода кардани мавод барои корҳои тадқиқотӣ; муқаррар кардани шеваҳои пешниҳоди натиҷаҳо (шаклҳои гузориш) ва меъёрҳои арзёбии натиҷа ва раванд; муайян кардани манбаъҳо, методҳои ҷамъоварӣ ва таҳлили иттилоот; ҷамъоварии иттилоот тавассути кор бо адабиёт, пурсишномаҳо, таҷрибаҳо; умумӣ кардани онҳо.

Муаррифии натиҷаҳо: муаррифии кори анҷомёфта; арзёбии кор мувофиқи меъёрҳои таҳияшуда.

Фаъолиятҳои донишҷӯён: муҳокима ва интихоби мавзуъ; интихоби зермавзуъ ё пешниҳоди зермавзуи нав; гурӯҳбандӣ ба микрогурӯҳҳо; тақсимоти масъулиятҳо байни аъзои даста; муҳокима ва танзими шаклҳои пешниҳоди натиҷаҳо ва меъёрҳои арзёбӣ; танзим ва пурра кардани пешниҳодҳои омӯзгор; Фаъолиятҳои тадқиқотӣ барои ҷамъоварӣ, низомбандӣ ва ҷамъбаст кардани маълумот; гузориш дар бораи натиҷаҳои кор; иштирок дар арзёбӣ тавассути муҳокимаи гурӯҳӣ ва худбаҳодиҳӣ.

Фаъолиятҳои омӯзгор: Муҳокимаи зермавзӯъҳои лоиҳа; корҳои ташкилӣ барои ташкили донишҷӯён ба гурӯҳҳо; таҳияи муштараки супоришҳо ва саволҳо барои фаъолиятҳои тадқиқотӣ, интихоби адабиёт; меъёрҳои намунавии арзёбӣ; машварат ва ҳамоҳангсозии кори донишҷӯён; арзёбии муштарак бо гурӯҳи коршиносон; муайян кардани имкониятҳои истифоданашуда ва потенсиали кори минбаъда.

Намудҳои асосии лоиҳаҳо дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик:

1. Лоиҳаи инфиродӣ.
2. Лоиҳаи гурӯҳӣ.
3. Таҳқиқоти хурд ва ғайра.

Ҳангоми кор кардан дар лоиҳаҳо, донишҷӯён маводи таълимиро таҳқиқ мекунанд, барои супоришҳои амалӣ тестҳо, кроссвордҳо, гузоришҳо, мусоҳибаҳо бо қаҳрамонҳо, таҳлили ҳамаҷонибаи матн, синквейнҳо, драматизатсияи як эпизод ва эссеҳо/миниатюраҳо эҷод мекунанд.

Фаъорияти лоиҳавӣ ба мо имкон медиҳад, ки дар таълими забон ва адабиёти тоҷик робитаҳои байнифаннӣ барқарор кунем, муоширатро васеъ намоем ва заминаи мустаҳками фаъолиятҳои амалии мувофиқ барои наврасонро бунёд созем.

Арзиши равиши лоиҳа барои донишҷӯён дар он аст, ки ҳамчун омӯзгорони оянда, онҳо бояд малакаҳоро барои мустақилона ба даст овардани дониш бо роҳи ҳалли масъалаҳои амалӣ инкишоф диҳанд. Ин вазифаҳо метавонанд инҳоро дар бар гиранд: рушди эҷодкорӣ ва ташаббускорӣ; баланд бардоштани эътимоди худии донишҷӯён тавассути ноил шудан ба ҳадафҳо; таҳияи системаи дониш ва малакаҳои зеҳнӣ.

Беҳтар кардани сифати азхудкунии мавод

Дар марҳилаи аввали омӯзиш арзёбии муқаддимавӣ гузаронида мешавад, ки ҳадафи асосии он муайян кардани омодагии назариявӣ ва амалии донишҷӯён ба талабот ва меъёрҳои стандартҳои муқарраршудаи таълимии давлатӣ мебошад. Дар гурӯҳҳо холҳои миёнаи дониши донишҷӯён метавонанд 40-50% бошанд. Истифодаи равишҳои интерактивӣ дар таълими забон ва адабиёти тоҷик на танҳо сифати азхудкунии маводро то охири курс беҳтар мекунад, яъне то ба 60-90% бирасад, балки ба рушди ангезаи донишҷӯён, малакаҳои муошират ва эҷодкорӣ низ мусоидат менамояд. Истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва равишҳои интерактивӣ дар таълими забон ва адабиёти тоҷик на танҳо сифати азхудкунии маводро беҳтар месозад, балки ба рушди ангезаи донишҷӯён, малакаҳои муошират ва эҷодкорӣ низ мусоидат мекунад. Онҳо раванди таълимро динамикӣ ва ҷолибтар мегардонанд ва на танҳо малакаҳои забонӣ, балки салоҳиятҳои муҳимми ҳаётро низ инкишоф медиҳанд. Ҷорӣ намудани чунин равишҳо ба раванди таълим як қадами зарурӣ барои эҷоди муҳити муосири таълимӣ мебошад.

АДАБИЁТ:

1.«Интерактивные методы обучения на уроках русского языка и литературы»/ cyberleninka.ru/article/n/

2.Активные методы обучения в системе многоуровневого образования: Сб. науч.трудов / Ред. Р.Ф.Жуков.-СПб, 1995. -354 с.

3.Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие / Г.К.Селевко [Текст].-М: Народное образование.-1998. –256 с.

4.Сайфуллоев Х: Тавсияҳои методӣ ба омӯзгорон дар татбики усулхои интерактивӣ дар таълим. –Душанбе: ДДОТ , 2014. 19 с.

5.https://io.nios.ru/articles2/105/9/interaktivnye-metody-obucheniya-kak-sredstvo-formirovaniya-uchebnoy-motivacii

6.https://moluch.ru/archive/438/95777/innovatsionnye_tehnologii_na_urokah_russkogo_yazyka_i_literatury

7.Инфоурок/ Доклад на тему «Эффективное использование интерактивных методов на уроках русского языка»

8.Об утверждении типовых учебных программ цикла или модуля общеобразовательных дисциплин для организаций технического и профессионального, послесреднего образования (приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 6 января 2023 года № 1).

9.Педагогический бюллетень КазНУ /index.php/1-ped/article /download/136/131/

10.Школа/ общепедагогические технологии/ библиотека/2015/10/11/ Эффективность использования педагогических технологий/136/131/

11.Эффективное использование интерактивных методов на уроках русского языка для высших учебных заведений. https://inlibrary.uz /index.php/science-research/article/view/60349

ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ КОМПЮТЕРӢ-ИТТИЛООТИИ ХАТМКУНАНДАГОНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ КАСБӢ-ОМИЛИ АСОСИИ РАҚОБАТПАЗИРИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДА

АСОЕВ Маҳмадҷабор Маҳмадсаторович *— омӯзгори калони кафедраи технологияҳои иттилоотӣ ва иқтисодиёти рақамии Институти технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 50-216-30-90.* ***E-mail:*** *Asoev_M_84@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур ташаккули салоҳияти компютерӣ-иттилоотии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ омили асосии рақобатпазирии мутахассисони оянда мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода шудааст. Мафҳумҳои «салоҳият», «салоҳияти компютерӣ- иттилоотӣ» аз нигоҳи илми педагогика мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор дода шудаанд. Салоҳияти компютерӣ-иттилоотии хатмкунандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ин, на танҳо маҳорати истифодаи воситаҳои гуногуни коркарди иттилоот буда, балки истифодаи самараноки онҳо дар фаъолияти касбӣ фаҳмида мешавад. Дар мақолаи мазкур қайд гардидааст, ки салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассиси оянда талаботи замони муосир буда, барои фаъолияти пурсамар намудан дар ҷомеаи иттилоотӣ нақши аввалиндараҷа дорад. Салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ ҳамчун заминаи рушди касбият хизмат намуда, дар анҷом додани фаъолиятҳои касбӣ ва ҳалли вазифаҳои касбию ғайрикасбӣ, фаъолияти илмию таҳқиқотӣ ва зеҳнӣ нақши калидӣ дорад. Зарурати ташаккули салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассисони оянда аз он иборат аст, ки мутахассисони ҷавобгӯ ба бозори меҳнати муосир омода карда шаванд.

Калидвожаҳо: *салоҳият, босалоҳият, салоҳиятнокӣ, компютер, иттилоот, салоҳияти компютерӣ, салоҳияти касбӣ, фаъолияти касбӣ, мутахассиси оянда, технологияҳои иттилоотию иртиботӣ, самаранок, пурсамар.*

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ВЫПУСКНИКОВ УЧРЕЖДЕНИЙ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ-ОСНОВНОЙ ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

АСОЕВ Махмаджабор Махмадсаторович *- старший преподаватель кафедры информационных технологий и цифровой экономики Института цифровых технологий и искусственного интеллекта МУТПТ.* ***Тел.:*** *(+992) 50-216-30-90.* ***E-mail:*** *Asoev_M_84@mail.ru.*

Аннотация. В данной статье рассматривается и исследуется формирование компьютерно-информационной компетентности выпускников учреждений среднего профессионального образования как основной фактор конкурентоспособности будущих специалистов. Понятия «компетентность» и «компьютерно-информационная компетентность» анализируются с точки зрения педагогической науки. Компьютерно-информационная компетентность выпускников учреждений среднего профессионального образования понимается не только как использование различных средств обработки информации, но и как их эффективное применение в профессиональной деятельности. В статье отмечается, что компьютерно-информационная компетентность будущего специалиста является требованием современности и играет первостепенную роль для обеспечения эффективной деятельности в информационном обществе. Компьютерно-информационная компетентность служит основой развития профессионализма и играет ключевую роль в выполнении профессиональных и непрофессиональных задач, а также в научно-исследовательской и интеллектуальной деятельности. Необходимость

формирования компьютерно-информационной компетентности будущих специалистов обусловлена необходимостью подготовки кадров, соответствующих требованиям современного рынка труда.

Ключевые слова: *компетентность, компетентный, компетентность (как качество), компьютер, информация, компьютерная компетентность, профессиональная компетентность, профессиональная деятельность, будущий специалист, информационно-коммуникационные технологии, эффективный, результативный.*

THE FORMATION OF COMPUTER AND INFORMATION COMPETENCE AMONG GRADUATES OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION INSTITUTIONS IS A KEY FACTOR IN THE COMPETITIVENESS OF FUTURE SPECIALISTS

ASOEV Makhmadjabor Makhmadsatorovich *- Senior Lecturer at the Department of Information Technologies and Digital Economy, Institute of Digital Technologies and Artificial Intelligence, IUTET.* ***Phone:*** *(+992) 50-216-30-90.* ***E-mail:*** *Asoev_M_84@mail.ru.*

Annotation: This article examines and investigates the formation of computer and information competence among graduates of secondary vocational education institutions as a key factor in the competitiveness of future specialists. The concepts of “competence” and “computer and information competence” are analyzed from the perspective of pedagogical science. Computer and information competence of graduates of secondary vocational education institutions is understood not only as the use of various information processing tools, but also as their effective application in professional activities. The article emphasizes that computer and information competence of a future specialist is a contemporary requirement and plays a primary role in ensuring effective performance in the information society. Computer and information competence serves as a foundation for professional development and plays a key role in performing both professional and non-professional tasks, as well as in scientific, research, and intellectual activities. The necessity of developing computer and information competence in future specialists is driven by the need to prepare personnel who meet the demands of the modern labor market.

Keywords*: competence, competent, competence, computer, information, computer competence, professional competence, professional activity, future specialist, information and communication technologies, effective, efficient.*

Пас аз истиқлолият ба даст овардани ватани азизамон-Тоҷикистон, дигаргуниҳо дар ҳамаи соҳаҳо, аз ҷумла дар низоми маорифи кишвар ба назар мерасад, ки ин тағйиротҳо дар назди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ҷиҳати омода кардани мутахассисони баландихтисос, масъулияти бештарро гузоштааст. Дар замони ҷаҳонишавӣ муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ ҷиҳати омодасозии мутахассисони сатҳи баланд рисолати муҳим бар дӯш доранд. Фаъолияти пурсамари мутахассисони ин зинаи таҳсилот дар пешрафти соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии мамлакат нақши басо назаррас дошта, таваҷҷӯҳ ба мутахассисон ин самт рӯз то рӯз бештар мегардад. Имрӯз зинаи таҳсилоти миёнаи касбӣ дар раванди омода кардани мутахассисони варзида фаъолияти пурсамар дошта, пайваста аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ шаҳрвандони бекор ва бешуғл ба касбомӯзӣ ва курсҳои кӯтоҳмуддат фаро гирифта шуда, ҷиҳати соҳибкасб шудани аҳолӣ чораҳои зарурӣ роҳандозӣ карда мешаванд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2017 дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таъкид намуд: ***“Таъмин намудани соҳаҳои гуногуни кишвар бо мутахассисони ҷавобгӯйи талаботи бозори меҳнат бар дӯши зинаи таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ буда, маҳз ҳамин зинаҳои таҳсилот дар рушди ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маданию фарҳангии мамлакат саҳми босазо мегузоранд”.*** [12, с. 22].

Дар шароити муосири рушди босуръати технологияҳои компютерӣ ва вуруди онҳо ба ҳама соҳаҳои фаъолияти ҷамъият зарурати омодасозии мутахассисони ҷавобгӯй ба талаботи бозори меҳнатро ба миён овард. Технологияҳои иттилоотию иртиботӣ ба тамоми соҳаҳои фаъолияти ҷамъият ворид гардиданд ва барои тайёр намудани кадрҳои рақобатпазир нақши муассир доранд. Бинобар ин, мутахассисони оянда бояд дар фаъолияти касбии худ аз ин дастовардҳои бузурги замони муосир самаранок истифода бурда тавонанд. Мутахассиси оянда на танҳо дониши бунёдӣ дар соҳаи мушаххас ё касбӣ дошта бошад, балки усулҳои самаранок истифода бурдани технологияҳои иттилоотию иртиботиро донад ва қобилияти дар амал дуруст татбиқ намудани онҳоро дошта бошад. Ҳоло технологияҳои компютерию иттилоотӣ барои аз худ намудани донишҳои базавӣ нақши муассир дошта, барои фаъолияти пурсамар намудан дар соҳаи касбӣ аҳамияти хоса доранд. Имрӯз бозори меҳнат аз мутахассисон на танҳо донишҳои касбиро талаб мекунад, балки салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотиро низ талаб мекунад.

Дар ҷомеаи иттилоотӣ рақобатпазирии мутахассис дар бозори меҳнати муосир бештар вобаста аст ба қобилияти самаранок истифодакардани технологияҳои иттилоотию иртиботӣ дар фаъолияти касбӣ, яъне аз салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотӣ вобаста аст. Мутахассисе, ки дорои салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотии рушд ёфта аст, метавонад технологияҳои иттилоотию иртиботиро дар фаъолияти касбиаш дуруст татбиқ кунад ва бо ин роҳ эътибори касбӣ ва самаранокии кори худро баланд бардорад.

Ҳанӯз дар соли 2019 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ- Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикитсон чунин таъкид карда буданд: ***“Мо бояд нишондиҳандаҳои таълими сифатро дар ҳама зинаҳои таҳсилот бо стандартҳои ҷаҳонӣ наздик созем, ҳамкории муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбиро бо субъектҳои бозори меҳнат густариш бахшем, дараҷаи рушди низоми инноватсияи миллӣ ва нишондиҳандаҳои азхудкунии технологияҳои иттилоотиву коммуникатсиониро беҳтар гардонем”*** [13; с. 25].

Таҳлили таҷрибаи муосири таълим собит менамояд, ки мушкилоти бо мутахассисони баландихтисос таъмин намудани бозори меҳнат яке аз масъалаҳои асосӣ маҳсуб ёфта, ҳалли он бештар вобаста аст аз сатҳу сифати таълим дар муассисаҳои таълимии кишвар. Хусусан, дар шароити муосир пеш аз ҳама диққати асосиро ба тайёр намудани мутахассисони дорои салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ равона кардан зарур аст, зеро омода намудани мутахассисони дорои салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ талаботи ҷомеаи муосир аст, ки дар назди муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ гузоштааст.

Салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ ин доштани дониши кофӣ дар соҳаи технологияҳои иттилоотию иртиботӣ ва қобилияти самаранок истифода бурдани онҳо дар фаъолиятҳои мушаххаси амалӣ-касбӣ ва иҷтимоӣ мебошад.

Мутахассиси дорои салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ қодир аст, ки дар ҳайати кормандон фаъолияти кориро хуб ба роҳ монда, муносибатҳои истеҳсолиро барқарор намояд, фаъолияти инфиродӣ ва дастаҷамъиро ба нақша гирад ва бо истифодаи технологияҳои компютерии муосир мушкилоти иҷтимоиро оқилона ҳаллу фасл намояд, ки ин талаботи ҷомеаи иттилоотии муосир аст. Имрӯз салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ яке аз омилҳои калидии рақобатпазирии мутахассисони оянда дар бозори меҳнати муосир ба ҳисоб меравад.

Салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассисони оянда иборат аст:

- ✓ аз худ намудани асосҳои назариявию методологии таҳқиқ ва баррасии баҳодиҳии раванди иттилоотикунонии ҷомеаи муосир;
- ✓ ташаккули донишҳо дар бораи дурнамои истифодаи амалии технологияҳои иттилоотию иртиботӣ дар фаъолияти касбӣ;

- ✓ дарки мунтазами хусусиятҳои истифодаи технологияҳои иттилоотию иртиботӣ;
- ✓ аз худ намудани таъминоти барномавӣ ва воситаҳои коркарди иттилоот, шинос шудан ба сохтор ва мазмуни иттилоот дар пойгоҳи додаҳо, аз худ намудани технологияи кор бо онҳо;
- ✓ омӯзиши пайваста ва самаранок истифодаи технологияҳои шабакавӣ дар фаъолияти амалӣ оид ба ҷамъоварӣ ва тавлиди захираҳои иттилоотӣ дар шароити ташаккули фазои ягонаи иттилоотӣ;
- ✓ ташаккул додани фаҳмиши муҳимтарин хусусиятҳои тамоюлҳои асосии ҷорӣ, истифода ва такмили технологияҳои иттилоотӣ;
- ✓ тайёрии пайваста барои тадқиқоти минбаъда ва татбиқи технологияҳои иттилоотӣ бо мақсади беҳбуди бахшидан ба раванди иттилоотонӣ ва баланд бардоштани иқтидори иттилоотии ҷомеаи муосир.

Ташаккули салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассисони оянда унсури зарурии низоми тайёр кардани мутахассисон дар шароити иттилоотонии ҷомеаи муосир ба ҳисоб рафта, дониши гирифташуда ба хатмкунанда имконият медиҳад, ки технологияҳои иттилоотию иртиботиро барои мақсадҳои идоракунӣ, банақшагирӣ ва рушди иҷтимоӣ самаранок истифода барад.

Рушди салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассисони оянда аз мавҷудияти дониш ва малакаҳои зерин шаҳодат медиҳад:

- ✓ донистани асосҳои назариявӣ ва методологии раванди иттилоотикунонии ҷомеаи муосир ва хусусиятҳои он дар Тоҷикистон;
- ✓ қобилияти самаранок кор карда тавонистан бо технологияҳои иттилоотию иртиботии муосир;
- ✓ дарки дурусти фазои иттилоотӣ, амнияти иттилоотӣ ва истифодаи пурсамари захираҳои иттилоотӣ;
- ✓ донистани имкониятҳо, хусусиятҳо ва дурнамои истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ ҷиҳати идоракунии низоми ҳифзи иҷтимоӣ ва шуғл дар ҷумҳурӣ;
- ✓ дониши мукаммал дар соҳаи технологияҳои иттилоотию иртиботӣ ва татбиқи ин гуна технологияҳо дар фаъолияти касбӣ;
- ✓ донистани сохтор ва мазмуни пойгоҳи додаҳо ва технологияи истифодабарии он;
- ✓ қобилияти ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ, коркардабароӣ ва интиқол додани иттилоот тавассути ҳар гуна шабакаҳои компютерӣ;
- ✓ маҳорати баланди кор бо таъминоти барномавӣ ва техникии коркарди иттилоот дар соҳаи иҷтимоӣ истифодашаванда;
- ✓ қобилияти татбиқи пурсамар ва босалоҳияти донишҳои гирифташуда оид ба технологияҳои иттилоотию иртиботӣ дар соҳаи иҷтимоӣ бо мақсади баланд бардоштани сифат ва самаранокии фаъолияти касбӣ ва мусоидат ба рушди иҷтимоии ҷомеа.

Аз нуқтаи назари мо, омӯзиши компютер ва таъминоти барномавии он дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи касбӣ бояд дар асоси талаботҳои педагогии муосир сурат гирад. Информатика ҳамчун як фанни бунёдӣ, ки бо амалия зич алоқаманд аст, раванди зеҳнияти тамоми соҳаҳои фаъолияти инсонро фаро гирифта, барои татбиқи он, шахс бояд тарзи кор бо иттилоот, моҳияти равандҳои иттилоотиро биомӯзад ва тарзу усулҳои идоракунии ин равандҳоро муайян намояд.

Ҳамзамон, масъалаи омӯзиши ҳамаҷонибаи иттилоот ва равандҳои иттилоотӣ, дар тайёрии фаъолияти касбии компютерӣ ва иттилоотӣ ба масъалаи марказии салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ табдил ёфтаанд.

Фаъолияти касбӣ ин равандест, ки барои муваффақ шудан ба натиҷаи муайяни ҳадафи гузошташуда анҷом дода мешавад. Дар доираи фаъолияти касбӣ инчунин фаъолиятҳое фаҳмида мешаванд, ки маҷмӯи донишҳои махсус, салоҳият ва малакаҳои амалӣ дар натиҷаи таълими мақсаднок ба даст оварда мешавад. Салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассис қариб тамоми намудҳои фаъолияти касбиро дар бар мегирад, ки бо истеҳсол ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ робитаи зич дорад.

Салоҳияти компютерӣ-иттилоотии донишҷӯён ҳамчун мутахассисони соҳаҳои мухталиф аз рӯи самтҳояшон бо як қатор хусусиятҳо тавсиф карда мешаванд:

✓зарурат ҷиҳати истифодаи доимӣ ва таҳияи воситаҳои барномавии гуногун дар фаъолияти касбӣ;

✓талабот ва имконият барои такмили пайвастаи касбӣ бо истифодаи технологияҳои иттилоотию иртиботӣ;

✓таъминоти иттилоотии баландсифат, бисёрҷанба, ҳамгироӣ дар фаъолияти касбӣ;

✓зарурат ба фаъолияти ташкилӣ ва идоракунии мутахассис дар асоси дастовардҳои нав дар соҳаи технологияҳои компютерӣ ва иттилоотӣ;

✓зарурат ҷиҳати ҳалли вазифаҳои ғайримуқаррарии касбӣ бо истифода аз воситаҳои барномавии муосир.

Манбаи иттилоот ҳамеша маҳсули фаъолияти зеҳнии инсон аст. Тавре ки Д. В. Чернилевский қайд кардааст, фаъолияти инсон шарти зарурии инкишофи он ба ҳисоб рафта, дар давоми он таҷрибаи ҳаёт ба даст оварда шуда, воқеияти атроф омӯхта шуда, дониш, малака ва маҳорат ба даст оварда мешавад. Инчунин муносибатҳои арзишманд ташаккул ёфта, аз ин рӯ худи фаъолият рушд мекунад [9, с. 208].

А. И. Ракитов қайд мекунад, ки компютерҳо ва барномаҳои компютерӣ дар ҳақиқат метавонанд барои аз нав бавуҷуд овардани ашёҳои монанд истифода карда шаванд. Ҳамзамон, онҳо ба як воситаи такмили ихтисос табдил меёбанд [5, с. 45].

Дар асоси сифатҳои дар адабиёти илмӣ тавсифшуда, салоҳият ин хусусиятҳои ҳаёти одамонро дар ҷомеаи иттилоотӣ инъикос мекунад.

Сохтори салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ метавонад аз ҷузъҳои зерин иборат бошад:

- ✓ таҷрибаи маърифатӣ;
- ✓ таҷрибаи татбиқи усулҳои фаъолияти компютерӣ-иттилоотӣ дар амал;
- ✓ таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ;
- ✓ таҷрибаи муносибатҳои шахсӣ.

Таҷрибаи маърифатӣ- ҷузъи асосӣ буда, низоми донишҳои компютерӣ-иттилоотиро дар бораи ҳолати кунунии тасвири иттилоотии олам, равандҳои иттилоотӣ дар ҷомеа ва фаъолияти касбӣ, сохтори системаҳои ҳисоббарорӣ, инчунин дар бораи дастгоҳҳои асосии компютер ва техникии онҳо, хусусиятҳо ва алоқамандии онҳо, дар бораи ташкил ва идоракунӣ системаҳои иттилоотӣ, истифодаи фармонҳои базавии системаи амалиётӣ дар ташкили кори компютер, дар бораи роҳҳои фаъолияти илмӣ тавассути системаҳои компютерӣ-иттилоотӣ ва истифодаи системаҳои гуногуни иттилоотӣ ва фаъолияти маърифатиро фаро мегирад.

Таҷрибаи татбиқи усулҳои фаъолияти компютерӣ-иттилоотӣ дар амал - қобилияти озодона ва самаранок истифода бурдан аз технологияҳои компютерию иттилоотӣ, интихоби сохтори компютер барои ҳалли гурӯҳи масъалаҳои мушаххас, ҷӯркунии интерфейси системаҳои ҳисобарорӣ барои ташкили мубодилаи иттилоот, татбиқи амалии захираҳои барномавии компютерӣ барои ҳалли масъалаҳои истеҳсолӣ, коркарди иттилоот тавассути таъминоти барномавии анъанавӣ, истифодаи шабакаҳои компютерӣ-иттилоотӣ, инчунин сохтани алгоритмҳои кор дар муҳити забонҳои барномасозии объектгароро дар бар мегирад.

Таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ-қобилияти ҳавасмандгардонӣ, ҷустуҷӯи роҳи ҳалли мушкилоти нав ва таҳдиди технологияҳои иттилоотӣ, ташаккули зарурати такмили технологияҳои иттилоотӣ ва малакаҳои балоиҳагирӣ ва сохтани системаҳои нави иттилоотиро фаро мегирад.

Таҷрибаи муносибатҳои шахсӣ-бо доштани системаи муносибатҳои ҳавасмандгардонӣ-арзишӣ ва эҳсосӣ-ихтиёрӣ дар ҷомеаи иттилоотӣ тавсиф карда мешавад. Ин раванд идоракунии ҳолати эҳсосотиро дар воқеияти виртуалӣ, қобилияти интиқол накардани ҳолати манфии эҳсосотӣ дар фазои маҷозӣ ба муносибатҳои ҳаёти воқеӣ, риояи одоби муошарати электронӣ, ташкили муносибатҳои дохили ҷомеаи интернетӣ ва ҳифзи муносибатҳои ҳуқуқии аъзои ҷомеа, ташкили равандҳои худшиносӣ ва такмили ихтисос тавассути захираҳои интернетии табиати маърифатӣ ва таълимӣ

дошта, инчунин қаноатмандӣ аз натиҷаҳои фаъолияти компютерӣ-иттилоотиро дар бар мегирад.

Байни унсурҳои таҷрибаи компютерӣ-иттилоотӣ алоқаҳои муайян мавҷуданд, ки ҳар як унсури қаблӣ шарти фаъолият ва пешрафти унсури минбаъдаи он шуда метавонад. Бидуни дониши васеи компютерӣ-иттилоотӣ, на таҷдиди усулҳои фаъолияти компютерӣ-иттилоотӣ ва на истифодаи эҷодии он имконпазир аст. Дар замони муосир берун аз фаъолияти компютерӣ-иттилоотӣ дониши мукаммалро ба даст овардан, ташаккул додан ва дар фаъолияти касбӣ самаранок истифода кардан номумкин аст. Бинобар ин доштани салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотӣ дар соҳаи фаъолияти касбӣ шарти зарурӣ ба ҳисоб меравад. Донишҳои муосири компютерӣ-иттилоотӣ роҳҳои нави фаъолиятро ташаккул дода, ба ташкили пойгоҳи нави донишҳои базавӣ ва истифода кардан аз технологияҳои иттилоотии муосир мусоидат мекунанд.

Таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ як навъи фаъолияти пурсамари касбии мутахассис буда, барои ба даст овардани натиҷаи сифатан нав нигаронида шудааст, ки он тавассути технологияҳои рақамӣ иҷро карда мешавад. Таҷрибаи фаъолияти эҷодӣ имконият медиҳад, ки мустақилона дониш ва малакаҳои компютерӣ-иттилоотӣ дар вазъиятҳои нави ба амал омада самаранок истифода карда шаванд.

Қобилияти дар амал татбиқ намудани таҷриба дар соҳаи технологияҳои компютерӣ-иттилоотӣ, ки он аз ҷониби мо ҳамчун зуҳуроти салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ баррасӣ мешавад аз ҷузъҳои зерин иборат мебошад:

- салоҳияти маърифатӣ- қобилияти истифодаи донишҳои компютерӣ-иттилоотӣ дар ҳалли масъалаҳои касбӣ;
- салоҳияти фаъолиятнокӣ- қобилияти истифода бурда тавонистан аз технологияҳои компютерӣ-иттилоотӣ дар фаъолияти худ;
- салоҳияти эҷодӣ- қобилияти истифодабари аз системаҳои нави ҳисоббарорӣ ва тағйир додани технологияҳои мавҷудаи иттилоотӣ;
- салоҳияти аксиологӣ-қобилияти худшиносии касбӣ бо истифодаи технологияҳои компютерӣ-иттилоотӣ ва арзиши муносибат ба фаъолияти компютерӣ-иттилоотӣ.

Салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ дар заминаи ҷузъҳои интихоб шуда ташаккул ёфта, ба мутахассис имконият медиҳад, ки дониши касбии худро васеъ намуда, самаранокии таъминоти барномаро дар амал арзёбӣ карда, тавассути технологияҳои инттилоотию иртиботӣ маълумоти иловагиро ба даст оварда, инчунин дар таҳияи воситаҳои барномавӣ дар сатҳи касбӣ ширкат варзад.

Салоҳияти компютерӣ-иттилоотии мутахассиси оянда, ташаккули тафаккури эҷодиро дар назар дошта, қобилияти табдил додани донишҳои махсус ва таҷрибаи амалии мавҷуда ба василаи нави меҳнат дар соҳаи технологияҳои компютерӣ ва иттилоотӣ инчунин баҳри манфиатҳои шахсӣ диққати худро дар соҳаи технологияҳои компютерӣ ва иттилоотӣ баҳри амалӣ намудани фаъолияти касбӣ равона кардан дониста мешавад.

Ташаккулёбии салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ ба мутахассиси оянда имконият медиҳад, ки марҳилаҳои асосии ҳалли мушкилоти иттилоотиро, ки дар ҷараёни фаъолияти касбии ӯ ба миён омадаан, мустақилона ҳал намояд.

Ҷараёни рушди инсонро таҳти таъсири технологияҳои рақамӣ шартан ба ду марҳила ҷудо кардан мумкин аст:

- ✓ марҳилаи аввал-шиносоӣ ва азхудкунии технологияҳои рақамӣ, ҳамчун воситаи шинохти олами атроф;
- ✓ марҳилаи дуюм-истифодаи технологияҳои рақамӣ, ҳамчун василаи таъсир расонидан ба муҳити зист бо мақсади гирифтани донишҳои нави касбӣ.

Дар асоси гуфтаҳои боло, мо метавонем чунин хулоса барорем, ки салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ тавсифдиҳандаи маҷмӯи донишҳо ва малакаҳоест, ки аз ҳаёт ва фаъолияти амалӣ дар заминаи истифодаи пурсамари технологияҳои иттилоотию иртиботӣ ба даст оварда шудааст. Татбиқи технологияҳои муосири рақамӣ дар тамоми

соҳаҳои фаъолияти инсон, хусусияти меҳнатро ба куллӣ тағйир дода, аз мутахассисони оянда масъулияти бештарро талаб мекунад.

Салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотӣ ба мутахассис имконият медиҳад, ки ба ҳолатҳои гуногуни иҷтимоӣ мутобиқ шавад, фаъолияти худро дуруст ба нақша гирад, мушкилоти истеҳсолиро оқилона ҳал намояд, эҷодкорона фикр кунад, дар ҳайати кормандон бомуваффақият фаъолият намуда, роҳнамои гурӯҳ бошад. Салоҳияти компютерӣ-иттилоотӣ ҳамчун заминаи касбият хизмат намуда, дар анҷом додани фаъолиятҳои маърифатӣ ва ҳалли вазифаҳои касбӣ, вазифаҳои ғайрикасбӣ, фаъолияти илмию таҳқиқотӣ ва зеҳнӣ саҳми арзанда мегузорад. Сифати омода намудани мутахассисони рақобатпазир, ки ҷавобгӯи талаботи бозори меҳнат бошанд, аз салоҳияти компютерӣ-иттилоотии онҳо вобаста аст. Зарурати салоҳиятнокии компютерӣ-иттилоотӣ барои мутахассиси оянда аз он иборат мебошад, ки худро дар ҷомеаи иттилоотӣ муаррифӣ карда, дар фаъолияти касбӣ аз технологияҳои иттилоотию иртиботии замони муосир самаранок истифода намояд.

АДАБИЁТ:

1. Белоусова И.Д. Дидактические условия внедрения информационных технологий в процесс обучения студентов вуза: дис.… канд. пед. наук / Белоусова Ирина Дмитриевна; Магнитогорский ГУ. - Магнитогорск, 2006, - 186 с.

2. Беспалов, П. В. Компьютерная компетентность в контексте личностно ориентированного обучения [Текст] / П. В. Беспалов // Педагогика.- 2003.-№4.-С. 41-45.

3. Заявьялов А. Н. Формирование информационной компетентности студентов в области компьютерных технологий [Текст]: Автореф. Дис. ...канд. пед. наук / А. Н. Заявьялов. - Тюмень, - 2005. - 24с.

4. Олейников А. А. Организационно- педагогические основы компьютерно-информационного образования студентов гуманитарных факультетов [Текст] / А. А. Олейников; Монография. - Костанай, 2006. - 229с.

5. Ракитов, А.И. Философия компьютерной революции [Текст]/ А.И.Ракитов; — М: Политиздат, 1991. - 287с.

6. Семенов, А. Л. Роль информационных технологий в общем среднем образовании [Текст] / А. Л. Семенов. - М.: Изд-во МИПКРО, 2000. - 12с.

7. Тришина С.В. Информационная компетентность как педагогическая категория // Интернет-журнал «Эйдос». 2005. 10 сент. URL: http://www.eidos.ru/journal/ 2005/0910-11.htm.

8. Хенер К.К., Шестаков А. П. Информационно-коммуникационная компетентность учителя: структура, требования и система измерения // Информатика и образование. М., 2004. № 12. С. 5-9.

9. Чернилевский, Д. В. Дидактические технологии в высшей школе [Текст] / Д. В. Чернилевский; учебн.пособие для вузов. - М.: ЮНИТИДАНА, 2002. -437с.

10. Чурикова И. И. Формирование компьютерной компетентности современного библиотечного специалиста [Текст]: Автореф. Дис.... канд.пед.наук. /И. И. Чурикова. - Новосибирск, 2007. - 24с.

11. Чусавитина, Г.Н. Формирование компетентности будущих учителей в области обеспечения информационной безопасности // Вестник МГОУ. Серия «Открытое образование». - М.: Изд-во МГОУ, 2006. – 1 (20). С. 92-97.

12. Паёми Президенти Љумњурии Тољикистон «Дар бораи самтњои сиёсати дохилї ва хориљии Љумњурии Тољикистон», Душанбе, 22.12 2017.

13. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Душанбе, 26.12.2019.

МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ТИТРКУНОНӢ ҲАНГОМИ ГАРМКУНОНӢ ВА АЛОҚАМАНДИИ ОН БО ФАННИ ФИЗИКА

БОБИЗОДА Ғуломқодир Мукаммал *– доктори илмҳои биологӣ ва фармасевтӣ, профессори кафедраи химияи органикӣ ва биологӣ Донишгоҳи давлати омӯзгори Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 88-887-79-17.* ***E-mail:*** *bobievgm @mail.ru,*

ФАЙЗУЛЛОЕВА Мукаррама Маҳмудҷоновна *– номзади илмҳои педагогӣ., дотсенти кафедраи методикаи таълими химияи Донишгоҳи давлати омӯзгори Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 918-83-19-95*

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба омӯзиши титркунонӣ (титратсия) ҳамчун яке аз усулҳои муҳими анализи кимиёвии миқдорӣ бахшида шудааст, ки он барои муайян намудани консентратсияи моддаҳои гуногун дар маҳлулҳо васеъ истифода мегардад. Титркунонӣ дар кимиёи аналитикӣ мавқеи муҳим дошта, асоси бисёр тадқиқотҳои лабораторӣ ва истеҳсолиро ташкил медиҳад. Дар мақола аҳамияти назариявӣ ва амалӣ-и ин усул, махсусан дар шароити гармкунонии реаксия, мавриди таҳлил қарор дода мешавад.

Мавзӯи асосии мақола шиносоии муфассал бо ду навъи асосии реаксияҳои титркунонӣ — титркунии кислотагӣ-нитрат (кислота-асос) ва титркунии оксидшавӣ-барқароршавӣ (редокс) мебошад. Дар ҷараёни таҳлил нишон дода мешавад, ки чӣ гуна ҳарорати реаксия метавонад ба суръати реаксия, дақиқии натиҷаҳо ва тағйирёбии нуқтаи эквивалентӣ таъсир расонад. Истифодаи гармкунонӣ дар баъзе ҳолатҳо ба пурра анҷом ёфтани реаксия мусоидат намуда, ҳассосият ва дақиқии титркуниро баланд мебардорад.

Дар мақола методикаи таълимии омӯзиши титркунонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ муфассал тавсиф шудааст. Аз ҷумла, тарзи ташкили дарсҳои назариявӣ, гузаронидани корҳои лабораторӣ ва таҷрибаҳои амалӣ бо истифодаи асбобҳои стандартӣ (бюретка, колба, индикаторҳо) ва инчунин таҷҳизоти гармкунӣ баррасӣ мегардад. Нишон дода мешавад, ки чӣ гуна омӯзгор метавонад тавассути таҷрибаҳои амалӣ донишҷӯёнро бо қоидаҳои амнияти лабораторӣ, техникаи дурусти титркунонӣ ва таҳлили натиҷаҳои таҷрибавӣ ошно намояд.

Мақола инчунин алоқамандии зичи титркунонӣ бо фанни физика-ро равшан менамояд. Дар раванди титркунонӣ, махсусан ҳангоми гармкунонӣ, қонунҳои физикӣ, аз ҷумла қонунҳои термодинамика, нақши муҳим мебозанд. Тағйирёбии ҳарорат ба энергияи дохилии система, энталпия ва энтропияи реаксия таъсир расонда, самти ҷараёни реаксияро муайян мекунад. Дар титркунонии редокс, мафҳумҳои электрохимия, истифодаи электродҳо, фарқияти потенсиалҳо ва таҳлили қувваи электромотории система аҳамияти махсус доранд.

Ҳамкории фанҳои химия ва физика дар таҳлили равандҳои титркунонӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки моҳияти физикӣ-кимиёвии реаксияҳоро амиқтар дарк намоянд. Омӯзиши таъсири гармӣ, интиқоли энергия, суръати реаксия ва устувории системаҳои химиявӣ заминаи муҳим барои ташаккули тафаккури илмӣ ва таҳлилии донишҷӯён мегардад. Ин равиш инчунин ба баланд бардоштани сифати таълим ва омодасозии мутахассисони оянда мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: *Титркунонӣ, титратсия, анализи аналитикӣ, реаксияҳои кислота–асос, реаксияҳои редокс, гармкунонии реаксия, ҳарорат, нуқтаи эквивалентӣ, термодинамика, электрохимия, энталпия, энтропия, методикаи таълим, робитаи физика ва химия.*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТИТРОВАНИЯ ПРИ НАГРЕВАНИИ И ЕГО СВЯЗЬ С ФИЗИКОЙ

БОБИЗОДА Гуломкодир Мукаммал *— доктор биологических и фармацевтических наук, профессор кафедры органической и биологической химии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 88-887-79-17.* ***E-mail:*** *bobievgm@mail.ru*

ФАЙЗУЛЛОЕВА Мукаррама Махмуджоновна *— кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания химии Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 918-83-19-95.*

Аннотация. Данная статья посвящена изучению титрования как одного из важных методов количественного химического анализа, широко используемого для определения концентрации различных веществ в растворах. Титрование занимает важное место в аналитической химии и составляет основу многих лабораторных и промышленных исследований. В статье анализируется теоретическое и практическое значение этого метода, особенно в условиях нагревания реакционной смеси.

Основной темой статьи является подробное ознакомление с двумя основными типами реакций титрования – кислотно-нитратным титрованием (кислотно-основным) и окислительно-восстановительным титрованием (редокс). В ходе анализа показано, как температура реакции может влиять на скорость реакции, точность результатов и смещение точки эквивалентности. Использование нагревания в некоторых случаях способствует полному завершению реакции, повышая чувствительность и точность титрования.

В статье подробно описана методика преподавания титрования в средних и высших учебных заведениях. В частности, рассматривается метод организации теоретических занятий, проведения лабораторных работ и практических экспериментов с использованием стандартных приборов (бюретка, колба, индикаторы) и нагревательного оборудования. Показано, как преподаватель может ознакомить студентов с правилами техники безопасности в лаборатории, правильной методикой титрования и анализом результатов экспериментов посредством практических занятий.

В статье также подчеркивается тесная связь титрования с физикой. В процессе титрования, особенно при нагревании, важную роль играют физические законы, в том числе законы термодинамики. Изменения температуры влияют на внутреннюю энергию системы, энтальпию и энтропию реакции и определяют направление реакции. В окислительно-восстановительном титровании особое значение имеют понятия электрохимии, использование электродов, разности потенциалов и анализ электродвижущей силы системы.

Сотрудничество химии и физики в анализе процессов титрования позволяет студентам глубже понять физико-химическую сущность реакций. Изучение влияния тепла, переноса энергии, скоростей реакций и стабильности химических систем становится важной основой для развития научного и аналитического мышления у студентов. Этот подход также способствует повышению качества образования и подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: *Титрование; титрование, аналитический анализ, кислотно-основные реакции, окислительно-восстановительные реакции, нагрев реакции, температура, точка эквивалентности, термодинамика, электрохимия, энтальпия, энтропия, методика преподавания, взаимодействие физики и химии.*

METHODS OF TEACHING TITRATION UNDER HEATING AND ITS CONNECTION WITH PHYSICS

BOBIZODA Ghulomqodir Mukammal — *Doctor of Biological and Pharmaceutical Sciences, Professor of the Department of Organic and Biological Chemistry, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.* ***Phone:*** *(+992) 88-887-79-17.* ***E-mail:*** *bobievgm@mail.ru*

FAYZULLOEVA Mukarrama Mahmudjonovna — *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Chemistry Teaching Methods, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini.* ***Phone:*** *(+992) 918-83-19-95.*

Annotation. This article is devoted to the study of titration as one of the important methods of quantitative chemical analysis, which is widely used to determine the concentration of various substances in solutions. Titration occupies an important place in analytical chemistry and forms the basis of many laboratory and industrial studies. The article analyzes the theoretical and practical significance of this method, especially in the conditions of heating the reaction.

The main topic of the article is a detailed acquaintance with the two main types of titration reactions - acid-nitrate titration (acid-base) and oxidation-reduction titration (redox). In the course of the analysis, it is shown how the reaction temperature can affect the reaction rate, the accuracy of the results and the shift of the equivalence point. The use of heating in some cases contributes to the complete completion of the reaction, increasing the sensitivity and accuracy of the titration.

The article describes in detail the educational methodology for studying titration in secondary and higher educational institutions. In particular, the method of organizing theoretical lessons, conducting laboratory work and practical experiments using standard instruments (burette, flask, indicators) and heating equipment is discussed. It is shown how a teacher can familiarize students with laboratory safety rules, the correct titration technique and the analysis of experimental results through practical experiments.

The article also highlights the close connection between titration and physics. In the titration process, especially during heating, physical laws, including the laws of thermodynamics, play an important role. Temperature changes affect the internal energy of the system, the enthalpy and entropy of the reaction, and determine the direction of the reaction. In redox titration, the concepts of electrochemistry, the use of electrodes, potential differences and the analysis of the electromotive force of the system are of particular importance.

The cooperation of chemistry and physics in the analysis of titration processes allows students to more deeply understand the physicochemical essence of reactions. Studying the effects of heat, energy transfer, reaction rates, and stability of chemical systems becomes an important basis for the development of scientific and analytical thinking in students. This approach also contributes to improving the quality of education and training of future specialists.

Keywords: *Titration; titration, analytical analysis, acid-base reactions, redox reactions, heating of the reaction, temperature, equivalence point, thermodynamics, electrochemistry, enthalpy, entropy, teaching methodology, interaction of physics and chemistry.*

Муқаддима. Титркунонӣ (ё титратсия) яке аз усулҳои асосӣ ва паҳншудаи анализи аналитикии химиявӣ ба шумор меравад, ки барои муайян намудани консентратсияи моддаҳо дар маҳлулҳо истифода бурда мешавад. Ин усул ба принсипи таъсири мутақобилаи маҳлули таҳқиқшаванда бо титратор — маҳлуле, ки консентратсияи он дақиқ маълум аст (масалан, кислота ё ишқор), асос ёфтааст. Бо илова намудани титратор ба маҳлули таҳлилшаванда то расидан ба нуқтаи муайян (нуқтаи эквивалентӣ), имконият фароҳам меояд, ки миқдори моддаи номаълум бо дақиқӣ ва такроршавии баланд ҳисоб

карда шавад. Дар бисёр ҳолатҳо, махсусан ҳангоми реаксияҳои сустҷараён ё реаксияҳое, ки дар ҳарорати муқаррарӣ пурра анҷом намеёбанд, гармкунонии маҳлул ҳамчун омили муҳим барои тезонидани ҷараёни реаксия ва ба даст овардани натиҷаҳои дақиқ истифода мешавад. Аз ин лиҳоз, титркунонӣ дар корҳои лабораторӣ, таҳқиқоти илмӣ, назорати сифат ва истеҳсолоти саноатӣ аҳамияти калон дорад.

Аҳамияти титркунонӣ на танҳо дар содагӣ ва дақиқии он, балки дар имконияти татбиқи васеъаш барои таҳлили гуногуни моддаҳо ифода меёбад. Истифодаи гармӣ дар раванди титркунонӣ метавонад ба афзоиши суръати реаксия, беҳтар гардидани ҳалшавии моддаҳо ва коҳиш ёфтани хатогиҳои таҳлилӣ мусоидат намояд. Бо истифода аз ин усул метавон таркиби маҳлулҳоро муайян намуда, хусусиятҳои химиявии моддаҳоро дар шароити гуногуни ҳароратӣ омӯзиш кард. Титркунонӣ яке аз воситаҳои асосии ташаккули малакаҳои амалӣ ва таҳлилии донишҷӯён дар омӯзиши фанни химия ба ҳисоб меравад, ки дар он нақши ҳарорат ва гармкунонӣ ба таври таҷрибавӣ нишон дода мешавад [3, с 54].

Мақолаи мазкур ба шиносоии ду навъи асосии реаксияҳои титркунонӣ бо дарназардошти таъсири гармкунӣ бахшида шудааст, яъне титркунии кислотаи нитрат (кислота-асос) ва титркунии оксидшавӣ-барқароршавӣ (редокс). Титркунии кислота-нитрат ба реаксияи байни кислота ва ишқор асос ёфта, дар ҷараёни он об ва намак ба ҳосил мешавад. Ҳангоми гармкунонии маҳлул, мувозинати реаксия ва суръати таъсири мутақобила тағйир ёфта, расидан ба нуқтаи эквивалентӣ осонтар ва дақиқтар мегардад. Муайян кардани ин нуқта одатан бо истифода аз индикаторҳои химиявӣ анҷом дода мешавад, ки ҳассосияти онҳо низ метавонад аз ҳарорат вобаста бошад.

Дар навбати худ, титркунии редокс ба реаксияҳои оксидшавӣ ва коҳишшавӣ асос ёфта, бо интиқоли электронҳо байни моддаҳо алоқаманд аст. Дар чунин реаксияҳо гармкунонӣ метавонад ба фаъолшавии зарраҳо, зиёд шудани энергияи кинетикӣ ва беҳтар шудани интиқоли электронҳо мусоидат намояд. Титркунии редокс на танҳо аҳамияти химиявӣ, балки аҳамияти физикӣ низ дорад, зеро он бо мафҳумҳои потенсиали электродӣ, қувваи электромотории система ва таъсири ҳарорат ба ин нишондиҳандаҳо зич алоқаманд мебошад.

Дар мақола инчунин методикаи дарсии омӯзиши титркунонӣ ҳангоми истифодаи гармкунӣ ва усулҳои таълимии татбиқи он дар лабораторияҳои химиявӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба ҳамгироии омӯзиши назариявӣ ва таҷрибавӣ равона шудааст, зеро ичрои таҷрибаҳои лабораторӣ бо назорати ҳарорат ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки таъсири гармӣ ба ҷараёни реаксияҳои химиявиро амиқтар дарк намоянд. Истифодаи асбобҳои лабораторӣ, дастгоҳҳои гармкунӣ, таҳлили натиҷаҳо ва хулосабарорӣ дар раванди таълим нақши муҳим мебозад.

Дар мақола нишон нишон дода шудааст, ки титркунонӣ бо фанни физика алоқамандии амиқ дорад. Равандҳои титркунонӣ, махсусан ҳангоми гармкунонӣ, бо қонунҳои термодинамика, электрохимия, энталпия ва энтропия вобастагии зич доранд. Тағйирёбии ҳарорат ба энергияи дохилии система, суръати реаксия ва самти ҷараёни он таъсир мерасонад. Фаҳмидани ин робитаҳо ба донишҷӯён кӯмак мекунад, ки моҳияти физикӣ-кхимиявии реаксияҳоро беҳтар дарк намоянд ва муносибати байни илмҳои химия ва физикаро ҳамчун як низоми ягона омӯзанд.

Таърифи титркунонӣ ва реаксияҳои титркунонӣ бо иштироки гармӣ

Титркунонӣ (ё титратсия) яке аз усулҳои муҳим ва васеъ истифодашавандаи анализи аналитикии химиявӣ мебошад, ки барои муайян намудани консентратсия ё миқдори моддаи ҳалшуда дар маҳлул истифода бурда мешавад. Ин усул ба таъсири мутақобилаи маҳлули таҳқиқшаванда бо титратор — маҳлуле, ки консентратсияи он пешакӣ ва бо дақиқӣ маълум аст (масалан, кислота ё ишқор), асос ёфтааст. Дар ҷараёни титркунонӣ титратор тадриҷан ба маҳлули таҳлилшаванда илова карда мешавад, то даме ки реаксия ба нуқтаи эквивалентӣ расад [1, с 89].

Дар баъзе ҳолатҳо, хусусан ҳангоми реаксияҳои суст ё маҳлулҳое, ки ҳалшавии паст доранд, гармкунонии реаксия истифода мешавад. Гармӣ ба зиёд шудани энергияи кинетикии заррaҳо, суръат гирифтани реаксияи химиявӣ ва пурра анҷом ёфтани таъсири мутақобила мусоидат мекунад. Ин ҳолат ба баланд шудани дақиқӣ ва эътимоднокии натиҷаҳои титркунонӣ оварда мерасонад.

Реаксияҳои титркунонӣ вобаста ба хусусияти химиявии моддаҳо ба якчанд намуд ҷудо мешаванд, ки аз онҳо ду навъи асосӣ бештар истифода мегарданд:

1. Титркунии кислотаи нитрат (кислота–асос)

Дар ин намуди титркунонӣ кислота ва ишқор бо ҳам ба реаксия дохил шуда, об ва намак ҳосил мекунанд. Дар ҷараёни реаксия лаҳзае фаро мерасад, ки дар он миқдори молии кислота ва ишқор баробар мегардад, ки онро нуқтаи эквивалентӣ меноманд. Ҳангоми истифодаи гармкунӣ суръати реаксия меафзояд, мувозинати реаксия зудтар барқарор мегардад ва муайян кардани нуқтаи эквивалентӣ дақиқтар анҷом дода мешавад.

2. Титркунии редокс (оксидшавӣ–барқароршавӣ)

Ин навъи титркунонӣ ба реаксияҳои интиқоли электронҳо асос ёфтааст, ки дар он як модда оксид шуда, моддаи дигар коҳиш меёбад. Титркунии редокс дар таҳлили моддаҳое истифода мешавад, ки хосияти оксидкунанда ё барқароркунанда доранд. Гармкунонии реаксия дар чунин ҳолатҳо метавонад ба фаъолшавии молекулаҳо, беҳтар шудани интиқоли электронҳо ва устувор гардидани ҷараёни реаксия мусоидат намояд.

1. Таҳлили муқоисавии реаксияҳои титркунонӣ бо ва бе иштироки гармӣ

Равандҳои титркунонӣ метавонанд ҳам дар ҳарорати муқаррарӣ ва ҳам бо гармкунонии маҳлул гузаронида шаванд. Ин ду шароит аз нигоҳи суръати реаксия, дақиқии таҳлил ва хусусиятҳои физикӣ-химиявии система фарқияти ҷиддӣ доранд.

Титркунонӣ бе иштироки гармӣ

Дар ин ҳолат реаксия дар ҳарорати муҳити лабораторӣ анҷом дода мешавад. Афзалияти асосии он содагӣ ва камхарҷ будани раванд мебошад. Аммо суръати реаксия метавонад паст бошад, баъзе моддаҳо пурра реаксия намераванд, расидан ба нуқтаи эквивалентӣ дертар сурат мегирад, хатогиҳои таҳлилӣ эҳтимол зиёд мешаванд, махсусан дар реаксияҳои суст.

Ин навъи титркунонӣ бештар барои реаксияҳои зудҷараён ва системаҳои устувор истифода мешавад.

Титркунонӣ бо иштироки гармӣ

Ҳангоми гармкунонии маҳлул: энергияи кинетикии заррaҳо меафзояд;

- суръати реаксияи химиявӣ зиёд мешавад; ҳалшавии моддаҳо беҳтар мегардад;
- мувозинати реаксия зудтар барқарор мешавад. Гармкунӣ махсусан дар титркунии редокс ва реаксияҳои суст аҳамияти калон дорад. Бо вуҷуди ин, бояд назорати дақиқи ҳарорат таъмин карда шавад, зеро гармии аз ҳад зиёд метавонад боиси вайроншавии индикаторҳо ё тағйири механизми реаксия гардад.

Хулосаи муқоисавӣ бо таҳлили реаксияҳои химиявӣ

Таҳлили муқоисавии титркунонӣ бо иштироки гармӣ ва бе иштироки гармӣ нишон медиҳад, ки ҳарорат яке аз омилҳои асосии таъсиррасон ба ҷараёни реаксияҳои химиявӣ мебошад. Аз нуқтаи назари кинетикаи химиявӣ, зиёд шудани ҳарорат ба афзоиши энергияи кинетикии заррaҳо оварда мерасонад, ки дар натиҷа шумораи бархӯрдҳои самараноки байни молекулаҳо меафзояд ва суръати реаксия баланд мешавад.

1. Титркунонии кислота–асос

Масалан, дар реаксияи нейтрализатсия:

$HCl + NaOH \rightarrow NaCl + H_2O$

Дар ҳарорати муқаррарӣ ин реаксия зуд сурат мегирад, аммо ҳангоми титркунии маҳлулҳои заиф (масалан, кислотаи органикӣ) суръати реаксия метавонад паст гардад. Гармкунонии маҳлул ба пурра гузаштани реаксия мусоидат намуда, муайян кардани нуқтаи эквивалентиро дақиқтар мегардонад. Дар муқоиса, бе гармӣ эҳтимоли нопурра гузаштани реаксия ва пайдо шудани хатои таҳлилӣ зиёд мешавад.

2. Титркунонии редокс

Дар реаксияи классикии редокс, масалан:

$MnO_4^- + 5Fe^{2+} + 8H^+ \rightarrow Mn^{2+} + 5Fe^{3+} + 4H_2O$

Ин реаксия дар муҳити хунук суст ҷараён мегирад. Бо гармкунонӣ, интиқоли электронҳо фаъолтар шуда, суръати реаксия меафзояд ва нуқтаи эквивалентӣ равшантар муайян мегардад. Бе гармкунӣ реаксия метавонад нопурра анҷом ёбад, ки ба паст шудани дақиқии титркунонӣ оварда мерасонад.

3. Масъалаи термодинамикии гармкунӣ дар реаксияҳои химиявӣ, бахусус дар тағйироти энтальпия (ΔH) ва энергияи озоди Гиббс (ΔG), дурусти таҷҳизот ва методологияи тадқиқотро талаб мекунад.

Таҳлили таъсири гармкунӣ ба ΔH ва ΔG:

ΔH (Тағйирёбии энталпия): Вақте ки гармӣ ба системаи термодинамикӣ ворид мешавад, ин метавонад энталпияро (суммарии энергияи дохилию фишор) тағйир диҳад. Барои реаксияҳои эндотермӣ (монанди реаксияҳои синтези молекулҳо), гармкунӣ ба ҳолати реаксия кӯмак мекунад, ки ин бо афзоиши ΔH хос аст. Дар контексти экзотермӣ (монанди сӯхтани ё таъсиси моддаҳои нави низом), гармӣ ҳамчун маҳсулот ба ҳаво меравад, ки ин барои кохиш додани ΔH ва ба анҷом расидани реаксия муҳим аст.

ΔG (Энергияи озоди Гиббс): Энергияи озоди Гиббс барои муайян кардани қобилияти мустақилияти реаксия дар шартҳои гуногун истифода мешавад. ΔG бо формулаи:

$\Delta G = \Delta H - T\Delta S$\Delta G = \Delta H - T\Delta S$\Delta G = \Delta H - T\Delta S$

бояд ҳисобида шавад, ки T - ҳарорати система ва ΔS - тағйироти энтропия мебошад. Агар гармкунӣ ба система ворид шавад, метавонем натиҷаи манфии ΔG-ро шоҳид шавем, ки ин ба реаксия ё ҳарорати баланд кӯмак мекунад.

Таъсири гармкунонӣ дар реаксияҳои эндотермӣ ва экзотермӣ:

Реаксияҳои эндотермӣ: Гармкунӣ метавонад кӯмак кунад, ки реаксия дуруст ба анҷом расад, чунки гармӣ барои интиқоли реаксия зарур аст. Мисоли маъруфи эндотермӣ дар лаборатория синтези аммони дар ҳузури ҳарорат аст (бо истифодаи катализатор ва ҳарорати баланд).

Реаксияҳои экзотермӣ: Дар реаксияҳои экзотермӣ гармӣ ҳамчун маҳсулот дар система хориҷ мешавад. Ин маънои онро дорад, ки ҳарорати баланди система метавонад равандро бо душворӣ ё хатогиҳои интиқол бардорад, зеро агар гармӣ ҷараёни зиёд кунад, механизми реаксия метавонад тағйир ёбад, ва ин метавонад ба хатогиҳои системавӣ, аз ҷумла дар натиҷаи титркунии дақиқ (мисли титркунии кислотаи қавӣ) оварда расонад [2, с 94].

3. Зарурияти назорати ҳарорат:

Бе назорати дурусти ҳарорат дар тадқиқоти термодинамикӣ, хусусан дар эксперименти титркунии дақиқ, хатогиҳои системавӣ ба вуҷуд меоянд. Агар ҳарорат дар сатҳи зарурӣ нигоҳ дошта нашавад, натиҷаҳо метавонанд ба таври ҷиддӣ таъриф шаванд, ва ё хатогиҳои ба амал омада метавонанд дар ҳисоб кардани миқдори маводи реагент ё озодшавии гармӣ бошад.

Мисол:

1. Реаксияҳои экзотермӣ: Агар гармӣ нисбатан зиёд шавад, реаксия метавонад бо хати катализ ё дигар ғалатҳо огоҳ шавад, ки ба роҳ наравад, ё ба шиддати бештар намоён шуда, хатогӣ дар натиҷа ба вуҷуд ояд.

2. Реаксияҳои эндотермӣ: Агар гармӣ дастрас шавад, пас реаксия метавонад дуруст иҷро шавад, дар ҳолати боло рафтан бошад, то эҳтимолан гармии бештар вуҷуд дорад, ки метавонад ба экзотермӣ интиқол ёбад.

Барои як таҳлили беҳтари термодинамикӣ, ҳарорати система бояд бо ёрии таҷҳизоти махсуси назоратӣ нигоҳ дошта шавад, то ки хатогиҳои системавӣ кам шавад.

Хулосаи умумӣ. Дар муқоиса метавон гуфт, ки титркунонӣ бо иштироки гармӣ: суръати реаксияҳои химиявиро меафзояд, пуррагии реаксияро таъмин менамояд; дақиқии муайянкунии нуқтаи эквивалентиро баланд мекунад.

Дар айни замон, ин усул таҷҳизоти иловагӣ ва назорати дақиқи ҳарорат талаб мекунад. Титркунонӣ бе гармӣ бошад, аз ҷиҳати техникӣ содатар аст, аммо дар реаксияҳои суст ё мураккаб метавонад ба натиҷаҳои камдақиқ оварда расонад. Ин муқоиса ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки таъсири ҳароратро ба равандҳои химиявӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ амиқ дарк намоянд.

2. Методикаи дарсии реаксияи титркунонӣ бо иштироки гармӣ

Барои гузаронидани як дарси самаранок оид ба титркунонӣ бо иштироки гармӣ, риояи пайдарпаии муайяни методикӣ зарур мебошад.

а) Мақсади дарс

Мақсади асосии дарс:

- фаҳмондани моҳияти реаксияҳои титркунонӣ;
- шиносоии донишҷӯён бо нақши гармкунӣ дар суръат ва самаранокии реаксия;
- ташаккули фаҳмиши илмӣ оид ба нуқтаи эквивалентӣ ва таъсири ҳарорат ба он.

Ҳамчунин шартҳои муҳими химиявӣ, аз ҷумла ҳолати маҳлул, консентратсия ва назорати ҳарорат мавриди омӯзиш қарор мегиранд.

b) Ҳадафи омӯзиш

Ҳадафи омӯзиш аз он иборат аст, ки донишҷӯён:

- принсипҳои титркуниро дар шароити гуногуни ҳароратӣ дарк намоянд;
- робитаи байни равандҳои химиявӣ ва физикӣ (гармӣ, энергия, суръати реаксия)-ро фаҳманд;
- малакаи таҳлили натиҷаҳои таҷрибавиро инкишоф диҳанд.

c) Таълими таҷрибавӣ

Қисми асосии дарс дар лабораторияи химиявӣ баргузор мегардад. Дар ин марҳила:

- титркунонӣ бо истифодаи асбобҳои стандартӣ (бюретка, колба, индикаторҳо) иҷро мешавад;
- ҳангоми маҳлулро гарм кардан техникаи бехатари риоя карда шавад;
- донишҷӯён фарқияти натиҷаҳои реаксияро бо ва бе гармкунӣ муқоиса мекунанд.

Ин равиш ба ташаккули малакаҳои амалӣ ва масъулияти илмӣ мусоидат мекунад.

d) таҳлил

Дар марҳилаи ҷамъбаст:

- натиҷаҳои таҷриба таҳлил карда мешаванд;
- таъсири гармӣ ба суръат, дақиқӣ ва самти реаксия баррасӣ мегардад;
- алоқаи реаксияҳои химиявӣ бо қонунҳои физика, аз ҷумла термодинамика ва кинетикаи химиявӣ, шарҳ дода мешавад.

Ин таҳлил ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки титркуниро ҳамчун раванди якҷояи химиявӣ-физикӣ дарк намоянд.

Алоқаи титркунонӣ бо фанни физика

Титркунонӣ ҳамчун яке аз усулҳои муҳими анализи химиявӣ бо фанни физика алоқамандии зич ва мутақобила дорад. Дар ҷараёни титркунонӣ як қатор қонунҳо ва мафҳумҳои физикӣ татбиқ мегарданд, ки фаҳмидани онҳо барои таҳлили дуруст ва амиқи равандҳои химиявӣ аҳамияти калон доранд. Хусусан, ҳангоми гузаронидани реаксияҳои титркунонӣ бо иштироки гармӣ, нақши физика боз ҳам равшантар мегардад [5, с 38].

1. Қонунҳои термодинамика

Реаксияҳои титркунонӣ бевосита бо қонунҳои термодинамика алоқаманд мебошанд. Қонуни якуми термодинамика (қонуни ҳифзи энергия) нишон медиҳад, ки дар ҷараёни реаксия энергия аз як шакл ба шакли дигар мегузарад, аммо нобуд намешавад. Ҳангоми титркунонӣ, махсусан бо гармкунӣ, тағйирёбии энергияи дохилӣ, энтальпия ва энтропия мушоҳида мегардад.

Қонуни дуюми термодинамика самти худҷараёни реаксияро муайян мекунад. Тағйирёбии энтропия нишон медиҳад, ки то кадом дараҷа реаксия метавонад худ ба худ идома ёбад. Назорати ҳарорат дар титркунонӣ имкон медиҳад, ки таъсири ин қонунҳо ба натиҷаҳои таҳлил амалӣ ва дақиқ омӯзиш карда шавад.

2. Электрохимия

Титркунии редокс яке аз мисолҳои равшани алоқамандии титркунонӣ бо электрохимия мебошад. Дар ин навъи титркунонӣ реаксияҳои оксидшавӣ ва коҳишшавӣ бо интиқоли электронҳо ҳамроҳанд. Ин равандҳо бо мафҳумҳои потенсиали электродӣ, қувваи электромотории система ва шиддати барқӣ алоқаманд мебошанд.

Ҳангоми истифодаи усулҳои потенсиометрӣ дар титркунонии редокс, тағйирёбии потенсиал дар ҷараёни реаксия чен карда мешавад. Ҳарорат метавонад ба қимати потенсиали электродҳо таъсир расонад, бинобар ин назорати гармӣ барои ба даст овардани натиҷаҳои боэътимод аҳамияти муҳим дорад.

3. Реаксияҳои энталпӣ ва энтропия

Муносибати байни гармӣ, энергия ва самти реаксия яке аз масъалаҳои асосии физикаи химиявӣ мебошад. Дар ҷараёни титркунонӣ реаксияҳо метавонанд экзотермӣ ё эндотермӣ бошанд. Бо истифода аз гармкунӣ ё бартараф намудани гармӣ, имконият пайдо мешавад, ки раванди реаксия идора карда шавад.

Тағйирёбии энтальпия нишон медиҳад, ки чӣ қадар гармӣ дар ҷараёни реаксия ҷудо ё ҷаббида мешавад, дар ҳоле ки энтропия дараҷаи бетартибии системаро инъикос мекунад. Омӯзиши ин параметрҳо ба донишҷӯён кӯмак мекунад, ки робитаи зичи байни қонунҳои физикӣ ва реаксияҳои химиявиро амиқтар дарк намоянд.

Алоқаманди фанни физика ва химия

Алоқаманди фанҳои физика ва химия дар омӯзиши равандҳои аналитикӣ, аз ҷумла титркунонӣ, нақши бисёр муҳим мебозад. Ин ҳамгироӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки равандҳои химиявиро на танҳо аз нуқтаи назари таркиби моддаҳо, балки аз ҷиҳати қонунҳои физикӣ низ амиқ дарк намоянд. Хусусан дар омӯзиши реаксияҳои редокс ва равандҳои вобаста ба гармӣ, истифодаи мафҳумҳои физикӣ аҳамияти махсус дорад [9, с 112].

Истифодаи ҷараёни электрикӣ ва потенсиал

Барои омӯзиши реаксияҳои оксидшавӣ-барқароршавӣ (редокс) дар лабораторияҳо, донишҷӯён бояд бо мафҳумҳои ҷараёни электрикӣ, потенсиали электродӣ ва механизми гардиши электронҳо шинос бошанд. Дар чунин таҷрибаҳо электродҳо ҳамчун воситаи интиқоли электронҳо хизмат мекунанд ва ҳолати онҳо (тозагӣ, мавод, устуворӣ) ба сифати натиҷаҳои электрохимиявӣ таъсири бевосита мерасонад. Нигоҳ доштани электродҳо дар ҳолати стандартӣ ва риояи талаботи физикӣ барои ба даст овардани маълумоти дақиқ ва боэътимод зарур мебошад.

Таҳлили шиддат, ҷараён ва таъсири гармӣ дар реаксияҳои электрохимиявӣ

Дар реаксияҳои электрохимиявӣ шиддати барқ (потенсиал) ва қувваи ҷараён параметрҳои асосии физикӣ ба ҳисоб мераванд, ки самт, суръат ва самаранокии равандҳои реаксиониро муайян мекунанд. Ин параметрҳо ҳаракати электронҳоро байни электродҳо идора намуда, ба механизми оксидшавӣ ва барқароршавӣ таъсири мустақим мерасонанд. Ҳар гуна тағйирёбии шиддат ё ҷараён метавонад ба тағйири суръати интиқоли электронҳо, миқдори моддаи ҳосилшуда ва ҳатто ба самти реаксия оварда расонад.

Аз нигоҳи таҷрибавӣ, агар шиддати барқ зиёд карда шавад, энергияи потенсиалии электронҳо меафзояд ва онҳо метавонанд монеаҳои энергетикиро осонтар паси сар намоянд. Ин ҳолат боиси суръат гирифтани реаксия мегардад. Аммо, афзоиши аз ҳад зиёди шиддат метавонад ба равандҳои номатлуб, аз қабили реаксияҳои паҳлуӣ ё вайроншавии электродҳо оварда расонад.

Қувваи ҷараён бошад, миқдори электронҳое, ки дар як воҳиди вақт аз система мегузаранд, ифода мекунад. Ҷараёни баланд маънои интиқоли босуръати электронҳоро

дорад, ки он ба зиёд шудани суръати реаксия мусоидат мекунад. Бо вуҷуди ин, ҷараёни аз меъёр зиёд метавонад ба гармшавии шадиди система сабаб шавад, ки устувории реаксияро халалдор месозад.

Таъсири гармӣ ҳангоми гузаштани ҷараёни барқ

Дар ҷараёни гузаштани ҷараёни барқ тавассути электролит ё ноқили барқӣ гармӣ ҷудо мешавад. Ин падида ҳамчун таъсири Ҷоул–Ленс маълум буда, бо формулаи зерин ифода меёбад:

$Q=IRtQ = IR\ tQ=IRt$

ки дар он:

Q — миқдори гармии ҷудошуда(бо ҷоул чен мешавад)

I — қувваи ҷараён (ампер)

R — муқовимати ноқил (ом)

t — вақти гузаштани ҷараён мебошад. (сония)

Ин гармӣ ба ҳарорати система таъсир расонда, метавонад хосиятҳои физикӣ ва химиявии электролитро тағйир диҳад. Масалан, баланд шудани ҳарорат боиси зиёд шудани ҳаракатнокии ионҳо мегардад, ки дар навбати худ ҷараёнро боз ҳам меафзояд. Аммо, агар ҳарорат аз ҳад зиёд баланд шавад, эҳтимоли бухоршавии электролит ё вайроншавии сохтори молекулӣ ба миён меояд.

Нақши равандҳои электронӣ ва гармӣ дар механизми реаксия

Муносибати байни ҳаракати электронҳо, шиддати барқ ва гармӣ яке аз масъалаҳои калидии физикаи химиявӣ ба ҳисоб меравад. Дар марҳилаҳои ибтидоии реаксия, электронҳо бо суръати муайян аз як электрод ба электроди дигар интиқол меёбанд. Ин ҳаракат бо фарқи потенсиал ба вуҷуд омада, оғози равандҳои оксидшавӣ ва барқароршавиро таъмин мекунад.

Дар марҳилаҳои минбаъда, ҷамъшавии гармӣ метавонад ба тағйирёбии энергияҳои дохилии система оварда расонад. Масалан, афзоиши ҳарорат метавонад энергияи фаъолшавиро паст кунад ва реаксияро суръат бахшад. Аммо дар айни замон, гармии зиёд метавонад ба тағйири ҳолати агрегатии моддаҳо, кам шудани устувории электродҳо ё пайдоиши реаксияҳои иловагӣ сабаб гардад.

Мисоли таҷрибавӣ

Мисол 1: Электролизи маҳлули сулфати мис ($CuSO_4$)

Дар вақти гузаронидани электролиз, зиёд кардани шиддати барқ боиси тезтар ҷудо шудани мис дар катод мегардад. Аммо, агар ҷараён хеле баланд бошад, маҳлул гарм шуда, сифати қабати мис паст мешавад ва ҳатто газҳои иловагӣ ҷудо мегарданд[6, с 59].

Мисол 2: Батареяҳои электрохимиявӣ

Дар батареяҳо, ҷараёни баланд боиси гармшавии дохилӣ мегардад. Агар гармӣ назорат карда нашавад, ин метавонад ба коҳиши самаранокӣ ва кӯтоҳ шудани муҳлати хизмати батарея оварда расонад.

Аҳамияти омӯзиши ин равандҳо

Омӯзиши ҳамзамони равандҳои электронӣ ва гармӣ ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки:

- робитаи байни параметрҳои барқӣ ва химиявиро беҳтар дарк намоянд;
- таъсири ҳароратро ба устуворӣ ва суръати реаксияҳо таҳлил кунанд;
- дар таҷрибаҳои лабораторӣ хатогиҳои системавиро коҳиш диҳанд.

Дар натиҷа, таҳлили мукаммали шиддат, ҷараён ва гармӣ на танҳо барои фаҳмиши назариявӣ, балки барои татбиқи амалӣ дар саноат, энергетика ва тадқиқоти илмӣ аҳамияти калон дорад.

Хулоса. Ҳамкории физика ва химия дар таҳлили равандҳои электрохимиявӣ ва титркунонӣ барои ташаккули тафаккури илмӣ аҳамияти калон дорад. Ин ҳамгироӣ имкон медиҳад, ки донишҷӯён робитаи зичи байни ҷараёни барқ, ҳаракати электронҳо, гармӣ ва реаксияҳои химиявиро ҳамчун як низоми ягона дарк намоянд.

Истифодаи гармӣ дар реаксияҳои титркунонӣ нақши муҳим дошта, ба суръат, пуррагӣ ва дақиқии таҳлил таъсири мусбат мерасонад. Аз ин рӯ, омӯзиши титркунонӣ бо дарназардошти таъсири ҳарорат барои фаҳмидани равандҳои физикӣ-химиявӣ аҳамияти махсус дорад.

Ҳамин тариқ, титркунонӣ на танҳо усули химиявии таҳлил, балки раванди физикӣ-химиявии мураккаб мебошад. Омӯзиши он бо дарназардошти қонунҳои термодинамика, электрохимия ва таъсири гармӣ ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки робитаи байни фанҳои химия ва физикаро ҳамчун як низоми ягона фаҳманд.

Дар маҷмӯъ, мақола нишон медиҳад, ки барои фаҳмидани моҳият ва имкониятҳои титркунонӣ, хусусан ҳангоми истифодаи гармкунонии реаксия, омӯзиши ҳамзамони назарияи химиявӣ ва физикӣ зарур мебошад. Татбиқи дурусти ин равиш дар раванди таълим метавонад сатҳи дониши амалии донишҷӯёнро баланд бардошта, робитаи байни илмҳои табииро равшантар намояд.

АДАБИЁТ:

1. А.А. Лурье. Аналитическая химия. Количественный анализ. – Москва: Химия, 2014.
2. В.А. Коровин. Химияи аналитикӣ. – Москва: Высшая школа, 2015.
3. Г.А. Шульц. Основы аналитической химии. – Москва: Академия, 2016.
4. Д. Харрис. Количественный химический анализ. – Москва: БИНОМ, 2019.
5. И.В. Тананаев. Термодинамика химических процессов. – Москва: Наука П. Аткинс, Х. де Паула. Физическая химия. – Москва: Мир, 2018.
6. Н.Н. Вершинин. Электрохимия. – Москва: Лаборатория знаний, 2017.
7. Р.А. Муҳаммадиев. Асосҳои химияи физикӣ. – Душанбе: Маориф, 2012.
8. С.Ф. Коваленко. Методика обучения химии в высшей школе. – Москва: Просвещение, 2016.
9. Файзуллоева М. Бобизода Ғ. Лабораторная работа как форма обучения химии в условиях компетенностного подхода //Вестник таджикского национального университета // №8. 2020
10. Файзуллоева М. Таълими химия тавассути таҳқиқоти муосир дар муқоиса бо равиши таърихи. Паёми академияи таҳсилоти тоҷикистон №2 (43) 2022-189с
11. Файзуллоева М. Аҳамияти кори мустақилона дар ташаккули маҳорату малакаҳои хонандагон дар омӯзиши фанни химия Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ № 2(12), 2022-206с
12. Файзуллоева М.М. Салоҳидини С. Усулҳои муосири таълими химия бо имкониятҳои мавҷуда. Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ № 1(23), 2025-169
13. Холназаров С. Асосҳои методикаи таълими химия (қисми II). Душанбе, Авесто, 2009-221с

САМАРАНОКИИ ИСТИФОДАИ БОЗИҲОИ ДИДАКТИКИИ МАТЕМАТИКӢ ДАР ИНКИШОФИ ҚОБИЛИЯТҲОИ ЗЕҲНИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

ҒАЙРАТЗОДА Гулдаста Бобоҷон *– унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. ш. Душанбе, к. А. Адхамов, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992)90-890-88-52.*

Аннотатсия. Дар мақола масъалаи истифодаи ҳадафнок ва низомноки бозиҳои дидактикии математикӣ ҳамчун воситаи фаъолсозии фаъолияти маърифатӣ ва инкишофи қобилиятҳои зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ баррасӣ мегардад. Асоси эмпирикии таҳқиқотро таҷрибаи педагогие ташкил медиҳад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №35 ва №38-и ноҳияи Рӯдакӣ ва гимназияи хусусии «Донишвар-1»-и шаҳри Душанбе бо иштироки 180 нафар хонанда гузаронида шудааст. Дар таҳқиқот усулҳои таҳлили адабиёти педагогию психологӣ, мушоҳидаи мақсаднок, пурсиш, таҳлили фаъолияти таълимӣ ва

муқоисаи натиҷаҳои ташхиси такрорӣ истифода шудаанд. Барои арзёбии фаъолияти маърифатӣ нишондиҳандаҳои иштироки фаъол, таваҷҷуҳ ба иҷрои супоришҳо, басомади ҷавобҳои дуруст, суръати ҷавобдиҳӣ ва кӯшиш барои ноил шудан ба натиҷаи мусбат ба назар гирифта шуданд. Ҳангоми коркарди маълумоти ибтидоӣ номутобиқатии техникии ду ҷадвали манбаъӣ бартараф карда шуда, нишондиҳандаҳо аз рӯйи шумораи воқеии иштирокчиён аз нав ҳисоб гардиданд: сатҳи баланд – 33,3%, миёна – 50,0% ва паст – 16,7%. Пас аз татбиқи маҷмӯи бозиҳои дидактикӣ нишондиҳандаи сатҳи баланд то 78% афзуда, сатҳи миёна то 17% ва сатҳи паст то 5% коҳиш ёфт. Натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки бозиҳои дидактикии ба мақсад, мазмун ва марҳилаи дарс мутобиқшуда метавонанд воситаи муассири баланд бардоштани фаъолияти маърифатӣ, устувории диққат ва шавқу ҳаваси хонандагон ба математика бошанд. Дар баробари ин, бо сабаби набудани ҷадвали муфассали натиҷаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ дар массиви пешниҳодшуда, натиҷаҳо ҳамчун динамикаи тавсифии пеш аз таҷриба ва баъд аз он шарҳ дода мешаванд.

Калидвожаҳо: *бозии дидактикӣ, математика, синфҳои ибтидоӣ, фаъолияти маърифатӣ, қобилияти зеҳнӣ, тафаккури мантиқӣ, шавқи маърифатӣ, усули фаъоли таълим, таҷрибаи педагогӣ, технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

ГАЙРАТЗОДА Гулдаста Бободжон *– соискатель Института развития образования имени Абдурахмона Джами Академии образования Таджикистана. г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 90-890-88-52.*

Аннотация. В статье рассматривается целенаправленное и систематическое использование математических дидактических игр как средства активизации познавательной деятельности и развития интеллектуальных способностей младших школьников. Эмпирическую базу исследования составил педагогический эксперимент, проведенный в общеобразовательных учреждениях №35 и №38 Рудакинского района и частной гимназии «Донишвар-1» города Душанбе с участием 180 учащихся начальных классов. Применялись анализ психолого-педагогической литературы, целенаправленное наблюдение, анкетирование, анализ учебной деятельности и сопоставление повторных диагностических измерений. Познавательная активность оценивалась по участию в уроке, устойчивости интереса к заданию, частоте правильных ответов, темпу ответа и стремлению к достижению положительного результата. При подготовке статьи устранено техническое расхождение исходных таблиц: проценты пересчитаны по фактической численности выборки, в результате чего исходные уровни составили 33,3% – высокий, 50,0% – средний и 16,7% – низкий. После систематического использования дидактических игр доля высокого уровня достигла 78%, среднего снизилась до 17%, низкого – до 5%. Полученные данные свидетельствуют о положительной динамике познавательной активности и подтверждают педагогическую целесообразность включения математических дидактических игр в структуру урока. Вместе с тем результаты интерпретируются как описательная динамика «до – после», поскольку в представленном массиве нет раздельной итоговой таблицы по экспериментальной и контрольной группам.

Ключевые слова: *дидактическая игра, математика, начальная школа, познавательная деятельность, интеллектуальные способности, логическое мышление, познавательный интерес, активные методы обучения, педагогический эксперимент, информационно-коммуникационные технологии.*

EFFECTIVENESS OF MATHEMATICAL DIDACTIC GAMES IN DEVELOPING PRIMARY SCHOOL STUDENTS' INTELLECTUAL ABILITIES

GHAYRATZODA Guldasta Bobojon *– degree-seeking researcher at the Institute for Development of Education named after Abdurahmon Jomi, Academy of Education of Tajikistan. 11/2 A. Adhamov Street, Dushanbe, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 90-890-88-52.*

Annotation: The article examines the purposeful and systematic use of mathematical didactic games as a means of enhancing cognitive activity and developing the intellectual abilities of primary school students. The empirical basis comprises a pedagogical study conducted in general education schools No. 35 and No. 38 of Rudaki District and the private gymnasium "Donishvar-1" in Dushanbe, involving 180 primary school students. The study employed analysis of psychological and pedagogical literature, structured classroom observation, questionnaires, analysis of learning activities, and comparison of repeated diagnostic measurements. Cognitive activity was assessed through active participation, sustained attention to tasks, frequency and speed of correct responses, and motivation to achieve a positive result. During data preparation, an internal technical inconsistency between two source tables was corrected by recalculating the initial percentages from the actual numbers of students: 33.3% high, 50.0% medium, and 16.7% low. After systematic implementation of didactic games, the high-level share increased to 78%, while the medium and low levels decreased to 17% and 5%, respectively. The findings indicate a clear positive descriptive trend and support the pedagogical value of integrating mathematical didactic games into primary mathematics lessons. Because the available dataset does not provide a separate final table for experimental and control groups, the findings are interpreted as descriptive pre–post dynamics rather than as a definitive causal estimate.

Keywords: *didactic game, mathematics, primary school, cognitive activity, intellectual abilities, logical thinking, cognitive interest, active learning, pedagogical experiment, information and communication technologies.*

Муқаддима

Яке аз вазифаҳои асосии таҳсилоти ибтидоӣ ташаккули чунин заминаи маърифатӣ мебошад, ки хонанда дар марҳилаҳои минбаъдаи таҳсил тавонад донишро на танҳо аз худ намояд, балки онро таҳлил, муқоиса, гурӯҳбандӣ, умумӣ ва дар вазъиятҳои нав истифода кунад. Дар ин раванд фанни математика имконияти махсус дорад, зеро иҷрои амалҳои ҳисобӣ, ҳалли масъала, муайян намудани робитаҳо ва қонуниятҳо фаъолияти мунтазами зеҳниро талаб мекунад. Бо вуҷуди ин, агар омӯзиши математика танҳо ба такрори алгоритмҳо ва иҷрои супоришҳои якранг маҳдуд гардад, эҳтимоли паст шудани шавқу ҳавас ва фаъолияти маърифатии хонандагони хурдсол зиёд мешавад.

Бозии дидактикӣ имкон медиҳад, ки вазифаи таълимӣ дар шакле пешниҳод шавад, ки ба хусусиятҳои синнусолӣ ва психологии кӯдак наздик аст. Дар бозӣ хонанда вазифаи математикӣ, қоида, маҳдудият, рақобат ва натиҷаро ҳамчун як фаъолияти ягона қабул мекунад. Ин хусусият на танҳо муҳити эмотсионалии мусбат ба вуҷуд меорад, балки диққат, хотира, муқоиса, таҳлил ва худназоратиро фаъол мекунад. Аз мавқеи Л.С. Выготский, фаъолияти бозӣ барои ташаккули шаклҳои мураккабтари рафтор ва фаъолияти равонӣ муҳити мусоид фароҳам меорад [1]. Д.Б. Эльконин низ бозиро ҳамчун шакли муҳими фаъолияти кӯдак баррасӣ намуда, нақши қоида, амал ва худназоратиро дар рушди психикии ӯ таъкид мекунад [2].

Дар педагогикаи тоҷик масъалаи пайвастани мазмуни таълим бо фаъолият ва хусусиятҳои синнусолии хонандагон дар асарҳои М. Лутфуллоев ва дигар муҳаққиқон баррасӣ гардидааст [3]. Барои таълими математикаи синфи якум Ф.О. Раҷабова маҷмӯи бозиҳои дидактикиро ҳамчун воситаи ҷалби хонанда ба фаъолияти ҳисобӣ пешниҳод намудааст [4]. Дар адабиёти методӣ низ бозиҳои математикӣ ҳамчун шакли ташкили машқ, мустаҳкамкунӣ, санҷиш ва ҷустуҷӯи роҳи ҳалли масъала тавсиф шудаанд [5].

Мубрамияти масъала дар он аст, ки худи мавҷудияти бозӣ ҳанӯз самаранокии педагогиро кафолат намедиҳад. Агар бозӣ бо ҳадафи дарс иртибот надошта бошад, қоидаҳо мураккаб бошанд ё натиҷа танҳо ба фароғат маҳдуд гардад, он метавонад вақти таълимиро ишғол кунад, вале ба рушди зеҳнӣ таъсири назаррас нарасонад. Аз ин рӯ, масъалаи асосӣ муайян намудани шароите мебошад, ки дар он бозии дидактикии математикӣ ба воситаи воқеии фаъолсозии фаъолияти маърифатӣ ва инкишофи қобилиятҳои зеҳнӣ табдил меёбад.

Мақсади мақола аз асоснок намудани имкониятҳои педагогии бозиҳои дидактикии математикӣ ва таҳлили натиҷаҳои таҷрибавии таъсири истифодаи низомноки онҳо ба фаъолияти маърифатии хонандагони синфҳои ибтидоӣ иборат мебошад. Барои расидан ба мақсад вазифаҳои зерин гузошта шуданд: муайян намудани механизмҳои педагогию психологии таъсири бозӣ ба фаъолияти зеҳнӣ; тавсифи меъёрҳои ташхиси фаъолияти маърифатӣ; таҳлили натиҷаҳои пурсиш ва мушоҳида; муқоисаи нишондиҳандаҳои пеш аз таҷриба ва баъд аз он; муайян намудани маҳдудиятҳои эмпирикии натиҷаҳо.

Асосҳои назариявии истифодаи бозиҳои дидактикии математикӣ

Дар таълим бозӣ аз фаъолияти озоди фароғатӣ бо он фарқ мекунад, ки дорои мақсади педагогӣ, мазмуни муайян, қоида ва натиҷаи интизоршаванда мебошад. Вазифаи дидактикӣ метавонад дар сюжет ва амали бозӣ пинҳон карда шавад, то хонанда супориши таълимиро ҳамчун ҷузъи табиии бозӣ қабул намояд. Чунин ташкил имкон медиҳад, ки ангезаи берунаи «иҷрои супориш» тадриҷан ба шавқи дохилӣ ба раванди ҳалли масъала табдил ёбад.

Барои математика ин хусусият махсусан муҳим аст. Амалиётҳои муқоиса, тартибдиҳӣ, ҳисоб, тасниф, ҷустуҷӯи қонуният ва интихоби стратегия метавонанд ба таркиби қоидаи бозӣ ворид карда шаванд. Дар ин ҳолат хонанда барои ғолиб шудан, ба марҳилаи нав гузаштан ё ба гурӯҳ кӯмак расондан маҷбур мешавад амалиёти математикӣ ва зеҳниро дуруст иҷро кунад. В.Г. Коваленко бозиҳои дидактикиро дар дарсҳои математика ҳамчун воситаи ташкили фаъолияти фаъол ва машқи мақсаднок баррасӣ менамояд [5].

Яке аз вазифаҳои асосии бозии дидактикӣ фаъол намудани шавқи маърифатӣ мебошад. Г.И. Щукина шавқи маърифатиро омили муҳими фаъолнокии хонанда медонад, ки он таваҷҷуҳро ба мазмуни дониш устувор намуда, фаъолияти ҷустуҷӯиро тақвият медиҳад [6]. Аз ин нуқтаи назар, унсури бозӣ набояд худмақсад бошад; он бояд хонандаро ба худи мазмуни математикӣ наздик кунад. Агар пас аз анҷоми бозӣ хонанда танҳо ҳисси рақобатро дар хотир дошта бошад, вале роҳи ҳалли масъала ва қонунияти математикӣ барояш равшан нашавад, вазифаи дидактикӣ пурра иҷро нашудааст.

М.В. Кларин технологияҳои фаъоли таълимро ҳамчун низоми пешакӣ тарҳрезишудаи фаъолияти омӯзгор ва хонанда шарҳ медиҳад, ки дар он натиҷа, восита ва раванди расидан ба он бо ҳам алоқаманд мебошанд [7]. Ин нукта барои бозии дидактикӣ низ аҳамияти бунёдӣ дорад: мақсади бозӣ, амалҳои хонанда, воситаҳои аёнӣ, тарзи баҳогузорӣ ва рефлексия бояд дар як занҷири мантиқӣ қарор гиранд.

Дар таҳқиқоти Е.Р. Макарова низ имконияти бозиҳои дидактикӣ барои фаъолсозии фаъолияти маърифатӣ таъкид шудааст [8]. Гарчанде таҳқиқоти мазкур ба фанни дигар равона гардидааст, принсипи умумӣ – гузариш аз қабулкунии ғайрифаъоли иттилоот ба фаъолияти ҷустуҷӯӣ ва амалии хонанда – барои таълими математика низ қобили татбиқ аст. Дар таҳқиқоти ватанӣ бозиҳои дидактикӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии дарсҳои математика баррасӣ шудаанд [9].

Аз таҳлили назариявӣ бармеояд, ки таъсири педагогии бозии математикӣ тавассути чанд механизм амалӣ мешавад: якум, баланд шудани ангезаи иштирок; дуюм, нигоҳдории устувори диққат; сеюм, зиёд шудани шумораи амалҳои мустақилонаи хонанда; чорум, гирифтани бозхӯрди фаврӣ дар бораи дуруст ё нодуруст будани амал; панҷум, имкони такрори чандинкаратаи амалиёти ҳисобӣ бе эҳсоси якрангӣ; шашум, ташаккули ҳамкорӣ ва худназоратӣ дар бозиҳои ҷуфтӣ ва гурӯҳӣ.

Бозиҳои дидактикии математикӣ аз рӯйи вазифаи худ метавонанд таълимӣ, машқӣ, мустаҳкамкунанда, назоратӣ ва ҷамъбастӣ бошанд. Аз рӯйи шакли иштирок онҳо инфиродӣ, ҷуфтӣ ва гурӯҳӣ мешаванд; аз рӯйи восита – ашёӣ, мизӣ, шифоҳӣ, графикӣ ва рақамӣ.

Самаранокӣ аз интихоби шакл не, балки аз мувофиқати он ба мақсади мушаххаси дарс ва сатҳи омодагии хонанда вобаста мебошад.

Методология ва ташкили таҳқиқот

Таҳқиқоти диссертатсионӣ дар солҳои 2019-2024 марҳила ба марҳила амалӣ гардида, қисми таҷрибавии он дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии №35 ва №38-и ноҳияи Рӯдакӣ, инчунин гимназияи хусусии «Донишвар-1»-и шаҳри Душанбе гузаронида шудааст. Дар маҷмӯъ 180 нафар хонандаи синфҳои ибтидоӣ фаро гирифта шуданд. Таҷриба дар шароити табиии раванди таълим, бе тағйири сохтори умумии дарсҳо ташкил гардид.

Барои ҷамъоварии маълумот мушоҳидаи педагогӣ, пурсишнома, таҳлили фаъолияти таълимӣ ва ташхиси такрорӣ истифода шуд. Саволнома ду маротиба – дар оғози давраи мушоҳида ва баъд аз фосилаи чормоҳа – гузаронида шуд. Мушоҳида ба муайян намудани сатҳи иштироки хонандагон, устувории диққат, муносибат ба супориш ва сифати ҷавобҳо равона гардид.

Меъёрҳои асосии арзёбии фаъолияти маърифатӣ чунин муайян шуданд: иштироки фаъол дар дарс; таваҷҷуҳ ба иҷрои супориш; басомади ҷавобҳои дуруст; суръати ҷавобдиҳӣ; хоҳиши ноил шудан ба натиҷаи мусбат. Дар асоси маҷмӯи ин нишондиҳандаҳо се сатҳ ҷудо карда шуд: баланд – иштироки фаъолу устувор, ҷавобҳои зуд ва дуруст ва ташаббуси маърифатӣ; миёна – фаъолияти интихобӣ ва ноустувор, иштироки бештар дар вазифаҳои осон ё ҷолиб; паст – парешонӣ, иштироки кам, ташаббуси заиф ва ҷавобҳои нодуруст ё дермонда.

Таҳқиқот аз се марҳила иборат буд. Дар марҳилаи ташхисӣ ҳолати ибтидоии фаъолияти маърифатӣ ва муносибати хонандагон ба истифодаи бозӣ дар дарс муайян гардид. Дар марҳилаи ташаккулдиҳанда маҷмӯи бозиҳои дидактикӣ, аз ҷумла бозиҳои ба мавзуи «Зарб» мутобиқшуда, машқҳои гурӯҳӣ, ҷуфтӣ, бозиҳои сюжетӣ ва унсурҳои рақамӣ истифода гардиданд. Дар марҳилаи назоратӣ ташхиси такрорӣ бо ҳамон меъёрҳо анҷом дода шуд.

Дар массиви ибтидоии натиҷаҳо як номутобиқатии техникӣ мавҷуд буд. Дар як ҷадвал шумораи воқеии хонандагон барои сатҳҳои баланд, миёна ва паст мутаносибан 60, 90 ва 30 нафар нишон дода шудааст, ки аз 180 нафар ба 33,3%, 50,0% ва 16,7% баробар аст. Дар ҷадвали ҷамъбастии дигар ду нишондиҳандаи аввал ҳамчун 50% ва 33% оварда шудаанд. Барои таъмини мувофиқати дохилии маълумот дар мақола ҳисоб аз рӯйи шумораи воқеии иштирокчиён қабул карда шуд: 33,3% – баланд, 50,0% – миёна, 16,7% – паст. Нишондиҳандаҳои баъди таҷриба – 78%, 17% ва 5% – бетағйир нигоҳ дошта шуданд.

Муҳим аст, ки дар қисми дастрасшудаи натиҷаҳо ҷадвали алоҳидаи ҷамъбастии гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ пешниҳод нашудааст. Аз ин рӯ, дар ин мақола натиҷаҳо ҳамчун муқоисаи тавсифии «пеш аз таҷриба – баъд аз таҷриба» барои интихоби умумӣ баррасӣ мешаванд. Ин равиш ба маълумоти воқеан мавҷудбуда такя мекунад ва аз хулосаи омории аз ҳад зиёд қатъӣ худдорӣ менамояд.

Ҷадвали 1

Сатҳи ибтидоии фаъолияти маърифатии хонандагон дар дарси математика

Сатҳ	Шумораи хонандагон	Ҳисса, %
Баланд	60	33,3
Миёна	90	50,0
Паст	30	16,7

Мазмуни марҳилаи ташаккулдиҳанда

Дар марҳилаи ташаккулдиҳанда бозиҳо ҳамчун қисми сохтории дарс истифода шуданд, на ҳамчун лаҳзаи ҷудогонаи фароғатӣ. Интихоби бозӣ ба мавзуъ, мақсади дидактикӣ, сатҳи омодагӣ ва марҳилаи дарс вобаста карда шуд. Дар машғулиятҳо бозиҳо бештар барои такмили амалҳои ҳисобӣ, таҳкими ҷадвали зарб, рушди суръати фикрронӣ ва ташкили ҳамкории гурӯҳӣ истифода гардиданд.

Масалан, дар бозии «Як нафар бар муқобили ҳама» як хонанда бо тамоми синф рақобат намуда, барои ҷавобҳои дуруст хол мегирад. Механизми педагогии чунин бозӣ дар он аст, ки тамоми синф ҳамзамон ба иҷрои амали математикӣ ҷалб мешавад, ҷавоб фавран санҷида

мешавад ва рақобати кӯтоҳмуддат диққатро нигоҳ медорад. Дар бозии «Хирс» пешрафти қаҳрамон ба ҳал намудани мисолҳои пайдарпай вобаста аст, ки ин тартиби зина ба зинаи иҷро ва ҳисси расидан ба мақсадро ба вуҷуд меорад. Дар бозии сюжетии «Имло созед» ҳалли мисолҳои зарб бо кашфи ҳарф ва калима пайваст карда мешавад, ки робитаи вазифаи математикӣ ва ҳадафи бозиро пурзӯр мекунад.

Ғайр аз бозиҳои омодашуда, имконияти мутобиқ намудани бозиҳои халқӣ ба муҳити синфӣ истифода гардид. Ин равиш аз як тараф мазмуни бозиро барои хонанда шинос ва эмотсионалӣ мегардонад, аз ҷониби дигар ба омӯзгор имкон медиҳад, ки қоидаҳои математикӣ ва супоришҳои ҳисобиро ба сохтори мавҷудаи бозӣ ворид намояд. Дар чунин ҳолат бозӣ ҳам вазифаи таълимӣ ва ҳам унсури фарҳангиро иҷро мекунад.

Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ имконияти пешниҳоди бозиҳои визуалӣ ва интерактивиро васеъ намуд. Слайдҳои аниматсионӣ, тестҳои компютерӣ, презентатсияҳо ва маводи рақамӣ барои намоиш додани супориш, пешниҳоди бозхӯрди фаврӣ ва такрори машқҳо истифода шуданд. Аммо дар таҷриба ТИК ҳамчун воситаи ёрирасон баррасӣ гардид; мақсади асосӣ ҳамоно фаъолсозии амали зеҳнии хонанда буд, на истифодаи техника ҳамчун худмақсад.

Шарти дигари муҳим равшан будани қоида ва одилона будани баҳогузорӣ буд. Дар синни ибтидоӣ нофаҳмии шарти бозӣ ё эҳсоси беадолатӣ метавонад ангезаи иштирокро зуд паст кунад. Аз ин рӯ, пеш аз оғози бозӣ алгоритми амал шарҳ дода шуда, ҳангоми анҷом натиҷа бо муҳокимаи кӯтоҳи роҳи ҳалли математикӣ ҷамъбаст гардид.

Натиҷаҳои пурсиш ва мушоҳида

Пурсиши ибтидоӣ нишон дод, ки ҳамаи 180 нафар хонанда истифодаи бозиро дар ҷараёни дарс мусбат арзёбӣ мекунанд. Аз рӯйи интихоби фан 90 нафар математика, 63 нафар забони модарӣ ва 27 нафар ҳамаи дарсҳоро номбар карданд. Ин мутаносибан ба 50,0%, 35,0% ва 15,0% баробар мебошад. Натиҷа нишон медиҳад, ки математика барои қисми зиёди хонандагон фанест, ки дар он шакли бозӣ махсусан ҷолиб қабул мешавад.

Дар пурсиши такрорӣ 109 нафар математика, 46 нафар забони модарӣ ва 25 нафар ҳамаи дарсҳоро интихоб карданд. Аз рӯйи шумораи воқеӣ ин такрибан 60,6%, 25,6% ва 13,9%-ро ташкил медиҳад. Афзоиши интихоби математика аз 50,0% то 60,6% метавонад ҳамчун нишондиҳандаи иловагии тағйири муносибати хонандагон ба фан шарҳ дода шавад. Бо вуҷуди ин, ин нишондиҳанда бештар ангезавӣ аст ва набояд бо сатҳи қобилияти зеҳнӣ баробар дониста шавад.

Ҷадвали 2

Динамикаи интихоби фан барои истифодаи бозӣ

Фан	Пеш, нафар	Пеш, %	Баъд, нафар	Баъд, %
Математика	90	50,0	109	60,6
Забони модарӣ	63	35,0	46	25,6
Ҳамаи дарсҳо	27	15,0	25	13,9

Нишондиҳандаи асосии самаранокӣ динамикаи сатҳи фаъолияти маърифатӣ буд. Пеш аз таҷриба сатҳи баланд 33,3%, миёна 50,0% ва паст 16,7%-ро ташкил дод. Пас аз истифодаи низомноки бозиҳои дидактикӣ сатҳи баланд ба 78% расид, сатҳи миёна то 17% ва сатҳи паст то 5% коҳиш ёфт.

Ҷадвали 3

Динамикаи сатҳи фаъолияти маърифатӣ пеш аз таҷриба ва баъд аз он

Сатҳ	Пеш аз таҷриба, %	Баъд аз таҷриба, %	Тағйирот, банди фоизӣ
Баланд	33,3	78,0	+44,7
Миёна	50,0	17,0	−33,0
Паст	16,7	5,0	−11,7

Диаграммаи 1

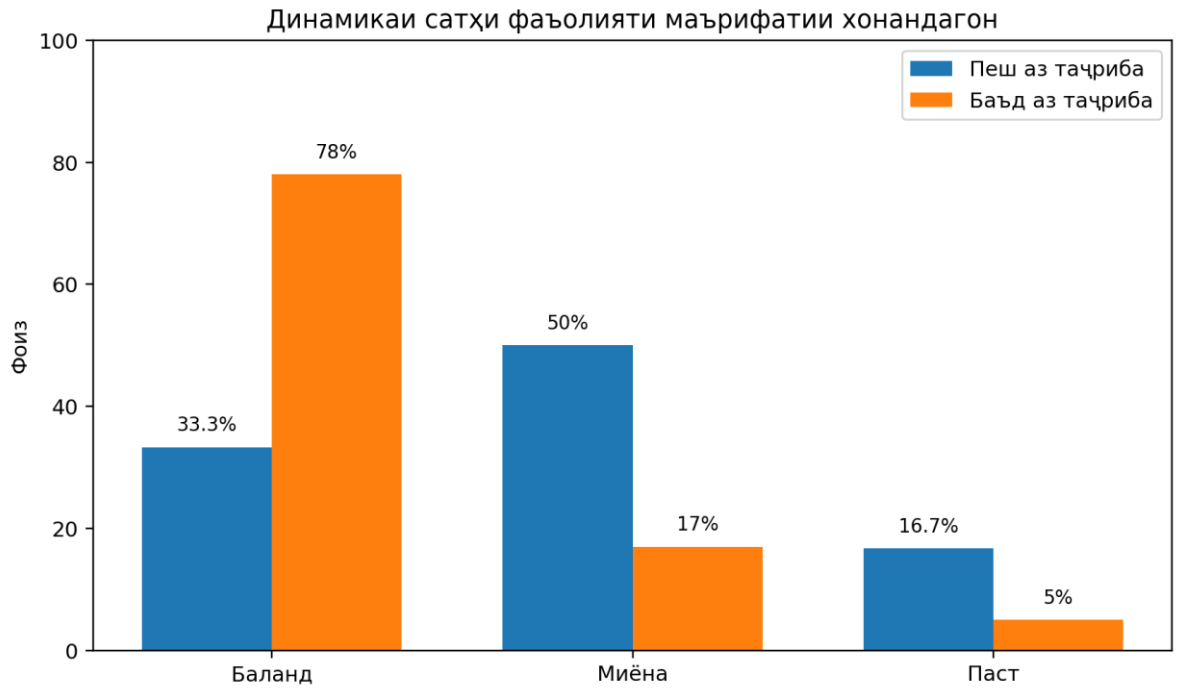

Динамикаи сатҳи фаъолияти маърифатии хонандагон

Аз ҷадвал ва диаграмма бармеояд, ки ҳиссаи сатҳи баланд 44,7 банди фоизӣ афзудааст. Ҳамзамон ҳиссаи сатҳи миёна 33 банди фоизӣ ва сатҳи паст 11,7 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст. Аз нуқтаи назари сохтори сатҳҳо ин тағйирот маънои онро дорад, ки пас аз марҳилаи ташаккулдиҳанда қисми назарраси хонандагон аз сатҳҳои миёна ва паст ба сатҳи баланди фаъолияти маърифатӣ гузаштаанд.

Динамика танҳо ба афзоиши шумораи ҷавобҳои дуруст маҳдуд намешавад. Мушоҳидаҳои синфӣ нишон доданд, ки иштирок дар иҷрои супоришҳо фаъолтар, диққат устувортар ва омодагӣ ба ҷавобдиҳӣ бештар гардид. Дар бозиҳои гурӯҳӣ ва ҷуфтӣ хонандагон бештар бо ҳам маслиҳат мекарданд, қоидаҳоро риоя менамуданд ва кӯшиш мекарданд хатогиро зуд ислоҳ кунанд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки бозии дидактикӣ метавонад ҳамзамон ҷанбаҳои маърифатӣ ва регулятивии фаъолияти таълимиро фаъол намояд.

Дар баробари ин, маълумоти пешниҳодшуда барои хулосаи қатъии сабабӣ кофӣ нест. Барои чунин хулоса муқоисаи муфассали гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ, тақсимоти якхела аз рӯйи синф ва сатҳи ибтидоӣ, инчунин истифодаи санҷишҳои омории мувофиқ зарур мебошад. Аз ин рӯ, афзоиши 33,3%-и сатҳи баланд то 78% дар ин мақола ҳамчун динамикаи мусбати равшан тавсиф мешавад, на ҳамчун «аҳамияти омории исботшуда».

Муҳокимаи натиҷаҳо

Натиҷаҳои бадастомада бо андешаҳои назариявӣ оид ба нақши фаъолияти бозӣ дар рушди равандҳои психикӣ мувофиқат мекунанд. Вақте ки вазифаи математикӣ ба қоидаи бозӣ ворид карда мешавад, хонанда барои иҷрои он ангезаи иловагӣ пайдо мекунад. Аммо аҳамияти педагогӣ дар худи ангеза маҳдуд намешавад: бозӣ шумораи амалҳои фикриро зиёд намуда, имкони такрори фаврӣ, муқоисаи ҷавобҳо ва ислоҳи хатоҳоро фароҳам меорад.

Дар заминаи назарияи Л.С. Выготский метавон гуфт, ки ҳамкорӣ, қоида ва дастгирии омӯзгор шароите фароҳам меорад, ки хонанда амалеро иҷро кунад, ки дар шакли инфиродӣ ё дар супориши стандартӣ барояш душвортар аст [1]. Дар заминаи назарияи Д.Б. Эльконин бошад, риояи қоида ва худназоратӣ ҷузъи муҳими сохтори бозӣ буда, ба ташаккули рафтори мақсаднок мусоидат мекунанд [2]. Барои математика ин хусусият дар он зоҳир мешавад, ки хонанда бояд на танҳо ҷавоб диҳад, балки тартиби амалро нигоҳ дорад, ба маҳдудияти вақт ё қоида мутобиқ шавад ва натиҷаро бо талаботи бозӣ санҷад.

Натиҷаи пурсиш, ки пас аз марҳилаи ташаккулдиҳанда интихоби математика барои истифодаи бозӣ аз 50,0% то 60,6% афзудааст, ба тағйири муносибати ангезавӣ ишора мекунад.

Ин тағйирот бо коҳиши сатҳи пасти фаъолияти маърифатӣ то 5% ҳамоҳанг аст. Бо вуҷуди ин, муносибати мусбат ба бозӣ ва рушди қобилияти зеҳнӣ як падида нестанд. Аз ин сабаб дар арзёбӣ нишондиҳандаҳои рафторӣ ва таълимӣ – фаъолият, дурустии ҷавоб, суръат, устувории диққат – якҷо истифода шуданд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки барои самаранокии бозии дидактикӣ якчанд шарт муҳиманд. Якум, вазифаи бозӣ бояд ба ҳадафи дарс тобеъ бошад. Дуюм, қоидаҳо бояд барои синну соли хонанда равшан ва кӯтоҳ бошанд. Сеюм, ҳар як хонанда бояд имкони воқеии иштирок дошта бошад; бозие, ки танҳо чанд хонандаи фаъолро ҷалб мекунад, таъсири умумисинфӣ надорад. Чорум, пас аз анҷоми бозӣ натиҷа бояд бо мазмуни математикӣ ҷамъбаст шавад. Панҷум, бозиҳо бояд гуногун бошанд, вале тағйирёбии шакл набояд пайдарҳамии рушди малакаҳоро вайрон кунад.

Истифодаи ТИК метавонад таъсири бозиро пурзӯр намояд, махсусан ҳангоми пешниҳоди визуалӣ, бозхӯрди фаврӣ ва машқҳои интерактивӣ. Аммо истифодаи техника бидуни вазифаи дидактикии равшан метавонад диққатро аз мазмуни математикӣ дур кунад. Аз ин рӯ, принсипи асосӣ ҳамгироии воситаи рақамӣ бо ҳадафи зеҳнӣ ва методии дарс мебошад.

Аз нуқтаи назари амалияи омӯзгорӣ натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки бозиҳои дидактикӣ набояд танҳо барои «зебо кардани дарс» истифода шаванд. Онҳо бояд дар низоми умумии таълим ҷой дошта бошанд: ташхиси сатҳи ибтидоӣ, интихоби мақсад, тарҳрезии бозӣ, мушоҳидаи фаъолияти хонанда, рефлексия ва ислоҳи минбаъдаи супоришҳо. Танҳо дар чунин ҳолат бозӣ аз воситаи фароғатӣ ба технологияи педагогии рушддиҳанда табдил меёбад.

Маҳдудиятҳои таҳқиқот

Ҳангоми шарҳи натиҷаҳо якчанд маҳдудият бояд ба назар гирифта шавад. Аввал, гарчанде дар тавсифи умумии таҳқиқот ҷудо кардани иштирокчиён ба гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ зикр шудааст, дар қисми натиҷаҳои дастрас ҷадвали муфассали ҷамъбастӣ барои ҳар ду гурӯҳ алоҳида пешниҳод нашудааст. Аз ин рӯ, ҳисобҳои мақола ба интихоби умумии 180 хонанда такя мекунанд.

Дуюм, дар манбаъ барои марҳилаи ниҳоӣ фоизҳо оварда шудаанд, аммо шумораи дақиқи хонандагон барои ҳар як сатҳ нишон дода нашудааст. Аз ҳамин сабаб дар мақола фоизҳои 78%, 17% ва 5% истифода шуда, шумораи тахминии иштирокчиён сохта нашудааст. Сеюм, номутобиқатии байни ҷадвалҳои ибтидоӣ бо роҳи афзал донистани маълумоти миқдорӣ – 60, 90 ва 30 нафар – ҳал карда шуд, зеро онҳо ба шумораи умумии 180 нафар пурра мувофиқат мекунанд.

Чорум, бе маълумоти инфиродии пеш ва баъд аз таҷриба истифодаи санҷишҳои омории ҷуфтӣ ё таҳлили дақиқи аҳамияти оморӣ имконнопазир аст. Аз ин рӯ, дар мақола истилоҳҳои «динамикаи мусбат» ва «тағйироти ифоданок» истифода мешаванд, на даъвои аҳамияти омории исботшуда. Ин маҳдудиятҳо арзиши натиҷаҳои тавсифиро кам намекунанд, вале ҳудуди хулосабарории онҳоро дақиқ менамоянд.

Хулоса

1. Таҳлили назариявӣ ва натиҷаҳои таҷрибавӣ нишон медиҳанд, ки бозии дидактикии математикӣ дар сурати мутобиқати мақсад, мазмун, қоида ва тарзи баҳогузорӣ метавонад воситаи муассири фаъолсозии фаъолияти маърифатии хонандагони синфҳои ибтидоӣ бошад.

2. Дар интихоби умумии 180 хонанда сатҳи ибтидоии фаъолияти маърифатӣ пас аз ислоҳи техникии ҳисобҳо чунин муайян гардид: баланд – 33,3%, миёна – 50,0%, паст – 16,7%. Пас аз марҳилаи ташаккулдиҳанда сатҳи баланд то 78% афзуда, сатҳи миёна то 17% ва сатҳи паст то 5% коҳиш ёфт.

3. Пурсиши такрорӣ низ тағйири муносибати ангезавиро нишон дод: ҳиссаи хонандагоне, ки истифодаи бозиро махсусан дар дарсҳои математика афзал медонистанд, аз 50,0% то 60,6% зиёд гардид.

4. Самаранокии бозӣ бештар дар ҳолате зоҳир мешавад, ки он бо амалиёти воқеии математикӣ – ҳисоб, муқоиса, ҷустуҷӯи қонуният, интихоби стратегия ва худсанҷӣ – пайваст бошад ва пас аз анҷом бо рефлексияи кӯтоҳи таълимӣ ҷамъбаст гардад.

5. Барои таҳқиқоти минбаъда зарур аст натиҷаҳои гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ алоҳида сабт ва таҳлил шуда, маълумоти инфиродии пешу баъди таҷриба нигоҳ дошта шавад. Ин имкон медиҳад самаранокии модели пешниҳодшуда бо усулҳои омории мувофиқ санҷида ва дараҷаи устувории таъсир дақиқтар муайян карда шавад.

АДАБИЁТ

1. Выготский, Л. С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 62–76.
2. Эльконин, Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.
3. Лутфуллоев, М. Дидактикаи муосир / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010. – 432 с.
4. Раҷабова, Ф. О. Бозиҳои дидактикӣ аз фанни математика дар синфи якум: дастури методӣ / Ф. О. Раҷабова. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2017. – 28 с.
5. Коваленко, В. Г. Дидактические игры на уроках математики: книга для учителя / В. Г. Коваленко. – М.: Просвещение, 1990. – 94, [2] с.
6. Щукина, Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся / Г. И. Щукина. – М.: Педагогика, 1988. – 206 с.
7. Кларин, М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели: анализ зарубежного опыта / М. В. Кларин. – М.: Наука, 1997. – 223 с.
8. Макарова, Е. Р. Дидактические игры как средство активизации познавательной деятельности учащихся при обучении химии: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. Р. Макарова. – М., 1995. – 19 с.
9. Мадалиева, Г. Б. Бозии дидактикӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии дарсҳои математика / Г. Б. Мадалиева, Н. М. Юнусова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2023. – № 11. – С. 272–276.
10. Шмаков, С. А. Игры учащихся – феномен культуры / С. А. Шмаков. – М.: Новая школа, 1994. – 240 с.

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В МЕДИЦИНСКИХ КОЛЛЕДЖАХ ТАДЖИКИСТАНА

КАМОЛЗОДА Зарина Камол *- заместитель директора по воспитательной работе Республиканского медицинского колледжа.*

Аннотация. В статье рассматриваются современные педагогические подходы к использованию информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в обучении английскому языку студентов медицинских колледжей Республики Таджикистан. Особое внимание уделяется описанию и анализу эффективных моделей обучения, таких как смешанное обучение, перевёрнутый класс, проектное и мобильное обучение, а также дистанционные формы образования. Раскрываются особенности профессионально-ориентированного обучения английскому языку в медицинской сфере, анализируются преимущества и трудности внедрения ИКТ в условиях национальной системы образования. Предлагаются практические рекомендации по повышению эффективности обучения на основе интеграции цифровых технологий.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационные технологии, английский язык, медицинское образование, смешанное обучение, перевёрнутый класс, цифровизация образования, Таджикистан.*

МОДЕЛҲОИ САМАРАНОКИ ПЕДАГОГИИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ-КОММУНИКАТСИОНӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР КОЛЛЕҶҲОИ ТИББИИ ТОҶИКИСТОН

КАМОЛЗОДА Зарина Камол - *муовини директор оид ба корҳои тарбиявии Коллеҷи тиббии ҷумҳуриявӣ.*

Аннотатсия. Дар мақола равишҳои муосири педагогӣ оид ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) дар таълими забони англисӣ ба донишҷӯёни коллеҷҳои тиббии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ мегарданд. Диққати махсус ба тавсиф ва таҳлили моделҳои самараноки таълим, аз қабили таълими омехта, синфи баръакс, таълими лоиҳавӣ ва мобилӣ, инчунин шаклҳои фосилавии таҳсил дода мешавад. Хусусиятҳои таълими ба касб равонашудаи забони англисӣ дар соҳаи тиб ошкор гардида, бартариятҳо ва мушкилоти ҷорӣ намудани ТИК дар шароити низоми миллии маориф таҳлил мешаванд. Тавсияҳои амалӣ ҷиҳати баланд бардоштани самаранокии таълим дар заминаи ҳамгироии технологияҳои рақамӣ пешниҳод мегарданд.

Калидвожаҳо: *технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, забони англисӣ, таҳсилоти тиббӣ, таълими омехта, синфи баръакс, рақамикунонии маориф, Тоҷикистон.*

EFFECTIVE PEDAGOGICAL MODELS FOR THE USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH IN MEDICAL COLLEGES OF TAJIKISTAN

KAMOLZODA Zarina Kamol - *Deputy Director for Educational (Student Affairs) Work at the Republican Medical College.*

Annotation. The article examines modern pedagogical approaches to the use of information and communication technologies (ICT) in teaching English to students of medical colleges in the Republic of Tajikistan. Particular attention is paid to the description and analysis of effective learning models such as blended learning, flipped classroom, project-based learning, mobile learning, as well as distance education formats. The specific features of professionally oriented English language teaching in the medical field are highlighted, and the advantages and challenges of ICT implementation within the national education system are analyzed. Practical recommendations for improving the effectiveness of teaching based on the integration of digital technologies are proposed.

Keywords: *information and communication technologies, English language, medical education, blended learning, flipped classroom, digitalization of education, Tajikistan.*

В последние десятилетия система образования претерпевает значительные изменения под влиянием процессов глобализации и цифровизации. Особенно актуальной становится проблема повышения качества обучения иностранным языкам, в частности английскому, который выступает основным языком международного профессионального общения, науки и медицины. Для студентов медицинских колледжей Республики Таджикистан владение английским языком является не только важным элементом общей подготовки, но и необходимым условием профессионального роста.

Одновременно с этим развитие информационно-коммуникационных технологий открывает новые возможности для совершенствования образовательного процесса. Интеграция ИКТ в обучение позволяет создавать более гибкие, интерактивные и эффективные формы преподавания, учитывающие индивидуальные особенности обучающихся.

В этой связи особую значимость приобретает разработка и внедрение педагогических моделей, основанных на использовании ИКТ, которые способны повысить качество обучения английскому языку в медицинских колледжах. Целью данной статьи является анализ таких моделей и определение их эффективности в условиях Таджикистана.

Информационно-коммуникационные технологии в образовании представляют собой совокупность цифровых инструментов и ресурсов, направленных на обеспечение эффективного обучения. В контексте преподавания английского языка ИКТ включают мультимедийные средства, онлайн-платформы, мобильные приложения, электронные учебники и системы дистанционного обучения.

Использование ИКТ способствует реализации ряда важных педагогических принципов. Прежде всего, это принцип интерактивности, позволяющий активизировать участие студентов в учебном процессе. Кроме того, важную роль играет принцип индивидуализации обучения, который дает возможность учитывать уровень подготовки, темп усвоения материала и личные интересы студентов. Немаловажным является и принцип доступности, обеспечивающий возможность обучения вне зависимости от времени и места.

В языковом обучении ИКТ позволяют эффективно развивать все виды речевой деятельности. Аудиовизуальные материалы способствуют улучшению навыков аудирования, интерактивные задания — развитию письма и чтения, а онлайн-коммуникация — формированию навыков говорения.

Обучение английскому языку в медицинских колледжах имеет ярко выраженную профессиональную направленность. Студенты должны овладеть не только общим языком, но и специализированной медицинской терминологией, а также навыками профессиональной коммуникации. Это включает умение вести диалог с пациентом, обсуждать клинические случаи, читать и анализировать медицинскую литературу.

Одной из основных трудностей является ограниченное количество учебных часов, отводимых на изучение иностранного языка. В связи с этим возникает необходимость повышения эффективности каждого занятия. Кроме того, уровень владения английским языком у студентов часто является неоднородным, что требует применения дифференцированного подхода.

В этих условиях использование ИКТ становится особенно актуальным, так как позволяет расширить образовательное пространство и обеспечить дополнительную практику вне аудитории.

Одной из наиболее эффективных моделей является смешанное обучение, которое сочетает традиционные формы преподавания с использованием онлайн-ресурсов. В рамках данной модели студенты получают возможность изучать теоретический материал самостоятельно, используя цифровые платформы, а аудиторное время посвящается закреплению знаний и развитию практических навыков. Такой подход способствует более глубокому усвоению материала и повышает мотивацию обучающихся.

Другой важной моделью является перевёрнутый класс. В данной модели основное внимание переносится с преподавателя на студента. Обучающиеся заранее знакомятся с новым материалом через видеолекции и онлайн-ресурсы, а на занятиях выполняют практические задания, участвуют в обсуждениях и решают профессиональные кейсы. Это позволяет более эффективно использовать учебное время и развивать навыки критического мышления.

Проектное обучение с использованием ИКТ также показывает высокую эффективность. Студенты выполняют задания, связанные с их будущей профессиональной деятельностью, используя цифровые инструменты. Например, они могут создавать презентации на медицинские темы, разрабатывать обучающие видеоматериалы или составлять электронные глоссарии. Такой подход способствует развитию не только языковых, но и профессиональных компетенций.

Не менее важной является модель дистанционного обучения, которая особенно актуальна в условиях ограниченного доступа к образовательным учреждениям. Использование онлайн-платформ и видеоконференций позволяет продолжать обучение независимо от

внешних обстоятельств. В свою очередь, мобильное обучение обеспечивает возможность изучения языка с помощью смартфонов и планшетов, что делает процесс обучения более гибким и доступным.

В последние годы в Таджикистане наблюдается постепенное внедрение ИКТ в образовательный процесс. В медицинских колледжах активно используются мультимедийные презентации, электронные учебные материалы и онлайн-тестирование. Преподаватели все чаще применяют цифровые ресурсы для повышения наглядности и эффективности обучения.

Однако процесс внедрения ИКТ сопровождается рядом трудностей. К ним относятся недостаточная техническая оснащенность некоторых учебных заведений, ограниченный доступ к интернету, а также недостаточный уровень цифровой компетентности преподавателей. Тем не менее, при поддержке государственных программ и международных проектов наблюдается положительная динамика в развитии цифрового образования.

Использование ИКТ в обучении английскому языку имеет ряд значительных преимуществ. Оно способствует повышению мотивации студентов, развитию их самостоятельности и ответственности за результаты обучения. Кроме того, ИКТ позволяют реализовать индивидуальный подход и обеспечить доступ к разнообразным образовательным ресурсам.

В то же время существуют и определенные ограничения. Технические проблемы, недостаток оборудования и цифровых навыков могут снижать эффективность использования ИКТ. Кроме того, чрезмерное использование технологий без должной методической подготовки может привести к снижению качества обучения.

Для повышения эффективности использования ИКТ в медицинских колледжах Таджикистана необходимо реализовать комплекс мер. Прежде всего, следует уделить внимание повышению квалификации преподавателей в области цифровых технологий. Важно также развивать материально-техническую базу образовательных учреждений и обеспечивать доступ к современным цифровым ресурсам.

Особое значение имеет разработка учебных материалов, адаптированных к профессиональным потребностям студентов. Интеграция ИКТ должна осуществляться системно, с учетом целей и задач обучения.

Таким образом, использование информационно-коммуникационных технологий в обучении английскому языку в медицинских колледжах Таджикистана является важным направлением модернизации образования. Применение таких педагогических моделей, как смешанное обучение, перевёрнутый класс, проектное и мобильное обучение, позволяет значительно повысить эффективность образовательного процесса.

Несмотря на существующие трудности, внедрение ИКТ открывает широкие перспективы для повышения качества подготовки будущих медицинских специалистов. В дальнейшем развитие цифровых технологий и их интеграция в образовательный процесс будут способствовать формированию конкурентоспособных специалистов, готовых к профессиональной деятельности в международной среде.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования.
2. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии.
3. Bonk C.J., Graham C.R. The Handbook of Blended Learning.
4. Warschauer M. Technology and Language Learning.
5. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching.

ДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СОВРЕМЕННЫЙ МЕХАНИЗМ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, СОДЕРЖАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РЕАЛИЗАЦИИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ, ИНКЛЮЗИВНОГО ПОДХОДА И МЕЖКУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

КАЮМЗОДА Гуландом Каюм *– канд. пед, наук, старший преподаватель Академии Министерства внутренних дел Республики Таджикистан. г. Душанбе, ул. Джаббора Расулова.* ***Тел.:*** *(+992) 00-222-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается дуальное обучение как одна из наиболее актуальных моделей профессионального образования, ориентированная на тесное сочетание теоретической подготовки и практического освоения профессии. Раскрываются основные этапы становления дуальной системы, особенности сотрудничества образовательных организаций с предприятиями и роль работодателей в подготовке будущих специалистов.

Особое внимание уделяется значению дуального обучения в формировании профессиональных компетенций обучающихся, повышении качества подготовки кадров и обеспечении их успешного перехода от обучения к самостоятельной трудовой деятельности. Показано, что эффективность данной модели зависит от устойчивого взаимодействия государства, образовательных учреждений и представителей профессиональной сферы.

Обосновано, что в условиях цифровизации экономики, развития инклюзивного образования и расширения межкультурного взаимодействия дуальная система становится одним из перспективных направлений модернизации профессиональной подготовки. Она позволяет формировать специалистов, способных применять полученные знания на практике, быстро адаптироваться к изменениям рынка труда и эффективно решать профессиональные задачи.

Ключевые слова: *дуальное обучение, профессиональное образование, практико-ориентированная подготовка, профессиональные компетенции, социальное партнерство, работодатель, образовательная организация, наставничество, рынок труда, подготовка специалистов.*

ТАЪЛИМИ ДУАЛӢ ҲАМЧУН СТРАТЕГИЯИ МУОСИРИ ТАЪЛИМӢ ДАР НИЗОМИ ТАҲСИЛОТИ КАСБӢ: АСОСҲОИ НАЗАРИЯВӢ, МОҲИЯТ ВА ДУРНАМОИ РУШД ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНӢ, ТАҲСИЛОТИ ФАРОГИР, МУКОЛАМАИ БАЙНИЗАБОНӢ ВА БАЙНИФАРҲАНГӢ

ҚАЮМЗОДА Гуландом Қаюм *– номзади илмҳои педагогика, омӯзгори калон дар Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Ҷаббор Расулов.* ***Тел.:*** *(+992) 00-222-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Аннотатсия. Дар мақола моҳият ва хусусиятҳои омӯзиши дуалӣ ҳамчун яке аз шаклҳои муосири таҳсилоти касбӣ баррасӣ гардидааст. Асосҳои назариявии ташаккули низоми омӯзиши дуалӣ, ҳамкории муассисаҳои таълимӣ бо корфармоён ва роҳҳои ҳамгироии омӯзиши назариявӣ бо фаъолияти амалии касбӣ таҳлил шудаанд. Ба нақши омӯзиши дуалӣ дар ташаккули салоҳиятҳои касбӣ, мутобиқшавии донишҷӯён ба талаботи бозори меҳнат ва баланд бардоштани сифати омодасозии мутахассисон диққати махсус дода шудааст. Муаллиф ба хулоса меояд, ки рушди самараноки низоми омӯзиши дуалӣ танҳо дар заминаи шарикии устувори давлат, муассисаҳои таълимӣ ва корфармоён имконпазир буда, татбиқи он барои омода намудани мутахассисони рақобатпазир ва ҷавобгӯ ба талаботи иқтисодиёти муосир аҳамияти калон дорад.

Калидвожаҳо: *омӯзиши дуалӣ, таҳсилоти касбӣ, таълими амалигаро, салоҳиятҳои касбӣ, шарикии иҷтимоӣ, корфармо, муассисаи таълимӣ, роҳнамоӣ, бозори меҳнат, омодасозии мутахассисон.*

DUAL VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING (DUAL VET) AS A MODERN EDUCATIONAL STRATEGY: THEORETICAL FOUNDATIONS, ESSENCE, AND DEVELOPMENT PROSPECTS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION, INCLUSION, INTERLINGUAL AND INTERCULTURAL DIALOGUE

KAYUMZODA Gulandom Kayum *– Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, Jabbora Rasulova Street.* ***Phone:*** *(+992) 00-222-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Annotation. The article examines the essence of dual education as a modern practice-oriented model of vocational education and training. It analyzes the theoretical foundations of the dual education system, the interaction between educational institutions and employers, and the integration of theoretical instruction with workplace-based learning. Particular attention is paid to the role of dual education in developing professional competencies, facilitating students' adaptation to labor market requirements, and improving the quality of workforce training. The study argues that the successful implementation of the dual education model depends on sustainable cooperation among the state, educational institutions, and employers. It is concluded that dual education is one of the most promising approaches to the modernization of vocational education and contributes to the preparation of competitive specialists capable of meeting the challenges of the contemporary labor market.

Keywords: *dual education, vocational education, practice-oriented learning, professional competencies, social partnership, employer, educational institution, mentoring, labor market, workforce training.*

Введение. Несмотря на проводимые в Республике Таджикистан реформы профессионального образования, проблема соответствия подготовки выпускников требованиям современного рынка труда сохраняет свою актуальность. Работодатели заинтересованы в специалистах, обладающих не только системой теоретических знаний, но и практическим опытом выполнения профессиональных задач. В этих условиях особый интерес представляет дуальная модель обучения, которая рассматривается как один из возможных путей совершенствования подготовки кадров. **Актуальность.** Современное развитие экономики, технологий и социальной сферы значительно изменяет требования к профессиональной подготовке специалистов. Сегодня от выпускника образовательной организации требуется не только наличие теоретических знаний, но и способность применять их на практике, самостоятельно решать профессиональные задачи, работать с современным оборудованием и адаптироваться к изменениям, происходящим в профессиональной среде.

В связи с этим особую актуальность приобретает поиск новых подходов к организации профессионального образования. Одним из таких направлений является дуальное обучение, которое основано на сочетании теоретической подготовки в образовательной организации и практического обучения непосредственно в условиях профессиональной деятельности. Такая модель позволяет приблизить процесс обучения к реальным требованиям производства и сократить разрыв между знаниями, полученными в учебном заведении, и их практическим применением.

Для Республики Таджикистан развитие дуального обучения является одним из актуальных направлений совершенствования системы подготовки кадров. Нормативное закрепление данной модели в Законе Республики Таджикистан «Об образовании» 2024 года [4] свидетельствует о возрастающем внимании государства к вопросам повышения качества профессионального образования, развитию сотрудничества между образовательными

организациями и работодателями. Для Республики Таджикистан развитие дуального обучения имеет особую актуальность в связи с необходимостью подготовки специалистов, способных отвечать требованиям развивающихся отраслей экономики. Укрепление сотрудничества между образовательными учреждениями и предприятиями может стать одним из условий повышения качества профессионального образования и более эффективного трудоустройства выпускников.

Особенность дуального обучения заключается в распределении ответственности за подготовку будущего специалиста между двумя основными участниками образовательного процесса — образовательной организацией и работодателем. Учебное заведение обеспечивает формирование теоретических знаний, общих и профессиональных компетенций, тогда как предприятие создает условия для приобретения практического опыта, освоения профессиональных навыков и понимания особенностей будущей деятельности.

В современных условиях дуальное обучение рассматривается не только как способ организации профессиональной подготовки, но и как механизм формирования личности специалиста. Участие в реальной профессиональной деятельности способствует развитию самостоятельности, ответственности, профессионального мышления и готовности выпускника к дальнейшей работе.

Актуальность исследования дуального обучения обусловлена также и необходимостью повышения качества профессионального образования, усиления связи между подготовкой кадров и потребностями рынка труда, а также поиска эффективных механизмов взаимодействия образовательных организаций и работодателей.

Целью данного исследования является рассмотрение дуального обучения как современной модели профессиональной подготовки, определение его особенностей, преимуществ и перспектив развития в условиях Республики Таджикистан.

Теоретические основы дуального обучения**.** В последние десятилетия профессиональное образование развивается в условиях серьезных изменений, связанных с технологическим обновлением производства, цифровизацией различных сфер деятельности и повышением требований к уровню подготовки специалистов. Сегодня работодателю необходим не просто выпускник, обладающий определенным объемом знаний, а специалист, способный использовать эти знания для решения конкретных профессиональных задач. Именно поэтому возрастает значение практико-ориентированных моделей обучения, среди которых особое место занимает дуальное обучение. Данная модель основывается на взаимодействии образовательной организации и работодателя, что позволяет объединить возможности учебного процесса и реальной профессиональной деятельности. В результате подготовка специалиста становится более тесно связанной с требованиями современного рынка труда [5].

Сущность дуального обучения заключается в организации образовательного процесса в двух взаимосвязанных пространствах — учебном и профессиональном. В образовательной организации обучающийся получает необходимые теоретические знания, изучает основы будущей профессии, формирует общие и профессиональные компетенции. На предприятии происходит практическое освоение профессии: студент знакомится с производственными процессами, работает с оборудованием, выполняет профессиональные задания и учится применять полученные знания в реальных условиях. В отличие от традиционной модели подготовки, при которой практика часто является отдельным этапом обучения, дуальная система предполагает постоянное взаимодействие теории и практической деятельности на протяжении всего периода профессиональной подготовки. Благодаря этому обучающийся постепенно погружается в профессиональную среду, начинает понимать требования будущей профессии и формирует представление о реальной организации труда.

На наш взгляд, именно такая организация обучения позволяет уменьшить существующее противоречие между содержанием образовательных программ и ожиданиями работодателей. Студент получает возможность не только изучать профессию, но и постепенно

становиться участником профессионального процесса, приобретая опыт решения задач, с которыми он столкнется после завершения обучения.

Сам термин «дуальный» происходит от латинского слова *dualis*, которое переводится как «двойственный» или «состоящий из двух частей» [4]. Первоначально это понятие использовалось в различных областях знания для обозначения взаимодействия двух взаимосвязанных начал. В педагогике данный принцип получил развитие в форме организации профессионального образования, при которой подготовка специалиста осуществляется совместными усилиями образовательной организации и работодателя [3].

Исторически идея соединения обучения с практической деятельностью имеет глубокие корни. Еще в системе ремесленного образования подготовка специалистов строилась на передаче профессионального опыта от мастера к ученику. Молодой человек сначала наблюдал за работой опытного мастера, затем выполнял отдельные операции под его руководством и постепенно переходил к самостоятельной деятельности. В современной педагогике подобную роль выполняет наставник, который сопровождает профессиональное становление обучающегося [8].

В дальнейшем данный принцип получил развитие в различных системах профессионального образования. Например, в Советском Союзе подготовка рабочих кадров осуществлялась через систему профессионально-технического образования, где значительная часть обучения была связана с практической деятельностью на предприятиях. Такая организация позволяла выпускникам быстрее адаптироваться к условиям производства и приобретать необходимые профессиональные навыки.

Современная дуальная модель сохраняет основные преимущества практико-ориентированного обучения, однако отличается более высоким уровнем взаимодействия между образовательными организациями и работодателями. Предприятие сегодня рассматривается не только как место прохождения практики, но и как полноценный участник подготовки специалистов. Оно может участвовать в разработке образовательных программ, определении профессиональных требований, организации наставничества и оценке результатов обучения [11].

В научной литературе дуальное обучение рассматривается с различных позиций, что связано с многообразием его функций и особенностей реализации в разных странах. В широком понимании оно представляет собой систему взаимодействия образования, государства и работодателей, направленную на подготовку специалистов, соответствующих требованиям современной экономики. Такой подход предполагает не только организацию практического обучения студентов на предприятиях, но и более глубокое сотрудничество всех участников процесса подготовки кадров. Работодатели получают возможность участвовать в формировании содержания образовательных программ, определять необходимые профессиональные компетенции и принимать участие в оценке качества подготовки выпускников. В свою очередь, образовательные организации получают возможность учитывать реальные изменения профессиональной среды и своевременно обновлять содержание обучения. В более узком смысле дуальное обучение рассматривается как особая форма организации профессиональной подготовки, при которой образовательный процесс разделяется между учебным заведением и предприятием. При этом каждая из сторон выполняет определенную функцию: преподаватели обеспечивают теоретическую подготовку обучающихся, а специалисты производства помогают сформировать практические умения и профессиональный опыт.

Следует подчеркнуть, что дуальное обучение нельзя рассматривать только как расширенный вариант производственной практики. Его отличие заключается в системности и постоянном взаимодействии образовательного и профессионального пространства. Если традиционная практика чаще является отдельным этапом обучения, то в дуальной модели профессиональная деятельность становится частью образовательного процесса. Именно это обстоятельство позволяет говорить о дуальном обучении как о целостной педагогической системе. Обучающийся не просто знакомится с будущей профессией, а постепенно включается

в профессиональную деятельность, осваивает нормы поведения в коллективе, учится принимать решения и понимать ответственность за результаты своего труда.

Несмотря на то, что дуальная модель получила широкое распространение в различных государствах, единого универсального определения данного понятия в научной среде пока не сформировано. Это объясняется тем, что каждая страна адаптирует данную систему с учетом особенностей своей экономики, структуры профессионального образования и потребностей рынка труда. Однако при всех различиях сохраняется общая идея дуального обучения — подготовка специалиста должна осуществляться не только в рамках образовательной организации, но и в условиях реальной профессиональной деятельности. Именно сочетание теоретических знаний, практического опыта и взаимодействия с работодателем создает условия для формирования специалиста, способного успешно работать в современных условиях.

Значит, дуальное обучение можно определить как модель профессиональной подготовки, основанную на партнерстве образовательных организаций и работодателей, при которой формирование профессиональных компетенций происходит через объединение учебной и практической деятельности. Его значение заключается не только в повышении качества подготовки кадров, но и в создании условий для более успешной профессиональной адаптации выпускников.

Мы вправе заявить, что дуальное обучение является современной моделью профессиональной подготовки, т.к. современная система профессионального образования развивается в условиях постоянных изменений, связанных с развитием технологий, обновлением производства и изменением требований к квалификации работников. Эти процессы показывают, что подготовка специалиста не может ограничиваться только передачей теоретических знаний. Выпускник должен обладать способностью применять полученные знания на практике, самостоятельно решать профессиональные задачи и быть готовым к дальнейшему развитию в своей сфере деятельности. В связи с этим дуальное обучение становится одной из моделей, позволяющих приблизить профессиональную подготовку к реальным условиям труда. Его основная идея заключается в том, что формирование специалиста происходит одновременно в двух взаимосвязанных средах: образовательной и профессиональной. В учебном заведении обучающийся получает необходимую теоретическую основу, а на предприятии приобретает практический опыт, знакомится с особенностями профессии и учится применять знания в конкретных рабочих ситуациях.

Одним из главных принципов дуального обучения является социальное партнерство. Данная модель предполагает взаимодействие государства, образовательных организаций и работодателей, поскольку подготовка квалифицированных кадров является общей задачей всех участников профессионального образования. Такое сотрудничество позволяет сделать содержание обучения более соответствующим современным требованиям и учитывать реальные изменения, происходящие в различных отраслях экономики.

Важным условием эффективности дуальной системы является четкое распределение обязанностей между ее участниками. Образовательная организация отвечает за формирование теоретических знаний, развитие общих и профессиональных компетенций, организацию учебного процесса и методическое сопровождение обучающихся. Работодатель, в свою очередь, обеспечивает практическую часть подготовки: предоставляет возможность работы с современным оборудованием, знакомит студентов с технологическими процессами, организует наставничество и участвует в оценке профессиональных результатов.

Такое взаимодействие меняет само отношение обучающегося к процессу получения профессии. Студент перестает быть только слушателем учебных занятий и становится участником профессиональной деятельности. Он постепенно понимает требования выбранной специальности, учится взаимодействовать с коллективом, соблюдать правила организации труда и принимать ответственность за качество выполненной работы.

Особое значение имеет ранняя профессиональная адаптация обучающихся. Погружение в рабочую среду еще в период обучения помогает будущему специалисту лучше представить

содержание своей профессии, определить собственные профессиональные интересы и осознать уровень подготовки. Практический опыт, полученный до окончания обучения, снижает трудности перехода выпускника к самостоятельной профессиональной деятельности.

Кроме профессиональных навыков, дуальное обучение способствует развитию личностных качеств, которые имеют большое значение для современного специалиста. Выполнение реальных производственных задач формирует ответственность, самостоятельность, инициативность, умение работать в коллективе и способность принимать решения в различных ситуациях.

Значимую роль в данной системе играет наставничество. Наставник является не только специалистом, передающим профессиональные знания и приемы работы, но и человеком, который помогает обучающемуся понять особенности профессиональной культуры. Под руководством опытного сотрудника студент постепенно переходит от выполнения простых заданий к более сложным видам деятельности, приобретая уверенность и профессиональную самостоятельность [15]. При этом институт наставничества имеет значение и для самого предприятия. Передача опыта молодому поколению способствует сохранению профессиональных традиций, развитию корпоративной культуры и повышению качества кадрового потенциала организации.

Мы видим, что дуальное обучение представляет собой не просто способ организации практического обучения, а комплексную модель профессионального становления личности. Его особенность заключается в том, что процесс формирования специалиста происходит через постоянное взаимодействие знаний, практического опыта и реальных профессиональных ситуаций.

Каковы же перспективы развития дуального обучения в условиях современных изменений в системе образования Таджикистана? Развитие современных технологий, цифровизация экономики и изменение требований к профессиональной деятельности значительно влияют на систему подготовки специалистов. Сегодня недостаточно подготовить выпускника, который обладает только набором профессиональных знаний. Важно сформировать специалиста, способного самостоятельно обучаться, осваивать новые технологии и быстро реагировать на изменения в профессиональной среде. Именно поэтому дуальное обучение постепенно выходит за рамки традиционного понимания практической подготовки. Оно становится не просто способом соединения теории и практики, а одной из стратегий формирования специалиста нового поколения. Особенность данной модели заключается в том, что обучающийся получает возможность не только изучать основы профессии, но и постепенно включаться в реальную профессиональную деятельность.

На наш взгляд, одним из главных преимуществ дуального обучения является изменение позиции самого обучающегося. Студент выступает не только как объект образовательного воздействия, но и как активный участник процесса профессионального становления. Выполняя реальные задания, анализируя профессиональные ситуации и взаимодействуя с опытными специалистами, он учится самостоятельно принимать решения и оценивать результаты своей деятельности.

Важным направлением совершенствования дуальной модели является использование практико-ориентированных образовательных технологий. К ним относятся проектная деятельность, решение профессиональных задач, моделирование производственных ситуаций, профессиональные тренинги и анализ полученного опыта. Такие методы позволяют сделать обучение более содержательным и приблизить его к условиям будущей работы.

Особые возможности для развития дуального обучения открывает цифровизация образования. Современные цифровые технологии позволяют расширить образовательное пространство за счет использования электронных платформ, виртуальных тренажеров, цифровых средств контроля и дистанционного взаимодействия между образовательными организациями и предприятиями.

Однако цифровые инструменты не могут полностью заменить непосредственное участие обучающегося в профессиональной деятельности. Реальная рабочая среда остается

важнейшим условием формирования профессионального опыта, поскольку именно там студент сталкивается с необходимостью соблюдать дисциплину, взаимодействовать с коллективом, принимать ответственность за результат и учитывать реальные производственные ограничения. Перспективным направлением развития дуального обучения является также реализация принципов инклюзивного образования. Современная система профессиональной подготовки должна учитывать индивидуальные возможности и потребности различных категорий обучающихся. Благодаря наставничеству и гибкой организации практической деятельности дуальная модель позволяет создавать более благоприятные условия для профессионального развития каждого студента.

Не менее важным становится развитие межкультурного взаимодействия. Современная профессиональная деятельность все чаще связана с коммуникацией между людьми разных культурных и языковых групп. Поэтому специалисту необходимо обладать не только профессиональными компетенциями, но и навыками эффективного общения, умением работать в коллективе и уважительно относиться к особенностям других людей.

Особую актуальность дуальное обучение приобретает при подготовке педагогических кадров. Современный учитель должен владеть не только педагогическими теориями и методиками преподавания, но и иметь практический опыт организации образовательного процесса. Взаимодействие будущего педагога с образовательной организацией еще в период обучения позволяет ему постепенно осваивать профессиональную деятельность. Студент педагогического направления получает возможность участвовать в подготовке и проведении занятий, наблюдать за работой опытных учителей, применять современные образовательные технологии и формировать собственный профессиональный стиль. Такой опыт способствует более осознанному выбору профессии и повышает готовность молодого специалиста к самостоятельной работе.

Вместе с тем успешное развитие дуального обучения требует решения ряда организационных вопросов. К ним относятся совершенствование нормативной базы, развитие устойчивого сотрудничества между образовательными организациями и работодателями, подготовка квалифицированных наставников, разработка механизмов оценки практических компетенций и повышение заинтересованности предприятий в участии в подготовке кадров. Особое внимание необходимо уделять подготовке самих преподавателей и наставников. Они должны не только владеть профессиональными знаниями, но и обладать современными педагогическими компетенциями, уметь сопровождать обучающихся в процессе профессионального становления и организовывать эффективное взаимодействие между образовательной и производственной средой.

Нам видится, что перспективы развития дуального обучения в Республике Таджикистан связаны с созданием устойчивой системы партнерства между государством, образовательными организациями и работодателями. Такая система позволит повысить качество профессиональной подготовки, учитывать реальные потребности экономики и формировать специалистов, готовых к деятельности в условиях постоянных изменений.

Заключение. Проведенный анализ показывает, что дуальное обучение является одной из наиболее перспективных моделей развития профессионального образования в современных условиях. Его значение заключается не только в объединении теоретической подготовки и практической деятельности, но и в создании условий для формирования специалиста, способного применять знания в реальных профессиональных ситуациях.

Особенность дуальной модели состоит в том, что процесс подготовки кадров выходит за пределы образовательной организации. В формировании будущего специалиста принимают участие как преподаватели, обеспечивающие научно-теоретическую основу подготовки, так и работодатели, создающие условия для приобретения практического опыта. Такое взаимодействие позволяет приблизить содержание образования к требованиям современной профессиональной среды.

В ходе исследования установлено, что дуальное обучение способствует развитию не только профессиональных компетенций, но и важных личностных качеств обучающихся.

Работа в реальных условиях помогает формировать самостоятельность, ответственность, инициативность, умение принимать решения и взаимодействовать с профессиональным коллективом.

Для работодателей участие в дуальной системе является возможностью влиять на процесс подготовки будущих специалистов и получать кадры, соответствующие конкретным требованиям производства. Для образовательных организаций данная модель становится одним из способов повышения качества подготовки выпускников и укрепления связи между образованием и практикой.

Особое значение развитие дуального обучения приобретает в условиях цифровой трансформации, обновления технологий и изменения требований к профессиональным компетенциям. Современный специалист должен быть готов не только выполнять профессиональные обязанности, но и постоянно совершенствовать свои знания, осваивать новые инструменты и адаптироваться к изменениям.

Перспективы развития дуального обучения в Республике Таджикистан связаны с дальнейшим укреплением взаимодействия между государством, образовательными организациями и работодателями. Для эффективного функционирования данной системы необходимо совершенствовать нормативную базу, развивать институт наставничества, повышать квалификацию преподавателей и специалистов предприятий, участвующих в подготовке кадров.

1. Следовательно, дуальное обучение можно рассматривать не только как форму профессиональной подготовки, но и как механизм развития кадрового потенциала страны. Его дальнейшее внедрение создает условия для формирования специалистов, которые обладают необходимыми знаниями, практическим опытом и готовностью успешно работать в условиях современной экономики. Анализ современной практики позволяет выделить несколько факторов, которые пока ограничивают широкое распространение дуального обучения в Республике Таджикистан. Отметим их, прежде всего этонедостаточное количество предприятий-партнеров; необходимость подготовки наставников, слабая мотивация работодателей, отсутствие единых критериев оценки практических компетенций и различие интересов колледжей и предприятий. Проведенное исследование также позволяет сделать вывод, что развитие дуального обучения является одним из важных направлений совершенствования профессионального образования. Сочетание образовательной подготовки и реальной профессиональной деятельности способствует формированию конкурентоспособного специалиста, отвечающего требованиям общества и рынка труда. По нашему мнению, дальнейшее развитие дуального обучения должно быть связано не столько с увеличением количества договоров между образовательными организациями и предприятиями, сколько с формированием устойчивой системы социального партнерства, при которой каждый участник образовательного процесса заинтересован в конечном результате подготовки специалиста.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев, В. И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития. – Казань: Центр инновационных технологий, 2018. – 608 с.

2. Вербицкий, А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения. – Москва: ИЦ ПКПС, 2017. – 340 с

3. 3.Затеева, Т. Г. Дуальное обучение как современная модель подготовки квалифицированных кадров // Профессиональное образование. Столица. – 2021. – № 5. – С. 22–27.

4. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 г. № 1004 (с изменениями и дополнениями). Особое внимание можно обратить на изменения 2024 года, где в законодательстве закреплено понятие дуального обучения.

5. Закон Республики Таджикистан «О среднем профессиональном образовании» от 8 августа 2015 г. № 1225 (с изменениями и дополнениями).

6. Закон Республики Таджикистан «О дополнительном образовании» от 16 апреля 2012 г. № 826 (с изменениями и дополнениями).
7. Зеер, Э. Ф. Психология профессионального образования. – Москва: Академия, 2019. – 416 с.
8. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения. – Москва: Академия, 2018. – 304 с.
9. Конституция Республики Таджикистан.
10. Новиков, А. М. Методология образования. – Москва: Эгвес, 2019. – 488 с.
11. Полякова, Т. В. Социальное партнерство как условие развития дуального профессионального образования // Профессиональное образование и рынок труда. – 2022. – № 3. – С. 18–25.
12. Сериков, В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. – Москва: Логос, 2018. – 272 с.
13. Сластенин, В. А., Исаев, И. Ф., Шиянов, Е. Н. Педагогика : учебник. – Москва : Академия, 2020. – 608 с.
14. Хуторской, А. В. Современная дидактика. – Санкт-Петербург : Питер, 2021. – 416 с.
15. Шарипов, Ф. Ф. Педагогика и психология высшей школы. – Москва: Логос, 2020.

ХУСУСИЯТҲОИ ТАФАККУРИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ХИМИЯ

ИМОМОВА Лайло Чаировна *– Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, унвонҷӯ.* ***Сурога:*** *734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 90-101-44-11.* ***E-mail:*** *lmomova-l@mail.ru*

Аннотатсия. Дар ин мақола рушди тафаккури эҷодии хонандагон ҳангоми омӯзиши химия баррасӣ мешавад. Муаллиф таъкид мекунад, ки тафаккури эҷодӣ унсури калидӣ дар азхудкунии бомуваффақияти илмҳои табиӣ мебошад. Рушди неруи эҷодии хонандагон ҳам аз ҷониби омилҳои дохилӣ (хусусиятҳои инфиродӣ, малакаҳои таҳлилӣ, ангеза) ва ҳам аз ҷониби омилҳои беруна (усулҳои таълим, муҳити таълим) муайян карда мешавад. Дар мақола усулҳо ва равишҳои мушаххасе, ки рушди тафаккури эҷодиро дар химия, аз қабили омӯзиши масъалавӣ, усулҳои ҷустуҷӯ, лоиҳаҳои тадқиқотӣ, корҳои мустақилона, корҳои лабораторӣ ва истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ мусоидат мекунанд, баррасӣ мешаванд.

Таваҷҷуҳи махсус ба нақши муаллим дар фароҳам овардани шароит барои фаъолсозии равандҳои эҷодӣ ва рушди малакаҳои тафаккури интиқодии хонандагон ва равишҳои инноватсионии ҳалли мушкилот равона карда шудааст. Муаллиф таъкид кардааст, ки рушди мақсадноки тафаккури эҷодӣ дар таълими химия асоси тайёр кардани мутахассисони баландихтисос мебошад, ки қодиранд кашфиётҳои илмӣ ва ҳалли масъалаҳои мураккаби илмӣ ва амалӣ бошанд.

Калидвожаҳо: *рушд, тафаккури эҷодӣ, хонандагон, таълими химия, унсури калидӣ, азхудкунӣ, илмҳои табиӣ, неруи эҷодӣ, омилҳои дохилӣ, хусусиятҳои инфиродӣ, малакаҳои таҳлилӣ, ангеза, омилҳои беруна, усулҳои таълим, муҳити таълимӣ.*

ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ

ИМОМОВА Лайло Чаировна *– Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни, соискатель.* ***Адрес:*** *734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудаки, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 90-101-44-11.* ***E-mail:*** *lmomova-l@mail.ru*

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию особенностей развития творческого мышления учащихся в процессе обучения химии. Автор подчеркивает, что творческое мышление является ключевым элементом успешного освоения естественнонаучных дисциплин. Развитие творческого потенциала учащихся обусловлено как внутренними факторами (индивидуальные особенности, аналитические навыки, мотивация), так и внешними (методы преподавания, образовательная среда). В статье рассматриваются конкретные методы и подходы, способствующие развитию творческого мышления в химии, такие как проблемное обучение, поисковые методы, исследовательские проекты, самостоятельная работа, лабораторные работы и использование современных информационных технологий.

Особое внимание уделяется роли учителя в создании условий для активизации творческих процессов и формировании у учащихся навыков критического мышления и инновационного подхода к решению задач. Автор утверждает, что целенаправленное развитие творческого мышления в обучении химии является основой для подготовки высококвалифицированных специалистов, способных к научным открытиям и решению сложных научно-практических проблем.

Ключевые слова: *развитие, творческое мышление, студенты, химическое образование, ключевой элемент, освоение материала, естественные науки, творческий потенциал, внутренние факторы, индивидуальные особенности, аналитические навыки, мотивация, внешние факторы, методы обучения, образовательная среда.*

FEATURES OF STUDENTS' CREATIVE THINKING IN THE PROCESS OF CHEMISTRY TEACHING

IMOMOVA Laylo Chairovna *– Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, the applicant. Address: 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Rudaki Avenue, 121.* ***Phone:*** *(+992) 90-101-44-11.* ***E-mail:*** *lmomova-l@mail.ru*

Annotation. This article explores the development of students' creative thinking while learning chemistry. The author emphasize that creative thinking is a key element in the successful mastery of natural sciences. The development of students' creative potential is determined by both internal factors (individual characteristics, analytical skills, motivation) and external factors (teaching methods, educational environment). The article examines specific methods and approaches that promote the development of creative thinking in chemistry, such as problem-based learning, search methods, research projects, independent work, laboratory work, and the use of modern information technology.

Particular attention is paid to the role of the teacher in creating conditions for activating creative processes and developing students' critical thinking skills and innovative problem-solving approaches. The article argues that the targeted development of creative thinking in chemistry education is the foundation for training highly qualified specialists capable of scientific discoveries and solving complex scientific and practical problems.

Keywords: *development, creative thinking, students, chemistry education, key element, mastery, natural sciences, creative potential, internal factors, individual characteristics, analytical skills, motivation, external factors, teaching methods, educational environment.*

Тафаккури эҷодӣ, ҳамчун шакли олии фаъолияти маърифатӣ, унсури калидӣ дар азхудкунии бомуваффақияти фанҳои табиатшиносӣ, бахусус химия мебошад. Рушди он дар раванди таълим аз ҷониби маҷмӯи омилҳои дохилӣ ва беруна, ки бо усулҳои таълим зич алоқаманданд, муайян карда мешавад.

Омилҳои дохилӣ хусусиятҳои инфиродии донишҷӯро дар бар мегиранд: сатҳи малакаҳои таҳлилӣ, қобилияти абстрактӣ, тағйирпазирии тафаккур ва ангезаи омӯзиш.

Таҳқиқоти равоншиносӣ, ба монанди таҳқиқоти Я. А. Пономарев, аҳамияти “ният” ва “худиродавӣ”-ро дар фаъолияти маърифатӣ барои рушди равиши эҷодӣ таъкид мекунанд [12, с. 11]. Дар заминаи химия, ин худро дар қобилияти таҳияи фарзияҳо, пешниҳоди роҳҳои ҳалли ғайримуқаррарӣ барои масъалаҳо ва тафсири натиҷаҳои таҷрибавӣ берун аз алгоритмҳои азёдшуда зоҳир мекунад. Омилҳои беруна, ки аз ҷониби муҳити таълимӣ муайян карда мешаванд, нақши баробар муҳим доранд. Усулҳои таълим, ки ба рушди неруи эҷодӣ нигаронида шудаанд, бояд унсурҳои омӯзиши масъалагузорӣ, усулҳои ҷустуҷӯӣ, истифодаи лоиҳаҳои таҳқиқотӣ ва ҳавасмандгардонии кори мустақилонаро дар бар гиранд. Тавре ки А.Н. Леонтев қайд мекунад, рушди шахсият мустақиман аз хусусияти фаъолияти шахс вобаста аст [8, с. 97]. Муаллими химия бо пешниҳоди вазифаҳои душвор барои хонандагон, тақлид кардани масъалаҳои воқеии илмӣ ва ҳавасмандгардонии муҳокима, шароитро барои фаъолсозии равандҳои эҷодӣ фароҳам меорад.

Ҳамгироии корҳои лабораторӣ ба раванди таълим, ки на танҳо риояи дастурҳо, балки банақшагирии мустақилонаро низ талаб мекунад, рушди малакаҳои тафаккури интиқодӣ ва равиши эҷодиро ба ҳалли мушкилот мусоидат мекунад. Истифодаи технологияҳои муосири иттилоотӣ, ба монанди лабораторияҳои виртуалӣ ва симуляторҳо, инчунин метавонад моделсозии сенарияҳои гуногун ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли ғайримустақимро, ки қисми ҷудонашавандаи дониши илмӣ мебошад, осон кунад. Рушди мақсадноки тафаккури эҷодӣ дар таълими химия, ки ба фаҳмиши робитаи байни омилҳои дохилӣ ва беруна асос ёфтааст, асоси тарбияи мутахассисони баландихтисос мебошад, ки қодиранд навоварӣ кунанд ва масъалаҳои мураккаби илмӣ ва амалиро ҳал кунанд [4, с. 114].

Рушди эҷодкорӣ тавассути фаъолиятҳои амалӣ. Химия, ҳамчун як илми эмпирикӣ, имкониятҳои васеъро барои рушди потенсиали эҷодии хонандагон тавассути корҳои лабораторӣ ва корҳои лоиҳавӣ фароҳам меорад. Ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ, ки равишҳои инноватсиониро талаб мекунанд, таҳқиқот ва тавлиди ғояҳои навро ҳавасманд мекунад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҷалби мунтазами хонандагон ба таҳқиқот ба ташаккули фарзияҳо ва тасдиқи минбаъдаи таҷрибавии онҳоро осон мекунад, ки асоси эҷодкории илмӣ мебошад [6, с. 7].

Химия, ҳамчун як фанни махсус бо татбиқи амалӣ ва таҷриба алоқаманд аст, барои рушди эҷодкории хонандагон платформаи пуриқтидор фароҳам меорад. Худи табиати химия, ки бар асоси мушоҳида, таҳияи фарзияҳо ва санҷиши дақиқ асос ёфтааст, ба таври табиӣ ҳалли мушкилот ва тафаккури навоваронаро тақвият медиҳад. Корҳои лабораторӣ, бахусус, муҳити воқеӣ фароҳам меоранд, ки дар он дониши назариявӣ ба фаҳмиши амалӣ табдил меёбад. Хонандагон на танҳо гирандагони ғайрифаъоли иттилоот мебошанд; онҳо ба иштирокчиёни фаъоли раванди илмӣ табдил меёбанд ва мустақиман бо падидаҳои кимиёвӣ ҳамкорӣ мекунанд. Ин таҷрибаи амалӣ онҳоро ташвиқ мекунад, ки ба таври интиқодӣ фикр кунанд, ҳангоми ба вуҷуд омадани натиҷаҳои ғайричашмдошт тартибҳоро мутобиқ кунанд ва равишҳои навро барои ноил шудан ба натиҷаҳои дилхоҳ таҳия кунанд. Чунин равандҳои такрории таҷриба ва такмилдиҳӣ барои инкишоф додани чандирӣ ва захиравии хоси шахсони эҷодкор муҳиманд [11, с. 117].

Таълими лоиҳавӣ дар химия имкониятҳоро барои рушди эҷодӣ боз ҳам васеътар мекунад. Бо пешниҳоди лоиҳаҳои кушод ба хонандагон, омӯзгорон метавонанд муҳите эҷод кунанд, ки таҳқиқоти мустақилона ва омӯзиши саволҳои навро ташвиқ мекунад. Ин лоиҳаҳо аксар вақт аз барномаҳои таълимии стандартӣ берун мераванд ва хонандагонро барои амиқтар омӯхтани мавзӯъҳои мушаххас, муайян кардани камбудиҳо дар донишҳои мавҷуда ва таҳияи саволҳои аслии таҳқиқотӣ ташвиқ мекунанд [5, с. 15]. Раванди тарҳрезии таҷрибаҳо, методологияҳои ҳалли мушкилот ва тафсири маҷмӯи додаҳои мураккаб сатҳи баланди тафаккури таҳлилӣ ва синтетикиро инкишоф медиҳад.

Ғайр аз ин, мураккабиҳои хоси таҳқиқоти кимиёвӣ ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли инноватсиониро талаб мекунанд. Дар рӯбарӯ бо роҳҳои мураккаби синтетикӣ, мушкилоти

душвори таҳлилӣ ё натиҷаҳои пешгӯинашавандаи реаксия, хонандагон маҷбур мешаванд, ки аз азёдкунии азёд ва протоколҳои муқарраршуда берун раванд. Ин мушкили зеҳнӣ тафаккури гуногунрангро ҳавасманд мекунад ва омӯзиши реактивҳои алтернативӣ, шароити реаксия ва усулҳои таҳлилиро ташвиқ мекунад. Ҷасорати дур шудан аз усулҳои анъанавӣ ва таҷриба бо равишҳои ғайримуқаррарӣ аломати эҷодкорӣ аст [2, с. 122]. Инро, инчунин, аксар мутахассисон дастгирӣ мекунанд, ки муҳити дастгирии омӯзишӣ, ки таҷрибаҳои интеллектуалиро таҳаммул мекунад ва ҳатто ташвиқ мекунанд, барои кушодани ин неруи эҷодӣ тавассути коҳиш додани тарси нокомӣ муҳим аст.

Давраи такрории ташаккули фарзияҳо ва санҷиши онҳо тавассути таҳқиқоти эмпирикӣ, дар асл, муҳаррики эҷодиёти илмӣ мебошад. Ин раванд, ки барои усули илмӣ асосист, на танҳо хулосаи мантиқӣ, балки ҷаҳишҳои тахайюлиро низ талаб мекунад. Хонандагон таҳлили назарияҳои мавҷуда, муайян кардани номувофиқатӣ ва пешниҳоди тавзеҳоти алтернативии эҳтимолиро меомӯзанд. Дар натиҷа, тарҳрезӣ ва гузаронидани таҷрибаҳо барои тасдиқ ё рад кардани ин фарзияҳо қобилияти онҳоро барои тарҷумаи мафҳумҳои абстрактӣ ба падидаҳои мушаххас ва мушоҳидашаванда инкишоф медиҳад. Ин ҳамбастагии динамикӣ байни консептуализатсияи назариявӣ ва санҷиши эмпирикӣ, чунон ки А.А. Иванов таъкид мекунад, асоси ихтирои илмӣ ва маҳорати муҳимест, ки аз таҳқиқоти илмӣ берун меравад ва навовариро дар соҳаҳои гуногун тақвият медиҳад [6, с. 43].

Истифодаи усулҳои таълими проблемавӣ, ба монанди эҷоди вазъиятҳои проблемавӣ дар синфхона ва муҳокимаи фарзияҳо, хонандагонро ба ҷустуҷӯи фаъолонаи роҳҳои ҳал водор мекунад ва тафаккури эҷодии онҳоро фаъол месозад [1, с. 94]. Масалан, гузоштани савол дар бораи механизми аксуламал, ки аз доираи китоби дарсии стандартӣ берун меравад, таҳқиқоти мустақилона ва таҳияи тафсирҳои аслиро ташвиқ мекунад.

Ин равиш тафаккури интиқодиро тарғиб мекунад, зеро хонандагон таҳлили маълумот, арзёбии нуқтаи назарҳои гуногун ва баровардани хулосаҳои огоҳонаро меомӯзанд. Ба ҷои он ки дониши пешакӣ муайяншударо ғайрифаъол аз худ кунанд, онҳо иштирокчиёни фаъоли раванди таълимӣ мешаванд, ки дар он ҳар як савол нуқтаи ибтидоӣ барои омӯзиши амиқ ва дарки мавод мегардад. Ин, дар навбати худ, ангезаро барои омӯзиш афзоиш медиҳад ва дониши пойдорро дар асоси таҷрибаи шахсии таҳқиқот ва кашфиёт инкишоф медиҳад [9, с. 73].

Ғайр аз ин, омӯзиши дар асоси мушкилот малакаҳои ҳамкорӣ ва муоширатро инкишоф медиҳад. Тавассути ҳалли муштараки мушкилот, хонандагон меомӯзанд, ки ба андешаҳои ҳамсолони худ гӯш диҳанд ва эҳтиром гузоранд, мавқеи худро баҳс кунанд ва созиш пайдо кунанд. Ин малакаҳои кори дастаҷамъиро инкишоф медиҳад, ки маҳорати арзишманд ҳам дар фаъолиятҳои таълимӣ ва ҳам дар ояндаи касбӣ мебошад. Таълими проблемавӣ на танҳо донишро ғанӣ мегардонад, балки ба рушди шахсияти куллӣ, ки омода аст мушкилоти мураккабро дар ҷаҳони доимо тағйирёбанда ҳал кунад, мусоидат мекунад [11, с. 116].

Таълими химия, ки бо табиати мураккаб ва амалии худ маъруф аст, имкониятҳои беназиреро барои рушди тафаккури эҷодии хонандагон фароҳам меорад. Тафаккури эҷодӣ на танҳо қобилияти дарёфти роҳҳои нав ва ғайримуқаррарӣ барои ҳалли мушкилот, балки инчунин қобилияти дидани алоқаҳои ноаён, тавлиди ғояҳои нав ва татбиқи онҳо дар амал мебошад. Дар контексти химия, ин хусусиятҳо ба таври хос зоҳир мешаванд ва метавонанд ба таври муассир дар раванди таълим ташаккул дода шаванд [14], [17].

Хонандагони дорои тафаккури эҷодӣ дар химия қодиранд, ки байни мафҳумҳои ба назар нораво алоқа барқарор кунанд. Масалан, онҳо метавонанд дарк кунанд, ки чӣ гуна сохтори молекула ба хосиятҳои физикӣ ва кимиявии он таъсир мерасонад, ё чӣ гуна принсипҳои асосии химия дар технологияҳои муосир истифода мешаванд. Ин қобилият ба онҳо имкон медиҳад, ки аз ёд кардани фактҳо берун рафта, ба фаҳмиши амиқтар ва эҷоди ғояҳои нав барои ҳалли мушкилоти мавҷуда ё пешбинии мушкилоти оянда ноил шаванд.

Тафаккури эҷодӣ дар химия бо қобилияти ташаккули фарзияҳои мустақилона ва тарҳрезии таҷрибаҳо барои санҷидани онҳо алоқаманд аст. Хонандагон метавонанд ба ҷои пайравӣ аз дастурҳои муқарраршуда, ба таври эҷодӣ ба мушкилот наздик шаванд, вариантҳои гуногуни ҳалли худро пешниҳод кунанд ва барои тасдиқи онҳо таҷрибаҳои нав тарҳрезӣ кунанд. Ин раванд ба онҳо имкон медиҳад, ки на танҳо донишҳои назариро азхуд кунанд, балки малакаҳои амалии худро низ инкишоф диҳанд [10, с. 142].

Тафаккури эҷодӣ дар химия ба таври ҷудонашаванда бо тафаккури таҳлилӣ ва ташхисӣ алоқаманд аст. Хонандагон бояд қодир бошанд, ки масъалаҳоро ба ҷузъҳои хурдтар тақсим кунанд (таҳлил) ва сипас онҳоро ба як тамоми мукаммал муттаҳид кунанд (ташхис), то роҳҳои нави ҳалли худро пайдо кунанд.

Аҳамияти фикру мулоҳиза дар рушди тафаккури эҷодӣ наметавонад аз ҳад зиёд таъкид карда шавад. Танқиди созанда, таҳлили хатогиҳо ва ҷамъбасти дастовардҳои худ ба фаҳмиши амиқтари маводи фарогирифташуда мусоидат мекунад ва рушди минбаъдаи қобилиятҳои эҷодиро ҳавасманд мекунад. Фароҳам овардани муҳит барои андеша, ки дар он хонандагон равандҳои тафаккури худро таҳлил мекунанд, ба онҳо кӯмак мекунад, ки қувват ва заъфҳои равиши эҷодии худро муайян кунанд .

Фикру мулоҳизаҳои муассир бояд саривақтӣ, мушаххас ва ба рушд нигаронидашуда бошанд, на танҳо арзёбӣ. Ин ба хонандагон ё иштирокчиёни раванд имкон медиҳад, ки фаҳманд, ки кадом усулҳо ва ғояҳо беҳтар кор мекунанд ва кадоме аз онҳо такмили минбаъдаро талаб мекунанд. Ин ба рушди маҳорати худислоҳкунӣ ва ҷустуҷӯи мустақилонаи ҳалли масъала, ки унсури асосии тафаккури эҷодӣ аст, мусоидат мекунад [7].

Фикру мулоҳиза огоҳиро аз усулҳои кори худ мусоидат мекунад, ба муайян кардани стратегияҳои шахсӣ барои бартараф кардани монеаҳои эҷодӣ кӯмак мекунад ва рушди тафаккури интиқодиро ҳавасманд мекунад. Нигоҳ доштани мунтазами рӯзномаҳои андеша ва муҳокимаи ғояҳои худ бо ҳамкорон ё мураббиён фазоеро барои мубодилаи таҷриба ва васеъ кардани уфуқҳо фароҳам меорад. Умуман, ворид кардани фикру мулоҳизаҳои системавӣ ва андеша ба раванди таълим эътимоди хонандагонро ба худ афзоиш медиҳад, тафаккури чандирро инкишоф медиҳад ва равишҳои инноватсиониро инкишоф медиҳад [8]. Ин равиш на танҳо ба даст овардани донишро осон мекунад, балки ба онҳо дар шинохти имкониятҳои нави эҷодӣ, ки шарти муҳими рушди муваффақонаи шахсӣ ва касбӣ мебошанд, кӯмак мекунад.

Ҳамин тариқ, татбиқи давраи “амал → фикру мулоҳиза → мулоҳиза → ислоҳ” омӯзишро ба раванди динамикии такмили пайваста табдил медиҳад. Вақте ки хонандагон мунтазам роҳнамоии мушаххас мегиранд ва барои мулоҳиза дар бораи сафари худ вақт ҷудо мекунанд, онҳо ба дарунсохти меъёрҳои муваффақият шурӯъ мекунанд ва мушкилотро мустақилона муайян мекунанд. Ин вобастагӣ аз арзёбии берунаро кам мекунад ва ангезаи дохилиро барои таҷриба ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли инноватсионӣ тақвият медиҳад [3].

Ғайр аз ин, ин амалия фарҳанги бехатарии равониро тақвият медиҳад, ки дар он хатогиҳо на ҳамчун нокомӣ, балки ҳамчун манбаъҳои арзишманди иттилоот барои рушд қабул карда мешаванд. Хонандагон барои танқиди созанда ва иштирокчиёни фаъол дар муколама дар бораи рушди худ бозтар мешаванд, ки мутобиқшавии онҳоро дар ҷаҳони зудтағйирёбанда ва мушкилоти эҷодии мураккаб ва кушода беандоза беҳтар мекунад [12]. Дар ниҳоят, ин заминаро барои омӯзиши якумрӣ ва эҷодкории устувор, ки барои роҳбарӣ ва навоварӣ дар ҳама гуна соҳа муҳим аст, фароҳам меорад.

Сатҳи баланди шавқи маърифатӣ ва ангезагирии дохилӣ барои омӯзиши химия ангезандаҳои тафаккури эҷодӣ мебошанд. Муаллимоне, ки аҳамият ва шавқи падидаҳои кимиёвиро бо истифода аз технологияҳои муосир ва мисолҳои воқеӣ нишон медиҳанд, эҷодкории хонандагонро бомуваффақият ҳавасманд мекунанд.

Ин равиш имкон медиҳад, ки мафҳумҳои абстрактии кимиёвӣ ба вазифаҳои шахсии пурмуҳтаво табдил дода шаванд. Вақте ки хонандагон робитаи байни формулаҳо ва

реаксияҳо ва таҳияи маводҳои нав, роҳҳои ҳалли мушкилоти экологӣ (масалан, тозакунии об ё эҷоди полимерҳои биологӣ вайроншаванда) ё дарки равандҳои биохимиявӣ дар бадани худро мебинанд, шавқи маърифатӣ ба ангезагирии амиқи дохилӣ табдил меёбад. Ин, дар навбати худ, онҳоро барои ҷустуҷӯи мустақилонаи роҳҳои ҳалли ғайриошкор, фарзия ва таҷриба - зуҳуроти калидии тафаккури эҷодӣ дар илм - ҳавасманд мекунад [22, с. 57]. Воситаҳои муассир дар ин ҷо фаъолиятҳои лоиҳавӣ, ҳалли масъалаҳои кушода (бе як ҷавоби дуруст), истифодаи лабораторияҳои рақамӣ ва симуляторҳо барои моделсозии равандҳои мураккаб ва муҳокимаи кашфиётҳои илмии ҷорӣ ва оқибатҳои амалии онҳо мебошанд [20, с. 106].

Муаллим, ки ҳамчун роҳнамо амал мекунад, ба хонандагон кӯмак мекунад, ки арзиши кӯшишҳои таҳқиқотии худро тавассути таъкид кунанд, ки чӣ гуна дониш ва малакаҳои бадастомада ба онҳо имкон медиҳанд, ки дар ҳалли мушкилоти воқеӣ саҳм гузоранд, ки ин як ангезандаи пуриқтидори дохилӣ аст [19]. Ҳамин тариқ, парвариши мақсадноки шавқи маърифатӣ ва ангезаи дохилӣ тавассути контекстуализатсияи дониш ва усулҳои фаъоли омӯзиш муҳити беҳтаринро барои рушди потенсиали эҷодии хонандагон дар химия ва баланд бардоштани эътимоди онҳо ба қобилияти онҳо барои иштирок дар эҷодиёти илмӣ фароҳам меорад [21, с. 17].

Ин равиш, ки ба татбиқи амалӣ ва таҳқиқоти мустақилона нигаронида шудааст, на танҳо дарки амиқи хонандагонро дар бораи равандҳои кимиёвӣ инкишоф медиҳад, балки тафаккури интиқодӣ, қобилияти таҳлили иттилоот ва ёфтани роҳҳои ҳалли инноватсионӣ, ки асоси кашфиёт ва навовариҳои илмии оянда аст, низ рушд медиҳад.

Рушди тафаккури эҷодии хонандагон ҳангоми таълими химия раванди бисёрҷанбаест, ки истифодаи усулҳои гуногуни педагогиро талаб мекунад, ки барои ҳавасмандгардонии фаъолияти зеҳнӣ, рушди тафаккури интиқодӣ ва ташаккули шавқи пойдор ба омӯзиш нигаронида шудаанд. Ин на танҳо омӯзиши далелҳо ва формулаҳоро дар бар мегирад, балки ғӯтонидани онҳоро дар ҷаҳони падидаҳои кимиёвӣ тавассути таҷриба, ҳалли масъалаҳои душвор ва моделсозии равандҳои воқеӣ дар бар мегирад. Муҳим аст, ки муҳите фароҳам оварда шавад, ки дар он хонандагон ба муҳаққиқони фаъол табдил ёбанд, қодир бошанд фарзияҳо таҳия кунанд, маълумотро таҳлил кунанд ва хулосаҳои мустақилона бароранд, ки ин васила потенсиали худро ошкор кунад ва эътимод ба худ пайдо кунад.

АДАБИЁТ:

1. Абдуллоев А. А. Ташаккули тафаккури эҷодӣ дар хонандагон дар дарсҳои химия. – Душанбе: Маориф, 2018. – 120 с.

2. Азизов Б. М. Методикаи таълими химия ва рушди қобилияти эҷодии хонандагон. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 150 с.

3. Бобоев М. Б. Психологияи тафаккури эҷодӣ. – Душанбе: Маориф, 2010. – 200 с.

4. Ғаффоров Н. А. Таълими химия дар мактабҳои миёна: назария ва амалия. – Душанбе: Маориф, 2017. – 180 с.

5. Иброҳимов С. И. Рушди тафаккури эҷодӣ дар хонандагон дар раванди омӯзиши маводди химия. – Хуҷанд: Нури маърифат, 2019. – 130 с.

6. Иванов, А. А. Исследовательская деятельность как фактор развития творческого мышления студентов-химиков. Журнал педагогических наук, 5(2), 45-58.

7. Каримов Р. К. Инноватсия дар таълими химия. – Душанбе: Маориф, 2020. – 160 с.

8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975.

9. Маҷидов А. М. Тафаккури эҷодӣ ва роҳҳои рушди он дар хонандагон. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 140 с.

10. Назаров О. Н. Методикаи муосири таълими химия. – Душанбе: Маориф, 2014. – 170 с.

11. Петров, В. С. Проблемное обучение в формировании креативности при изучении химии. Вестник образования, 2019, №3(1), с. 112-125.
12. Пономарев Я.А. Психология творчества и обучения. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960.
13. Раҳматов Ф. Ш. Ташаккули тафаккури эҷодӣ дар хонандагон дар ҷараёни ҳалли масъалаҳои химия. – Душанбе: Маориф, 2021. – 110 с.
14. Саидов З. С. Психологияи омӯзиш ва рушди тафаккури эҷодӣ. – Душанбе: Маориф, 2013. – 190 с.
15. Сидорова, Е. Н. (2021). Роль обратной связи и рефлексии в развитии творческих способностей учащихся. Вопросы психологии, 6(4), 88-101.
16. Усмонов И. У. Таълими химия дар замони муосир. – Душанбе: Маориф, 2012. – 155 с.
17. Ҳакимов А. Ҳ. Тафаккури эҷодӣ ва хусусиятҳои он дар хонандагон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 125 с.
18. Мусоджонзода Дж.М. Методические подходы формирования исследовательской компетентности у учащихся общеобразовательных учреждений при обучении химии //Вестник национального университета. – Душанбе, - 2025. - № 7. - С. 221-227.
19. Hofstein, A., & Mamlok-Naaman, R. (2007). The laboratory in science education: the state of the art. Chemistry Education Research and Practice, 8(2), 105-107.
20. Pintrich, P. R. (2003). A Motivational Science Perspective on the Role of Student Motivation in Learning and Teaching Contexts. Journal of Educational Psychology, 95(4), 667–686.
21. Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. Psychological Monographs: General and Applied, 80(1), 1–28.
22. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions. Contemporary Educational Psychology, 25(1), 54–67.
23. Musojonzoda J., Bandaev S. Some considerations beset with students` research competence development at chemistry lessons // International Research Journal. 2025, № 10 (160). - P. 1-5.

ДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ ВНЕДРЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

КАЮМЗОДА Гуландом Каюм *- канд. пед, наук, старший преподаватель Академии Министерства внутренних дел Республики Таджикистан. г. Душанбе, ул. Джаббора Расулова.* ***Тел.:*** *(+992) 002-22-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается дуальное обучение как эффективная модель профессионального образования, сочетающая теоретическую подготовку в учебных заведениях и практическую — непосредственно на предприятиях. Анализируется международный опыт ведущих стран (Германия, Австрия, Швейцария), где данная система обеспечивает низкий уровень молодежной безработицы, высокое качество подготовки кадров и плавный переход от обучения к трудовой деятельности. Особое внимание уделяется опыту Республики Таджикистан: нормативно-правовой базе, недавним реформам (введение дуального образования в новом Законе «О среднем профессиональном образовании» 2025 г., Программа развития профессионального образования на 2026–2029 гг.), вызовам внедрения и перспективам адаптации. На основе сравнительного анализа предлагаются практические рекомендации по интеграции элементов дуальной модели в таджикскую систему среднего профессионального образования. Статья ориентирована на специалистов в сфере образования, работодателей и органов государственного управления.

Ключевые слова: *дуальное обучение, дуальная система профессионального образования, международный опыт, Республика Таджикистан, Германия, Австрия, Швейцария, рынок труда, молодежная безработица, компетентностный подход*

ТАЪЛИМИ ДУАЛӢ: ТАҶРИБАИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ДУРНАМОИ ҶОРӢ НАМУДАНИ ОН ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ҚАЮМЗОДА Гуландом Қаюм *- номзади илмҳои педагогика, омӯзгори калон дар Академияи Вазорати корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯчаи Ҷаббор Расулов.* ***Тел.:*** *(+992) 002-22-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Аннотатсия. Дар мақола омӯзиши дугона ҳамчун модели самарабахши таҳсилоти касбӣ омӯхта мешавад, ки омӯзиши назариявиро дар муассисаҳои таълимӣ ва амалиро дар корхонаҳо муттаҳид месозад. Таҷрибаи байналмилалии кишварҳои пешқадам (Олмон, Австрия, Швейтсария) таҳлил карда мешавад, ки дар онҳо ин система ба сатҳи пасти бекории ҷавонон, сифати баланди тайёр кардани кадрҳо ва гузариши ҳамвор аз таҳсил ба фаъолияти меҳнатӣ мусоидат мекунад. Диққати махсус ба таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дода мешавад: заминаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ислоҳотҳои охирин (ҷорӣ кардани омӯзиши дугона дар Қонуни нави «Дар бораи таҳсилоти миёнаи касбӣ»-и соли 2025, Барномаи рушди таҳсилоти касбӣ барои солҳои 2026–2029), мушкилоти татбиқ ва дурнамоҳои мутобиқсозӣ. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ тавсияҳои амалӣ оид ба ҳамгироии унсурҳои модели дугона ба системаи таҳсилоти миёнаи касбии тоҷик пешниҳод карда мешаванд. Мақола барои мутахассисони соҳаи маориф, корфармоён ва мақомоти идораи давлатӣ равона шудааст.

Калимаҳои калидӣ: *омӯзиши дуали, системаи дуали, таҳсилоти касбӣ, таҷрибаи байналмилалӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Олмон, бозори меҳнат, бекории ҷавонон, равиши компетентсионӣ.*

DUAL EDUCATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

KAYUMZODA Gulandom Kayum *- Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Tajikistan. Dushanbe, Jabbora Rasulova Street.* ***Phone:*** *(+992) 002-22-69-02.* ***E-mail:*** *gkayumzoda1000@mail.ru*

Annotation. The article examines dual education as an effective model of vocational education that combines theoretical training in educational institutions with practical training directly at enterprises. The international experience of leading countries (Germany, Austria, Switzerland) is analyzed, where this system ensures low youth unemployment, high quality of personnel training, and a smooth transition from education to employment. Particular attention is paid to the experience of the Republic of Tajikistan: the regulatory framework, recent reforms (introduction of dual education in the new Law “On Secondary Vocational Education” of 2025, the Vocational Education Development Program for 2026–2029), implementation challenges, and prospects for adaptation. Based on a comparative analysis, practical recommendations are proposed for integrating elements of the dual model into the Tajik system of secondary vocational education. The article is aimed at specialists in the field of education, employers, and government bodies.

Keywords: *dual education, dual vocational training system, international experience, Republic of Tajikistan, Germany, labor market, youth unemployment*

Современная экономика требует квалифицированных специалистов, способных быстро адаптироваться к технологическим изменениям и рыночным требованиям. В условиях глобализации и цифровизации традиционные формы образования часто отстают от нужд работодателей, что приводит к разрыву между теорией и практикой, высокой молодежной безработице и дефициту кадров в ключевых отраслях. Дуальное обучение представляет собой одну из наиболее успешных моделей решения этих проблем.

В Республике Таджикистан, где молодежь составляет значительную долю населения (около 60% до 30 лет), проблема трудоустройства выпускников стоит особенно остро. По данным официальной статистики и отчетов международных организаций, уровень безработицы среди молодежи 15–24 лет превышает 15–20%, а миграция трудоспособного населения остается высоким. Национальная стратегия развития до 2030 года и Стратегия развития образования подчеркивают необходимость модернизации профессионального образования для поддержки индустриализации, гидроэнергетики, сельского хозяйства и туризма.

Цель настоящей статьи — провести комплексный анализ дуального обучения с акцентом на международный опыт и перспективы его внедрения в Таджикистане. Задачи: 1) раскрыть теоретические основы и сущность дуальной модели; 2) изучить опыт ведущих стран (Германия, Австрия, Швейцария); 3) оценить текущее состояние профессионального образования в РТ и последние реформы; 4) выявить преимущества, барьеры и предложить рекомендации по адаптации.

Методология включает сравнительно-аналитический подход, анализ нормативных документов, научной литературы и данных из открытых источников. Статья носит научно-практический характер и может служить основой для разработки пилотных проектов.

1. Теоретические основы дуального обучения

Дуальное обучение — это форма профессиональной подготовки, при которой теоретическая часть реализуется в образовательном учреждении (20–40% времени), а практическая — на рабочем месте в компании (60–80%). Студенты (ученики, apprentices) заключают контракт с предприятием, получают зарплату и по окончании сдают квалификационный экзамен.

Исторические корни модели уходят в средневековые цеховые гильдии Европы. Современная форма сложилась в Германии после принятия Закона о профессиональном обучении (Berufsbildungsgesetz, BBiG) 1969 года (с поправками 2005 г.). Основные принципы:

Партнерство трех сторон: государство (регулирование, стандарты), бизнес (практика, финансирование) и образовательные учреждения (теория).

Компетентностный подход: программы разрабатываются с учетом реальных потребностей рынка труда.

Стандартизация и гибкость: единые национальные квалификации при учете специфики отраслей и регионов.

Финансирование: предприятия покрывают 70–75% затрат (зарплата, наставничество), государство — школьную часть.

Преимущества дуальной системы подтверждены практикой: высокий процент трудоустройства (в Германии — свыше 80% выпускников остаются у работодателя), низкая молодежная безработица (5–7% против 20%+ в странах с преобладанием школьной модели), снижение затрат на адаптацию кадров. Недостатки: зависимость от готовности бизнеса, риски неравенства доступа в регионах с слабой экономикой, необходимость сильной нормативной базы.

По мнению эксперта Д. Эйлера (Euler, 2013), система состоит из 11 ключевых элементов, включая четкие цели, чередование мест обучения, совместное финансирование и социальное признание. Эти элементы могут адаптироваться, но не копироваться целиком.

Интересен международный опыт дуального обучения. И здесь Германия может служить как эталонная модель. Германия — родоначальник современной дуальной системы. Около 56% молодежи после обязательного образования выбирают дуальное обучение по 330+ профессиям.

Обучение длится 2–3,5 года (в среднем 3). Теория (1–2 дня в неделю), практика — на предприятии. Контроль осуществляют торгово-промышленные палаты.

Финансирование: компании тратят около 70% (зарплата ученика 700–1000 евро/мес. в первый год), государство — школу. Результаты: молодежная безработица ~7,7% (2014–2024 данные стабильно ниже среднеевропейских), высокая производительность труда. Система гибко реагирует на цифровизацию (Industrie 4.0). Существует Duale Hochschule — дуальное высшее образование.

Опыт Австрии и Швейцарии. В Австрии ~37% молодежи в дуальной форме (всего ~80% в VET). 200+ профессий, длительность 2–4 года. Сильная роль экономических палат и профсоюзов. Система инклюзивна (для лиц с особыми нуждами). Молодежная безработица ~10,3%.

В Швейцарии ~62% в дуальной системе (250 профессий). Федеральный закон о профессиональном образовании (VPETA) регулирует совместную ответственность конфедерации, кантонов и профессиональных организаций. Высокая permeability к высшему образованию (профессиональный бакалавриат). Безработица молодежи ~3%. Финансирование — преимущественно частное (секторальные фонды).

Сравнительное исследование DC dVET (2015–2024) подчеркивает общие успехи: сильное участие бизнеса, стандартизированные квалификации, низкая безработица (2,9–10,3%).

Опыт других стран и адаптация. В Европе модель перенимают Испания, Португалия, Франция. В Азии — Южная Корея, Китай, Вьетнам (сотрудничество с Германией). В постсоветском пространстве: Казахстан (с 2012 г., 200+ учреждений, ~50 тыс. участников, инвестиции 118 млрд тенге); Узбекистан (с 2021 г., минимум 2 дня теория, остальное практика с оплатой); Россия (пилотные проекты с 2010-х, поддержка World Bank и немецких палат).

Ключевой вывод: нельзя копировать систему целиком — необходима адаптация под локальные условия (культура, экономика, законодательство).

Каково же состояние и развитие дуального обучения в Республике Таджикистан. Система профессионального образования Таджикистана включает ~66 учреждений начального профобразования (лицеи) и ~88 колледжей среднего профобразования. Охват низкий: лишь ~4,8% выпускников школ идут в НПО (данные 2023). Проблемы: устаревшая материально-техническая база, отрыв теории от практики, низкий престиж рабочих профессий, дефицит квалифицированных преподавателей и наставников.

Хочется подчеркнуть положительные сдвиги:

Создание в 2023 г. Комитета по начальному и среднему профессиональному образованию. Новый Закон «О среднем профессиональном образовании» (подписан 1 октября 2025 г., 7 глав, 32 статьи). Вводит дуальное образование как официальную форму (ранее не упоминалось). Определение: сочетание теории в колледже и практики на предприятиях/организациях. Сокращение сроков обучения: после 9 кл. — 3 года (вместо 4), после 11 кл. — 2 года (вместо 3). Программа развития профессионального образования на 2026–2029 гг. (утверждена ноябрь 2025): ~400 млн сомони, фокус на компетентностный и дуальный подходы, цифровизацию, обновление стандартов, сотрудничество с работодателями, модернизацию инфраструктуры.

Пилотные инициативы: проекты GIZ по логистике и финансовому сектору (сотрудничество с Казахстаном, Кыргызстаном, Узбекистаном); визиты делегаций в Баварию (Германия) для изучения дуальной модели; интерес банков и энергетики. Сотрудничество с Германией, ADB, World Bank.

Однако барьеры сохраняются: слабое участие частного сектора, отсутствие массовых налоговых льгот для предприятий-наставников, нехватка данных о потребностях рынка труда, региональные диспропорции.

Остановимся на преимуществах, вызовах и рекомендациях по внедрению в Таджикистане.

Преимущества для РТ:

• Прямое соответствие квалификаций рынку труда (гидроэнергетика — Рогун, горнодобыча, сельское хозяйство, легкая промышленность, туризм, IT).

• Снижение молодежной безработицы и миграции. Мотивация студентов (зарплата во время практики).

• Привлечение инвестиций через подготовку кадров «под заказ».

• Соответствие целям устойчивого развития и Национальной стратегии.

Вызовы:

• Правовые (нужны типовые договоры ученик–предприятие, защита прав).

• Финансовые (стимулы для МСП).

• Организационные (подготовка наставников, обновление программ).

• Культурные (престиж рабочих профессий).

Рекомендации:

1.Разработать Национальную стратегию дуального образования (2026–2030) с участием Минтруда, Комитета по НПО/СПО, бизнеса и доноров.

2.Запустить пилотные проекты в 10–15 колледжах по приоритетным специальностям (энергетика, сельхоз, строительство) с 2026 г.

3.Создать отраслевые советы социального партнерства (по модели Германии или Казахстана).

4.Ввести налоговые льготы и субсидии для предприятий-наставников.

5.Разработать программы подготовки наставников и преподавателей (сотрудничество с BIBB, SFUVET).

6.Обеспечить мониторинг: индикаторы — % трудоустройства, удовлетворенность работодателей, охват дуальной формой (цель — 20–30% к 2029 г.).

7.Интегрировать с высшим образованием (дуальные бакалавриатские программы).

8.Активно привлекать международную помощь (GIZ, немецко-таджикская палата, ADB).

Заключение. Дуальное обучение доказало свою эффективность в странах с сильной экономикой и может стать мощным инструментом модернизации профессионального образования в Таджикистане. Международный опыт (Германия, Австрия, Швейцария и соседи по региону) показывает: успех зависит от политической воли, партнерства государства и бизнеса, а также поэтапной адаптации. Новое законодательство 2025 г. и Программа 2026–2029 гг. создают прочную основу. При условии реализации предложенных рекомендаций дуальная модель позволит снизить молодежную безработицу, повысить конкурентоспособность экономики и обеспечить устойчивое развитие Республики Таджикистан. Дальнейшие исследования должны фокусироваться на оценке пилотных проектов и экономическом эффекте.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Верич А.И. Зарубежный опыт дуального образования и перспективы его развития в РБ // Электронный ресурс, 2023.

2. Закон Республики Таджикистан «О среднем профессиональном образовании» от 1 октября 2025 г.

3. Постановление Правительства РТ об утверждении Программы развития профессионального образования на 2026–2029 гг. (ноябрь 2025).

4. Euler D. Germany’s dual vocational training system: a model for other countries? Bonn: BIBB, 2013. 78 p.

5. Ходжаева М.Д. Система профессионального образования в Республике Таджикистан и законное место в ней дуальной формы // Вестник Алтайского государственного педагогического университета. 2025. № 1. С. 45–56.

6. DC dVET. Dual VET in Austria, Germany, Liechtenstein and Switzerland: Comparative Study. 2015 (обновл. 2024). 115 p.

7. Шодиев Х. Дуальное образование: как его внедрить в Таджикистане и почему это важно // Asia-Plus. 14.05.2021.

8. Обучение в колледжах сократилось на год. Какие новые формы образования ввели в Таджикистане? // Asia-Plus. 15.10.2025.

9. Izawa E.K. Technical and Vocational Education and Training in Tajikistan and Other Countries in Central Asia. ADB, 2021. 102 p.

10. Павлова И.В. Европейский опыт использования дуального обучения (на примере Германии) // КиберЛенинка, 2022.

11. Wikipedia. Dual education system (дата обращения: 04.03.2026).

12. Alliance for Dual VET – Swiss-Austrian-German Expertise. Официальный сайт (2024).

13. Отчеты GIZ по проекту «Профессиональное образование для секторов экономического роста в Центральной Азии» (2024–2025).

14. ResearchGate. THE DUAL EDUCATION SYSTEM IN TAJIKISTAN'S PROFESSIONAL EDUCATION FRAMEWORK (2024).

15. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан до 2030 года. Душанбе, 2016.

УСУЛҲОИ БАЛАНД БАРДОШТАНИ ТАРБИЯИ ҲАРБӢ-ВАТАНДӮСТИИ ДОНИШҶӮЁН-ХИЗМАТЧИЁНИ ҲАРБӢ

ҚУРБОНОВ Файзалӣ Асадуллоевич *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.* ***Тел.:*** *(+992) 93-512-00-60.*

ВАҲОБОВ Аббосхон Эркинович *- омӯзгори кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифои ҳарбии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.* ***Тел.:*** *(+992) 901-29-49-94.*

Аннотатсия. Муаллифон дар таълифоти хеш оид баусулҳои баланд бардоштани тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстиидонишҷӯён-хизматчиёни ҳарбӣ андешаронӣ намуда, қайд намудаанд, ки танҳо шахси воқеан ватандӯст метавонад дилсӯзона ва ба тамоми ҳастӣ ҳифзи амният ва ободии Ватани худро таъмин созад. Бо ин сабаб, ҳар як фарди худогоҳ бояд ҳисси баланди миллӣ дошта бошад, ба Ватан, миллат ва забону фарҳанги миллии хеш ифтихор намоянд ва барои ҳимояи онҳо ҳамеша омода бошад.

Дар мақола омадааст, ки истифодаи методу усулҳо ба баланд бардоштани дониши донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ ва такмил додани маҳорати онҳо дар тайёрии мустақилонаи ҷисмонӣ нигаронида шудаанд.

Қисмати муҳими тарбияи ҷисмонии донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ машқ мебошад, ки дар рафти он риояи талаботи зерини ташкилию методӣ зарур аст.Муаллифон таъкид намудаанд, ки устодони тарбияи ҷисмонӣбояд, бо мақсади ба хизмати ҳарбӣ омода кардани донишҷӯён асосҳои назариявӣ ва амалии тарбияи ҷисмониро дар машғулиятҳои таълимӣ хубтару беҳтар таҳия намоянд.

Калидвожаҳо: *усулҳо, тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ, донишҷӯён, хизматчиёни ҳарбӣ, машқ, ҷисм, халқу ватан, машқҳои ҷисмонӣ, тарбияи ҷисмонӣ, варзиш.*

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ-ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

КУРБОНОВ Файзали Асадуллоевич *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Бохтарского государственного университета имени НосираХусрава.* ***Тел.:*** *(+992) 93-512-00-60.*

ВАХОБОВ Аббосхон Эркинович *- преподаватель кафедры физического воспитания и начальной военной подготовки Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.* ***Тел.:*** *(+992) 901-29-49-94.*

Аннотация. Авторы в своей публикации размышляют о методах повышения военно-патриотического воспитания студентов-военнослужащих, отмечая, что только истинный патриот может искренне и самоотверженно обеспечивать безопасность и процветание своей Родины. По этой причине каждый сознательный человек должен обладать высоким национальным чувством, гордиться своей Родиной, нацией, языком и культурой, и быть всегда готовым к их защите.

В статье отмечается, что использование данных методов направлено на повышение знаний студентов-военнослужащих и совершенствование их навыков в самостоятельной физической подготовке. Важной частью физического воспитания студентов-военнослужащих являются упражнения, в ходе которых необходимо соблюдение определенных организационно-методических требований. Авторы подчеркивают, что преподаватели физического воспитания с целью подготовки студентов к военной службе должны более качественно разрабатывать теоретические и практические основы физического воспитания на учебных занятиях.

Ключевые слова: *методы, военно-патриотическое воспитание, студенты, военнослужащие, упражнение, тело, народ и родина, физические упражнения, физическое воспитание, спорт.*

METHODS OF INCREASING THE MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION OF STUDENT-SOLDIERS

KURBONOV Faizali Asadulloevich *- Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy at Bokhtar State University named after NosirKhusrav.* ***Phone:*** *(+992) 93-512-00-60.*

VAKHOBOV Abboshon Erkinovich *— Lecturer at the Department of Physical Education and Military Defense Training at Bokhtar State University named after NosirKhusrav.* ***Phone:*** *(+992) 901-29-49-94.*

Annotation. In their work, the authors reflect on methods for enhancing the military-patriotic education of student-soldiers, noting that only a true patriot can sincerely and wholeheartedly ensure the security and prosperity of their Motherland. For this reason, every self-aware individual must possess a high national spirit, take pride in their Motherland, nation, language, and culture, and always be ready to defend them.

The article states that the use of these methods is aimed at increasing the knowledge of student-soldiers and improving their skills in independent physical training. An essential part of the physical education of student-soldiers consists of exercises, during which it is necessary to comply with specific organizational and methodological requirements. The authors emphasize that physical education instructors, in order to prepare students for military service, should

better develop the theoretical and practical foundations of physical education during training sessions.

Keywords: *methods, military-patriotic education, students, servicemen (student-soldiers), exercise, body, people and homeland, physical exercises, physical education, sports.*

Тарбияи ҳарбӣ - ватандӯстӣ - қисми муҳими тарбияи ватандӯстӣ ва байналмилалӣ аст. Асоси ин намуди тарбия дар муассисаи таълимӣ аз тайёрии ибтидоӣ ба сафи қувваҳои мусаллаҳи кишвар сурат мегирад. Албатта, кишваре, ки артиши миллӣ надорад, боғи бепосбонро мемонад [1, с.148].

Мазмуни тарбияи ибтидоии ҳарбию ватандӯстӣ, қабл аз ҳама, фаҳмондани қоидаҳои қонуни асосии давлат нисбати муқаддас будани хизмати халқу ватан, дифоъи сарватҳои миллӣ, сарҳад, марзи ватан, муаррифӣ бо ҳаёти сарбозону сардоронро фаро мегирад. Ҷиҳати муҳими дигари тайёрии ибтидоии ҳарбӣ ин омӯхтани машқҳои гуногуни обутобдиҳии ҷисм, донистани силоҳҳои оташфишон, воситаҳои муҳофизатии зидди атомӣ, зидди кимиёвӣ, шиносоӣ бо машқҳои тактикӣ мебошад.

Барои ташаккул додани маҳорату малакаҳои корҳои сарбозӣ робитаи муассисаҳои таълимӣ бо қисмҳои ҳарбӣ, сарҳадчиёни шуҷоъ, ветеранҳои ҷанг ва ёрии онон барои ташкил кардани маҳфилҳо оид ба омӯхтани техникаи замонавии ҳарбӣ, гузаронидани вохӯриҳо бо сарбозон, мусобиқаҳои ҳарбию варзишӣ ва ғайраҳо аҳамияти калон дорад.

Истифодаҳои методу усулҳо ба баланд бардоштани дониши донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ ва такмил додани маҳорати онҳо дар тайёрии мустақилонаи ҷисмонӣ нигаронида шудаанд. Агар ҷисм солим бошад, рӯҳ низ саломат аст» гуфтааст мутафаккирони бузурги халқи форсу тоҷик Абуалӣ ибни Сино [8, с.22].

Қисмати муҳими тарбияи ҷисмонии донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ машқ мебошад, ки дар рафти он риояи талаботи зерини ташкилию методӣ зарур аст: дар мавсими гарм, агар шароит мавҷуд бошад, машқҳои пагоҳӣ метавонанд бозиҳои варзиширо аз рӯи қоидаҳои содда карда шуда, шиноварӣ ва оббозӣ дар бар гиранд. Машқи пагоҳирӯзӣ бо истифода аз шиноварӣ дар истгоҳи обӣ (дар ҳавз) таҳти роҳбарии сардориқисм бо пайдарпаии зерин гузаронида мешавад: роҳ рафтан, давидан, машқҳои умумии инкишоф ва махсус оид ба такмили техникаи шиноварӣ (10-15 дақ); машқҳои шиноварӣ (30-37 дақиқа); пиёдагардӣ ва давидан (3-5 дақиқа). Ҳангоми гузаронидани машқҳои пагоҳирӯзӣ дар дохили бино, ки дар он донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ машқҳои умумии инкишофдиҳандаро (дар мошинаҳои тренажерӣ, бо гантелҳо, экспандерҳо) ва маҷмӯи гуногуни машқҳои ройгон иҷро мекунанд. Машқ бо давидан ва дар ҷойи роҳ рафтан ба охир мерасад; ба гурӯҳҳо барои гузарондани машқҳои пагоҳирузӣҷойҳо ҷудо карда шудаанд. Ин ҷойҳо бояд хуб тайёр карда шаванд. Масофаи пиёдагардӣ ва давидан бо аломатҳо қайд карда мешавад; варзишгарони дорои категорияи 1-уми варзишӣ ва олӣ, ки ба ҳайати гурӯҳҳои яккачини ҷумҳурӣ дохиланд, бо иҷозати сардори қисми ҳарбӣ метавонанд иштирок намоянд.

Машқҳои пагоҳирӯзии ҷисмонӣ мувофиқи нақшаи инфиродӣ. Назорати машқҳои ҷисмонии пагоҳирӯзӣ ҳар рӯз аз ҷониби навбатдори қисми ҳарбӣ давра ба давра сурат мегирад [12, с. 248].

Таҳлили шаклҳо ва самтҳои омодагии донишҷӯён ба хидмат дар қувваҳои мусаллаҳи кишвар тамоюлҳои умумии зеринро нишон дод:

- таклиф карда мешавад, ки дар муассисаҳои олии касбӣ барномаҳои оид ба тарбияи ҷисмонӣ маҳфилҳои таълимию амалӣ, ки намудҳои гуногуни гуштин ва санъати ҳарбии амалӣ доранд, дохил карда шаванд;
- дар муассисаҳои олии касбӣ ва дигар муассисаҳои таълимӣ маҳфилҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ баркарор карда мешаванд;
- ҷузъи муҳими ба хизмати ҳарбӣ тайёр кардани ҷавонон алоқаи тарбияи ҷисмонӣ ва тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ мебошад.

Дар баробари ин, дар рафти таҳлили санадҳои меъёрии ҳуқуқи, барномаҳо, қарорҳо ва коркардҳои илмии гуногун *соҳаҳои зерини нокифоя инкишоф ёфта ошкор гардиданд:*

- То ҳол барномаҳои дарозмуддат ва ояндадори омодагии пеш аз даъвати ҷавонон ба хизмати ҳарбӣ самаранок таҳия нашудааст;
- дар муассисаҳои таълимии ҳамаи намудҳо ва шаклҳо ба масъалаи ба хизмати ҳарбӣ тайёр кардани ҷавонон кам диққат дода мешавад;
- бисёр корнамоиҳои олимон ва мутахассисон дар бобати инкишоф додани тайёрии ҷавонон ба хизмат дар сафҳои қуввахои мусаллаҳ дар амал татбиқ карда намешаванд;
- ба муносибати ба як сол тағйир додани мӯҳлати хизмати ҳарбӣ аз нав дида баромадани барномаҳои ҷорӣ оид ба тайёрии пеш аз даъвати ҷавонон дар муассисаҳои таълимӣ зарур аст;
- дар вақти ба хизмати ҳарбӣ тайёр кардани ҷавонон характеристика ва талаботи сари вақт нисбат ба хизматчиёни ҳарбӣ ба назар гирифта намешавад.

Ҳамаи гуфтаҳои боло аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки минбаъд ба омӯзгорон, олимон, мутахассисон бо дастгирии фаъолонаи давлат барои беҳтар намудани тайёрии пеш аз даъвати ҷавонон дар муассисаҳои таълимӣ машғул шудан зарур аст.

Айни замон яке аз самтҳои навсозии қуввaҳои мусаллаҳи кишвар эҳёи кафедраҳои ҳарбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар мебошад, ки дар он ҷо тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ ва ҳарбӣ-амалии ҷавонони синни даъватро зарур аст.

Дар ин банд шакл ва самтҳои таълими ҷавонон ба хизмати ҳарбӣ, ки дар муассисаҳои таълимии гуногун тарбия ёфтаанд, оварда шудаанд:

- дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ нақшаю барномаҳои тарбияи ҷисмонии ҷавонони синни даъватӣ фасли «Машқҳои варзишӣ» ҷорӣ карда шуд, ки он яке аз воситаҳои амалии тайёр кардани ҷавонон ба хизмати ҳарбӣ мебошад;
- шакли муҳими ташкил ва омода кардани ҷавонони синни даъват ба сафи қуввaҳои мусаллаҳи кишвар, ба ақидаи ҷамъияти омӯзгорони тарбияи ҷисмонӣ ташкили маҳфилҳои гуногуни варзишӣ тавассути гуштини самбо, гуштини миллӣ, қувваозмоиҳои тан ба тан мебошад, ки дар онҳо ба донишҷӯён унсурҳои мудофиа, роҳҳои бартараф кардани душвориҳо, тоб овардан ва обутоб ёфтанро меомӯзанд;
- устодони тарбияи ҷисмонӣ бо мақсади ба хизмати ҳарбӣ омода кардани донишҷӯён асосҳои назариявӣ ва амалии тарбияи ҷисмонии ҳарбии амалии донишҷӯёнро ба хизмати ҳарбӣ таҳия намудаанд, ки онҳо то 50% вақти таҳсили худро дар дарсҳои фанни тарбияи ҷисмонӣ барои азхудкунии унсурҳои машқҳо мегузаронанд [3, с. 11].

Ин низоми тарбияи ҷисмонии амалӣ инъикоси субъективии талабот ба шахсияти даъватшаванда мебошад, ки табиат ва шароити хизмати ҳарбии дарпешистодаи замонавӣ аст.Аз мавқеи педагогӣ дар зери мафҳуми техникаи машқҳои ҷисмонӣ тарзҳои нисбатан самараноки ичрои фаъолиятҳои ҳаракатӣ фаҳмида мешавад. Машқҳои ҷисмонӣ ба узвҳои дохилию берунии инсон аҳамияти бузург доранд [2, с. 12] .

Мутахассисон қайд кардаанд, ки тайёрии пеш аз даъвати донишҷӯён дар асоси алоқаи байниҳамдигарии тарбияи ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва ватандустӣ ба амал бароварда мешавад. Муаллифон муътақид бар онанд, ки танҳо дар чунин ҳолат ҷавононро бомуваффақият ба хидмат дар қуввaҳои мусаллаҳи кишвар омода кардан мумкин аст [5, с. 322].

Устодони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ чунин мешуморанд, ки тарбияи ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва ватандӯстии ҷавононро дар дарсҳои тарбияи ҷисмонии муассисаҳои таҳсилоти олии касбии кишвар ба талаботи давру замон ҷавобгӯ ба роҳ мондан зарур аст. Аммо барои дар амал татбиқ намудани ин имкониятҳо ба мо омӯзгороне лозиманд, ки ба талаботҳои зерин мувофиқ бошанд: «Худи тарбиятгиранда бояд маълумот дошта бошад»

(К. Маркс); «Агар роҳи мустаҳкам кардани бадан, иродаро соҳиб шудан, дилро қувват бахшидан, ақлро тезондан ва мувозинати тафаккурро донад, пас тарбиятгар ҳаст» (Латурно); «Омӯзгор мисли рассом бояд таваллуд шавад» (К. Вебер). Ҳар як омӯзгори фанни тарбияи ҷисмонӣ дар баробари ба сифатҳои зарурии касбӣ мувофик буданаш, бояд намунаи сифатҳои ахлоқӣ, ватандӯсти ҳақиқӣ ва тарғибгари тарзи ҳаёти солим бошад. Самаранокии кори тарбиявиро, ки ба эътиқоди катъии муаллифон раванди эҷодӣ аст, асосан шахсияти омӯзгор-тарбиягарро муайян мекунад [7, с. 31].

Муҳити донишҷӯён барои тарғиби тарзи ҳаёти солим ва тарбияи ҳарбӣ-ватандӯстӣ хеле мусоид аст. Ҷавонон дар солҳои донишҷӯӣ бо муносибати бошуурона метавонанд бо ёрии машқҳои варзишӣ солимии ҷисмонии дар солҳои мактаб гумшудаашонро ба андозаи зиёд барқарор намоянд, тайёрии ҷисмонӣ ва касбии худро баланд бардоранд. Ин махсусан барои донишҷӯёни ҳозира – чун волидони эҳтимолӣ дар 5-10 соли наздик муҳим аст, ки аҳамияти аввалиндараҷаи саломатии худ барои инсон ва тарзи ҳаёти солими барои ин заруриро дарк намуда, фарзандони худро дар фазои фарҳанги солимӣ ва муносибати ҳарбӣ-ватандӯстӣ тарбия хоҳанд кард. Хусусиятҳои машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ имконият медиҳанд, ки ба тарбияи ахлоқӣ ва ватандӯстии донишҷӯён диққати даркорӣ диҳем. Муаллифон дар фаъолияти амалии худ машқҳои омодагии ҳарбиро, ки яке аз вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва ватандӯстии ҷавонон буд, истифода мебаранд [5, с.323]:

- дар ҳар як дарс вақт ба муҳокимаи ҳодисаҳои ҳозира ва гузашта ҷудо гардад, то дар онҳо баҳои объективона ба таърихи гузашта ва имрӯза дода шавад;
- барои самаранок амалӣ намудани омили асосии инкишофи инфиродӣ-муошират бо дигарон машғулиятҳои якҷоя барои донишҷӯёни гурӯҳҳо, курсҳо ва факултетҳои гуногун гузаронда шавад;
- аз донишҷӯён талаб карда шавад, ки дар ҳама ҳолатҳо бомасъулият рафтор кунанд;
- вазифаи асосии аз нав самтгирии шуури донишҷӯён дар асоси ҳамгироии худ идоракунии ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва ватандӯстӣ ба роҳ шавад;
- тарбияи ватандӯстии донишҷӯён ташаккул дода шавад;
- таваҷҷуҳи хоса ба ташаккули муносибат ва бунёди оилаи солим дар донишҷӯён ҳамчун асоси эҳёи миллат ва арзишҳои ахлоқӣ инкишоф дода шавад.

Дар машғулиятҳои амалӣ аз машқҳои омодагии ҳарбӣ, ки дар шароити мо мавҷуданд, дар гузаштаи наздик асоси тарбияи ҷисмонии амалии самарабахш буд, истифода бурда, ҳар як донишҷӯ барои аъло ичро намудани меъёрҳои тарбияи ҷисмонӣ ҳавасманд карда мешуд. Барои он ки машғулиятҳои мунтазами варзишӣ ривоҷ дода шаванд, донишҷӯёнро ҳарҷониба ҳавасманд кардан лозим аст. Тарғиби ҳамарӯзаи тарзи ҳаёти солим дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дар робитаи зич бо тарбияи ахлоқию ватандӯстӣ аҳамияти ин дарсҳоро дар шуури донишҷӯён хеле зиёд мекунад. Машқҳо барои инкишоф додани мушакҳо, узвҳои бадан, мӯътадилии ҷараёни хун ва органҳои нафаскашӣ хеле фоидаоваранд. Машқҳо устухонҳоро устувор ва суръати ҳаракати онҳоро метезонанд [1, с. 197] .

Барномаи равобити тарбияи ҷисмонӣ ва ватандӯстии ҷавонони пеш аз даъватро мутахассисон таҳия намудаанд, ки дар он маводи таълимӣ ва амалӣ барои омодагии умумии ҷисмонӣ ва махсус (дарсҳо аз намудҳои гуногуни ҳарбӣ) ба таври васеъ пешкаш карда шудааст, ки дар асоси он ҳиссиёти маънавию ватандӯстии ҷавонон ташаккул ва мустаҳкам гардад. Барои ташаккули эҳтиёҷ ва омодагии ҷавонон ба хизмати ҳарбӣ олимону таҷрибаомӯзон пешниҳод мекунанд, ки маҳфилҳои варзишии ҳарбӣ дар наздимуассисаҳои таълимӣ имкон медиҳад, ки раванди ба хизмати ҳарбӣ омода кардани ҷавонон фаъол шавад. Чи тавре ки амалия нишон дод, дар ҳайати маҳфилҳои ҳарбӣ-варзишӣ, ҳарбӣ-ватандустӣ машғулиятҳои хеле самарабахш гузаронда мешаванд. Гуногунии машғулиятҳо дар маҳфилҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ ба нигоҳ доштани шавқу

ҳаваси насли наврас, ҷавон дар тамоми давраи таҳсил ёрӣ мерасонад, ба ӯ барои худшиносӣ дар ҷамъият имконият медиҳад, барои инкишофи ҷисмонӣ ва равонӣ шароит фароҳам меоварад. Барои фаъолияти мақсадноки маҳфилҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ барномаи таълимии намунавӣ оид ба тайёрии пеш аз даъвати ҷавонон чӣ дар МТМУ ва чӣ дар МТОК пешниҳод шудааст. Аз рӯйи дараҷаи талабот ба таълими иловагӣбарнома касбияти сарбозони ояндаро дарбар мегирад, яъне ҷавон бояд дониши касбӣ, маҳорат ва малакаи баланд дошта бошад ва мувофиқи вазъият амал карда тавонад. Аз рӯйи самтҳои фаъолият - варзиши ҳарбӣ, ҳамеша дар омодагии ҳарбӣ бошад [9, с.73].

Ҳадафҳои асосии барнома:

-ҳалли масъалаи тарбияи ҷисмонии ҷавонон ба хизмати ҳарбӣ;

-омодагии равонӣ ба хизмати ҳарбӣ;

-ташаккули мавқеи фаъоли ҳаётӣ дар байни ҷавонон;

-тағйир додани фазои ахлоқӣ дар байни ҷавонон;

- тарбияи масъулият барои оянда ва имрӯзи кишвари худ ва эҳтиром ба таърихи он;

- паст кардани ҷинояткорӣ дар байни ҷавонон.

Барнома мазмуни асосии ҳамаи курсҳоро дарбар мегирад, ки ба тарбияи муҳофизони ояндаи Ватан нигаронида шудаанд. Тайёрии ҳарбӣ ва варзишии ҷавонони пеш аз даъватро ҳамчун худмуайянкунии касбӣ барои ояндаи наздик ҳисоб кардан лозим аст. Аз ин рӯ, барои мо омӯзиши сарчашмаҳои илмии ҷанбаҳои педагогӣ муҳим буд.

Тарбияи ҷисмонӣ ва психологӣ якдигарро пурра ва ғанӣ мегардонад. Тайёрии ҷисмонии аъзоёни маҳфилро дар заминаи ташаккули сифатҳои равонӣ ва шахсияти умумӣ ташаккул додан лозим аст. Тайёрӣ ба ҳифзи Ватан бе мавқеи равшани шаҳрвандӣ сурат намегирад, зеро алгоритми ташаккули он имрӯз бояд асоси тарбияи ҳарбӣ - ватандӯстиро гирифта бошад.

Идеяи ҷолиби омода кардани ҷавонони пеш аз даъват аз ҷониби олимон ва мутахассисон пешниҳод шудааст, ки дар он омодагии бомуваффақияти ҷавонони пеш аз даъват ба хизмати ҳарбӣ тавассути чорабиниҳои сайёҳӣ ва кишваршиносӣ сурат мегирад [4, с. 59].

Феълан як қатор коршиносон пешниҳод доранд, ки дар муассисаҳои таълимӣ маҳфилҳои ҳарбӣ-ватандӯстӣ эҳё карда шаванд, ки ин имкон медиҳад, ки даъватшавандагон ба сафи артиш мунтазам омода карда шаванд.

Баробари боз ҳам такмил додани техникаи ҳарбӣ ва яроқу аслиҳа талабот нисбат ба ҷавонони даъватшаванда зиёд ва мураккабтар мегардад. Муборизаи муосир аз сарбоз талаб мекунад, ки фишори зиёди ҷисмонӣ ва равонӣ дошта бошад ва новобаста аз вазъият, дақиқ амал кунад. Ин аҳамият ва зарурати кор бо донишҷӯёнроҳанӯз пеш аз оғози хидмат дар сафи қувваҳои мусаллаҳ, ки мӯҳлати хидмат ҳамагӣ як сол аст, омодагии ҳарбии онҳоро дар муассисаҳои таълимӣ муайян мекунад.

Дар шароити ҳозира тайёрии ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ аҳамияти калон дорад. Коркунони ҳарбӣ бояд ба душвориҳои хизмати ҳарбӣ устуворона тоб оварда, бомуваффақият гузаранд.

Вазифахои гуногуни омодагии ҳарбӣ: дар ҳавои гарму хунук, тобистону зимистон, дар баландкӯҳҳо ва ботлоқҳо; бо навъхои гуногуни яроқ дар ҳолатҳои хатарнок зинда монда тавонистан ва гайра. Масалан, дар артиши Амрико ҳангоми қабули кисмҳо барои амалиёти махсус номзадҳо бояд бо либоси ҳарбӣ бе назардошти вақт ба масофаи 50 метр шино кунанд, дар 2 дақиқа 52 маротиба такони пушиданро анҷом диҳанд [6, с.25].

Барои ноил шудан ба чунин натиҷаҳо фаъолияти ҷисмонии донишҷӯёнро дар вақти таҳсил ҳарҷониба баланд бардоштани дараҷаи омодагии ҳарбии онҳо бо назардошти воқияти муосири амалиёти ҳарбӣ зарур аст. Аз ин рӯ, тарбияи ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ дар артиш заминаи асосии дигар намудҳои таълим мебошад. Тарбияи ҷисмонӣ омодагӣ ва баланд бардоштани маданияти ҷисмонии хизматчиёни харбиии ояндаро дар назар дорад: ташкили фароғати фаъол; таҳкими саломатӣ ва сахтгирӣ; ташаккул додани

сифатҳои ахлоқию ихтиёрӣ, ҷисмонӣ ва равонӣ, ки барои ҳалли вазифаҳои ҳарбӣ (омодагии ҷангӣ) заруранд.

Бо ин мақсад омодагии ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ тибқи вазифаҳои сохторҳои қувваҳои мусаллаҳ ба нақша гирифта шуда, чорабиниҳои варзишӣ-оммавӣ гузаронида мешаванд, истироҳати фаъолонаи ҳайати шахсӣ, тарғиби тарзи ҳаёти солим ва ғ.

Асоси тарбияи ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ аз ташаккули маҳорати ҳаракат дар заминҳои ноҳамвор, рафъи монеаҳои табиӣ ва сунъӣ, машқҳоитан ба тан ва шиновории амалии ҳарбӣ иборат аст.

Тарбияи ҷисмонӣ дар артиш ба:

- ташаккули омодагии ҳайати ҳарбӣ ба тобоварӣ фишори шадиди ҷисмонӣ ва рӯҳӣ дар давраи омодагӣ ва гузаронидани амалиёти ҷангӣ;

- баланд бардоштани муқовимати организм ба таъсири омилҳои номусоиди фаъолияти ҳарбӣ-касбӣ ва муҳити зист;

- ташаккули устувории рӯҳӣ, эътимод ба худ, қатъият, далерӣ ва қатъӣ, ташаббускорӣ ва кордонӣ, суботкорӣ ва матонат, истодагарӣ ва худдорӣ.

Вазифаҳои махсуси тарбияи ҷисмонӣ бо фаъолияти мушаххаси ҳарбӣ-касбии ҳайати шахсии соҳаҳо ва хизматҳои қувваҳои мусаллаҳ муайян карда мешаванд.

Мазмуни тарбияи ҷисмонӣ аз машқҳои ҷисмонӣ, донишҳои махсус, инчунин малакаю қобилияти ташкилию методӣ иборат аст.

Воситаҳои асосии тарбияи ҷисмонӣ машқҳои ҷисмоние мебошанд, ки бо риояи ҳатмии меъёру қоидаҳои бехатарӣ, шароити гигиенӣ ва истифодаи фаъолонаи қувваҳои шифобахши табиат иҷро карда мешаванд.

Кормандони ҳарбӣ тибқи нақшаҳои (барномаҳои) таълимӣ аз рӯйи машғулиятҳои назариявӣ, семинарӣ ва озмоишӣ донишҳои махсуси тайёрии ҷисмонӣ мегиранд [12, с.249].

Дар машғулиятҳои таҷрибавӣ, ки одатан пеш аз оғози ҳар як давраи таълим гузаронида мешаванд, малакаҳои ташкилӣ ва методӣ дар ҳайати хизматчиёни ҳарбӣ ташаккул меёбанд.

Роҳбарони қисмҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш бояд мунтазам такмил додани тайёрии назариявӣ ва методии шахсонеро, ки роҳбарӣ, ташкил ва гузаронидани тарбияи ҷисмонии хизматчиёни ҳарбиро ба ҷо меоранд, таъмин намоянд.

Барои ташкил ва гузаронидани дарсҳо ва риояи меъёрҳои тайёрии ҷисмонӣ, хизматчиёни ҳарбӣ, ки ягон мушкилоти саломатӣ надоранд, ба гурӯҳҳои синну солӣ тақсим карда мешаванд. Барои иқтидори ҷисмонӣ тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ҳифзи саломатӣ ва дигар тадбирҳо зарур мебошанд [13, с. 311] .

Дараҷаи омодагии ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ дар хислатномаҳои хизматӣ ва аттестатсияҳо инъикос меёбад. Хизматчиёни ҳарбӣ ғайр аз машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ вазифадоранд, ки дар машғулиятҳои варзишӣ иштирок намоянд, мунтазам ба машқҳои пагоҳирузӣ ва тарбияи ҷисмонӣ мустақилона машғул шаванд.

Масъалаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар фармонҳо дар бораи тайёрии ҷангӣ, фармонҳо дар бораи қисмҳои машқ ва фармонҳои хаттии сардори штаб аз номи сардори қисми ҳарбӣ инъикос карда мешаванд. Бо мақсади дар назди иҷрокунандагон гузоштани вазифаҳо ва сифатан ҷамъбаст намудани натиҷаҳои кори тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар қисмҳои ҳарбӣ дар вақташ маҷлисҳои хизматӣ бо шахсони масъул, инчунин маҷлисҳои фаъолони ҷамъиятии варзиш ва ҳамаи ҳайати шахсӣ гузаронда мешаванд. Ба тарбияи ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ дар ҳайати гурӯҳҳои таълимӣ ё мустақилона бо қарори сардорони дахлдор машғул мешаванд. Ҳар як хизматчии ҳарбӣ барои сатҳи омодагии ҷисмонии худ шахсан масъул аст, вазифадор аст, ки мунтазам бо машқҳои ҷисмонӣ машғул шавад ва ба иҷрои вазифаҳои хизмати ҳарбӣ доимо аз ҷиҳати ҷисмонӣ омода бошад.

Таносуби ҳаҷм ва шиддатнокии кори ҷисмонӣ ҳангоми иҷрои машқҳои ҷисмонӣ бояд чунин бошад: ҳаҷми бори дар машқ нишондода шуда ҳар қадар зиёд бошад, интенсивии он паст ва баръакс, ҳар қадар интенсивия зиёд бошад, ҳаҷми он кам мешавад.

Ҳаҷми умумии кори ҷисмонӣ аз рӯйи маблағи вақти ба ҳамаи машқҳои ҷисмонӣ сарфшуда дар давоми як машғулият ё як қатор машғулиятҳо (дар як ҳафта, моҳ ва ғайра) ҳисоб карда мешавад.

Шиддати умумии сарборӣ (зичии мотории дарс) бо таносуби вақти барои иҷрои бевоситаи машқҳои ҷисмонӣ сарфшуда ба вақти умумии дарс (ба ҳисоби фоиз) тавсиф карда мешавад.

Миқдори фаъолияти ҷисмониро аз рӯи хусусияти таъсири он ба бадани шахсони ҷалбшуда муайян кардан мумкин аст.

Баланд бардоштани ҳаҷм ва шиддатнокии фаъолияти ҷисмонӣ дар як дарс бо роҳҳои зерин ба даст оварда мешавад: кам кардани вақти азнавсозӣ; мухтасар ва возеҳ будани тавзеҳот; зиёд кардани шумораи такрорҳо, суръати иҷроиш; танзими давомнокии истироҳат; иҷрои машқҳо аз ҷониби ҳамаи шунавандагон дар як вақт; бо истифода аз омӯзиш ва усули рақобат, инчунин истифодаи дигар таҷҳизотҳо. Дар дарсҳо муносибати инфиродӣ ба шунавандагон истифода мешавад, ки бо фарқи дараҷаи тайёрии ҷисмонии онҳо муайян карда мешавад. Он тавассути нишондоди сарборӣ, интихоби вазифаҳои оптималии моторӣ аз рӯи мураккабӣ ва усулҳои мувофиқи иҷрои машқҳои ҷисмонӣ ё таълимӣ амалӣ карда мешавад.

Истифодаи усулҳои гуногуни тарбияи ҷисмонӣ ба ташаккули сифатҳои ахлоқию психологии хизматчиёни ҳарбӣ ва баланд бардоштани муттаҳидии коллективҳои ҳарбӣ нигаронида шудааст, [12,с.249] таъмин мекунад:

- истифодаи усулҳои боварибахш, намуна, рақобат, ҳавасмандкунӣ, маҷбуркунӣ ва таъсири коллективӣ;
- баҳои объективӣ ба тағйироти сифатҳои тарбия шаванда.

Ташаккули сифатҳои равонӣ тавассути интихоби машқҳои ҷисмонӣ, ки дар онҳо сифатҳои равонӣ бештар зоҳир мешаванд, ба даст оварда мешавад.

Машғулиятҳои таълимӣ дар бахшҳои зерини тарбияи ҷисмонӣ: гимнастика ва тайёрии варзишӣ, қувваозмоишҳои тан ба тан, рафъи монеаҳо, ҳаракати тезондашуда бо вазн ва варзиши сабук, тайёрии лижаронӣ, шиновории амалии ҳарбӣ, варзишӣ ва бозиҳои берунӣ, инчунин истифодаи ҳама намудҳои машқҳои варзишӣ гузаронида мешаванд.

Машғулиятҳои умумӣ чун қоида ба баланд бардоштани омодагии махсуси ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ нигаронида шудаанд. Ин машғулиятҳо дар охири даврaҳои омӯзишӣ гузаронида мешаванд.

Мазмуни машқҳои умумӣ машқҳои ҷисмониро аз ду ё зиёда бахшҳои тарбияи ҷисмонӣ дар комбинатсияҳо ва ассотсиатсияҳои гуногун дар бар мегирад.

Аввал машқҳо барои инкишоф додани суръат ва чолокӣ, баъд усулҳо ва амалҳои марбут ба ҳамоҳангсозии ҳаракати хуб, машқҳо барои қувват ва сипас барои истодагарӣ амалӣ карда мешаванд. Вариантҳои мушаххаси анҷом додани машқҳоро роҳбарони синфҳо мувофиқи давраҳо ва вазифаҳои таълим, сатҳи омодагии ҷисмонии хизматчиёни ҳарбӣ ва таъминоти моддии синфҳо муайян мекунанд.

Дар раванди тарбияи ҷисмонии донишҷӯён - хизматчиёни ҳарбӣ дарсҳои методӣ гузаронида мешаванд, ки ба таълимӣ-методӣ, намоишӣ ҷудо мешаванд [12, с. 247].

Таълимӣ-методӣ ба он нигаронида шудаанд, ки дар ҳайати ҳарбӣ маҳорат ва малакаҳои зарурӣ барои босифат ташкил ва гузаронидани чорабиниҳои тарбияи ҷисмонӣ заруранд.

АДАБИЁТ:

1. АбдураҳимовҚ. С. Назария ва мундариҷаи тарбия. - Душанбе, 2012.

2. Ашмарина Б.А. Теория и методика физического воспитания. Учебное пособие для студентов факультетов физического воспитания педагогических институтов. Москва“Просвещение” 1979 г.

3. Бойко, Р.В. Содержание и организация спортивно-патриотического воспитания школьников в учреждениях дополнительного образования физкультурно-спортивной направленности: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р.В. Бойко. - М., 2009. - 25 с.

4. Жолдак, В.И. Физическая культура, спорт и туризм как факторы патриотического воспитания и физической подготовки защитника Отечества[Текст] / В.И. Жолдак, А.В. Куприянов // Современные проблемы физической культуры и спорта: матер, очно-заочной научной конф. «25 лет ФПК МГАФК». - М.: Петровский парк, 2004.- С. 57-64.

5. Журавлева, Т.П. О воспитании гражданской позиции студента педагогического вуза. // Воспитание патриотизма, дружбы народов, гражданственности: Материалы 11-й Всероссийской научно-практической конференции. М., 2003, С. 321-324 .

6. Зарубежное военное обозрение. Журнал Министерства обороны РФ. №11, 2006 г., Л. Рыжов «Система подготовки офицерских кадров в США», С. 20-28.

7. Зверева, Г.В. Теория и методика вузовской подготовки студентов к патриотическому воспитанию учащихся: автореф. дис. д-ра пед. наук. Тольятти 2006. - 40 с.

8. Кимиёихирад. Душанбе – 2016, саҳ.22

9. Мезенцев, В.А. Процессуальная модель физической военно прикладной подготовки / В.А. Мезенцев // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2010. - № 6. - С. 72-75.

10. Романов, Н.И. Подготовка военнослужащих в Великобритании [Текст] /Н.И. Романов // Военная мысль. - 2006. - № 2.- С. 57-63.

11. Свиридов, Ю.В. Вооруженные силы зарубежных стран [Текст] / Ю.В. Свиридов// Зарубежное военное обозрение. - № 2 (707).- 2006. - С. 4979.

12. Тимохович, А.С. Формирование системы военно-профессионального образования в техническом вузе [Текст] / В.В. Кольга, А.С. Тимохович // Философия образования. Всероссийский журнал. — 2009. - № 3. — С. 246-251.

13. Шарифзода Ф.Педагогика: назарияи инсонофар ва ҷомеаи фарҳангӣ-Душанбе:Ирфон.2010,саҳ.314-315.

МАВҚЕИ ФАРҲАНГНОМАҲО ДАР ОМӮЗИШИ КАЛИМА ВА ТАЪБИРҲО

НАБИЗОДА Муҳаббат Набиҷон *– дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, шаҳри Хуҷанд, маҳаллаи 12, хонаи 7, ҳуҷраи 11.* ***Тел.:*** *(+992) 92-733-45-19.* ***E-mail:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

РАҲМОНЗОДА Наргиз Раҳмон *– муаллимаи кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, шаҳри Хуҷанд.* ***Тел.:*** *(+ 992) 11-900-11-23,* ***E-mail:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур нақш ва ҷойгоҳи луғатҳо ва фарҳангномаҳо, ба мисли, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷикӣ» дар муайян кардани маънои дурусти калимаҳо ва шарҳи таъбирҳо бахшида шудааст. Истифодаи фарҳангномаҳо на танҳо ҳамчун хазинаи калимаҳо, балки ҳамчун воситаи асосии ҳифзи сохтори таърихии забон арзёбӣ мегарданд, нишон медиҳад.

Дар бахши методии мақола, малакаи мустақилона истифода бурдани воҳидҳои луғавӣ ва усули кор бо машқҳо пайвастан ба мақсад мувофиқ аст. Аксари калимаҳои забони тоҷикӣ сермаъно мебошанд ва хонандагон маъноҳои кӯчида ва маҷозиро бе ёрии муаллим дарк карда наметавонанд, ҳол он ки шарҳи маъноҳои маҷозӣ маънои тамоми матнро ошкор месозад.

Муаллиф ба хулосае меояд, ки истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар омӯзиши он, шавқи хонандагонро ба захираи бойи луғавӣ дучанд мегардонад. Дар натиҷаи таҳлили муқоисавӣ маълум гардид, ки зиёда аз 25% калимаву таъбирҳои таҳқиқшуда дар тули асрҳо аз маънои ҳақиқӣ ба маънои маҷозӣ кӯчидаанд ва ин ҷараён маҳз дар матни фарҳангҳо дақиқ сабт ёфтааст. Истифодаи усулҳои фаъоли таълим ва технологияҳои муосир дар дарсҳои забон ва адабиёт ҷиҳати аз худ кардани арзишҳои миллӣ ва маънавии насли ҷавон самаранокии баландро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: *калима, таъбир, захираи луғавӣ, хонандагон, забони тоҷикӣ, фарҳанг, дониш, маҳорат, малака*

РОЛЬ СЛОВАРЕЙ В ИЗУЧЕНИИ СЛОВ И ТЕРМИНОВ

НАБИЗОДА Мухаббат Набиджон *– доцент кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, город Худжанд, квартал 12, дом 7, комната 11.* ***Тел.:*** *(+992) 92-733-45-19,* ***E-mail:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

РАХМОНЗОДА Наргиз Рахмон *– преподаватель кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова, город Худжанд.* ***Тел.:*** *(+992) 11-900-11-23.* ***E-mail:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию роли и места словарей и глоссариев, таких как «Словарь таджикского языка» и «Словарь фразеологизмов современного таджикского языка», в определении точного значения слов и толковании фразеологических оборотов. В работе демонстрируется, что словари оцениваются не просто как сокровищница лексики, но и как важнейшее средство сохранения исторической структуры языка.

В методическом разделе статьи целесообразно связать навыки самостоятельного использования лексических единиц с методикой работы над упражнениями. Большинство слов таджикского языка являются многозначными, и учащиеся зачастую не могут самостоятельно, без помощи учителя, воспринять их переносные и метафорические значения, в то время как раскрытие именно переносных смыслов позволяет понять содержание всего текста.

Автор приходит к выводу, что применение активных методов обучения при изучении данной темы вдвое повышает интерес учащихся к богатому словарному запасу языка. В результате сравнительного анализа было выявлено, что более 25% исследованных слов и выражений на протяжении веков перешли из прямого значения в переносное, и этот процесс точно зафиксирован именно в текстах словарей. Использование активных методов обучения и современных технологий на уроках языка и литературы демонстрирует высокую эффективность в процессе усвоения молодым поколением национальных и духовных ценностей.

THE ROLE OF DICTIONARIES IN THE STUDY OF WORDS AND TERMS

NABIZODA Mukhabbat Nabidjon *– Associate Professor, Department of Methodology of Teaching Tajik Language and Literature, Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand, Quarter 12, Building 7, Room 11,* ***Phone:*** *(+992) 92-733-45-19.* ***Email:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

RAHMONZODA Nargiz Rahmon *– Lecturer, Department of Methodology of Teaching Tajik Language and Literature, Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov, Khujand,* ***Phone:*** *(+992) 11-900-11-23,* ***Email:*** *mtillo.1972@inbox.ru*

Annotation. This article examines the role and place of dictionaries and glossaries, such as the "Dictionary of the Tajik Language" and the "Dictionary of Phraseological Units of the Modern Tajik Language," in determining the precise meaning of words and interpreting phraseological units. The paper demonstrates that dictionaries are valued not only as a treasure trove of vocabulary, but also as a crucial means of preserving the historical structure of the language.

In the methodological section of the article, it is advisable to link the skills of independent use of lexical units with the methodology of working on exercises. Most words in the Tajik language are polysemantic, and students are often unable to perceive their figurative and metaphorical meanings independently, without the teacher's assistance, while revealing these figurative meanings allows them to understand the content of the entire text.

The author concludes that the use of active learning methods in studying this topic doubles students' interest in the rich vocabulary of the language. A comparative analysis revealed that over 25% of the words and expressions studied have shifted from literal to figurative meanings over the centuries, and this process is accurately documented in dictionary texts. The use of active learning methods and modern technologies in language and literature lessons demonstrates high effectiveness in helping the younger generation acquire national and spiritual values.

Забони тоҷикӣ донишу маърифати дар тули ҳазорсолаҳо андӯхтаи мардумро дар худ нигоҳ дошта, ҷаҳони маънавӣ ва хираду маърифати халқро таҷассум менамояд. Ин нуктаро Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин таъкид кардаанд: «Бузургтарин вазифаи ҳар фарде, ки даъвои фарҳангу забон мекунад, нигаҳбонию пос доштани ин мероси муқаддас ва ба наслҳои оянда расонидани забони ширину шево ва забони шеъру адаби оламшумули тоҷикӣ мебошад. Зеро забон моли халқ, мероси миллат ва сармояи маънавии давлати соҳибистиқлол аст» [6].

Калима ва таъбирҳо яке аз қисматҳои муҳимми забон буда, дар гуфтугӯйи ҳамарӯза корбаст мешавад. Дар фасли мазкур хусусиятҳо ва фарҳангҳое, ки дар рафти омӯзиши лексикология истифода мешавад, баррасӣ мегардад. Ҳар кас кӯшиш менамояд, ки сарватҳои луғавии забони модарии худро ба қадри зарурӣ аз худ карда, аз имкониятҳои он бештару беҳтар истифода барад. Сарчашмаи фасоҳат, муассирӣ ва нишонрасии нутқ таъбирҳо мебошанд ва дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати миқдор хеле зиёданд. Яке аз аломатҳои асосии таъбирҳоро ифодаи маънои маҷозӣ аст ва тавоноии забон низ дар он ба зуҳур мерасад, ки ба бисёр калимаву ибораҳо маънои тозае бахшида, тобишҳои нави маъноӣ ба вуҷуд овардан мумкин аст: «Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои сермаҷоз аст, яъне маънои маҷозӣ гирифтани калимаву ибораҳо дар забони мо хеле инкишоф ёфтааст. Халқи мо бисёр маҷозҳои аҷиб, нозук ва хушифода сохтааст. Дар ин роҳ классикони адабиёти форсу тоҷик ҳам хеле ихтироъкорӣ ва мӯшикофӣ карданд» [2,205].

Барои дар хотираи хонандагон мустаҳкам намудани вожаву ибораҳои зебову пурмазмун ва васеъ гардонидани доираи ин захира пешниҳоди маълумоти назарӣ кам аст. Воҳидҳои луғавӣ ба захираи фаъоли нутқи хонандагон дар сурати равшан будани маъно дохил мешаванд ва донистани хусусиятҳои маъноӣ имкони бештари азхудкунии калимаву таъбирҳоро таъмин мекунад. Агар омӯзгор дар ҷараёни омӯзиши калима аксаран бо таърифи мухтасари маънои калима маҳдуд шавад, пас дар таълими таъбирҳо ин комилан нокифоя аст. Сабаби на танҳо дар он аст, ки таъбирҳо маънои маҷозӣ доранд ва бисёр вақт мафҳумҳои мураккабро ифода мекунанд, балки маънои маҷозии воҳидҳои фразеологӣ боис мегардад, ки маънои умумии воҳидҳои фразеологӣ нодуруст шарҳ дода

шавад. Барои муайян кардани маънои воҳидҳои луғавӣ шаклу усули судманди корро таҳия кардан лозим аст:

1. Воҳидҳои луғавӣ бояд ба хонандагон дар дохили матн пешниҳод карда шаванд;
2. Шиносоӣ бо мафҳуму маъно бо истифода аз фарҳангномаҳо зарур аст;
3. Муқоиса кардани муродифоти воҳидҳои фразеологӣ бо ибораҳои озод.

Барои ташаккули малакаи мустақилона истифода бурдани воҳидҳои луғавӣ ин усулро бо машқҳо пайвастан ба мақсад мувофиқ аст. Аксари калимаҳои забони тоҷикӣ сермаъно мебошанд ва хонандагон маъноҳои кӯчида ва маҷозиро бе ёрии муаллим дарк карда наметавонанд, ҳол он ки шарҳи маъноҳои маҷозӣ маънои тамоми матнро ошкор месозад. Масалан, зимни мутолиаи ҳикояе дар мазаммати мардумозорӣ аз «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ «Бош, то дасташ бибандад рӯзгор, Пас, ба коми дӯстон мағзаш барор» [9,48] тобиши маъноии ибораи рехтаи «Дасти касе баста будан» киноя аз кӯтоҳдастӣ, нотавонӣ, оҷизӣ» дар байти мазкур ба маънои «завол ёфтани бахту давлат ва табоҳ гардидани шавкату шукуҳу сарват» бо ёрии муаллим ба хонандагон равшан карда мешавад. Зеро он дар фарҳангҳои зери даст ба назар намерасад, ҳарчанд беш аз 20 воҳиди фразеологӣ бо вожаи «даст», аз қабили: «даст афшондан; даст бардоштан; даст кашидан; даст гирифтан; даст дароз кардан; дасти кӯтоҳ; дасту дил шустан; даст ба хок кардан; аз даст додан» ва монанди инҳо дар ФТЗТ дучор мешавад. Корбурди шарҳномаҳо дар ин маврид барои фаҳму дарки амиқи ҳикоя ва таъмини ҷанбаи тарбиявии дарс мусоидат менамояд. Абдулманнони Насриддин ибораи «даст баста шудан»-ро мутаносибан ба абёти болои қитъа «вақти маъзулӣ» оварда, байти мазкурро чунин тафсир намудааст: «Умаро ва коранда(р)ҳоро бояд, ки бар тақарруби подшоҳ такя карда, мардумозорӣ нанамоянд, чаро ки ба вақти маъзулӣ ба интиқоми мазлумон гирифтор хоҳад шуд» [5, 42]. Тавзеҳи нисбатан содаи ин байтро Обид Шакурзода пешниҳод кардааст: «Бимону фурсат нигоҳ дор, то рӯзгор вайро бечора кунад, он гоҳ ба муроди дили дӯст, ки ҳамон муроди хотири туст, мағзашро аз косаи сар берун ор ва ба зорийи зор ҳалокаш кун!» [9, 65].

Барои ташаккули малакаи истифодаи фарҳангномаҳо машқҳои махсус дар ҷараёни таълим гузаронида мешавад, ки истифодаи мунтазами онҳо захираи луғавии хонандагонро бой мегардонад. Кор бо фарҳангҳои тафсирӣ, фразеологӣ ва фарҳанги этимологӣ баъд аз мавзуи «Мавқеи фразеологизмҳо дар нутқ» омадааст. Содатарин намуди кор дар ин маврид интихоби воҳидҳои фразеологӣ бо як калимаи умумӣ мебошад. Масалан, таркибу ибораҳои рехта, ки дар таркибашон вожаи «бахт» доранд, ба хотир оварда мешавад. Калимаи «Бахт» дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маънои «насиба, баҳра, қисмат, иқбол саодат»-ро дорад ва бо он ифодаҳои зерин сохта шудаанд: бахти баландахтар, бахти бедор, бахти ғунуда, бахти гиронхоб, бахти гумкардароҳ, бахти забун, бахти нангунсор, бахти некхоҳ, бахти норасо, бахти нофарҷом, бахти ошуфта, бахти сабз, бахти сиёҳ, бахти фирӯз, бахти хоб, бахти хоболуд, бахти шӯр, бахти ғунда, бахти ҳумоюн, бахти ҷавон ва монанди инҳо омадааст [10,159].

Дар ин ҷо «Бахти сабз» – воҳиди фразеологӣ буда, аз толеи нек, хушбахтӣ, бахти баландро дорад. Ибораҳои бахти бедор ва бахти сиёҳ умумиистеъмолӣ мебошанд. «Бахти сиёҳ» - воҳидҳои фразеологӣ ба маънои бадбахтӣ омадааст. «Бахти шӯр» – низ ба маънои бахти бад ишора шудааст. Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и Муллоҷон Фозилов тағйири тобиши маъноии ибораҳо ба мушоҳида мерасад: «Бахти сабз» – «Бахт ёр будан» – ба маънои ҳамеша хушбахт будан, ҳамеша пешрав будани кори касе омадааст [11,79]; «Бахти сиёҳ» – «Бахти касе сиёҳ будан» – ба маъноҳои бадбахт, бетолеъ будан, барор надоштани кори касе нишон дода шудааст [11, 80]; «Бахти шӯр» – «Ба бахти касе хазон омадан» – ба бахти касе завол омадан, рӯ гардондани бахт бо чунин маъниҳо омадааст [11, 81].

Мавқеи фарҳангҳо дар омӯзиши воҳидҳои луғавӣ назаррас буда, метавон ҳангоми дарёфт намудани воҳидҳои фразеологӣ бо якчанд вожаҳои нав ва воҳидҳои фразеологӣ шинос шуд. Хонандагон бояд фразеологизмҳоро аз калима ва ибораи озод фарқ карда тавонанд, вобаста ба вазъият дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ бамаврид истифода баранд, муродифҳо ва мутазоди фразеологизмҳоро пайдо карда, барои возеҳу мушаххас кардани

маънои онҳо аз фарҳангҳои фразеологӣ истифода баранд. Дар китоби дарсии Забони тоҷикӣ барои хонандагони синфи 7-ум оид ба омӯзиш ва кор бо фарҳангҳо силсилаи машқҳо пешниҳод шуда, ҳар як омӯзгор вобаста ба маҳорату малака ва салоҳиятнокии донишандӯзон ба иҷрои онҳо кӯшиш менамояд. Бояд дар назар дошт, ки сараввал хонандагон бо луғатномаҳо ва тарзи корбурди онҳо шинос бошанд. Албатта, ба ин роҳнамоии омӯзгори фанни забон ва адабиёти тоҷик хеле зарур аст. Дар ФЗТ фразеологизмҳо бисёр ҷой дода шуда, гоҳе истилоҳоти маҷозӣ ва киноя барои ифодаи воҳидҳои фразеологӣ омадааст. Мувофиқи шарти машқҳо фразеологизмҳои серистеъмолро, ки дар осори бадеӣ фаровон ба кор рафтаанд, ба хонандагон бо истифода аз луғатномаҳои тафсирӣ ва фразеологӣ шарҳ медиҳем. Мисол калимаи «Даст» – узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон; каф ва панҷаи даст. Бо истифодаи воҳидҳои фразеолгӣ ба якчанд намуди воҳиди фразеологӣ омадааст. «Дасти расо» - киноя аз имконият, тавоноӣ қудрат; Дасти танг – тангдастӣ, нодорӣ фақирӣ, бечорагӣ; Дасти чинор - киноя аз барги чинор, ки ба панҷаи инсон монанд аст; Даст гарав кардан – киноя аз мудохила кардан, даст задан ба коре; Дароз гаштани даст – киноя аз бартарӣ ва имконият пайдо шудан; ғолиб шудан; Дастҳои тағобун дар якдигар молидан – киноя аз изҳори таассуф, ҳасрат ва надомат кардан; Даст як кардан – киноя аз забон як кардан; созиш намудан; Даст рангин кардан – киноя аз даст расондан ба коре; Дасту по гум кардан – худро гум кардан, саросема шудан, бесаришта ва бесарамҷон шудан, ва монанди инҳо [10,340].

Вожаи «Сар» – калла, яке аз узвҳои инсон ва ҳайвон, ки аз гардан ба боло воқеъ буда, мағз, чашм, гӯш, бинӣ, даҳон ва ғайра ҷой гирифтаст. Ҳамчун воҳиди фразеологӣ дар ФЗТ ба якчанд маъно омадааст.

Сари мӯй - киноя аз миқдори бисёр каме.

Сари сабз – киноя аз хушию хуррамӣ, беғамӣ.

Сари сӯзане – киноя аз миқдори каме.

Сар афрохтан – киноя аз фахр кардан.

Сар дуздидан – киноя: а) аз сар фурӯ кардан аз хиҷолат ва ғайра; б) киноя аз сарпечӣ кардан, қабул накардани фармон.

Сари ҳамён ба барги гандано бастан –киноя аз кушодадаст ва сахӣ будан, исрофкор будан.

Сар ба осмон судан - киноя аз ба камоли ифтихор ва сарфарозӣ расидан.

Сару по гум кардан – киноя аз ҳайрон ва саросема шудан.

Ба сари шамъ доман афшондан – киноя аз шамъро хомӯш кардан.

Сарбаландӣ - киноя аз сарфарозӣ, ифтихор; баландмартабагӣ [10, 193]

Вожаи «Чашм» - яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, аст ки дар сар қарор гирифта ва барои дидани чизҳо хизмат мекунад, узви биниш, дида [10,53]. Чашми дурбор – «киноя аз чашми гирён», «чашми ашкбор»; Чашми мӯр – «киноя аз ниҳояти тангӣ»; Чашми носурма–«киноя аз чашми номаҳрам»; Чашми оламбин – «киноя аз чашми бино»; Чашми сар–«киноя аз назари рӯякӣ»; Чашми танг–«киноя аз чашми гурусна», «чашми ҳарис»; Чашму чароғ – «киноя аз биноӣ»; «азизтарин кас»; Чашм андохтан – а) «нигоҳ кардан»; б) «киноя аз чашм ба роҳ будан», «мунтазир будан»; Чашм гарм кардан – «киноя аз андак хоб кардан»; Чашм сурх кардан – «киноя аз бо шавқ нигаристан», «бо рағбати тамом нигоҳ кардан»; Ба чашми касе ангушт задан – «киноя аз зарар расонидан ба касе омадааст» [10, 53].

Дар китоби дарсии забони тоҷикӣ синфи 7-ум машқи 10 саҳ.9 воҳиди фразеологии «чашм дӯхтан» омадааст, дар китоб воҳиди фразеологӣ будани он ишора нашудааст, аммо муаллимро зарур аст, ки маънои онро тавзеҳ намояд. Забон – «1.узвест иборат аз порчаи гӯшти мутаҳаррик дар даҳон», «лисон»; 2. «воситаи ифодаи фикр ва алоқа бо мардум»; «нутқ»; Забони мағздор – «суханони маънидор, мулоҳизаҳои чуқур, баёни фасеҳу бале»; Забони оташин – «забони бурро, тезу тунд»; Забон бар задани субҳ –«киноя аз тулӯи фаҷр, дамидани сапедаи саҳарӣ; субҳи зуд»; Забон даркашидан – «хомӯш шудан,

сокит шудан, ҷим шудан»; Забон кӯтоҳ шудан – «хомӯш шудан ба сабаби айбе ё тарсе»; Забон ширин кардан – «нармгуфтор шудан, ширинсухан шудан» [11,424].

Намуна аз ашъори Саъдии Шерозӣ:

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?-
Калиди дари ганҷи соҳибҳунар.
Чу дар баста бошад, чӣ донад касе,
Ки ҷавҳарфурӯш аст, ё пилавар

Шоир дар қитъаи болоӣ забони хирадмандро ба калиди дари хазина монанд мекунад. Зеро «хазина»-и инсони соҳибҳунар ин майнаи сар ва донишу ҷаҳонбинии ӯст ва ин ҳама хираду таҷрибаҳои вай танҳо аз роҳи забон ба дигарон дода мешавад. «Дар баста будан» ин ба маънии хомӯш будани одам, «ҷавҳарфурӯш» киноя аз одами донишманду пухтасухан ва «пилвар» киноя аз инсони камхираду беҳудагӯ ва майдагап аст. Яъне агар инсон хомӯш бошад, шинохтани вай мушкил аст. Чунки айбу ҳунари ҳар кас то сухан нагӯяд, ошкору маълум намешавад.

«Дил» – «1.узви хунгардонӣ (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст; 2.маҷозан дарун, дохил, миёни чизе; маҷ. ботин, хотир; ҷон, рӯҳ; фикр андеша; дилбар, ёр, маҳбуба дӯст»; дили кабоб – «киноя аз дили дар оташи ишқ сӯхта, азобдида, дили ошиқ»; дили осуда – «дили беғам, дили бедард»; дили пурсухан – «киноя аз дили пурасрор; бодонишу маърифат»; дили пурхун – «киноя аз дили ғамгин, дили пурдпрду алам»; дили сангин – «киноя аз дили бераҳм, дили сахт»; дили танг – «дили бесабру қарор; дили хафа; хотири малул ғамгин»; дил бар гирифтан – «киноя аз дил кандан, розӣ шудан ба ҷудоӣ»; дил дарё кардан – «киноя аз саховат ва ҷавонмардӣ ба кор бурдан»; дил ду ним шудан – «киноя аз андӯҳгин шудан» [11,370].

Байте аз ашъори Камоли Хуҷандӣ

Гар ту дар миҷмари ғам дили мо сӯзонӣ,
Ҳамчунон бӯи ту ёбанд зи хокистари мо [1,27].

Дар байти мазкур асоси маъно ба се калима вогузошта шудааст, ки «миҷмара», «сӯхтан» ва «бӯй» мебошанд. Аз ин маълум мешавад, ки шоир дили худро ба мушк ташбеҳ додааст, ки дар вақти оташ расидан бӯйи хуш мекунад. Манзур аз дил гуфтани шоир ҳамон ботин аст ва ӯ ба ин хотир ифодаи мазкурро ба кор мегирад, ки «дил» низ ба сӯзиши маҷозӣ таносубе дорад.

Дар ин кораш адои қарз бинад,
Дилаш болида кӯдаквор хандад.

Дар байти боло низ, ки аз китоби «Забони тоҷикӣ» машқи 33 [1,27] оварда шудааст, воҳиди фразеологӣ «дили болида» дар китоби дарсӣ ишора нашудааст. Ба ҳамин монанд супоришҳо дода мешавад:

1. Дар «Фарҳанг» фразеологизмҳо ҷой дода шудаанд, 5-6 фразеологизмро ёбед ва шарҳ диҳед «Забони тоҷикӣ» машқи 151 [1,106];

Наёяд чунин кораш аз ту писанд,
Миёнро ба хун рехтан дармабанд.(Фирдавсӣ)

Ба фикри ман, – гуфт Сафар Ғулом, – он дастаро аз дасти ӯ баргашта гирифтан муносиб нест. Ӯ дар пиронсолӣ, аз сари нав ҷавон гардида, сар то пояш ғайрати муҷассам шуда, барои то охир ниқоргирӣ аз душманони синфӣ миён мебастааст. (С. Айнӣ)

К-аз ӯ Қорани размзан хаста буд,
Ба хуни бародар камар баста буд. (Фирдавсӣ)

*****

Супорам кунун ҳар чӣ хоҳад бад-ӯй,
Натобам сар аз рою фармони ӯй. (Фирдавсӣ)

2. Дар «Фарҳанг» феълҳо дар шакли масдар дода шудаанд. Аз «Фарҳанг» 10 феълро ёбед ва шарҳ диҳед «Забони тоҷикӣ» машқи 152, [1,106]; «хуни ҷигар шудан», «дар пӯст нағунҷидан», «дар курта нағунҷидан», «дандон ба дандон мондан», «сояшро аз

девор тарошидан», «дарунашро гургон тала кардан», «шикам танбӯр навохтан», «деги нафс ҷӯшидан», «димоғ сухтан», «дил бурдан» ва ғайра.

3. Аз «Фарҳанг» 5 калимаро ёбед, ки истилоҳи фаннӣ бошад «Забони тоҷикӣ» машқи 153 [1,106];

4. «Фарҳанг...»-ро бубинед ва аз он даҳ калимаи мураккабро, ки исм бошад, интихоб карда нависед ва тарзи сохта шуданашонро шарҳ диҳед «Забони тоҷикӣ» машқи 154 [1,106]. мисол: гули тоҷи хурӯс, доруи дарди сар, офтоби дари хона, оши ашӯрак – табаррукӣ ҳисобида талош карда хӯрдани оши маросими занонаи ашӯрӣ [11,216]; оши наҳор – маросими тӯй, палаве, ки субҳи рӯзи тӯй дода мешавад [11,217]; оши гадоӣ – аз рӯйи урфу одати халқӣ таоме, ки аз ҳафт дар талабида ба бемор бо умеди даво шуданаш мехӯронанд [11,217].

5. Воҳидҳои фразеологии гуфтугӯиро аз аъзои калонсолони оила ҷамъоварӣ намоед;

6. Аз «Луғати фразеологии мактабӣ» 5-тоӣ фразеологизмҳои омонимӣ, муродифӣ ва зидмаъноро ёфта нависед ва шарҳ диҳед «Забони тоҷикӣ» машқи 156 [1,107].

Фразеологизмҳои зеринро, ки аз «Луғати фразеологии мактабӣ» интихоб шудаанд, шарҳ диҳед: санг задан, санг бар дил ниҳодан, санги вазнин, санги сиёҳ будан, сангро мум гардонидан, сар ниҳодан, сар ба осмон расидан» [1,107]. Ин корро қиёсан бо луғатномаҳои дигар анҷом додан мумкин аст: «Санг задан» – таъна кардану бад шумурдан; теғеро ба санг тез кардан. Ин воҳиди фразеологӣ дар ФИР низ ҳамин маънӣ бо муродифоти дигар омадааст «Касеро санг задан» - ин маънои касеро сарзаниш кардан, таъна, маломат намудан аст [11,14].

«Санг бар дил ниҳодан» – сабуру бурдбор ва шикебо будан; кинаи ниҳонӣ доштан, нияти зарбаи пинҳонӣ доштан. Дар ФИР – «Сангдилӣ кардан» – бешафқатӣ, бемурувватӣ, бераҳмӣ кардан [11,23].

«Санги вазнин» – ботамкину бамулоҳиза. Дар ФИР Муллоҷон Фозилов «Санги вазнинро об намебарад» – оқибати тамкин, вазнинӣ, мулоҳизакорӣ хуб аст, ба мақсади худ муваффақ мешавад [11,21].

«Санги сиёҳ будан» – беқадру қимат ва хор будан. Дар ФИР Муллоҷон Фозилов - «Санги қаноат ба дил бастан» – қаноат кардан, ба нобудӣ, эҳтиёҷ тан додан [11,23].

«Сангро мум гардонидан» - мутеъ ва фармонбардор кардан; одами якравро ба гап даровардан. Дар ФИР М.Фозилов - «Санг об шудан» - ниҳоят таъсирбахш будан, хеле дилсӯз будан [11,22].

«Сар ба осмон расидан» – бисёр хурсанд шудан. Дар ФИР «Сари касе ба осмон расидан» – ниҳоят шод, хурсанд, мамнун шудан омадааст [11, 27].

Барои ба хонандагон фаҳмо ва хотирмон шудани мавзуъҳо аз усули фаъоли таълим истифода карда, шавқи хонандагонро барои хуб дарк намудан афзуда метавонем. Дар бароробари ин, истифодаи ибораҳои рехта қобилияти фикрронии мантиқии хонандагонро такмил дода, на танҳо фонди луғавиашонро ғанӣ мегардонад, инчунин ҷаҳонбинии онҳоро васеъ менамояд ва он воситаи муҳимми ошноӣ бо фарҳанг ва анъанаҳои миллӣ мегардад. Ифодаи маънои яклухти таъбирҳо, ки дар заминаи таркиб, ибора ва ҷумлаҳои гуногуни озод дар тули асрҳо сурат гирифтааст, аз хусусиятҳои муҳимму фарқкунандаи он ҳисоб меёбад. Воҳиди фразеологӣ маҳз тавассути ҳамин маънои махсуси худ ба гурӯҳи воҳидҳои мустақили забон дохил мешавад ва аз воҳидҳои дигари он фарқ мекунад. Ба ин нисбат ҷиҳати маъноии воҳиди фразеологӣ бояд дар тамоми қабатҳои системаи фразеологии забон ҳамчун хусусияти асосии он ба назар гирифта шавад. Устувории таркиб, яъне дар аксар мавриd ивазнашаванда ва доимӣ будани ҷузъҳои дохили воҳидҳои фразеологӣ аз аломатҳои дигари асосии онҳо ба шумор меравад. Мувофиқи талаботи машқ талабагон бояд ҷумлаҳои ду сутун: ибораҳои озодро бо ибораҳои фразеологӣ муқоиса намоянд. Масалан: 1.Арақи ҷабини ӯ беист ҷорӣ шуда, ба чашм ва нӯги биниаш мефарояд. // Ҳамаи ин муъҷизаи табиат не, балки маҳсули арақи

ҷабин ва ҷидду ҷаҳди одамон аст. 2. Ҳамеша бо дасти рост салом мекунанд. // Парвиз дар ҳамаи корҳо дасти рости падараш буд [1, 97].

Машқ дар синф бо ёрии муаллим иҷро карда мешавад. Тарзи таҳлили яке аз ҷумлаҳо – ...маҳсули арақи ҷабин ва ҷидду ҷаҳди одамон аст–ро дида мебароем, ки бояд дар он маънои маҷозии ибораи «арақи ҷабин» бисёр кор кардан; меҳнати ҳалол кардан шарҳ дода шавад. Дар рафти мусоҳиба муаллим ҷумлаи дуюмро дар тахта навишта, диққати хонандагонро маҳз ба таҳлили таъбири «дасти рост», ки ба маънои ёрдам, кӯмакрасонӣ, омадааст, ҷалб месозад.

1.Воҳиди фразеологӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои мустақилмаънои ба ҳам зоҳиран аз рӯйи қонунҳои синтаксисии забони тоҷикӣ (қонунҳои синтаксисии забони имрӯза ё гузашта) алоқаманд иборат аст. Ҷузъҳои дохилии воҳидҳои фразеологӣ дар аксар маврид бо калимаҳои ҳаммаъноҳои худ иваз шуда наметавонанд. Дар сурати ба таври сунъӣ иваз намудани ин ё он ҷузъи таркиби фразеологизм он ҳамчун масолеҳи тайёри забон аҳаммияти худро гум мекунад. Ибораи «гурги борондида» ба маънии шахси уҳдабаро ва як андоза қаллоб дар истеъмол аст. Ба ин маънӣ онро дар шаклҳои «рӯбоҳи борондида» ё «гурги барфдида» тағйир дода наметавонем. Монанди ин вожаҳои таркиби воҳидҳои фразеологии «обу тоб», «нуқтаи назар», «ба гӯш расидан», «миси чизе баромад», «хонаи касе обод» ва монанди инҳо бо калимаҳои дигар иваз намешаванд. Чунин фразеологизмҳо дар ҳама мавридҳо бо ҳамин таркиби лексикӣ ба кор бурда мешаванд. Зимни иҷрои машқи 146 [1] диққати хонандагон бештар ба шарҳи таъбирҳои нағз дидан, овезонии лабу лунҷ, сӯхтани димоғ, табъи касе кушода шудан, димоғи касе чоқ гардидан, курта-курта гӯшт гирифтан, ба пӯст нағунҷидан, гул-гул шукуфтан, тоқиро ба осмон партофтан, сар ба осмон расидан ҷалб карда мешавад. Қайд мегардад, ки маънои аслии нағз дидан–хуб дидан, гузаштани чашм буда, онро ба маъноҳои маҷозии дӯст доштан, парастидан, муҳаббат доштан низ истеъмол мекунанд; ҳангоми ба маънои аслӣ омадан нағз дидан аз ду калимаи мустақил иборат буда, дар ҷумла нағз ба вазифаи ҳолшарҳкунанда ва дидан ба вазифаи хабари ҷумла меояд; ҳангоми ба маънои маҷозӣ омадан танҳо як мафҳумро ифода карда ба вазифаи хабари ҷумла меояд. Овезонии лабу лунҷ, бошад, дар симои шахс зоҳир гардидани аломати ғаму андуҳ аст, бинобар он маҷозан бар ивази мафҳумҳои ғамгинӣ, хафагӣ дардмандӣ, ранҷиш, андуҳгинӣ истеъмол мешавад: димоғ сӯхтан (сӯхтани димоғ) ҳам яке аз муродифҳои овезонии лабу лунҷ ва беҷоии авзоъ мебошад. Дар забони тоҷикӣ воҳидҳои фразеологие ҳастанд, ки якчанд маънои ба ҳам наздикро ифода мекунанд ва профессор Ҳ. Маҷидов хусусиятҳои гуногуни ин гуна воҳидҳои фразеологиро ба назар гирифта, қайд мекунад, ки «… чунин воҳидҳои фразеологиеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъноҳои фразеологии бо ҳам алоқамандро ифода карда метавонанд, воҳидҳои фразеологии сермаъно ё полисемӣ меноманд...» Сермаъношавии воҳидҳои фразеологӣ бо ду роҳ амалӣ мегардад: Бо роҳи инкишофи тадриҷии ғайримаҷозӣ ва бо роҳи маҷозонидани тамоми фразеологизм [4,45]. Зимни таълими воҳидҳои фразеологӣ ташаккули салоҳиятҳои зерин дар назар аст:

1. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ маълумоти пурра мегиранд;
2. Ибораҳои рехта, яъне таъбирҳоро аз матнҳо ҷудо карда тавонанд;
3. Хусусиятҳои воҳидҳои фразеологиро маълумот дода тавонанд;

Мақсади дарс:

1. Дар гуфтор ва навиштор беғалат истифода бурда тавонистани таъбирҳо;
2. Донишҳои қаблиро такмил додан;
3. Фарқ карда тавонистани воҳидҳои фразеологӣ аз ибораҳои озод;

Баёни мавзуи нав тариқи муаммогузорӣ оғоз гашта, байтҳое, ки воҳидҳои фразеологӣ доранд, таҳлил карда мешавад:

Обро аз рӯшноӣ кун қиёс,
Дӯстонро бо нигоҳи дил шинос.
(Мирзо Турсунзода)
Ба фарзандаш падар мегуфт такрор,
Ки ин панди маро дар гӯши худ дор.

(Мирзо Турсунзода)

Хонандагон байтро хонда, фикри худро баён карда ва ибораҳои рехтаро шарҳ медиҳанд. Бо усули ангезиши зеҳн дониши хонандагонро санҷида, омӯзгор мавзуъро пурра менамояд. Як нафар хонанда дар тахтаи синф, воҳидҳои фразеологии машқро ҷудо намуда менависад, нафари дигар мехонад ва фикрашро баён медорад. Мустаҳкамкунӣ: Аз матнҳои овардашуда воҳидҳои фразеологиро ҷудо намуда, бо усули «Ҷуфтро ёб» баррасӣ карда мешавад:

1. Як гапи вай ҳеҷ вақт дуто нашудааст. Ҷавони боғайрату ҷиддӣ аст, ба қавлаш доимо вафо мекунад.

2. Зарбулмасали худатон мегӯяд, ки аввал андеша, баъд гуфтор. Ту таклифи маро аввал нағзакак майна кун. Пагоҳ ҳамин вақт ба таги дарат ҳозир мешавам, ана ҳамон вақт ҷавоб медиҳӣ.

3. - «Аз ин ғавғою ҷанҷол, аз ин расвоӣ ва беобрӯӣ, аз ин гапу гапча ва иғвоҳо ва аз дасти ин мурдаҳои беҳаё гурехтан, гурехтан лозим!»

4. Таги гап дар ин ҷост, ки ӯ аз мадраса бино кардани худ пушаймон аст, аммо акнун чорае надорад, ки вақфномаро вайрон карда, мадрасаро ба мулки хусусии худ гардонад, ночор монанди он ки «орзуи дурӯғро дар маҳтоб мешикаста бошад» талабагонро танг карда, ҳар рӯз як қоидаи нав бароварда, ҳокимият ва моликияти худро ба мадраса маълум карда меистод.

Усули «Ҷуфтро ёб»

Мақсади ин усул: Мустаҳкам кардани фаҳмиши маънои фразеологизмҳо тавассути кор дар ҷуфтҳо ё гурӯҳҳо.

Чӣ тавр гузаронида мешавад? Ба хонандагон варақаҳое дода мешаванд, ки дар як тарафашон фразеологизм ва дар тарафи дигарашон маънои луғавии онҳо ё синонимашон навишта шудааст. Онҳо бояд ҷуфтҳоро дуруст пайваст кунанд.

Фразеологизм	**Маънои он (Ҷуфти дуруст)**
Аз димоғи фил афтидан	Худписанд ва ҳавобаланд будан
Дандон ба дандон мондан	Сабр кардан, ба душворӣ тоб овардан
Оби биринҷро хӯрдагӣ	Одами ботаҷриба ва пинҳонкор
Сар ба саҳро задан	Маҷнун шудан, беқарор гаштан

Шарҳи муродифоти таъбирҳо, бамавқеъ ва дуруст ба кор бурдани онҳо эътибори ҷиддиро тақозо дорад ва ба ин табиати забони тоҷикӣ, ки саршор аз муродифот аст, мусоидат менамояд. Марҳилаҳои он дар ҷадвали поён оварда шудааст:

Марҳилаи кор	Муҳтаво / Иқдоми педагогӣ	Мисол / Маводди таълимӣ
1. Талаботи методӣ	Бамавқеъ ва дуруст истифода бурдани таъбирҳо (муродифҳо).	Донистани табиати бойи забони тоҷикӣ.
2. Манбаи амалӣ	Иҷрои машқи 144-уми китоби дарсӣ	Ҷобаҷогузории таъбирҳои дохили қавс.
3. Намунаи ҷумла	Иваз кардани ибораи феълӣ ба фразеологизм.	*«...шарм карда, чизе гуфта наметавонист»*
4.Таҳлил ва фарқкунонӣ	Баррасии тафовути семантикии (маъноии) таъбирҳо.	«Рӯсиёҳ шудан» (шармандагӣ), «Дасту по гум кардан» (шарм ва ҳаяҷон).
5. Хулосаи омӯзгор	Шаҳр додани фарқият бо мисолҳои мушаххас.	Пешгирӣ аз хатои услубӣ дар нутқи хонандагон.

Ҳамин тариқ, низом ва мантиқи нутқи шогирдон ба интихоби дурусти воситаҳои забонӣ, истифодаи оқилонаи онҳо вобаста аст, бинобар он барои инкишофи нутқи мадании онҳо таълими ифодаи босаводонаи фикр чӣ дар шакли шифоҳӣ ва чӣ хаттӣ басо зарур аст. Аз таҳлили китобҳои дарсии муассисаҳои таҳсилоти миёна бармеояд, ки дар он

асарҳои адибони классику муосир фаровон гирд оварда шудаанд, ки намунаи хуби забонӣ дар таълими фанни забои тоҷикӣ мебошад. Дар онҳо воситаҳои образноки забон, таркиб ва ибораҳои фразеологӣ ба андозаи муайян истифода шудаанд, ки хоҳу нохоҳ аз муаллим тавзеҳи онҳо талаб карда мешавад. Аз ин рӯ, чунин ақида бармеояд, ки маънои маҷозии калима ва ибораҳои фразеологӣ бояд дар ҳамаи зинаҳои таҳсил мавриди муҳокима ва таълим қарор ёбад, усул ва тарзи тавзеҳеро ба кор бурд, ки он дастраси хонандагон бошад, онҳо дар муҳокимаронҳо фаъолона иштирок карда тавонанд, ба таври амалӣ бо маънои аслии ин гуна унсурҳои забон ошно шаванд ва бисёр муҳим аст, ки хонандагон онҳоро дар муошрати худ бамаврид истифода карда тавонанд.

АДАБИЁТ:

1. Аминов С. Забони тоҷикӣ, (Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / С.Аминов. – Душанбе, 2019.-269 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қ.1. -Душанбе: Ирфон, 1983.
3. Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологии лаҳҷаи Хуҷанд. – Хуҷанд, 2013.
4. Мадҷидов Х.Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик: Дастури таълимӣ /муҳаррирон В.Капранов, Х.Рауфов.-Душанбе, 1982.-104 с.
5. Насриддин А. Куллиёти осор. Дар ҳафт муҷаллад. Ҷилди дувум / А.Насриддин.- Хуҷанд: Хуросон, 2013.- 636 с.; Ҷилди 7. – Хуҷанд: Хуросон, 2013. – 750 с.
6. Паём ва рисолати созандаи он. (Маҷмуи Паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Хуҷанд: Нури маърифат, 2017.- 516 с.
7. Пӯлодова Ш. Зарбулмасалу мақол Манбаи инкишофи нутқи хонандагон // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Душанбе, № 1 (50), 2024. - С.48-58
8. Стандарт ва барномаи таълими забони тоҷикӣ барои синфҳои V-XI [Матн]. – Душанбе: «Душанбе-принт», 2018. – 151 с.
9. Шакурзода О. Шарҳи «Гулистон»-и Саъдӣ. Душанбе: Адиб, 2014. – 540 с.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. -Душанбе, 2008.Ҷ.1.2.- 944с.
11. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (иборат аз ду қисм). – Душанбе, 1963; 1964.

РУШДИ ҚОБИЛИЯТҲОИ ЭҶОДӢ ДАР ХОНАНДАГОНИ ХУРДСОЛ

НАЗАРОВА Райҳона Асламовна *- ассистенти кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 92-637-58-46.* ***E-mail:*** *nazarovarayhona@gmail.com*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур нақши дарсҳои хониши бадеӣ дар густариши фаъолияти зеҳнии хурдсолон бинобар ошкор намудани қобилиятҳои инфиродии онҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи ибтидоӣ баррасӣ ёфта, ин андеша матраҳ мешавад, ки кӯдак дар синну соли томактабии худ аллакай ҷиҳати аз худсозии мавзуъҳо ва матнҳои кӯтоҳи адабӣ шавқ пайдо хоҳад кард. Бояд мутазаккир шуд, кӯдакон бобати сатҳи азхудкунии мундариҷаи осори адабӣ ба гуррӯҳҳо тақсим мешаванд ва дар миёнашон хурдсолони соҳибистеъдод ва дорои интеллекти хос бартариҳо дошта, мавзуъҳою ҳадафҳоро зуд аз худ мекунанд. Бинобар ин, дар саросари ҷаҳон ба ин қабил наврасон таваҷҷуҳ намуда, онҳоро тибқи барномаҳои махсус бо дарси хониши адабӣ фаро мегиранд.

Ҳамчунин, раванди таълим дар синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ барои хонандагони хурдсол аз якчанд зина иборат мебошад ва яке аз вижагиҳои он ҳамоҳангии таърбия бо бозиҳои шавқовар аст. Бинобар ин, бо дарназардошти табиати синну соли кӯдакон дарсҳои хониши бадеӣ дар доираи ҳамоҳангӣ бо шаклҳои мухталифи бозиҳои шавқовар таҳия гардида, ба самъи инсонҳои хурд вогузор мешаванд.

Калидвожаҳо*: инсони хурд, хонандагони хурдсол, дарсҳои хониши адабӣ, муассисаҳои томактабӣ, маҳорати омӯзгор, қобилиятҳои эҷодӣ, дарки матн, адабиёти бачагона.*

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ У ЮНЫХ ШКОЛЬНИКОВ

НАЗАРОВА Райхона Асламовна *- ассистент кафедры общей педагогики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни* ***Тел.:*** *(+992) 92-637-58-46.* ***E-mail:*** *nazarovarayhona@gmail.com*

Аннотация. В данной статье рассматривается роль уроков литературного чтения в развитии интеллектуальной деятельности детей младшего возраста с точки зрения выявления их индивидуальных способностей в начальных и средних учебных заведениях, выдвигается идея о том, что ребенок в дошкольном возрасте уже начинает интересоваться освоением литературных тем и коротких текстов. Следует помнить, что дети делятся на группы по уровню освоения содержания литературных произведений, и среди них одаренные и интеллигентные дети имеют преимущества и быстро осваивают темы и цели. Поэтому во всем мире уделяется внимание таким подросткам, и их охватывают уроками литературного чтения по специальным программам.

Также образовательный процесс в начальных классах дошкольных учебных заведений для детей младшего возраста состоит из нескольких этапов, и одной из его особенностей является сочетание обучения с интересными играми. Поэтому, учитывая возрастную специфику детей, уроки литературного чтения разрабатываются в сочетании с различными формами занимательных игр и уделяются вниманию малышей.

Ключевые слова: *маленький человек, юные ученики, уроки литературного чтения, дошкольные учреждения, педагогические навыки, творческие способности, понимание текста, детская литература.*

DEVELOPING CREATIVE ABILITIES IN YOUNG SCHOOLCHILDREN

NAZAROVA Raihona Aslamovna *- Assistant Professor of General Pedagogy Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.* ***Phone:*** *(+992) 92-637-58-46.* ***E-mail:*** *nazarovarayhona@gmail.com*

Annotation. This article examines the role of literary reading lessons in the intellectual development of young children, from the perspective of identifying their individual abilities in primary and secondary schools. It advances the idea that preschoolers already begin to show interest in exploring literary themes and short texts. It's important to remember that children are divided into groups based on their level of mastery of literary works, and gifted and intelligent children have advantages and quickly grasp themes and objectives. Therefore, attention is being paid to these adolescents worldwide, and they are included in literary reading lessons according to special programs.

Furthermore, the educational process in the first grades of preschool educational institutions for young children consists of several stages, and one of its features is the combination of learning with interesting games. Therefore, taking into account the age-specific characteristics of children, literary reading lessons are developed in conjunction with various forms of entertaining games and are focused on young children.

Keywords*: little man, young students, literature lessons, preschool institutions, teaching skills, creativity, text comprehension, children's literature.*

Мушкили омӯзиши истеъдодҳои халлоқона дар муассисаҳои томактабӣ ва синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ба тариқи мубрам арзёбӣ шудааст ва айни замон низ мавриди таваҷҷуҳи хоссу омм боқӣ мемонад. Ҷомеаи муосир ба афроди соҳибистеъдод ва аз назари фикрӣ тавсеаёфта ниёз дорад. Равишҳои муосири таълим ҷиҳати ошкор кардани лаёқатҳои нуҳуфта дар афроди хурдсол ё ба ибораи дигар, инсонҳои хурд ба унвони субъекти фарҳангу масоили эҷодӣ ва эҳёи фикрронӣ пазируфта мешаванд. Мактаб, омӯзгор ва раҳбари синф бояд аз тавсеа ёфтани тавоноии халлоқона, рушди маънавӣ ва худсозии инфиродӣ итминон ҳосил кунанд ва ҳунари эҷодии худро ба хонандагони хурдсол биёмӯзонанд.

Яке аз роҳҳои татбиқсозии интиқоли малакаю маҳорати педагогии омӯзгор ва таъсиргузории он ба кӯдакони хурдсол дарсҳои хониши бадеӣ маҳсуб мешаванд. Аммо ин дарсҳо, ки ба унвони хониши бадеӣ муаррифӣ шудааст, оё вижагиҳои мансуб ба хонишҳои адабӣ дар адабиёти классикии тоҷик мавҷуданд? Ҳамин гуна суолҳо моро водор хоҳанд кард, ки сайри маънавие ба осори адабии донишмандони тоҷики асримиёнагӣ доир кунем.

Ниёгони мо низоми мукаммали барномавие таҳия намудаанд, ки дар он таълими томактабӣ ва ибтидоии инсонҳои хурд ба тариқи мухталиф мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд. Ин ҷо метавон аз “Қобуснома” ёдоварӣ кард, ки дар он Унсуралмаолии Кайковус бобати таълиму тарбияи хонандагони хурдсол низ иктифо намудааст. Мавсуф ҷиҳати хӯрдану хуфтан ва хандидану хушҳолӣ кардану ба гармоба рафтани инсонҳоро аз замони тифлӣ то даврони солхӯрдагӣ матраҳ сохта, одоби меҳмон шудан ва меҳмонро истиқбол кардани соҳибхона ба фарзанди хеш меомӯзонад. Аммо ҷанг карданро чун бозиҳои кӯдакона медонад ва иқрор менамояд, ки ҷангидан одати инсони муҳташам нест, балки ба занону кӯдакон мансуб мебошад: “Аммо бо ҳеҷ кас ҷанг макун, ки ҷанг кардан на кори муҳташамон аст, балки кори занону кӯдакон аст” [4, с. 54].

Унсуралмаолии Кайковус адаб омӯхтани кӯдакро зарур дониста, қайд мекунад, ки дар ин маврид агар муаллимон ӯро танбеҳ диҳанд ҳам, бо онҳо мусоидат кунед: “Ва ба вақти тааллум агар муаллимон ӯро бизананд, ӯро шафқат мабар ва бигузор , ки кӯдак илму адаб ва ҳунар ба чӯб омӯзад ва на ба табъи хеш” [4, с. 86].

Ин қабил андешаҳои муфид дар ҳамаи осори хаттии мутафаккирони гузашта аз қабили Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрави Қубодиёнӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигарон мушоҳида мешаванд. Бинобар ин, дарсҳои хониши бадеӣ дар раванди таълим нақши муҳим доранд. Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, дар ҷомеаи ҷаҳонии компютерии имрӯза таваҷҷуҳи аксари хонандагон ба хониш тадриҷан коҳиш меёбад. Масъалаи хониш шояд муҳимтарин раванди таълимӣ дар таҳсилот бошад, аммо маҳорати хониш дар хонандагон инкишоф меёбад ва дар асл, дар дарсҳои хониши бадеӣ дар муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ метавонад минбаъд дар ҳаёти зеҳнии кӯдак инқилоби маънавиро ба вуҷуд орад. Аз ин рӯ, низоми анъанавии таълимӣ бояд бо машқҳо ва вазифаҳое, ки қобилиятҳои эҷодиро инкишоф медиҳанд, пурра карда шавад.

Омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ фурсати қобили таваҷҷуҳе доранд то дар тӯли дарсҳои хониши адабӣ ба рушди қобилиятҳои эҷодии хонандагони хурдсол кумак кунанд. Барномаи таълимии фанни “Хониши бадеӣ” бо мақсади ҳалли ҳадафҳои муайяншуда дар барномаи таълимӣ таҳия шудааст ва низоми таълими хонандагонро барои хондан ва дарки пурраи осори бадеӣ ба унвони санъати шифоҳӣ тарҳрезӣ мекунад. Ин рушди малакаҳои мушоҳида, тахайюли эҷодӣ, қобилияти дарк кардани тасвирҳои шифоҳӣ, вокуниши ҳасосият ба ифодаи адабӣ ва эҷодкориро дар бар мегирад.

Раҷаб Амонов дар китоби “Адабиёт ва бачагон” андешаҳои муфиди адабиро дар гузашта ва имрӯз қайд карда, таваҷҷуҳ ба насли наврасро яке аз вижагиҳои асосии адабиёти классикӣ медонад: “Як силсила мавзуъҳои дорои аҳамияти умумиинсонӣ ва иҷтимоӣ дар эҷодиёти шоирон ва нависандагони тараққипарвар, чун парастиши ватан ва муқаддас дониста шудани он, қадри инсон ва зарурати дӯст доштани он, сулҳу амният, манфиати илму дониш, рафоқату дӯстӣ, ҳусни одоб, ахлоқи нек, накукорӣ ва некномӣ, садоқат ва вафодорӣ, муҳаббат ба шеъру шоирӣ ва монанди инҳо дар адабиёти классикии тоҷик ба хотири ҳамаи наслҳо, пеш аз ҳама, насли наврас ва ҷавон тасвир шудааст” [1, с. 19].

Барномаи таълимии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ изҳор медорад, ки моҳияти салоҳияти хониш аз ҷониби хонандагон азхуд кардани маҷмуи донишҳо, малакаҳо, қобилиятҳо ва муносибатҳои арзишӣ иборат аст, ба онҳо имкон медиҳанд, ки:

- мустақилона дар доираи хониши кӯдакон мувофиқи қобилиятҳои синну соли худ паймоиш кунанд;
- дарки бошууронаи мундариҷаи намудҳои гуногуни матнҳо;
- интихобу таҳлилу тафсир ва синтези иттилооте, ки дар манбаъҳои гуногуни чопӣ пешниҳод шудаанд;
- бомуваффақият истифода бурдани хониши адабӣ барои ҳалли масъалаҳои таълимӣ, маърифатӣ ва амалӣ.

Таҷрибаи хониши бадастомада омодагӣ ва қобилияти кӯдакони хурдсолро барои омӯзиши минбаъда, маърифат ва рушди худ таъмин мекунад. Мундариҷаи навшудаи адабӣ, ки манфиатҳои хонандагони синфҳои ибтидоӣ, эҳсосот, навоварӣ, тарҳи бадеӣ, шаклҳо ва усулҳои ҷолиби кор бо матнҳои адабӣ ва китобҳои бачагонаро ҳамаҷониба фаро мегирад ва ба ҳалли мушкилот ва вазифаҳои эҷодӣ афзалият медиҳад, бояд инсонҳои хурдро бовар кунонад, ки адабиёти бадеӣ як навъи махсуси санъат аст ва хониш як роҳи махсус ва беназири қонеъ кардани манфиатҳои маърифатӣ, дарки ҷаҳон ва худшиносӣ аст, ки онро бо ягон воситаи дигари фарҳанги оммавӣ иваз кардан мумкин нест. Хониши бадеӣ дар мкассисаҳои таҳсилоти томактабӣ на танҳо барои ҳалли масъалаҳои таълимӣ, балки барои мушкилоти таълимӣ низ хеле муҳим аст. Намунаи адабиёти бачагона дар интихоби маводи адабӣ, системаи вазифаҳо ва ташкили муошират пурмазмуни хонандагони хурдсол амалӣ мешавад.

Дар давраи мактаби ибтидоӣ кӯдакон бо асарҳои санъати ба синну сол мувофиқ шинос мешаванд, ки мундариҷаи маънавӣ, ахлоқӣ ва эстетикии онҳо ба рушди соҳаҳои ҳиссии онҳо мусоидат мекунад, муносибати арзишмандро ба зебоӣ тарбия мекунад ва хислатҳои шахсии мувофиқ бо арзишҳои умумии миллӣ ва фарҳангиро ташаккул медиҳад. Ҳангоми азхуд кардани мундариҷаи осори адабии мансуб ба хурдсолон, хурдсолон аз анъанаҳо, расму оинҳо ва фарҳанги мардум огоҳ мешаванд. Таваҷҷуҳи хурдсолон ба арзишҳои баланди маънавӣ ва ахлоқӣ қобилияти онҳоро барои мутобиқ кардани амалҳои худ бо принсипҳои ахлоқии рафтори инсонӣ инкишоф медиҳад, малакаҳои муоширатро дар гурӯҳ тақвият медиҳад, муколама ва таҳаммулпазириро ҳавасманд мекунад ва потенсиали эҷодиро инкишоф медиҳад. Р. Амонов вусъат ёфтани доираи мавзуъҳои адабиёти бачагонаро дар нимаи дувуми садаи XX мутазаккир шудааст: “Маҳз бо тақозои вазифаҳои навбанаве, ки ҳаёт дар соҳаи тарбияи насли наврас ба миён меовард, доираҳои мавзуъҳои адабиёти бачагона вусъат гирифта, мундариҷаи ғоявии он беш аз пеш амиқтар ва доманадор мешуд, воситаҳои тасвир дар он такмил меёфт ва рангинтар мегардид” [1, с. 58].

Бинобар ин, таваҷҷуҳ ба адабиёти ҷаҳонии бачагона зарурати тарҷумаи осори адибони машҳуртарин ва дастрасии ин асарҳо ба навраси кишвар бо забони тоҷикӣ аз иқдомҳое маҳсуб мешуд, ки айни замон, кӯдакон ба он ниёз доштанд. Барои дарки комили асари бадеӣ, кӯдак бояд дар асоси он чизе, ки хондааст, ба фаъолияти эҷодӣ машғул шавад. Дарки эҳсосии асар бояд бо таҳлили мантиқӣ ҳамоҳанг гардад. Вазифаҳои таҳлили семантикӣ ва сохтории асар дар ин ҷо муфиданд: муайян кардани нуктаҳои асосии асар шуруъ аз интихоби унвон, таҳияи нақша, ташаккули ғояи асосии матн, муқоисаи амалҳо ва хислатҳои қаҳрамонҳо, тавсифҳои бадеӣ ва таассурот. Ҳамаи ин марҳилаҳои кор бояд ба тарзе ташкил карда шаванд, ки қобилиятҳои адабии кӯдакро инкишоф диҳанд. Масалан, пешниҳод карда мешавад, ки на танҳо нақшаи оддии асар, балки инчунин эскизи иқтибос бо истифода аз зарбулмасалҳо ва воҳидҳои фразеологӣ эҷод карда шавад. Истифодаи мунтазам ва боандеша аз ин вазифаҳо ва бозиҳо дар таълим на танҳо рушди адабӣ, балки рушди умумии эҷодии шахсияти кӯдакро низ таъмин мекунад.

Шакли асосии кор бо адабиёти бадеӣ дар мактабҳо намудҳои гуногуни дарсҳо мебошанд: дарсҳои гурӯҳӣ, дарсҳои инфиродӣ-гурӯҳӣ, ки дар тӯли ҳафта ва моҳ баробар иваз мешаванд. Мувофиқи талаботи барномаҳои таълимӣ, чунин дарсҳо ҳафтае як маротиба

гузаронида мешаванд. Баъзе муҳаққиқон тавсия медиҳанд, ки дарсҳои ҳикоянависӣ ҳар рӯз гузаронида шаванд.

Таассуроти аввалини кӯдакон аз китоб асосан аз сифати тафсири асари адабӣ аз ҷониби калонсолон вобаста аст. Муаллимон бояд хусусиятҳои синну солии дарки кӯдаконро аз асарҳои адабӣ дар хотир дошта, ба назар гиранд ва мувофиқан аз воситаҳое истифода баранд, ки ба кӯдакон имкон медиҳанд, ки тасвири бадеии офаридашударо бо калимаҳо равшантар тасаввур кунанд. Масалан, ҳангоми хондани ҳикоя ба кӯдакони синфҳои ибтидоӣ, метавон бо истифода аз тарзи талаффуз калимаҳоеро, ки тасвири мушаххасро тавсиф мекунанд, таъкид кард. Талаффузи дурусти ҳарфҳо барои хонандагони хурдсол имкон медиҳад, ки маънои онҳоро дуруст дарк кунанд, чунки ба қавли муҳаққиқон: “нодуруст талаффуз намудани калима сабабгори нодурустии фаҳмиши маъно ва халали нутқ мегардад” [5, с. 4].

Ҳамчунин, вобаста ба мундариҷа ва шакли асари хондашаванда омезишҳои муқобили суръат ва ритмро метавон истифода бурд. Барои расонидани маъно ба кӯдакон ва таъсир расонидан ба эҳсосот ва таҷрибаҳои онҳо, омӯзгор бояд асарро пешакӣ пурра таҳлил кунад, усулҳои хониши ифоданок ё ҳикоянависиро интихоб кунад ва талаффузи дурусти ҳар як калима, ибора ва ҷумларо таҳия кунад. Онҳо бояд дар маводи хониш равон бошанд ё матнеро, ки бо хонандагони хурдсол мехонанд, дар хотир дошта бошанд. Чунки кӯдакон аз калонсолон тарзи талаффузи калимаву ибораҳоро омӯхта, зимни суҳбат бо дигарон тарзи шевагии онҳоро истеъмол мекунанд. Илова бар ин, муҳаққиқон муътақиданд, ки дар рушди гуфтории кӯдак волидон низ бояд саҳмгузор бошанд: “Кӯдаки хурди мактабӣ дар мавриди гуфтугӯй бо калонсолон калимаҳои навро дар қолабҳои гуногуни талаффуз мешунавад ва чунин тарзи талаффузро ба зудӣ аз худ менамояд. Масалан, феъли рафтем дар суратҳои мерай, биё, брем, ҷур истифода мешавад, ки ҳамаи ин вариантҳояш шевагӣ ва аз қолаби модарзоди адабиашон дуранд. Ба ин тарзи афзоиши фонди луғавӣ ба хатоҳои грамматикӣ оварда расонида, нутқи хаттиро хароб мегардонад. Чунин вайронкориҳо бештар дар протсеси бозӣ қувват мегирад, зеро дар ҳолати бозӣ кӯдакон беихтиёр, калимаро фикр накардаву нахонда талаффуз мекунанд” [5, с. 16].

Барои дарки мундариҷаи ғоявӣ ва эстетикии асар, моҳияти падидаҳои ҳаётӣ, ки дар он тасвир шудаанд, танҳо дарки ҳиссии тасвирҳо ва расмҳо кофӣ нест. Онҳо ба фаҳмиши комили адабӣ ва дониши жанрҳои маъмултарини ҳикояҳои бачагона ниёз доранд. Масалан, ҳикояҳое, ки ба унвони адабиёти мансуб ба инсонҳои хурд баррасӣ мешаванд, таҳияи образҳои манфию мусбат ва ҳадафи мусанниф аз тасвирҳои мухталиф бояд тафсир гардида, бархӯрди образҳо дар заминаи муқоиса то дарки масоили ҳаётӣ мавриди таҳлил қарор бигиранд. Бояд гуфт, ки тасвири образи наврасон дар осори адабии тоҷик такмил ёфта, имкон фароҳам овард, ки инсонҳои хурд бинобар мутолеаи онҳо сатҳи эҷодкорӣ ва лаёқатҳои инфиродии хешро ошкор созанд. Ҳадаф аз насри мутааллиқ ба хурдсолон низ бедор кардани вижагиҳои ботинии онҳо мебошад, ки ба қобилият ва истеъдодҳои гуногуне метавонад мусоидат кунад.

Дар марҳилаи иктишофии таҷриба, манзараи ҳамаҷонибаи мавзуи таҳқиқот рушди қобилиятҳои эҷодӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ ошкор гардид. Таҷрибаи шахсии таълимӣ дар рушди қобилиятҳои эҷодӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути нутқи хаттӣ ҷамъоварӣ ва тафсир карда шуд. Барномаи таълимии нутқи хаттӣ ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ, ҳамчунин, воситаи таълимӣ ва барномаи фаъолиятҳои таҷрибавӣ таҳия карда шуд. Марҳилаи кашфиётӣ нишон дод, ки муаллимони синфҳои ибтидоӣ барои рушди қобилиятҳои эҷодӣ тавассути нутқи хаттӣ баъзе усулҳоро истифода мебаранд, аммо ин кор номувофиқ аст. Шаклҳои репродуктивии кор дар фаъолиятҳои таълимӣ бартарӣ доранд ва дар синфхона шароит барои худбаёнкунии эҷодии хурдсолон фароҳам оварда нашудааст. Сабабҳои асосии ин камбудиҳо набудани шароити аз ҷиҳати илмӣ исботшуда барои рушди самараноки қобилиятҳои эҷодӣ тавассути нутқи хаттӣ, ҳамчунин набудани воситаҳои таълимӣ ва воситаҳои методӣ мебошанд. Усулҳои таълими кӯдакон аз суҳбат оғоз гардида, бо дарназардошти қироати матн, экскурсия, кор бо расм ва ҳикоя анҷом мепазирад, аммо бидуни воситаҳои техникии таълим омӯзиш дар замони муосир тасаввурнопазир аст, чунки “аёният воситаи муҳими фаҳмо гаштани мазмуни калима мебошад” [5, с. 36].

Фаъолияти эҷодӣ муносибати шахс ба кори худ (қаноатмандӣ аз кор, хоҳиши истиқлолият дар татбиқи он, ангезаи мусбат ҳангоми ҳалли он) ва раванди ҳалли масъалаҳои эҷодӣ (интиқоли мустақилонаи дониш, малака ва усулҳои амалии қаблан ба даст овардашуда ба вазъияти нав, дарки мушкилот ва тасаввур кардани вазифаи нав барои объекти маълум) мебошад. Фаъолияти эҷодӣ ҳам натиҷа ва ҳам шарти муҳим барои рушди минбаъдаи шахсият ва рушди потенсиали эҷодии ӯ мебошад. Истилоҳи "қобилият", сарфи назар аз истифодаи тӯлонӣ ва васеъ дар психология ва мавҷудияти таърифҳои нисбатан дақиқ дар адабиёт, хеле норавшан аст. "Қобилият" яке аз мафҳумҳои маъмултарини равоншиносӣ мебошад. Дар психология, бисёр муаллифон таърифҳои муфассали онро додаанд.

Айни замон, мафҳуми маъмултарини "қобилият" ба се хусусияти зерин асос ёфтааст:

1) қобилиятҳо хусусиятҳои инфиродии равонӣ мебошанд, ки як шахсро аз шахси дигар фарқ мекунанд;

2) хусусиятҳое, ки бо иҷрои бомуваффақияти фаъолиятҳо алоқаманданд;

3) қобилиятҳое, ки шахс аллакай инкишоф додааст, маҳдуд карда намешаванд, гарчанде ки суръати ба даст овардани онҳоро муайян мекунанд.

Вақте ки кӯдак бори аввал ба мкассисаи таҳсилоти томактабӣ меравад, тарзи ҳаёти ӯ ба таври куллӣ тағйир меёбад, доираи иҷтимоии ӯ тағйир меёбад ва омӯзиш ба фаъолияти асосӣ табдил мегардад. Ӯ бозиро ба раванди омӯзиш иваз мекунад, аммо на он қадар тафаккур ба вазифаи асосӣ табдил меёбад, чунки дар марҳилаи аввали омӯзишӣ кӯдак хоҳ-нохоҳ аз бозӣ маҳрум намешавад.

Омӯзиш маънои масъулиятҳои нав ва ҳамчунин, арзёбии натиҷаҳои фаъолияти худро дорад. Ин фаъолият бешубҳа ба азхудкунии эҷодии арзишҳои бадастомада ва дастовардҳои фарҳангии ҷамъовардашуда аз ҷониби шахс равона карда шудааст. Баръакси бозӣ, он ҳадафманд, самаранок, ҳатмӣ ва ихтиёрӣ аст.

Оғози таҳсилоти миёнаи умумӣ бешубҳа бо давраи буҳрони дувуми физиологӣ (7-солагӣ) рост меояд. Бадани кӯдак тағйироти куллиро аз сар мегузаронад. Онҳо дар ҳоли тағйирёбӣ қарор доранд ва системаи асаби вегетативӣ аз нав сохта мешавад. Маълум мешавад, ки тағйироти бунёдӣ дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва муносибатҳои кӯдак бо тағйироти назаррас дар ҳама вазифаҳо ва системаҳои бадан ҳамроҳ мешаванд, ки миқдори зиёди энергия, шиддат ва фаъолсозии ҳама захираҳои кӯдакро талаб мекунад.

Кӯдакони синни мактабӣ кӯшиш мекунанд, ки худро тавассути фаъолияти эҷодкорона муаррифӣ кунанд ва қобилиятҳои худро нишон диҳанд. Рушди хотира ва таваҷҷуҳи кӯдак барои рушди қобилиятҳои эҷодӣ аҳамияти калон дорад. Ба қавли равоншиносон, ин хислатҳо асоси рушди қобилиятҳои эҷодиро дар кӯдакони синни мактабӣ ташкил медиҳанд ва ҷустуҷӯи эҷодиро тақвият медиҳанд. Ташаббус бо кунҷковӣ, қобилият, ақли кунҷков, чолокӣ, қобилияти назорати ихтиёрӣ бар рафтор ва қобилияти бартараф кардани мушкилот алоқаманд аст. Вақте ки онҳо ба синни таҳсилоти миёнаи умумӣ мерасанд, ҷамъоварии таҷрибаи васеи амалӣ, хотира ва малакаҳои тафаккур эътимоди кӯдакони синни мактабиро ба худ меафзояд. Кӯдаки синни мактаби ибтидоӣ шахсияти бошуур ва мақсаднокро инкишоф медиҳад, метавонад мустақилона фаъолиятро интихоб кунад ва метавонад маҳсулоти сифатан навро тасаввур кунад ва эҷод кунад.

Мундариҷаи асосии рушди зеҳниро дар синни мактаби ибтидоӣ рушди таваҷҷуҳи ихтиёрӣ, дарк, хотира ва гузариш аз тафаккури тасвирӣ-маҷозӣ ба тафаккури шифоҳӣ-мантиқӣ ташкил медиҳанд. Зеҳни кӯдак дар синни томактабӣ қодир аст бидуни ошноӣ бо хату имло матнҳои гуногунро тавассути дарки шифоҳӣ ҳифз кунад. Вижагиҳои синну солӣ афзалиятҳои жанри адабиро муайян мекунанд. Масалан, баъзе муҳаққиқони педагог нигоштаанд, ки то сесолагӣ кӯдак бидуни мушкилот ба шеърҳою сурудҳои кӯтоҳ ва ритмикии кӯдакона таваҷҷуҳ пайдо мекунад. Агар волидон ва муаллимон ин шавқро ба хондан дастгирӣ кунанд ва дар асоси он кӯдакро бо асарҳои бадеии дигар жанрҳо шинос кунанд, пас дар синни калонсоли томактабӣ кӯдакон ба достонҳо, афсонаҳо ва ривоятҳо таваҷҷуҳ зоҳир мекунанд. Илова бар ин, синну соли хонанда мавзуъҳои афзалиятноки асарҳоро муайян мекунад. Кӯдакони калонсоли

томактабӣ асарҳоеро афзалтар медонанд, ки ба ҷанбаҳои ахлоқии муносибатҳои байни калонсолон ва кӯдакон, саргузаштҳо ва васеъ кардани муаммоҳо бахшида шудаанд.

Барои ҷалби ҳар як кӯдак ба дарк ва фаҳмиши асари нави бадӣ, метавонем вазъияти беназири ҳалли мушкилотро эҷод кунем. Ин кӯдаконро бо эҳсоси номуайянӣ дар бораи матн дарк кунанд, бедор мекунад. Ин вазъияти ҳалли мушкилотро метавон бо истифода аз матни муаллиф эҷод кард, ки на танҳо барои хондан, балки барои омӯзиш низ пешниҳод карда мешавад. Агар хонандагон хоҳанд маънои асари додашударо дарк кунанд, онҳо он чизеро, ки хондаанд, тавассути суолгузорӣ муҳокима мекунанд ва кӯшиш мекунанд, ки онҳоро ҳал кунанд. Ин ангезаи омӯзишӣ ва маърифатиро ба вуҷуд меорад, ки кӯдаконро ба фаъол будан ташвиқ мекунад.

Дар асоси таҳлилу таҳқиқе, ки ишора гардид, вижагиҳои синну солии кӯдакони синни томактабӣ ба унвони хонандаи хурдсол ба тариқи зайл муайян хоҳад шуд:

- муносибати онҳо бо китобҳо аз муҳити иҷтимоии онҳо вобаста аст;
- хониши бадеӣ бо бозӣ алоқаи ногусастанӣ дорад;
- хусусиятҳои дарки бадеӣ;
- пайдоиши афзалиятҳо ба жанрҳо ва мавзуъҳо.

Таҳқиқоти илмию амалӣ дар соҳаи таҳсилоти томактабӣ нишон медиҳанд, ки на ҳама волидон дар омӯзонидани мустақилонаи кӯдакони синни томактабӣ ба хондан муваффақ мешаванд. Набудани дониши махсус дар бораи равоншинохтии хониши адабӣ ва хусусиятҳои рушди он боиси нокомиҳо мегардад, ки ин махсусан дар кӯдакони синни томактабӣ бо ихтилоли нутқ зоҳир мешавад. Таҳқиқот дар соҳаи нутқ нишон медиҳанд, ки кӯдакони синни томактабӣ бо ихтилоли нутқ дар азхудкунии малакаҳои хониш бо сабаби рушди нобаробар душвориҳои доимӣ доранд.

Муҳаққиқон ба сатҳи пасти фаъолияти маърифатӣ, тафаккури сатҳӣ, танзими сусти нутқ, суръати суст ва равонии равандҳои зеҳнӣ, қабулу коркарди иттилоот ва пойгоҳи дониш ва фаҳмиши маҳдуди ҷаҳони атроф ишора мекунанд. Ҳангоми нақл кардани матн, кӯдакон онро нопурра ва бо дараҷаи таҳрифи робитаҳои семантикӣ ва мантиқии инфиродӣ мерасонанд. Муаллим бояд сабабҳо ва механизмҳои асосии ин мушкилотро дар ҳар як кӯдак ба таври возеҳ дарк кунад ва мувофиқан, аз усулҳои мувофиқи корҳои ислоҳӣ ва рушдӣ дар синф, барои рушди фаъолияти маърифатӣ истифода бинмояд.

Дар хулоса, бори дигар бояд қайд кард, ки дониши муаллимон дар бораи хусусиятҳои хониши адабии кӯдакони синни томактабӣ, ки ҳангоми муаррифии китобҳо ба назар гирифта мешаванд, ба онҳо имкон медиҳад то усулҳоеро интихоб кунанд, ки дар онҳо шавқи хонишро ба вуҷуд меоранд.

АДАБИЁТ:

1. Амонов Р. Адабиёт ва бачагон. – Душанбе: Ирфон, 1981, - 224 с.
2. Воспитательная работа в школе. Сборник документов. – М.: Просвещение, 1976, - 351 с.
3. Жук О.Л. Педагогика. – Минск: БГУ, 2003, - 381 с.
4. Кайковус Унсуралмаолӣ. Қобуснома. – Душанбе: Маориф, 2016, - 192 с.
5. Қурбонов Р. Методикаи инкишофи нутқи даҳонии бачагони шашсола. – Душанбе: Маориф, 1989, - 40 с.
6. Шарифов Э. Методика развития речи младших школьников / Э. Шарифов. - Худжанд: «Хуросон», 2008. -208 с.
7. Шумилин Е.А. Педагогические особенности личности старшеклассников. – М.: Педагогика, 1979. – с.132
8. Щукина Т.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. –М.: Педагогика, 1971, - С.236–238.
9. Эльконин Д.Б., Давидов В.В. Возрастные возможности усвоения знаний. – М.: Просвещение,1966. –234 с.

10. Якиманская И. С. Знания мышление школьника. – М.: Педагогика, 1985. –76 с.
11. Якиманская И. С. Развивающее обучение. – М.: Педагогика,1979. –144 с.
12. Якушина Л.С. и др. Методика преподавания риторики: учебное пособие / Л.С. Якушина и др. / М.: Экзамен, 2014. ISBN 978–5–377–07823–4, 335 с.

МАХСУСИЯТҲОИ ОМӮЗИШИ ГЕОМЕТРИЯ ВА МЕТОДҲОИ ТАЪЛИМИ ОН ДАР МИСОЛИ ПРИЗМА

САИДОВА Рафоат Рашидовна *- муаллими калони кафедраи методикаи таълими математика ва технологияи иттилоотӣ, факултети математикаи Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров, шаҳри Хуҷанд, кӯчаи Усмон Тоҷибоев, 7.* ***Тел.:*** *(+ 992) 92-611-07-77,* ***E-mail:*** *rafoat.saidova@mail.ru*

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба ташаккули салоҳияти математикии муаллимони ояндаи математика равона карда шудааст. Дар мақола масъалаҳои назариявӣ ва амалии омӯзиши геометрия дар мисоли мавзӯи призма мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Аҳамияти инкишофи тафаккури мантиқӣ, тасаввуроти фазоӣ ва малакаҳои амалии хонандагон дар раванди омӯзиши геометрия асоснок карда шудааст.

Методҳои самараноки таълим, аз ҷумла истифодаи воситаҳои аёнӣ, моделҳои сеандоза, технологияҳои иттилоотӣ, методҳои интерактивӣ ва ҳалли якчанд масъалаҳои амалӣ баррасӣ гардидааст. Татбиқи методҳои гуногун дар баланд бардоштани сифати таълим ва ташаккули салоҳиятҳои математикӣ нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: *геометрия, бузургиҳои геометрӣ, призма, методҳои таълим, таълими математика, тафаккури фазоӣ, технологияҳои таълим, салоҳият.*

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ГЕОМЕТРИИ И МЕТОДИКИ ЕЕ ПРЕПОДАВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ПРИЗМЫ

САИДОВА Рафоат Рашидовна *-старший преподаватель кафедры методики преподавания математики и информационных технологий математического факультета Худжандского государственного университета имени академика Бобожана Гафурова, г. Худжанд, улица Усмана Таджибоева, 7.* ***Тел.:*** *(+992) 92-611-07-77.* ***E-mail:*** *rafoat.saidova@mail.ru*

Аннотация. Данная статья направлена на формирование математической компетентности будущих учителей математики. В статье анализируются теоретические и практические вопросы изучения геометрии на примере призмы. Обосновывается важность развития логического мышления, пространственного воображения и практических навыков учащихся в процессе изучения геометрии.

Рассматриваются эффективные методики обучения, включая использование наглядных пособий, трехмерных моделей, информационных технологий, интерактивных методов и решение ряда практических задач. Показано применение различных методов для повышения качества обучения и формирования математической компетентности.

Ключевые слова: *геометрия, геометрические величины, призма, методика обучения, преподавание математики, пространственное мышление, образовательные технологии, компетентность.*

PECULIARITIES OF STUDYING GEOMETRY AND ITS TEACHING METHODS ON THE EXAMPLE OF A PRISM

SAIDOVA Rafoat Rashidovna *- senior teacher of the department of teaching methods of mathematics and information technology, faculty of mathematics of Khujand State University named after academician Bobojan Gafurov, Khujand city, Usman Tajiboev street, 7,* ***Phone:*** *(+ 992) 92-611-07-77.* ***E-mail:*** *rafoat.saidova@mail.ru*

Annotation. This article is aimed at the formation of mathematical competence of future mathematics teachers. The article analyzes the theoretical and practical issues of studying geometry on the example of the prism. The importance of developing logical thinking, spatial imagination and practical skills of students in the process of studying geometry is substantiated.

Effective teaching methods are considered, including the use of visual aids, three-dimensional models, information technologies, interactive methods and solving several practical problems. The application of various methods in improving the quality of teaching and the formation of mathematical competences is shown.

Keywords: *geometry, geometric quantities, prism, teaching methods, teaching mathematics, spatial thinking, educational technologies, competence.*

Дар замони муосир математика дар системаи маърифати инсон мақоми махсусро доро буда, он шаклҳои фазои ва муносибатҳои миқдории оламро таҳлилу тадқиқ мекунад. Онҳо аз таҷрибаи инсон оғоз карда то мураккабтарин сохторҳои ба ғояҳои илми-технологӣ вобастаро меомӯзад. Математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҷузъи таркибии математикаи умумӣ буда, аз маҷмӯи мафҳумҳо, қонунҳо, назарияҳои ҷудогона иборат мебошад.

Таълими математика бояд ба ҷараёни азбаркунии донишҳои математикӣ мусоидат кунад. Дар раванди таълими математика бояд аз нав ҳосил кардани донишҳое, ки дар ҷараёни фаъолияти амалии инсон гирдомада ва санҷида шудаанд, ба вуқуъ ояд.

Вазифаи муҳимтарини курси математикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ инкишоф додани тафаккури мантиқии хонандагон аст. Вобастагӣ ва мувофиқати дохилии математикаро шарҳ дода, фаҳмиши пурра ва нозукиҳои математикаро ташаккул дода, ба дарк кардани шаклҳои геометрӣ ёрӣ мерасонад. Омӯзиши математика тасаввуротҳои фазогии хонандагонро инкишоф медиҳад ва бой мегардонад.

Методикаи омӯзиши бузургиҳои геометрӣ дар раванди таълими математика яке аз воситаҳои асосии инкишофи мустақилияти хонандагон ба ҳисоб меравад. Таълими бузургиҳо дар геометрия ҳамчун мафҳуми заминавӣ барои азхудкардани мавзуҳои ба он алоқаманд мусоидат намуда, ба рушди тафаккури маърифатии хонанда асосӣ боэътимод мегузорад.

Масъалаи муаммоҳои таълими геометрия дар таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ ва ватанӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд: А.И.Иванов [8], А.Н. Земляков [7], В.А. Гусев [4], Л.С.Атанасян [1], В.М. Клопский [9], З.А. Скопец [15], А.В. Погорелов [12], З.Ш.Меражов[10], Н.М.Бескин [3], К.К. Джумаев [6], И.Н.Ғуломов [5], Б.Алиев [2], Д.Сироҷиддин[14], А.Н. Колмогоров, Н.Я. Виленкин, Д.И. Перепелкин, Ҷ.Ш. Шарифов [16], М. Нуъмонов [11], А.Э. Сатторов [13], Ш. Мусаввиров ва дигарон гузаронида шудаанд.

Маводҳо оид ба омӯзиши бузургиҳои геометрӣ эҳтимолан қисми устуворатарин ва анъанавии барномаи таълимии геометрияи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ташкил медиҳанд. Он ба хонандагон азхудкунии мафҳуми метрика — шояд яке аз чор мафҳуми асосии тамоми илми геометрия (метрика, усули аксиоматикӣ, табдилдиҳиҳои геометрӣ, фазои векторӣ)-ро таъмин менамояд. Бояд гуфт, ки аз нуқтаи назари барномаи таълимии таҳсилоти миёнаи умумӣ метрика бештар ба воқеият ва масъалаҳои амалӣ алоқаманд аст. Умуман, ин далелҳои метрӣ мебошанд, ки дар хотираи тамоми курси

геометрия тӯлонитарин боқӣ мемонанд. Бешубҳа, мавод оид ба миқдорҳои геометрӣ минимуми ҳатмист, ки онро тамоми хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд аз худ кунанд.

Бинобар он омӯзиши бузургиҳои геометрӣ ва роҳҳои таълими он аз тарафи донишҷӯён пурра ва мукаммал омӯхта шаванд.

Мо омӯзиши бузургиҳои геометриро дар мисоли омӯзиши призма дида мебароем. Мо омӯзиши призмаро бо мисолу масъалаҳо аз тарафи донишҷӯён аз усули фаъол истифода мебарем.

Омӯзиши **призма**, **сатҳ** ва **ҳаҷми он** дар курси геометрия на танҳо як қисми муҳими барномаи таълимӣ аст, балки дар ҳаёти амалӣ низ аҳамияти калон дорад. Ин мафҳумҳо ба рушди тафаккури фазоӣ, мантиқӣ ва таҳлилӣ мусоидат карда, барои фаҳмидани ҷаҳони атроф ва ҳалли мушкилоти воқеӣ замина мегузоранд.

Призма яке аз содатарин шаклҳои фазоӣ буда, омӯзиши он барои фаҳмидани шаклҳои мураккабтар, ба монанди пирамида, силиндр, конус ва сфера заминаи мустаҳкам мегузорад. Дониш дар бораи призма ва хосиятҳои он ба хонандагон имкон медиҳад, ки мафҳумҳои геометрияи фазоиро ба осонӣ азхуд кунанд.

Геометрияи фазоӣ талаб мекунад, ки хонандагон объектҳоро дар се андоза тасаввур кунанд. Омӯзиши призма, унсурҳои он (қуллаҳо, кунҷҳо, рӯяҳо) ва таносуби онҳо дар фазо, ба инкишофи қобилияти тасаввури фазоӣ кӯмак мерасонад. Ин қобилият дар фанҳои дигар, ба монанди расмкашӣ, дизайн ва муҳандисӣ, муҳим аст.

Ҳалли масъалаҳо оид ба ёфтани сатҳ ва ҳаҷми призма аз хонандагон тафаккури мантиқӣ, қобилияти таҳлили додаҳо ва истифодаи формулаҳои дақиқро талаб мекунад. Ин раванд малакаҳои ҳалли мушкилотро инкишоф медиҳад, ки дар ҳама соҳаҳои илму фан ва ҳаёти ҳаррӯза заруранд.

Ҳисоб кардани сатҳ ва ҳаҷм аксар вақт истифодаи амалиёти алгебравӣ ва формулаҳоро талаб мекунад. Ин ба хонандагон имкон медиҳад, ки алоқаи байни геометрия ва алгебраро дарк кунанд ва татбиқи донишҳои математикиро дар вазъиятҳои гуногун омӯзанд.

Ҳама гуна сохтмон, аз биноҳои оддӣ то иншооти мураккаб, дар асоси мафҳумҳои геометрӣ, аз ҷумла призмаҳо, таҳия мешавад. Меъморон ва сохтмончиён бояд ҳаҷми масолеҳ (хишт, бетон, чӯб) ва масоҳати сатҳҳоро (барои рангкунӣ, пӯшонидан) дақиқ ҳисоб кунанд. Фаҳмиши призма барои банақшагирии дурусти фазо ва оптимизатсияи харочот муҳим аст.

Дар соҳаҳои муҳандисии мошинсозӣ, авиатсия, киштисозӣ ва ғайра қисмҳои зиёди дастгоҳҳо ва мошинҳо шакли призмавиро доранд. Муҳандисон бояд қобилияти тарроҳии ин қисмҳо, ҳисоби ҳаҷми онҳо барои муайян кардани вазн ва мустаҳкамӣ, инчунин сатҳи онҳоро дошта бошанд. Дизайнерҳо низ ҳангоми тарроҳии мебел, бастабандӣ ва дигар ашёҳо аз ин донишҳо истифода мебаранд.

Дар истеҳсолоти саноатӣ, аз қабили истеҳсоли қуттиҳо, зарфҳо, ва борбардорӣ, дониши ҳаҷм ва сатҳи призма барои самаранок истифода бурдани масолеҳ, кам кардани партовҳо ва оптимизатсияи равандҳои бастабандӣ ва интиқол муҳим аст.

Мафҳумҳои призма дар ҳаёти ҳаррӯза низ ба мо дучор меоянд. Масалан, ҳангоми харидории мебел (шкафҳо, ҷевонҳо), интихоби қуттиҳо барои бастабандӣ, ё ҳатто ҳангоми пур кардани ҳавз бо об, мо беихтиёр аз донишҳои марбут ба ҳаҷм ва сатҳ истифода мебарем.

Дар соҳаҳои илмӣ, аз қабили физика, химия, геология ва астрономия, бисёр объектҳо ва падидаҳоро метавон бо моделҳои геометрӣ, аз ҷумла призмаҳо, тасвир кард. Масалан, ҳисоб кардани ҳаҷми минералҳо, интиқоли гармӣ дар шаклҳои шакли призмавӣ.

Хулоса, омӯзиши призма, сатҳ ва ҳаҷми он на танҳо барои азхудкунии барномаи таълимӣ муҳим аст, балки ба хонандагон дониш ва малакаҳои амалиеро медиҳад, ки дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт ва фаъолияти касбӣ ба онҳо ёрӣ мерасонад. Ин мафҳумҳо як ҷузъи

калидии таҳсилоти ҳамаҷониба буда, ба ташаккули шахсиятҳои дорои тафаккури илмӣ ва амалӣ мусоидат мекунанд.

Омӯзиши шаклҳои геометрӣ, ба монанди призма, пирамида, силиндр, ва ғайра, хонандагонро маҷбур мекунад, ки онҳоро дар зеҳни худ созанд ва аз паҳлӯҳои гуногун тасаввур кунанд.

Геометрия ба фаҳмидани он, ки чӣ гуна объектҳо дар фазо ҷойгир шудаанд, чӣ гуна онҳо метавонанд ҳаракат кунанд (гардиш, интиқол) ва чӣ гуна аз кунҷҳои гуногун намудор мешаванд, кӯмак мерасонад.

Хонандагон меомӯзанд, ки чӣ тавр нақшаҳои дуандозаро ба объектҳои сеандоза табдил диҳанд ва баръакс, ки ин барои соҳаҳое чун муҳандисӣ ва меъморӣ муҳим аст.

Бисёр вақт хонандагон формулаҳои масоҳат ва ҳаҷмро аз ёд мекунанд, аммо мазмуни физикӣ ва геометрии онҳоро дарк намекунанд. Масалан, онҳо намефаҳманд, ки чаро ҳаҷми призма ба ҳосили зарби масоҳати асос ва баландӣ баробар аст.

Барои баъзе хонандагон фарқ кардани мафҳумҳои "масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ" ва "масоҳати сатҳи пурра" душвор аст.

Баъзе омӯзгорон аз сабаби набудани таҷҳизоти замонавӣ (проектор, тахтаи интерактивӣ) ё маводи аёнӣ (моделҳои шаклҳои геометрӣ) дар раванди таълим душворӣ мекашанд.

Маводи мавҷуда дар китобҳои дарсӣ баъзан барои тасаввури пурраи шаклҳои фазоӣ кофӣ нестанд.

Омӯзгорон аксар вақт барои ҳамаи хонандагон, новобаста аз сатҳи дарки фазоии онҳо, як усули таълимро истифода мебаранд. Ин ба хонандагоне, ки дар ин самт душворӣ доранд, имкон намедиҳад, ки мавзуъро пурра азхуд кунанд.

Набудани вақти кофӣ барои таваҷҷӯҳи инфиродӣ ба ҳар як хонанда.

Баъзе омӯзгорон ба аз ёд кардани формулаҳо бе таваҷҷӯҳ ба маънои онҳо ва пайдоиши онҳо тамаркуз мекунанд. Ин боиси он мегардад, ки хонандагон донишҳои сатҳӣ дошта бошанд ва дар ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ душворӣ кашанд.

Барои ҳалли ин мушкилот, таҳияи методикаҳои муассир, истифодаи фаъоли технологияҳои муосир, тамаркуз ба тафаккури мафҳумӣ ва рушди тасаввуроти фазоӣ аз оғози омӯзиши геометрияи фазоӣ аҳамияти бузург дорад.

Дар асоси мушкилоти мавҷуда, ки дар бахшҳои қаблӣ зикр гардиданд, таҳияи методикаи муассир барои омӯзиши призма, сатҳ ва ҳаҷми он аҳамияти бузург дорад. Ин методика бояд ба фаҳмиши амиқ, устувор ва татбиқшавандаи донишҳо равона карда шавад.

Ин методика ба принсипҳои **аёнӣ, фаъолнокӣ, тафаккури мафҳумӣ ва пайвастагии назария бо амалия** асос ёфтааст.

Пешниҳоди призмаҳои гуногун (секунҷагӣ, чоркунҷагӣ, панҷкунҷагӣ ва ғайра) аз маводҳои гуногун (чӯб, пластик, картон).

Хонандагон онҳоро даст мезананд, мегардонанд, унсурҳои асосиро (асос, паҳлӯҳо, қуллаҳо, кунҷҳо, баландӣ) муайян мекунанд.

Супориш: "Муайян кунед, ки призма чанд рӯя, чанд теға ва чанд қулла дорад."

Хонандагон аз картон ё қоғаз призмаҳои сода (масалан, призмаи рости асосаш квадрат) месозанд. Ин ба онҳо кӯмак мекунад, ки шаклро аз дарун дарк кунанд ва робитаи байни тасвири дуандоза (шаблон) ва шакли сеандозаро фаҳманд.

Истифодаи маҷмӯаҳои конструкторӣ барои сохтани скелети призма (бо чӯбчаҳо ва пайвасткунакҳо).

Истифодаи нармафзорҳое, ба монанди **GeoGebra**, **SketchUp**, ё вебсайтҳои интерактивӣ, ки имкон медиҳанд призмаро аз кунҷҳои гуногун гардонанд, бурранд ва унсурҳои онро нишон диҳанд. Ин барои хонандагоне, ки дар тасаввури фазоӣ душворӣ доранд, хеле муфид аст.

Наворҳои видеоӣ ва аниматсияҳое, ки пайдоиши призмаро аз шакли ҳамвор (масалан, боло бурдани бисёркунҷа) нишон медиҳанд.

Призмаи аз картон сохташударо ба таври намунавӣ "кушода", яъне рӯйҳои онро ба ҳамворӣ овардан, то "шаблон"-и он пайдо шавад. Ин ба хонандагон равшан нишон медиҳад, ки сатҳи паҳлӯгӣ аз кадом рӯйҳо иборат аст ва сатҳи пурра чӣ тавр ба даст меояд.

Муайян кардани рӯйҳои паҳлӯгӣ ва асосҳо.

Масоҳати ҳар як рӯи паҳлӯгиро алоҳида ҳисоб кардан.

Ба хонандагон роҳнамоӣ кардан, то худ формулаи масоҳати сатҳи паҳлӯгиро (ҳосили зарби периметри асос бар баландӣ) кашф кунанд, тавассути мушоҳидаи "кушодашуда"-и призма.

Фаҳмонидани он, ки масоҳати сатҳи пурра аз масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ ва дучандаи масоҳати асос иборат аст.

Баррасии намудҳои гуногуни асосҳо (секунҷа, чоркунҷа, панҷкунҷа) ва такрор кардани формулаи масоҳати онҳо.

Муқоиса бо мафҳуми масоҳат. Истифодаи мисолҳои амалӣ: "Чӣ қадар об ба зарфи призмавӣ ҷой мегирад?", "Чӣ қадар ҳаво дар ҳуҷра мавҷуд аст?"

Истифодаи кубҳои хурд: Пур кардани призмаи шаффоф бо кубҳои хурд барои дарки мафҳуми "ҳаҷм" ҳамчун "миқдори фазои ишғолшуда".

Фаҳмонидани он, ки ҳаҷмро метавон ҳамчун ҳосили зарби масоҳати асос бар баландӣ тасаввур кард. Агар ҳар як қабат масоҳати асос дошта бошад ва чунин қабатҳо ба қадри баландӣ мавҷуд бошанд, пас ҳаҷм = масоҳати асос ∗ баландӣ.

Гузаронидани таҷриба бо қуттиҳои шаффоф (призмаҳо) ва қум ё лӯбиё. Пур кардани асос бо як қабат ва сипас баланд кардани он.

Масъалаҳо дар бораи ҳаҷми обанборҳо, қуттиҳои борбардорӣ, ҳаҷми масолеҳи сохтмонӣ (хишт, блокҳо).

Масалан: "Як хонаи боғ шакли призмаи росткунҷа дорад. Андозаҳои он 4м х 3м х 2,5м. Чӣ қадар ҳаво дар он мавҷуд аст?"

Масъалаҳое, ки ҳам сатҳ ва ҳам ҳаҷмро дарбар мегиранд.

Масъалаҳои "баръакс": масалан, ёфтани баландии призма, агар ҳаҷм ва масоҳати асос дода шуда бошад.

Масъалаҳо бо маълумоти нопурра, ки хонанда бояд маълумоти заруриро худаш пайдо кунад (масалан, аз рӯи расм ё тавсиф).

"Тарроҳии зарф": Хонандагонро даъват кардан, ки зарфи дорои ҳаҷми муайянро тарроҳӣ кунанд ва миқдори маводро барои сохтани он ҳисоб кунанд.

"Модели хона": Сохтани модели хурди хона ва ҳисоб кардани ҳаҷми ҳуҷраҳо.

Баҳогузорӣ на танҳо ба натиҷаи ниҳоӣ, балки ба раванди ҳалли масъала, фаҳмиши мафҳумӣ ва қобилияти татбиқи донишҳо асос ёбад.

Ин методикаи комплексиест, ки ба бартараф кардани мушкилоти дарки фазоӣ ва фаҳмиши абстрактӣ равона шудааст. Бо таваҷҷӯҳ ба аёнӣ, амалия ва пайвастагии назария бо ҳаёти воқеӣ, ин равиш метавонад фаҳмиши амиқ ва устуворро оид ба призма, сатҳ ва ҳаҷми он дар хонандагон таъмин намояд.

Масъалаҳои амалӣ донишҳои абстрактии геометрияро ба ҳолатҳои мушаххаси ҳаётӣ мепайванданд. Хонандагон мебинанд, ки формулаҳо ва мафҳумҳо танҳо дар китоб нестанд, балки дар сохтмон, дизайн, истеҳсолот ва ҳатто дар корҳои ҳаррӯза истифода мешаванд.

Вақте хонандагон мефаҳманд, ки дониши омӯхташуда барояшон дар оянда ё дар ҳаёти ҳаррӯза муфид аст, ҳавасмандии онҳо ба омӯзиш ба таври назаррас афзоиш меёбад. Масъалаҳои амалӣ аксар вақт аз хонандагон талаб мекунанд, ки маълумоти заруриро аз матни масъала ҷудо кунанд, нақшаи ҳалро таҳия намоянд ва натиҷаҳоро тафсир кунанд. Ин ба рушди малакаҳои ҳалли мушкилот, ки дар ҳама соҳаҳои ҳаёт заруранд, мусоидат мекунад.

Ҳангоми ҳалли масъалаҳои амалӣ, хонандагон маҷбур мешаванд, ки мафҳумҳои сатҳ ва ҳаҷмро на танҳо ҳамчун формулаҳо, балки ҳамчун андозагириҳои мушаххаси фазоӣ дарк кунанд.

Инҳоянд чанд намунаи масъалаҳое, ки метавонанд дар раванди омӯзиши призма, сатҳ ва ҳаҷми он истифода шаванд:

Масъалаи 1. Оилаи Шумо мехоҳад ҳуҷраи меҳмонхонаро ранг кунад. Андозаҳои ҳуҷра инҳоянд: дарозӣ 6 метр, бар 4 метр ва баландӣ 3 метр. Чӣ қадар ҳаво дар ин ҳуҷра мавҷуд аст?

Ҳал: Ҳаҷми ҳуҷра (призмаи росткунҷа)

$V = a * b * c = 6 * 4 * 3 = 72$ м^2.

Ҷавоб: 72 м^2.

Фаҳмиши ҳаҷми фазо, ки барои гармидиҳӣ, вентилятсия ва ҳатто ҷойгиркунии мебел муҳим аст.

Масъалаи 2. Барои ранг кардани деворҳои ҳамон ҳуҷра (андозаҳо 6м, 4м, 3м) ба шумо чӣ қадар сатҳро ранг кардан лозим аст? Дарҳо ва тирезаҳоро ба назар нагиред.

Ҳал: Масоҳати сатҳи паҳлӯӣ

$S_{\text{паҳ}} = P_{\text{асос}} * H = (2 * (6 + 4) * 3 = 2 * 10 * 3 = 60$ м^2.

Ҷавоб: 60 м^2.

Масъалаи 3. Ширкати Шумо зарфҳои обро дар қуттиҳои шакли призмаи росткунҷа бастабандӣ мекунад. Андозаи як қуттӣ 30 см х 20 см х 25 см аст. Агар мошини боркаш дорои ҷои борбарии 5м х 2м х 2,5м бошад, чанд қуттӣ ба он мошин ҷой мегирад?

Ҳал: Бояд ҳаҷми қуттӣ ва ҳаҷми ҷои борбардории мошинро ҳисоб карда, тақсимоти онҳоро анҷом дод. Инчунин, бояд ба имконияти ҷойгиркунии қуттиҳо (масалан, гардиш додани онҳо) диққат дод.

Масъалаи 4. Деҳқон мехоҳад барои обёрии замин ҳавзи обгириро бо шакли призмаи росткунҷагӣ созад. Андозаҳои дохилии ҳавз 10 метр дарозӣ, 5 метр бар ва 2 метр чуқурӣ дорад. Чӣ қадар об дар ин ҳавз ҷой мегирад?

Ҳал: Ҳаҷми ҳавз $V = 10 * 5 * 2 = 100$ м^2.

Ҷавоб: 100 м^2.

Ҳангоми пешниҳоди чунин масъалаҳо, муҳим аст, ки забони масъала равшан ва дақиқ бошад. Пеш аз ҳисоби масоҳат, фаҳмидани он ки сатҳи паҳлӯгӣ ва пурра чист, муҳим аст.

Сатҳи паҳлӯгии призма ин масоҳати ҳамаи рӯяҳои паҳлӯгии призма мебошад. Рӯяҳои паҳлӯгӣ одатан росткунҷаҳо мебошанд (дар призмаи рост) ва дар байни ду асоси призма ҷойгиранд.

Сатҳи пурраи призма ин масоҳати ҳамаи рӯйҳои призма мебошад, яъне масоҳати рӯяҳои паҳлӯгӣ ва масоҳати ду асоси призма.

Формулаи умумӣ: $\boldsymbol{S}_{\text{пурра}} = \boldsymbol{S}_{\text{паҳ.}} + \boldsymbol{2S}_{\text{асос}}$.

Дар ин ҷо Sасос масоҳати як асоси призмаро ифода мекунад.

Аз хонандагон талаб кунед, ки аз картон ё коғаз призмаи сода (масалан, призмаи росткунҷае, ки асосаш квадрат аст) созанд. Сипас, онро бо эҳтиёт аз кунҷҳои муайян бурида, рӯйҳои онро ба ҳамворӣ "кушода" ё "ҷойгир" кунанд.

Ин усул ба таври аёнӣ нишон медиҳад, ки сатҳи паҳлӯгӣ аз маҷмӯи росткунҷаҳо иборат аст ва сатҳи пурра илова бар он, масоҳати ду асосро низ дар бар мегирад. Хонандагон мебинанд, ки чӣ тавр шакли сеандоза ба шакли дуандоза табдил меёбад.

Ин усули асосӣ пас аз фаҳмидани мафҳумҳо аз тариқи усули "кушодан" истифода мешавад.

Масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ (S паҳлӯгӣ):

Формула: $S_{\text{паҳ.}} = P_{\text{асос}} * H$.

Дар ин ҷо $P_{\text{асос}}$ периметри асоси призма (яъне, суммаи дарозии ҳамаи тарафҳои асос), H- баландии призма мебошад.

Шарҳ: Ин формула маънои онро дорад, ки агар шумо ҳамаи рӯйҳои паҳлӯгиро ба як росткунҷаи калон "кушоед", як тарафи ин росткунҷа периметри асос ва тарафи дигари он баландии призма хоҳад буд.

Масоҳати сатҳи пурра (Sпурра):

Формула: $S_{\text{пурра}} = S_{\text{пах.}} + 2S_{\text{асос}}$

$S_{\text{асос}}$- масоҳати асоси призма мебошад. Формулаи $S_{\text{асос}}$ аз шакли асос вобаста аст (масалан, барои секунҷа, чоркунҷа, панҷкунҷа ва ғайра).

Қадамҳои ёфтани сатҳҳо:

1. Муайян кардани шакли асос: Асос кадом бисёркунҷа аст (секунҷа, чоркунҷа, панҷкунҷа)?
2. Ҳисоб кардани периметри асос ($P_{\text{асос}}$): Дарозии ҳамаи тарафҳои асосро ҷамъ кунед.
3. Ҳисоб кардани масоҳати асос ($S_{\text{асос}}$): Формулаи мувофиқро барои масоҳати асос истифода баред.
4. Муайян кардани баландии призма (H): Ин масофаи байни ду асос мебошад.
5. Ҳисоб кардани масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ ($S_{\text{пах.}}$): Истифода баред:

$$P_{\text{асос}} * H.$$

6. Ҳисоб кардани масоҳати сатҳи пурра ($S_{\text{пурра}}$)**:** Истифода баред:

$$S_{\text{пах.}} + 2S_{\text{асос}}.$$

Масъалаҳои гуногун барои ҳисоб кардани сатҳҳо

Масъалаи 1. Як сандуқчаи шакли призмаи росткунҷаи рост дорои андозаҳои дарозӣ – 8 см, бар - 5 см ва баландӣ - 10 см мебошад. Масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ ва пурраи онро ёбед.

Ҳал:

Асос росткунҷа аст.

$$P_{\text{асос}} = 2 * (a + b) = 2 * (8 + 5) = 2 * 13 = 26 \text{ см}.$$
$$S_{\text{асос}} = a * b = 8 * 5 = 40 \text{ см}^2.$$
$$S_{\text{пах.}} = P_{\text{асос}} * H = 26 * 10 = 260 \text{ см}^2.$$
$$S_{\text{пурра}} = S_{\text{пах.}} + 2S_{\text{асос}} = 260 + 2 * 40 = 260 + 80 = 340 \text{ см}^2.$$

Ҷавоб: $260 \text{ см}^2, 340 \text{ см}^2$.

Масъалаи 2. Призмаи рост дода шудааст. Асосаш секунҷаи росткунҷа бо катетҳои 3 см ва 4 см мебошад. Баландии призма 6 см аст. Масоҳати сатҳи паҳлӯгӣ ва пурраи онро ёбед.

Ҳал:

1. Ёфтани гипотенузаи асос: Бо истифода аз теоремаи Пифагор:

$$c = \sqrt{3^2 + 4^2} = \sqrt{9 + 16} = \sqrt{25} = 5 \text{ см}.$$

2. Периметри асос: $P_{\text{асос}} = 3 + 4 + 5 = 12 \text{ см}.$

3. Масоҳати асос: $S_{\text{асос}} = \frac{1}{2}\text{катет} * \text{катет} = \frac{1}{2} * 3 * 4 = 6 \text{ см}^2.$

4. Масоҳати сатҳи паҳлуӣ: $S_{\text{пах.}} = P_{\text{асос}} * H = 12 * 6 = 72 \text{ см}^2.$

5. Масоҳати сатҳи пурра:

$$S_{\text{пурра}} = S_{\text{пах.}} + 2S_{\text{асос}} = 72 + 2 * 6 = 72 + 12 = 84 \text{ см}^2.$$

Ҷавоб: $72 \text{ см}^2, 84 \text{ см}^2$.

Масъалаи 3. Барои сохтани як қуттии тӯҳфа, ки шакли призмаи чоркунҷаи мунтазам (асосаш квадрат) дорад, чӣ қадар картон лозим аст? Андозаи тарафи асос 15 см ва баландии қуттӣ 20 см аст.

Ҳал:

Асос квадрат аст.

$$P_{\text{асос}} = 4 * a = 4 * 15 = 60 \text{ см}.$$
$$S_{\text{асос}} = a^2 = 15^2 = 225 \text{ см}^2.$$
$$S_{\text{пах.}} = P_{\text{асос}} * H = 60 * 20 = 1200.$$

$S_{\text{пурра}} = S_{\text{паҳ.}} + 2S_{\text{асос}} = 1200 + 2 * 225 = 1200 + 450 = 1650$ см^2.

Ҷавоб: Барои сохтани қуттӣ 1650 см^{2}картон лозим аст (бе дарназардошти қисмҳои часпанда).

Масъалаи 4. Масоҳати сатҳи паҳлӯгии призмаи рости секунҷа 180 см^{2}ва баландии он 10 см аст. Дарозии тарафи асосро ёбед.

Ҳал:

Мо медонем: $S_{\text{паҳ.}} = P_{\text{асос}} * H$.

$180 = P_{\text{асос}} * 10$

$P_{\text{асос}} = 180 \div 10 = 18$ см.

Азбаски асос секунҷаи мунтазам аст, ҳамаи тарафҳо баробаранд.

Дарозии тарафи асос: $18 \div 3 = 6$ см.

Ҷавоб: 6 см.

Ин намунаҳо нишон медиҳанд, ки чӣ гуна метавон омӯзиши масоҳати сатҳи призмаро ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам амалӣ пеш бурд, то фаҳмиши хонандагон амиқтар шавад.

Албатта, мафҳуми ҳаҷм ва усулҳои дарёфти он дар омӯзиши призма аз ҷумлаи мавзӯъҳои марказист. Фаҳмиши дурусти он барои татбиқи донишҳо дар ҳаёти амалӣ муҳим аст.

Ҳаҷм ин андозаи фазоест, ки як шакли сеандоза ишғол мекунад. Ба ибораи дигар, ҳаҷм нишон медиҳад, ки дар дохили шакл чӣ қадар "мавод" (об, ҳаво, қум ва ғайра) ҷойгир шуда метавонад. Воҳиди ченаки ҳаҷм метри кубӣ **(м^3),** сантиметри кубӣ **(см^3),** детсиметри кубӣ **(дм^3) ё** литр мебошад (1 литр = 1дм^3**).**

Мафҳуми ҳаҷмро чунин тасаввур кардан мумкин аст:

Мисоли оддӣ: Агар шумо як қуттии холӣ дошта бошед, ҳаҷми он нишон медиҳад, ки дар дохили он чӣ қадар чизро ҷойгир кардан мумкин аст.Усулҳои ёфтани ҳаҷми призма

Барои ёфтани ҳаҷми призма формулаи ягона ва асосӣ мавҷуд аст. Ин усул ба тасаввури призма ҳамчун маҷмӯи "қабатҳои" тунуки бисёркунҷа, ки ба асоси призма монанданд, асос ёфтааст.

Пас аз фаҳмиши мафҳум, формулаи асосии ҳаҷми призмаро муаррифӣ кардан лозим аст:

Формула: $V = S_{\text{асос}} * H$

Дар ин ҷо:

V - Ҳаҷми призма.

$S_{\text{асос}}$ - Масоҳати асоси призма. Ин масоҳати бисёркунҷаест, ки дар поён (ё болои) призма ҷойгир аст (масалан, секунҷа, квадрат, росткунҷа, панҷкунҷа).

H - Баландии призма. Ин масофаи амудӣ байни ду асоси призма мебошад.

1. Муайян кардани шакли асос: Асос кадом бисёркунҷа аст?
2. Ҳисоб кардани масоҳати асос ($S_{\text{асос}}$): Формулаи мувофиқро барои масоҳати бисёркунҷаи асос истифода баред.
3. Муайян кардани баландии призма (H): Ин масофаи байни ду асос
4. Ҳисоб кардани ҳаҷми призма (V): $V = S_{\text{асос}} * H$.

Масъалаҳои гуногун барои ҳисоб кардани ҳаҷм

Масъалаи 1. Як қуттии обкашӣ (аквариум) шакли призмаи росткунҷа дорад. Андозаҳои он: дарозӣ 60 см, бар 30 см ва баландӣ 40 см. Чӣ қадар об ба ин аквариум ҷой мегирад? (1 литр = 1000 см^3)

Ҳал:

Асос росткунҷа аст.

$$S_{\text{асос}} = a * b = 60 * 30 = 1800 \text{ см}^2.$$

Баландӣ $H = 40$ см.

$$V = S_{\text{асос}} * H = 1800 * 40 = 72000 \text{ см}^3.$$

Ба литр табдил медиҳем: 72000 $см^3$ ÷1000 $см^3$=72 литр.

Ҷавоб: 72 литр.

Масъалаи 2. Барои сохтани роҳ блокҳои бетонии шакли призма истифода мешаванд, ки асосашон трапетсияи росткунҷа мебошад. Асосҳои трапетсия 1,2 м ва 0,8 м, баландии трапетсия 0,5 м аст. Баландии блок 2 м мебошад. Ҳаҷми як блок чӣ қадар аст?

Ҳал:

1. Ёфтани $S_{\text{асос}}$ (трапетсия):

$\boldsymbol{S}_{\text{трапетсия}} = \frac{\boldsymbol{a+b}}{\boldsymbol{2}} * h$, a, b –асосҳои трапетсия, h –баландии трапетсия.

$S_{\text{асос}} = \frac{1{,}2+0{,}8}{2} * 0{,}5 = 0{,}5$ м^2.

2. Ёфтани V:

$V = S_{\text{асос}} * H = 0{,}5 * 2 = 172$ м^3.

Ҷавоб: 172 м^3.

Масъалаи 3. Ҳаҷми як призмаи рости асосаш квадрат 200 см^3 аст. Агар тарафи асос 5 см бошад, баландии призмаро ёбед.

Ҳал:

Масоҳати асос: $S_{\text{асос}} = a^2 = 5^2 = 25$ см^2.

Мо медонем: $V = S_{\text{асос}} * H$.

$200 = 25 * H$.

$H = 200 \div 25 = 8$ см.

Ҷавоб: 8 см.

Масъалаи 4. Шумо ду зарф доред. Яке шакли призмаи росткунҷа бо андозаҳои 10 см $* 10$ см $* 20$ см аст. Дигаре шакли призмаи секунҷаи мунтазам дорад, ки тарафи асосаш 8 см ва баландиаш 25 см аст. Кадоме аз ин зарфҳо ҳаҷми бештар дорад?

Ҳал:

Зарфи 1 (Призмаи росткунҷа):

$S_{\text{асос}} = 10 * 10 = 100$ см^2.

$V_1 = S_{\text{асос}} * H = 100 * 20 = 2000$ см^3.

Зарфи 2 (Призмаи секунҷаи мунтазам):

Масоҳати секунҷаи мунтазам бо тарафи a: $S_{\text{асос}} = \frac{\sqrt{3}}{4}a^2$.

$S_{\text{асос}} = \frac{\sqrt{3}}{4} * 8^2 = \frac{\sqrt{3}}{4} * 64 = 16\sqrt{3}$ см^2.

$V_2 = S_{\text{асос}} * H = 16\sqrt{3} * 25 = 400$ см^3.

Ҷавоб: Зарфи якум (призмаи росткунҷа) ҳаҷми бештар дорад.

Ин гуна масъалаҳо на танҳо донишҳои хонандагонро мустаҳкам мекунанд, балки қобилияти таҳлилӣ ва татбиқи онҳоро дар ҳолатҳои гуногун инкишоф медиҳанд.

Хулоса. Методикаи пешниҳодшуда, ки ба принсипҳои аёнӣ, фаъолнокӣ, тафаккури мафҳумӣ ва пайвастагии назария бо амалия асос ёфтааст, метавонад ба амалияи таълими геометрия, махсусан дар омӯзиши призма, сатҳ ва ҳаҷми он, ба таври назаррас кӯмак расонад. Ин равиш душвориҳои маъмулии хонандагон ва омӯзгоронро бартараф карда, раванди омӯзишро самараноктар ва ҷолибтар мегардонад.

АДАБИЁТ:

1. Атанасян, Л.С., Вутузов, В.Ф., Кадомцев, С.Б., Кисилева, Л.С., Позняк, Э.Г. Геометрия 10-11. – М.: Просвещение: АО «Московские учебники», 1996. – 207 с.

2. Алиев, Б. Геометрия. Китоби дарсӣ барои синфи 11. – Душанбе: Маориф, 2014. – 128 с.

3. Бескин, Н.М. Методика геометрии. – М.: Учпедгиз. 1947. – 142 с.

4. Гусев, В.А. Изучение величин на уроках математики и физики в школе. – М.: Просвещение, 1981. – 123 с.

5. Ғуломов, И.Н. Таърих ва методологияи математика (дастури таълимӣ нашри дуюм бо тағйироту иловаҳо). – Душанбе: Промэкспо 2014. – 457 с.

6. Джумаев, К. К. Изучение геометрических задач в школе [Текст] / К.К. Джумаев // Душанбе, 1975. – 150 с.

7. Земляков, А. Н. Геометрия в 10 классе [Текст] / А.Н. Земляков // М.: Просвещение, 1986. – 208 с.

8. Иванов, А. И. Изучение величин и их измерении на уроках физики и математики в восьмилетней школе [Текст] / А.И. Иванов // Дис... канд. пед. наук. – М.: 1981. – 169 с.

9. Клопский, В. М. Геометрия. Учебное пособие для 9-10 классов срдней школы [Текст] / В.М. Клопский, З.А. Скопец, М.И. Ягодовский // М.: Просвещение, 1978. – 255 с.

10. Меражов, З.Ш. О понятии величин [Текст] / З.Ш. Меражов. – М.: Просвещение, 1985. – 210 с.

11. Нугмонов, М. Барномаи таълимӣ барои синфҳои 5-11 [Матн] / М. Нугмонов, С. Қурбонов, С. Туронов // Душанбе.: принт. 2018. – 111 с.

12. Погорелов, *А.В.* Геометрия. Китоби дарсӣ барои синфҳои 7-11 мактаби миёна [Матн] / А.В. Погорелов // Душанбе.:Маориф, 1991.– 384 с.

13. Рачабова, С.Ҷ. Методикаи таълими математика:методикаи хусусӣ (геометрия) (китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ), қисми 3. [Матн] / С.Ҷ.Рачабзода, А.Э.Сатторов, О.Ҳ. Усмонов, С.Р.Саидова – Хуҷанд:нашриёти «Кова», 2024.- 435с.

14. Сироҷиддини Давлаталӣ. Таърихи пайдоиш ва инкишофи бузургиҳои геометрӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2018. – №2/2(54). – С. 89-91.

15. Скопец, З. А. Преподавание геометрии в 9-10 классах [Текст] / З.А. Скопец, Р.А. Хабиб. – М.: Просвещение, 1980. – 270 с.

16. Шарифов, Ҷ. Асосҳои методикаи таълими геометрия [Матн] / Ҷ. Шарифов, И. Шарифов // Душанбе.: Ирфон, 2016. – 431 с.

РУШДИ МЕНЕҶМЕНТИ ПЕДАГОГӢ БО ИСТИФОДАИ НЕРӮИ ЗЕҲНӢ ВА РАҚАМИКУНОНӢ ДАР КУРСҲОИ ТАКМИЛИ ИХТИСОСИ ОМӮЗГОРОН

ХОНИКОВ Ш. *- омӯзгори Донишгоҳи давлатии ш. Хоруғи ба номи М. Назаршоев, факултети педагогӣ, кафедраи педагогиea, равоншиносӣ ва методикаи таълими фанҳо, Адрес: 736000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.. Хоруғ, кучаи Ш. Шотемур - 109.* ***Тел.:*** *(+992) 93-106-68-41.* ***E-mail:*** *shahtut@mail.ru*

Аннотатсия. Мақола оиди зарурияти инкишофи менеҷменти педагогӣ дар соҳаи маориф вобаста ба шаклгирии иқтисоди бозаргонӣ дар ҷомеа бахшида шуда, рақамикунонӣ ва истифодаи неруи зеҳнӣ ҳамчун яке аз шаклҳои ташкили он ҳисоб карда мешавад. Вобаста ба он назарияҳои олимон – тадқиқотчиён оварда мешавад ва фикрҳояшонро оиди гузариш ба ин самт баён менамоянд.

Ғайр аз ин омилҳои асосӣ, ки қобилияти баланди эҷодкорӣ ва худомузии омӯзгоронро баланд мебардорад ва менеҷменти педагогиро дар соҳаи маориф таъмин менамояд, сухан ронда мешавад. Вобаста ба рушди қобилият ва истеъдоди омӯзгорон мисолҳо аз курсҳои такмили ихтисос оварда мешаванд. Оиди баланд бардоштани касбият сухан ронда, зарурияти ҷорӣ намудани роҳҳои гуногуни методиро бо истифодаи платформаҳои навин, бо усули рақамикунонӣ ва неруи зеҳнӣ таклиф менамояд.

Қайд карда мешавад, ки бо истифодаи ин усулҳо метавонем шаклҳои менториро низ истифода бурда, робитаҳоро бо муассисаҳои таълимии дурдаст низ барқарор намоем.

Ба қонунҳои дигар аз ҷумла, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», «Дар бораи таҳсилоти олӣ ва таҳсилоти баъд аз муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ», «Дар бораи ҷавонон», «Дар бораи таълиму тарбияи томактабӣ», Стратегияи рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, такя карда, оиди ташкили рақобати солим барои муассисаҳои таълимӣ ақидаҳо пешниҳод карда мешаванд.

Калидвожаҳо: *рақамикунонӣ, нерӯи зеҳнӣ, иқтисоди бозоргонӣ, инкишофи касбӣ, эҷодкорӣ, интиқоли дониш, омӯзиши усулҳо, инноватсия, платфомаҳои техникӣ, худомузӣ, вазифаҳои педагогӣ.*

РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА И ЦИФРОВИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ

ХОНИКОВ Ш. *- преподаватель Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, педагогический факультет, кафедра педагогики, психологии и методики преподавания предметов, адрес: 736000, Республика Таджикистан, Хорог, ул. Ш. Шотемура - 109.* ***Тел.:*** *(+992) 93-106-68-41.* ***E-mail:*** *shahtut@mail.ru*

Аннотация. Статья посвящена необходимости развития педагогического управления в сфере образования в связи с формированием рыночной экономики в обществе, при этом цифровизация и использование интеллектуального потенциала рассматриваются как одна из форм его организации. В этой связи представлены теории ученых и исследователей и выражены их мысли о переходе к этому направлению.

Кроме того, обсуждаются основные факторы, повышающие высокие творческие и самообучающие способности учителей и обеспечивающие педагогическое управление в сфере образования. Приводятся примеры курсов повышения квалификации в связи с развитием способностей и талантов учителей. Говоря о повышении профессионализма, автор предлагает необходимость внедрения различных методических подходов с использованием новых платформ, цифровизации и интеллектуального потенциала.

Отмечается, что, используя эти методы, можно также применять формы наставничества и устанавливать связи с удаленными образовательными учреждениями.

На основе других законов, включая законы Республики Таджикистан «Об образовании», «О высшем и послевузовском образовании», «О молодежи», «О дошкольном образовании и воспитании», а также Стратегию развития образования Республики Таджикистан, представлены идеи по организации здоровой конкуренции среди образовательных учреждений.

Ключевые слова: *цифровизация, интеллектуальный потенциал, рыночная экономика, профессиональное развитие, креативность, передача знаний, методы обучения, инновации, технические платформы, самообучение, педагогические задачи.*

DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL MANAGEMENT THROUGH THE USE OF INTELLECTUAL POTENTIAL AND DIGITALIZATION IN TEACHER PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

KHONIKOV SH. *- teacher of the Khorog State University named after M. Nazarshoev, Pedagogical Faculty, Department of Pedagogy, Psychology and Methods of Teaching Subjects, Address: 736000, Republic of Tajikistan, Khorog, Sh. Shotemur Street - 109.* ***Phone:*** *(+992) 93-106-68-41.* ***E-mail:*** *shahtut@mail.ru*

Annotation. The article is devoted to the need to develop pedagogical management in the field of education in connection with the formation of a market economy in society, and digitalization and the use of intellectual power are considered as one of the forms of its organization. In this regard, the theories of scientists and researchers are presented and their thoughts on the transition to this direction are expressed.

In addition, the main factors that enhance the high creative and self-learning abilities of teachers and ensure pedagogical management in the field of education are discussed. Examples of

advanced training courses are given in connection with the development of teachers' abilities and talents.

Speaking about increasing professionalism, the author suggests the need to introduce various methodological approaches using new platforms, digitalization and intellectual power.
It is noted that using these methods, we can also use mentoring forms and establish ties with remote educational institutions.

Based on other laws, including the laws of the Republic of Tajikistan "On Education", "On Higher Education and Postgraduate Education", "On Youth", "On Preschool Education and Upbringing", and the Education Development Strategy of the Republic of Tajikistan, ideas are presented on organizing healthy competition for educational institutions.

Keywords: *digitalization, brainpower, market economy, professional development, creativity, knowledge transfer, learning methods, innovation, technical platforms, self-learning, pedagogical tasks.*

Имрӯзҳо бо гузаронидани ислоҳоти соҳаи маориф, ҷорӣ намудани навгониҳои соҳа талаботҳои нав ба нав пайдо мегарданд. Бо ташкили шаклҳои нав дар истеҳсолот, тағйиротҳо дар соҳаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ вазифаҳои дигаре вобаста ба стандартҳо таълимӣ пайдо мегарданд.

Дар шароити иқтисоди бозаргонӣ муассисаҳои таълимӣ мустақилият ба даст оварданд ва вобаста аз он онҳо стратегия, сиёсат, маъданияти корхонаҳои худро кор карда истодаанд. Масъалаи коркарди “хонандаи идеалӣ”, ки асос барои муайян намудани стратегияи корхона зарур аст, яке аз назарияҳои асосии онҳо мебошад, ки барои амалӣ намудани он ҳар як муассисаи таълимӣ аз нигоҳи худ кӯшиш мекунад. Ин пеш аз ҳама дар интихоби кормандони муассисаҳои таълимӣ, интихоби метод ва усулҳои таълим, нақшаҳои таълимӣ, маводҳои таълим, истифодаи захираҳо аён мегардад.

Дар солҳои Истиқлолият Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон санадҳои меъёр ва ҳуқуқии соҳаи маорифро қабул намуд, ки дар мустаҳкам гардонидани низоми соҳа поя гузошта, барои рушду равнақи он замимаи сазовор гузоштанд. Имрӯз маориф ба зиннаҳои балантари инкишофи хеш равона шудааст ва вазифаҳои балантарро дар стратегияи худ гузоштааст.

Дар Паёми хеш Асосгузори сулҳ ва Ваҳдати Миллӣ, Сарвари давлат ба Парламенти кишвар қайд намуда буд, ки “пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ ва тавсеаи имкониятҳои зеҳни сунъӣ дар ҷаҳони муосир тақозо менамояд, ки ин дастовардҳо дар ҳама соҳаҳо самаранок истифода гардида, ба манбаи иловагии рушди иқтисодӣ ва содироти хизматрасонӣ табдил дода шаванд”. [14; 2].

Дар асосҳои нишондодҳои Сарвари давлат Вазоратҳо, идораҳои соҳаи маориф, Донишгоҳҳо ва муассисаҳои таълимӣ вазифадор гардиданд, ки баҳри амалӣ намудани ин супоришҳо чораҷӯйӣ намоянд. Донишгоҳҳо ва муассисаҳои таълимӣ нақша ва чорабиниҳо тартиб дода, дар сметаи худ маблағҳои муайянро барои ташкил намудани лабораторияҳои таълимӣ, кабинетҳои фаннӣ, истифодаи усулҳо ва технологияи таълим, муносибати босалоҳият дар таълим (эҷодкорӣ, муошират, ҳамкорӣ, тафаккури интиқодӣ,), усули SMART (мувофиқ, мушаххас, ченшаванда, дастрас, мувофиқ, бо муҳлат) ҷудо менамоянд.

Семёнов В. П. дар асари худ «Менеҷменти педагогӣ: 50-усул, ақида, таҷриба ё маҳорати муфид дар соҳаи идоракунии раванди таълим» чунин таъриф медиҳад: «**Менеҷменти педагогӣ** — маҷмуи *ҷараёнҳо ва усулҳо, шаклҳои ташкилӣ ва усулҳои технологии идоракунии равандҳои таълимӣ-тарбиявӣ ва омӯзишӣ-маърифатӣ* мебошад».[18; 65].

Роҳбарони муосири муассисаҳои таълимӣ аз усулҳои куркурона баровардани қарорҳо дасткашида истодаанд, усулҳои навтарини менҷменти педагогиро истифода мебаранд. Аз ҷумла усули Карл Люин (SWOT- ММИХ, яъне мусбат, манфӣ, имкониятҳо, хатарҳо) ё (STEEP – тарафҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ) – ба кор бурда, қарор қабул мекунанд.

Ташкили рақобатпазирии босалоҳият ба воситаи истифодаи неруи зеҳнӣ ҳамеша дар нигоҳи олимон - тадқиқотчиён буд ва омӯхта мешуд.

Дар асоси таҳлили корҳои назариявӣ оид ба психологияи шахсият (Бодалев А.А., [2]. Гончаров М.А., [4;]. Климов Е.А. [6;]. Моисеев А. М., [1;]. Морозова Т.В., [10;]. Оганесян Л.А [13]. Митин Л.М. [11]. Семёнов В. П [115]. Лутфуллоев М., [9]. ва ғайра) шаклҳои рушди рақобатпазириро барои муассисаҳо таълимӣ нишон медиҳанд, ки ин нерӯи зеҳнӣ, талабот нисбати шахсияи худ, ҳассосият, ақлоният, худшиносии касбиро дар бар мегирад, ки ҳамаи ин ба фаъолияти касбии омӯзгор вобастааст. Шакли маъмули ташкил намудани рақобатпазирӣ ин ташкили инноватсияи педагогист. Кай роҳбар навовариро дар муассиса ҷорӣ кардан мехоҳад. Аввалан ин норозигии роҳбар аз натиҷаҳои муассиса мебошад. Роҳбар мониторинг мегузаронад ва дармеёбад, ки муассисаи ӯ дар бисёр ҷиҳатҳо аз корхонаҳои дигар ақиб монда аст.Ӯ гурӯҳи кориро таъсис медиҳад, ба воситаи анкетагузаронӣ, суҳбатҳо, саволу ҷавоб, баҳс сабабҳоро бояд биёбад, стратегияи бартараф намудани онҳоро ҷустуҷӯ менамояд.

Тадқиқотчӣ Митин Л.М. қайд менамояд:

“Навоварӣ дар маориф як соҳаи дониши илмӣ аст, ки раванди таълим ва усулҳои татбиқи онро меомӯзад. Агар чунин таҷдидҳо анҷом дода нашаванд, низоми маориф ба зудӣ аз қонеъ кардани ниёзҳои ҷомеаи муосир даст мекашад” [11.21].

Кан-Клик Б.А. дар баробари ҷанбаи мантиқӣ-педагогии фаъолияти эҷодии омӯзгорон ва субъективӣ-эмотсионалӣ сухан ронда, малакаҳои коммуникатсиониеро таҳия мекунад, ки ҳангоми ҳалли масъалаҳои вазъият махсусан зоҳир мешаванд. Ин малакаҳо, пеш аз ҳама, “қобилияти идоракунии ҳолати равонӣ ва эмотсионалии шахс, амал кардан дар ҷойи ҷамъиятӣ, баҳодиҳии вазъи муошират, ҷалб кардани диққати шунавандагон ё хонандагони инфиродӣ бо истифодаи усулҳои гуногун ва ғайраро дар бар мегиранд.” [7; 50]. Одами эҷодӣ бо омезиши махсуси сифатҳои шахсӣ ва корӣ, ки эҷодиёти ӯро тавсиф мекунад, фарқ мекунад.

Фаъолияти эҷодии омӯзгор бо шаклҳои гуногун амалӣ шуданаш мумкин аст:

1. Бо роҳи гузаронидани курсҳои такмили ихтисос, ки ин низ дар навбати худ ба ихтиёрӣ ва ғайриихтиёрӣ тақсим карда мешавад. Ба воситаи курсҳои такмили ихтисос вақте амалӣ карда мешавад, ки агар омӯзгор ба воситаи роҳхати шуъбаи маориф ба курс фиристода мешавад, чунки ӯ мувофиқи низомнома маҷбур аст, ки аз курс гузарад. Дар ин ҷо ҷараёни ихтиёрӣ ва ғайриихтиёрӣ ба миён меоянд, яъне ҳангоми гузаштан аз курс омӯзгор кадомеро интихоб менамояд. Агар ӯ ҷараёни ихтиёриро қабул кунад маълум аст, ки вай саҳм ва кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки маводи пешниҳодшударо дуруст аз худ намуда, баҳри баланд бардоштани такмили маҳорататш, нерӯи зиёдтарро истифода намояд. Агар ӯ ҷараёни ғайрихтиёриро қабул кунад маълум аст, ки вай бо дили нохоҳам ба курс мебиёяд ва аз имкониятҳои пешниҳодшуда баҳравар намешавад.

Дар ин ҷо маҳоратҳои роҳбарии муассисаҳои таълимӣ ва тренер – фасалитатор даркор мешаванд, яъне чӣ қадар роҳбарони муассиса аз омӯзгоронаш талаб доранд, ки онҳо бо саъю кӯшиш дар курсҳо иштирок намоянд, баъди гузаштани курс ё семинар аз онҳо ҳисоботашонро талаб намоянд, ё ҳатман дар ҷамъомадҳо ё иттиҳодияҳои методӣ баромад намоянд, ки вақти гузаронидани аттестатсияи касбӣ баҳодиҳӣ ба фаъолияти кориашон мегардад.

Маҳорати тренерӣ ва роҳбарӣ барои он лозим мегардад, ки дар шунаванда ҳавасмандӣ, ҷалб гардидан ба омӯзиш, шавқмандӣ, тарзи омӯзиши усулҳои худомӯзиро ба вуҷуд оваранд. Тренерон ва роҳбарон бояд донанд, ки инсонҳо аз рӯйи хислаташон ботаҳаммул ва бетаҳаммул мебошанд.

- Таҳаммулнокӣ мефаҳмонад, ки мо чун инсон барои ҳаёти хеш ҷавобгарем.
- Рафторҳои мо – маҳсули қарорҳои моянд, на маҳсули шароиту вазъият.
- Мо метавонем ва қодирем, ки ҳиссиёти хешро ба арзишҳоямон тобеъ кунем.
- Мо ташаббус ва ҷавобгарӣ дорем, то ки чизеро мехоҳем, амалӣ намоем.

Агар шахс дар доираи таъсироти худ, ки қодир барои ислоҳи он аст, амал намояд, ҳар рӯз доираи таъсироти вай зиёд мегардад, доираи мушкилотҳое, ки ӯро гирд кардаанд, камтар мегардад ва баръакс агар доираи таъсироти хушро ба инобат нагирад ва амал нанамояд, доираи мушкилотҳо афзун гардида, доираи таъсироташро кам мегардонанд.

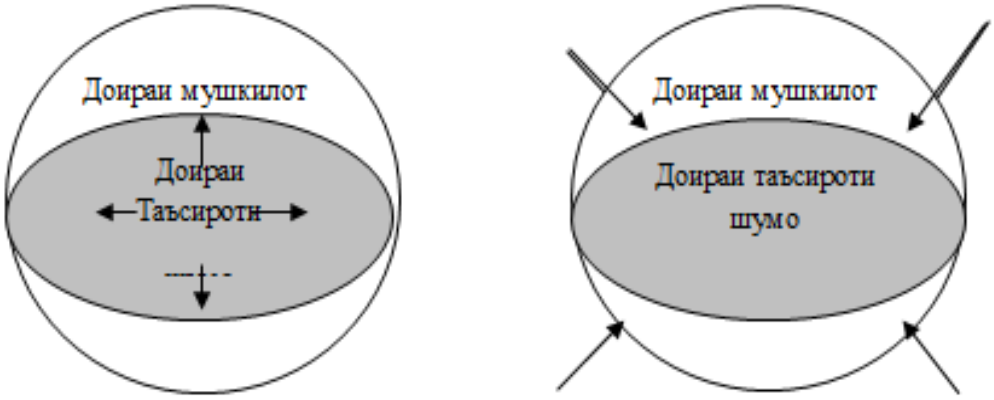

ОДАМОНИ БОТАҲАММУЛ

- Истеъдоди интихобкунии хешро эътироф менамоянд,
- Вазъияти мавҷуда, муҳит ва шароитро айбдор намекунанд,
- Рафторҳои онҳо маҳсули интихоби бошууронаи худи онҳо дар асоси арзишҳояшон мебошад,
- Ба арзишҳояшон такья карда, худро идора менамоянд,
- Метавонанд ҳаракатҳои хешро ба арзишҳои худ тобеъ намоянд.

ОДАМОНИ БЕТАҲАММУЛ

- Ба шароит ва ҳаракатҳои гуногун имконият медиҳанд, ки онҳоро идора намоянд.
- Зери таъсири муҳити берунаи атроф қарор доранд.
- Ҳаёти хешро вобаста аз рафторҳои одамони дигар ташкил медиҳанд.
- Оҷизии шахсони дигарро меафзоянд, то онҳоро назорат намоянд.

2. Шахсоне, ки ба ғайр аз курсҳои такмили ихтисос намудҳои худомӯзиро ихтиёр намоянд, қодиранд, ки сатҳу сифати истедоди хешро ҳамарӯза баланд бардоранд, зеро худомузӣ ин ҷавҳарест – ноаён, барои онро аён намудан сайъ намудан шарти аввалиндараҷа мебошад. Инсон дорои қобилиятҳои гуногуне мебошад, ки баъзан худаш аз онҳо огаҳӣ надорад, дар натиҷаи омӯзиш ва такмили маҳорат, ӯ метавонад дар шахсияти хеш арсаеро – шаклу маҳорати қобилиятеро кашф намояд, ки пештар дар бораи ӯ хабаре ҳам надошт.

Сотсиологҳо ҳам тасдиқ менамоянд, ки ояндаи тараққиёти ҷамъият ба худомӯзии аъзоёни ӯ вобаста аст ва дар зери худомӯзии омӯзгорон чунин ақидаҳоро пешниҳод мекунанд.

- “Худомӯзӣ озод бошад.
- Худаш онро роҳбарӣ намояд.
- Барои худомӯзӣ сифатҳои хуб зарур астанд, ки инсон худаш онҳоро пай мебарад”.

Омӯзгор бояд пайваста ба чунин масъалаҳои асосии касбии худаш диққат диҳад.

- Мунтазам омӯхтани таҳлили масъалахои муҳими назария ва амалияи таълиму тарбия дар марҳилаи ҳозира.
- Такмил ва инкшофи дониши илмӣ дар соҳаи педагогика, психология ва методикаи таълим.
- Такмили дониш доир ба методҳои таълим.
- Вобаста намудани тамоми ин фаъолиятҳо бо рақамикунонии соҳа ва неруи зеҳнӣ.

Чунин шакли нақшаи худомузӣ пешниҳод карда мешавад, ки омӯзгорон ҳангоми кор онро истифода бурда, аз болои худ истифода намоянд.

Р.Б.	Мавзуъҳое, ки аз болои онҳо кор бурда мешавад	Батартиб даровардани мавод	Адабиёти истифодашуда	Муҳлатичро

Дар вақти гузаронидани курсу семинарҳои такмили ихтисос пеш аз ҳама муҳим аст, ки бо шунавандагон суҳбатҳо, саволу ҷавоб, баҳсҳо ва анкетагузаронӣ анҷом дода шавад, то ки маълумоти лозимиро барои як қадар муайян намудани сатҳи дониш ва қобилияту маҳорати

амалкунии онҳоро донем. Мисол, барои муайян намудани қобилияту маҳорати шунаванда, дар аввали курс ва дар анҷоми курс анкетаҳо гирифта мешаванд, натиҷаашон муқоиса карда мешавад.

Дар вақти гузаронидани курси роҳбарони муассисаҳо суҳбат ва анкутагузаронӣ гузаронида шуд. Натиҷаи пурсишнома маълум гардид, ки аксари иштирокчиён дар аввали тест ба он нигоҳ накарда, ки таҷрибаи ками идоракунӣ доранд аз 40 то 60% ба саволҳои тестӣ ҷавоб доданд.(саволи 1).

Арзёбии унсурҳои курс бо низоми ҳисоб бо фоиз гузаронида шуданд. Ҳамагӣ дар тестҳо 25 -тест буданд, ки дар даври ибтидоӣ аз 22 -нафар холҳои пастаринро Буттабекова Ш. аз 25 савол ҳамагӣ 11 ҷавоби дуруст (44%), Сафарова А., 9 ҷавоби дуруст (30%), Маҳтобов Ф. 14 дуруст (50%), Некрузов А., Худоиев Ш. Мирзева, Соибова, Султонова, Нобоваров 15 – тоӣ ҷавоби дуруст (60 %), кор карданд. Ҳамагӣ дар тестҳо 25 тест буданд, ки дар даври ибтидоӣ аз 22 нафар холҳои баландтаринро Мирзоева М аз 25 савол 24 ҷавоби дуруст (96%), Шарипова Ш., 24 ҷавоби дуруст (96%), Саидова Т., 2 3 ҷавоби дуруст (96%), Абдусаторов А. Девлохова А. 24 – ҷавоби дуруст (96%), Акдодова С. 23 – ҷавоби дуруст (92 %), кор карданд. Оиди усулҳои гузаронидани машғулиятҳо, омодагии тренер, муносибат байни онҳо ва иштирокчиён, мавод барои иштирокчиён, масъалаҳои ташкилӣ ва сатҳи умумии курс ҳама аз ҷониби 22-нафар сифати беҳтаринро нишон доданд.

Танҳо ду унсур каме фарқ доштанд: Агар аз руйи баҳои панҷбалла арзёбӣ намоем, дар баёни имконияти баён кардани фикр, ки 8- нафар баҳо 4 ва 16 -нафар баҳо 5 - ба худро нишон доданд.

Дар бораи муфидияти мавзуъҳо барои фаъолияти касбӣ, ҳамаи иштирокчиён баҳоҳои баланд доданд (саволи 3). Ҳамчунин, сатҳи муваффақияти курс ба эҳтиёҷоти иштирокчиён низ мусбат арзёбӣ шуд: 22- нафар курсро комилан ҷавобгӯ ба эҳтиёҷоти худ арзёбӣ карданд ва 3 нафар каме пасттар, вале ҳамоно мусбат (саволи 4). Шароити ташкилӣ ва сатҳи баргузории курс низ аз ҷониби ҳамаи иштирокчиён дар сатҳи аъло арзёбӣ шуд (саволҳои 5 ва 6).

Дар қисмати истифодаи дониш ва малакаҳо (саволи 7), иштирокчиён таъкид карданд, ки метавонанд дарсҳоро шавқовар ва самараноктар гузаронанд, усулҳои муосирро истифода баранд, муносибати босалоҳиятро дар таълим татбиқ кунанд ва ҳатто рақамикунонии дарсҳоро ба роҳ монанд. Ин нишон медиҳад, ки курс ба фаъолияти воқеии омӯзгорон таъсири амалӣ гузоштааст.

Дар маҷмуъ, пурсишнома нишон дод, ки дар давоми гузаронидани курс курс, агар дар аввали он сатҳои дониш 64%-ро ташкил медод, дар охири он ба 87 % баланд гардида, баландшавии он 23%-ро ташкил медод.

Вобаста ба тағйирёбии вазъияти иқтисодӣ , сиёсӣ , иҷтимоии ҷомеа мазмуни таълим вобаста ба шаклҳои таълим тағйир меёбад.Ташкил шудани таълими ҳамгироӣ, тафриқа, интерактивӣ, равнақи “4 - К” (тафаккури интиқодӣ, ҳамкорӣ, муошират, эҷодкорӣ), ташкили салоҳиятнокӣ дар таълим, таҳсилоти фарогир нақши муҳимро дар тағйирёбии мазмуни таълим бозӣ карданд.

Дар раванди муосири таълимӣ, технологияҳои фосилавӣ бо сабаби ҳамгироии афзояндаи технологияҳои иттилоотӣ ба раванди таълимӣ, рақамикунонии маориф ва таълими фосилавӣ, ки ба мо имкон медиҳад, ки ба таври муассир ба ниёзҳо ва талаботи таълимии ҷомеаи худ ҷавобгӯ бошем, ба таври шадид ва фаъолона истифода мешаванд. Дар ин робита, платформаҳо ва системаҳои муосири онлайн барои таълими фосилавӣ айни замон таҳия карда мешаванд, ки интихоби васеъ ва имконоти беохирро пешниҳод мекунанд:

MyOwnConference, Moodle, iSpring Learn, Yo-study, Eliademy, IWebinar ва ғайраҳо, ки ба тренер омӯзгор имконият медиҳанд, ки баъзаи таълимии хешро доимо ғанӣ гардонад ва онро ҳам дар таълими фосилавӣ ва ҳам ҳузурӣ истифода барад.

Яке аз роҳҳои расонидани ёрии методӣ ба омӯзгорон, роҳбарияти мактаб ва дигар кормандони соҳаи маориф дар солҳои охир корҳои омӯзишӣ ва расонидани кӯмаки методӣ (барномаи менторинг) ба кормандони муассисаҳои таълимӣ мебошад.

Ҳадафҳои асосии ин метод расондани ёрии амалӣ-методӣ ба роҳбарияти мактабҳои гурӯҳи омӯзишӣ, кормандони шуъбаҳои маорифи шаҳру ноҳияҳо дар такмили маҳорату малакаи банақшагирӣ, созмондиҳӣ, таъмини назорати самараноки дохилимактабии таълиму тарбия, баланд бардоштани сифати таълим, ташкили корҳои методӣ, такмили маҳорати касбии омӯзгорон, идораи сифати таълим, ҷорӣ намудани раванди инноватсионии таълиму тарбия дар мактабҳо ва кабинети методии шуъбаи маорифи ноҳияҳо ва шаҳр

мебошад.

Дар рафти фаъолият мушовирони кабинети методии шуъбаҳои маориф, директорон, ҷонишинони директорони мактабҳои ноҳияҳо, мудирони иттиҳодияҳои методӣ, омӯзгорон фаро гирифта шуда, барои самаранок таъмин намудани фаъолияти онҳо тавсияҳо дода мешавад. Истифодаи платформаҳои дар боло зикр гардида махсусан дар замони ҳозира, дар ноҳияҳо, ки муассисаҳои таълимӣ аз онҳо дур мебошанд, хело ёрӣ барои робита ва баланд бардоштани нерӯи зеҳнӣ мерасонад.

Бо ҷорӣ намудани рақамкунонии соҳа ва истифодаи нерӯи зеҳнӣ алоқамандии фосилавӣ метавонем, бо муассисаҳои таълимӣ барқарор нигоҳ дорем ва онҳоро доимӣ зери назорат гирифта, бо тамоми маводҳои таълимӣ, ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ – методӣ таъмин намоем.

Технологияҳои таълими фосилавӣ, дар навбати худ, имкон медиҳанд, ки таҳсилоти пайваста анҷом дода шавад.

АДАБИЁТ:

1. Анализ и проектирование образовательных систем. Составители Моисеев А. М. Моисеева О.М., Москва; 2005.

2. Бодалев А.А. Личность и общение // Избранные труды. М.: Наука, 1983.223 с.

3. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. М.: Ин-т психологии РАН, 1994.325 с.

4. Гончаров М.А. Основы менеджмента в образовании: учебное пособие. 2008

5. Кирсанов А.А. Методологические проблемы создания прогностической модели специалиста. Казань: Изд-во КГТУ, 2000.225 с.

6. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.225 с.

7. Кан Клик В.А.Учителю о педагогическом общение: М., Просвешение, 1987, 300 с.

8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984. 450 с.

9. Лутфуллоев М. Педагогикаи миллии халқи тоҷик, нашриёти «Сифат»: ш. Душанбе, 2015, 500 с.

10. Морозова Т.В. Искусство управления: взгляд сквоз призму менеджмента//Завуч. Управление современной школой. №6, 2007.-стр. 41

11. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002.225 с.

12. Низомномаи намунавии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе; 2015.

13. Оганнисян Л.А. Александрова Н.Г. Инновационные процесы в образовании, Ростов-на-Дону – Таганрог., 2021, 124 с.

14. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 16 декабри соли 2025

15. Семёнов В. П «Педагогический менеджмент: 50 ноу-хау в области управления образовательным процессом. – М.; 2007.

16. Стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.аз «1» августи соли 2015, №494).

17. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526).

18. Семёнов В.П. «Педагогический менеджмент: 50 ноу-хау в области управления образовательным процессом. – М. 2007

19. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2024, № 652 Консепсияи таҳсилоти фарогир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2045.

МАШҚҲОИ ҶИСМОНӢ – ОМИЛИ АСОСИИ САЛОМАТӢ ВА БАРДАМИЮ МАТОНАТ

ҚУРБОНОВ Файзалӣ Асадуллоевич *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.* ***Тел.:*** *(+992) 93-512-00-60.*

ШОКИРОВ Сиёвуш Ҷурабекович *- устоди кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва омодагии дифои ҳарбии ДДБ ба номи Носири Хусрав.* ***Тел.:*** *937- 67- 82- 92.*

Аннотатсия. Муаллифон дар таълифоти хеш оид ба машқҳои ҷисмонӣ, ки омили асосии саломатӣ ва бардамию матонат аст, андешаронӣ намуда, қайд кардаанд, ки самаранок ташкил намудани машқҳои ҷисмонӣ дар муассисаҳои таълимӣ аз маҳорату малакаи устодони фанни тарбияи ҷисмонӣ вобастагии калон дорад.

Аз ин рӯ дар мақола омадааст, ки техникаи машқҳои ҷисмонӣ гуногун буда, барои самаранок истифода бурдани он тамоми чорабиниҳои заруриро андешидан лозим аст. Техникаи машқҳои ҷисмонӣ бояд комилан дуруст иҷро карда шаванд. Дар сурати дуруст иҷро карда шудани техника машқҳои ҷисмонӣ натиҷаҳои варзишӣ хуб шуда, саломатии варзишгарон низ беҳтар мешавад.

Дар натиҷаи машқҳои муттасил, инкишофи ҷисмонӣ ба вуҷуд омада, нскуаҳволии дараҷаи саломатӣ ва инкишофи ҳаматарафаи қобилияти ҷисмонӣ, хушҳолии руҳияи солими инсон ташаккул меёбад.

Калидвожаҳо: *машқҳои ҷисмонӣ, саломатӣ, бардамию матонат, натиҷаҳои варзишӣ, саломатии варзишгарон, самаранокии машқҳои ҷисмонӣ, техникаи машқҳои ҷисмонӣ, сатҳи омодагии ҷисмонӣ.*

ФИЗИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ – ОСНОВНОЙ ФАКТОР ЗДОРОВЬЯ, БОДРОСТИ И СТОЙКОСТИ

КУРБОНОВ Файзали Асадуллоевич *– кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.* ***Тел.:*** *(+992) 93-512-00-60.*

ШОКИРОВ Сиёвуш Джурабекович *– преподаватель кафедры физического воспитания и начальной военной подготовки Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава.* ***Тел.:*** *(+992) 937-67-82-92.*

Аннотация. Авторы в своей работе размышляют о физических упражнениях как о ключевом факторе здоровья, бодрости и стойкости. Они отмечают, что эффективная организация физических упражнений в образовательных учреждениях во многом зависит от навыков и мастерства преподавателей физического воспитания.

В статье подчеркивается, что техника выполнения физических упражнений разнообразна, и необходимо принимать все меры для её эффективного использования. Техника должна соблюдаться безупречно. При правильном выполнении упражнений спортивные результаты улучшаются, а состояние здоровья спортсменов укрепляется.

В результате регулярных тренировок происходит физическое развитие, улучшается самочувствие, повышается уровень здоровья, развиваются всесторонние физические способности, а также формируется бодрый и здоровый дух человека.

Ключевые слова: *физические упражнения, здоровье, бодрость и стойкость, спортивные результаты, здоровье спортсменов, эффективность физических упражнений, техника физических упражнений, уровень физической подготовки.*

PHYSICAL EXERCISES: THE KEY FACTOR FOR HEALTH, VIGOR, AND ENDURANCE

KURBONOV Fayzali Asadulloevich *– Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav.* ***Phone:*** *(+992) 93-512-00-60.*

SHOKIROV Siyovush Jurabekovich *– Lecturer at the Department of Physical Education and Military-Defense Training at Bokhtar State University named after Nosir Khusrav.* ***Phone:*** *(+992) 937-67-82-92.*

Annotation: The authors reflect on physical exercises as a fundamental factor for health, vigor, and endurance. They highlight that the effective organization of physical activities in educational institutions largely depends on the skills and proficiency of physical education instructors.

The article further states that the techniques of physical exercise are diverse, and all necessary measures must be taken for their effective implementation. Physical exercise techniques must be performed with complete accuracy. When these techniques are executed correctly, athletic performance improves, and the overall health of the athletes is enhanced.

As a result of consistent training, physical development occurs, leading to an improved state of health, comprehensive development of physical abilities, and the fostering of a positive, healthy spirit in individuals.

Keywords: *Physical exercises, health, vigor and endurance, athletic results, athletes' health, effectiveness of physical exercises, physical exercise technique, level of physical fitness.*

Машқҳои ҷисмонӣ ҳаракат ё амал аст, ки барои инкишофи сифатҳои ҳаракати ҷисмонӣ, таҳкими системаҳои узвҳои дохила, қобилияти малакаҳо ва маҳорати ҷисмонӣ истифода мешаванд. Машқҳои ҷисмонӣ воситаи мукаммалкунонии ҷисми одам буда, дигаргунсозиҳои биологӣ, рӯҳӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоиро низ таъмин менамояд. Ҳамчунин ин усули инкишофи ҷисмонии одамон аст [13, с. 27] .

Машқҳои ҷисмонӣ воситаи асосии тамоми навъҳои варзиш мебошад. Дар натиҷаи машқҳои муттасил, инкишофи ҷисмонӣ ба вуҷуд омада, нскуаҳволии дараҷаи саломатӣ ва инкишофи ҳаматарафаи қобилияти ҷисмонӣ, хушҳолии руҳияи солими инсон ташаккул меёбад. Инсон барои фаолият ба шароитҳои гуногун қобилиятнок шуда, кори он солнёни дароз дар сатҳи баланд амалӣ мешавад. Ҳаракатҳои фаъол, ки яке аз воситаҳои ҳатмии ҳаёти солим мебошад, вобаста ба синну сол, ҷинс ва сарбории ҷисмонии инфиродии мусоид, ҳаракатхои гуногун, аз чумла, машғул шудан ба тарбияи ҷисмонӣ ба варзпш, барои таъмини фаъолияти ҳаёти организми инсон дар ҳама синну сол ва шуғлу касб зарурӣ ва ҳатмӣ мебошад. Дар ин маврид барои инкишофи равияи касбии тарбияи ҷисмонӣ истифода аз воситаҳои варзиш, тайёр шудани инсон ба фаъолияти сермаҳсули корӣ, ба як шакли муайян даровардан бо назардошти касби интихобкардаи худ зарур мебошад [13, с. 28] .

Воситаҳои обутобдиҳӣ машқу тамринҳои ҷисмонӣ, об, ҳаво, офтоб мебошанд. Онҳо имконият медиҳанд, ки дардҳо гум шаванд, умр дароз ва фаъолияти корӣ баланд гардад. Обутобёбӣ ба системаи асаб муҳим мебошад.

Ҳаракатҳои фаъоли ҷисмонӣ яке аз омилҳои асосии ҳаёти солим ба ҳисоб меравад. Машқҳои ҷисмонӣ ва мустаҳкамкунии саломатӣ ба камолоти ҷисмонии ҷавонон манфиатовар аст. Ҳифз намудани саломатӣ фаъолияти тағйирёбандаи синну соли инсонро тақозо менамояд. Барои ин тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун воситаи асосӣ хизмат мекунад.

Хусусияти асосии сифати инкишофи ҷисмонии инсон қувва, суръатнокӣ, чандирӣ, чолокӣ, пуртоқатӣ ба ҳисоб мераванд. Дар маҷмӯъ тарбияи ҳар яке ин сифатҳо барои мустаҳкам кардани саломатӣ ва дастовардҳои варзишӣ хизмат мекунанд.

Аз мавқеи педагогӣ дар зери мафҳуми машқҳои ҷисмонӣ тарзҳои нисбатан самараноки иҷрои фаъолиятҳои ҳаракатӣ фаҳмида мешавад. Машқҳои ҷисмонӣ ба узвҳои дохилию берунии инсон аҳамияти бузург доранд [1, с. 12] .

Самаранокии тарз – ин натиҷаи низоми махсусгардонидашудаи ҳаракатҳои якмаротибагӣ ва пайдарҳам бобати ташкили оқилонаи ҳамкории нерӯҳои берунӣ ва ботинӣ дар бадани инсон ба мақсади истифодаи ҳарчи бештари онҳо мебошад (В.М.Дячков, 1967).

Самаранокӣ дар таъсири нисбатан оқилона ба организми машқкунандаи инсон (масалан, таъсиррасонӣ ба ҳамон гурӯҳи мӯшакҳое, ки онҳоро зарур аст, инкишоф диҳем) ва ё натиҷанокӣ аз техникаи иҷро, сатҳи омодагии ҷисмонӣ ва равонии мактаббачагон (ҷаҳидани нисбатан баланд, давидан ба масофаи дароз ва амсоли инҳо) баён мегардад. Қайд кардан ба маврид аст, ки арзёбӣ намудани натиҷанокӣ ба техникаи иҷро зарурати ба назар гирифтани сатҳи омодагии ҷисмонӣ ва равонии хонандагон вобастагӣ дорад.

Ҳамон як ҳарактро метавон ба тарзҳои гуногун иҷро намуд, аммо ҳаракатҳои оқилонаро техника меноманд, ки иҷрои он ба организми инсон таъсири мусбӣ мерасонад. К. Д. Ушинский тарбияи ҷисмониро ҳамчун омили асосии саломатӣ барои инсон ва бардамию матонат ба қалам додааст [2, с. 47] .

Барои пешгирии бемориҳо инсон бояд бо таври мунтазам ба варзиш машғул шавад.

Яке аз воситаи бехтарини тарзи ҳаёти солим ин обутоб додани бадани инсон мебошад. Бо ин васила организми инсон ба шароити табиии муҳити беруна мутобиқ шуда, бемориҳои гуногуни сироятӣ пешгирӣ карда мешавад.

Обутоби организми инсон воситаи бехдошт ва мустаҳкамкунии саломатӣ мебошад. Инсон организми худро бо истифода аз омилҳои табиии офтоб, об ва ҳаво метавонад обутоб диҳад. Истифодабарии усули обутоби организм хусусиятҳои махсуси оқилонаро талаб менамояд. Ба воситаи обутоб додани организм инсон ба он муяссар мегардад, ки фаъолияти кории зеҳнӣ ва ҷисмониаш баланд гардида, ба ҳар гуна бемориҳои сирояткунанда муқобилият нишон дода, ин гуна бемориҳоро ба сабукӣ паси сар менамояд. Инчунин кулли организми инсон, кори системаи асаб ва кобилияти меҳнатии одамро муътадил мегардонад.

Масалан, масофаи муайянро бо тарзҳои гуногун шино кардан мумкин аст аз қабили: крол, брасс, баттерфляй, делфин ва монанди инҳо, аммо қисмати аксари аҳолӣ ҳеҷ як навъи шиновариии классикиро балад набуда шино мекунанд.

Дар байни тарзҳои самараноки иҷро маъмулан онеро интихоб мекунанд, ки ба мавридҳои зерин мувофиқат дорад: а) вижагиҳои махсуси хонанда (масалан, барои як хонанда бештар ҷаҳидан ба дарозӣ бо тарзи хам шудан ва дар ҳолати дигар тарзи қайчӣ мувофиқ меояд) ; б) сатҳи омодагии ҷисмонӣ (масалан, дар мактаб дамгириро аз машқҳои ҷаҳидан ба самти боло бо қадамзанӣ оғоз мекунанд) ; в) ба вазифаи гузошташуда (масалан, агар лозим бошад, ки бо банд боло бароӣ ба баландии на он қадар зиёд, аммо зуд, тарзи фақат бо дастҳоро истифода мекунанд, агар лозим бошад, ки ба баланди зиёд бароянд , ба баланди баромадани се усулро мавриди истифода қарор медиҳанд); г) сифатнокии лавозимоти варзишӣ (барои мисол, ҳангоми сахт будани банд

як усулро истифод мекунанд, нигоҳ доштани банд бо пойҳо, ҳангоми мулоим будани банд усули дигарро мавриди истифода қарор медиҳанд) .

Машқҳо барои инкишоф додани мушакҳо, узвҳои бадан, мӯътадилии ҷараёни хун ва органҳои нафаскашӣ хеле фоидаоваранд. Машқҳо устухонҳоро устувор ва суръати ҳаракати онҳоро метезонанд [3, с. 197] .

Машқҳои ҷисмонӣ ҳамеша инкишоф меёбанд:техникаи оддӣ такмил меёбад, баъзан усулҳои куҳна аз байн мераванд ва ба ҷойи онҳо усулҳои ҷадид тавлид мешаванд. Ин ҷараён ба як чанд усул вобаста мебошад ба вежа ба: талаботҳои ҳамеша инкишофёбанда нисбат ба сатҳи омодагии варзишӣ; ҷустуҷӯйи тарзҳои нисбатан инкишофёфтаи иҷрои ҳаракатҳои варзишӣ; баланд бардоштани нақш ва самараи таҳқиқотҳои илмӣ; такмили методикаи таълим, ки аз худ кардани усулҳои мураккаб ва самараноки иҷроро имконпазир мегардонанд; ба вуҷуд омадани лавозимоти нави варзишӣ ва таҷҳизот, ки ислоҳи усулҳои куҳнашударо талаб мекунанд.

Машқҳои ҷисмонӣ натиҷаи ҷустуҷӯ, таҳлили илмӣ ва амалияи тарзҳои иҷрои фаъолиятҳои ҳаракатӣ барои варзишгарон дар ин мактаби замонӣ лозим мебошад. Чунин техникаи муосир заминаи нисбатан оқилонаи фаъолиятҳои ҳаракатиро барои ҳамаи иҷрокунандагон баробар инъикос менамояд ва аз ин рӯ, техникаи стандарт номида мешавад.

Барои иқтидори ҷисмонӣ тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ҳифзи саломатӣ ва дигар тадбирҳо зарур мебошанд [4, с. 311] .

Техникаи стандартӣ имкони инҳирофҳои инфиродиро дар зимни иҷрои элементҳо инкор намекунад, аммо дар чаҳорчӯбе, ки асоси фаъолиятҳои ҳаракатиро хароб накунад. Фардӣ намудани техника мутобиқ ба ду самт амалӣ карда мешавад: 1) тавассути роҳи маъмулии фардӣ кардан , яъне вақте дар чаҳорчӯби техникаи стандартӣ мутобиқ ба омодагии ҷисмонии гурӯҳҳои алоҳида тағйирот ворид карда мешавад; 2) тавассути фардӣ кардани шахсӣ , яъне вақте маълумотҳои сирф шахсиро ба назар гирифта тағйирот ворид мекунанд (Д.Д.Донской, 1971). Маҳорати варзишию техникӣ бахусус дараҷаи баланди фардияти шахсро бо техникаи стандартӣ инъикос мекунад (дар амал инро усули шахсӣ ва ё роҳи шахсӣ меноманд) .

Зимни тамрин додани наврасон ба техникаи фардӣ диққати калон додан лозим аст. Бо таваҷҷуҳ ба он ки техникаи стандартӣ фақат асоси сохтори фаъолияти ҳаракатиро инъикос карда, ба воситаи таҳлили ҳаракатҳои калонсолон бунёд карда мешавад, масъалаи фардӣ кардани техника мутобиқ ба хусусиятҳои сохти бадан ва омодагии ҷисмонии кӯдакон арзи ҳастӣ мекунад. Муайян карда шудааст, ки кӯдакони синни хурди мактабӣ ҳангоми давидан дар гузоштани қисмати пеши пойи худ ба иллати хусусиятҳои анатомии устухони ин қисмати пой нисбат ба калонсолон бештар азият мекашанд.

Фаромӯш набояд кард, ки фардикунонии техника дуҷониба мебошад: аз як тараф элементҳои техникаи стандартӣ бояд ба хусусиятҳои хоси хонандагон мутобиқ карда шаванд, аз тарафи дигар худи хонанда бояд имкониятҳои функсионалии худро ба талаботи техника мутобиқ гардонад.

Бахшҳои техника. Моҳияти ҳаракатҳо, ки сохтори ин ё он амали ҳаракатиро ташкил медиҳанд, якхела нестанд, аз ин рӯ, чунин қабул шудааст, ки асоси техника ва деталҳои он аз якдигар фарқ мекунанд.

Асоси техникаи машқҳои ҷисмониро ҳаракатҳое ташкил медиҳанд, ки онҳо бо сифатҳои фарққунандаш аз дигар ҳаракатҳо фарқ мекунанд. Низоми чунин ҳаракатҳо комилан ҳатмӣ буда, барои иҷро кардани фаъолиятҳои ҳаракатӣ. Иҷро накардани яке аз ҳаракатҳо боиси вайрон шудани ҳамаи машқҳо дар маҷмӯъ хоҳад шуд. Масалан, хислати ҳаракати пойҳо ва бадан дар парвоз имкон медиҳад, техникаи иҷрои ҷаҳидан ба дарозӣ бо давро аз дигараш фарқ кунем. Асоси техникаро ҳаракати пешбаранда ташкил медиҳад ва натиҷаи амалиёти ҳаракатӣ қабл аз ҳама ба он вобастааст. Масалан, тела додан бо дастон ҳангоми ҷаҳиданҳои такягӣ.

Ҷузъҳои техникаро ҳамон ҳаракатҳое, ташкил медиҳад, ки фақат бароин намуди амалҳои ҳаракатӣ характернок нестанд, (масалан, давидан ҳангоми ҷаҳидан ба дарозӣ бо

тарзҳои гуногун) ва ё метавонанд бо баъзе тағйиротҳо иҷро карда шаванд. Ҷузъиёти тағйирбанда – роҳи асосии фардикунии техника мебошад.

Техникаи машқҳои ҷисмонӣ ҳамчун сохтори биодинамикӣ. Дар амалҳои ҳаракатӣ хислатҳои фазоӣ, ҳамкорӣ ва динамикӣ ва бо ҳам тобеъ будан, ки низомро ба вуҷуд овардаанд ҷудо карда мешаванд. Элементҳои ташкилдиҳанда дорои хислатҳои фарқкунанда буда, ва ба ҳаллу фасл намудани вазифаҳои муайяни ҳаракатӣ равона карда шудаанд.

Элементҳои фазоии бавуҷудоваранда шомили бадан, тарзи истодан ва ҳаракати банду буғумҳо мебошад. Ҳолати баданро дар фазо мутобиқ ба қарор гирифтани хтути муҳосибаи барои тарафайн мувофиқ муайян мекунанд (хтути тасаввуротӣ, проектсияи алоқамандкунанда, сари китф ва устухонӣ) . Бадан дар ду ҳолат метвонад бошад, уфуқӣ ва амудӣ. Ҳолатҳои бадани вобаста ба тарзи машқ аз якдигар фарқ мекунанд. Барои мисол, ҳолати қадшуда, хамшуда ва дар якҷоягӣ. Ҳангоми иҷрои машқҳои ҷисмонӣ ҳолат ва позаҳои бадан ҳатман тағйир меёбанд. Масалан, метавонад, ҳолат тағйир наёбад аммо поза тағйир ёбад, ё баръакс ва дар мавриди сеюм ҳам поза ва ҳам ҳолат тағйир ёфтанашон мумкин аст.

Ҳаракатҳои банду буғумӣ – ин тағйирёбии фазоии ҷойгиршавии ду биозвеноҳо дар як банду буғум мебошад, ки барои ҳаллу фасли вазифаҳои ҳаракатӣ равона карда шудааст, ҳаму рост кардан. Дар фаъолияти ҳаракатии инсон ҳаракатҳои банду буғумӣ баъзан дар якҷоягӣ як ҳаракатро анҷом медиҳанд, баъзан ин банду буғумҳо дар алоҳидагӣ ин ё он ҳаракатро анҷом медиҳанд. Ба шарофати ин хусусият ҳама гуна вазифаҳои ҳаракатӣ аз сода гирифта, то мураккаб иҷро карда мешаванд.

Ҳамин тариқ, машқҳои ҷисмонӣ гуногун буда, барои самаранок истифода бурдани он тамоми чораҳои зарурирро андешидан лозим аст. Техникаи машқҳои ҷисмонӣ бояд комилан дуруст иҷро карда шаванд. Дар сурати дуруст иҷро карда шудани техника машқҳои ҷисмонӣ натиҷаҳои варзишӣ хуб шуда, саломатии варзишгарон низ беҳтар мешавад.

Аз таҳлили адабиёт (Саидова М. Ҳ., Иззатов Л. А., Минмаматов Р. Ю., Раҳимов М., Сафаров Ш. А. Губанова Л. А., Мустафокуллов Т. Х.) бармеояд, ки олимони соҳаи илмҳои педагогӣ зери мафҳуми техникаи машқҳои ҷисмонӣ самараноктар иҷро намудани фаъолиятҳои ҳаракатиро оид ба иҷрои машқҳои ҷисмонӣ бо исботи таҳқиқотҳои хеш арзёбӣ намудаанд [8, 9, 10, 11, 12] .

АДАБИЁТ:

1. Б. А. Ашмарина. Теория и методика физического воспитания. Учебное пособие для студентов факультетов физического воспитания педагогических институтов. Москва “Просвещение” 1979 г.

2. В.М.Качашкин. Методика физического воспитания. Москва “Просвещение” 1980 г.

3. Абдураҳимов Қ. С. Назария ва мундариҷаи тарбия. - Душанбе, 2012.

4. Шарифзода Ф.Педагогика: назарияи инсонофар ва ҷомеаи фарҳангӣ-Душанбе:Ирфон.2010,саҳ.314-315.

5. В.М. Качашкин. Физическое воспитание в начальной школе. Пособие для учителей. Москва “Просвещение” 1983 г.

6. Спортивные игры. Учеб.пособие для пед. училищ С73 (отд-ний) физ. Воспитания. Под ред. Н.П. Воробьева. Москва“Просвещение” 1975 г.

7. Саидова М.Ҳ. Гузаронидани бозиҳои серҳаракат ва пойгаҳо дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ барои донишҷӯёни мактабхои олӣ (дастури методӣ). - Душанбе: «Тоҷир» ТГУК, 2013.-36 с.

8. Саидова М.Ҳ., Иззатов Л.А., Минмаматов Р.Ю., Раҳимов М. Тартиби гузаронидани машғулиятҳо аз намуди баскетбол дар гурӯҳҳои таълимӣ (дастури методӣ). - Душанбе: «Тоҷир» ТГУК, 2015. - 40 с.

9. Сафаров Ш.А. Бозиҳои серҳаракат барои ҳар рӯз. Душанбе: «Хирад», 2010 - 72 с.
10. Сафаров Ш.А. Рукнҳои ахлоқӣ ва арзишҳои фарҳангии варзиш. Душанбе. “Ирфон”. 2013.
11. Сафаров Ш.А. Губанова Л.А. Тарбияи ҷисмонӣ, китоби дарсӣ барои синфҳои 10-11. Душанбе. “Мавлавӣ”. 2009.
12. Мустафокуллов Т. Х. Китоби дарсӣ. “Назария ва услуби гимнастика”. Душанбе. “Маориф”. 1998.
13. Тарбияи ҷисмонӣ. - Хуҷанд, “Набӣ Фахрӣ” 2019, 336 саҳ.

МУВАФФАҚИЯТҲО ВА ПЕШРАВИҲОИ ХОНАНДАГОНИ НУҚСОНИ БИНОИДОШТА ДАР ҶОМЕА

МАҲМАДИЕВА Муҳабат Пирмаҳмадовна *- логопед - олигофренапедагоги кафедраи педагогикаи махсус ва тахсилоти фарогир ДДОТ ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992)93-594-69-47* ***E-mail:*** *mahmadievamuhabbat@gmail.com*

САМАДОВА Шукрона Самадовна *- магистри курси 1 -уми ихтисоси логопедия кафедраи педагогикаи махсус ва тахсилоти фарогир ДДОТ ба номи С.Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 78-146-53-53*

Аннотатсия. Сатҳи инкишоф ва имкониятҳои фикрии хонандагони нуқсони биноидошта вобаста ба дараҷаи гузаронидани ташхиси логопедӣ имконият медиҳад, ки вазифаҳои нутқию фикрониро дар ҷараёни таълимӣ ислоҳӣ нуқсонҳои нутқ, инчунин норасоиҳои тафаккуру нутқ, тафовут байни хонандагоне, ки дорои нуқсонҳои нутқи мебошанд дар ҷумҳурӣ торафт зиёд шуда истодааст. Беҳуда нест, ки бо саю кушишҳо байни нобиноён, мусиқанавозон, бастакорон, ҳофизон, шоирон, олимон ва ҳатто ихтирокорон ҳам дида мешавад ва пешрафии онҳо дар мақола исботи худро ёфтааст.

Инкишофи психикии хонандагони дорои нуқсонҳои биноидошта бо таъсири натиҷаҳои номусоиди инкишофи психологию ҷисмонии онҳо ва имкониятҳои ташаккули азхудкунии донишу маҳорату малака фарқ мекунанд ва онҳо дар баробари нуқсонҳои нутқ боз дорои нуқсонҳои биноӣ буда ба мушкилиҳо ба қуллаҳои баланд баромада метавонанад. Дар ҳолати ба ин масъала назар намоем маълум мешавад, ки хусусиятҳои инкишофи психикии хонандагони нуқсони биноидошта ҳамчун хонандагони бино тағйир наёбанда шуморида мешавад ва ин масъала дар мақола таваҷҷуҳи махсус дода шудааст.

Калидвожаҳо: *муваффақият, пешрафт, хонандагон, нуқсон, биноӣ, шунавоӣ, нутқдошта, ҷомеа, қуллаҳои баланд, масъала, мушкилот, номусоид, инкишоф, психологӣ, ҷисмонӣ*

УСПЕХИ И ПРОГРЕСС УЧАЩИХСЯ С НАРУШЕНИЯМИ ЗРЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ

МАХМАДИЕВА Мухабат Пирмахмадовна *- логопед-олигофренопедагог, кафедры специальной педагогики и инклюзивного образования ТГПУ имени С. Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 93-594-69-47.* ***E-mail:*** *mahmadievamuhabbat@gmail.com*

САМАДОВА Шукрона Самадовна *- студентка 1-го курса магистратуры по специальности «Логопедия», кафедра специальной педагогики и инклюзивного образования, Государственный технический университет педагогического образования им. С. Айни,* ***Тел.:*** *(+992) 78-146-53-53*

Аннотация. Уровень развития и интеллектуальных способностей учащихся с нарушениями зрения, в зависимости от уровня логопедической помощи, позволяет корректировать речевые и мыслительные задачи в образовательном процессе. Разрыв между учащимися с нарушениями речи, а также с нарушениями мышления и речи в республике увеличивается. Не случайно благодаря усилиям слепых становятся видимыми музыканты, композиторы, авторы песен, поэты, ученые и даже изобретатели, и их прогресс подтверждается в статье.

На умственное развитие учащихся с нарушениями зрения негативно влияют их психологическое и физическое развитие, а также возможности формирования знаний, навыков и умений; они, наряду с нарушениями речи, также имеют нарушения зрения и с трудом достигают больших высот. Если мы рассмотрим этот вопрос, станет ясно, что характеристики умственного развития учащихся с нарушениями зрения считаются неизменными, как и у здоровых учащихся, и этому вопросу в статье уделяется особое внимание.

Ключевые слова: *успех, прогресс, учащиеся, нарушение, зрение, слух, речь, общество, высокие вершины, проблема, недостаток, развитие, психологический, физический.*

SUCCESSES AND PROGRESS OF VISUALLY IMPAIRED READERS IN SOCIETY

MAKHMADIEVA Mukhabat Pirmakhmadovna *- speech therapist-oligophrenologist. lecturer at the Department of Special Pedagogy and Inclusive Education of the S. Aini TSPU.* ***Phone:*** *(+992) 93-594-69-47.* ***E-mail:*** *mahmadievamuhabbat@gmail.com*

SAMADOVA Shukrona Samadovna *- first-year master's student in Speech Therapy, Department of Special Pedagogy and Inclusive Education, S. Aini State Technical University of Pedagogical Education.* ***Phone:*** *(+992) 78-146-53-53*

Annotation. The level of development and intellectual abilities of students with visual impairments, depending on the level of speech therapy assistance, allows for the adjustment of speech and thinking tasks in the educational process. The gap between students with speech impairments and those with thinking and speech impairments in the republic is widening. It is no coincidence that, thanks to the efforts of the blind, musicians, composers, songwriters, poets, scientists, and even inventors are becoming visible, and their progress is confirmed in the article.

The mental development of students with visual impairments is negatively impacted by their psychological and physical development, as well as their ability to develop knowledge, skills, and abilities; in addition to speech impairments, they also have visual impairments and struggle to achieve great heights. If we examine this issue, it becomes clear that the mental development characteristics of students with visual impairments are considered to be the same as those of healthy students, and this issue is given special attention in the article.

Keywords: *success, progress, students, impairment, vision, hearing, speech, society, high achievement, problem, deficiency, development, psychological, physical.*

Аз даст додани пурра ё қисман биноӣ дар хонандагон ба системаи асаб ва рафтори онҳо таъсир мерасонад. ХДНБ аксар вақт аз сабаби биноии суставӣ дар иҷрои ҳама гуна фаъолиятҳои синфӣ душворӣ мекашанд ва хато мекунанд. ХДНБ нисбат ба кӯдакони дорои бинои хуб дар амалҳои худ камтар мустақиланд. Ҳаракатҳои ХДНБ эҳтиёткор ва яктарафа (паҳлӯӣ) мебошанд.

Дар бораи сабабҳо ва натиҷаи вайроншавии узвҳои биноӣ ва нуқсонҳои нутқ ақидаи олимони хориҷӣ Г Литвак [7], В.Е Демина [5], М.А. Гостева [3] ва олимони ватанӣ Б Маҷидова., Н.М Юнусова, Г.А Қурбонова [8], Р.Рамазонова [13], М.Маҳмадиева [12],

Д.Салямова [16], С.Мирзоева [12] ва дигарон фикру ақидаҳои худро пешниҳод намудаанд, аз ҷумла:

Б Маҷидова., Н.М Юнусова., Г.А Қурбонова дар чунин ақидаанд, ки «Вайроншавии кори узви биноиро ноқисиҳои узви босира низ меноманд, метавонад дар нобиноӣ – кур будан ва чашмхирагӣ ифода ёбад. Нобино будан ин мутлақо надидани олами равшан, чашмхирагӣ ё худ хирачашм будан ин фарқ карда натавонистани шаклу рангҳо, вале дидани равшанӣ аст. Кӯдакони нуқсони узви биноидошта дар натиҷаи ёд додан метавонанд тез ба муҳит мутобиқ гардида мустақилона ва озодона ба самтҳои гуногун ҳаракат намоянд, бо мадади атрофиён аз нақлиёт истифода баранд, аз васоити техникӣ - диктофон, миникомпютер, калкулятор, соатҳои садодиҳанда ва ғайраҳоро мавриди истифода қарор диҳанд [8,87].

Мувофиқи назарияи аввалия кӯдакони ноқисиҳои узви биноӣ дошта модарзодӣ буда табобат нашаванда аст. Патологияи дохилибачадон аксар вақт бо осеби системаи асаб ҳангоми таваллуд якҷоя мешавад.

Нуқтаи назари дуюм ҳамин аст, ки ки дар он ёфт мешавад дар В.З Денискина «бисёре аз та нобино коҳиши фаъолият (умумӣ ва маърифатӣ) - ро аз сар мегузаронанд. Ин гурӯҳи хонандагон аз сабаби нобиноӣ коҳиши назарраси рушди малакаҳои ангезанда, танзимкунанда (худдорӣ, худбаҳодиҳӣ, ирода) ва тафаккурро аз сар мегузаронанд». Агар дар нутқашон нуқсон дошта бошанд, ин низ яке аз сабабҳои қафомонӣ дар таълим буда метавонад» [4,72].

Нуқтаи назари сеюм ин таҳрифи нутқи кӯдакон инчунин аз сабаби суханронии нодурусти одамони атрофи кӯдак, хусусиятҳои диалектикии онҳо ва сӯҳбатҳо дар давраи аввали кӯдакӣ бо якчанд забон ба вуҷуд меояд. Ба замъи ин бо гузашти синнусол сатҳи инкишоф ва имкониятҳои фикрии хонандагон вобаста ба дараҷаи гузаронидани ташхиси логопедӣ вазифаҳои нутқию фикронӣ дар рафти таълимӣ ислоҳӣ нуқсонҳои нутқ, инчунин норасоиҳои тафаккуру нутқ, тафовут байни ХДНБ ва аз ҷиҳати биноӣ хуб рушд ёфта мунтазам зиёд мегардад. Беҳуда нест, ки дар байни нобиноён, мусиқанавозон, бастакорон, ҳофизон, шоирон, олимон ва ҳатто ихтирокорон ҳам дида мешавад. Инкишофи психикии ХДНБ бештар ба таъсири натиҷаҳои номусоиди нобиноӣ, инкишофи психологию ҷисмонии онҳо ва имкониятҳои ташаккули азхудкунии донишу маҳорату малака фарқ мекунанд ва ХДНБ агар дорои нуқсонҳои нутқ набошад, ба қуллаҳои баланд баромаданаш азият намекашад. Аз ҷиҳати таърихи ба масъала назар намоем маълум мешавад, ки хусусиятҳои инкишофи психикии ХДНБ ҳамчун хонандагони бино тағйир наёбанда шуморида мешуданд.

Аз сабаби набудани биноӣ, онҳо дар азхудкунӣ ва фаҳмидани маълумот дар сатҳҳои муайян (масалан, малакаҳои муошират фарҳангӣ дар ҷомеа) душворӣ мекашанд. Он чизеро, ки хонандагони бино хуб мебинанд ва ба осонӣ дарк мекунанд, ХДНБ тавассути як қатор машқҳои махсус, ислоҳ намудани нуқсонҳои нутқ, ташкилшудаи рушд ва дигар машқҳои амалӣ душворӣ мекашанд. Нуқсонҳои нутқи ХДНБ ба нигоҳубини худ, рафтор ва малакаҳои фарҳангӣ, муошират баъди якдигар дахолат мекунад. Аз ин рӯ, корҳои логопедӣ бо ин гурӯҳи кӯдакон мушаххас ва ҳамаҷониба, фарқкунанда ва бисёрҷанба мебошанд. Дар чунин шароит нақши ҷубронкунандаи нутқ меафзояд ва заминаи мустаҳкамтар барои омода кардани кӯдакон ба таҳсилоти мактабӣ фароҳам оварда мешавад. Ҳадафи асосии ММТ таҳлили ҳамаҷонибаи шумораи ХДНШ, аз ҷумла хусусиятҳои ислоҳи нуқсони нутқ дар омӯзиши муфассали хусусиятҳои фардӣ ва гурӯҳии ҳар як машғулияти логопедӣ мебошад. Дар асоси ин таҳқиқот, хусусиятҳои пайдошавии нуқсони нутқ дар ХДНБ бо назардошти синну сол ва нуқсонҳои мухталифи онҳо таҳия карда шуд [13;65].

Танҳо тавассути раванди машғулиятҳои логопедӣ амиқан корҳои фардӣ имконпазир аст, ки системаи машғулиятҳои логопедӣ таҳия карда шуд. Инчунин рушди таҳаммулпазирӣ, масъулияти логопед ва малакаҳои бе нуқсон муошират кардани ХДНБ муҳим мебошад.

Вазифаи ММТ барои ХДНБ, на танҳо рушди ҳамаҷонибаи онҳо диққати махсус додан, балки дар муошират фаъол будан, инчунин таҳлили хусусиятҳои психофизиологӣ, қобилиятҳои биноӣ, ҳолати системаи асаб ва саломатии умумии хонандагонро талаб мекунад.

Ислоҳ намудани нуқсони нутқ дар машғулиятҳои фардӣ барои ҳавасмандгардонии дарки ҳиссиётӣ, рушди усулҳои алтернативии муошират ва рушди малакаҳои ҷубронӣ равона шудаанд, талаб мекунад.

Ғайр аз ин, моро зарур аст, ки на танҳо шароитҳо таъмин намудан барои ислоҳ намудани нуқсони нутқ, инчунин фароҳам овардани муҳити таълимии бидуни монеа, аз ҷумла дастрасии маводи таълимӣ дар форматҳои мутобиқшуда, истифодаи таҷҳизоти махсусгардонидашуда ва захираҳои техникӣ ва тайёр кардани кадрҳои омӯзгории соҳибихтисос бо дониши амиқи тифлопедагогика ва психологияи ХДНБ таъмин карда шавад.

Ҳамин тариқ, равиши ҳамаҷониба ба рушди ХДНБ дар ҳамкории байни мутахассисони соҳаи тифлопедагог ва логопед барои ворид намудани дастовардҳои пешрафтаи илмӣ ба фаъолияти амалии ММТ -ро талаб мекунад.

Аммо амалия нишон медиҳад, ки хонандагони бино, ки дар онҳо узви биноӣ муътадил рушд ёфтааст 80% ахборотро бо воситаи узви биноӣ дарк мекунанд боқи 20% маълумот тавассути дигар узувҳо ба даст оварда мешаванд. Вобаста ба ин хонандагони сустбин онҳоро бо роҳи табобат, машқҳо, доругузаронӣ ислоҳ карда то андозае бо ҳамсолонашон ҳамро намудан мумкин аст. Хусусияти муҳиме, ки дар бораи он имконияти онҳо ба гурӯҳи ХДНБ ҷудо кардан мумкин аст ба ҳаракатҳои тези узви марказии биноӣ вобаста мебошад. Аз ин лиҳоз логопедро мебояд, нуқсони нутқи ХДНБ –ро аз байн барад. Ба гурӯҳи нобиноён хонандагонеро дохил кардан мумкин аст, ки тезии чашми онҳо аз 0 то 0, 08 ба чашми хубтари биноӣ дар шароитҳои ислоҳӣ оптикӣ муайян кардан мумкин. Ба гурӯҳи сустбиноён хонандагоне дохил мешаванд, ки тезии ҳаракати чашми онҳо аз 0,05 то 0,4 дохил мешаванд. Дар асоси нишондодҳои сустшавии тезии чашм ҳамчун асоси таълими хонандагон дар ММТ ба таълим фаро гирифта мешаванд ва агар дорои нуқсонҳои нутқ бошанд корҳои ислоҳӣ бурда мешавад.

Назарияи иқтидорӣ инсонии А.Г Литвак ҳамин тавр муайян мекунад «Сатҳи баланди рушди хотира, ламс ва шунавоӣ дар нобиноён натиҷаи худкори нуқсон нест, балки натиҷаи истифодаи шадиди ин функсияҳо дар раванди мутобиқшавӣ ба ҳаёт аст». Ҳоло мо пешравии онҳоеро рӯйи қалам меоварем, ки дар ҷараёни кори ислоҳӣ ба ин ашхосон кӯмак расонем, токи онҳо зиндагии оромона дошта бошанд ва барои идома додани ҳаёт мушкилиҳоро паси сар намуда, барои ҳаёти мустақилонаашон чораҳои махсус андешанд [7;88].

Луи Брайл - (1809 - 1852). Ки алифбои Брайлӣ ба номи ӯ гузошта шудааст. Педагоги франсавӣ, ки барои нобиноён хати махсус - алифбои Брайлро ихтироъ кард. Ӯ Дар синни 3 - солагӣ нобино гашт. Дар синни 10 - солагӣ аввалин идрорпулии Конгресси Миллии ш. Парижро сазовор гардид, ки он барои ҷавонони нобино таъсис гардида буд. Дар синни 20 солагӣ ба матбуоти даврӣ оид ба кашфиёти худ хабар дод. Инчунин ӯ маҷмуи махсуси навиштаҷотҳоро барои нобиноён ихтироъ намуд, ки ҳарфҳои он аз кулли шаш нуқтаҳо иборат буданд. Ин ҳарфҳо ба паси қоғази ғафс бо асбоби махсус сурох карданро дар бар мегирад. Аз ихтироъоти Луи Брайл имрӯз тамоми нобиноҳои ҷаҳон истифода мебаранд.

Албер Эйнштейн - (1879 - 1955). Яке аз асосгузорони илми физика ба ҳисоб меравад. Ӯро дар дунё чун асосгузори назарияи нисбият мешиносанд. Инчунин дар пешрафти механикаи квантӣ, физикаи оморӣ (статистикӣ) ва космология ҳиссаи бузург гузошт. Соли 1921 сазовори мукофоти Нобелӣ аз физика барои кашфиёташ «Шарҳдиҳии аффекти фотоэлектрикӣ» гашт.

Рей Чарлз - (1930 - 2004). Мусиқинавоз ва сароянда буда, аз хурдсоли ба навохтани фортепианоро оғоз намуд. Дар чорсолагӣ аз чашми бино маҳрум гашт, солҳои 1937 - 1945 дар мактаби мусиқӣ барои нобиноҳо таҳсил намуда баъди он дар ҳайати оркестрҳои гуногун фаъолият намуд. Дар миёни солҳои 1955 машҳур гардид ва сурудҳои эҷодкардаи

ӯ дар барномаҳои калони консерти иҷро карда шуданд. Дар консертҳо на танҳо фортепиано, инчунин саксофон менавохт ва худро чун роҳбари бомаҳорати оркестр нишон дода тавонист.

Дар солҳои 70-ум номи Рей Чарлз чун иҷрокунандаи жанри мусиқии Ритм - Энд - Блюз ба руйхати аъзоёни «Толори шуҳрат» ворид карда шуд. Хизмати ӯ дар пешрафти мусиқии муосир хеле бузург аст.

Стивен Уандер - (соли таваллудаш 1950). Сароянда ва мусиқинавоз. Стиви (Стивленд Морис) дар аёми кӯдакӣ дар натиҷаи хатогии табибон нобино гашт. Ба мушкилоти нобиноӣ нигоҳ накарда дар ҳафтсолагӣ навохтани пианино, дар нуҳсолагӣ нақоразанӣ ва гармошкаи лабиро аз худ намуд. Соли 1961 бо мадади продюсер шуҳратёр гардида соҳиби дастовардҳои иқтисодӣ - тиҷоратӣ шуд, ки он то имруз идома дорад. Нобино будани худро Уандер фотиҳаи неки худованд меҳисобад, ки он барои муттаҳид ва ҷамъ кардани ҳиссиётҳо ва садоҳо ба ӯ мадад мерасонад.

Полина Михайловна Горенштейн (1899-1948), ки бо тахаллуси "По Лина"кор ва эҷод кардааст. Соли 1934 вай ба энсефалит гирифтор шуд ва пас аз фалаҷи мушакҳои чашм биноии худро пурра аз даст дод. Бо дидани кори ӯ, ҳеҷ кас ҳеҷ гоҳ намедонист, ки муаллифи ин асарҳо инсони нобино аст. Асарҳои ӯ дар галереяи Третьяков ва дигар осорхонаҳои ҷаҳон нигоҳ дошта мешаванд.

Ҷорҷ Ширинг (1919-2011) нобино ба дунё омадааст ва дар сесолагӣ ба омӯхтани фортепианоро машғул шуда, дар мактаби нобиноёни Лондон таҳсил кардааст.

Михаил Марголин (1906-1975) нобинои модарзод буда, аввалин маротиба конструктори шӯравии силоҳи варзишӣ омода намудааст. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ дар синни 18-солагӣ ӯ тирандозӣ машҳур шуд. Инчунин муаллифи таппончаи «МГ» мебошад, ки то имрӯз барои омӯзиши варзишгарон дар тирпарронӣ аз ин таппонча истифода мебаранд.

Эдуард Э. Асадов (1923 - 2004) шоириро интихоб намуд, ишқу дӯстиро ситоиш мекард. Асадов дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ нобино шуд ва зиёда аз 50 китоби шеърҳо эҷод карда барои нашр пешниҳод намудааст.

Эрик Вайхенмайер (1968) ягона кӯҳнаварди ҷаҳон буда, баландтарин кӯҳи Ҷаҳон Ҷомолунгма (Эверест) - ро ихтироъ кардааст. Инчунин ӯ ҳафт кӯҳи баландтарин ва қуллаҳои сайёраро (Килиманджаро ва Зльбрус) фатҳ кард.

Сарояндаи эстрадаи русия соли таввалудаш 1978 **Диана Гурская,** ки мактаби махсуси кӯдакони сустбино ва нобиноро хатм кард, ба навохтани фортепианоро омӯхт ва ҳаёти эҷодии худро оғоз намуд. Диана Гудаевна узви палатаи Ҷамъиятии Русия, Раиси Комиссия оид ба муҳити дастрас ва рушди таҷрибаҳои фарогирро ба ӯҳда дошт.

Дар 13-умин фестивали байналмилалии «Белая трость» ҳамватани мо **Алим Музофиров** баромад кард. Ин фестивал барои кӯдакони дорои маҳдудияти биноӣ баргузор гардида буд. Бо муаллифи суруд Денис Майданов бо забони руссӣ «Что оставит ветер» - ро иҷро кард

Эйнштейн гирифтори ноқисии нутқронӣ -дислалия буд, яъне нуқсони хондан, ки он ба осебёбӣ ва ё инкишоф наёфтани баъзе қисми пустлохи майнаи сар ба вуҷуд меояд. Бояд қайд кард, ки рассоми итолиёвӣ Леонардо да Винчи, расоми испанӣ Пабло Пикассо, нависандаи мумтоз Агата Кристи низ гирифтори дислексия буданд яъне мазмуни матни чопиро идрок намуда, баъд мазмуни онро бо сухан ифода намудан мушкили мекашанд.

Пифагор - (569 - 475 то милодӣ). Философ ва риёзидони Юнони қадим. Пифагор инсони боистеъдод, дар соҳаи геометрия назарияи ададҳо, астрономия ва мусиқӣ буд. Ӯ дар мусиқӣ мавҷудияти фосилаҳоро пешниҳод намуда ақида дошт, ки ҳамаи ҷисмҳои осмонӣ ба қонунияти ягона итоат мекунанд. Инсоният имруз ҳам аз кашфиётҳои Пифагор истифода мебаранд. Пифагор гирифтори бемории эпилепсия - хуруҷи саръ, тутқулоқ буд, ки баъди хуруҷи беморӣ вай аз ҳуш мерафт.

Юлий Сезар - (соли 44 то милодӣ). Ходими давлатию сиёсӣ, бо истифодаи санъату истеъдоди худ чун лашкаркаши шоҳи Галлий Сезар тавонист ба тасарруфи Империяи Рим кишварҳоро то соҳилҳои ҷазираи Британия, Фаронсаи ҳозира ворид созад. Фаъолияти ӯ

симои фарҳангӣ ва сиёсии Аврупои Ғарбиро ба куллӣ тағйир дода дар ҳаёти аврупоиён изи фаромушнашаванда гузошт. Юлий Сезар ҳамчун сипаҳсолори ҳарбӣ дар майдони ҷанги шаҳрвандӣ ғолиб гардида, ҳукмрони ягонаи кишвари худ шуд. Маҳз ислоҳоти ҷамъиятӣ ва давлатии гузаронидаи ӯ имконият дод, ки Империяи Рим арзи вуҷуд намояд. Идоракунии давлатро мутамарказонида тавонист. Кушта шудани Юлий Сезар сабаби оғоз гардидани ҷанги шаҳрвандӣ ва пошхурии Империяи Рим гардид. Юлий Сезар низ гирифтори бемории эпилепсия буд.

Михаил Федорович Достоевский - (1821 - 1881). Нависандаи рус, аъзо корреспонденти Академияи Улуми Санкт Петербург. М.Ф. Достоевский дар соли 1849 ба ҳабс гирифта шуд ва ба қатл маҳкум гардид. Ин ҳукм ба бадарға ва хизмати аскари қаторӣ иваз гардид. Дар соли 1859 ӯ ба Санкт - Петербург баргашт. Эҷодиёти М.Ф.Достоевский на танҳо ба адабиёти рус, инчунин ба адабиёти ҷаҳонӣ таъсири худро гузошт. Ҳануз аз давраи ҷавонӣ дар Достоевский бемории эпилепсия авҷ мегирифт ва аз хуруҷи ин беморӣ ӯ аз дунё рафт.

Людвиг Ван Бетховен - (16.12.1770 - 24.03.1827). Оҳангсози бузурги олмонӣ буда, ӯ на танҳо эҷодкори замонаи худ, эҷодкори имрузу фардои олами нафосат ва зебоии мусиқӣ мебошад. Эҷодиёти Л.В. Бетховен дар худ класситизм ва романтизмро таҷассум менамояд, ки ин бори дигар шахсияти гениалӣ будани ӯро нишон медиҳад. Мушкилоти узви шунавоӣ дар Л.В. Бетховен аз даврони ҷавонӣ оғоз гардида буд ва новобаста ба авҷгирии беморӣ тавонист асарҳои мусиқии худро эҷод намояд. Роҷеъ ба ноқисии шунавоӣ худ гуфта буд: «Ман дар он дунё хоҳам шунид».

Лорд Байрон - (1788 - 1824). Шоири халқпарасти англис, аз соли 1809 аъзои палатаи лордҳо (унвони ходимони олии давлатӣ дар Англия), буда, дар асарҳои худ симои инсони исёнгари маъюсшударо тасвир намуда ба афкори ҷамъиятии ибтидои асри Х1Х таъсири худро расонида тавонист. Соли 1816 ӯ Англияро тарк кард ва иштирокчии Канорагириҳои итолёвӣ (ташкилоти махфӣ дар Италиё, ки зидди зулми аҷнабиён ва муттаҳид кардани мамлакат ташкил шуда буд), ҳаракати миллӣ - озодихоҳӣ дар Гретсия гардид. Ваҷҳо ва симоҳои эҷодкардаи ӯ дар адабиёти аврупоии дар ҳамон аср инъикос шудаанд.

Пошнаи поҳои Байрон аз хурдсолӣ ҳангоми роҳгардӣ сахт мелангид. Барои ҳамин дар бачагӣ ӯро ҳамсолон масхара мекарданд.

Анри Тулуз - Лотрек - (1864 - 1901). Рассом, наққош, литографи франсавӣ, буда, дар хонаводаи ашрофзодаҳои қадимтарини Фаронса мутаалиқ буд. Дар аёми наврасӣ ҳарду пояш шикаст ва барои тамоми умр маъюб гашт. Баъди маҳрум гаштан аз ҳаётгузаронии анъанавии дворянӣ, қарор қабул кард, ки ҳаёти худро ба рассомӣ, наққошӣ бахшад.

Анри Тулуз Лотрек соли 1884 - 1885 ба Монлеарт омад, ки маркази ҳаёти бадеии Париж буд ва то охири умр ин шаҳрро макони зисти худ қарор дод. Ӯ тасвирҳои рангаи зиёдро эҷод намуд, ки онҳо ба сирк ва артистони сирк бахшида шуда буданд. Инчунин расмҳо ва литографияҳо (расми чопи сангӣ) бо тасвири велосипедронҳо, човандозҳо ва дигар варзишгарон, аксҳои актёрҳо, актрисаҳо, аз он ҷумла Сари Бернар ва дигаронро эҷод намуд. Маҷмӯи расмҳо бахшида ба ҳаёти шахсии сокинони ҳарамҳои ш. Париж низ ба қалами ӯ таалуқ доранд.

Хизмати Тулуз - Лорек дар он аст, ки ба таҳияи эълонномаҳо (афишаҳо) бо таври ҷиддӣ машғул шуда жанри реклама (эълон) дар плакатро (лавҳи калони чопшуда барои эълон, таблиғот, ташвиқот ё иттилоъот истифода мешавад) то дараҷаи санъати воло баланд бардошт.

Франклин Рузвелт - (1888 - 1945). Аз соли 1932 то 1945. Президенти Иёлоти Муттаҳидаи Амрико чор маротиба ба ин вазифа интихоб гардидааст. Ӯ сазоворӣ эҳтирому ҳурмати беҳамтои ҳамасрон буд ва дар як вақт ӯро танқид мекарданду чашми дидан надоштанд. Асосгузори тарзи давлатдории президентии америкоӣ аст. Дар сиёсати берунии худ иродаи қавӣ дошт ва муносибати худро нисбати дигар америкоиҳо ба принсипҳои давлатӣ натсионал - сотсиолизми олмонӣ, империализми ҷопонӣ ва фашизми итолиёвӣ муайян намуд.

Франклин Рузвелт ба бемории фалаҷ (полиомелит) гирифтор шудаанд. Ӯ бояд бо ёрии аробача ва ё асобаҳал роҳ мегашт. Вале маъюб будани худро махфӣ нигоҳ доштан мехост. Боварӣ дошт, ки халқи Амрико ҳеҷ гоҳ шахси маъюбро президенти кишвари худ интихоб нахоҳанд кард.

Фрида Кало - (1907 - 1945). Рассомзане, ки баъди зиёда аз 65-соли вафоташ шавқи мардум ба эҷодиёти ӯ кам нагардидааст. Фрида Кало ҳамчун нигоришгари ҳаёти воқеӣ эътироф карда шудааст. Ӯ аз 18 солагӣ ба рассомӣ машғул шуд. Ин амал баъди садама ба вуқуъ омад. Ӯ дар соли 1921 аъзои ҳизби коммунистони Мексика гардид. Баъди чанде ба Диего Ривера хонадор шуд, ки муҳаббати онҳо якумрӣ буд. Вақти бурридани пойи рост ӯ якчанд ҷарроҳии сутунмуҳраро аз сар гузаронид. Ба ҳамаи мушкилотҳо нигоҳ накарда эҷод карданро давом дод ва дар мусаввараҳои худ мушоҳидаҳо, таасуротҳои хешро бо рангу тобишҳои гуногун тасвир мекард. Вазъи саломатии Фрида Кало бад гардид ва ба ҳамаи ин нигоҳ накарда тавонист дар кушодашавии аввалин намоиши асарҳои худ дар Мексика иштирок намояд. Ин лаҳзаҳо ӯ дар ҳолати бистарӣ буд, вале ба намоишгоҳ омад.

Стивен Хокинг - (соли таваллуд 1942). Астрофизик, сазовори мукофоти Нобелӣ гардид. Стивен Хокинг хатмкардаи донишгоҳи Оксфорд буда, баъди се сол рисолаи илмӣ ҳимоя намуда сазовори дараҷаи илмӣ аз фанни физика гардид. Минбаъд дар донишгоҳи Кембриҷ ба тадқиқи масъалаҳои космология машғул гардида доктори илми Космология бо унвони профессори илми математика шуд. Ӯ дар 21 солагӣ ба душвории роҳгардӣ дучор гардида дар 30 солагӣ фақат бо мадади аробаи маъюбӣ ҳаракат мекардагӣ шуд. Ӯ физики назариётӣ, олими бузург буда, лексия мехонд, китобҳои пуразриш эҷод менамуд. Ба иҷрои ин корҳо техникаи муосир мадад мерасонад. Ба аробачаи маъюбии вай ноқилҳои барқӣ пайваст карда шудаанд, ки барои ҳаракаткунӣ имконият медиҳад. Компютер, ки дар таги ҷои нишастгоҳи аробача ҷой дода шудааст сухан рондану навиштани олимро осон мегардонад.

Профессор Хокинг соҳиби 12 дараҷаи илмӣ, унвони кавалери Ордени ифтихории Кавалерӣ, лауряти мукофоти Нобелӣ дар соли 1998, мукофотҳои зиёд буда, аъзои Ҷамъияти илмии шоҳигарии Британияи Кабир, Академияи миллии илмии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико мебошад.

Исҳак Перлман - (соли таваллудаш 1945). Яке аз скрипканавозони машҳури асри XX буда, дар чорсолагӣ гирифтори бемории фалаҷ (полиомиелит) гашта аз ду пои равони худ маҳрум гардид. Ба ин нигоҳ накарда дар арафаи даҳсолагӣ аз радиои Изроил ба баромад карданро оғоз намуд. Аввалин баромади Исҳак дар саҳна соли 1963 дар Карнеги - Холл ба вуҷуд омад. То ин баромад ӯ дар фирмаи машҳури “Виктор” аввалин бор садои скрипкаи худро ба навор сабт намуда буд. Перлман бисёр асарҳои бебаҳои бо скрипка иҷрошавандаро сабт намуд ва мехост аз доираи мусиқии анъанавӣ баромада репертуари худро бой гардонад. Ӯ тавонист ба орзуи худ бирасад. Якчанд оҳангҳои эҷодкардаашро бо усули ҷазро ба навор сабт намуд. Баъди солҳои 1990 барои эҳёи рағбати мардум ба санъати мусиқии яҳудиёт ҳиссаи босазои худро гузошт.

Алексей Маресев - (1916 - 2001). Лётчики машҳур, Қаҳрамони Итиҳоди Шуравӣ, асари Борис Полевой «Достони марди ҳақиқӣ» мебошад. Аввалин маротиба 23 августи соли 1941 дар ш. Кривой Рог парвози ҳарбӣ намуд. Дар аввали соли 1942 А.Маресев ҳамчун лётчики полки қиркунандаи ҳавоии 580 - ӯми фронти шимолии ҳарбии ҳавопаймоӣ Т-52-ро зада афтонд. Дар охири моҳи марти соли 1942 теъдоди ҳавопаймоҳои қиркардаашро ба 4 адад расонд. Ҳангоми ҷанги ҳавоӣ 4-апрели соли 1942 дар пласдарми Демянск (вилояти Новгород) ҳавопаймои А.Маресевро душманон хостанд ба замин афтоданд, ӯ кӯшиш намуд, ки ҳавопаймои худро ба болои яхи кул фуруд орад, вале он ба ҷангал афтид. Дар тули 18 руз гавак (ҳаракат бо шикам) кашида ба назди рафиқони худ омада тавонист.

Пошнаи пойҳои ӯро хунук зада буд ва табобати онро табибон наёфта пойҳояш бурида шуд. Лекин лётчик ба беморӣ таслим нашуд. Гарчи ба пойҳояш протез -узви сунъӣ гузошта шуда бошанд ҳам дуру дароз ва бо қатъият машқ мекард, то иҷозат бидиҳанд боз

ба қатори лётчикҳо баргардад. Ба ӯ иҷозат доданд ва парвозкуниро дар бригадаи ҳавопаймоии захиравии 11-уми ш.Иваново аз нав омухт.

Моҳи июни соли 1943 ба майдони ҷанг баргашт ва дар ҳайати полки 63 -уми қиркунандаи ҳавоӣ ҷангид. Ҷонишини командири эскадрилия буд. Новобаста аз маюбияташ, моҳи августи соли 1943 А.Маресев дар яке аз муҳорибаҳои ҳавоӣ се ҳавопаймои қиркунандаи душман - FW - 190-ро нобуд сохт.

Николай Островский - (1904 - 1936). Нависанда дар айёми навҷавонӣ дар мубориза барои ҳокимияти Шуравӣ ширкат намуд. 20-уми июли соли 1919 аъзои комсомол (ташкилоти иттифоқи коммунистии ҷавонон), аъзо гардида 9 -уми август бо таври ихтиёрӣ ба ҷанг рафт. Дар қисмҳои ҳарбии бригадаи кавалерии Г.Котвский ва Армияи якуми савора дар муҳорибаҳои ҷангӣ иштирок намуд. Моҳи августи соли 1920, баъди сахт мачрӯҳ шудан аз сафи Армияи Сурх ҷавоб дода шуд ва ба фронти меҳнатӣ баргашт. Соли 1922 дар сохтмони роҳи оҳан иштирок намуд. Беморӣ уро соли 1927 бистарӣ гардонд ва баъди як сол нобино гашт.

Дар ҳолати нобиноӣ, дар бистари беморӣ, беҳаракаӣ ва дарди ҷонкоҳ солҳои 1932 - 1933 асараш «Пулод чи тавр обутоб ёфт»-ро эҷод намуд, ки аз тарафи хонандагон хеле хуб пазируфта ва баъдтар аз рӯи он филм нарорбардорӣ карда шуд.

Солҳои 1934 - 1936 ба эҷод намудани романи дигари худ «Дар бурон тавлидшудагон» машғул гардид. Китоби якуми он дар рузи ҷанозаи нависанда аз чоп баромад.

Диана Гурская хурдакак бо сурудҳои худ аввал табъи наздикони хешро болида месохт. Баъдтар дар мактаб - паногоҳ (интернат) барои бачагони нобинои ш.Тифлис таҳсил намуда барои ҳамсинфон суруд мехонд. Дар Тифлис ба омӯзишгоҳи мусиқӣ дохил гардида онро аз руи ихтисоси фортепиано хатм кард.

Бори аввал дар 10 солагӣ ба саҳна баромада худро ба доираи васеи шунаванда ва тамошобинон шинос намуд. Тарзи сурудхонии Диана дар толори филармонияи ш.Тифлис тамошобинонро ба вачд овард ва ӯ шӯҳрати ҷаҳонӣ гардид. Рузи дигар ӯро ҳама дар кучаҳои шаҳр мешинохтанд. Соли 1995 дар фестивали Ялта - Москва - Транзит Дианаро боз муваффақият ва ғолибияти навбати насиб гардид. Баъди хатм намудани омӯзишгоҳи ба номи Гнесинхо Диана дар саҳна мартабаи баландро соҳиб шуд. То имруз навори сурудҳои ӯ дастраси мухлисон гардина, нияг дорад баъди хатм намудани мактаби олӣ асосҳои санъати актёриро аз худ намояд, сурудҳои наву тозаро пешкаши шунавандаҳои худ гардонад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ новобаста аз маҳдудият фардҳои намоён дар озмунҳо чои набоёнро ишғол менамоянд, ба монади:

Нилуфар Азизова (нуқсони биноӣ) хонандаи синфи 10-и литсейи Донишгоҳи давлатии Москва дар шаҳри Душанбе, 14 августи соли 2024 дар фестивали «Белая трость» дар шаҳри Москва баргузор гашта буд, иштирок намуд. Даврахои интихобиро бомуваффақият гузошта, иштирокчии фестивали байналмилалии хайриявии «Белая трость» сазовор гашт. Нилуфар кишвари худро бо шаъну шараф муаррифӣ кард. Вай дар дуэт бо овозхон аз федератсия Россия Алсу суруди машҳури Ӯ «Зимний сон» - ро сароида, чои намоёнро ишғол намуд.

Дар рӯзи байналмилалии нобиноён 15 октябри соли 2024, ки дар шаҳри Москва баргузор гардид, ҷумҳурии Тоҷикистонро Мубориз Каримов муаарифӣ намуда, дар озмуни овозӣ фестивали XV Байналмилалии хайриявии «Белая трость» дар дуэт бо овозхон Андрей Ковалев, гурӯҳи рок «Пилигрим» баромад кард. Мубориз Каримов шогирди мактаб -интернати Ҷумҳуриявӣ барои кӯдакони сустбино ва нобино дар шаҳри Ҳисор аст.

Дар ислоҳи нуқсони нутқи ХДНБ аз ҷиҳати биноӣ солим буда, кори узувҳои ҳаракати бозувон, чашмон барои инкишофи ламсии онҳо ёри мерасонанд. Дарки ломисавӣ барои ХДНБ вазифаи муҳимро ичро мекунад. Дар ҳоле, ки хонандагон аз қувваи биноӣ маҳруманд онҳо кушиш мекунанд, ки дар корҳои ислоҳӣ фаъолона иштирок намоянд ва нуқсони нутқашонро сари вақт бартараф намоянд, зеро барои таҳаммул

кардани ду ва зиёда нуқсон руҳан онҳо азият мекашанд. Аз ин лиҳоз пешравӣ ва муваффақиятҳо танҳо аз донистани натиҷаи ташхис маълум кардан мумкин аст.

М.А. Гостева дар чунин ақидааст, ки «Пеш аз оғози таълими фосилавӣ, духтури чашм барои ҳар як хонанда дар бораи нишондиҳандаҳои зерин маълумот медиҳад: ташхиси бемории чашм; синну сол ва вақти аз даст додани биноӣ ё вайроншавии биноӣ; вайроншавии функсияҳои биноӣ; ислоҳ; дастгоҳҳои тавсияшудаи беҳтаркунандаи биноӣ; ҷадвали кори биноӣ ё ламсӣ; ҷадвали фаъолияти ҷисмонӣ ва ғайра. Ҳамаи ин маълумот ба омӯзгорон кӯмак мекунад, ки муносибати фардӣ ва фарқкунандаро ба хонандагон ташкил кунанд, вақт ва пайдарпайии фаъолиятҳои гуногунро дар дарс муайян кунанд, шароити аз ҷиҳати эргономикӣ мувофиқро барои фаъолияти таълимӣ ва маърифатии кӯдак фароҳам оваранд ва бо ин васила фаъолияти хонандагон беҳтар созанд» [132, 363].

Логопед, омӯзгорон, волидайн, ҳамсолон ва ҷомеа нуқсони нутқи онҳоро дар якҷоягӣ барои сари вақт ислоҳ намудан, чораҳои махсус меандешанд. ХДНБ бо нуқсони нутқии худ дар дарки ашёҳо ва ҳодисаҳои дунёи моддӣ нисбат ба ҳамсолони худ қафо мемонанд. Дар рафти дарки ломисавии ашёҳо ХДНБ бо муддати дуру дароз имконияти муайян кардани хусусияти алоҳида ва як лухти ашёҳоро доранд. ХДНБ дар рафти сӯҳбат бо нуқсонҳои нутқ ҳодисаҳои даркшаванда ба мушкилиҳо рӯ ба рӯ мешаванд. Ҳар қадар логопед нуқсони нутқро ислоҳ намояд хонандагон дунёи гирду атрофро бо шуурона инъикос намоянд, дар муошират озод мешаванд, одобу рафтори онҳо қавитар ва устувортар гардида, имконоти ҳарчи тезтар мутобиқшавии онҳо ба ММТ зиёдтар мешавад.

Ҳамин тариқ ғайри муътадил инкишоф ёфтани узвҳои биноӣ ва талафузи нуқсон дар ин ё он намуди фаъолият амалу ҳаракатҳои хонандагонро маҳдуд сохта ба фосилаи ташаккулёбии ҳамаи шаклҳои фаъолият таъсири манфӣ мерасонад, ки дар натиҷа ба рафти инкишофи психикаи синнусолӣ монеа эҷод мекунад. Баъзе шаклҳои фаъолияти биноӣ ва нуқсони нутқ дар ХДНБ ба инкишофи психикӣ мусоидат намекунанд.

АДАБИЁТ:

1. Александровская М.А Логопедия: учебник для студентов дефектологических факультетов педагогических высших учебных заведений [Текст]/ под ред. Л. С. Волковой // 3-е изд., перераб. и доп. - М: 2003. - 680с.

2. Волкова Г.А. Преодоление нарушений устной речи у слабовидящих школьников в педагогическом процессе. [Текст] / Г.А. Волкова // В кн.:3-й Всесоюз.педагог. чтения: Тез.докл. -М: 1973 -203с.

3. Гостева М.А. Дистанционное обучение при работе с детьми с нарушением зрения. Из опыта работы. [Текст] / М.А. Гостева // -Пермь: 2017. -С.361 -364

4. Гоу С. Тифлопедагоги и общественные деятели XVIII–XIX вв. основоположники обучения слепых. Учебное пособие Авторы-составители: [Текст] / Н. П. Шведова и В. З. Денискина // 2-е издание МПГУ М:- 2024 -80с.

5. Демина В.Е. Развитие читательской активности у детей с нарушением зрения на базе библиотечного коррекционно-развивающего центра. [Текст]/ В.Е. Демина // -Пермь:2017. -С.278-282

6. Земцова М.И. Дети с глубокими нарушениями зрения [Текст] / Под ред. М.И.Земцовой, А.И.Каплан, М.С.Певзнер // М: 1967. - 375с.

7. Литвак А. Г. Тифлопсихология: учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности № 2111 «Дефектология» [Текст] /А. Г. Литвак // -М: 1985. -208с.

8. Маҷидова Б., Юнусова Н.М., Қурбонова Г.А. Асосҳои таҳсилоти инклюзивӣ. [Текст]/ Б.Маҷидова, Н.М Юнусова., Г.А. Қурбонова // -Душанбе: 2010. -157с.

9. Маҳмадиева М.П. «Маҳси логопедӣ» [Матн] / М.П.Маҳмадиева // Душанбе: 2022 ҷилди 1. 268с.

10. Маҳмадиева М.П. Дастури логопедӣ барои кӯдакони 3-6. [Матн] // М.П.Маҳмадиева // Душанбе: 2021. 195с

11. Маҳмадиева М.П. Усулҳои муоинаи ташхиси логопедӣ дар кӯдакони дорои нуқсони нутқ. [Матн] / М.П.Маҳмадиева // Душанбе: 2021.122с.

12. Мирзоева С.Д. Бозӣ ва мавқеи он дар инкишоф додани захираи луғавии хонандагони имконияти маҳдуд таҳсилоти ибтидоӣ [Матн]/ С. Д. Мирзоева / Душанбе: 2020. -С. 145-147.

13. Мирзоева С.Д. Рамазонова Р.С. Усули фаъоли таълим барои инкишоф додани нутқи хонандагон. [Матн] / С.Д.Мирзоева., Р.С. Рамазонова // - Душанбе: 2019. -С.160-163

14. Рамазонова Р. Асосҳои дефектология: [Матн] / Р. Рамазонова // -Душанбе: 2018. -182с.

15. Рамазонова Р. Бозӣ воситаи ислоҳ намудани нуқсони нутқ ва ташаккули қобилияти хонандагони таҳсилоти ибтидоӣ. [Матн] / Р. Рамазанова //. - Душанбе: 2022. - 159 с.

16. Салямова Д.Н. Заминаҳои пайдошавии лакнатзабонӣ дар кӯдакон ва технологияи бартарафсозии он. [Матн] /Д.Салямова // Рисолаи номзадӣ. - Душанбе: 2024. - 177с.

РОЛЬ И ФУНКЦИИ МЕТОДИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ СРЕДНЕГО ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ

МАХМАДСАИДЗОДА Шахноза *- соискатель Института развития образования имени Абдурахмона Джами Академии образования Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 88-207-87-87.* ***E-mail:*** *shahnoza_m@mail.ru.*

Аннотация. Цель статьи - систематизировать функции методической службы общеобразовательной школы и определить формы поддержки профессионального развития учителя. На основе анализа нормативных документов и представленных в рукописи описательных материалов рассмотрены республиканский, региональный, районный и школьный уровни взаимодействия, работа методического совета, предметных объединений, творческих групп и наставников. Сопоставлены преимущества и ограничения этих форм, предложены меры по планированию работы на основе запросов учителей, сопровождению урока и оценке результатов. Четыре исходные таблицы сохранены; приводимые в них количественные оценки требуют проверки по первичным материалам и не интерпретируются как репрезентативные показатели.

Ключевые слова: *методическая служба, профессиональная компетентность учителя, методический совет, предметное объединение, наставничество, повышение квалификации.*

НАҚШ ВА ВАЗИФАҲОИ ХАДАМОТИ МЕТОДИИ МУАССИСАИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ ДАР ТАКМИЛИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ОМӮЗГОР

МАҲМАДСАИДЗОДА Шаҳноза *- унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 88-207-87-87.* ***E-mail:*** *shahnoza_m@mail.ru.*

Аннотатсия. Ҳадафи мақола ба низом даровардани вазифаҳои хадамоти методии мактаби таҳсилоти умумӣ ва муайян кардани шаклҳои дастгирии рушди касбии омӯзгор мебошад. Дар асоси таҳлили санадҳои меъёрӣ ва маводи тавсифии дастнавис ҳамкории сатҳҳои ҷумҳуриявӣ, вилоятӣ, ноҳиявӣ ва мактабӣ, фаъолияти шӯрои методӣ, иттиҳодияҳои фаннӣ, гурӯҳҳои эҷодӣ ва роҳнамоён баррасӣ шудааст. Бартарӣ ва маҳдудиятҳои ин шаклҳо муқоиса

шуда, чораҳо барои тарҳрезии кор аз рӯйи ниёзи омӯзгор, дастгирии амалияи дарс ва арзёбии натиҷаҳо пешниҳод мегарданд. Чор ҷадвали аслӣ нигоҳ дошта шудаанд; нишондиҳандаҳои ададии онҳо бе санҷиши маводи ибтидоӣ ҳамчун омори намояндагӣ пазируфта намешаванд.

Калидвожаҳо: *хадамоти методӣ, салоҳияти касбии омӯзгор, шӯрои методӣ, иттиҳодияи фаннӣ, роҳнамоӣ, такмили ихтисос.*

THE ROLE AND FUNCTIONS OF METHODOLOGICAL SUPPORT IN SECONDARY GENERAL EDUCATION IN IMPROVING TEACHER PROFESSIONAL COMPETENCE

MAHMADSAIDZODA Shakhnoza *- degree candidate at the Institute for Development of Education named after Abdurahmon Jomi, Academy of Education of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 88-207-87-87.* ***E-mail:*** *shahnoza_m@mail.ru.*

Annotation. This article systematizes the functions of methodological support in general secondary schools and identifies ways to support teachers' professional development. It reviews the national, regional, district, and school levels of cooperation, as well as methodological councils, subject associations, creative groups, and mentoring, drawing on policy documents and descriptive material in the submitted manuscript. Their practical strengths and limitations are compared, and measures are proposed for needs-based planning, classroom support, and outcome evaluation. The four original tables are retained. Their numerical estimates require verification against primary records and should not be treated as nationally representative statistics.

Keywords: *methodological support, teacher professional competence, methodological council, subject association, mentoring, professional development.*

Введение

Качество преподавания зависит не только от первоначальной подготовки учителя, но и от возможностей регулярно обсуждать затруднения, осваивать новые приемы, наблюдать занятия коллег и получать обратную связь. Методическая служба школы создает организационные условия для такого развития. Ее результатом должны становиться изменения в планировании и проведении уроков, а не только отчеты о проведенных заседаниях.

Цель статьи - уточнить функции методической службы среднего общеобразовательного учреждения и обосновать практические направления совершенствования профессиональной компетентности учителя. Использованы анализ нормативных документов, сопоставление организационных форм и содержательный разбор четырех таблиц, включенных в исходную рукопись. Поскольку первичные анкеты, схема отбора школ и протоколы обработки данных не представлены, табличные показатели рассматриваются как авторский описательный материал, а не как результаты проверенного репрезентативного обследования.

Нормативная основа и уровни взаимодействия

Статья 41 Конституции Республики Таджикистан закрепляет право на образование [1]. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года № 1004 определяет правовые и организационные основы образовательной деятельности [2]. Вопросы качества обучения и подготовки педагогических кадров также относятся к направлению Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года, утвержденной постановлением Правительства от 29 сентября 2020 года № 526 [3]. Локальные положения школы конкретизируют обязанности методического совета и объединений с учетом действующих актов и возможностей учреждения.

Методическое сопровождение удобно рассматривать на четырех взаимосвязанных уровнях. На республиканском уровне формируются общие ориентиры и программы повышения квалификации; на региональном и районном уровнях организуются консультации

и обмен опытом; в школе выявляются конкретные затруднения педагогов и проводится работа с уроком. Такое разграничение описывает возможное распределение задач, но состав органов и их полномочия следует уточнять по актуальным положениям соответствующих организаций.

Ключевая связь между уровнями - обратная связь от школы. Запрос учителя должен переходить в тему консультации, практикума или курса, а полученные знания возвращаться в класс в форме измененного задания, способа объяснения или оценивания. Без этого повышение квалификации может оставаться формальной процедурой.

Функции школьной методической службы

Диагностическая функция состоит в выявлении профессиональных затруднений по результатам самооценки учителя, наблюдения уроков, анализа учебных работ и обсуждения с коллегами. Полученные сведения целесообразно использовать для выбора тем работы, не превращая наблюдение в оценку личности педагога. Планирующая функция связывает годовой план школы с конкретными достижимыми задачами: разработать подход к формирующему оцениванию, обновить учебные задания или улучшить поддержку учащихся, испытывающих трудности.

Консультационная и обучающая функции реализуются через разбор уроков, взаимопосещение, предметные семинары, мастерские, наставничество и совместную разработку материалов. Координационная функция помогает объединить учителей разных предметов вокруг общей задачи. Аналитическая функция предполагает проверку того, применяются ли освоенные приемы на уроке и какие изменения наблюдаются в работе учащихся. Отдельное значение имеет доступность методической помощи для молодых педагогов и небольших школ.

Школьный методический совет согласует приоритеты и помогает распределять ресурсы, но не может заменить содержательную работу предметных объединений [6]. Объединения дают учителям возможность анализировать особенности конкретной дисциплины, обсуждать учебные задания и обмениваться методическими находками. В исходной рукописи отмечены риски формального планирования, дефицита времени и слабого использования межпредметных форм взаимодействия. Частоты упоминания этих проблем приведены в таблице 1.

Таблица 1. Проблемы в деятельности предметных методических объединений

Проблема	Частота упоминания	Влияние на эффективность работы
Формализм в работе	67%	Высокое
Недостаток времени у учителей	78%	Высокое
Отсутствие материального стимулирования	56%	Среднее
Недостаточная материально-техническая база	71%	Высокое
Низкая мотивация учителей	49%	Высокое
Отсутствие инновационных форм работы	63%	Среднее

Примечание. Показатели воспроизведены из предоставленной автором рукописи. Без сведений о выборке и первичных материалах их нельзя считать репрезентативной статистикой по стране.

Наибольшее число в исходной таблице относится к нехватке времени (78%), затем к материально-техническим ограничениям (71%). Порядок строк полезен для обсуждения приоритетов внутри конкретной школы. Однако без известного знаменателя, формулировок вопросов и процедуры сбора ответов процентные значения не позволяют оценить распространенность проблем среди всех школ республики.

Формы профессионального развития

Предметные методические объединения помогают выбирать методы обучения с учетом содержания дисциплины [5]. Чтобы избежать повторения одних и тех же докладов, повестку их

заседаний можно строить вокруг учебной задачи: изучить работы учащихся, совместно разработать задания, провести урок и обсудить результат. Протокол такого заседания фиксирует принятое решение и следующий шаг, а не подменяет практическую работу.

Временная творческая группа объединяет педагогов, заинтересованных в решении определенной проблемы, например в разработке межпредметного проекта или адаптации задания для разного уровня подготовки учеников. Наставничество полезно для нового учителя, когда включает совместное планирование урока, посещение занятия и доброжелательный разбор конкретных действий [4]. Педагогическая мастерская позволяет опробовать прием и получить обратную связь. Дистанционная консультация расширяет доступ к материалам, если у педагогов есть связь, устройства и время для участия. Описанные в рукописи модели сопоставлены в таблице 2.

Таблица 2. Модели методической работы, представленные в исходной рукописи

Модель	Доля школ, использующих модель	Основные характеристики	Эффективность
Творческие группы	34%	Временность, проблемная направленность, междисциплинарность	Высокая
Педагогическое наставничество	28%	Индивидуальный подход, преемственность опыта	Высокая
Педагогические мастерские	19%	Практическая направленность, активные методы обучения	Средняя
Дистанционная поддержка	12%	Использование ИКТ, доступность, гибкость	Средняя

Примечание. Показатели воспроизведены из предоставленной автором рукописи. Без сведений о выборке и первичных материалах их нельзя считать репрезентативной статистикой по стране.

Показатели доли школ в таблице 2 не образуют исчерпывающего распределения: одна школа может использовать несколько форм одновременно. Слова «высокая» и «средняя» отражают качественные оценки в предоставленном материале; критерии их присвоения отсутствуют. Поэтому выбор формы целесообразно обосновывать потребностью педагогов, доступными ресурсами и проверкой конкретного результата.

Оценка результатов и ограничения исходных данных

Методическая работа эффективна, если помогает учителю решить задачу преподавания. Для оценки целесообразно сопоставлять запрос педагога до участия, действия после консультации и наблюдаемые изменения в заданиях или обратной связи учащимся. Отзывы об удобстве семинара и удовлетворенность участников полезны, но сами по себе не подтверждают улучшения обучения. Нужны простые критерии, согласованные до начала работы, и повторное обсуждение их достижения.

В исходном тексте указано анкетирование 1200 учителей из 150 школ в 2022-2023 учебном году. Вместе с тем к рукописи не приложены анкета, список или принципы отбора школ, распределение ответов по регионам и первичные записи. Таблица 3 воспроизводит полученные автором оценки точно, но их невозможно независимо перепроверить по предоставленным материалам.

Таблица 3. Оценка форм методической работы учителями по данным исходной рукописи

Модель методической работы	Оценка эффективности (средний балл по 5-балльной шкале)	Доля учителей, положительно оценивающих модель
Школьный методический совет	3,4	62%

Модель методической работы	Оценка эффективности (средний балл по 5-балльной шкале)	Доля учителей, положительно оценивающих модель
Предметные методические объединения	3,8	71%
Творческие группы	4,2	84%
Педагогическое наставничество	4,1	79%
Курсы повышения квалификации	3,6	68%
Самообразование	4,0	76%

Примечание. Показатели воспроизведены из предоставленной автором рукописи. Без сведений о выборке и первичных материалах их нельзя считать репрезентативной статистикой по стране.

В таблице 3 наиболее высокий средний балл относится к творческим группам (4,2), а наиболее низкий - к методическому совету (3,4). Эти величины характеризуют представленный набор оценок. Они не доказывают причинное превосходство одной формы: для такого вывода необходимо учитывать состав участников, условия школ, содержание работы и способ измерения результата.

Направления совершенствования

В первую очередь школе полезно составить краткую карту профессиональных запросов учителей и на ее основе выбрать ограниченное число приоритетов. Для каждой темы следует определить ответственную группу, форму работы и ожидаемый продукт: комплект заданий, план урока, критерии оценивания или рекомендации по работе с учащимися. После применения продукта на уроках группа обсуждает полученный опыт и корректирует решение.

Система наставничества требует времени в расписании и понятной договоренности о задачах наставника и молодого педагога. Предметные объединения могут совместно работать с педагогическими мастерскими и творческими группами, чтобы сохранять предметную точность и одновременно развивать межпредметное сотрудничество. Дистанционная поддержка уместна как дополнение к очной работе при наличии необходимой технической базы.

Ограничения и возможные меры, перечисленные в исходном материале, представлены в таблице 4. Указанные причины следует рассматривать как рабочие гипотезы: перед выбором конкретной меры руководству школы нужно проверить, какие препятствия действительно действуют в данном учреждении.

Таблица 4. Проблемы методической службы и возможные пути решения

Проблема	Причины	Пути решения
Формализм в работе	Отсутствие мотивации, устаревшие подходы	Внедрение инновационных форм работы, система стимулирования
Недостаточное материально-техническое обеспечение	Ограниченное финансирование	Увеличение бюджетных ассигнований, привлечение внебюджетных средств
Старение кадров	Низкая привлекательность профессии	Повышение статуса и оплаты труда методистов
Слабая связь с практикой	Отрыв от реальных потребностей учителей	Изучение потребностей, практико-ориентированный подход
Недостаток современных технологий	Низкий уровень цифровой грамотности	Повышение квалификации в области ИКТ

Примечание. Показатели воспроизведены из предоставленной автором рукописи. Без сведений о выборке и первичных материалах их нельзя считать репрезентативной статистикой по стране.

Согласование работы школы с районными и региональными структурами дает возможность получать консультации по узким темам, объединять ресурсы нескольких учреждений и направлять запросы на повышение квалификации. Оценка таких мер должна включать свидетельства практического применения: материалы учителя, наблюдение учебного занятия и последующее обсуждение изменений. При этом кадровые и финансовые решения зависят от полномочий соответствующих органов.

Заключение

Методическая служба может поддерживать профессиональную компетентность учителя, когда ее функции образуют последовательный цикл: выявление запроса, планирование, совместная работа, применение в классе и оценка результата. Школьный совет, предметные объединения, творческие группы и наставники решают разные задачи и дополняют друг друга. Предложенное распределение функций помогает уменьшить формализм и связать методические мероприятия с уроком.

Для обоснованного сравнения эффективности моделей необходимо документировать выборку, инструменты сбора данных, исходные ответы и правила расчета показателей. Пока эти сведения не представлены, четыре сохраненные таблицы служат материалом для постановки вопросов и планирования дальнейшего исследования, а не основанием для обобщения на все школы Республики Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Конституция Республики Таджикистан от 6 ноября 1994 года. Статья 41. Электронный ресурс: Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан.

2. Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 года № 1004. Электронный ресурс: Национальный центр законодательства при Президенте Республики Таджикистан. URL: https://ncz.tj/node/1290 (дата обращения: 30.09.2026).

3. Постановление Правительства Республики Таджикистан от 29 сентября 2020 года № 526 «О Национальной стратегии развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года». Электронный ресурс: ADLIA. URL: https://mmih.adlia.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=137280 (дата обращения: 30.09.2026).

4. Ахмедова Н. Р. Система наставничества в школах Таджикистана // Наставничество в образовании. 2022. № 6. С. 12-19.

5. Рахимов А. Х. Система методической работы в образовательных учреждениях Таджикистана // Вестник Таджикского национального университета. 2022. № 3. С. 145-152.

6. Саидова М. Х., Джураева Ш. А. Анализ современного состояния и развития системы управления общеобразовательных учреждений в Республике Таджикистан // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2020. № 10-2. С. 221-233.

СИФАТИ ТАҲСИЛОТ ВА ҶАНБАҲОИ ПЕДАГОГИИ ОН ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ МТОК

МУРОДАЛИЗОДА Рахмонали Муродалӣ *– номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими информатикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16.,* ***Тел.:*** *(+992) 918-46-04-96.* ***E-mail:*** *davlatov.rahmonali@mail.ru,*

САМАРИДДИНОВА Зайнаб Наимовна *– номзади илмҳои педагогї, дотсенти Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакї. Суроға: 735360, ҶТ, ш. Кӯлоб, к. С.Сафаров-16.* ***Тел.:*** *(+992) 98-777-20-28.* ***E-mail:*** *ilm-kgu@bk.ru*

Аннотатсия. Дар мақола барои љалби таваљљӯҳи умум ба миён ниҳодани сифати таҳсилоти олӣ дар вазъияти рақамикунонии вобастагии таҳсилот мавриди баррасии ҳамаҷониба қарор дода шудаанд. Моҳият ва хусусиятҳои асосии рақамикунонии таҳсилоти олӣ ҳамчун раванди мураккаби тағйироти педагогӣ, методологӣ ва ташкилӣ баррасӣ мегарданд. Диққати асосӣ ба нақши технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар ташаккули муҳити иттилоотӣ-таҳсилотӣ, идоракунии сифати таҳсилот, рушди салоҳиятҳои касбии омӯзгорон ва идоракунандагон равона шудааст. Муносибатҳои дохилӣ ва берунаи баҳогузории сифати таҳсилот, функсияҳои мониторинг, истифодаи тесткунонӣ ва механизмҳои кафолати сифати таҳсилоти электронӣ таҳлил мегарданд. Дар мақола ҳамчунин гурӯҳҳои асосии ТИК-салоҳиятҳои омӯзгорон ва кормандони идоракунӣ муайян карда шуда, аҳамияти онҳо дар баланд бардоштани самаранокии раванди таълим асоснок мегардад. Ҷиҳати идоракунии самараноки сифати таҳсилоти олӣ дар шароити рақамикунонӣ пеш аз ҳама ба рушди низоми баҳогузории дохилӣ ва истифодаи оқилонаи технологияҳои рақамӣ такя менамояд.

Калимаҳои калидӣ: *сифати таҳсилот; рақамикунонӣ; технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК); электронӣ (e-Learning); баҳогузории дохилӣ; салоҳиятҳои рақамӣ.*

КАЧЕСТВО ОБУЧЕНИЯ И ЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТЫ В ЦИФРОВЫХ УСЛОВИЯХ ВУЗА

МУРОДАЛИЗОДА Рахмонали Муродали *– кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания информатики Кулябского государственного университета им. Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, Республика Таджикистан, город Куляб, ул. С. Сафарова,16.* ***Тел.:*** *(+992) 918-46-04-96.* ***E-mail:*** *davlatov.rahmonali@mail.ru*

САМАРИДДИНОВА Зайнаб Наимовна *– кандидат педагогических наук, доцент Кулябского государственного университета им. А. Рудаки. Адрес:735360, РТ, г.Куляб, ул.С.Сафарова-16.* ***Тел.:*** *(+992) 98-777-20-28.* ***E-mail:*** *ilm-kgu@bk.ru*

Аннотация. В статье проводится всесторонний анализ вопросов качества высшего образования в контексте цифровизации системы образования. Рассматриваются сущность и основные особенности цифровизации высшего образования как комплексного процесса педагогических, методических и организационных изменений. Основное внимание уделяется роли информационно-коммуникационных технологий в формировании информационно-образовательной среды, управлении качеством образования и развитии профессиональных компетенций преподавателей и администраторов. Анализируются внутренние и внешние связи оценки качества образования, функций мониторинга, использования тестирования и механизмов обеспечения качества электронного образования. В статье также определены основные группы ИКТ-компетенций преподавателей и администраторов и обоснована их важность в повышении эффективности образовательного процесса. Сделан вывод о том, что эффективное управление качеством высшего образования в контексте цифровизации опирается прежде всего на развитие системы внутренней оценки и рациональное использование цифровых технологий.

Ключевые слова: *качество образования; цифровизация; информационно-коммуникационные технологии (ИКТ); электронное (электронное обучение); внутренняя оценка; цифровые компетенции.*

QUALITY OF EDUCATION AND ITS PEDAGOGICAL ASPECTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT OF A UNIVERSITY

MURODALIZODA Rakhmonali Murodali *– candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of Informatics Teaching Methods at Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 16 S. Safarov Street, Kulob, 735360, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** ***(****+992) 918-46-04-96.* ***E-mail:*** *davlatov.rahmonali@mail.ru*

SAMARIDDINOVA Zaynab Naimovna *– Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Kulyab State University named after. A. Rudaki. Address: 735360, RT, Kulyab, S.Safarov-16 st.* ***Phone:*** *(+992) 98-777-20-28.* ***E-mail:*** *ilm-kgu@bk.ru*

Annotation: The article comprehensively analyzes the issues of the quality of higher education in the context of the digitalization of the education system. The essence and main features of the digitalization of higher education as a complex process of pedagogical, methodological and organizational changes are considered. The main attention is paid to the role of information and communication technologies in the information and educational environment, management of the quality of education and the development of professional competencies of teachers and administrators. The internal and external relations of the assessment of the quality of education, monitoring functions, the use of testing and mechanisms for ensuring the quality of e-education are analyzed. The article also identifies the main groups of ICT competencies of teachers and administrators, and their importance in increasing the efficiency of the educational process is substantiated. It is concluded that effective management of the quality of higher education in the context of digitalization relies primarily on the development of an internal assessment system and the rational use of digital technologies.

Keywords: *quality of education; digitalization; information and communication technologies (ICT); electronic (e-Learning); internal assessment; digital competencies.*

Муқаддима. Марҳилаи муосири рушди ҷомеа бо суръати бесобиқаи тағйироти технологӣ ва рақамикунонии соҳаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ тавсиф меёбад. Ин равандҳо ба сохторҳои иҷтимоию иқтисодӣ, бозори меҳнат ва низоми муошират таъсири амиқ расонида, зарурати бознигарии усулҳо ва моделҳои анъанавии таълимро ба миён меоранд. Дар ин шароит низоми таҳсилоти олӣ ҳамчун яке аз институтҳои калидии рушди ҷомеа ба маркази таваҷҷуҳи ислоҳоти рақамӣ табдил ёфтааст [1-4].

Рақамикунонии соҳаи таҳсилоти олии касбӣ фақат ба роҳандозӣ намудани василаи техникии нав андак намешавад, на танҳо ивазшавии таҳкурсӣ дар маҳнӣ, методология ва роҳандозии тамоюли таълим дар бар мегирад. Гузариш аз модели хаттии интиқоли дониш ба муҳитҳои чандсатҳа ва мутобиқшавандаи иттилоотӣ-таҳсилотӣ имкон медиҳад, ки талаботи инфиродии донишҷӯён, динамикаи рушди илм ва эҳтиёҷоти бозори меҳнат ба назар гирифта шаванд. Дар ин замина масъалаи таъмии сифати таҳсилот ва механизмҳои баҳогузории он аҳамияти махсус касб менамояд [4-8].

Яке аз самтҳои муҳимми баланд бардоштани сифати таҳсилоти олӣ дар шароити рақамикунонӣ ташаккули низоми самараноки баҳогузории дохилӣ ба ҳисоб меравад. Баҳогузории дохилӣ имкон медиҳад, ки раванди таълим, мазмун ва натиҷаҳои он пайваста таҳлил ва ислоҳ гарданд, ҳамоҳангии мавқеи субъектҳои раванди таҳсилот таъмин карда шавад ва заминаи боэътимод барои баҳогузории беруна фароҳам ояд. Дар ин раванд нақши технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ҳамчун воситаи мониторинг, таҳлил ва идоракунии сифати таҳсилот афзун мегардад [4, 9-12].

Ҳамин тариқ, зарурати таҳқиқи ҷанбаҳои педагогии таъмини сифати таҳсилоти олӣ дар шароити рақамикунонӣ, муайян намудани имкониятҳо ва маҳдудиятҳои истифодаи технологияҳои рақамӣ, инчунин рушди салоҳиятҳои ТИК-и омӯзгорон ва идоракунандагон,

мубрам ва аҳамиятнок мебошад. Мақолаи мазкур ба таҳлили ин масъалаҳо равона гардида, кӯшиш менамояд, ки роҳҳои такмили идоракунии сифати таҳсилоти олӣ дар муҳити рақамӣ асоснок гарданд [1-4].

Рақамикунонии соҳаи маориф дар заминаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи маориф», «Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва пас аз хатми донишгоҳии касбӣ» [5] ва «Консепсияи гузариш ба таҳсилоти рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» танзим карда мешавад. Ин ҳуҷҷатҳо заминаи асосии ҳуқуқиро барои татбиқи воситаҳои электронии таълим ва мониторинги сифати он муайян мекунанд.

Усули таҳқиқот. Барои омӯзиши масъалаи сифати таҳсилот ва ҷанбаҳои педагогии он дар шароити рақамикунонии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) маҷмӯи усулҳои назариявӣ ва эмпирикӣ истифода бурда шуданд. Ин усулҳо имкон доданд, ки масъала аз ҷиҳати педагогӣ, идоракунӣ ва технологӣ ба таври комплексӣ таҳлил карда шавад.

1. Усулҳои назариявӣ

Ба гурӯҳи усулҳои назариявӣ дохил шуданд:

- **Таҳлили адабиёти илмӣ ва меъёрӣ** – омӯзиши манбаъҳои илмии ватанию хориҷӣ доир ба сифати таҳсилот, рақамикунонӣ ва идоракунии сифати таҳсилоти олӣ;
- **Таҳлили муқоисавӣ** – муқоисаи моделҳои гуногуни баҳогузории сифат ва равандҳои рақамикунонӣ;
- **Усули системавӣ** – баррасии муҳити иттилоотӣ-таҳсилотӣ ҳамчун системаи мураккаби дорои унсурҳои бо ҳам алоқаманд;
- **Усули моделсозӣ** – таҳияи модели идоракунии сифати таҳсилот дар шароити истифодаи ТИК.

Ин усулҳо заминаи назариявии таҳқиқотро ташкил дода, имкон доданд, ки мафҳумҳои асосӣ (сифат, мониторинг, баҳогузории дохилӣ, салоҳиятҳои ТИК) мушаххас гарданд.

2. Усулҳои эмпирикӣ

Бо мақсади ба даст овардани маълумоти воқеӣ аз фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олӣ усулҳои зерин истифода шуданд:

- **Мушоҳидаи педагогӣ** – муҳокимаи равиши истифодаи технологияҳои рақамӣ дар омӯзиш;
- **Пурсиш (анкета ва мусоҳиба)** – муайян кардани сатҳи салоҳиятҳои ТИК-и омӯзгорон ва идоракунандагон;
- **Тестикунонӣ** – баҳогузории сатҳи дониш ва салоҳиятҳои донишҷӯён бо истифода аз тестҳои компютерӣ;
- **Таҳлили ҳуҷҷатҳо ва омори таълимӣ** – омӯзиши ҳисоботҳо, натиҷаҳои мониторинг ва нишондиҳандаҳои сифати таҳсилот;
- **Эксперименти педагогӣ** – санҷиши самаранокии модели пешниҳодшудаи идоракунии сифати таҳсилот дар муҳити рақамӣ.

Истифодаи маҷмӯи усулҳои назариявӣ ва эмпирикӣ имконият медиҳад, ки масъалаи сифати таҳсилот дар шароити рақамикунонӣ ба таври ҳамаҷониба таҳлил карда шавад. Муносибати комплексӣ бо дарназардошти омилҳои педагогӣ, идоракунӣ ва технологӣ боиси ба даст овардани натиҷаҳои боэътимод ва асоснок мегардад.

Натиҷа ва муҳокима. Натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки рақамикунонии таҳсилоти олӣ ба сифати раванди таълим ва механизмҳои идоракунии он таъсири бисёрҷанба мерасонад. Пеш аз ҳама муайян гардид, ки истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар муҳити иттилоотӣ-таҳсилотӣ имконият фароҳам меорад, ки сифати мазмун, шакл ва усулҳои таълим ба таври мунтазам назорат ва такмил дода шавад. Рақамикунонӣ шароити мусоид барои гузариш аз моделҳои анъанавии таълим ба моделҳои интерактивӣ, шахсиятмеҳвар ва салоҳиятнокӣ равона фароҳам меорад, ки ба баланд гардидани фаъолиятнокии донишҷӯён ва самаранокии азхудкунии дониш мусоидат менамояд.

Баҳои дохилии сифати таҳсилоткуниро дар мактаби олӣ тавассути чунин муносибат дида баромада, Е.В. Брызгалина вайро ҳамчун маҷмӯи як қаттор тавсифҳои раванди таҳсилот

муайян мекунад, ки оқибат ташаккулёбии пайдарпай ва фойданоки салоҳияти мутахассиси хатмкардаро муайян мекунанд. Дар ин ҷо вай мавҷуд будани як қаттор омилҳои таъсиркунандаро ба ташаккулёбии натиҷаҳои фаъолияти таҳсилот қайд менамояд.

Дар миёни омилҳои асосӣ Е.В. Брызгалина наздикии пешниҳодкунонии субъектҳои таҳсилот (омӯзгорон, донишҷӯён, методистҳо, мансабдоронро дар соҳаҳои мувофиқ, роҳбарияти мактабҳои олӣ ва ғайраҳо) дар бораи мақсади таҳсилот, мазмуну мундариҷа, методология ва ташкилотҳои раванди таълим номбар менамояд [12, с. 32-33]. Ҳамин тавр, воситаи имкондиҳанда баҳри баҳогузории сифати таҳсилот дар мактабҳои олӣ мониторинг мебошад, функсияҳо ва объективӣ будани вай чандин робитаҳои бо ҷорикунонӣ ва истифодабарӣ дар системаи таҳсилот воситаҳои ТИК зиёд мегардад.

Натиҷаҳои таҳқиқоти гузаронидашуда собит менамоянд, ки рақамикунонии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ (МТОК) ба сифати таҳсилот таъсири амиқ ва бисёрҷанба мерасонад. Пеш аз ҳама муайян гардид, ки ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ (ТИК) дар муҳити иттилоотӣ-таҳсилотӣ имконият фароҳам меорад, ки раванди таълим ба таври мунтазам назорат, таҳлил ва такмил дода шавад. Ин раванд ба тағйирёбии куллии парадигмаи педагогӣ оварда мерасонад, ки дар он донишҷӯ ҳамчун субъекти фаъол ва иштирокчии мустақили раванди омӯзиш баромад мекунад.

Дар шароити рақамикунонӣ табдилдиҳӣ аз модели анъанавии таълим, ки ба интиқоли яксамтаи дониш асос ёфтааст, ба модели интерактивӣ, салоҳиятмеҳвар ва шахсиятмеҳвар ба назар мерасад. Ин модел имконият медиҳад, ки донишҷӯён натанҳо донишҳои назариявиро аз худ намоянд, балки малакаҳои амалӣ, ташаккули тафаккури интиқодӣ ва қобилияти ҳал намудани масъалаҳои муракка ва касбиро инкишоф диҳанд. Ҳамин тавр, сифати таҳсилот натанҳо бо андозаи дониш, аммо бо сатҳи салоҳиятнокии хатмкунандагон муайян карда мешавад.

Таҳлил нишон дод, ки яке аз унсурҳои калидии идоракунии сифати таҳсилот дар муҳити рақамӣ низоми баҳогузории дохилӣ мебошад. Баҳогузории дохилӣ ҳамчун механизми пайвастаи мониторинг ва таҳлили сифати таълим баромад намуда, имкон медиҳад, ки камбудиҳо сари вақт ошкор ва ислоҳ карда шаванд. Дар ин раванд нақши технологияҳои рақамӣ махсусан муҳим аст, зеро онҳо имконият медиҳанд, ки маълумотҳо ба таври автоматикӣ ҷамъоварӣ ва коркард гарданд (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Таъсири рақамикунонӣ ба ҷанбаҳои сифати таҳсилот

№	Ҷанбаҳои асосӣ	Тағйирот дар шароити рақамикунонӣ	Натиҷа
1.	Мазмуни таълим	Истифодаи захираҳои электронӣ, курсҳои онлайн	Навсозии доимии мазмун
2.	Методҳо	Усулҳои интерактивӣ, мултимедӣ	Баланд шудани фаъолнокӣ
3.	Шаклҳо	Таҳсилоти фосилавӣ ва омехта	Дастрасии васеъ
4.	Баҳогузорӣ	Тестикунонии компютерӣ, LMS	Объективият
5.	Идоракунӣ	Системаҳои мониторинг	Қарорҳои самаранок

Яке аз натиҷаҳои муҳими таҳқиқот муайян намудани нақши мониторинг дар идоракунии сифати таҳсилот мебошад. Мониторинг ҳамчун раванди ҷамъоварӣ, таҳлил ва арзёбии маълумот дар бораи фаъолияти таълимӣ баромад мекунад. Дар муҳити рақамӣ мониторинг бо истифода аз системаҳои иттилоотӣ ва базаҳои маълумотӣ амалӣ гардида, сатҳи шаффофият ва объективияти баҳогузориро баланд мебардорад (Ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Функсияҳои мониторинг дар низоми идоракунии сифати таҳсилот

№	Функсия	Мазмун	Натиҷаи амалӣ
1.	Таҳлилӣ	Муқоисаи натиҷаҳо бо стандартҳо	Муайян кардани сатҳи сифат
2.	Ташхисӣ	Ошкор намудани камбудиҳо	Пешгирии мушкилот
3.	Пешгӯӣ	Пешбинӣ кардани рушд	Банақшагирӣ
4.	Танзимӣ	Қабули қарорҳо	Беҳсозии раванд

Дар ҷараёни таҳқиқот инчунин муайян гардид, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ барои баҳогузории сифати таҳсилот бояд характери комплексӣ дошта бошад. Яъне, истифодаи танҳо як усул, масалан тестикунонӣ, барои арзёбии пурраи сифати таҳсилот кофӣ нест. Тестикунонӣ гарчанде ки воситаи самаранок барои чен кардани донишҳои назариявӣ мебошад,

аммо наметавонад сатҳи салоҳиятҳои амалӣ ва коммуникатсионии донишҷӯёнро пурра инъикос намояд (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Усулҳои асосии баҳогузории сифати таҳсилот

№	Усул	Афзалиятҳо	Маҳдудиятҳо
1	Тестикунонӣ	Суръат, объективият	Маҳдудияти амиқият
2	Пурсиш	Гирифтани фикри иштирокчиён	Субъективият
3	Мушоҳида	Арзёбии воқеӣ	Вақтталаб
4	Таҳлили оморӣ	Дақиқӣ	Мураккабӣ
5	Эксперимент	Санҷиши самаранокӣ	Талаби захираҳо

Натиҷаҳои таҳқиқот инчунин нишон медиҳанд, ки сатҳи салоҳиятҳои ТИК-и омӯзгорон ва кормандони идоракунӣ омили асосии самаранокии рақамикунонӣ мебошад. Дар ҳолате ки омӯзгорон дорои дониш ва малакаҳои кофии рақамӣ мебошанд, истифодаи технологияҳо ба баланд шудани сифати таълим оварда мерасонад. Баръакс, норасоии салоҳиятҳо метавонад самаранокии раванди таълимро коҳиш диҳад (Ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Салоҳиятҳои ТИК ва нақши онҳо

№	Навъи салоҳият	Тавсиф	Таъсир
1	Умумӣ	Истифодаи барномаҳо ва интернет	Саводнокии рақамӣ
2	Педагогӣ	Татбиқи ТИК дар таълим	Самаранокии дарс
3	Касбӣ	Истифода дар фан	Омодагии баланд

Муҳити рақамӣ ҳамчун бахши муҳимми рушди таълим ба муайянсозии алоқамандии унсурҳои дохилӣ ва берунаи баҳодиҳӣ мусоидат мекунад. Муносибати байни ин ду низомро метавон ба таври зерин моделсозӣ кард (расми 1):

Рамси 1. Модели баҳогузории сифтаи дониши дохила ва беруна дар муҳити рақамикунонии таълим

Муҳити рақамӣ ҳамчун унсури калидӣ ба рушди малакаҳои иҷтимоӣ ва коммуникатсионӣ мусоидат мекунад. Донишҷӯён бо истифода аз платформаҳои онлайн (ба монанди Moodle, Teams ё дигар тибқи заминаи LMS) метавонанд дар гурӯҳҳо фаъолнона иштирок намуда, малакаҳои ҳамкорӣ ва муоширатро инкишоф диҳанд. Ин омил барои омодасозии мутахассисони рақобатпазири замони муосир аҳамияти калон дорад.

Бо вуҷуди ин, таҳқиқот як қатор мушкилотро низ дар шароити кунунии МТОК ошкор намуд, ки ҳалли онҳо стратегияи махсусро талаб мекунад:

- сатҳи нокифояи таъминоти техникӣ ва инфрасохторӣ дар баъзе муассисаҳо ё факултетҳо;
- норасоии салоҳиятҳои рақамии устувори қисми калони омӯзгорони калонсол ва зарурати азнавтайёркунии онҳо;
- маҳдудияти дастрасӣ ба интернети баландсуръат ва устувор дар минтақаҳо;
- набудани методологияи ягона ва стандарткунонидашудаи баҳогузории сифат дар шароити таҳсилоти электронӣ (e-Learning).

Ин мушкилот нишон медиҳанд, ки рақамикунонӣ набояд танҳо хусусияти механикӣ ё зоҳирӣ дошта бошад, балки он бояд бо банақшагирии стратегӣ, дастгирии методӣ ва ташкили давраҳои омӯзишии мунтазам амалӣ карда шавад.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки рақамикунонии таҳсилоти олӣ метавонад ба баланд бардоштани сифати таҳсилот мусоидат намояд, агар:

1. Низоми самараноки баҳогузории дохилӣ ва шаффоф ҷорӣ карда шавад;
2. Мониторинги доимии рақамии фаъолияти донишҷӯ ва омӯзгор таъмин гардад;
3. Салоҳиятҳои ТИК-и омӯзгорон ва кормандони идоракунӣ ба таври доимӣ рушд дода шаванд;
4. Инфрасохтори техникӣ ва базаи моддӣ-техникии муассиса такмил дода шавад.

Ҳамин тариқ, ҳамгироии технологияҳои рақамӣ бо усулҳои муосири педагогӣ ва идоракунӣ шарти асосии таъмии сифати баланди таҳсилот дар шароити муосир ба ҳисоб меравад.

Хулоса. Таҳқиқоти гузаронидашуда нишон медиҳад, ки рақамикунонии таҳсилоти олӣ раванди мураккаб ва бисёрҷанба буда, на танҳо ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, балки тағйироти бунёдиро дар парадигмаи педагогӣ, мазмун ва идоракунии раванди таълим дар бар мегирад. Дар шароити ташаккули ҷомеаи иттилоотӣ масъалаи таъмини сифати таҳсилот ба яке аз самтҳои афзалиятноки рушди низоми таҳсилоти олӣ табдил ёфтааст.

Дар натиҷаи таҳлил муайян гардид, ки низоми баҳогузории дохилии сифати таҳсилот нақши калидӣ дар идоракунии самараноки фаъолияти муассисаҳои таҳсилоти олӣ мебозад. Баҳогузории дохилӣ имкон медиҳад, ки сифати мазмун, шакл ва усулҳои таълим пайваста назорат ва такмил дода шуда, ҳамоҳангии мавқеи субъектҳои асосии раванди таҳсилот – омӯзгорон, донишҷӯён, методистҳо ва роҳбарият таъмин гардад. Маҳз ин омил ба баланд гардидани самаранокии раванди таълим ва мутобиқати натиҷаҳои таҳсилот ба талаботи стандартҳои давлатӣ ва бозори меҳнат мусоидат менамояд.

Натиҷаҳои таҳқиқот собит менамоянд, ки истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ дар мониторинг ва баҳогузории сифати таҳсилот имкониятҳои васеъ фароҳам оварда, воситаҳои рақамӣ шароитро барои донишомӯзон муҳайё месозанд, ки маълумоти объективӣ дар бораи сатҳи дониш ва салоҳиятҳои донишҷӯён, фаъолияти педагогии омӯзгорон ва ҳолати муҳити иттилоотӣ-таҳсилотӣ ҷамъоварӣ, таҳлил ва истифода карда шавад. Истифодабарии тесткунонии компютерӣ, системаҳои автоматиконидашудаи баҳогузорӣ ва базаҳои маълумотӣ самаранокии идоракунии сифати таҳсилоти олиро баланд мебардорад.

Ҳамзамон муайян карда шуд, ки баҳогузории сифати таҳсилот дар муҳити рақамӣ бояд характери комплексӣ дошта бошад ва танҳо бо усулҳои тестӣ маҳдуд нашавад. Ҳамгиро намудани усулҳои гуногуни баҳогузорӣ, аз ҷумла таҳлили фаъолияти омӯзишӣ, арзёбии салоҳиятнокӣ ва мониторинги мунтазам, барои ба даст овардани натиҷаҳои боэътимод ва воқеӣ зарур мебошад. Хулосаи муҳими дигар ин аст, ки рушди салоҳиятҳои ТИК-и омӯзгорон ва кормандони идоракунӣ шарти асосии ҷорӣ намудани самараноки технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим ва идоракунии сифати таҳсилот ба ҳисоб меравад. Ташаккули салоҳиятҳои умумӣ, умумипедагогӣ ва махсуси касбӣ имкон медиҳад, ки технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ба таври методологӣ асоснок истифода бурда шаванд.

Ҳамин тариқ, рақамикунонии таҳсилоти олӣ дар сурати такя ба низоми мукаммали баҳогузории дохилӣ, мониторинги доимӣ ва сатҳи баланди салоҳиятҳои рақамии субъектҳои раванди таҳсилот метавонад омили муҳими баланд бардоштани сифати таҳсилот ва рушди устувори низоми маориф гардад. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар такмили сиёсати таҳсилот, таҳияи барномаҳои рушди муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти педагогӣ истифода шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Акатова, Н.Г. Организация компьютерного тестирования студентов неязыковых вузов по иностранному языку: дисс. … канд. педагогич. наук: 13.00.08 Акатова Наталия Геннадьевна. – Орел, 2011. – 234 с.

2. Анисимов, П.Ф. Управление качеством среднего профессионального образования: монография / П.Ф. Анисимов, В.Е. Сосонко. – Казань: Институт среднего профессионального образования РАО, 2001. – 256 с.

3. Брызгалина, Е.В. Проблемы оценки качества образования: теория и практика / Е.В. Брызгалина. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.chem.msu.ru/rus/books/2012/science-education-2012/124.pdf. – С. 132-133.

4. Ғафоров, А. Б. Омӯзиши муҳити рақамӣ ва нақши он дар ташаккули малакаҳои рақамии хонандагон / А. Б. Ғафоров, А. Ф. Ҳаффиззода, Р. М. Давлатов // Паёми Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ. – 2025. – No. 1(38). – P. 98-107.

5. Закон Республики Таджикистан от 19 мая 2009г. № 531 «О высшем и послевузовском профессиональном образование» [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=28115.

6. Короткий, Г.А. Образование: история и современность / Г.А. Короткий // Вопр. философии. – 2011. – № 10.

7. Крамаренко, Т.А. К вопросу использования систем компьютерного тестирования при подготовке специалистов в системе высшего образования / Т.А. Крамаренко // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. – 2015. – №3. – С. 121-126.

8. Лушников И.Д. Цифровая школа как ресурсный центр сетевого взаимодействия / И.Д Лушников. // Справочник заместителя директора школы. – 2013. – №10. – С. 66-88, №11. – С. 82-92.

9. Ожерельева, Т.А. Развитие методов тестирования / Т.А. Ожерельева // Перспективы науки и образования. – 2013. – №6. – С. 20-25.

10. Пульбере, А.И. Система мониторинга как средство управления качеством непрерывного технического образования: дисс. … канд. педагогич. наук: 13.00.08 Пульбере Александр Иванович. – Ростов-на-Дону, 2006. – 441 с.

11. Радевская, Н.С. Педагогическая поддержка процесса повышения квалификации в области информационно-коммуникационных технологий / Н.С. Радевская // ЧиО. – 2009. – №2. – С. 125-130.

12. Рубин, Ю.Б. Оценка качества применения ИКТ в образовании: мировой опыт и российские реалии / Ю.Б. Рубин, Э.Ю. Соболева // Открытое образование. – 2015. – №1. – С. 12-18.

13. Сафиулин, Р.З. Развитие технологий тестирования в образовании / Р.З. Сайфулин // Управление образованием: теория и практика. – 2015. – №1 (17). – С. 139-149.

14. Шалкина, Т.Н. Подходы к оценке качества школьного обучения в системе профессионального образования / Т.Н. Шалкина // Электронное обучение в непрерывном образовании. – Ульяновский государственный технический университет, Ульяновск. – 2017. – № 1(4). – С. 416-422.

15. Plomp, T. Monitoring in educational development projects: the development of a monitoring system / T. Plomp, Huijsman H., Kluyfhout E. // Int. J. Educational Development, Vol. 12. – No. 1. – 1992. – pp. 65-73.

ҶОЙГОҲИ ОМОДАСОЗИИ ҶИСМОНӢ ДАР НИЗОМИ ТАЙЁР КАРДАНИ ГАНДБОЛБОЗОН

НОЗИМОВ Зафар Тағаевич *- унвонҷӯи Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов аз рӯи ихтисоси 5.8.1. – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва маориф (илмҳои педагогӣ).* ***Тел.:*** *(+992) 935-25-83-83.* ***E-mail:*** *zafar_nozimov@gmail.ru*

Аннотатсия. Дар мақола ҷойгоҳи омодасозии ҷисмонӣ дар низоми тайёр кардани гандболбозон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Таъкид карда мешавад, ки гандбол ба

категорияи намудҳои шадиди муқобилияти варзиш дохил мешавад, ки ба тайёрии ҷисмонии бозингарон талаботи баландро зоҳир мекунад, бинобар ин, омодасозии ҷисмонии гандбол гарави асосии баланд бардоштани сифати бозӣ дар гандбол мегардад. Қайд карда шудааст, ки шиддати фавкулодда баланди муборизаи мусобиқавӣ низ, ки бо зичии баланди комёбиҳои варзишии иштирокчиёни мусобиқаҳои калон алоқаманд аст, талаботро ба сифат ва суботи тайёрии ҷисмонӣ ба таври беандоза баланд бардоштааст. Тайёрии ҷисмонӣ дар марҳилаи мазкури рушди варзиш ба чунин сатҳе расидааст, ки минбаъд такмили самаранокии он вазифаи хеле мураккаб мегардад. Хулоса бароварда мешавад, ки хусусияти маҷмӯӣ ва бисёрҷанбаи машқҳои гандболбозӣ тайёрии баланди ҷисмонии варзишгарон, алалхусус, инкишоф додани чунин сифатҳои ҳаракатӣ, монанди тобоварии умумӣ ва махсус, қувва, суръат, чолокиро талаб мекунад. Барои идоракунии самараноки инкишофи онҳо назорати маҷмӯии динамикӣ дар марҳилаҳои гуногуни омодасозии варзишгарон муҳим ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: *омодасозии ҷисмонӣ, низоми тайёркунӣ, гандболбоз, омодасозии умумии ҷисмонӣ, омодасозии махсуси ҷисмонӣ, омодасозии техникӣ, машқ, тамрин, варзишгар, коршоямӣ.*

МЕСТО ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ ГАНДБОЛИСТОВ

НОЗИМОВ Зафар Тагаевич *- соискатель Таджикского института физического воспитания им. С. Рахимова по специальности 5.8.1. – Общая педагогика, история педагогики и образования (педагогические науки).* ***Тел.:*** *(+992) 935-25-83-83.* ***E-mail:*** *zafar_nozimov@gmail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается место физической подготовки в системе подготовки гандболистов. Почеркивается, что ганбол входит в категорию жестких конфронтационных видов спорта, которая проявляет физической подготовке игроков высокие требования, следовательно, физическая подготовка в гандболе становится основной гарантией повышения качества игры в гандбол. Отмечается, что чрезвычайно высокая напаряженность соревновательной борьбы, связанная с высокой плотностью спортивных достижений участников крупных соревнований, также повысила требования к качеству и стабильности физической подготовки. Физическая подготовка в указанном этапе развития спорта достигла такого уровня, когда ее дальнейшее совершенствование становится сложной задачей. Делается вывод, что комплексный и многоаспектный характер упражнений по гандболу требует высокую физическую подготовленность спортсменов, в частности развития таких двигательных качеств, как общая и специфическая выносливость, сила, скорость, ловкость. Для их эффективного управления важными считается комплекный динамический контроль в различных этапах подготовки спортсменов.

Ключевые слова: *физическая подготовка, система подготовки, гандболист, общая физическая подготовка, специальная физическая подготовка, техническая подготовка, упражнение, спортсмен, работоспособность.*

THE PLACE OF PHYSICAL TRAINING IN THE SYSTEM OF PREPARATION OF HANDBALL PLAYERS

NOZIMOV Zafar Taghaevich *- applicant of the Tajik Institute of Physical Education named after S. Rahimov, specialty 5.8.1. – General pedagogy, history of pedagogy and education (pedagogical sciences).* ***Phone:*** *(+992) 935-25-83-83.* ***E-mail:*** *zafar_nozimov@gmail.ru*

Annotation: The article discusses the place of physical training in the system of training handball players. It is emphasized that handball is included in the category of tough confrontational sports, which makes high demands on the physical training of players, therefore, physical training in handball becomes the main guarantee of improving the quality of the handball game. It is noted that the extremely high intensity of the competitive struggle, associated with the high density of sports achievements of participants in major competitions, also increased the requirements for the quality and stability of physical training. Physical training at this stage of sports development has reached a level where its further improvement becomes a difficult task. It is concluded that the complex and multidimensional nature of handball exercises requires high physical fitness of athletes, in particular the development of such motor qualities as general and specific endurance, strength, speed, agility. For their effective management, complex dynamic control in various stages of athletes' training is considered important.

Keywords: *physical training, training system, handball player, general physical training, special physical training, technical training, exercise, athlete, working capacity.*

Пешгуфтор. Айни замон интишороти зиёде пайдо мешаванд, ки таҷрибаи омодасозии ҷисмониро дар намудҳои гуногуни варзиш чамъбаст мекунанд. Дар гандбол на танҳо дар муайян кардани таносуби оптималии омодасозии ҷисмонии умумӣ ва махсус, балки мазмуну самти ин намудҳои омодасозии ҷисмонӣ низ бисьёр масъалаҳои баҳсталаб мавҷуданд. Хатогиҳо дар муайян кардани таносуб метавонад боиси паст шудани натиҷаҳо гардида, муайян кардани мазмун ва самти нодуруст ба ташаккул ва инкишофи сифатҳои ҷисмонӣ, ки барои гандбол хос нестанд, таъсир расонида, дар навбати худ боиси паст шудани натиҷаҳо мегардад. Дар натиҷа мо ба хулосае омадем, ки ин масъала мубрам буда, омӯзишро талаб мекунад. Аз ин рӯ, дар мақола мақсад гузошта шудааст, ки ҷойгоҳи омодасозии ҷисмонӣ дар низоми тайёр кардани гандболбозон дар муассисаи таҳсилоти олии тарбияи ҷисмонӣ муайян карда шавад.

Дар таҳқиқот маҷмӯи методҳои: таҳлили адабиёти илмӣ ва методӣ; методи таҳлили низомнок мушоҳидаи педагогӣ аз болои раванди таълим истифода шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқот. Омодасозии ҷисмонӣ заминаи таъмини машғулиятҳои варзиш ба шумор рафта, омодасозии ҷисмонӣ дар гандбол шарти ҳатмии баланд бардоштани сифати варзиш мебошад. Аз нуктаи назари таълими гандбол, ин намуди варзиш ба категорияи намудҳои шадиди муқобилияти варзиш дохил мешавад, ки ба тайёрии ҷисмонии бозингарон талаботи баландро зоҳир мекунад, бинобар ин, омодасозии ҷисмонии гандбол гарави асосии баланд бардоштани сифати гандбол мегардад. Гандбол намуди даставии варзишӣ бо шиддатнокии баланд ба ҳисоб рафта, дар он дақиқӣ, ҳисобкунии вақт ва суръати партофт хеле муҳим мебошанд. Дар байни онҳо дақиқии бозии гандбол ва интихоби вақти партофтҳо асосан бо тайёрии техникӣ ва тактикӣ марбут мебошанд. Раванди тамринии гандболбоз омилест, ки ба донишҷӯ барои ба даст овардани қувваи мушакҳо, тобоварӣ, ташаккул ва инкишофи тафаккури мантиқӣ, аксуламали зуд ва суръати қабули қарор мусоидат мекунад.

Омодасозии ҷисмонӣ ин раванди тарбияи сифатҳои ҷисмонӣ ба ҳисоб рафта, нисбат ба гандболбоз он бояд ду вазифаи асосиро ҳал кунад: инкишофи ҳамаҷонибаи тамоми низоми ҳаракатии бозингар ва такмили қобилияти мушаххаси ҳаракатӣ, ки аз он муваффақият дар ноил шудан ба натиҷаҳои баланд дар бозии гандбол вобаста мебошад [2, с. 14-21].

Омодасозии ҷисмонӣ дар раванди фаъолияти бозингарии гандболбозон аҳамияти калон дорад, зеро онҳо доимо бо зарурати ҳалли мушкилоти марбут ба арзёбии зуд ва дақиқи вазъиятҳои бозӣ, пешгӯии амалҳои эҳтимолии шарикон ва рақибон, инчунин таҳлил ва ислоҳи амалҳои худ дар шароити сарбориҳои баланди ҷисмонӣ ва норасоии вақт дучор меоянд [16, с. 137-140].

Омодасозии ҷисмонӣ ин раванди тарбияи сифатҳои ҷисмонӣ, таҳкими низомҳои бадани гандболбоз барои азхудкунии самарабахши малакаҳои бозӣ ва фаъолияти мусобиқавӣ мебошад. Омодасозии ҷисмонии гандболбоз бояд ду вазифаи асосиро ҳал кунад: ҳамаҷониба инкишоф додани тамоми низоми ҳаракатии бозингар, инчунин такмили қобилиятҳои махсуси ҳаракатӣ, ки аз онҳо муваффақият дар ноил шудан ба натиҷаҳои баланд маҳз дар бозии гандбол вобаста мебошад [10].

Такмили низоми тайёр кардани варзишгарҳои дорои дараҷаҳои гуногун дар айни замон аз аҳамияти калон бархӯрдор мебошад. Сарфи назар аз он, ки асосҳои илмии назария ва методикаи тамрини варзишӣ дар асарҳои олимони пешбар [17, с. 48-50; 18; 19; 23;] ифода ёфтаанд, онҳо ҳанӯз ҳам рушди мунтазам, пурраку нӣ бо донишҳои нави марбут ба намудҳои мушаххаси варзиш, сатҳи маҳорати варзишӣ, инчунин ҷанбаҳои гуногуни омодагии варзишгарон (техникӣ-тактикӣ, ҷисмонӣ, психологӣ)-ро талаб мекунанд.

Ва гарчанде дар мазмуни тамрини варзишӣ фарқ кардани тайёрии ҷисмонӣ, техникӣ, тактикӣ, психологӣ қабул шудааст, вале натиҷаи варзишӣ бо ягонагии зуҳуроти онҳо таъмин карда мешавад, зиёда аз ин ки дар ҳар як ҳолати фаъолияти мусобиқавӣ ин намудҳои омодагии варзишгарон дар робитаи зичи мутақобила амал мекунанд. Шиддати фавкулодда баланди муборизаи мусобиқавӣ, ки бо зичии баланди комёбиҳои варзишии иштирокчиёни мусобиқаҳои калон алоқаманд аст, талаботро ба сифат ва суботи тайёрии ҷисмонӣ ба таври беандоза баланд бардоштааст. Тайёрии ҷисмонӣ дар марҳилаи мазкури рушди варзиш ба чунин сатҳе расидааст, ки минбаъд такмили самаранокии он вазифаи хеле мураккаб мегардад. Аҳамияти пешбари тайёрии ҷисмонии варзишгаронро ба истифодаи сарбориҳои бузурги ҷисмонӣ дар раванди тамринӣ, ки барои иҷрои онҳо нерӯи баланди функсионалӣ зарур мебошад, рабт медиҳанд [4].

Мавқеи марказии тайёрии ҷисмонӣ инчунин аз он иборат аст, ки дигар ҷанбаҳои омодагии варзишгарон (техникӣ-тактикӣ, психологӣ) ҳамзамон ва вобаста ба сатҳи инкишофи сифатҳои ҳаракатӣ, инкишофи ҷисмонӣ ва имкониятҳои функсионалии бадан амалӣ мешаванд, ки ин моҳияти тайёрии ҷисмониро муайян мекунад. Бо назардошти робитаи мутақобилаи ҳамаи ҷиҳатҳои тайёрии варзишгар гуфтан мумкин аст, ки аз сатҳи тайёрии ҷисмонӣ азхудкунии бомуваффақияти малакаҳои гуногуни ҳаракатӣ, ки дар асоси тайёрии техникӣ қарор доранд, вобаста мебошад [22]. Тайёрии ҳаматарафаи ҷисмонӣ барои иҷрои самарабахш ва вазифаҳои тактикӣ заминаи амалиро ба вуҷуд меоварад.

Ҳамаи ин дар намудҳои вазъиятии варзиш, аз ҷумла гандбол хеле муҳим аст: маҷмӯи васеи малакаҳои ҳаракатӣ имкон медиҳад вазифаҳои нави ҳаракатӣ ҳал карда шавад, ки ин ҳам дар амалҳои ҳамлавӣ, ҳам дар муҳофизатии бозингарон хеле зарурӣ мебошад.

Тайёрии ҷисмонӣ коршоямии умумиро муайян мекунад. Зимни сатҳи баланди тайёрии ҷисмонӣ варзишгар қобилияти иҷрои ҳаҷми калони корро ба даст оварда, самаранокӣ ва суръати баркароршавии пас аз сарбориҳои вазнини ҷисмонӣ, инчунин дар фосилаҳои байни онҳо баланд мешаванд [19].

Олимони ин соҳа ба чунин хулоса омадаанд, ки омодасозии ҷисмонӣ дар марҳилаҳои муайяни тамрин бояд махсусгардонидашуда бошад. Бинобар ин, дар соли 1970 пешниҳод карда шуд, ки омодасозии ҷисмонӣ ба умумӣ ва махсус ҷудо карда шавад [21]. Чунин пешниҳод бо тасаввурот дар бораи он вобаста буд, ки тағйироти мутобиқшавӣ, ки зери таъсири сарбориҳои тамринӣ ба вуҷуд меоянд, хосанд ва, аз ин рӯ, қобилиятҳои ҷисмонии варзишгар бояд ба таври мувофиқ барои аз худ намудани намуди интихобшудаи фаъолияти варзишӣ аз ҷониби ӯ ташаккул дода шаванд.

Агар омодасозии умумии ҷисмонӣ ба инкишофи ҳамоҳанги сифатҳои ҳаракатӣ, инкишофи ҷисмонӣ ва ба вуҷуд овардани нерӯи функсионалӣ нигаронида шуда бошад, пас омодасозии махсуси ҷисмонӣ ба инкишофи сифатҳои ҳаракатии қатъиян мувофиқи талаботҳое, ки аз ҷониби хусусияти хоси ин ё он намуди варзиш ва хусусиятҳои фаъолияти мусобиқавӣ зоҳир карда мешаванд, равона шудааст.

Омодасозии махсуси ҷисмонӣ ба инкишофи сифатҳои ҳаракатии қатъиян мувофиқи талаботҳое, ки аз ҷониби хусусияти хоси намуди мушаххаси варзиш, хусусиятҳои фаъолияти мусобиқавӣ зоҳир карда мешаванд, нигаронида шудааст [24, с. 161-162].

Омодасозии махсуси ҷисмонӣ назар ба тамрини умумӣ бештар ба тайёрии техникӣ алоқаманд аст, зеро воситаҳои дар он истифодашаванда аз рӯи шакл ба методҳои асосии техникии бозӣ наздиканд ва, аз ин рӯ, ин ҷониби машқ шакли ҳаракатҳои нав, сатҳи мувофиқи он дар марҳилаҳои гуногун, ҳамоҳангсозии ҳаракатҳо, суръатнокии азхудкунии малакаҳои ҳаракатӣ, устуворӣ, мутобиқшавандагии онҳоро ба шароити тағйирёбанда такмил медиҳад [15].

Машқҳои ҷисмонии дар омодасозии умумии ҷисмонӣ истифодашаванда аз ҷониби варзишгар бояд танҳо ба андозае азхуд карда шаванд, ки ба он андоза барои пешрафт дар намуди варзиши интихобкардааш зарур аст.

Фарқи байни омодасозии умумии ҷисмонӣ аз омодасозии махсуси ҷисмонӣ дар он аст, ки машқҳои махсус танҳо гурӯҳҳои муайяни мушакҳоро инкишоф медиҳанд, дар ҳоле ки машқҳо аз низоми омодасозии ҷисмонии умумӣ гуногунтар мебошанд. Методҳои истифодаи онҳо ба тамоми дастгоҳи мушакҳо таъсир расонида, на танҳо ба инкишофи ҳамоҳанги варзишгар, балки инчунин ба истифодаи самараноктари низоми мушакҳо дар ҳолатҳои фаъолияти шадид мусоидат мекунанд [3, с. 5-24].

Омодасозии умумии ҷисмонӣ бар хилофи омодасозии махсуси ҷисмонӣ бо раванди махсусгардонӣ на бевосита, балки бавосита алоқаманд аст: он варзишгарро бо малакаҳои намуди интихобшудаи варзиш мусаллаҳ накарда, қобилиятҳои ба намуди додашудаи варзишӣ хосро инкишоф намедихад. Мақсади он дигар аст – он заминаи махсусгардонии варзиширо бо роҳи азхуд кардани малакаҳои гуногуни ҳаракатӣ, ки ҳам ба малакаҳои ҳаракатии намуди интихобшудаи варзиш монанд мебошад, ҳам аз онҳо фарқ мекунад, ба вуҷуд меорад ва бо ин чунин инкишофи ҷисмониеро таъмин менамояд, ки ба сифати шарти махсусгардонии варзишӣ зарур мебошад.

Муҳиммяти тайёрии ҷисмонии варзишгаронро махсусан дар намудҳои бозингарии варзиш ҳангоми таҳлили фаъолияти мусобиқавӣ муайян кардан мумкин аст, ки барои зуҳури қобилияти ҷисмонии онҳо талаботи ҳадди аксарро зоҳир мекунад.

Хусусиятҳои фаъолияти мусобиқавӣ аз ҷониби мутахассисони сершумори гандбол мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд [7, с. 5-32]. Ба ақидаи ин муаллифон, асоси бозии гандболро чунин ҳаракатҳои табиӣ ба монанди давидан, ҷаҳидан, партофтани тӯб (партофтҳо) ташкил медиҳад.

Ҷойгоҳи асосиро дар бозии гандбол дав ишғол мекунад, ки ин ба зарурати истифодаи намудҳои гуногуни дав барои интихоби мавқеъ вобаста мебошад; ғайр аз ин, дав ҳамчун замина барои воситаҳои бозӣ - ҷаҳидан, партофтани тӯб, бурдани тӯб, боздоштани бозингар ба ҳисоб меравад. Тибқи маълумоти муаллифони гуногун, гандболбози дараҷаи баланд дар раванди бозӣ масофаҳои назаррас, вале гуногунро паси сар мекунад. Фарқиятҳои маълумот бо афзоиши шиддати бозиҳо бо мурури вақт шарҳ меёбанд.

Гандболбозон дар як бозӣ ба масофаи 4365 метр дар ҳуҷум, 5800 м - дар муҳофизат, давидан ба масофаҳои дур - 750 м ва дар масофаи наздик тақрибан - 1000 метрро медаванд [5; 11].

Ба ҳисоби миёна масофаи тайкунанда аз ҷониби гандболбозони дараҷаи баланд дар як бозӣ 5200 метрро ташкил дода, бозингарони алоҳида нишондиҳандҳои баландтарро (то 6500 м) аз ин нишон медиҳанд [7, с. 5-32].

Дар асоси ин маълумотҳо гуфтан мумкин аст, ки дар низоми омодасозии ҷисмонии гандболбозон сифати тобоварии умумӣ нақши калон мебозад. Истеъмоли кислород дар вақти бозӣ барои устодони варзиш ба 4,1 л/дақиқа мерасад. , ки 93,3 фоизи истеъмоли ҳадди аксари кислородро ташкил медиҳад. Дар давоми бозӣ то 1500 ккал сарф мешавад. Аммо, тобоварии суръатӣ низ дар мусобиқаҳо нақши муҳим мебозад [14].

Дар натиҷаи таҳлили фаъолияти мусобиқавӣ муқаррар карда шудааст, ки ҳангоми ҳамла дар ҳаракат ва ҳангоми қафоравӣ барои муҳофизати дарвозаи худ гандболбозон одатан бо давҳои якбора ба масофаи 25-40 м ҷой иваз мекунанд. Қисми бештари давҳои якбора бо суръати ҳадди аксари дав ба таври мустақим, бо ағйир додани самтҳо, дар омезиш бо бурдани тӯб иҷро карда мешавад. Дар ҳуҷум ба муқобили мудофиаи муташаккилона бозингарон бо давҳои якбораи кӯтоҳ (ҳар кадом 10-16 м) ҷой иваз мекунанд ва дар як бозӣ ба ҳисоби миёна то 670 метрро тай мекунанд. Дар аксари ҳолатҳо давҳои якбора бо суръати ҳадди аксар дар якҷоягӣ бо интиқоли тӯб, таваққуф, бурдани тӯб, фиреб додани бозингарон ва патофтҳои тӯб ба дарвоза иҷро карда мешаванд [10].

Як далели муҳим ин сарфи зиёди энергия дар вақти таваққуф пас аз давидан бо суръати баланд мебошад – зарурати хомӯш кардани инерсияи инкишофёфтаи ҷисми худ ва ба даст овардани суръати калони ибтидоӣ ҳангоми иҷрои давҳои якбора ба вуҷуд меояд.

Гандболбозони дорои дараҷаи гуногун ва нақшҳои бозӣ вобаста ба вазифаҳои тактикӣ дар истифодаи усул ва хусусияти фаъолияти ҳаракатӣ фарқиятҳои назаррас доранд. Ҳамин тавр, бозингари марказӣ дар ҳуҷум 35 маротиба, ниммиёна - 50, канорӣ - 42, хаттӣ – 43 мартиба дави якбораро анҷом медиҳад. Бозингари марказӣ дар ҳимоя 83 маротиба, ниммиёна - 74, канорӣ - 36, хаттӣ - 74 маротиба дави якбораро анҷом медиҳад [17, с. 48-50].

Шумораи шитобҳо вобаста ба нақши бозӣ аз 32 (канорӣ) то 22 (хаттӣ) маротиба лаппиш мехӯрад.

Ин маълумот имкон медиҳад чунин ҳисобида шавад, ки сифати ҳаракатии суръат низ дар фаъолияти мусобиқавии гандболбозон афзалият дорад.

Яке аз усулҳои муҳим дар бозии гандбол ин интиқоли тӯб мебошад, ки дар масофаи наздик, миёна ва дур бо амплитудаи кӯтоҳу миёнаи ҳаракат ва бо суръати гуногун анҷом дода мешавад. Иҷрои интиқоли тӯб бо ҳисобкунӣ аз рӯи вақт ва масофа, бо зоҳир кардани дақиқӣ ва интихобнокии калон алоқаманд аст.

Партофти тӯб дар гандбол асосан бо қувваи ҳадди аксар иҷро карда мешавад, ки ин инкишофи назарраси сифати ҳаракатии қувваро талаб мекунад.

Интиқол ва партофи тӯб ба дарвоза дар ҳуҷум ба муқобили муҳофизати муташаккил истифода мешаванд. Дар давоми як бозӣ ҳар як гандболбоз ба ҳисоби миёна 102 интиқол ва 12 партофти тӯбро ба дарвоза амалӣ мекунад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи бозингарони даста то 612 интиқол ва то 70 партофти тӯбро ба дарвоза иҷро мекунанд. Миқдори интиқолҳо ва партофтҳои тӯб ба дарвоза байни бозингарон низ нобаробар тақсим мешавад. Ин боз ҳам ба хусусиятҳои вазифаҳои варзишгар даста коллектив, вазъиятҳои бозӣ шарҳ меёбад. Ба ақидаи муаллифони мазкур, дар бозии гандболи муосир бозингарони қатори дуюм назар ба бозингарони қатори аввал ду баробар зиёд интиқолҳо ва партофтҳои тӯбро ба дарвоза иҷро мекунанд. Мушоҳидаҳои охирини бозиҳо дар мусобиқаҳои байналмилалии гандбол нишон медиҳанд, ки гандболбозон ба ҳисоби миёна дар ҳар бозӣ 100-107 партофт, аз ҷумла: дар мавқеи такягоҳӣ - 4,5%, дар ҷаҳидан - 31,8%, дар афтидан - 8,1% ва партофтҳои 7 -метра - 20,2%-ро иҷро мекунанд.

Ҳангоми таҳлили бозии гандболбозони дараҷаи баланд ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки дар бозӣ миқдори бештари партофтҳоро бозингари марказӣ ва ниммиёна иҷро мекунанд. Бозингарони канорӣ нисбат ба бозингарони аввал ҳамагӣ нисфи партофтҳо, ва бозингарони хаттӣ - ҳамагӣ 25%-и миқдори партофтҳоро иҷро мекунанд. Миқдори бштарини партофтҳо дар бозӣ ба варзишгаронии ниммиёна рост меояд [20].

Инкишофи баланди сифатҳои суръатию қуввагиро чунин унсури фаъолияти мусоббиқавӣ, ба монанди ҷаҳиш талаб мекунад.

Ҷаҳишҳо дар гандбол ҳамчун воситаи ҷойивазкунӣ дар фазо якҷоя бо партофти тӯб ба дарвоза, барои соҳиб шудани тӯби баландпарвоз, блок мондан ба тӯб дар ҳимоя истифода мешавад.

Дар рафти бозӣ ҳар як гандболбоз ба ҳисоби миёна 24-26 ҷаҳишҳои гуногунро иҷро мекунад. Миқдори ҷаҳишҳои иҷрошаванда ба ҷаҳишҳои додашуда наздик аст, яъне: ба ҳисоби миёна - 26–36 маротиба. Микдори ҷаҳишҳо дар ҳуҷум - 46, дар ҳимоя – 16 маротибаро ташкил медиҳад. Аз рӯи микдори ҷаҳишҳо дар ҳуҷум натиҷаҳои варзишгари хаттӣ аз натиҷаҳои варзишгарҳои ҳамаи дигар нақшҳо хеле фарқ мекунанд –варзишгари хаттӣ ҷаҳишҳоро дар бозӣ кам истифода мебарад. Ҳимоятгарони канорӣ ин усулро хеле кам истифода мебаранд [13].

Тавре маълум аст, дар мазмуни тамрини варзишӣ фарқ кардани омодасозии ҷисмонӣ, техникӣ, тактикӣ, психологӣ қабул шуда, натиҷаи варзишӣ бо ягонагии зуҳуроти онҳо таъмин карда мешавад, зиёда аз он, ки дар ҳар як ҳолати фаъолияти мусобиқавӣ ин намудҳои тайёрии варзишгар дар робитаи зичи мутақобила қарор доранд. Шиддати фавкулодда баланди муборизаи мусобиқавӣ, ки бо зичии баланди дастовардҳои варзишии иштирокчиёни мусобиқаҳои калон алоқаманд аст, талаботро ба сифат ва суботи омодасозии ҷисмонӣ ба таври беандоза баланд бардошт. Омодасозии ҷисмонӣ дар марҳилаи мазкури инкишофи варзиш ба сатҳе расидааст, ки такмили минбаъдаи самарабахшии он вазифаи хеле мураккаб мегардад. Аҳамияти пешбари тайёрии ҷисмонии варзишгаронро бо истифодаи сарбориҳои калони ҷисмонӣ дар раванди тамрин алоқаманд аст, ки нерӯи баланди функционалӣ зарур аст [12].

Омодасозии ҷисмонӣ раванди педагогие мебошад, ки ба ташаккул ва инкишоф додани сифатҳо, қобилиятҳои узвҳо ва низомҳои варзишгарон нигаронида шудааст. Баланд бардоштани сатҳи инкишофи ин сифату қобилиятҳои бадан барои азхуд намудани малакаҳои бозӣ барои самаранок истифода бурдани онҳо дар фаъолияти мусобиқавӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Омодасозии ҷисмонӣ бо дигар намудҳои машқ, аз қабили техникӣ, тактикӣ, психологӣ алоқаи зич дорад. Ҳамаи намудҳои номбаршудаи омодасозӣ низоми омодасозии варзишгаронро ташкил медиҳанд [1, с. 43-45; 14].

Ба ақидаи олимони варзидаи соҳаи гандбол, омодасозии умумии ҷисмонӣ ҳамчун як намуди машқ ин низоми машқҳои ҷисмоние мебошад, ки ба ташаккул ва инкишофи тамоми сифатҳои ҷисмонӣ – тобоварӣ, қувва, чолокӣ, қаййишӣ, суръат дар омезиши ҳамоҳанги онҳо нигаронида шудааст. Омодасозии умумии ҷисмонӣ варзиш ба ҳисоб намеравад, аммо ҳеҷ як намуди варзиш бидуни он илоҷ надорад. Ва ҳар қадаре сатҳи варзиш баланд бошад, ҳамон қадар диққати бештар ба омодасозии умумии ҷисмонӣ дода мешавад.

Вазифаи асосии омодасозии умумии ҷисмонии гандболбозон баланд бардоштани коршоямии бадан ба шумор меравад [6].

Омодасозии махсуси ҷисмонӣ ба ташаккул ва инкишофи сифатҳо ва қобилиятҳои ҷисмоние, ки барои бозии гандбол хос мебошанд, нигаронида шудааст [15]. Вазифаҳои он бевосита бо таълими техника ва тактикаи бозӣ алоқаманданд.

Воситаҳои омодасозии махсуси ҷисмонӣ машқҳои тайёрие мебошанд, ки сифатҳои махсуси ҷисмонӣ, ба монанди қобилияти ҷаҳидан, суръати иҷрои машқҳои давидан, ҳаракатҳои партофт, чолокии акробатӣ, тобоварии ҷаҳидан, серҳаракатии дастон дар буғумҳои дасту китф, қаййишии сутунмуҳраро инкишоф медиҳанд. Бо кумаки чунин машқҳо барои беҳтар азхуд намудани усулҳои техникии гандбол (доштани тӯб, интиқоли тӯб, партофтани тӯб, блок мондани тӯб), такмили маҳорати иҷрои онҳо шароитҳои зарурӣ ба вуҷуд оварда мешаванд. Ин машқҳо як навъ замина барои ноил шудан ба сатҳи баланди маҳорати техникӣ ва тактикӣ ба шумор мераванд [6].

Ҳамин тавр, ҷойгоҳ ва аҳамияти омодасозии махсуси ҷисмониро дар низоми умумии омодасозии гандболбозон муайян намуда, бояд қайд кард, ки ин омодасозӣ ба ҳалли танҳо як гурӯҳи вазифаҳои раванди таълимию тамринӣ вобаста карда шудааст. Аммо ин гурӯҳи вазифаҳо бо тамоми маҷмӯаи вазифаҳои низоми омодасозии гандболбозон зич алоқаманданд. Онро ба таври ҳаққонӣ заминавӣ номидан мумкин аст.

Хулоса. Омодасозии махсуси ҷисмонӣ бештар ба тайёрии техникӣ алоқаманд аст, зеро воситаҳои дар он истифодашаванда аз рӯи шакл ба методҳои усулҳои асосии

техникии бозӣ наздик мебошанд. Аз ин рӯ, ин тарафи омодасозӣ шакли ҳаракатҳои нав, дараҷаи истифодаи кӯшишҳои ба он мувофиқ дар марҳилаҳои гуногун, ҳамоҳангсозии ҳаракатҳо, суръати азхудкунии малакаҳои ҳаракатӣ, устувории онҳо, мутобиқшавандагиро ба шароити тағйирёбандаи тамринҳо ва сарбориҳои мусобиқавӣ такмил медиҳад. Ҳамин тариқ, хулоса баровардан мумкин аст, ки фаъолияти бозингарии гандболбозон бо бой будани мазмун ва гуногунии амалҳои варзишгарон тавсиф меёбад. Хусусияти маҷмӯӣ ва бисёрҷанбаи машқҳои гандболбозӣ тайёрии баланди ҷисмонии варзишгарон, алалхусус, инкишоф додани чунин сифатҳои ҳаракатӣ, монанди тобоварии умумӣ ва махсус, қувва, суръат, чолокиро талаб мекунад. Барои идоракунии самараноки инкишофи онҳо назорати маҷмӯии динамикӣ дар марҳилаҳои гуногуни омодасозии варзишгарон муҳим ба шумор меравад.

АДАБИЁТ:

1. Алешин, И. Н. Моделирование годичной подготовки в командных игровых видах спорта / И. Н. Алешин, В. В. Рыбаков // Теория и практика физ. культуры: Тренер: журн. в журн. 2007. № 10. – С. 43–45.

2. Ауади, Х.Б.М. Место физической подготовки в системе тренировки гандболистов / Ауади Хайтем Бен Мухаммед // Физическое воспитание студентов творческих специальностей / Харьковская государственная академия дизайна и искусств. - Харьков, 2001. - № 2. - С. 14-21.

3. Вайцеховский С.М. Физическая подготовка в системе высшего спортивного совершенствования // Физическая подготовка спортсменов высшего класса. - М.: Физкультура и спорт, 1969. - С. 5-24

4. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки. - М.: Физкультура и спорт, 1988. - 330с.

5. Водолазская, Л.Б. Построение предсоревновательного этапа подготовки гандболистов с учетом половых различий и восстановления работоспособности спортсменов : автореф. дис. … канд.пед наук / Л.Б.Водолазская. – Киев, 1987. – 24 с.

6. Горкин М.Я., Кочаровская О.В., Евгеньева Л.Я. Большие нагрузки в спорте. - К.: Здоровья, 1973. - 205 с.

7. Ивахин Е.И., Малый А.А., Хомутов Н.И., Латышкевич Л.А., Зотов В.П. и др. Гандбол / Тематический сборник. - К.: Здоров'я, 1975. - С.5-32.

8. Игнатьева В.Я. Соревновательная двигательная деятельность гандболистов // Методические разработки для студентов, слушателей и аспирантов ГЦОЛИФК. - М.: ГЦОЛИФК, 1983. - 48 с.

9. Игнатьева В.Я., Атхам Камис. Контроль за физической подготовленностью гандболистов высокой квалификации различных игровых амплуа // Теория и практика физической культуры. - 1999. - №3. -С.37-39.

10. Игнатьева, В.Я. Гандбол : учеб. пособие для ин-тов физ. культуры / В.Я. Игнатьева, Ю.М. Портнов. - М. : ФОН, 1996. - 314 с.

11. Изаак В.И. Экспериментальное обоснование методики физической и технической подготовки гандболистов старших разрядов // Автореф. ... канд. пед. наук. - Л., 1974. - 24 с.

12. Клусов, Н.П., Ручной мяч 7:7: Метод. Пособие / Н.П. Клусов. - М.: Воениздат, 1971. - 128с.

13. Кунст-Германеску, И., Ручной мяч 7:7 / И. Кунст-Германеску; Сокр. пер. с рум. В.И. Чоговадзе. – М.: Физкультура и спорт, 1969г. – 213 с.

14. Латышкевич Л.А. Гандбол / Учебник для студентов институтов физкультуры. - К.: Вища школа, 1988. - 169 с.

15. Менхин Ю.В. Физическая подготовка спортсмена / Учебное пособие / Сост. Ю.В . Менхин. - М.: ГЦОЛИФК, 1993. - 88 с.

16. Мизхер, Х.Ш. Влияние физической подготовки на совершенствование технико-тактических действий гандболистов в защите по итогам чемпионата кубка Ирака и

суперлиги / Х.Ш. Мизхер // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. - 2011. -№ 3 (73). - С. 137-140.

17. Озолин Н.Г. Проблемы совершенствования советской системы подготовки спортсменов // Теория и практика физической культуры. -1984.-№10.-С.48-50.

18. Петровский В.В. Организация спортивной тренировки. - К.: Здоров'я, 1980.-224 с.

19. Платонов В.П. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. - К., 1997. - 584 с.

20. Ратианидзе, А.Л., Игра гандбольного вратаря / А.Л. Ратианидзе, В.Л. Марищук - М.: Физкультура и спорт, 1981-112с.

21. Тер-Ованесян А.А. Педагогика спорта. - К.: Здоровья, 1986. -205с.

22. Фомин Н.А., Филин В.П. На пути к спортивному мастерству. -М.: Физкультура и спорт, 1986. - 159 с.

23. Харре Д. Учение о тренировке. - М.: Физкультура и спорт, 1962. -323с.; Матвеев Л.П. Общая теория спорта. - М.: Воениздат, 1997. - 230с.

24. Хомутов Н.И., Латышкевич Л.А. Система комплексной оценки физической подготовленности гандболистов высокой квалификации // Комплексная оценка эффективности спортивной тренировки. - К., 1978. -С.161-162.

ТАКМИЛИ КОРКАРДИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ БО ИСТИФОДА АЗ УСУЛҲОИ МУОСИРИ ТАЪЛИМ ДАР РАВАНДИ ОМӮЗИШИ МАТЕМАТИКАИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

РАҲИМОВ Ҷамшед Хӯҷамуродович *- номзади илмҳои педагогӣ, муовини директор оид ба корҳои таълимии Гимназияи ба номи Асадулло Ғуломови ш. Душанбе,* ***Тел.:*** *(+992) 93-408-66-64.* ***E-mail:*** *jamshedrahimov@gmail.com*

ХУДОЯРЗОДА Хусен Худояр *- номзади илмҳои педагогӣ, и.в. профессори кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ,* ***Тел.:*** *(+992) 917-51-16-63,* ***E-mail:*** *begimovhusen@gmail. com*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур такмили коркарди масъалаҳои матнӣ бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математика ҳамчун воситаи омӯзиши мафҳумҳои математикӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст.

Ба андешаи мо, яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ - ин ташаккул додани тафаккури илмӣ ва қобилияти эҷодии хонандагон зимни омӯзиши математика дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ дар раванди дарси математика ба ҳисоб меравад.

Ҳалли масъалаҳои матнӣ - ин тарзи ғайримуқаррарӣ буда, яъне меҳнати фикриро талаб менамояд. Бинобар ин, барои иҷрои ягон корро оғоз кардан, пеш аз ҳама, ин корро бояд хуб омӯхт, бо чи гуна усулҳо иҷро карданро донистан лозим аст. Ҳал намудани масъалаҳои матнӣ дар математикаи синфҳои ибтидоӣ мавқеи муҳимро дорад.

Ҳамин тавр, ҳал кардани масъалаҳои матнӣ дар раванди дарс ба хонандагон имкон медиҳад, ки назарияро ба амалия пайваст намоянд. Ин раванд боз имконияти хуб баҳри беҳтару хубтар тасаввуротҳои хонандагони синфҳои ибтидоиро бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математика боиси инкишофи қобилияти мантиқӣ ва фикрии хонандагон мегардонад. Бинобар ин, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ зарур аст, ки оид ба ҳалли масъалаҳои матнӣ ҳамчун воситаи омӯзиши мафҳумҳои математикӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ маълумоте дошта бошанд, инчунин як масъалаи матниро бо якчанд роҳу усулҳои гуногун ҳал карда тавонанд, то ки шавқу ҳаваси хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба омӯзиши математика зиёд гардад.

Калидвожаҳо: *таҳсилот, таълим, тарбия, дониш, малака, маҳорат, қобилият, инкишоф, таҳлил, таҳқиқот, алоқамандӣ, омӯзиши математика, усулҳои гуногун, мафҳуми масъала, сохтори масъала, масъалаҳои матнӣ, ҳалли масъалаҳои матнӣ, хонандагон, омӯзгорон, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.*

УЛУЧШЕНИЕ ОБРАБОТКИ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

РАХИМОВ Джамшед Ходжамуродович *- кандидат педагогических наук, заместитель директора по образовательным вопросам гимназии имени Асадулло Гуломова, Душанбе,* ***Тел.:*** *(+992) 93-408-66-64,* ***E-mail:*** *jamshedrahimov@gmail.com*

ХУДОЯРЗОДА Хусен Худоярович *- кандидат педагогических наук, в.и.о. профессор кафедры методики начального образования Государственного педагогического университета Таджикистана имени Садриддина Айни,* ***Тел.:*** *(+992) 917-51-16-63,* ***E-mail:*** *begimovhusen@gmail.com*

Аннотация. В данной статье анализируется и обсуждается совершенствование обработки текстовых задач с использованием современных методов обучения в процессе изучения математики как средства усвоения математических понятий у учащихся начальной школы.

На наш взгляд, одним из способов повышения качества и эффективности обучения математике в начальной школе является развитие научного мышления и творческих способностей учащихся в процессе изучения математики при решении текстовых задач в ходе уроков математики.

Решение текстовых задач — нетрадиционный метод, то есть он требует умственного труда. Поэтому, чтобы начать любую работу, прежде всего, необходимо хорошо изучить эту работу, знать, какие методы использовать. Решение текстовых задач в математике начальной школы играет важную роль.

Таким образом, решение текстовых задач в процессе обучения позволяет учащимся связать теорию с практикой. Этот процесс также является хорошей возможностью для совершенствования и улучшения представлений учащихся начальной школы об использовании современных методов обучения в процессе изучения математики, что ведет к развитию логико-мыслительных способностей учащихся. Поэтому учителям начальной школы важно обладать знаниями о решении текстовых задач как средстве обучения математическим понятиям, а также уметь решать текстовые задачи различными способами и методами, чтобы повысить интерес учеников начальной школы к изучению математики.

Ключевые слова*: образование, преподавание, воспитание, знания, навыки, способности, развитие, анализ, исследование, взаимосвязь, изучение математики, различные методы, концепция проблемы, структура проблемы, текстовые задачи, решение текстовых задач, студенты, преподаватели, учреждения среднего образования.*

IMPROVING THE PROCESSING OF TEXT PROBLEMS USING MODERN TEACHING METHODS IN THE PROCESS OF STUDYING MATHEMATICS IN PRIMARY SCHOOL

RAHIMOV Jamshed Khojamurodovich *- candidate of Pedagogical Sciences, Deputy Director for Educational Affairs, Asadullo Gulomov Gymnasium, Dushanbe,* ***Phone:*** *(+992) 93-408-66-64,* ***E-mail:*** *jamshedrahimov@gmail.com*

KHUDOYRZODA Husen Khudoyr *- candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Primary Education of the State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini,* ***Phone:*** *(+992) 917-51-16-63.* ***E-mail:*** *begimovhusen@gmail.com*

Annotation. This article analyzes and discusses the improvement of word problem solving using modern teaching methods in the study of mathematics as a means of assimilating mathematical concepts in elementary school students.

In our opinion, one way to improve the quality and effectiveness of mathematics instruction in elementary school is to develop students' scientific thinking and creativity through the process of learning mathematics by solving word problems during mathematics lessons.

Solving word problems is an unconventional method, meaning it requires mental effort. Therefore, before beginning any project, it is first necessary to thoroughly study the project and know the methods to use. Solving word problems in elementary school mathematics plays an important role.

Thus, solving word problems during the learning process allows students to connect theory with practice. This process also provides a good opportunity to refine and enhance elementary school students' understanding of the use of modern teaching methods in the study of mathematics, which leads to the development of students' logical thinking abilities. Therefore, it is important for primary school teachers to have knowledge of word problem solving as a means of teaching mathematical concepts, as well as the ability to solve word problems in various ways and methods in order to increase primary school students' interest in learning mathematics.

Keywords*: education, teaching, upbringing, knowledge, skills, abilities, development, analysis, research, relationship, study of mathematics, various methods, problem concept, problem structure, word problems, solving word problems, students, teachers, secondary education institutions.*

Масъалаҳои матнӣ дар синфҳои ибтидоӣ воситаи асосии рушди тафаккури мантиқӣ ва эҷодии хонандагон буда, онҳоро ба таҳлили мустақилонаи ҳолатҳои ҳаётӣ, татбиқи донишҳои арифметикӣ ва ташаккули маводҳои алгебравӣ водор месозад. Ин раванд мушоҳидакорӣ, маҳорати амалӣ ва фаҳмиши робитаи байни бузургиҳоро тақвият мебахшад.

Ташаккули тафаккури илмӣ ва қобилияти эҷодии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути системаи махсуси масъалаҳои матнӣ ва маводҳои алгебравӣ, роҳи асосии баланд бардоштани сифати таълими математика мебошад. Ин раванд тавассути интихоби мақсадноки масъалаҳо, ки мантиқ ва таҳлилро инкишоф медиҳанд, амалӣ карда мешавад.

Масъалаи матнӣ ин масъалаест, ки иншои ягон вазъият бо забони табиӣ баҳодиҳии миқдори ягон қисми ин вазъиятро талабкунанда мебошад, ки муносибати байни қисматҳои он ва намуди ин муносибатро муайян менамояд [5, с. 125].

Ҳамин аст, ки ба андешаи мо яке аз роҳҳои баланд бардоштани сифат ва самаранокии таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ ин дар раванди таълим ташаккул додани тафаккури илмӣ ва қобилияти эҷодии хонандагон тавассути маводҳои алгебравӣ дар ҳалли масъалаҳои матнӣ мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши курси математикаи синфҳои ибтидоӣ бо системаи масъалаҳои мақсаднок интихоб гардида, муайян карда мешавад. Дар ин ҷо масъалаҳои математикии матнӣ мавқеи бештарро мебозад.

Масъалаҳои матнии математикӣ дар синфҳои ибтидоӣ барои рушди тафаккури мантиқӣ ва татбиқи амалии донишҳои арифметикӣ нақши калидӣ доранд. Мувофиқи таърифи М.И. Моро масъала ин саволи бо ҷумлаҳо ифодашуда аст, ки ҷавоби он тавассути амалҳои арифметикӣ ёфта мешавад [15, с. 230]. Омӯзиши самараноки онҳо тасаввуроти дақиқро оид ба мазмун ва методикаи ҳал талаб мекунад.

Масъалаи матнии математикӣ - ин тавсифи вазъияти воқеӣ бо забони табиӣ буда, талаб мекунад, ки бо истифода аз амалҳои математикӣ миқдори ҷузъҳои он муайян карда шавад. Ин раванд муносибати байни қисматҳоро равшан карда, барои дарёфти номаълумҳо мусоидат менамояд. Онҳо одатан барои рушди тафаккури мантиқӣ ва татбиқи математика дар ҳаёт истифода мешаванд.

Ҳалли масъала - ин кори ғайримуқаррариест, ки фикр карданро талаб менамояд. Барои иҷрои ҳалли ягон масъаларо оғоз кардан, пеш аз ҳама, онро бояд хуб омӯхт, бо кадом усулҳои гуногун чӣ тавр кор карданро донистан зарур аст.

Масъалаи математикии матнӣ ин нақли алоқаманди мухтасарест, ки дар он қиматҳои баъзе бузургиҳо дохил карда шуда, алоқаманд кардани қиматҳои номаълум бо додашудаҳо талаб карда мешавад.

Дилхоҳ масъалаи математикии матнӣ аз ду қисми асосӣ иборат аст: шарт ва талабот. Шарт маълумоти маълумро дар бар мегирад ва талабот (хулоса) чизеро, ки бояд ёфт шавад, муайян менамояд.

Талаботи масъала ҳадафи ниҳоӣ ва нишондоди асосии он (чиро бояд ёфт) ба шумор меравад. Шарт ва талабот на ҳамеша ҷудоянд ва аксар маврид дар як ҷумлаи мураккаб омехта шуда, мантиқи масъаларо ташкил медиҳанд.
Дар ҳаёти воқеӣ масъалаҳое дучор мешаванд, ки шарти онҳо додашудаҳои барзиёд ё нокифоя доранд. Масалан, дар масъалаи: «Бар ва дарозии ҳавлии росткунҷашаклро ёбед, агар дарозии он аз бараш 2 метр зиёд бошад», маълумот барои ёфтани ҷавоб нокифоя аст. Барои ҳалли чунин масъалаҳо зарур аст, ки онҳо бо додашудаҳои зарурӣ пурра карда шаванд.

Аз маънои масъала қисматҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: шарҳи шифоҳии вазъият (ки дар он алоқамандии байни бузургиҳо ва қимати ададии онҳо нишон дода мешавад), қимати бузургии ададӣ ва супориш дар намуди савол. Супориш талаб менамояд, ки қиматҳои як ё якчанд номаълумҳо ёфта шаванд, ки онҳоро қиматҳои талабнамудаи масъала меноманд.

Ҳалли масъалаҳои таълимӣ, ҳарчанд вақти зиёд талаб кунад ҳам, барои рушди тафаккур, мантиқ ва малакаҳои зеҳнии хонандагон муҳим буда, ба худтакмилдиҳӣ ва ғанӣ шудани фаъолияти эҷодии онҳо мусоидат менамояд. Омӯзгор бояд масъалаҳоро бодиққат интихоб кунад, то шавқу ҳаваси донишомӯзиро бедор созад. Ҳадафи асосӣ — ташаккул додани малакаҳои мустақилонаи амалӣ ва эҷодии хонандагон мебошад. Мувофиқи методикаи таълими математика, масъалаҳои арифметикӣ дар асоси шумораи амалҳои ҳалшаванда ба сода (як амал) ва таркибӣ (ду ва зиёда амал) ҷудо мешаванд. Ин таснифот барои пайдарпай омӯзонидани ҳалли масъалаҳо аз сода ба мураккаб ёрӣ мерасонад. Масъалаҳои сода танҳо бо як амали арифметикӣ (ҷамъ, тарҳ, зарб, тақсим) ҳал шуда, барои муайян кардани муносибатҳои байни ададҳо ва рушди тафаккури мантиқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ замина мегузоранд ва онҳоро барои гузаштан ба масъалаҳои мураккаб омода месозанд.

Масъалаи 1: Дар шохи дарахт 3 кабӯтар ва 4 гунҷишк нишастааст. Дар шохи дарахт чанд парранда нишастааст?

Масъалаи 2: Дар раф 20 дона китоб ҳаст. Аз ин 8 тоаш китоби забони модарӣ ва боқимонда китоби математика мебошад. Дар раф чанд китоби математика ҳаст?

Масъалаи 3: Пиёла 6 сомонӣ арзиш дорад, 8-то ҳамин хел пиёла чанд сомонӣ арзиш дорад?

Масъалаи 4: Дафтар 1 сомону 50 дирам меистад. Ба 30 сомонӣ чандто ҳамин хел дафтар харидан мумкин аст?

Ин масъалаҳо асосан дар зинаҳои аввали таълим барои мустаҳкам кардани малакаҳои ҳисобкунӣ истифода карда мешаванд. Аз нуқтаи назари методикаи таълими математика масъалаҳое, ки тавассути ду амали математикӣ ва зиёда аз он ҳал карда мешаванд, масъалаи мураккаб номида мешавад, комилан дуруст аст. Ин масъалаҳо мантиқ

ва пайдарпайии амалҳоро талаб мекунанд, бар хилофи масъалаҳои сода, бо як амали арифметикӣ (ҷамъ, тарҳ, зарб ва тақсим) ҳал карда мешаванд.

Масъалаҳои таркибӣ ин масъалаҳои математикии бисёрзинагӣ мебошанд ки барои ҳалли онҳо иҷрои якчанд амалҳои пайдарпайи арифметикаи асосӣ ҷамъ, тарҳ, зарб ва тақсим дар байни худ лозим аст. Ин масъалаҳо одатан аз якчанд масъалаҳои сода таркиб меёбанд. Бар хилофи масъалаҳои сода дар ин ҷо натиҷаи амали аввал барои ёфтани ҷавоби ниҳоӣ дар амалҳои минбаъда истифода карда мешавад. Одатан, ин масъалаҳо раванди мантиқиро талаб менамоянд.

Масъалаи 1: Дар сабати якум 20 кг ва дар сабати дуюм 16 кг мева ҳаст. 10 кг меваро мураббо карданд. Дар ҳарду сабад чанд килограмм мева монд?

Масъалаи 2: Дар се синф 82 хонанда таҳсил доранд. Дар синфи якум 30 хонанда ва дар синфи дуюм 28 хонанда таҳсил мекунад. Дар синфи сеюм чанд хонанда таҳсил дорад?

Масъалаи 3: 20 метр матоъро ба 3 қисм чунон тақсим карданд, ки дарозии қисми якум 2 м дарозии қисми дуюм 4 м мебошад. Дарозии қисми сеюм чӣ қадар ҳаст?

Масъалаи 4: Мирзо 24 китоб ва хоҳараш 3 маротиба камтар китоб дорад. Ҳамагӣ онҳо чанд китоб доранд?

Матни пешниҳодшуда аҳаммияти бунёдии масъалаҳои содаро дар таълими математика, махсусан барои ташаккул додани мафҳумҳои арифметикӣ ва омодагии хонандагон ба ҳалли масъалаҳои мураккаб, дуруст таъкид мекунад. Он нишон медиҳад, ки масъалаҳои сода заминаи дарки сохтори масъала (шарт, савол, ҳал, ҷавоб; *шарт – ҳамон ҷумлаҳои мантиқӣ, ки бузургиҳои ададиро мефаҳмонад; савол – ба ҷой овардани талаботи шартро ифода менамояд; ҳал – алоқамандии бузургиҳои ададиро ифода намуда, хулосаи заруриро мебарорад ва ҷавоб – натиҷаи ҳалро ташкил медиҳад*) буда, маҳорати таҳлилиро дар хонандагон ташаккул медиҳанд.

Ҳалли ин масъалаҳои баёнгардидаро, ки дар пайдарҳамии муайян ҷойгир намудан номумкин аст. Дар машғулиятҳо хонандагон бештар ҳолатҳо ба натиҷаҳои мақсаднок пайи ҳам ноил шуда, барои расидан ба онҳо, дар як вақт зина ба зина муваффақиятҳои бадастовардаро дар як чанд самт инкишоф медиҳанд.

Масъалаи мураккаб аз якчанд масъалаҳои сода иборат буда, дар он номаълуми як масъалаи сода чун додашудаҳои масъалаи дигар хизмат менамоянд. Ҳал намудани масъалаи мураккаб ин аз ҷудокунии он ба якчанд масъалаҳои сода ва ҳалли пайдарҳамии онҳо иборат аст.

Ҳамин тавр, барои ҳалли масъалаҳои мураккаб лозим аст, ки системаи алоқамандии байни додашудаҳои он ва номаълумҳояш барқарор карда шуда, дар мувофиқа бо онҳо интихоб ва иҷрои амалҳои арифметикӣ роҳандозӣ карда мешавад.

Масъалаи 1: Дар муассисаи таълимӣ 12 нафар духтарон навбатдор буду писарон 4 нафар зиёд буданд. Чанд нафар хонанда дар муассисаи таълимӣ навбатдор буданд?.

Ин масъала дар худ ду масъалаҳои содаро дар бар мегирад:

Масъалаи А: Дар муассисаи таълимӣ 12 нафар навбатдор буда, писарбачаҳо ба 4 нафар бештаранд. Чанд писарбача дар муассисаи таълимӣ навбатдор буд?

Масъалаи Б: Дар муассисаи таълимӣ 12 духтар ва 16 нафар писар навбатдор буданд. Ҳамагӣ чанд нафар хонанда дар муассисаи таълимӣ навбатдор буд?

Чи тавре ки дар ин ҷо мушоҳида намудем, ададӣ дар масъалаи якум номаълум дар масъалаи дуюм дода шуда аст. Ҳалли пайдарҳамии ин масъалаҳо ҳалли масъалаи мураккаб мешавад: 1) 12+4=16; 2) 12+16=28. **Ҷавоб:** Ҳамагӣ 28 нафар хонанда дар муассисаи таълимӣ навбатдор буд.

Масъалаи 2: Акрам 15 дафтар ва баъд 17 дафтар харид. Ба ҳамаи харид 320 сомонӣ дод. Як дафтар чанд сомонӣ арзиш дорад?

Ҳал: 1) 15+17= 32 дафтар; 2) 320:32=10 сомонӣ. **Ҷавоб:** Як дафтар 10 сомонӣ арзиш дорад.

Масъалаи 3. Ду хонанда якҷоя ба 70 сомонӣ қалами ранга хариданд. Хонандаи якум 6 қалам ва хонандаи дуюм 8 қалам харид. Ҳар як хонанда ба чанд сомонӣ қалами ранга харид карданд?

Ҳал: 1) 6+8=14 қалами ранга ҳарду хонанда; 2) 70:14=5 сомонӣ нархи як қалами ранга; 3) 5·6=30 сомонӣ хариди хонандаи якум; 4) 5·8=40 сомонӣ хариди хонандаи дуюм. **Ҷавоб:** хонандаи якум ба 30 сомонӣ ва хонандаи дуюм ба 40 сомонӣ қалами ранга хариданд.

Навишти ҳалли масъалаи мураккаб бо ёрии табдилдиҳиҳои ифода имкон медиҳад, ки диққати хонандагон бо роҳи ҳалли мантиқӣ равона карда шуда, ҷараёни ҳал кардани онро пурра аз худ намоянд. Бар замми ин хонандагон навиштани нақшаи (ё тарҳи) ҳалро меомӯзанд ва бо ин вақтро сарфа менамоянд.

Ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ омӯзонидани ҳалли масъалаҳо - ин омӯзиши онҳо баҳри баркароркунии алоқамандии байни додашудаҳо ва номаълумҳои масъала мебошад, ки бо ин иҷрои амалҳои арифметикӣ ба миён меояд.

Масъалаи 4: Алишер ва Ғайрат якҷоя рӯзҳои баробар кор карданд. Алишер дар як рӯз 520 сомонӣ ва Ғайрат 480 сомонӣ маблағ мегирифтанд. Агар Ғайрат дар тамоми вақти корӣ назар ба Алишер 80 сомонӣ кам маблағ гирифта бошад, он гоҳ дар алоҳидагӣ онҳо чанд сомонӣ маблағ гирифтанд?

Ҳал: 1) 520-480=40 сомонӣ дар як рӯз Алишер назар ба Ғайрат зиёд маблағ гирифтааст. 2) 80:40=2 рӯз Алишер ва Ғайрат кор кардаанд.
3) 520·2=1040 сомонӣ маблағи гирифтаи Алишер. 4) 3) 480·2=960 сомонӣ маблағи гирифтаи Ғайрат. **Ҷавоб:** Онҳо дар алоҳидагӣ: Алишер 1040 сомонӣ ва Ғайрат 960 сомонӣ маблағ гирифтанд.

Дар синфҳои ибтидоӣ таҳқиқот бо гурӯҳи масъалаҳое амалӣ карда мешаванд, ки ҳал намудани онҳо дар ҳамон як алоқамандии байни маълумҳою номаълумҳо асос ёфта, бо мундариҷа ва додашудаҳои ададиашон аз ҳамдигар фарқ менамоянд. Чунин гурӯҳи масъалаҳоро масъалаҳои ҳамон як гурӯҳ меноманд.

Барои ба инҳо муваффақ шудан, ба омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ лозим меояд, ки бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математика ҳангоми ҳалли масъалаҳои ҳар як намуд дараҷаҳои зеринро пешбинӣ намоянд:

- тайёрӣ дидан барои ҳал кардани масъала;
- шинос шудан бо ҳалли масъала;
- мустаҳкамкунии малакаю маҳорати ҳал кардани масъала.

Дар ин дараҷаи омӯзиши ҳалли масъалаҳои ин ё он намуд, ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ лозим меояд, ки тайёрӣ барои интихоби амалҳои арифметикӣ ҳангоми ҳал кардани масъалаҳои мувофиқ ба вуҷуд оварда шавад.

Барои ҳал кардани масъалаҳои сода алоқамандиҳои зеринро донистан лозим аст:

а) алоқамандии амалҳо бо маҷмуъҳо бо ёрии амалҳои арифметикӣ, яъне маънои аслии амалҳои арифметикӣ;

б) алоқамандии муносибатҳои “зиёд” ва “кам” (ба чанд воҳид зиёд ё кам ва ба чанд маротиба зиёд ё кам) бо амалҳои арифметикӣ;

в) алоқамандии байни қисматҳо ва натиҷаи амалҳои арифметикӣ, яъне қоидаи ёфтани яке аз қисматҳои амали арифметикӣ аз рӯйи натиҷаи маълум ва номаълуми дигар;

г) алоқамандии байни бузургиҳои додашуда, ки дар алоқамандии мутаносиби роста ё баръакс бо амалҳои арифметикӣ мувофиқ бошанд [9, с. 30].

Ғайр аз ин, ҳангоми шиносоӣ бо масъалаҳои аввалини сода хонандагон бояд мафҳум ва истилоҳҳои ба худи масъала тааллуқдоштаро донанд (масалан, шарти масъала, саволи масъала, ҳалли масъала, ҷавоб ба саволи масъала).

Тайёрӣ барои ҳал кардани масъалаҳои мураккаб ин маҳорати ҷудо карда тавонистани масъалаи мураккаб ба як қатор масъалаҳои сода, ҳалкунии пайдарпайи онҳо ҳалли масъалаи мазкур мебошад. Ҳангоми ҳал бо ҳар як намуди масъалаҳо тайёрии махсуси марбут аз онҳо талаб карда мешавад.

Дар дараҷаи дуюми таълими ҳалли масъалаҳо хонандагони синфҳои ибтидоӣ алоқамандии байни додашудаҳо ва номаълумҳоро омӯхта, интихоби амалҳои арифметикиро барои иҷрои ҳадаф меомӯзанд. Дар натиҷаи чунин фаъолиятҳо хонандагон бо роҳу усулҳои гуногун ҳал намудани масъалаҳои муоинашаванда шинос карда мешаванд.

Ин қадамҳо асоси методикаи ҳалли масъалаҳои матнӣ (хусусан дар математикаи синфҳои ибтидоӣ) буда, барои рушди тафаккур, диққат ва мустақилияти хонандагон ёрӣ мерасонад. Онҳо пайдарпайии мантиқиро ифода менамоянд: *а) фаҳмидани шарт; б) тарҳрезии нақша; в) амалӣ намудани ҳисоб г) тасдиқи дурустии натиҷа.*

Қадамҳои дар боло зикр карда шуда, бо якдигар зич алоқаманд мебошанд. Бо риояи ин марҳилаҳо ба фаъолияти хонандагон, бевосита омӯзгор роҳбарӣ менамояд.

Шиносоӣ бо мундариҷаи масъала - масъаларо хонда, вазъияти ҳаётиро тасаввур кардан ва бехато хондан асоси шиносоӣ бо мундариҷа мебошад. Хонандагон бояд матнро мустақилона хонанд, истилоҳоти нофаҳморо бо ёрии омӯзгор дарк намоянд ва одат кунанд, ки масъаларо бо як ё ду маротиба хондан барои ҳалли бодиққат дар хотир нигоҳ дошта тавонанд.

Ҳалли масъалаҳои матнӣ тавассути тасаввуротҳои вазъияти ҳаётӣ тафаккур, диққат ва хотираи хонандагонро инкишоф дода, шавқу ҳаваси онҳоро ба донишомӯзӣ бедор месозанд. Омӯзгор бояд хонандагонро раҳнамоӣ намоянд, ки масъаларо таҳлил намуда, додашудаҳоро тасаввур кунанд, нақша созанд ё амсиласозӣ намоянд. Ин раванд ба дарки амиқи масъала ва ёфтани роҳи дурусти ҳалли он ёрӣ мерасонад [5, с. 110].

Масъалагузорӣ дар раванди таълим, махсусан дар фанҳои дақиқ, раванди дузинагиро талаб менамояд. Хонандагон пас аз дарки мазмуну мундариҷаи кор, бояд бузургиҳои додашуда ва номаълумро муайян кунанд ва алоқамандии байни онҳоро (масалан, дар шакли нақша ё ҷадвал) барқарор ва дар асоси ин амалҳои арифметикии мувофиқро интихоб намоянд. Ин усул ба рушди тафаккури мантиқӣ ва мустақилияти хонандагон ёрӣ мерасонад.

Ташаккули малакаи ҳалли масъалаҳои нав дар ибтидо бо роҳбарии омӯзгор сурат гирифта, тадриҷан ба фаъолияти мустақилонаи хонандагон гузаронида мешавад. Усулҳои асосӣ - намоиш, такрор, ҷудокунии маълумот ва амсиласозӣ (тартиб додани нақша ё ки ягон расм) барои дарк кардани алоқамандии байни ададҳои додашуда ва номаълумҳо ёрӣ мерасонанд.

Намоиши масъала – ин истифодаи аёният (ашёҳо, расмҳо) барои таҷассуми ададҳои додашуда, номаълумҳо ва алоқамандии байни онҳо дар масъалаҳои математикӣ мебошад. Ин усул, ки бештар дар синфи якум ва ҳангоми шиносоӣ бо намудҳои нави масъала истифода карда мешавад, ба хонандагон ёрӣ мерасонад, то вазъияти ҳаётии масъаларо тасаввур ва мазмуни асосии онро дарк намоянд [6, с. 25].

Дар қатори намоиши ашёӣ дар синфи якум намоиши нақшавӣ - ин навишти кутоҳи масъала мебошад, истифода карда мешавад. Дар навишти кутоҳ шакли содаи бузургии ададҳо, додашудаҳо ва номаълумҳо ба қайд гирифта мешаванд, инчунин якчанд истилоҳҳоте, ки нишон дода мешаванд, оид ба масъала чи гуфта мешавад: **буд, гузоштанд, боқӣ монд** ва истилоҳҳое, ки муносибатро ифода менамоянд: **калон, хурд, баробар** ва ғайра.

Навишти кутоҳи масъаларо дар ҷадвал иҷро кардан мумкин аст, инчунин дар шакли нақша бе он иҷро карда шавад. Дар шакли ҷадвал талаб карда мешавад, ки номи ашёҳоро ҷудо намоед. Ҷобаҷогузории ададҳои додашуда барои барқарор кардани алоқамандии байни бузургиҳо: дар як сатр қиматҳои мувофиқи бузургиҳои гуногун навишта мешаванд,

вале қимати як бузургӣ дар зери дигаре навишта шуда, адади номаълум бо аломати савол ифода карда мешавад. Бисёр масъалаҳоро аз рӯйи нақша намоиш додан бамаврид аст.

Намоишдиҳӣ дар шакли нақша ҳангоми ҳалли масъалаҳое, ки қиматҳои бузургиҳои **калон, хурд, ҳамон қадар** истифода бурда мешавад, мақсаднок аст. Яке аз ададҳои додашуда дар масъала ба воситаи порчаҳо ифода карда мешаванд, масштаби муайян дода мешавад, додашудаҳоро дар муносибатҳои ин ё дигар ададҳо истифода ва ин ададҳоро бо порчаҳои мувофиқ тасвир менамоянд.

Масъалаҳои ба мафҳуми **ҳаракат** алоқамандро бо ёрии нақшаҳо намоиш додан бамаврид аст. Аз намоиш истифода карда хонандагон масъалаҳоро метавонанд, такрор намоянд. Ҳангоми такроркунӣ ба хонандагон фаҳмонида мешавад, ки ҳар як адад чиро нишон медиҳад ва дар масъала донистани чиро талаб менамояд.

Ҳангоми шиносоӣ бо масъалаҳои шакли нав ҳамчун қоида ягон намоиш истифода бурда мешавад, аммо дар ҳолатҳои ҷудогона намоишҳои ашёӣ ва нақшавӣ фоиданок аст. Дар раванди иҷрои намоиш қисман хонандагон ҳалли масъалаҳоро меёбанд, яъне онҳо аллакай медонанд, ки кадом амалҳоро барои ҳалли масъала иҷро намоянд вале қисман хонандагон алоқамандии байни номаълумҳо ва додашудаҳоро мувофиқи амалҳои арифметикӣ фақат бо ёрии омӯзгор барқарор карда метавонанд. Дар ин маврид омӯзгор суҳбати махсус мегузаронад, ки ҷудокунии масъала номида мешавад.

Муҳокимарониро бо ду тарз сохтан мумкин аст: аз саволи масъала ба додашуда ва аз додашудаҳои ададӣ омадан ба савол.

Дар бисёр маврид лозим меояд, ки муҳокимаи тарзи якум истифода бурда шавад, чунки дар ин маврид хонандагон бояд на як амали ҷудошударо дар назар дошта бошанд, балки натиҷаи ҳалро пурра ба назар мегиранд. Ҳангоми истифодаи тарзи дуюми ҷудокунӣ омӯзгор онҳоро роста ба интихоби ҳар як амал меорад. Ғайр аз он чунин муҳокимаронӣ ба интихоби амалҳои зиёдатӣ меорад.

Ҷудокунии таркиби масъалаҳо бо тартиб додани нақшаи ҳал ба охир мерасад – ин маънои онро дорад, ки ин ё он амалро иҷро намуда, нишондодҳоро аз рӯйи тартиби амалҳои арифметикӣ муайян менамоянд. Иҷрои амалҳои арифметикӣ, ки ҳангоми тартибдодани нақшаи ҳал интихоб карда мешавад. Дар ин маврид фаҳмидан зарур аст, ки ҳар як амалро иҷро карда, меёбем. Ба хонандагон дуруст ва нодуруст фаҳмонидани иҷрои амалҳоро ҳангоми ҳалли масъалаҳо омӯзонидан лозим аст.

Ҳалли масъалаҳоро шифоҳӣ ва хаттӣ иҷро кардан ба маврид аст, ки дар синфҳои ибтидоӣ чунин шаклҳои асосии навишти масъала истифода карда мешавад: *а) тартиб додани ифода аз рӯйи масъала ва ёфтани қимати он;*
б) тарзи санҷиши масъалаҳо; в) тартиб додан ва ҳалли масъалаи чапа.

Ин бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ барои рушди тафаккури мантиқии хонандагон муҳим аст. Барои тартиб додани масъалаи чаппа (баръакс), хонандагон бояд маълумоти додашудаи масъалаи авваларо ба номаълум ва яке аз номаълумҳои авваларо ба маълум табдил диҳанд. Ин усул пайдарпайии мантиқӣ ва фаҳмиши амиқи алоқамандии байни бузургиҳоро мустаҳкам мегардонад.

Ҳангоми ҳалли масъалаи баръакс, ададе ҳосил шавад, ки дар масъалаи додашуда маълум бошад. Пас ҳисоб кардан мумкин аст, ки масъалаи додашуда дуруст ҳал карда шудааст. Барқароркунии мувофиқати байни ададҳо ба воситаи ҳалли масъала ва ададҳои додашуда ҳосил карда мешавад. Санҷиши ҳалли масъалаҳои математикӣ тавассути

амалҳои арифметикӣ (ҷамъ, тарҳ, зарб, тақсим) бо ададҳои додашуда ва натиҷаи ҳосилшуда иҷро карда мешавад. Агар пас аз амалҳо адади ибтидоии масъала ҳосил шавад, пас ҳалли масъала дуруст ҳисобида мешавад. Ин усул барои муайян кардани хатоҳо ва тасдиқи натиҷаи дуруст ёрӣ мерасонад.

Барқароркунии мувофиқати байни ададҳо, ки ба воситаи ҳалли масъала бо ададҳои додашуда ҳосил карда мешавад, ҳангоми санҷиши ҳалли масъалаҳо бо ин роҳ ададҳоро бо ёрии амалҳои арифметикӣ иҷро мекунанд, ки дар ҷавоб саволи масъала ҳосил шавад. Агар дар ин маврид адади додашуда ҳосил шавад, он гоҳ ҳисоб кардан мумкин аст, ки масъала дуруст ҳал карда шудааст. Агар масъаларо бо роҳҳои гуногун ҳал кардан мумкин бошад, он гоҳ натиҷаҳои якхелаи ҳосилшударо муайян менамоянд, ки масъала дуруст ҳал шудааст. Муайян кардани ҷавоб то ҳалли масъала барқарор карда мешавад, ки адади номаълуми калон ё хурд аз ягон адади додашудаи дигар аст. Барои дуруст умумигардонии тарзи ҳалли масъала намуди муайяни системаи интихоб ва гузориши масъала, аҳаммияти муҳим дорад. Система бояд талаботи муайянро қаноат кунонад. Пеш аз ҳама, масъала бояд пай дар пай бошад. Пайдарпайи масъала бо усуле ба миён меояд, ки бо ҳам ба тарзи муайян кардани алоқамандии байни ададҳои додашуда ва номаълумҳо амалӣ карда мешавад. Яке аз шартҳои муҳим ин дуруст умумигардонии тарзи муайяни ҳалли масъалаҳо барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳисоб меёбад. Вале масъалаҳои дида баромадашаванда бояд пай дар пай ҳисоб карда шаванд. Ин барои ба хотиргирии тарзи ҳалли масъалаҳо зарур аст. Навишти масъала дар намуди амалҳои ҷудогона бо фаҳмондадиҳӣ амалӣ карда мешавад.

Масъалаи 5: Ду ҳамсоя якҷоя 240 кг кортошка хариданд ва онро дар байни худ чунон тақсим намуданд, ки ҳамсояи якум ду ҳиссаи картошка ва ҳамсояи дуюм се ҳиссаи картошкаро соҳиб шуд. Ҳар як ҳамсоя чанд килограммӣ картошка гирифтанд?

Ҳал: 1) 2+3=5 ҳиссаи ҳамаи картошка; 2) 240:5=48 кг як ҳиссаи картошка; 48·2=96 кг ҳамсояи якум гирифт; 4) 48·3=144 кг ҳамсояи дуюм гирифт. **Ҷавоб:** Ҳамсояи якум 96 кг картошка ва ҳамсояи дуюм 144 кг картошка гирифтанд.

Масъалаи 6: Ду баста матои навъи якхела хариданд. Дар бастаи якум 24 м мато ва дар бастаи дуюм 12 м мато буд. Барои бастаи якум назар ба бастаи дуюм 180 сомонӣ зиёд маблағ доданд. Ҳар як бастаи матоъ чанд сомонӣ арзиш доранд?

Ҳал: 1) 24-12=12 метр матоъ дар бастаи якум назар ба дуюм зиёд аст;

2) 180:12=15 сомонӣ арзиши 1метр матоъ; 3) 24·15=360 сомонӣ арзиши матоъи бастаи якум; 4) 12·15=180 сомонӣ арзиши матои бастаи дуюм.

Ҷавоб: бастаи матои якум 360 сомонӣ ва бастаи матоъи дуюм 180 сомонӣ арзиш доранд.

Ҳалли масъалаҳои мушкил мисли дигар масъалаҳо аз хонандагон бошуурона ба мазмуни масъалаҳо ва ҳаматарафа фикрронии алоқамандиии байни додашудаҳо ва номаълумҳо муносибат намуданро тақозо менамояд. Масъалаҳои ҳаллашон мушкилро лозим аст, ки дар дилхоҳ синф бо ба назар гирифтани фақат як шарт: ба хонандагон бояд ҳалли масъалаҳои сода, ки масъалаҳои мушкил ба онҳо оварда мешавад, маълум бошад. Бисёр масъалаҳоро бо тарзҳои гуногун ҳал кардан мумкин аст. Хонандагонро ба ҷустуҷӯйи тарзҳои гуногуни ҳал ба алоқамандиҳои байни додашудаҳо ва номаълумҳо меорад.

Кор бо масъалаҳои додашуда дар хонандагон асосан барои беҳтар кардани алоқамандии байни онҳо ва номаълумҳоро маълум менамояд. Ҳалли чунин масъалаҳоеро, ки якчанд ҳал доранд, дохил кардан ба мавриди аст. Инчунин, ҳалли масъалаҳо барои

ташаккул додани мафҳуми тағйирёбандаҳо ёрӣ мерасонанд. Масъалаҳо доир ба тартибдиҳӣ ва табдилдиҳии масъалаҳо барои умумигардонии тарзи ҳалли онҳо ниҳоят фоиданок ҳисоб меёбанд. Якчанд намудҳои масъалаҳоро оид ба тартибдиҳӣ ва табдилдиҳӣ дида мебароем: гузориши савол ба шарти масъала ё ивазкунии саволи додашуда - чунин масъалаҳо барои умумигардонии донишҳо дар бораи алоқамандии байни додашудаҳо ва номаълумҳо ёрӣ мерасонад, зеро ки дар ин маврид хонандагон ҳис мекунанд, ки аз рӯйи додашуда чиро ёфтан мумкин аст.

Тартиб додани шарти масъала аз рӯйи саволи додшуда ҳангоми иҷрои чунин масъалаҳо хонандагон барқарор менамоянд, ки аз рӯйи додашудаҳо бояд номаълумҳо ёфта шавад, вале ин ҳам ба умумигардонии донишҳо оид ба алоқамандии байни додашудаҳо ва номаълумҳо меоранд.

Ҷудокунии ададҳои додашуда ва тартиб додани масъалаҳои монанд бо сохти математикии якхела пас аз ҳалли масъалаи асосӣ барои мустаҳкам кардани малакаи хонандагон тартиб дода мешаванд. Ин раванд ҷудокунии ададҳо ва иваз кардани бузургиҳо (масалан, нарх, миқдор, суръат) бо объекти нав дар мавриде, ки усули ҳал тағйир намеёбад, дар бар мегирад.

Тартиб додани масъалаҳои баръакс дар омӯзиши математика маҳорати таҳлилӣ ва мантиқии хонандагонро афзоиш медиҳад. Ин усул ба онҳо кумак мекунад, ки алоқамандии байни додаҳо ва номаълумҳоро амиқтар дарк кунанд, самаранокии ҳалли масъалаҳои матниро баланд бардошта, мустақилияти таҳқиқотии онҳоро дар синфҳои ибтидоӣ ташаккул медиҳад.

Тартиб додани масъала аз рӯйи намоиш (расм, нақша, амсила) як усули самараноки фаъолгардонии хонандагон аст, ки ба онҳо дар дарки вазъияти воқеӣ ёрӣ мерасонад. Ин усул ба хонандагон имкон медиҳад, ки маълумоти аёниро ба забони математикӣ иншо намоянд, саволҳои мантиқӣ гузоранд ва малакаҳои ҳалли масъалаҳоро дар амал татбиқ карда тавонанд.

Тартиб додани масъала аз рӯйи ҳалли додашуда усули самараноки рушди тафаккури мантиқии хонандагон буда, таҳлили амалияи ҳалро талаб менамояд. Барои ин, матни ҳалро омӯхта, амалҳо ва ададҳои истифодашударо ба мазмуни ҳаётӣ табдил диҳед, ки ин фаҳмиши мантиқии масъаларо осон менамояд [12, с. 120].

Кор бо масъалаҳо омили муҳимми таълими математика ҳисоб меёбад. Такроран ҳал кардани масъалаҳои сода ба пешравии инкишофи умумии хонандагон мусоидат менамояд, инчунин барои азбаркунӣ ва ҳал карда тавонистани масъалаҳо ёрӣ мерасонад, балки тавонистани таҳлил ва ҳалли дилхоҳ масъалаи муайяни дараҷаи мураккаб талаб кардани донишҳоеро, ки хонандагон доранд, фарогир бошад. Барои самаранок кор кардан бо масъалаҳои матнӣ ҳангоми истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ зарур аст, ки ҳар як масъала барои фаъолияти фикрии хонандагон ёрӣ мерасонад, вале хонандагон барои ҳал кардан ва ба комёбӣ ноил шудан ҳаракат менамоянд. Азбаски дар курси математикаи синфҳои ибтидоӣ муносибатҳои математикӣ ҳамчун қоида дар шакли вазъияти муайяни ҳаётӣ дода мешаванд, барои ҳалли онҳо вазъияти пешниҳодгардидаро таҳлил кардан ва фаҳмонидан зарур аст.

Дар ҳақиқат масъалаҳое, ки ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ ниҳоят зиёд пешниҳод мегардад, барои таҳлили вазъияти пешниҳодгардида натиҷаи мусбат медиҳанд. Усулҳои таҳлили чунин масъалаҳо чунон тез мегузарад, ки хонандагон натанҳо онро намефаҳманд, инчунин дар мавриди вохӯрдан бо масъалаҳои мураккаб дучор меоянд,

ҳарчанд ки таҳлил дар нақшаи аввал қарор дорад. Ин маънои пурра аз байн бурдани масъалаҳои математикиро дар раванди таълим надорад. Фақат бояд дар худ муайян намоем, ки бо кадом мақсад ва дар куҷо онҳо фоидаи зиёд меоранд. Ҳолатҳои асосиеро меорем, ки истифодаи масъалаҳои математикӣ заруранд. Масъалаҳои математикӣ метавонанд барои бештар фаҳмонидани амалҳои арифметикӣ мавқеи муҳимро бозанд, дар ин ҷо омӯзгор хонандаро ба бошуурона фаҳмидани амали додашуда водор месозад.

Масъалаҳои математикиро дар он ҳолате низ истифода кардан зарур аст, ки диққати асосии хонанда на ба таҳлили масъала, балки ба тарафи дигари он равона карда шавад. Чунин вазъият дар ҳамон маврид ба миён меояд, ки агар хонандагон бо қисмҳои масъала – шарт ва савол шинос шаванд. Дар ин маврид таваҷҷуҳи асосии хонандагон бояд барои муайян кардани сохтори матни масъала равона карда шавад. Бинобар ин, вазъияти мураккаб душвориҳои иловагиро дар вазъияти додашуда ба миён меоранд, ки хонандагонро ба равиши асосии фаъолияти худ ҷалб менамоянд [9, с. 22].

Ҳамин тавр, коркарди масъалаҳои матнӣ бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ доимӣ дохил кардани масъалаҳое, ки дар хонандагон барои фаъолона истифода намудани он тасаввуроте, ки онҳоро бедор месозад, ҳангоми таҳлили матн талаб карда мешавад. Ба сифати ин мақсад, матни масъалаҳо, ки сохтори гуногунро доранд, хизмат мерасонанд. Мо чунин сохтори матнҳоро барои истифода тавсия медиҳем: шарт дар шакли ҳикоя ифода мегардад, баъди он савол меояд, ки бо ҷумлаи саволӣ ифода меёбад. Ин бештар сода ва сохтори матни масъала, ки имконияти ба аломатҳои берунӣ ҳангоми ҷудокунии шарт ва саволро медиҳад:

а) ҷисми шарт ба шакли ҳикоя дар аввали тест ифода шуда, баъдан ҷумлаи саволӣ, ки савол ва қисми шартро дарбар мегирад;

б) қисми шарт ба шакли ҳикоя дар аввали тест ифода шуда, баъдан ҷумлаи ҳикоягӣ, ки дар худ савол ва қисми шартро дарбар мегирад, меояд;

в) матни масъала як ҷумлаи мураккаби саволиро пешниҳод мекунад, ки дар аввал савол ва баъд шарт меояд;

г) матни масъала як ҷумлаи мураккаби ҳикоягиро пешниҳод мекунад, ки дар аввал савол ва баъд шарт меояд [8, с. 60].

Ин чор сохтори матни масъала ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ имкон медиҳад, ки ҳангоми таҳлили матни масъала аз аломатҳои беруна истифода бурда шаванд. Шояд ҷудо кардани шарт ва савол дар онҳо фақат ба маънои аломатҳо такя кардан дуруст бошад.

Дар баробари азхудкунии алоқамандии байни шарт ва саволҳо, додашудаҳо ва номаълум, инчунин ҳаракати пешравӣ дар барқарорсозианд ва нақши ҳар кадоми онҳо дар масъала ба вуҷуд меоянд. Дар ин ҷо ду самти асосӣ ҷудо карда мешавад: азбаркунии он ки ақалан набудани як қисми масъала ба он меорад, ки сабабгори масъала ҳамчун масъала вуҷуд доштанро қатъ мекунад ва дар як вақт азбаркунии алоқамандии байни қисми ивазшавандаи масъала ва ҳалли он мебошад.

Самти якум дар кор бо матн тақсимот карда мешавад, ки дар он ин ё он ҷузъи масъала (шарт, савол, додашуда ва ғайра), таҳлил кардани он бо мақсади маълум кардани он ҷузъ, ки набудааст ва илова кардани матни он масъаларо дарбар мегирад. Зарур аст, ки ҳар як матн аз нуқтаи назари масъала, ки оё ин масъала аст, то он лаҳза таҳлил гардад, ки ҳамаи хонандагон таҳлилро дастрас намоянд.

Пешравӣ дар самти дуюм ҳангоми иҷрои супоришҳое, ки барои барқароркунӣ имкон медиҳанд, амалӣ карда мешаванд, чи хеле ки ҳалли масъала иваз мешавад, ҳангоми ивазкунии ягон ҷузъи масъала ва дар кадом ҳолатҳо ин ивазкунӣ иҷро мешаванд ва кадоми онҳо не.

Се намудҳои асосии чунин супоришҳоро нишон додан мумкин аст:

а) супоришҳое, ки ивазшавии савол ҳангоми иваз нашудани шарт ба миён меояд;

б) супоришҳое, ки ивазкунии шарт ҳангоми иваз накардани савол ба миён меоянд;

в) супоришҳое, ки додашудаҳо ҳангоми нигоҳ доштани шарт ва савол иваз карда мешаванд.

Ба сифати мисол навишти кутоҳи ду масъаларо меорем, ки шарти якхела дошта, вале саволҳои гуногунро дар бар мегиранд.

Масъалаи 7: Маҳина 12 албом ва Анора 10 албом дорад. Духтарон якҷоя чанд албом доранд?

Хонандагон матнро таҳлил мекунанд, шарт ва савол, додашудаҳо ё номаълумро меёбанд, барқарор мекунанд, ки дар назди онҳо масъала чӣ вазифа гузоштааст. Муҳокимаронӣ мекунанд, ки чӣ гуна ҳал бояд шавад: аз ададҳои додашуда калон ё хурд ва барои чӣ калон. Баъд нақшаи ҳалли масъала тартиб дода мешавад ва хонандагон масъаларо ҳал мекунанд. Ҳалли мустақилона дар дафтар иҷро карда мешавад бе навиштан дар тахтаи синф. Ба хонандагоне, ки дар ҳалли масъала мушкилӣ мекашанд, омӯзгор ба тариқи фардӣ ёрӣ мерасонад. Ҳалли масъала муҳокима гардида, хатогиҳои содиршуда ислоҳ карда мешаванд.

Масъалаи 8. Маҳина 12 албом ва Анора 10 албом дорад. Маҳина аз Анора чанд албом зиёд дорад?

Кор бо ин масъала ҳам мисли масъалаи пешина иҷро карда мешавад. Зинаи оянда - муқоисаи масъала мебошад. Агар масъалаҳо дар раванди дарсҳои гуногун ҳал карда шуда бошанд, пас омӯзгор пешниҳод мекунад, ки варианти беҳтаринашро интихоб кунанд ва шарти масъалаи якумро дар тахтаи синф менависад, ҳалли он ва матни онро дар бари масъалаи дуюм менависад. Хонандагон матнҳоро муқоиса мекунанд, маълум менамоянд, ки онҳо чӣ монандӣ ва чӣ фарқият доранд? Баъд ҳалли масъаларо муқоиса карда, барқарор месозанд, ки барои чӣ онҳо гуногунанд.

Усули муқоисакунӣ - яке аз корҳои муҳим дар матни масъала ва дар таълими ҳалли он маҳсуб меёбад. Ҳеҷ гоҳ барои ба миқдори зиёд ҳал кардани масъалаҳо кӯшиш кардан лозим нест. Аз ҳама асосиаш - ин ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ мазмуни масъала ва тарзи ҳалли онро дуруст аз худ намоянд, мантиқан дуруст муҳокима намоянд. Агар хонандагони синфҳои ибтидоӣ асоснок аз болои ин ду масъала кор кунанд, тарзи ҳалли онро азхуд намоянд, беҳтар аст.

Он чи ки ба навишти ҳалли масъалаҳо дахл дорад, шаклҳои гуногуни онҳоро амалигардонидан лозим аст. Ҳангоми ҳалли масъалаҳои матнӣ аслан дар аввал гузориши саволҳоро дар шакли шифоҳӣ, ё ин ки хаттӣ пешниҳод кардан ба маврид аст. Ин имкон медиҳад, ки рафти ҳалро аниқ аз худ намоянд. Модоме ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар ҳалли масъалаҳо якчанд таҷрибаҳо ҳосил мекунанд, бо навишти кутоҳи натиҷа, ҳангоми иҷрои ҳар як амал қаноатманд шудан мумкин аст. Навишти ҳал, ки онро формула низ меноманд, дар синфи якум танҳо ҳамчун умумикунонии ҳал, ки аз рӯйи амалҳо иҷро шудаанд, овардан мумкин аст. Бо тарзҳои гуногун навиштани ҳалли масъалаҳо ниҳоят муҳим аст. Лозим аст, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба шакли як

навишти масъала машғул нашуда, ин ё он намуди навиштро мувофиқи талабот иҷро намоянд. Дар ин лаҳза ба онҳо пешниҳод карда мешавад ва бо хоҳиши худи онҳо навишта шавад.

Ҳамин тавр, дар бораи навишти кутоҳи шарти масъала низ гуфтан ҷоиз аст. Истифодаи чунин навишт барои беҳтар аз худ намудани алоқамандиҳои математикӣ дар масъала гузошташуда, ниҳоят муҳим мебошад. Вале навишти кутоҳи масъала фоидаи кор аст, агар иҷрои он пурра аз худ карда шавад, он гоҳ ин фаъолият меҳнати зиёдеро талаб менамояд, ки он дар синфҳои ибтидоӣ амалӣ карда мешавад.

Хулоса, такмили коркарди масъалаҳои матнӣ бо истифода аз усулҳои муосири таълим дар раванди омӯзиши математикаи синфҳои ибтидоӣ ҳамчун воситаи асосии рушди зеҳнӣ ва шавқи ҳаваси донишомӯзиро таъкид менамояд. Он нишон медиҳад, ки пайвастани математика бо ҳаёти воқеӣ хонандагонро мустақил намуда, тафаккур ва эҷодкории онҳоро шакл медиҳад. Инчунин як хулосаи дуруст ва илман асосёфтаи методикаи таълим мебошад. Он зарурати зиёд кардани масъалаҳои матниро дар синфҳои ибтидоӣ барои инкишофи тафаккури мантиқӣ таъкид менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Бегимов Ҳ.Х., Ҷураев М.М., Шукурзода Х.А., Назаров Д.А., Фозилов Ҷ.М. Назария ва практикуми ҳалли масъалаҳои матнии математикӣ. Дастури таълимӣ. ВМ ва ИҶТ, ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. Матбааи ҶДММ “Душанбе-Принт”. – Душанбе: 2023. – 311 с.

2. Бегимов Ҳ.Х. Ҳалли масъалаҳои матнӣ зимни омӯзиши математика дар синфҳои ибтидоӣ. Нашрияи мар. ҷум. таъл. методии назди ВМ ва ИҶТ. Масъалаҳои методикаи таълим. №1, с. 2025. – С. 22-26

3. Белошистая А.В. Обучение решению задач в начальной школе. - М.: 2003.- 288 с.

4. Бурхонов Қ.Т., Рабиев С.М., Султонов Р.Н., Турдиева Ш.А. Ҳалли масъалаҳои типикӣ. Дастури таълимӣ. – Хуҷанд: 2010. – 55 с.

5. Истомина Н.В. Методика обучения математике в начальных классах. – Ярославль: 1997. – 235 с.

6. Моро М.И., Пышкало А.М. Методика преподавания математики в начальных классах. – М.: 1978. – 336 с.

ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ОБУТОБДИҲИИ БАДАНИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

РАҶАБОВ Суҳроб Маҳмадалиевич *- омӯзгори кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мудофиаи граждании Донишгоҳи давлатии Данғара. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳраки Данғара.* ***Тел.:*** *(+992) 904-59-82-52.*

Аннотатсия. Мақола ба ташаккули фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ дар хонандагон тавассути машғулиятҳои ҳаракатӣ, бозӣ ва фаъолияти бехатар дар ҳавои кушод бахшида шудааст. Ҳадаф муайян кардани шартҳои педагогии пайвастани дониш дар бораи саломатӣ, малакаҳои ҳаракат ва муносибати масъулона ба бадан мебошад. Дар асоси таҳлили адабиёти педагогӣ ва дастурҳои муосир сохтори машғулият, тадриҷан мутобиқ кардани сарборӣ, интихоби либосу таҷҳизот ва роҳҳои назорати ҳолати хонанда баррасӣ мешаванд. Обутобдиҳӣ ҳамчун мутобиқшавии эҳтиётқорона ба шароити муҳит шарҳ меёбад. Матни пешниҳодшуда натиҷаи мустақили озмоиши тиббӣ ё педагогиро дар бар намегирад; даъвоҳои рақамии бе тавсифи методика аз дастнависи аслӣ ба хулоса ворид нашудаанд.

Калидвожаҳо: *тарбияи ҷисмонӣ, фарҳанги саломатӣ, хонандагон, фаъолияти ҳаракатӣ, обутобдиҳӣ, бозии ҳаракатӣ, машғулият дар ҳавои кушод, бехатарӣ.*

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И АДАПТАЦИЯ ШКОЛЬНИКОВ К УСЛОВИЯМ ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

РАДЖАБОВ Сухроб Махмадалиевич *- преподаватель кафедры физического воспитания и гражданской обороны Дангаринского государственного университета. Адрес: Республика Таджикистан, поселок Дангара.* ***Тел.:*** *(+992) 904-59-82-52.*

Аннотация. Статья посвящена формированию культуры физического воспитания школьников через двигательные занятия, игры и безопасную активность на открытом воздухе. Цель состоит в определении педагогических условий, которые объединяют знания о здоровье, двигательные навыки и ответственное отношение к телу. На основе анализа педагогической литературы и современных рекомендаций рассматриваются структура занятия, постепенная адаптация нагрузки, выбор одежды и оборудования, а также наблюдение за состоянием школьника. Закаливание трактуется как осторожная адаптация к условиям среды. Работа не содержит собственного медицинского или педагогического эксперимента; неподтвержденные числовые утверждения исходной рукописи не используются как результаты исследования.

Ключевые слова: *физическое воспитание, культура здоровья, школьники, двигательная активность, закаливание, подвижные игры, занятия на открытом воздухе, безопасность.*

DEVELOPING A CULTURE OF PHYSICAL EDUCATION AND SAFE OUTDOOR ACTIVITY AMONG SCHOOLCHILDREN

RAJABOV Sukhrob Mahmadalievich *- Lecturer, Department of Physical Education and Civil Defense, Dangara State University. Address: Dangara, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 904-59-82-52.*

Annotation. This article examines how physical education, movement games, and safe outdoor activity can support schoolchildren's health-related knowledge, motor skills, and responsible habits. Drawing on educational literature and current guidance, it discusses lesson structure, gradual adjustment of activity, suitable clothing and equipment, and observation of pupils' condition. Acclimatization is presented as a cautious, individualized response to environmental conditions. The paper reports no original medical or educational experiment, and numerical claims in the submitted manuscript without a documented method are not treated as research findings.

Keywords: *physical education, health culture, schoolchildren, physical activity, acclimatization, movement games, outdoor lessons, safety.*

Муқаддима

Тарбияи ҷисмонӣ қисми муҳими ҳаёти мактаб аст. Хонанда дар машғулият на танҳо ҳаракатҳои навро меомӯзад, балки тарзи ҳамкорӣ бо ҳамсолон, риояи қоида ва муносибати масъулона ба саломатии худро низ таҷриба мекунад. Рушди фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ маънои фаҳмидани аҳамияти ҳаракат, интихоби фаъолияти мувофиқ ва одат кардани истифодаи бехатари он дар зиндагии ҳаррӯзаро дорад.

Ҳадафи мақола муайян кардани шартҳои ташкили машғулиятҳои ҷисмонӣ ва фаъолияти берун аз синф барои хонандагони мактаб мебошад. Усули кор таҳлили адабиёти педагогӣ ва тавсияҳои ҷамъиятии марбут ба ҳаракати кӯдакон аст. Дар дастнависи ибтидоӣ хонандагони мактаб, гурӯҳҳои томактабӣ ва варзишгарони мусобиқа якҷоя баррасӣ шудаанд. Барои дақиқ нигоҳ доштани доираи мақола дар ин ҷо ба тарбияи ҷисмонии хонандагони мактаб диққат дода

мешавад; маълумоти марбут ба гурӯҳҳои дигари синнусолӣ ҳамчун меъёри ягона истифода намегардад.

Мафҳуми фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ

Фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ аз дониш, муносибат ва амал иборат аст. Ҷузъи маърифатӣ донистани қоидаҳои одии амният, фаҳмидани зарурати гармкунӣ ва истироҳатро дар бар мегирад. Ҷузъи арзишӣ дар шавқи иштирок, қабули фарқияти қобилиятҳо ва эҳтироми ҳамсинфон зоҳир мешавад. Ҷузъи амалӣ бошад, дар иҷрои ҳаракат, интихоби сарбории муносиб ва риояи одатҳои ҳаракатии ҳаррӯза дида мешавад [4; 5].

Ташаккули чунин фарҳанг танҳо бо гузаронидани як дарси варзиш анҷом намеёбад. Фаъолияти кӯтоҳ дар танаффус, бозии ҳаракатӣ, сайругашт, иштирок дар машғулиятҳои беруназсинфӣ ва дастгирии оила метавонанд ба низоми умумии ҳаракат мусоидат кунанд. Дастурҳои байналмилалӣ барои кӯдакони синни мактабӣ ҳаракати мунтазамро тавсия медиҳанд, вале миқдори тавсияшудаи як рӯзро набояд танҳо ба зиммаи як дарси мактабӣ гузошт [1; 2].

Мақсади омӯзгор ҷалби ҳама хонандагон аст, на танҳо омода кардани гурӯҳи хурди варзишгарони пешсаф. Қобилият, таҷрибаи пешина ва ҳолати саломатии хонандагон фарқ мекунад. Машқҳои дорои сатҳҳои гуногуни мушкилӣ, интихоби нақш дар бозӣ ва арзёбии пешрафти шахсӣ имкон медиҳанд, ки иштироки кӯдакон маънои омӯзишӣ дошта бошад. Барои хонандаи дорои маҳдудияти тиббӣ тағйири машқ бояд бо тавсияи мутахассиси дахлдор ва қоидаҳои муассиса мувофиқ карда шавад.

Ташкили машғулияти ҷисмонӣ

Сохтори машғулиятро метавон ба қисми омодагӣ, қисми асосӣ ва ҷамъбаст ҷудо кард. Дар оғози дарс омӯзгор ҳадаф ва қоидаҳои бехатариро равшан мекунад, ҳаракатҳои сабукро барои омодагӣ пешниҳод менамояд. Дар қисми асосӣ хонандагон маҳорати интихобшударо дар машқ ва бозӣ меозмоянд. Дар анҷом суръати ҳаракат паст шуда, кӯдакон натиҷаи кори худро кӯтоҳ муҳокима мекунанд. Давомнокӣ ва шиддати ҳар қисм аз нақшаи таълимӣ, синну сол ва шароити воқеӣ вобаста аст.

Роҳравӣ, давидан, ҷаҳидан, партофтан ва гирифтани тӯб, машқҳои мувозинат ва бозии даставӣ метавонанд дар таркиби дарс ҷой гиранд. Мураккабии машқ тадриҷан зиёд карда мешавад; ҳаракатҳои нав аввал бо нишон додан ва машқи назоратшаванда омӯхта мешаванд. Омӯзгор ба рӯйдодҳои дарс нигоҳ мекунад: оё кӯдак қоидаро фаҳмид, метавонад ҳаракатро бехатар иҷро кунад ва баъди фаъолият ба ҳолати ором баргардад? Танҳо шумораи такрорҳо нишондиҳандаи сифати машғулият нест.

Тӯб, ҳалқа, ресмон ва таҷҳизоти дигари дастрас ба дарс гуногунӣ медиҳанд. Пеш аз истифодаи онҳо ҳолати таҷҳизот, мувофиқати андоза ба синну сол ва масофаи байни иштирокчиён санҷида мешавад. Либос бояд ҳаракатро маҳдуд накунад ва ба ҳарорати муҳит мутобиқ бошад. Барои бозии даставӣ қоидаҳои одӣ ва равшан лозиманд, то хонандагон вақти дарсро ба ҳаракату омӯзиш сарф намоянд, на ба интизории навбат [5].

Бозии ҳаракатӣ бо сабаби ҷанбаи иҷтимоӣ ва эҳсосии худ барои нигоҳ доштани шавқи хонандагон муфид аст. Омӯзгор метавонад вазифаҳоро тағйир диҳад: барои як гурӯҳ ба ҳадаф расонидани тӯб, барои гурӯҳи дигар нигоҳ доштани мувозинат ё гузаштан аз роҳи ишорашуда. Ин гуногунӣ рақобатро бо ҳамкорӣ мувозинат мекунад ва ба хонандагони сатҳҳои гуногун имкони иштирок медиҳад. Ҳангоми арзёбӣ кӯшиш, риояи қоида ва беҳбуди маҳорати шахсӣ низ ба назар гирифта мешаванд.

Фаъолият дар ҳавои кушод ва обутобдиҳӣ

Ҳавои кушод имкони бозиҳои гуногун ва тағйири муҳити машғулиятро фароҳам меорад. Дар ин мақола обутобдиҳӣ ҳамчун мутобиқшавии тадриҷӣ ва бехатари кӯдак ба шароити табиӣ фаҳмида мешавад. Онро бо таъсири шадиди сармо, маҷбур кардани хонанда ба тоқат кардан ё кафолати пешгирии беморӣ баробар кардан мумкин нест. Қарори гузаронидани дарси беруна аз вазъи ҳаво, бод, бориш, замин, либос, вақти дастрас ва ҳолати гурӯҳ вобаста аст [1; 3].

Дар фасли сармо либоси қабатдор ва хушк, пойафзоли мувофиқ, муҳофизати дасту сар ва имкони зуд ба бино баргаштан аҳамият доранд. Омӯзгор пеш аз дарс хавфи лағжиш, шамоли

сахт ва тар шудани либосро месанҷад. Агар кӯдак аз хунукӣ ё дард шикоят кунад, ранг ё ҳисси дасту пой тағйир ёбад, ё либос тар шавад, фаъолияти берунаро қатъ карда, тибқи тартиби муассиса кӯмак мерасонанд. Дастури педиатрӣ инчунин назорати нишонаҳои сармозанӣ ва паст шудани ҳарорати баданро таъкид мекунад [3].

Меъёри ягонаи ҳарорати ҳаво барои ҳамаи хонандагон, минтақаҳо ва ҳолатҳои бодро аз матни ибтидоӣ қабул кардан мумкин нест. Ба ҳамин монанд, тавсияҳои дақиқи набз ё давомнокии машқ барои кӯдакони бемор бе ташхиси инфиродӣ бехатар нестанд. Дарси берунӣ дар шароити номусоид метавонад ба толор гузаронда шавад. Машғулияти ҷисмонӣ бояд бо қоидаҳои маҳаллӣ ва тавсияи корманди тиббии муассиса мутобиқ гардад.

Баъди фаъолияти серҳаракат ба кӯдакон имкон додан лозим аст, ки суръати ҳаракатро паст кунанд, ҳолати худро арзёбӣ намоянд ва либоси тарро иваз кунанд. Таъмини оби нӯшокӣ ва фосилаи муносиб барои истироҳат ба шароити машғулият вобаста аст. Омӯзгор фаъолияти ҳаракатиро бо назорати бехатарӣ пайваст мекунад, аммо ба ҷойи мутахассиси тиббӣ ташхис ё дастури табобатӣ намедиҳад.

Ҳамкории мактаб ва оила

Машғулияти мактабӣ бо одатҳои хона ва муҳити маҳалла пайваст аст. Оила метавонад вақти сайругашт, бозии ҳаракатӣ ва фаъолияти муштаракро дастгирӣ кунад. Ба волидон фаҳмондан муҳим аст, ки ҳаракат танҳо мусобиқа ё машқи вазнин нест; роҳравӣ, бозии фаъол ва иштирок дар корҳои одии мувофиқ ба синну сол низ барои фаъолияти ҳаррӯза ҷой доранд. Ҳадаф сохтани имкони мунтазам ва шавқовар барои кӯдак мебошад.

Муошарати омӯзгор бо волидон бояд ба маълумоти мушаххас такя кунад: кӯдак кадом ҳаракатро омӯхт, дар кадом ҳолат ба кӯмак ниёз дорад ва кадом машқи бехатарро дар хона метавон такрор кард. Масъалаи саломатии шахсӣ махфӣ нигоҳ дошта мешавад. Агар волидон дар бораи маҳдудияти ҷисмонӣ маълумот диҳанд, омӯзгор бо тартиби муассиса роҳи иштироки муносибро меҷӯяд.

Навоварии педагогӣ ва арзёбии натиҷа

Навоварӣ дар дарси тарбияи ҷисмонӣ метавонад тарзи ташкили гурӯҳ, интихоби бозӣ, истифодаи воситаи одии мушоҳида ё шакли бозхурд бошад. Арзиши он аз нав буданаш не, балки аз он вобаста аст, ки оё мушкили воқеии дарсро ҳал мекунад. Масалан, агар қисми хонандагон муддати зиёд мунтазир мемонанд, истгоҳҳои хурди машқ метавонанд иштироки бештарро таъмин кунанд. Ин тағйирот бояд дар амалиёт санҷида ва аз рӯйи шароити синф ислоҳ карда шавад.

Барои арзёбӣ омӯзгор метавонад чанд меъёри пешакӣ муайян кунад: иштироки фаъол, иҷрои бехатари ҳаракат, фаҳмиши қоида, ҳамкорӣ ва беҳбуди маҳорати шахсӣ. Мушоҳида дар чанд машғулият ва намунаи иҷрои хонанда ба хулосаи асосноктар мусоидат мекунанд. Ҳисобкунаки қадам ё воситаи рақамӣ танҳо ёрирасон аст; рақами он сифати ҳаракат, шавқ ё эҳсоси кӯдакро пурра ифода намекунад.

Дастнависи ибтидоӣ паст шудани беморшавӣ ва тағйири нишондиҳандаҳои физиологиро ҳамчун натиҷа оварда буд, вале гурӯҳи иштирокчиён, усули ченкунӣ, маълумоти аввалия ва шароити муқоиса пешниҳод нашудаанд. Аз ин рӯ, ин рақамҳо дар мақолаи таҳриршуда ҳамчун далели таъсири машғулият истифода намешаванд. Барои чунин хулоса таҳқиқоти мустақил бо меъёрҳои равшан ва назорати мутахассисони тиббӣ зарур аст.

Хулоса

Фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ дар хонандагон вақте ташаккул меёбад, ки дониш дар бораи саломатӣ бо таҷрибаи ҳаракати мунтазам, шавқи иштирок ва қоидаҳои бехатарӣ пайваст шавад. Омӯзгор метавонад машқ, бозӣ ва фаъолияти берунаро бо назардошти синну сол ва имконияти хонандагон истифода барад. Обутобдиҳӣ бояд тадриҷӣ, ба шароити муҳит мувофиқ ва аз назари бехатарӣ санҷидашуда бошад.

Барои такмили амалия бояд фаъолияти ҳаррӯзаи хонандагонро дастгирӣ кард, ба пешрафти шахсии онҳо аҳамият дод ва таъсири усулҳои навро бо мушоҳидаи мунтазам арзёбӣ намуд. Иддао дар бораи коҳиши беморӣ ё тағйири нишондиҳандаҳои тиббӣ танҳо бо маълумоти санҷидашуда ва тарҳи мувофиқи таҳқиқот асоснок мегардад.

АДАБИЁТ:

1. World Health Organization. WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour. Geneva: WHO, 2020. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240015128 (санаи мурочиат: 01.10.2026).
2. Centers for Disease Control and Prevention. Physical Activity Guidelines for School-Aged Children and Adolescents. URL: https://www.cdc.gov/physical-activity-education/guidelines/index.html (санаи мурочиат: 01.10.2026).
3. American Academy of Pediatrics. Cold Weather Safety for Children: Preventing Frostbite and Hypothermia // HealthyChildren.org. URL: https://www.healthychildren.org/English/safety-prevention/at-play/Pages/Cold-Weather-Safety.aspx (санаи мурочиат: 01.10.2026).
4. Миралиев А. М., Давлатов М. Педагогика ва психология. Душанбе: Ирфон, 2007.
5. Психология физического воспитания и спорта: учебное пособие / под ред. Т. Т. Джамгарова, А. Ц. Пуни. Москва: Физкультура и спорт, 1979.

НАҚШИ ФАЪОЛИЯТИ БОЗӢ ДАР ТАШАККУЛИ ФАРҲАНГИ ЭКОЛОГИИ КӮДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ

РАҶАБОВА Зуҳро Бобоҷоновна *- унвонҷӯйи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 92-997-80-60.* ***E-mail:*** *zuyrorajabova06@gmail.com.*

Аннотатсия. Дар мақола имкониятҳои фаъолияти бозӣ барои ташаккули асосҳои фарҳанги экологӣ дар кӯдакони синни томактабӣ баррасӣ мешаванд. Ҳадаф муайян кардани роҳҳои пайвастани дониш дар бораи табиат, муносибати эҳсосӣ ва рафтори ғамхорона дар бозиҳои рӯзмарра мебошад. Дар асоси таҳлили адабиёти педагогӣ шаклҳои бозии дидактикӣ, нақшофарӣ ва амалии экологӣ, вазифаҳои мураббӣ, ташкили муҳити бозӣ ва ҳамкории оила пешниҳод мегарданд. Мақола хусусияти таҳлилӣ дорад; натиҷаҳои таҷрибавӣ ё нишондиҳандаҳои оморӣ дар дастнависи пешниҳодшуда оварда нашудаанд.

Калидвожаҳо: *фаъолияти бозӣ, фарҳанги экологӣ, тарбияи экологӣ, кӯдакони томактабӣ, бозии дидактикӣ, мураббӣ, табиат, муҳити зист.*

РОЛЬ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

РАДЖАБОВА Зухро Бободжоновна *- соискатель Института развития образования имени Абдурахмона Джоми Академии образования Таджикистана.* ***Тел.:*** *(+992) 92-997-80-60.* ***E-mail:*** *zuyrorajabova06@gmail.com.*

Аннотация. В статье рассматриваются возможности игровой деятельности для формирования основ экологической культуры у детей дошкольного возраста. Цель состоит в определении способов объединения знаний о природе, эмоционального отношения и заботливого поведения в повседневной игре. На основе анализа педагогической литературы представлены дидактические, сюжетно-ролевые и практические экологические игры, задачи воспитателя, организация игровой среды и сотрудничество с семьей. Статья носит аналитический характер; экспериментальные результаты и статистические показатели в представленной рукописи отсутствуют.

Ключевые слова: *игровая деятельность, экологическая культура, экологическое воспитание, дети дошкольного возраста, дидактическая игра, воспитатель, природа, окружающая среда.*

THE ROLE OF PLAY IN DEVELOPING ENVIRONMENTAL CULTURE IN PRESCHOOL CHILDREN

RAJABOVA Zuhro Bobojonovna *- degree candidate at the Institute for Development of Education named after Abdurahmon Jomi, Academy of Education of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 92-997-80-60.* ***E-mail:*** *zuyrorajabova06@gmail.com.*

Annotation. This article examines how play can help preschool children develop the foundations of environmental culture. It aims to connect knowledge of nature, emotional engagement, and caring behavior through everyday play. Drawing on an analysis of educational literature, the article discusses didactic, role-play, and practical environmental games, the preschool educator's role, the play environment, and cooperation with families. The article is analytical; the submitted manuscript contains no experimental results or statistical data.

Keywords: *play, environmental culture, environmental education, preschool children, didactic games, preschool educator, nature, environment.*

Муқаддима

Масъалаҳои ҳифзи муҳити зист дар баробари дониш ба муносибати масъулонаи инсон низ вобастаанд. Асосҳои чунин муносибатро аз синни томактабӣ метавон бо таҷрибаҳои фаҳмо барои кӯдак ташаккул дод: мушоҳидаи дарахту гул, ғамхорӣ ба растанӣ, шинохти ҳайвонот ва риояи қоидаҳои одии рафтор дар табиат. Бозӣ имконият медиҳад, ки кӯдак ин амалҳоро бо шавқ санҷад ва оқибати онҳоро дарк намояд.

Ҳадафи мақола шарҳ додани нақши фаъолияти бозӣ дар ташаккули фарҳанги экологӣ ва муайян кардани шартҳои истифодаи мақсадноки он дар муассисаи таҳсилоти томактабӣ мебошад. Мавод бо усули таҳлили адабиёти педагогӣ ва ҷамъбасти намунаҳои кори тарбиявӣ таҳия шудааст. Азбаски дастнависи аслӣ маълумоти мушоҳида, гурӯҳи муқоисавӣ ё натиҷаҳои чеширавандаро дар бар намегирад, хулосаҳо хусусияти назариявию методӣ доранд.

Бозӣ ва ҷузъҳои фарҳанги экологӣ

Дар давраи томактабӣ бозӣ яке аз шаклҳои муҳими фаъолият ва робитаи кӯдак бо атрофиён аст. Дар он кӯдак нақш қабул мекунад, қоида месозад, бо ҳамсолон созиш менамояд ва вазъиятҳои воқеиро дар шакли рамзӣ меозмояд. Аҳамияти бозӣ дар инкишофи кӯдак дар осори равоншиносон ва педагогон, аз ҷумла Л. С. Виготский, Н. Н. Поддъяков ва Д. Б. Эльконин баррасӣ шудааст [3; 7; 10]. Дар кори тарбиявӣ навъ ва мураккабии бозӣ бояд ба синну сол ва таҷрибаи кӯдакон мутобиқ карда шавад.

Фарҳанги экологиро барои кӯдаки томактабӣ метавон дар се ҷузъи ба ҳам пайваст тасвир кард: дониши ибтидоӣ дар бораи мавҷудоти зинда ва шароити ҳаёти онҳо; муносибати эҳсосии ғамхорона ба табиат; амали мувофиқ дар вазъиятҳои рӯзмарра. Масалан, кӯдак медонад, ки растанӣ ба об ниёз дорад, хушк шудани онро пай мебарад ва дар обдиҳӣ иштирок мекунад. Ин ҷузъҳо якдигарро пурра мекунанд; танҳо аз ёд кардани номи ашё ё қоида кофӣ нест [6].

Ҷузъи маърифатӣ бо мушоҳидаи тағйироти фаслҳо, фарқ кардани ашёи зинда аз беҷон ва дарки эҳтиёҷоти одии растанию ҳайвонот инкишоф меёбад. Ҷузъи эҳсосӣ дар ҳайрат, шавқ ва ҳамдардӣ ба мавҷудоти зинда зоҳир мешавад. Ҷузъи амалӣ бошад, дар интихобҳои хурди ҳаррӯза мушоҳида мегардад: кӯдак шохаро намешиканад, партовро дар ҷойи мувофиқ мегузорад ва барои нигоҳубини гул ёрӣ медиҳад. Мураббӣ бояд ҳар се ҷузъро дар як фаъолият ба ҳам пайвандад.

Фаъолияти бозӣ ба кӯдак имконият медиҳад, ки робитаи байни амал ва натиҷаро бинад. Дар бозии парвариши гул ё полизча кӯдакон тағйироти растаниро мушоҳида мекунанд; дар бозии ҷудо кардани ашёи табиӣ аломатҳоро муқоиса менамоянд; дар бозии нақшофарӣ рафтори ғамхорона нисбат ба ҳайвонотро машқ мекунанд. Мураббӣ бояд фаҳмиши дурустро бо саволҳои сода дастгирӣ намояд: «Растанӣ ба чӣ ниёз дорад?» ё «Чаро лонаро вайрон намекунем?»

Бартарии бозӣ дар он аст, ки дониш дар як вазъияти барои кӯдак маънодор пайдо мешавад. Агар дар бозии «Боғи мо» растанӣ аз беобӣ пажмурда шавад, кӯдакон метавонанд сабабро муҳокима карда, тарзи кӯмакро интихоб намоянд. Ин вазъияти шартӣ бояд ба мушоҳидаи воқеӣ пайваст шавад: оби зиёдатӣ низ метавонад ба растанӣ зарар расонад. Ҳамин тавр, мураббӣ аз ҷавобҳои омода дур шуда, ба кӯдак роҳи пурсидан, санҷидан ва муқоиса карданро меомӯзонад.

Шаклҳои бозии экологӣ

Бозиҳои дидактикӣ барои фарқ кардани ранг, шакл, андоза ва хусусияти ашёи табиӣ, муқоиса ва гурӯҳбандии онҳо мувофиқанд. Кортҳо бо тасвири растанӣ ва ҳайвонот, бозии «Ҷойи зисти онро ёб» ё «Ба растанӣ чӣ лозим аст?» ба кӯдак имкон медиҳанд, ки донишро дар вазъияти нав истифода барад. Қоидаҳои бозӣ бояд кӯтоҳ, возеҳ ва барои иштирокчиён иҷрошаванда бошанд [1; 4; 9].

Барои бозии «Ба растанӣ чӣ лозим аст?» мураббӣ расмҳои растанӣ, об, рӯшноӣ, хок ва ашёи ба мавзуъ бегона омода мекунад. Кӯдакон расмҳоро интихоб карда, сабаби интихоби худро ба забони худ мефаҳмонанд. Баъд натиҷаро бо растании воқеии гӯшаи табиат муқоиса мекунанд. Бозӣ ҳангоми якчанд маротиба такрор шудан метавонад мураккаб гардад: аввал интихоб аз ду тасвир, сипас шарҳ додани тағйирот дар шароити гуногун.

Бозии нақшофарӣ вазъиятҳои иҷтимоиро ба таҷрибаи кӯдак наздик мекунад. Кӯдакон метавонанд нақши боғбон, парастори ҳайвонот ё меҳмонони боғро иҷро намоянд. Дар чунин бозӣ ҳамкорӣ, риояи қоида ва интихоби амалҳои беозор машқ мешавад. Мураббӣ сенарияро танҳо ба андозае роҳнамоӣ мекунад, ки ғояи кӯдакон ва имкони интихоб аз байн наравад.

Масалан, дар бозии «Меҳмонони боғ» як гурӯҳ роҳнамо ва гурӯҳи дигар меҳмон мешавад. Кӯдакон қарор медиҳанд, ки аз кадом роҳ гузаранд, гулҳоро чӣ гуна тамошо кунанд ва ҳангоми дидани лонаи паранда чӣ кор намоянд. Саволҳои мураббӣ бояд имкони баҳсро боз гузоранд: «Агар касе гулро канда гирад, чӣ мешавад?» Ҳангоми ҷамъбаст кӯдакон метавонанд қоидаҳои муштараки рафтори боғро бо расм ифода кунанд.

Бозии амалӣ метавонад бо нигоҳубини ниҳол, обдиҳии муносиб, ҷамъоварии баргҳои рехта ё мушоҳидаи парандагон пайваст шавад. Дар он кӯдак натиҷаи амали худро мебинад. Ашёи зинда набояд ба воситаи бозии хатарнок табдил ёбанд: решакан кардани растанӣ, озор додани ҳашарот ё вайрон кардани лона намунаи рафтори муҳофизакорона нест. Омӯзиши табиат бо амали бехатар ва эҳтиром ба мавҷудоти зинда пайваст карда мешавад [5; 6].

Саёҳати кӯтоҳ ва мушоҳида дар ҳавои кушод ба бозӣ маводи воқеӣ медиҳанд. Мураббӣ метавонад пеш аз сайр саволи мушоҳидавӣ пешниҳод кунад, баъд ба кӯдакон имкони ҷустуҷӯ ва муқоиса диҳад ва дар анҷом аз онҳо дар бораи дидану эҳсосоти худ бипурсад. Бозгашт ба ҳуҷра барои расмкашӣ, гуфтугӯ ё бозии кортӣ таҷрибаро мустаҳкам мекунад.

Бозии ҷустуҷӯӣ дар сайр низ бояд ҳудуди равшан дошта бошад. Ба ҷойи ҷамъоварии ҳар гуна гулу ҳашарот метавон ба кӯдакон супорид, ки ду шакли барг, нишонаи тағйири обу ҳаво ё осори фаъолияти парандаро танҳо мушоҳида кунанд. Кӯдакон метавонанд баргҳои аллакай рехтаро барои муқоиса истифода баранд. Ин тарзи кор шавқи ҷустуҷӯро нигоҳ дошта, ҳамзамон қоидаи осеб нарасондан ба табиатро дар амал нишон медиҳад.

Ташкили муҳит ва нақши мураббӣ

Пеш аз бозӣ мураббӣ ҳадаф, маводи дастрас ва шароити амниятро муайян мекунад. Гӯшаи табиат метавонад растаниҳои хонагӣ, асбобҳои бехатари нигоҳубин, китобу аксҳо ва намунаҳои ашёи табииро дар бар гирад. Ашё бояд ба синну сол мувофиқ, барои кӯдакон фаҳмо ва барои истифодаи мустақилона дастрас бошад. Ҳангоми кор бо растанӣ ё об қоидаҳои одии беҳдошт низ риоя мешаванд [2].

Марҳилаи омодагӣ ба бозӣ ҳам ба вуҷуд омадани ангеза таъсир мекунад. Пеш аз пешниҳоди қоида мураббӣ метавонад китоберо дар бораи табиат бихонад, садои парандагонро шунавонад ё акси растании маҳаллиро нишон диҳад. Баъд аз кӯдакон мепурсад, ки онҳо дар бозӣ чӣ мехоҳанд бисозанд ё бифаҳманд. Ин тартиб ба кӯдак барои интихоби нақш ва мавод вақт медиҳад. Агар ашё барояш нав бошад, аввал бояд онро дар шароити бехатар мушоҳида ва омӯзад.

Ҳангоми бозӣ мураббӣ бештар мушоҳида ва роҳнамоӣ мекунад. Вай метавонад фарзияи кӯдакро бишнавад, ба ҷои додани ҷавоби тайёр савол диҳад ва барои санҷидани фикр шароит муҳайё созад. Агар кӯдак хато кунад, муҳокимаи ором ба ӯ имкон медиҳад, ки сабабро фаҳмад ва роҳи дигарро санҷад. Маҷбур кардани кӯдак ба иҷрои як сенарияи сахт шавқ ва ташаббуси ӯро маҳдуд мекунад.

Дар анҷоми бозӣ ҷамъбасти кӯтоҳ аҳамият дорад. Мураббӣ аз кӯдакон мепурсад, ки кадом амал ба растанӣ ё ҳайвон фоида расонд, кадом қоида душвор буд ва дафъаи дигар чиро метавон дигар кард. Ба ҷавобҳои гуногун ҷой додан лозим аст, зеро мақсад такрори ибораи калонсолон нест. Расм, ҳикояи кӯтоҳ ё намоиши амал метавонад ба кӯдаке, ки фикрашро ҳанӯз бо ҷумлаи пурра баён карда наметавонад, ёрӣ расонад.

Сатҳи кӯмак ба синну сол вобаста аст. Ба кӯдакони хурдсол ашёи воқеӣ, ҳаракат ва супориши кӯтоҳ пешниҳод мешавад; гурӯҳи миёна муқоиса ва гурӯҳбандии содаро иҷро мекунад; кӯдакони калонсол метавонанд қоидаи бозӣ пешниҳод кунанд, сабаби интихоби худро шарҳ диҳанд ва натиҷаро бо ҳамсолон муҳокима намоянд. Ин тақсимот роҳнамои методист ва барои ҳар як кӯдак ба таври инфиродӣ мутобиқ карда мешавад.

Ҳамкории муассиса ва оила

Таҷрибаи кӯдак дар муассиса ва хона бояд ба ҳам пайваст бошад. Волидон метавонанд бо фарзанд растании хонагиро нигоҳубин кунанд, дар сайр тағйироти фаслро мушоҳида намоянд ё китобу аксҳои табиатро якҷоя бинанд. Ба волидон супоришҳои мушкил ё хароҷоти зиёдатӣ лозим нест; амалҳои кӯтоҳи мунтазам ва гуфтугӯи бе маҷбуркунӣ муносибати ғамхоронаро тақвият медиҳанд.

Ҳамкории оила ва муассиса метавонад дар шакли мубодилаи мушоҳидаҳо сурат гирад. Волидон ба мураббӣ нақл мекунанд, ки кӯдак дар хона чӣ саволҳо медиҳад ва ба чӣ таваҷҷуҳ дорад; мураббӣ дар навбати худ бозии содаи мувофиқро пешниҳод мекунад. Сурат ё ҳикояи кӯдакро метавон барои гуфтугӯ истифода бурд, вале иштирок дар чунин фаъолият ихтиёрӣ бошад. Ин роҳ ба имкониятҳои гуногуни оилаҳо эҳтиром мегузорад.

Барои фаҳмидани пешрафт мураббӣ метавонад ба саволҳои мушаххас такя кунад: оё кӯдак ниёзи одии растаниро шарҳ медиҳад, ба мавҷудоти зинда беозор муносибат мекунад, қоидаи мувофиқро дар бозии мустақилона ба кор мебарад? Мушоҳидаи такрорӣ ва гуфтугӯ бо волидон барои ислоҳи нақшаи кор муфиданд. Аз ин гуна мушоҳидаҳо бе тарҳи махсуси таҳқиқот хулосаи оморӣ дар бораи ҳамаи кӯдакон бароварда намешавад.

Хулоса

Фаъолияти бозӣ дониш дар бораи табиатро бо эҳсос ва амал пайваст карда, барои ташаккули асосҳои фарҳанги экологӣ шароити муносиб фароҳам меорад. Бозиҳои дидактикӣ, нақшофарӣ ва амалӣ ҳар кадом вазифаи худро доранд ва метавонанд бо мушоҳида, сайр ва нигоҳубини табиат якҷоя истифода шаванд. Самаранокии кор ба мақсади равшан, муҳити бехатар, иштироки озоди кӯдак ва роҳнамоии мураббӣ вобаста аст.

Дар кори минбаъда арзёбии таъсири чунин бозиҳо бояд бо меъёрҳои пешакӣ муайяншуда, мушоҳидаи пайдарпай ва тавсифи гурӯҳи кӯдакон анҷом дода шавад. Ин имкон медиҳад, ки тавсияҳои методӣ бо далелҳои амалӣ пурра гарданд.

АДАБИЁТ:

1. Андриенко Н. К. Игра в экологическом образовании дошкольников // Дошкольная педагогика. 2017. № 1. С. 54-55.

2. Бондаренко Т. М. Экологические занятия с детьми 5-6 лет: практическое пособие для воспитателей и методистов ДОУ. 2-е изд., испр. и доп. Воронеж: Учитель, 2014. 192 с.

3. Выготский Л. С. Вопросы детской психологии. Санкт-Петербург: Просвещение, 2017. 224 с.

4. Казаручик Г. Н. Дидактические игры в экологическом воспитании старших дошкольников // Ребенок в детском саду. 2005. № 2. С. 38-41.

5. Максимова М. В. Роль игры в экологическом воспитании дошкольников // Молодой ученый. 2015. № 22 (102). С. 826-830.

6. Николаева С. Н. Экологическое воспитание дошкольников // Педагогика. 2007. № 5. С. 22-27.

7. Поддъяков Н. Н. Мышление дошкольника. Москва: Педагогика, 1985.

8. Прохорова Л. Тарбияи экологии кӯдакони синни томактабӣ: дастури таълимӣ. 2003.

9. Федотова А. М. Познаем окружающий мир играя: сюжетно-дидактические игры для дошкольников. Москва: ТЦ Сфера, 2015. 112 с.

10. Эльконин Д. Б. Детская психология. Москва: Академия, 2014. 384 с.

ТДУ 796.323.2

ХУСУСИЯТҲОИ ПЕДАГОГИИ ОМӮЗИШИ БАСКЕТБОЛ ДАР ЗИНАИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ

САИДЗОДА Мадина Додарҷон *- омӯзгори калони кафедраи назария ва методикаи бозиҳои варзишии Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов. Суроға: ноҳияи Сино, Лучоб-53.* ***Тел.:*** *(+992) 003-22-92-92.* ***E-mail:*** *saidzoda@mail.ru.*

МИРОВ Мустафо Абдуразоқович *- омӯзгори калони кафедраи назария ва методикаи гимнастикаи Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов. Суроға: ноҳияи Сино, Лучоб-53.* ***Тел.:*** *(+992) 003-22-81-81.* ***E-mail:*** *r.mirov@mail.ru.*

Аннотатсия. Мақола хусусиятҳои педагогии омӯзиши баскетболро дар таҳсилоти олии касбӣ баррасӣ мекунад. Мақсад муайян кардани робитаи донишҳои назариявӣ, машқҳои техникӣ, ҳалли масъалаҳои тактикӣ ва арзёбии пешрафти донишҷӯ мебошад. Дар асоси таҳлили методӣ марҳалаҳои назариявӣ, амалӣ ва таҳлилӣ пешниҳод мешаванд; нақши бозиҳои хурд, видеотаҳлил, инфиродигардонӣ ва таҷрибаи доварӣ шарҳ меёбад. Диаграммаҳои рақамии дастнависи аслӣ ҳамчун намунаҳои шартӣ оварда шудаанд, зеро ҳаҷми интихоб, протоколи ченкунӣ ва маълумоти ибтидоии озмоиш пешниҳод нашудаанд. Натиҷаҳо тавсияҳои методӣ буда, хулосаи таҷрибавӣ нестанд.

Калидвожаҳо: *баскетбол, таҳсилоти олии касбӣ, методикаи таълим, техника ва тактика, бозии моделиронӣ, видеотаҳлил, арзёбии донишҷӯён.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ БАСКЕТБОЛУ В ВЫСШЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

САИДЗОДА Мадина Додаржон *- старший преподаватель кафедры теории и методики спортивных игр Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова. Адрес: район Сино, Лучоб-53.* ***Тел.:*** *(+992) 003-22-92-92.* ***E-mail:*** *saidzoda@mail.ru.*

МИРОВ Мустафа Абдуразокович *- старший преподаватель кафедры теории и методики гимнастики Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова. Адрес: район Сино, Лучоб-53.* ***Тел.:*** *(+992) 003-22-81-81.* ***E-mail:*** *r.mirov@mail.ru.*

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические особенности обучения баскетболу в высшем профессиональном образовании. Цель работы - показать взаимосвязь теоретических знаний, технической подготовки, решения тактических задач и оценки учебного прогресса. На основе методического анализа выделены теоретический, практический и аналитико-контрольный этапы; описаны малые игры, видеоанализ, индивидуализация и опыт судейства. Числовые диаграммы исходной рукописи сохранены как условные примеры: объем выборки, протокол измерений и первичные данные не представлены. Выводы носят методический, а не экспериментальный характер.

Ключевые слова: *баскетбол, высшее профессиональное образование, методика обучения, техника и тактика, моделирование игры, видеоанализ, оценка студентов.*

PEDAGOGICAL FEATURES OF TEACHING BASKETBALL IN HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION

SAIDZODA Madina Dodarjon *- Senior Lecturer, Department of Theory and Methodology of Sports Games, Tajik Institute of Physical Education named after S. Rahimov. Address: Sino District, Luchob-53, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 003-22-92-92.* ***E-mail:*** *saidzoda@mail.ru.*

MIROV Mustafa Abdurazokovich *- Senior Lecturer, Department of Theory and Methodology of Gymnastics, Tajik Institute of Physical Education named after S. Rahimov. Address: Sino District, Luchob-53, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 003-22-81-81.* ***E-mail:*** *r.mirov@mail.ru.*

Annotation. This article discusses pedagogical features of teaching basketball in higher professional education. It examines the link between theoretical knowledge, technical practice, tactical decision making, and assessment of student progress. A methodological analysis distinguishes theoretical, practical, and evaluation stages and discusses small-sided games, video review, individualized tasks, and refereeing practice. Numerical diagrams from the original manuscript are retained as illustrative examples because no sample size, measurement protocol, or primary experimental data were provided. The conclusions are methodological recommendations rather than experimental findings.

Keywords: *basketball, higher professional education, teaching methodology, technique and tactics, game simulation, video analysis, student assessment.*

Муқаддима

Омӯзиши баскетбол дар зинаи таҳсилоти олии касбӣ ду вазифаи ба ҳам вобастаро ҳал мекунад: донишҷӯ ҳаракатҳои бозиро аз худ менамояд ва ҳамзамон тарзи омӯзонидани онҳоро меомӯзад. Барои мутахассиси ояндаи тарбияи ҷисмонӣ иҷрои дурусти партофт ё идоракунии тӯб кофӣ нест. Ӯ бояд машқро мувофиқи сатҳи гурӯҳ интихоб кунад, хатогиро мушоҳида намояд, хавфи осебро кам созад ва ба донишҷӯён бозхурди фаҳмо диҳад. Ин робитаи амал ва таҳлили педагогӣ ба баскетбол дар омодагии касбӣ аҳамияти махсус медиҳад.

Мақсади мақола шарҳи принсипҳо, марҳалаҳо ва воситаҳои арзёбии таълими баскетбол дар муассисаи олии касбӣ мебошад. Вазифаҳо аз муайян кардани мазмуни таълими назариявӣ ва амалӣ, нишон додани роҳҳои пайвастани техника бо тактика ва пешниҳоди нишонаҳои мушоҳидашавандаи пешрафт иборатанд. Мақола хусусияти назариявию методӣ дорад: таҳлили дастнависи муаллифон, қоидаҳои расмии баскетбол ва адабиёти соҳавӣ истифода шудааст. Озмоиши мустақил ё муқоисаи гурӯҳҳои донишҷӯён дар дастнавис гузориш нашудааст.

Дастурҳои ЮНЕСКО ба дастрасӣ, сифати муҳити омӯзиш ва иштироки фаъол дар тарбияи ҷисмонӣ таваҷҷуҳ медиҳанд [3]. Барои дарси баскетбол ин маънои интихоби машқҳо бо дарназардошти имконияти иштирокчиён, тартиби бехатар ва фароҳам кардани фурсати амал барои ҳар донишҷӯро дорад. Тадқиқоти Ванг ва ҳамкорон дар курсҳои донишгоҳии баскетбол нишон дод, ки тарҳи бозии тактикӣ метавонад ба ангезаи донишҷӯён таъсир расонад [4]. Натиҷаи ин таҳқиқотро ба ҳамаи муассисаҳо бевосита кӯчондан мумкин нест; он танҳо асоси баррасии усулҳои фаъол дар барномаи маҳаллӣ мебошад.

Асосҳои педагогии таълими баскетбол

Принсипи пайдарҳамӣ аз ҳаракати сода ба вазифаи бозии мураккаб мегузарад. Аввал мавқеи бадан, идоракунии тӯб, пасдиҳӣ ва партофт дар шароити осон машқ карда мешаванд. Сипас ҳамин амалҳо дар ҳаракат, зери фишори рақиб ва дар ҳамкории даставӣ истифода мегарданд. Дар ҳар қадам омӯзгор бояд меъёри иҷро ва ишораи асосии ислоҳро фаҳмонад. Такрори зиёд бе бозхурди мушаххас метавонад хатои техникиро устувор кунад.

Принсипи дастрасӣ маънои якхела осон кардани вазифаро надорад. Барои гурӯҳи дорои сатҳи гуногун омӯзгор метавонад масофа, вақт, шумораи бозигарон ё дараҷаи муқовиматро тағйир диҳад. Донишҷӯи навкор дар шароити назоратшаванда пасдиҳӣ ва ҷойгиршавиро меомӯзад; донишҷӯи таҷрибадор ҳамон амалро бо рақиби фаъол ва маҳдудияти вақт иҷро мекунад. Ҳадаф як аст, вале роҳи расидан ба он ба сатҳи ибтидоӣ мувофиқ мегардад.

Робитаи назария ва амал ҳангоми шарҳи қоида, намоиши амал, иҷрои машқ ва баррасии қарор равшан мешавад. Қоидаҳои расмии FIBA барои меъёри доварӣ, тартиби бозӣ ва фаҳмиши ҳолатҳои мушаххас замина медиҳанд [1]. Донишҷӯ бояд қоидаро танҳо азёд накунад, балки дар ҳолати бозӣ онро шиносад ва қарорро асоснок кунад. Дастури мураббиёни WABC низ машқро бо омӯзиши малакаҳои асосӣ ва ҳолатҳои воқеии бозӣ мепайвандад [2].

Ҷанбаи равонӣ ва муоширатӣ дар баскетбол ба диққат, назорати эҳсосот, қабули қарор ва ҳамкории ҳамдастаҳо дахл дорад. Омӯзгор метавонад пас аз ҳар ҳолати кӯтоҳи бозӣ аз донишҷӯ пурсад, ки кадом имкониятро дид, чаро пас дод ва барои ҳимоя чӣ интихоб намуд. Ин саволҳо ба таҳлили қарор хизмат мекунанд. Баҳо додан танҳо ба гол ё бурди гурӯҳ интихоби дурусти амалро дар вазъияти мураккаб нишон намедиҳад.

Сохтор ва марҳалаҳои омӯзиш

Дар дастнависи аслӣ се марҳала ҷудо шудааст: назариявӣ, амалӣ ва таҳлилию назоратӣ. Онҳоро ҳамчун силсилаи такроршаванда фаҳмидан мувофиқ аст. Омӯзгор пеш аз машқ ҳадаф ва қоидаи заруриро мефаҳмонад, донишҷӯ амалро дар машқ ва бозӣ месанҷад, пас иҷро бо далел баррасӣ ва барои дарси навбатӣ вазифа муайян карда мешавад. Ҷадвали 1 вазифа ва тарзи арзёбии ҳар марҳаларо ҷамъбаст мекунад.

Марҳала	Вазифаи педагогӣ	Натиҷаи интизорӣ	Роҳи арзёбӣ
Назариявӣ	Омӯзиши қоида, техника, тактика ва доварӣ	Шарҳи амали бозӣ ва интихоби қарор	Савол, таҳлили вазъият
Амалӣ	Машқи техника, бозии гурӯҳӣ ва кори доварӣ	Иҷрои ҳаракат ва ҳамкории даста	Мушоҳида, варақаи иҷро
Таҳлил ва назорат	Бозхурд ва ислоҳи хатогиҳо	Барномаи такмили инфиродӣ	Муқоисаи иҷро, видеотаҳлил

Ҷадвали 1. Марҳалаҳои таълими баскетбол ва роҳҳои арзёбии онҳо

Дар марҳалаи назариявӣ таърихи бозӣ, сохтори майдон, қоидаҳои асосӣ, нишонаҳои доварӣ ва мафҳумҳои техникаву тактика омӯхта мешаванд. Барои он ки муҳокима аз амал ҷудо нашавад, ҳар мафҳум бо мисоли кӯтоҳи бозӣ ё навори мувофиқ шарҳ дода мешавад. Донишҷӯ на танҳо номҳои амал, балки сабаби интихоби онҳоро мефаҳмонад. Масалан, ӯ мефаҳмонад, ки дар бартарии шумораи «2 бар 1» кай тӯбро пас диҳад ва кай ба сабад ҳамла кунад.

Марҳалаи амалӣ аз гармкунӣ, машқҳои омодасозӣ, омӯзиши техника ва татбиқ дар бозӣ иборат аст. Гармкунӣ ба вазифаи асосии дарс мувофиқ интихоб мешавад. Пасдиҳӣ, идоракунии

тӯб, партофт ва ҳаракатҳои дифоӣ аввал бо назорати шакли иҷро, баъд бо тағйири суръат ва муқовимат тамрин мешаванд. Машқҳои «2 бар 1», «3 бар 2», «3 бар 3» ва бозии пурра ба омӯзгор имкон медиҳанд, ки қарорҳои тактикиро дар шароити гуногун бинад.

Марҳалаи таҳлил ва назорат бо як санҷиши охир маҳдуд намешавад. Мушоҳидаи омӯзгор, шарҳи худи донишҷӯ, варақаи иҷро ва сабти видео ҳар кадом ҷиҳати дигарро нишон медиҳанд. Бозхурд бояд кӯтоҳ, мушаххас ва иҷроишаванда бошад: масалан, нигоҳ ба ҳамдаста пеш аз пасдиҳӣ ё устувории пой ҳангоми партофт. Натиҷаи таҳлил ба тағйири вазифаи машқи навбатӣ роҳнамоӣ мекунад.

Шакли 1. Модели омӯзиш аз дастнависи аслӣ ба тартиби пайдарпай бозсозӣ шуд.

Усулҳои амалӣ, моделсозӣ ва воситаҳои рақамӣ

Техникаи инфиродӣ бо ҳамкории гурӯҳӣ бояд дар як низоми таълим ҷой гирад. Агар донишҷӯ пасдиҳиро танҳо бе рақиб дуруст иҷро кунад, ҳанӯз маълум нест, ки ӯ вақти муносибро дар бозӣ интихоб карда метавонад ё не. Бинобар ин баъд аз тамрини шакли амал вазифаи интихоби қарор дода мешавад: пасдиҳӣ ё нигоҳ доштани тӯб, ҳамла ё бозгашт ба ҳимоя, ҳаракат ба ҷойи холӣ ё кӯмак ба ҳамдаста. Омӯзгор меъёри интихобро пешакӣ мефаҳмонад.

Бозии хурд ва моделсозии вазъиятҳо иштироки ҳар донишҷӯро зиёд мекунад. Дар «3 бар 3» омӯзгор метавонад шумораи пасҳо, фазои бозӣ ё вақти қарорро барои омӯзиши як масъала танзим намояд. Пас аз кӯшиш ду ё се ҳолати муҳим муҳокима шуда, бозӣ такрор мегардад. Тадқиқоти Гонсалес-Эспиноса ва ҳамкорон муқоисаи равишҳои дастурии мустақим ва бозии тактикиро дар муҳити мактабӣ омӯхтааст [5]; бинобар фарқи синну шароити таҳсил, натиҷаи он барои донишҷӯёни мактаби олӣ далели мустақими самаранокӣ нест.

Истифодаи видео барои нишон додани ҷойгиршавӣ, вақти қарор ва пайдарҳамии ҳаракат муфид аст, агар сабт бо ҳадафи мушаххас таҳлил шавад. Омӯзгор метавонад танҳо як ё ду лаҳзаро интихоб кунад, аз донишҷӯ хулосаи худро пурсад ва баъд роҳи ислоҳро дар машқи нав бисанҷад. Навор набояд ҷойи тамрини ҳаракатро гирад. Истифодаи дастгоҳҳои назорати ҳолати ҷисмонӣ низ танҳо дар сурати мавҷудияти восита, шарҳи дурусти нишондиҳандаҳо ва риояи эҳтиёти бехатарӣ маъно дорад.

Таҷрибаи доварӣ ва ташкили бозӣ ҷузъи омодагии касбӣ мебошад. Донишҷӯён метавонанд навбат ба навбат вазифаҳои довар, ҳисобдор ва роҳбари гармкуниро иҷро кунанд. Дар муҳокимаи баъдӣ онҳо аз рӯи қоида қарорҳои худро тавзеҳ медиҳанд. Ин роҳ малакаи муошират касбӣ, риояи тартиби мусобиқа ва масъулияти қарорро месанҷад, вале барои баҳогузории он бояд меъёрҳои пешакӣ маълум бошанд.

Инфиродигардонӣ аз муайян кардани сатҳи ибтидоӣ оғоз меёбад. Барои донишҷӯе, ки ҳангоми ҳаракат тӯбро гум мекунад, вазифаи кӯтоҳи идоракунии тӯб бо тағйири самт мувофиқ аст; барои донишҷӯи пешрафта ҳамин амал бо ҳимоягари фаъол ва маҳдудияти вақт дода мешавад. Омӯзгор пешрафти ҳар нафарро нисбат ба сатҳи пешинаи худ мебинад. Ҳамзамон қоидаҳои бехатарӣ, фосилаи байни гурӯҳҳо ва мутобиқ кардани сарборӣ ба ҳолати иштирокчӣ дар тамоми марҳалаҳо риоя мешаванд.

Арзёбии натиҷа ва тафсири диаграммаҳо

Барои арзёбии натиҷаи таълим бояд нишондиҳандаҳо пеш аз машғулият муайян шаванд. Дониши қоида бо саволи вазъиятӣ; техника бо сифати ҳаракат ва саҳеҳии иҷро; тактика бо интихоби қарор дар бозӣ; ҳамкорӣ бо муошират ва ҷойгиршавӣ санҷида мешавад. Барои муқоисаи пешрафт як вазифаи ҳамсон дар оғоз ва анҷоми давра истифода мегардад. Суръат ё шумораи голҳо танҳо як қисми натиҷаро нишон медиҳанд ва сатҳи маҳорати педагогии донишҷӯро пурра ифода намекунанд.

Дар дастнависи аслӣ се диаграмма бо рақамҳои фоизӣ ҷой дошт. Дар он манбаи ададҳо, теъдоди иштирокчиён, протоколи ченкунӣ ва тарзи ҳисоб нишон дода нашудааст. Аз ин сабаб шаклҳои 2-4 танҳо бозсозии намунаҳои тасвирии муаллифон мебошанд; онҳоро натиҷаи воқеии таҷриба ё далели бартарии як усул бар усули дигар ҳисобидан мумкин нест. Барои хулосаи таҷрибавӣ санҷиши ибтидоӣ ва ниҳоӣ, тавсифи гурӯҳ ва таҳлили маълумоти аслӣ зарур аст.

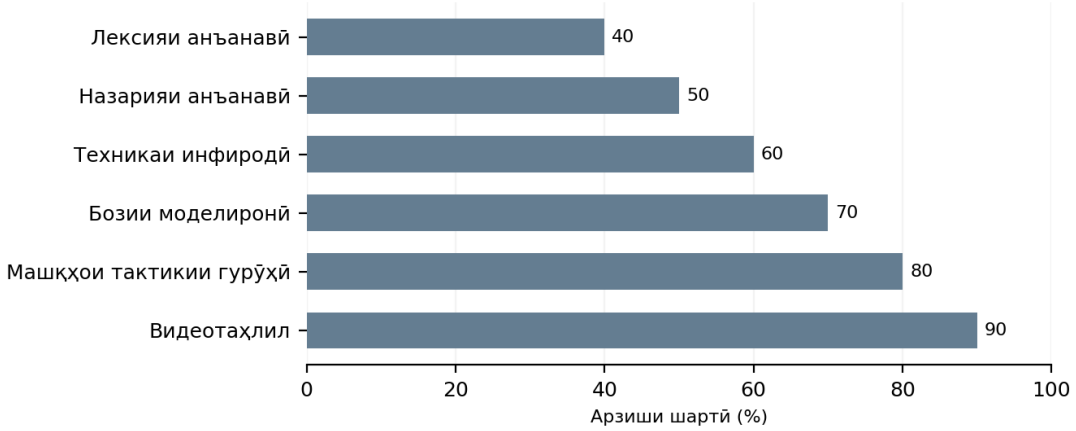

Шакли 2. Муқоисаи шартии усулҳо аз дастнависи аслӣ. Фоизҳо маълумоти озмоишӣ нестанд.

Дар шакли 2 видеотаҳлил ва машқҳои гурӯҳӣ арзиши баландтар доранд, аммо ин тартиб танҳо тасвири фикри дар дастнавис овардашуда аст. Дар амал интихоби усул аз ҳадафи дарс вобаста мешавад: шарҳи кӯтоҳи қоида барои оғози мавзӯъ, тамрини такрорӣ барои ислоҳи шакли ҳаракат ва бозии вазъиятӣ барои қабули қарор вазифаҳои гуногунро ҳал мекунанд. Омезиши усулҳо бояд бо натиҷаи мушоҳидашаванда санҷида шавад.

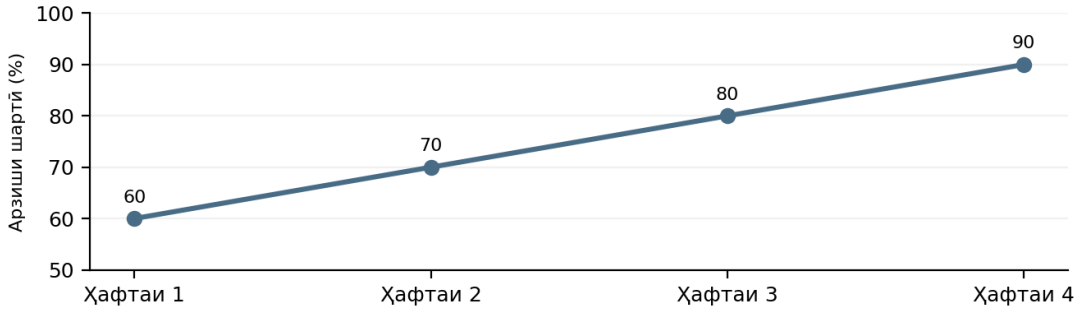

Шакли 3. Пешрафти чорҳафтаинаи шартӣ аз дастнависи аслӣ; андозагирии воқеӣ пешниҳод нашудааст.

Шакли 3 намунаи тарзи нишон додани тағйирро меорад. Пеш аз истифодаи чунин график дар таҳқиқот бояд муайян шавад, ки 60 ё 90 фоиз ба кадом маҳорати техникӣ, кадом тарзи баҳогузорӣ ва кадом гурӯҳи донишҷӯён дахл дорад. Агар идоракунии тӯб, партофт ва пасдиҳӣ якҷо санҷида шаванд, барои ҳар кадом меъёри ҷудогона лозим аст.

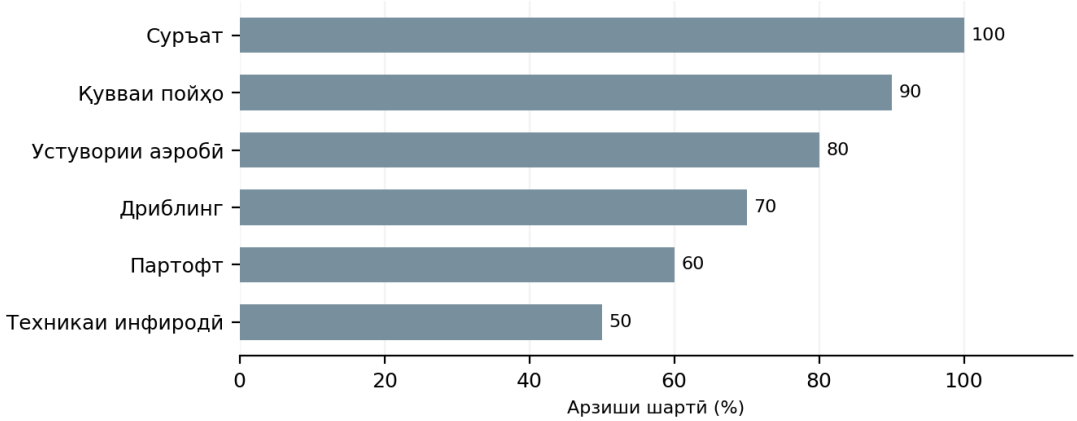

Шакли 4. Нишондиҳандаҳои шартии санҷиш аз дастнависи аслӣ; миқёси ягонаи ченкунӣ дода нашудааст.

Шакли 4 нишондиҳандаҳои ҷисмонӣ ва техникӣро якҷо меорад. Барои муқоисаи онҳо воҳид ва тарзи ба фоиз гузаронидани ҳар санҷиш бояд маълум бошад. Бе ин шарт баландии сутунҳо танҳо намоиши графикӣ аст. Дар санҷиши воқеӣ натиҷаҳои давидан, ҷаҳиш, партофт ва идоракунии тӯбро дар варақаҳои алоҳида сабт кардан ва сипас мувофиқи меъёри муайяншуда тафсир намудан мувофиқтар аст.

Нақши омӯзгор ва шароити татбиқ

Омӯзгор ҳадафи ҳар машғулиятро ба амалҳои мушоҳидашаванда табдил медиҳад: донишҷӯ дар охири дарс бояд чӣ нишон диҳад, дар кадом шароит ва бо кадом меъёр. Вай вақти шарҳ ва машқро мувозинат мекунад, навбати иштироки ҳамаи донишҷӯёнро таъмин менамояд ва ҳангоми зарурат вазифаро осон ё мураккаб месозад. Муҳити эҳтиромомез ба донишҷӯ имконият медиҳад, ки дар бораи хато сухан гӯяд ва ислоҳро санҷад.

Барои донишҷӯёни риштаи тарбияи ҷисмонӣ супориши методӣ низ зарур аст: тарҳрезии қисми дарс, интихоби машқ барои сатҳи муайян, гузаронидани як порчаи машғулият ва шарҳи сабаби қарор. Баҳогузорӣ ба сифати идоракунии гурӯҳ, фаҳмо будани дастур, бехатарӣ ва истифодаи бозхурд такя мекунад. Ин гуна кор ба донишҷӯ имкон медиҳад, ки мавқеи бозингар ва мавқеи омӯзгори ояндаро пайваст намояд.

Хулоса

Омӯзиши баскетбол дар таҳсилоти олии касбӣ натиҷаи хубтар медиҳад, вақте донишҳои қоида ва тактика бо машқи техника, вазифаҳои бозӣ ва таҳлили иҷро пайваст мешаванд. Се марҳалаи назариявӣ, амалӣ ва таҳлилӣ-назоратӣ ба омӯзгор барои банақшагирӣ ва ислоҳи дарс қолаби корӣ медиҳад. Инфиродигардонӣ, бозиҳои хурд, видеотаҳлил ва таҷрибаи доварӣ танҳо бо ҳадафу меъёри равшан самаранок арзёбӣ мешаванд.

Диаграммаҳои ададии мақола аз дастнависи аслӣ ҳифз шудаанд, аммо арзишҳои онҳо шартӣ мебошанд. Барои тасдиқи таъсири усулҳо бояд дар таҳқиқоти минбаъда гурӯҳи иштирокчиён, давомнокии таълим, воситаҳои ченкунӣ ва натиҷаҳои пеш аз омӯзишу баъди он ба таври возеҳ пешниҳод шаванд. То он вақт пешниҳодҳои мақола ҳамчун тавсияҳои методӣ истифода мешаванд.

АДАБИЁТ:

1. FIBA. Official Basketball Rules 2024. Mies: FIBA, 2024. URL: https://assets.fiba.basketball/image/upload/documents-corporate-fiba-official-rules-2024-v10a.pdf (санаи мурочиат: 01.10.2026).

2. World Association of Basketball Coaches; FIBA. WABC Coaches Manual Basketball. URL: https://assets.fiba.basketball/image/upload/documents-corporate-wabc-coaches-manual-eng.pdf (санаи мурочиат: 01.10.2026).

3. UNESCO. Quality Physical Education: Guidelines for Policy-Makers. Paris: UNESCO, 2015. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231101 (санаи мурочиат: 01.10.2026).

4. Wang J., Chee C. S., Samsudin S. Enhancing University Students' Motivation in Basketball Courses through Tactical Games Model // Behavioral Sciences. 2024. Vol. 14, no. 7. Art. 515. DOI: 10.3390/bs14070515.

5. González-Espinosa S., García-Rubio J., Feu S., Ibáñez S. J. Learning Basketball Using Direct Instruction and Tactical Game Approach Methodologies // Children. 2021. Vol. 8, no. 5. Art. 342. DOI: 10.3390/children8050342.

МАСЪАЛАҲОИ МУҲИМИ РУШДИ ЗАБОНИ РУСӢ ВА ТАТБИҚИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

САЛИМОВ Файзулло Нарзуллоевич *- муаллими калони кафедраи забонҳои Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М. С. Осимӣ.* ***Тел.:****(+992) 917-01-19-58.*

Аннотатсия. Дар мақола масъалаҳои таълими забони русӣ дар Тоҷикистон ва роҳҳои истифодаи мақсадноки технологияҳои иттилоотӣ баррасӣ мешаванд. Бо такя ба санадҳои меъёрии миллӣ ва тавсияҳои байналмилалӣ модели чорқадамаи банақшагирӣ, интихоби восита, иҷрои супориши коммуникативӣ ва бозхӯрд пешниҳод мегардад. Намунаҳои кор бо матни тахассусӣ, сабти овоз ва кори муштарак нишон медиҳанд, ки воситаи рақамӣ бояд ба ҳадафи забонӣ ва сатҳи омодагии донишҷӯ мувофиқ бошад. Мақола хусусияти таҳлилӣ ва методӣ дорад; натиҷаи озмоиши миқдориро иддао намекунад.

Калидвожаҳо: *забони русӣ, технологияи иттилоотӣ, таълими забон, салоҳияти коммуникативӣ, маводи рақамӣ, бозхӯрд, арзёбии ташаккулдиҳанда.*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

САЛИМОВ Файзулло Нарзуллоевич *- старший преподаватель кафедры языков Таджикского технического университета имени академика М. С. Осими.* ***Тел.:*** *(+992) 917-01-19-58.*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы преподавания русского языка в Таджикистане и целесообразного применения информационных технологий. На основе национальных нормативных документов и международных рекомендаций предложена четырехэтапная модель: постановка языковой цели, выбор инструмента, выполнение коммуникативного задания и обратная связь. Примеры работы с профессиональным текстом, аудиозаписью и совместным редактированием показывают необходимость соотносить цифровое средство с учебной задачей и уровнем подготовки обучающихся. Статья носит аналитический и методический характер и не заявляет о результатах количественного эксперимента.

Ключевые слова: *русский язык, информационные технологии, преподавание языка, коммуникативная компетенция, цифровые материалы, обратная связь, формирующее оценивание.*

KEY ISSUES IN RUSSIAN LANGUAGE DEVELOPMENT AND THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN TAJIKISTAN

SALIMOV Fayzullo Narzulloevich *- Senior Lecturer, Department of Languages, Tajik Technical University named after Academician M. S. Osimi.* ***Phone:*** *(+992) 917-01-19-58.*

Annotation. This article discusses Russian language education in Tajikistan and the purposeful use of information technologies. Drawing on national policy documents and international guidance, it proposes a four-stage teaching model: defining a language objective, selecting a suitable tool, completing a communicative task, and providing feedback. Examples involving professional texts, audio recordings, and collaborative writing illustrate how digital resources can be aligned with learners' needs and language goals. The paper offers a methodological analysis rather than reporting quantitative experimental results.

Keywords: *Russian language, information technology, language education, communicative competence, digital materials, feedback, formative assessment.*

Муқаддима

Забони русӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун забони муошрати байни миллатҳо амал мекунад [1]. Аз ин рӯ, масъалаи таълими он танҳо ба азхуд кардани қоидаҳои грамматикӣ маҳдуд намешавад. Хонанда ва донишҷӯ бояд матнро дарк кунад, дар вазъияти воқеӣ фикрашро баён намояд ва аз манбаъҳои иттилоотӣ огоҳона истифода барад. Дар муассисаҳои таълимӣ воситаҳои рақамӣ барои шунидани нутқ, кор бо матн ва гирифтани бозхӯрди зуд имконият медиҳанд. Арзиши онҳо бо натиҷаи таълимӣ муайян мешавад, на бо шумораи барномаҳо ё таҷҳизоти истифодашуда.

Ҳадафи мақола муайян кардани роҳҳои пайвастани масъалаҳои рушди таълими забони русӣ бо истифодаи оқилонаи технологияҳои иттилоотӣ мебошад. Барои ин заминаи меъёрӣ баррасӣ шуда, вазифаҳои таълимӣ, меъёрҳои интихоби воситаи рақамӣ ва тарзи мушоҳидаи пешрафти донишҷӯён ба низом дароварда мешаванд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба дарси забони русӣ дар муҳити тоҷикзабон ва ба супоришҳои мувофиқ барои донишҷӯёни равияҳои техникӣ равона аст.

Мавод ва усули таҳлил

Мақола ба таҳлили ҳуҷҷатҳои меъёрии Тоҷикистон, ҳуҷҷатҳои ЮНЕСКО оид ба салоҳияти рақамии омӯзгор ва таълими технологӣ, инчунин тавсияҳои Шӯрои Аврупо оид ба фаъолияти коммуникативӣ такя мекунад [1-5]. Муқоисаи ин манбаъҳо барои ҷудо кардани вазифаҳои забонӣ, интихоби шакли супориш ва таҳияи модели дарс истифода шуд. Мушоҳидаи таҷрибавии гурӯҳҳо, пурсиш ё санҷиши оморӣ гузаронда нашудааст. Аз ин рӯ, пешниҳодҳои мақола ҳамчун тавсияҳои методӣ баррасӣ мегарданд.

Заминаи меъёрӣ ва масъалаҳои таълим

Моддаи 2 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мақоми забони давлатиро ба забони тоҷикӣ медиҳад ва амал кардани забони русиро ҳамчун забони муошрати байни миллатҳо эътироф мекунад [1]. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, № 438, Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ барои давраи то соли 2030 тасдиқ шудааст [2]. Дар барнома мушкилоти таълими ин забонҳо ва роҳҳои фароҳам овардани шароити таҳсилоти бисёрзабонӣ баррасӣ мешаванд. Татбиқи он ба омӯзгори омода, маводи дастрас ва муносиб кардани усулҳои таълим ба шароити муассиса вобаста аст.

Дар дарси забони русӣ яке аз мушкилот ҷудо шудани донишҳои қоидавӣ аз истифодаи амалии забон мебошад. Донишҷӯ метавонад таърифи истилоҳро аз ёд гӯяд, аммо дар гуфтугӯ, хондани дастур ё навиштани тавзеҳи кӯтоҳи касбӣ душворӣ кашад. Мушкилоти дигар фарқияти сатҳи ибтидоии донишҷӯён, маҳдудияти вақт ва дастрасии нобаробар ба интернету таҷҳизот аст. Ҳамин сабабҳо ба интихоби вазифаҳои кӯтоҳ, чандсатҳа ва дар ҳолати зарурӣ иҷрошаванда бе интернет ишора мекунанд.

Имконияти дидактикии воситаҳои рақамӣ

Технология метавонад як матн ё сабти овозро барои такрори инфиродӣ дастрас гардонад, имкони навиштани муштаракро фароҳам орад ва ба омӯзгор барои дидани хатои маъмул кумак кунад. Аммо дастгоҳ худ аз худ муошрати забониро ба вуҷуд намеорад. Тавсияҳои ЮНЕСКО салоҳияти рақамии омӯзгорро бо интихоби ҳадафи таълим, усули арзёбӣ

ва ташкили синф пайванд медиҳанд [3]. Гузориши ҷаҳонии ЮНЕСКО низ зарурати санҷидани муносибат, дастрасӣ ва таъсири воситаро дар шароити мушаххаси таълим таъкид мекунад [4].

Дар ҷадвали 1 робитаи вазифаи забонӣ, восита ва нишонаи мушоҳидашавандаи иҷро нишон дода шудааст. Он рӯйхати ҳатмии барномаҳо нест; омӯзгор метавонад ба ҷойи платформаи интернетӣ ҳамон супоришро бо файли маҳаллӣ, сабти телефон ё маводи чопӣ иҷро кунад.

Ҷадвали 1. Робитаи вазифаи забонӣ ва воситаи таълим

Вазифаи забонӣ	Воситаи имконпазир	Нишонаи иҷро
Фаҳмидани матни соҳавӣ	Матни рақамӣ бо ишора ба истилоҳот	Шарҳи мазмун ва истифодаи истилоҳ дар ҷумла
Гӯш кардан ва гуфтан	Сабти кӯтоҳи овоз ва бозгӯшӣ	Посухи фаҳмо ва ислоҳи талаффуз баъд аз бозхӯрд
Навиштани матни кӯтоҳ	Ҳуҷҷати муштарак ё файли таҳриршаванда	Таҳрири ҷумлаҳо бо далел ва риояи мақсади матн
Санҷиши фаҳмиш	Саволномаи кӯтоҳ ё варақаи чопӣ	Шинохтани хатои маъмул ва ислоҳи он

Модели ташкили машғулият

Барои пайвастани восита ба натиҷаи забонӣ модели чорқадама пешниҳод мешавад. Аввал омӯзгор муайян мекунад, ки донишҷӯ дар анҷоми дарс чӣ кор карда метавонад: масалан, аз рӯйи дастури техникӣ чанд амалро фаҳмонад. Баъд матн, сабти овоз ё воситаи таҳрир интихоб мешавад. Қадами сеюм иҷрои супориш дар муоширати ҷуфтӣ ё гурӯҳӣ аст. Дар қадами охир омӯзгор ва донишҷӯ натиҷаро аз рӯйи меъёрҳои пешакӣ маълум санҷида, як ислоҳи мушаххасро барои кори навбатӣ муайян мекунанд. Рамзи даврӣ дар расми 1 маънои бозгашт ба ҳадафи навбатиро дорад, на такрори механикии як барнома.

Расми 1. Давраи интихоб ва истифодаи воситаи рақамӣ дар дарси забони русӣ

Масалан, ҳангоми омӯзиши мавзӯи «дастури истифодаи таҷҳизот» донишҷӯён аввал матни кӯтоҳи русиро мехонанд ва истилоҳҳои асосиро ҷудо мекунанд. Сипас сабти тавзеҳи шифоҳиро гӯш карда, дар ҷуфтҳо тартиби амалҳоро ба русӣ мефаҳмонанд. Натиҷаи кори гурӯҳ дар ҳуҷҷати муштарак ҳамчун дастури мухтасар сабт мешавад. Омӯзгор аз рӯйи фаҳмо будани матн, мувофиқати истилоҳ ва саҳеҳии ҷумлаҳо бозхӯрд медиҳад. Ин мисол нақшаи дарс аст; натиҷаи санҷиши он дар гурӯҳи воқеӣ дар ин мақола оварда намешавад.

Шартҳои татбиқ ва арзёбии пешрафт

Интихоби воситаи рақамӣ аз се санҷиш оғоз мешавад: оё он ба ҳадафи забонӣ хизмат мекунад, оё барои ҳамаи иштирокчиён дастрас аст ва оё истифодааш вақти муошират зиндаро беасос кам намекунад. Барои супоришҳои онлайн омӯзгор бояд сарчашма ва ҳаққи истифодаи матн ё овозро муайян кунад, ҷамъоварии маълумоти шахсиро маҳдуд намояд ва роҳи иҷрои супоришро бе пайвасти доимӣ омода созад. Омодагии омӯзгор, дастрасӣ ба захира ва тартиби истифодаи онҳо дар ҳисоботи ЮНЕСКО ҳамчун шартҳои муҳими таъсири технология баррасӣ шудаанд [4].

Барои арзёбӣ натиҷаи забонӣ муҳим аст: донишҷӯ андешаи худро ба русӣ фаҳмо баён мекунад, матни мувофиқ менависад, истилоҳи заруриро дар маврид истифода мебарад ва хатои мушаххасро баъд аз бозхӯрд ислоҳ менамояд. Чунин нишондиҳандаҳо бо ғояи тавсифи амалҳои воқеии забонӣ дар «Чаҳорчӯбаи умумиевропоии истинод барои забонҳо» мувофиқанд; ин санад ҳамкории онлайн ва миёнравиро низ ҳамчун самтҳои фаъолияти забонӣ тавсиф мекунад [5]. Омӯзгор метавонад намунаи аввал ва кори баъдиро барои як донишҷӯ муқоиса кунад, аммо танҳо аз рӯйи истифодаи барнома пешрафтро исбот карда наметавонад.

Барои санҷидани самаранокии модели пешниҳодшуда дар оянда бояд гурӯҳи иштирокчиён, сатҳи ибтидоии забон, давомнокии омӯзиш, супоришҳои якхела ва меъёрҳои баҳодиҳӣ пешакӣ муайян шаванд. Муқоисаи корҳои қаблӣ ва баъдӣ, ҳамроҳ бо мушоҳидаи иштироки донишҷӯён, метавонад нишон диҳад, ки кадом унсурҳо воқеан кумак мекунанд. То анҷоми чунин санҷиш хулосаи миқдорӣ дар бораи таъсири технология асос надорад.

Хулоса

Рушди таълими забони русӣ дар Тоҷикистон ба мазмуни дарс, омодагии омӯзгор ва имкони истифодаи забон дар вазъияти воқеӣ вобаста аст. Технологияҳои иттилоотӣ метавонанд дастрасӣ ба матн ва овоз, кори муштарак ва бозхӯрди мунтазамро осон кунанд, агар интихоби онҳо аз вазифаи забонӣ оғоз ёбад. Модели чорқадамаи пешниҳодшуда ба омӯзгор барои пайвастани ҳадаф, восита, фаъолияти донишҷӯ ва арзёбӣ кумак мекунад. Самаранокии амалии он бояд дар таҳқиқоти алоҳида бо нишондиҳандаҳои равшан санҷида шавад.

АДАБИЁТ:

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Моддаи 2. Нашри электронии Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон. https://www.kumitaizabon.tj/tg/content/konstitutsiyai-chumkhurii-tochikiston (санаи мурочиат: 30.09.2026).

2. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 августи соли 2019, № 438 «Дар бораи Барномаи давлатии такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030». Пойгоҳи ҳуқуқии ADLIA. https://mmih.adlia.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=134817 (санаи мурочиат: 30.09.2026).

3. UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. Paris: UNESCO, 2018. ISBN 978-92-3-100285-4. https://www.unesco.org/en/digital-competencies-skills/ict-cft (accessed 30.09.2026).

4. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris: UNESCO, 2023. https://www.unesco.org/gem-report/en/publication/technology (accessed 30.09.2026).

5. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume. Strasbourg: Council of Europe, 2020. https://www.coe.int/en/web/common-european-framework-reference-languages/cefr-companion-volume-and-its-language-versions (accessed 30.09.2026).

УПРАЖНЕНИЯ СПОРТИВНО-ПРИКЛАДНОЙ ГИМНАСТИКИ КАК СРЕДСТВО СПЕЦИАЛЬНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ИЗБРАННЫХ ВИДАХ СПОРТА

САФАРОВ Юлдаш Сафарович *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры физической культуры и спорта Таджикского национального университета.* ***Тел.:*** *(+992) 93-864-75-75.*

РАЗОКОВ Хуршед Сохибназарович *- кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики и психологии Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова.* ***Тел.:*** *(+992) 004-04-21-51.*

Аннотация. Рассмотрены возможности использования специально подобранных акробатических и гимнастических упражнений при подготовке студентов, специализирующихся в прыжках в высоту, волейболе и борьбе. Исследование охватило 1200 студентов двух институтов физической культуры. Для трех спортивных специализаций были отобраны по три упражнения и разработаны обучающие программы линейно-разветвленного типа. Представлены таблицы вероятности освоения целевых упражнений прыгунами в высоту

на втором и третьем этапах и график третьего этапа. Табличные значения третьего этапа в конце наблюдения составили 0,690, 0,681 и 0,669 для трех упражнений соответственно. Обсуждаются методические возможности дифференцированного обучения и ограничения интерпретации представленных данных.

Ключевые слова: *спортивно-прикладная гимнастика, специальная физическая подготовка, программированное обучение, прыжки в высоту, волейбол, борьба.*

МАШҚҲОИ ГИМНАСТИКАИ ВАРЗИШӢ-АМАЛӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ОМОДАГИИ МАХСУСИ ҶИСМОНӢ ДАР НАМУДҲОИ ИНТИХОБШУДАИ ВАРЗИШ

САФАРОВ Юлдаш Сафарович *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 93-864-75-75.*

РАЗОҚОВ Хуршед Соҳибназарович *- номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи педагогика ва психологияи Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов.* ***Тел.:*** *(+992) 004-04-21-51.*

Аннотатсия. Имкониятҳои истифодаи машқҳои интихобшудаи акробатикӣ ва гимнастикӣ дар омодагии донишҷӯёни ихтисосҳои ҷаҳидан ба баландӣ, волейбол ва гӯштин баррасӣ мешаванд. Дар таҳқиқот 1200 донишҷӯи ду донишкадаи тарбияи ҷисмонӣ иштирок карданд. Барои ҳар яке аз се ихтисоси варзишӣ се машқ интихоб ва барномаҳои таълимии хаттӣ-шохадор таҳия шуданд. Ҷадвалҳои эҳтимолияти азхудкунии машқҳои мақсаднок аз ҷониби ҷаҳандагони баландӣ дар марҳилаҳои дуюм ва сеюм, инчунин расми марҳилаи сеюм оварда шудаанд. Дар сатри охирини маълумоти мавҷудаи марҳилаи сеюм нишондиҳандаҳо барои се машқ мутаносибан 0,690, 0,681 ва 0,669 мебошанд. Имкониятҳои таълими тафриқавӣ ва маҳдудиятҳои тафсири натиҷаҳо шарҳ дода мешаванд.

Калидвожаҳо: *гимнастикаи варзишӣ-амалӣ, омодагии махсуси ҷисмонӣ, таълими барномавӣ, ҷаҳидан ба баландӣ, волейбол, гӯштин.*

APPLIED GYMNASTICS EXERCISES FOR SPECIAL PHYSICAL TRAINING IN SELECTED SPORTS

SAFAROV Yuldash Safarovich *- Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Physical Education and Sports, Tajik National University.* ***Phone:*** *(+992) 93-864-75-75.*

RAZOKOV Khurshed Sohibnazarovich *- Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov.* ***Phone:*** *(+992) 00-404-21-51.*

Annotation. This article examines the use of selected acrobatic and gymnastics exercises in the training of students specializing in high jump, volleyball, and wrestling. The reported study involved 1,200 students from two institutes of physical culture. Three exercises were selected for each sport, and linear branched instructional programs were developed. Tables of the probability of mastering target exercises among high jumpers at the second and third stages, together with a figure for the third stage, are presented. The last available tabulated values at the third stage were 0.690, 0.681, and 0.669 for the three exercises, respectively. The methodological use of differentiated instruction and the limits of interpreting the reported results are discussed.

Keywords: *applied gymnastics, special physical training, programmed instruction, high jump, volleyball, wrestling.*

Введение

Средства специальной физической подготовки подбирают с учетом двигательной структуры избранного вида спорта и задач освоения техники. Гимнастические упражнения дают возможность целенаправленно развивать координацию и управлять сложностью двигательного действия. При этом соответствие гимнастического упражнения спортивной специализации нуждается в методическом обосновании, а освоение нового движения требует последовательного обучения [4-6].

Цель исследования состояла в оценке применения специализированных гимнастических упражнений и программ их разучивания при подготовке студентов трех спортивных специализаций. Особое внимание уделено данным об освоении целевых упражнений прыгунами в высоту.

Материалы и методы

Исследование выполнено на базе ГЦОЛИФК и Таджикского института физической культуры. В нем участвовали 1200 студентов различных спортивных специализаций: по 600 человек от каждого института. Были выбраны легкая атлетика (прыжок в высоту), волейбол и борьба. Применялись анкетирование, хронометраж, кино- и фотосъемка, качественный биомеханический анализ и педагогический эксперимент. Для каждого вида спорта по результатам качественного сопоставления структуры движений отобраны три гимнастических упражнения.

В прыжках в высоту изучались переворот назад (фляк), сальто назад прогнувшись и затяжное сальто назад в группировке. Для волейбола выбраны кувырок вперед через плечо в косом направлении, кувырок назад согнувшись с выходом в стойку волейболиста и прыжок махом одной ноги вперед с последующим перекатом назад. Для борьбы отобраны поворот на 360 градусов в положении моста, перемахи двумя ногами в упоре на коне и сальто вперед с разбега. Сложные акробатические действия предполагают соответствующую страховку и руководство специалиста.

Организация обучения

Для разучивания упражнений применялись обучающие программы линейно-разветвленного типа [1-3]. Их основная последовательность задавала порядок ключевых упражнений; боковые ветви содержали проверочные и корректирующие задания при возникновении затруднений; адресация обеспечивала переход между шагами программы с учетом обратной связи обучающегося и преподавателя. Таким образом, содержание занятий изменялось в зависимости от спортивной специализации и хода освоения конкретного движения.

Представленные ниже результаты относятся к целевым упражнениям прыгунов в высоту, обозначенным буквами «а», «б» и «в». Показатель P характеризует вероятность выполнения упражнения, а n обозначает число подходов. Приведены результаты второго и третьего этапов эксперимента.

Результаты

Для второго этапа значения увеличиваются по мере накопления подходов в ряде наблюдений, однако таблица содержит пропуски и одно значение, требующее проверки по первичным протоколам. На третьем этапе в последних доступных строках каждого столбца зафиксированы 0,690 для упражнения «а» при n = 9, 0,681 для «б» при n = 11 и 0,669 для «в» при n = 11.

Таблица 1. Вероятность освоения целевых упражнений прыгунами в высоту, II этап

n	P(а)	P(б)	P(в)

n	P(а)	P(б)	P(в)
1	0	0	0
2	0	0,250	0
3	0,167	0,333	0
4	0,313	0,438	0,188
5	0,400	0,550	0,200
6	0,434	0,609	0,250
7	0,457	0,625	0,250
8	0,457	0	0,333
9	0,544	н/д	0,375
10	0,600	н/д	0,500
11	0,624	н/д	0,583
12	н/д	н/д	0,615

Примечание. «н/д» обозначает пустую ячейку исходной таблицы. В строке n = 8 для упражнения «б» в источнике указано 0; это значение приведено без исправления и требует сверки с первичными данными.

Таблица 2. Вероятность освоения целевых упражнений прыгунами в высоту, III этап

n	P(а)	P(б)	P(в)
1	0,500	0,364	0,250
2	0,625	0,454	0,333
3	0,500	0,515	0,375
4	0,562	0,545	0,464
5	0,650	0,545	0,500
6	0,609	0,606	0,540
7	0,640	0,618	0,583
8	0,667	0,643	0,607
9	0,690	0,663	0,635
10	н/д	0,677	0,655
11	н/д	0,681	0,669

Примечание. В исходной таблице значение для упражнения «а» при n = 4 записано как «562»; здесь оно приведено к формату вероятности 0,562. Пустые ячейки обозначены «н/д».

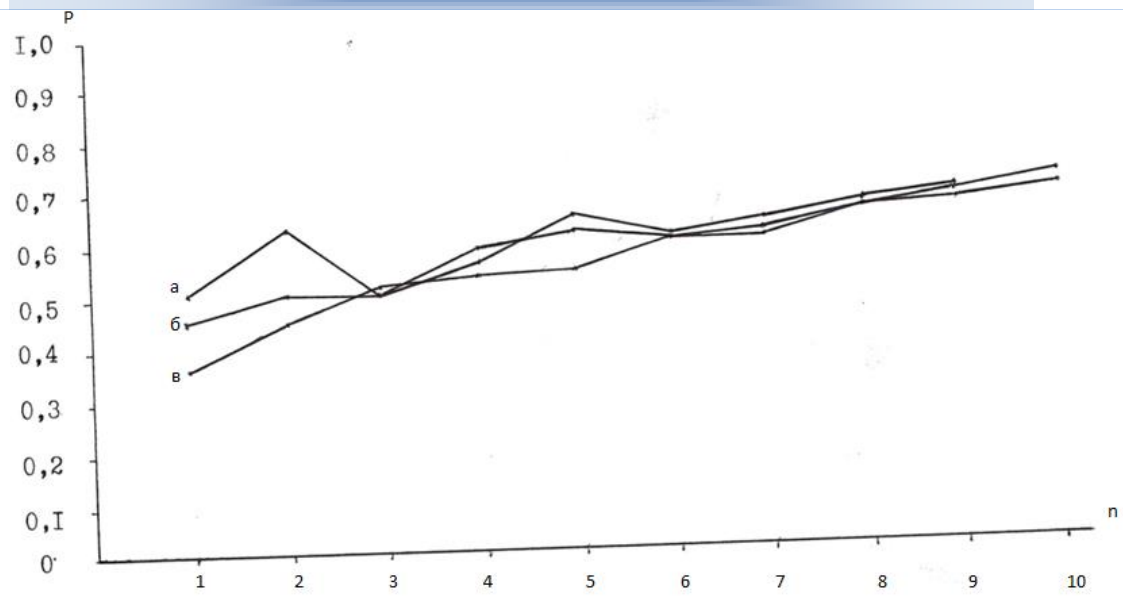

Рисунок 1. Результаты выполнения целевых упражнений на III этапе: P - вероятность выполнения, n - количество подходов.

Обсуждение

Данные третьего этапа позволяют проследить повышение показателей в последних наблюдениях по всем трем упражнениям. Уровень P = 0,7 рассматривался как ориентир достаточного освоения. Последние приведенные в таблице 2 значения приближаются к нему, но остаются ниже 0,7. Отдельные точки рисунка 1 и табличные значения визуально не совпадают, поэтому числовые выводы основаны на таблицах и требуют уточнения по первичным материалам.

Без сведений об объемах групп, распределении участников и неопределенности оценок P нельзя оценить статистическую значимость различий между этапами. Количественные результаты для волейбола и борьбы не приведены; переносить на них выводы о размере эффекта у прыгунов в высоту нельзя.

Заключение

Дифференцированный подбор гимнастических упражнений и линейно-разветвленная организация их разучивания представляют методический подход к специальной подготовке студентов разных спортивных специализаций. Для прыгунов в высоту приведенные данные демонстрируют рост зарегистрированных показателей освоения целевых упражнений на третьем этапе. Для оценки устойчивости результата и распространения выводов на волейбол и борьбу необходимы согласованные первичные протоколы и отдельные количественные данные по каждой специализации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гавердовский Ю. К., Заглада В. Е. Опыт составления и применения обучающей программы для повышения эффективности процесса обучения сложным гимнастическим упражнениям // Материалы конференции по методике преподавания в ИФК. М.: Методический кабинет ГЦОЛИФК, 1974.

2. Гавердовский Ю. К., Заглада В. Е. Опыт алгоритмизации процесса составления обучающей программы линейно-разветвленного типа // Материалы конференции «Управление тренировочным процессом в технико-эстетических видах спорта». М.: РИО ГЦОЛИФК, 1975.

3. Гавердовский Ю. К., Заглада В. Е. Программированное обучение: его смысл, принципы, возможности // Гимнастика: ежегодник. Вып. 1. М., 1976.

4. Дьячков В. М. Совершенствование технического мастерства спортсменов. М., 1972.

5. Зациорский В. М. Физические качества спортсмена. М., 1970.
6. Коробков А. В. Соотношение средств общей и специальной физической подготовки в системе спортивной тренировки. М., 1961.

УДК 372.893

СИСТЕМНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЙ ПОДХОД КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ВУЗЕ

ТАГИРОВ Насимжон Сайдуллоевич *- кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры методики преподавания истории таджикского народа ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова».* ***Тел.:*** *(+992) 001-22-68-98.* ***E-mail:*** *t.n.s.-23@mail.ru.*

Аннотация. В статье рассматривается системно-деятельностный подход к преподаванию истории таджикского народа в высшей школе. Цель состоит в описании учебных действий, позволяющих студентам связывать исторические события с социальным, политическим, экономическим и культурным контекстом и аргументировать выводы на основе источников. На основе анализа методической литературы предложены этапы занятия: постановка исторического вопроса, отбор и критика источников, сопоставление интерпретаций, создание аргументированного продукта и рефлексия. Показаны возможности междисциплинарной работы и критерии оценки исторического рассуждения. Статья имеет теоретико-методический характер; результаты педагогического эксперимента не заявляются.

Ключевые слова: *системно-деятельностный подход, история таджикского народа, высшее образование, историческое мышление, исторический источник, исследовательская деятельность, междисциплинарность.*

РАВИШИ НИЗОМӢ ВА ФАЪОЛИЯТӢ ҲАМЧУН АСОСИ МЕТОДОЛОГИИ ТАЪЛИМИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ДОНИШГОҲ

ТАГИРОВ Насимҷон Сайдуллоевич *- номзади илмҳои педагогӣ, омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими таърихи халқи тоҷики МДТ «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров».* ***Тел.:*** *(+992) 001-22-68-98.* ***E-mail:*** *t.n.s.-23@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола равиши низомӣ ва фаъолиятӣ дар таълими таърихи халқи тоҷик дар муассисаи таҳсилоти олӣ баррасӣ мешавад. Ҳадаф тавсифи амалҳои таълимиест, ки ба донишҷӯён барои пайвастани рӯйдодҳои таърихӣ бо шароити иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ва асоснок кардани хулосаҳо бо манбаъҳо кумак мекунанд. Дар асоси таҳлили адабиёти методӣ марҳилаҳои машғулият пешниҳод мегарданд: гузоштани саволи таърихӣ, интихоб ва санҷиши манбаъҳо, муқоисаи тафсирҳо, таҳияи натиҷаи далелнок ва бознигарии раванди кор. Имкониятҳои омӯзиши байнифаннӣ ва меъёрҳои арзёбии тафаккури таърихӣ нишон дода мешаванд. Мақола хусусияти назариявию методӣ дорад; натиҷаи озмоиши педагогӣ пешниҳод намекунад.

Калидвожаҳо: *равиши низомӣ ва фаъолиятӣ, таърихи халқи тоҷик, таҳсилоти олӣ, тафаккури таърихӣ, манбаи таърихӣ, фаъолияти таҳқиқотӣ, робитаи байнифаннӣ.*

THE SYSTEM AND ACTIVITY APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS FOR TEACHING THE HISTORY OF THE TAJIK PEOPLE AT UNIVERSITY

TAGIROV Nasimjon Saydulloevich *- Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Department of Methods of Teaching the History of the Tajik People, Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov.* ***Phone:*** *(+992) 001-22-68-98.* ***E-mail:*** *t.n.s.-23@mail.ru.*

Annotation. This article examines the system and activity approach to teaching the history of the Tajik people at university. It describes learning activities that help students relate historical events to their social, political, economic, and cultural contexts and support conclusions with evidence. Drawing on methodological literature, it proposes a sequence for a history class: framing a question, selecting and evaluating sources, comparing interpretations, producing an evidence-based response, and reflecting on the process. The article discusses interdisciplinary work and criteria for assessing historical reasoning. It is a theoretical and methodological paper and does not report a teaching experiment.

Keywords: *system and activity approach, history of the Tajik people, higher education, historical thinking, historical sources, inquiry, interdisciplinary learning.*

Введение

Преподавание истории таджикского народа в вузе предполагает усвоение фактов, понятий и хронологии, но этим учебная задача не исчерпывается. Студенту необходимо объяснять связи между событиями, различать свидетельство и его интерпретацию, учитывать обстоятельства создания источника и обосновывать собственный вывод. Для будущего преподавателя или исследователя эти действия составляют основу профессиональной работы с историческим материалом.

Цель статьи - конкретизировать возможности системно-деятельностного подхода для такой работы и показать, как организовать учебное занятие на материале истории таджикского народа. Метод статьи - анализ методической литературы и проектирование последовательности действий преподавателя и студентов. Исходная рукопись не содержит описания выборки, диагностических процедур или результатов педагогического эксперимента. Поэтому предлагаемые решения следует рассматривать как методическую модель, требующую дальнейшей проверки в образовательной практике.

Методологические основания

Системный компонент подхода требует рассматривать историческое событие в связях с условиями времени, общественными институтами, хозяйственной жизнью, культурой и взаимодействием различных групп. Деятельностный компонент определяет, что именно делает студент для построения знания: задает вопрос, ищет свидетельства, сравнивает источники, проверяет объяснения и представляет аргумент. Соединение этих компонентов меняет роль преподавателя: он отбирает материал, ставит содержательную задачу и помогает проверить качество рассуждения, сохраняя научную точность изучаемого содержания.

В отечественной методической литературе внимание уделяется активным занятиям по истории таджикского народа и компетентностному подходу к обучению истории [1-3]. Исследования исторического мышления также выделяют контекстуализацию, анализ происхождения источника и сопоставление свидетельств как важные действия при изучении прошлого [5; 6]. Эти положения можно использовать в высшей школе с учетом подготовленности студентов и доступности достоверных материалов.

Подход не предполагает отказа от объяснения преподавателя или систематических знаний. Без опорной хронологии и базовых понятий работа с документом превращается в угадывание. Краткое вводное объяснение может обозначить эпоху и проблему; затем студенты применяют знания к анализу источников. Обратная связь помогает исправить ошибки в

датировке, установлении причин и использовании терминов. Соотношение объяснения и самостоятельной работы зависит от сложности темы и уровня группы.

Исторический вопрос и учебная задача

Отправной точкой занятия может служить вопрос, на который нельзя ответить простым воспроизведением одной даты. Например, студентам предлагается выяснить, какие виды источников помогают объяснить развитие городского центра в определенный период, какие обстоятельства отражены в каждом источнике и какие данные еще необходимы. Преподаватель заранее определяет круг доступных текстов, карт и научных интерпретаций, а также указывает, какие факты в них подтверждены и какие остаются предметом обсуждения.

Хорошая учебная задача имеет понятный результат: короткое письменное объяснение, аннотированную карту, сравнительный обзор или устную защиту вывода. Формулировка задания должна отделять описание от объяснения. Студенты сначала устанавливают, что сообщает источник, затем обсуждают, почему он возник и в какой мере поддерживает предполагаемый вывод. Такой порядок уменьшает риск подмены исследования заранее заданным ответом.

При работе с историей таджикского народа особенно важно учитывать многослойность материала. Письменное свидетельство, археологическая находка, устное предание и позднейшая научная реконструкция дают разные виды сведений. Их нельзя без оговорок складывать в один ряд: у каждого материала есть авторство, время создания, назначение и границы достоверности. Системное рассмотрение связывает разные сведения, а критика источника не позволяет превратить красивую схему в неподтвержденное утверждение.

Работа с источниками и междисциплинарные связи

Для первичного анализа источника студент отвечает на последовательные вопросы: кто и когда создал материал; для кого он предназначался; о каком событии или явлении сообщает; что автор мог знать непосредственно; какие сведения можно проверить по другим материалам? Затем группа сопоставляет источники и отмечает согласие и расхождение. Если данных недостаточно, корректный результат состоит в указании ограничения, а не в произвольном заполнении пробела [5; 6].

Междисциплинарная связь имеет смысл тогда, когда помогает решить конкретную историческую задачу. География позволяет рассмотреть расположение поселений и пути сообщения, экономика - характер хозяйственных отношений, филология - особенности языка текста, археология - материальные следы прошлого. Данные разных дисциплин следует соотносить по времени, месту и способу получения. Простое перечисление предметов без общего исследовательского вопроса не делает занятие междисциплинарным.

Цифровой ресурс облегчает доступ к картам, каталогам и публикациям, но требует проверки происхождения. Студенту полезно фиксировать автора, учреждение, дату размещения, указание на исходный документ и отличать цифровую копию от комментария к ней. Преподаватель может предложить сравнить описание одного материала в двух доступных каталогах и объяснить различия. Достоверность цифрового изображения определяется не яркостью подачи, а возможностью установить его происхождение и контекст.

Сравнение интерпретаций также требует дисциплины аргумента. Студент выделяет тезис каждого автора, находит использованные свидетельства и оценивает, какие вопросы остаются открытыми. Если исследователи по-разному объясняют причину события, следует показать, на какие данные опирается каждый, а не объявлять все версии равнозначными. Такое упражнение развивает способность формулировать собственную позицию с указанием оснований.

Последовательность занятия

Первый этап - постановка вопроса и актуализация необходимых знаний. Преподаватель сообщает учебную проблему, объясняет исторические термины и уточняет, какой результат ожидается к концу занятия. Второй этап - знакомство с комплектом источников. Студенты в парах заполняют краткую карточку: происхождение, основное сообщение, возможные ограничения и вопросы к документу.

Третий этап - сопоставление. Небольшие группы сравнивают свои записи, отделяют подтвержденные сведения от предположений и строят схему связей между социальными, экономическими и культурными обстоятельствами. На этом этапе преподаватель задает уточняющие вопросы и исправляет фактические ошибки, но не диктует единый готовый вывод. Четвертый этап - представление результата. Каждый студент или группа дает краткий ответ на исходный вопрос с опорой как минимум на ясно названные свидетельства.

Пятый этап - рефлексия и обратная связь. Студенты объясняют, какой источник оказался наиболее полезным, почему вывод изменился в ходе обсуждения и каких данных не хватило. Преподаватель сопоставляет работу с заранее объявленными критериями, предлагает исправить слабый аргумент и связывает результат со следующей темой. Эта последовательность может занимать одно занятие или распределяться между аудиторной и самостоятельной работой.

Для семинара возможен и более длительный проект. Студенты формулируют узкую тему, составляют список доступных источников, распределяют обязанности в группе, готовят аннотированную подборку и защищают вывод перед однокурсниками. Такая форма требует контроля объема задачи и согласованного графика. Участие в студенческой конференции или подготовка курсовой работы может стать продолжением проекта, если сначала освоены базовые приемы работы с источниками.

Оценка результатов и условия применения

Оценивать следует не только правильность конечного ответа, но и путь его получения. Критерии могут включать точность исторических сведений, определение происхождения источников, учет контекста, сопоставление свидетельств, логичность объяснения и ясность указания ограничений. Преподаватель сообщает критерии до начала работы и показывает на коротком примере, что отличает неподкрепленное утверждение от аргумента. Это делает обсуждение результата понятным студентам.

Полезно сравнить первоначальный и переработанный варианты ответа одного студента: какие сведения он добавил, какой вывод уточнил и почему. Такая обратная связь показывает развитие конкретного умения. Одной анкеты об интересе к занятию недостаточно для вывода о повышении качества исторического мышления. Для проверки эффективности подхода необходимо заранее определить учебные показатели, сравнить результаты во времени и описать условия проведения занятий.

Реализация модели зависит от доступности материалов, времени на подготовку, размера группы и опыта преподавателя. При ограниченных ресурсах работу можно начать с двух небольших источников и одного четко поставленного вопроса. Сложные проекты и цифровые архивы не являются обязательным условием каждого занятия. Важно, чтобы студент действительно совершал интеллектуальные действия с материалом, а преподаватель мог обсудить качество этих действий.

Заключение

Системно-деятельностный подход дает методологическую рамку для соединения знаний об истории таджикского народа с самостоятельной работой студента. Исторический вопрос, критика источника, междисциплинарное объяснение, аргументация и рефлексия образуют последовательный учебный цикл. Подход позволяет не только расширить круг рассматриваемых факторов, но и сделать основания вывода проверяемыми.

Предложенная модель требует адаптации к теме, доступным источникам и уровню подготовки студентов. Ее результативность не следует утверждать без эмпирической проверки. Перспективой дальнейшей работы является разработка конкретных комплектов источников и сопоставление качества студенческих аргументов до и после их применения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдурашитов Ф. М., Рахматова З. Ю. Материалы по проведению интерактивных занятий по дисциплине «История таджикского народа»: учебно-методическое пособие. Душанбе: РТСУ, 2022. 237 с.

2. Ҳошимова Ш. Ф., Маҳмудов О. Методикаи таълими таърих: дастури таълимию методӣ. Хуҷанд: Нури маърифат, 2021. 184 с.

3. Ҳошимова Ш. Ф., Мухторзода Ш. Раванди таълими таърих ва ҳуқуқ бо муносибати салоҳиятнокӣ: дастури таълимӣ. Хуҷанд: Ношир, 2022. 116 с.

4. Вяземский Е. Е. Методика преподавания истории в школе. Москва, 1999. 220 с.

5. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia: Temple University Press, 2001. 255 p.

6. Van Drie J., Van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students' Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. 2008. Vol. 20, No. 2. P. 87-110. DOI: 10.1007/s10648-007-9056-1.

ТАШКИЛИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ТАҲКИМИ САЛОМАТИИ КӮДАКОНИ ДОРОИ НУҚСОНИ ШУНАВОӢ ДАР СИННИ ТОМАКТАБӢ

УСМОНОВ Меҳроҷ Ғаюрович *- ассистенти кафедраи педагогикаи махсус ва таҳсилоти фарогири Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 97-777-94-81.*

Аннотатсия. Дар мақола роҳҳои ташкили тарбияи ҷисмонии кӯдакони дорои нуқсони шунавоӣ дар синни аз 2 то 7 сол баррасӣ мешаванд. Ҳадаф тартиб додани модели методиест, ки машқҳои асосии ҳаракат, тарзи фаҳмондани супориш ва назорати бехатариро ба имкониятҳои инфиродии кӯдак мутобиқ мекунад. Дар асоси таҳлили маводи методӣ панҷ марҳилаи синнусолӣ ҷудо шуда, барои ҳар марҳила мисолҳои роҳравӣ, мувозинат, бозӣ бо тӯб ва ҳамкорӣ пешниҳод мегарданд. Расм пайдарҳамии гузариш аз тақлид ба фаъолияти нисбатан мустақилро нишон медиҳад. Дастури шифоҳӣ бо намоиши ҳаракат ва ишораи визуалӣ ҳамроҳ карда мешавад. Мақола модели методиро пешниҳод мекунад ва натиҷаи озмоиши миқдориро иддао надорад.

Калидвожаҳо: *таҳсилоти томактабӣ, тарбияи ҷисмонӣ, нуқсони шунавоӣ, малакаҳои ҳаракатӣ, мувозинат, мутобиқсозии машқ, оила.*

ОРГАНИЗАЦИЯ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И УКРЕПЛЕНИЕ ЗДОРОВЬЯ ДОШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА

УСМОНОВ Мехродж Гаюрович *- ассистент кафедры специальной педагогики и инклюзивного образования Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 97-777-94-81.*

Аннотация. В статье рассматривается организация физического воспитания детей с нарушением слуха в возрасте от 2 до 7 лет. Цель состоит в описании методической модели, которая соотносит основные двигательные упражнения, способ объяснения задания и контроль безопасности с индивидуальными возможностями ребёнка. На основе анализа методических материалов выделены пять возрастных этапов; для каждого приведены примеры ходьбы, равновесия, игр с мячом и взаимодействия с другими детьми. Расм показывает переход от подражания взрослому к более самостоятельному выполнению действий. Устные инструкции

сопровождаются демонстрацией движения и визуальными сигналами. Статья предлагает методическую модель и не заявляет о результатах количественного эксперимента.

Ключевые слова: *дошкольное образование, физическое воспитание, нарушение слуха, двигательные навыки, равновесие, адаптация упражнений, семья.*

ORGANIZING PHYSICAL EDUCATION AND SUPPORTING HEALTH IN PRESCHOOL CHILDREN WITH HEARING IMPAIRMENTS

USMONOV Mehroj Gayurovich *- Assistant, Department of Special Pedagogy and Inclusive Education, Sadriddin Ayni Tajik State Pedagogical University.* ***Phone:*** *(+992)97-777-94-81.*

Annotation. The article examines physical education for children with hearing impairments aged two to seven. It presents a methodological model that adapts basic movement activities, instructions, and safety supervision to each child. A review of teaching materials informs five age stages, with examples involving walking, balance, ball games, and cooperation. The diagram shows a progression from imitating an adult to performing activities with greater independence. Spoken instructions are paired with movement demonstrations and visual cues. The article describes a teaching model and does not claim results from a quantitative experiment.

Keywords: *preschool education, physical education, hearing impairment, motor skills, balance, adapted activities, family.*

Муқаддима

Фаъолияти ҳаракатӣ ҷузъи муҳими ҳаёти ҳаррӯзаи кӯдаки синни томактабӣ мебошад. Дар бозӣ, роҳравӣ, ҷаҳиш ва муомила бо ашё кӯдак муҳити атрофро меомӯзад, ҳаракатҳои худро ҳамоҳанг мекунад ва муносибат бо ҳамсолонро таҷриба менамояд. Барои кӯдаки дорои нуқсони шунавоӣ ин имкониятҳо низ муҳиманд. Ташкили машғулият бояд ба роҳи дарки дастур, сатҳи малакаҳои ҳаракатӣ ва эҳтиёҷоти инфиродии ӯ мувофиқат кунад. Дастурҳои умумии Созмони ҷаҳонии тандурустӣ аҳамияти фаъолияти ҷисмонии ба синну сол мувофиқро барои кӯдакони то панҷсола ва синни мактабӣ таъкид мекунанд [6; 7].

Нуқсони шунавоӣ худ ба худ маънои суст будани ҳамаи малакаҳои ҳаракатиро надорад. Дар таҳқиқи кӯдакони синни томактабии дорои нуқсони шунавоӣ ҳам рушди мувофиқ ба синну сол ва ҳам мушкилоти алоҳидаи мувозинат мушоҳида шудаанд [4, с. 291-294]. Бинобар ин, муҳтавои машғулият аз рӯйи ташхиси умумӣ ё синну сол ба таври механикӣ интихоб намешавад. Мураббӣ ва мутахассиси педагогикаи махсус кори кӯдакро мушоҳида карда, сатҳи ёрӣ ва навъи ҳаракатро тағйир медиҳанд. Дар ҳолати мушкилоти ошкори мувозинат ё маҳдудияти тиббӣ интихоби машқ бо мутахассиси дахлдор мувофиқа мегардад.

Ҳадафи мақола ба низом даровардани роҳҳои ташкили тарбияи ҷисмонӣ барои кӯдакони 2-7-солаи дорои нуқсони шунавоӣ аст. Вазифаҳо аз муайян кардани шартҳои дастрасии супориш, нишон додани пайдарҳамии машқҳо дар панҷ марҳилаи синнусолӣ ва пешниҳод кардани нишонаҳои одии мушоҳидаи пешрафт иборатанд. Маводи пешниҳодшуда барои кор дар муассисаи томактабӣ ва ҳамкории он бо оила пешбинӣ мешавад.

Мавод ва усули кор

Мақола хусусияти таҳлилӣ ва методӣ дорад. Матни пешниҳодкардаи муаллиф, адабиёти марбут ба сурдопедагогика, бозиҳои томактабӣ ва машқҳои ҷисмонӣ, инчунин дастурҳои байналмилалӣ оид ба фаъолияти ҷисмонӣ ва таҳсилоти фарогир муқоиса шуданд [1-3; 6-8]. Аз маводи аслӣ машқҳои такроршаванда ба гурӯҳҳои роҳравӣ ва дав, мувозинат, ҷаҳиш, хазидан, кор бо тӯб ва ҳаракат бо ашё муттаҳид карда шуданд. Марҳилаҳои синнусолӣ намунаи тартиби таълиманд; онҳо меъёри ҳатмии суръати рушди ҳар кӯдак нестанд.

Дар ин таҳлили методӣ шумораи иштирокчиён, давомнокии машғулият ва натиҷаҳои ченшуда муайян карда нашудаанд. Аз ин рӯ, фоиз, муқоисаи гурӯҳҳо ё хулосаи озмоишӣ

пешниҳод намешавад. Расм танҳо сохтори модели методиро нишон медиҳад. Барои санҷиши минбаъда сабти нишондиҳандаҳои якхела пеш ва баъд аз машғулият зарур аст.

Принсипҳои ташкили машғулият

Аввалан, супориш бояд барои кӯдак фаҳмо бошад. Мураббӣ пеш аз оғози амал ҳаракатро нишон медиҳад, бо кӯдак робитаи чашмӣ барқарор мекунад ва аз ишора, расм ё аломати рӯшани визуалӣ истифода мебарад. Агар кӯдак бо забони имову ишора ё воситаи дигари муошират кор кунад, ҳамон роҳ ба машғулият ворид карда мешавад. Ба сигнали танҳо садоӣ такя кардан барои ҳамаи кӯдакон мувофиқ нест. Ин мутобиқсозӣ ба ғояи дастрас будани тарбияи ҷисмонӣ барои ҳамаи иштирокчиён мувофиқ аст [8].

Дуюм, иҷрои ҳаракат тадриҷӣ ташкил карда мешавад: тамошои намуна, кӯшиш бо ёрӣ, такрор дар шароити шинос ва иҷрои нисбатан мустақил. Кӯдак метавонад аз роҳи ҳамвор гузарад, тӯбро ғелонад ё аз хатти рӯйи фарш гузарад. Ҳангоми баланд бардоштани душворӣ мураббӣ сатҳи такя, масофа ва суръатро бо назардошти иҷрои воқеии кӯдак интихоб мекунад. Машқҳои мувозинат ва ҷаҳиш бе назорати калонсол ва муҳити бехатар гузаронда намешаванд.

Сеюм, дар машғулият имкони ҳамкорӣ ва интихоб нигоҳ дошта мешавад. Бозии ҷуфтӣ бо тӯб, ҳаракат аз рӯйи нақши содда ё гузаштан аз масири нишонадор ба кӯдак имкон медиҳад, ки навбати худро риоя кунад ва аз дигарон ёрӣ пурсад. Дар бораи кӯдак бо калимаҳои тавоноӣ ва пешрафти мушаххас сухан гуфтан муфидтар аст. Манбаъҳои классикии бозиҳои кӯдакистон ва машқҳои ҷисмонии томактабӣ барои интихоби шакли бозӣ ва ҳаракат замина медиҳанд [2; 3].

Пайдарҳамии кор вобаста ба синну сол

Машқҳои ҷисмонӣ барои кӯдакони синни 2-7 сол дар панҷ марҳилаи пайдарҳам гурӯҳбандӣ шудаанд. Ҷадвали 1 ин тартиброро бо нигоҳ доштани мантиқи тадриҷӣ ҷамъбаст мекунад. Номи синну сол танҳо доираи тахминии кор аст: сатҳи воқеии омодагӣ ва бехатарии ҳар кӯдак қарорро муайян мекунанд.

Ҷадвали 1. Намунаи интихоби ҳаракат ва тарзи дастгирӣ дар панҷ марҳила

Синну сол	Машқҳои намунавӣ	Роҳи фаҳмондан ва назорат
2-3 сол	Роҳравӣ аз паси калонсол, ғелондани тӯб, гузаштан аз хатти рӯйи фарш, ҳаракатҳои соддаи даст.	Намоиши рӯ ба рӯ, иҷрои якҷоя, муҳити ором ва ёрии наздик.
3-4 сол	Роҳравӣ дар масири муайян, қадам гузаштан аз монеаи пасти бехатар, бозии тӯб дар ҷуфт.	Ишораи визуалии оғозу таваққуф, такрори кӯтоҳ ва дастгирӣ ҳангоми мувозинат.
4-5 сол	Тағйири самти роҳравӣ, бозии ҷуфтӣ, ҷаҳиши сабук дар сатҳи ҳамвор, хазидан аз зери монеаи мувофиқ.	Намунаи пешакӣ, навбати равшан ва назорати иҷрои ҳаракат.
5-6 сол	Бозӣ бо қоидаи одӣ, нигоҳ доштани мувозинат дар сатҳи устувор, партофтан ва гирифтани тӯб.	Нишонаҳои намоён, дастури кӯтоҳ ва ёрӣ мувофиқи ниёз.
6-7 сол	Пайдарҳамии чанд ҳаракати шинос, масири интихобӣ, бозии гурӯҳӣ ва иҷрои мустақилонаи супориши дастрас.	Ёдоварии қоида, назорат аз фосилаи муносиб ва арзёбии пешрафти шахсӣ.

Расми 1. Пайдарҳамии методии рушди малакаҳои ҳаракатӣ дар синни 2-7 сол

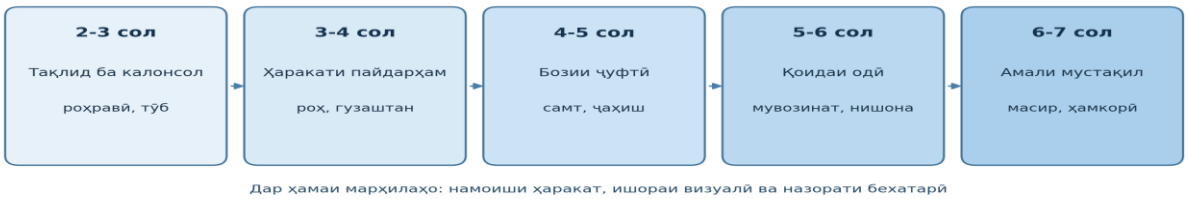

Дар 2-3-солагӣ диққат ба таҷрибаи ҳаракати бехатар ва тақлид равона мешавад. Кӯдак метавонад бо калонсол роҳ равад, тӯбро ба тарафи ӯ ғелонад ва ҷойивазкунии одиро иҷро кунад. Аз 3 то 4 солагӣ роҳравӣ дар масири нишонадор, гузаштани монеаи паст ва бозии ҷуфтӣ

илова мешаванд. Мураббӣ пеш аз иваз кардани самт аломати диданӣ медиҳад ва дар ҳолати зарурӣ ба нигоҳ доштани мувозинат ёрӣ мерасонад.

Дар 4-5-солагӣ вазифаҳо бо пайдарҳамии ду ё се ҳаракат мураккаб мешаванд: роҳ рафтан, таваққуф кардан ва тӯб додан. Кӯдак метавонад нақши дигаронро дар бозӣ мушоҳида кунад ва баъд навбати худро иҷро намояд. Дар 5-6-солагӣ истифодаи қоидаи равшан ва машқҳои мувозинат дар сатҳи устувор аҳамият мегирад. Барои 6-7-солагӣ иҷрои якчанд амали шинос дар масир, интихоби нақш ва риояи қоидаи гурӯҳӣ муносиб аст. Ин пешравӣ ба иҷрои кӯдак вобаста буда, зарурати гузаштан аз ҳар машқ дар синни муайянро маъно намедиҳад.

Расм ҳаҷми сарборӣ ё натиҷаи озмоишро ифода намекунад. Он робитаи мантиқии марҳилаҳоро нишон медиҳад: дар оғоз намоиши ҳаракат ва ҳамроҳии калонсол бештар буда, баъд кӯдак имкони иҷрои мустақил ва ҳамкорӣ дар гурӯҳро бештар меёбад. Намоиш, ишораи визуалӣ ва назорати бехатарӣ дар ҳамаи синну сол нигоҳ дошта мешаванд.

Сохтори машғулият ва ҳамкории оила

Машғулиятро метавон ба се қисми пайваста ҷудо кард. Дар оғоз мураббӣ ҷой, ашё ва қоидаи бозиро нишон медиҳад; сипас ҳаракатҳои асосӣ дар шакли бозӣ ва бо танаффуси муносиб иҷро мешаванд; дар анҷом кӯдак ҳаракати шиносро такрор карда, таҷрибаи худро бо калима, ишора ё амали нишондиҳӣ баён мекунад. Давомнокӣ ва шиддати ҳаракат бо синну сол, хастагӣ, омодагӣ ва тавсияи мутахассис мувофиқ карда мешаванд. Ин тартиб тавсияи ягонаи тиббӣ ё меъёри ҳатмии сарборӣ нест.

Дар хона волидайн метавонанд ҳаракатҳои омӯхташударо дар бозии одӣ такрор кунанд: тӯб ғелонанд, аз пайраҳаи нишонадор гузаранд ё ашёро якҷоя ба ҷояш гузоранд. Муассиса ба оила мефаҳмонад, ки кадом ишораҳо ва қоидаҳои бехатарӣ дар машғулият истифода мешаванд. Агар дар кӯдак мушкили барҷастаи мувозинат, дард ё хастагии ғайримуқаррарӣ мушоҳида шавад, машқ қатъ ва масъала бо мутахассиси дахлдор баррасӣ мешавад. Таҳқиқоти дахолати ҳаракатӣ дар кӯдакони дорои ҳам нуқсони шунавоӣ ва ҳам осеби дастгоҳи мувозинат нишон медиҳанд, ки арзёбии инфиродӣ дар чунин ҳолат муҳим аст [5, с. 1141-1148].

Мушоҳида ва баҳодиҳии пешрафт

Барои муайян кардани пешрафт танҳо ҳисоб кардани шумораи ҷаҳиш ё суръати дав кофӣ нест. Мураббӣ метавонад дар варақаи кӯтоҳ сабт кунад, ки кӯдак дастурро чӣ тавр мефаҳмад, ҳаракатро бо кадом сатҳи ёрӣ иҷро менамояд, самтро нигоҳ медорад ё не, дар бозии ҷуфтӣ навбатро риоя мекунад ё не ва чӣ гуна ба супориш бармегардад. Сабти ибтидоӣ ва такрорӣ барои як кӯдак бо шароити монанд гузаронда мешавад. Муқоисаи кӯдакон бо ҳамдигар, бе ба ҳисоб гирифтани фарқияти имкониятҳои онҳо, хулосаи дуруст намедиҳад.

Дар омӯзиши минбаъдаи модели пешниҳодшуда зарур аст шумораи иштирокчиён, вазъи шунавоӣ ва ҳолати мувозинат, синну сол, муҳлати машғулият, асбоби баҳодиҳӣ ва тағйири нишондиҳандаҳо равшан оварда шаванд. Бе чунин маълумот самаранокии миқдорӣ ё таъсири мустақими машқҳо ба саломатӣ исбот намешавад. Мақолаи ҳозира асоси методӣ ва тартиби интихобу мутобиқсозии машқҳоро пешниҳод менамояд.

Хулоса

Тарбияи ҷисмонии кӯдакони дорои нуқсони шунавоӣ дар синни томактабӣ ҳангоми ҳамоҳанг кардани ҳаракат, роҳи фаҳмондани супориш ва сатҳи ёрии калонсол самараноктар ташкил карда мешавад. Модели панҷмарҳилаӣ аз ҳаракатҳои соддаи тақлидӣ ба бозии дорои қоида ва фаъолияти нисбатан мустақил мегузарад, вале суръати он барои ҳар кӯдак ҷудогона интихоб мешавад. Намоиши ҳаракат, ишораи визуалӣ, муҳити бехатар ва ҳамкории оила бо муассиса шартҳои доимии татбиқи модел мебошанд. Барои хулосаи таҷрибавӣ таҳқиқоти дорои нишондиҳандаҳои пешакӣ муайяншуда зарур аст.

АДАБИЁТ:

1. Басова А. Г., Егоров С. Ф. История сурдопедагогики: учебное пособие. Москва: Просвещение, 1984. 295 с.

2. Осокина Т. И., Тимофеева Е. А. Физические упражнения для дошкольников. Москва: Просвещение, 1966. 159 с.

3. Кильпио Н. Н. 80 игр воспитателю детского сада. Москва: Просвещение, 1965. 88 с.

4. Geddes D. Motor development profiles of preschool deaf and hard-of-hearing children // Perceptual and Motor Skills. 1978. Vol. 46, no. 1. P. 291-294. DOI: 10.2466/pms.1978.46.1.291.

5. Rine R. M., Braswell J., Fisher D. M., Joyce K., Kalar K., Shaffer M. A. Improvement of motor development and postural control following intervention in children with sensorineural hearing loss and vestibular impairment // International Journal of Pediatric Otorhinolaryngology. 2004. Vol. 68, no. 9. P. 1141-1148. DOI: 10.1016/j.ijporl.2004.04.007.

6. World Health Organization. Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age. Geneva: WHO, 2019. ISBN 978-92-4-155053-6.

7. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: WHO, 2020. ISBN 978-92-4-001512-8.

8. UNESCO. Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy-Makers. Paris: UNESCO, 2015.

ЭКОСОЗНАНИЕ С ДЕТСТВА: ИНВЕСТИЦИЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В БУДУЩУЮ ЗЕЛЁНУЮ ЭКОНОМИКУ ТАДЖИКИСТАНА

ХАЛИКОВА Тутихон Тахировна *- кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник Музея образования Академии образования Таджикистана. Адрес: 734024, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Адхамова, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 900-30-07-07.* ***E-mail:*** *tutishka@inbox.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты формирования экологического сознания и основ зеленой экономики у учащихся начальных классов в Республике Таджикистан в контексте празднования 35-летия Государственной независимости. Автор статьи анализирует педагогические подходы к воспитанию экологической ответственности у младших школьников, выявляет ключевые системные проблемы и риски, препятствующие эффективному внедрению эко-образования, а также предлагает комплекс научно обоснованных рекомендаций для модернизации начальной школы. Особое внимание уделяется интеграции национальных приоритетов устойчивого развития в содержание начального образования.

Ключевые слова: *Зеленая экономика, экологическое сознание, начальные классы, младшие школьники, Таджикистан, 35-летие независимости, экологическое образование, формирование, развитие, модель, переход.*

ШУУРИ ЭКОЛОГӢ АЗ КӮДАКӢ: САРМОЯГУЗОРИИ МАКТАБИ ИБТИДОӢ БА ОЯНДАИ ИҚТИСОДИ САБЗИ ТОҶИКИСТОН

ХАЛИКОВА Тутихон Тахировна *- номзади илмҳои педагогӣ, ходими калони илмии Осорхонаи маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Адҳамов, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 900-30-07-07.* ***E-mail:*** *tutishka@inbox.ru*

Аннотатсия. Дар мақола ҷанбаҳои назариявӣ ва амалӣ оид ба ташаккули шуури экологӣ ва асосҳои иқтисодиёти сабз дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи ҷашнгирии 35-солагии Истиқлолияти давлатии кишвар баррасӣ мешаванд. Муаллифи мақола равишҳои педагогиро оид ба тарбияи масъулияти экологӣ дар байни хонандагони хурдсол таҳлил намуда, масъалаҳои асосии системавӣ ва хатарҳоеро муайян мекунад, ки ба татбиқи самарабахши таълими экологӣ монеа эҷод мекунанд, инчунин маҷмӯи тавсияҳои аз

ҷиҳати илмӣ асоснокро барои навсозии мактаби ибтидоӣ пешниҳод менамояд. Диққати махсус ба ҳамгироии афзалиятҳои миллии рушди устувор дар мазмуни таълими ибтидоӣ равона шудааст.

Калимаҳои калидӣ: *Иқтисодиёти сабз, шуури экологӣ, синфҳои ибтидоӣ, хонандагони хурдсол, Тоҷикистон, 35-солагии истиқлолият, таълими экологӣ, ташаккул, рушд, модел, гузариш.*

ECO-AWARENESS SINCE CHILDHOOD: PRIMARY SCHOOL INVESTMENT IN TAJIKISTAN'S FUTURE GREEN ECONOMY

KHALIKOVA Tutikhon Takhirovna *- Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Research Fellow at the Museum of Education of the Academy of Education of Tajikistan. Address: 11/2 Adhamov Street, Dushanbe 734024, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 900-30-07-07.* ***E-mail:*** *tutishka@inbox.ru*

Annotation. The article examines the theoretical and practical aspects of developing environmental awareness and the foundations of the green economy among primary school students in the Republic of Tajikistan in the context of the 35th anniversary of State Independence. The author analyzes pedagogical approaches to fostering environmental responsibility in younger learners, identifies key systemic problems and risks that hinder the effective implementation of eco-education, and proposes a set of scientifically grounded recommendations for modernizing primary education. Particular attention is given to integrating national priorities for sustainable development into the content of primary schooling.

Keywords: *Green economy, environmental awareness, primary grades, primary school students, Tajikistan, 35th anniversary of independence, environmental education, formation, development, model, transition.*

Введение. Празднование 35-й годовщины Государственной независимости Республики Таджикистан знаменует собой важнейший этап в новейшей истории страны. За три с половиной десятилетия суверенного развития республика прошла путь от преодоления внутренних кризисов к формированию устойчивой, динамично развивающейся государственной модели. Одним из стратегических векторов, определенных Руководством страны и зафиксированных в «Стратегии развития зеленой экономики в Республике Таджикистан на период до 2037 года», является переход к ресурсосберегающим, экологически безопасным технологиям и сохранение уникального природного потенциала Таджикистана. Однако переход к зеленой экономике невозможен исключительно путем технологической модернизации или нормативно-правовых реформ. Фундаментом долгосрочной экологической безопасности и устойчивого экономического роста является формирование нового типа человеческого капитала - поколения граждан, обладающих высоким уровнем экологической культуры и развитым экосознанием.

В Законе РТ «Об образовании» среди основных задач образования предусмотрены воспитание личности, формирование гражданской ответственности, культуры поведения и бережного отношения к окружающей среде. Система образования должна обеспечивать всестороннее развитие учащихся и подготовку их к жизни в обществе. Экологическое воспитание рассматривается как часть общего воспитательного процесса. Кроме того, экологическое образование в стране направлено на формирование экологической культуры и ответственного отношения к природным ресурсам [1].

В статье 8 Закона РТ «Об экологическом образовании населения» указано, что экологическое образование населения включает: «дошкольное экологическое образование и воспитание» и «экологическое образование в системе общего (начального, основного общего,

среднего общего) образования» [2]. Это означает, что формирование экологической культуры должно начинаться уже в детском возрасте и продолжаться на всех уровнях школьного образования. Отсюда следует, что Закон рассматривает начальную школу как один из ключевых институтов формирования экологической культуры личности, что создаёт основу для подготовки будущих специалистов зелёной экономики.

Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года ставит целью создание эффективной системы образования, которая способствует развитию креативности, формированию компетенций XXI века и достижению целей устойчивого развития. Особое внимание уделяется качественному образованию, подготовке человеческого капитала и воспитанию активных граждан, способных решать социально-экономические и экологические проблемы страны [4].

В Концепции экологической безопасности (охраны окружающей среды) РТ подчёркивается необходимость интеграции экологической политики с социально-экономическим развитием страны и формирования экологически ответственного поведения населения. Экологическое образование рассматривается как важный механизм реализации государственной экологической политики. Данная Концепция экологической безопасности Республики Таджикистан связывает устойчивое социально-экономическое развитие страны с формированием экологической культуры населения, что делает экологическое образование младших школьников стратегической инвестицией в развитие зелёной экономики [3].

Процесс формирования такого сознания должен начинаться на самом раннем этапе обучения - в начальной школе. Именно в возрасте 7-10 лет закладываются базовые ценностные ориентации, формируется модель поведения и восприятия окружающего мира. Инвестиции в экологическое просвещение младших школьников сегодня - это гарантия экологической стабильности Таджикистана завтра.

В современной педагогической науке экологическое сознание учащихся начальных классов рассматривается как комплексное личностное образование, включающее в себя экологические знания, эмоционально-ценностное отношение к природе и практические навыки бережного природопользования [7]. На этапе начального общего образования эти компоненты имеют свою специфику, перечислим их:

1. Когнитивный компонент включает в себя элементарные представления о взаимосвязях в природе, понимание ограниченности природных ресурсов (воды, энергии) на доступных для детского восприятия примерах (бытовые приборы, экономия воды дома).

2. Эмоционально-ценностный компонент предусматривает развитие эмпатии к живой природе, восприятие природы Таджикистана как общенациональной и личной ценности.

3. Поведенческий компонент включает в себя участие в ресурсосберегающих практиках на уровне класса и семьи (выключение неиспользуемого света, бережное отношение к школьным принадлежностям, участие в озеленении).

С точки зрения зеленой экономики, начальная школа выступает начальным звеном воспроизводства экологически ориентированных трудовых ресурсов. Формирование привычек бережливого потребления у детей напрямую влияет на снижение антропогенной нагрузки на экосистемы в будущем. Более того, учащиеся начальной школы выступают своеобразными «агентами влияния» в своих семьях, транслируя полученные экологические знания родителям и способствуя повышению общей экологической грамотности населения.

Несмотря на наличие законодательной базы и нормативно- правовых актов, и признание важности экологического вектора, в системе начального образования Таджикистана, считаю, что сохраняется ряд существенных противоречий между декларативными целями устойчивого развития и реальной педагогической практикой. Перечислю их:

1. Фрагментарность и отсутствие системности учебного материала

Экологическая проблематика в начальных классах Таджикистана зачастую изучается изолированно, преимущественно в рамках предмета «Природоведение» (Табиатшиносӣ). Принципы зеленой экономики, энергосбережения и бережного отношения к ресурсам практически не интегрированы в другие дисциплины (математику, чтение, технологию).

Отсутствует сквозная междисциплинарная линия, которая связывала бы теоретические знания о природе с повседневной экономической практикой учеников начальной школы.

2. Отсутствие адаптированных учебно-методических комплексов (УМК)

Существующие учебники для начальной школы зачастую содержат устаревший академический материал, перегруженный сложной терминологией, но лишенный практической применимости для современных реалий Таджикистана. Наблюдается острый дефицит ярких, интерактивных учебных пособий, рабочих тетрадей на таджикском языке, специализированных детских книг по экологической тематике и адаптированных игровых материалов, ориентированных именно на специфику младшего школьного возраста. Не могу не отметить, что в настоящее время издаются учебники нового поколения для начальной школы. Это учебники по русскому языку.

3. Недостаточная подготовка педагогических кадров

Большинство учителей начальных классов в республике не проходили специализированную подготовку (семинары, тренинги и пр.) или курсы повышения квалификации в области современной экологической педагогики и зеленой экономики. Педагоги нередко испытывают методологические трудности при объяснении детям таких понятий, как «изменение климата», «альтернативная энергетика» или «раздельный сбор отходов», сводя уроки к банальным призывам «не ломать ветки» и «не сорить».

Думаю, что игнорирование вышеперечисленных проблем в среднесрочной перспективе может повлечь за собой серьезные риски как для образовательной системы, так и для социально-экономического развития Республики Таджикистан.

Постараюсь обозначить риск экологического нигилизма и пассивность поколения, который заключается, на мой взгляд, в том, что без целенаправленного формирования экосознания с раннего возраста новое поколение граждан, вступающее в жизнь в условиях нарастающего глобального изменения климата и таяния ледников, может оказаться не готовым к активным действиям по защите окружающей среды. Это приведет к усилению потребительского, безответственного отношения к уникальным природным ресурсам страны.

Экономический риск также заключается в неэффективном ресурсопотреблении. Отсутствие у населения базовых навыков энерго- и водосбережения, закладываемых в детстве, повлечет за собой большие экономические потери для коммунального и аграрного секторов республики. Наращивание мощностей без изменения культуры потребления снизит эффективность национальных проектов в области гидроэнергетики и зеленой индустрии.

Педагогический риск формализации образования заключается в превращении экологического воспитания в сугубо формальное, «отчетное» мероприятие. Проведение разовых линеек или субботников без внутренней мотивации детей порождает у учащихся начальной школы двоемыслие и отторжение экологических ценностей.

Позволю себе дать научно-практические рекомендации по модернизации начального образования.

Для успешной реализации потенциала начальной школы как фундамента «зеленого» прорыва необходимо осуществить переход от пассивного информирования к активному проектно-деятельностному обучению.

Необходима междисциплинарная интеграция и «озеленение» учебных программ, внедрение сквозных тем зеленой экономики во все базовые предметы начальной школы. Например, на уроках математики решать текстовые задачи на подсчет сэкономленной воды или электроэнергии при выключении неиспользуемых приборов (например: «Сколько литров воды сохранится, если закрывать кран во время чистки зубов?»).

На уроках чтения включать в программу произведения таджикских и мировых авторов, посвященные красоте родного края, бережному отношению к земле, воде и животному миру.

На уроках технологии (Меҳнат) активно использовать вторичные материалы (пластиковые бутылки, макулатуру, текстильные остатки) для создания поделок, наглядно демонстрируя детям вторую жизнь вещей.

Для разработки и внедрения национального интерактивного компонента необходимо подготовить специализированное иллюстрированное пособие для начальных классов (например, «Азбука зеленой экономики» или «Экологический календарь маленького таджикистанца»). Пособие должно быть адаптировано к национальным реалиям, содержать информацию о ледниках Таджикистана, богатстве Нурекского водохранилища, флоре и фауне заповедников (Тигровая балка, Ромит).

Важно создание «Зеленой инфраструктуры» в общеобразовательных учреждениях. Школа сама должна стать образцом зеленой экономики для ученика. На базе начальных классов рекомендую внедрять микро-проекты: классные уголки энергосбережения, назначение дежурных, ответственных за проверку выключения света и плотное закрытие водопроводных кранов.

Школьный эко-патруль - когда учащиеся вовлечены в уход за комнатными растениями и пришкольным участком, проведение акций по сбору макулатуры.

Информационные эко-стенды - создание детских рисунков и плакатов, популяризирующих бережное отношение к природе в школьных коридорах.

Институтам повышения квалификации работников образования при Министерстве образования и науки РТ необходимо разработать и внедрить краткосрочные тренинговые модули для учителей начальных классов. Цель таких курсов - обучение педагогов интерактивным методикам (метод проектов, кейс-стади, ролевые экологические игры), позволяющим увлекательно и доступно доносить до учащихся начальной школы основы устойчивого развития.

Заключение. За 35 лет Государственной независимости Республика Таджикистан добилась признания на международной арене как страна, активно продвигающая глобальную водную и климатическую повестку. Закрепление этих успехов внутри страны требует адекватного ответа со стороны системы образования. Формирование экологического сознания и понимания принципов зеленой экономики у учащихся начальных классов - это не краткосрочная кампания, а стратегическая долгосрочная инвестиция в устойчивость государства. Своевременное преодоление учебно-методических барьеров, нивелирование рисков формализма и внедрение практико-ориентированных подходов в начальной школе позволят воспитать новое поколение патриотов. Это поколение будет не только гордиться природными богатствами независимого Таджикистана, но и обладать знаниями, культурой и волей для их сохранения и приумножения в XXI веке.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Таджикистан «Об образовании». Душанбе, 2013 (с последующими изменениями и дополнениями).

2. Закон Республики Таджикистан «Об экологическом образовании населения». Душанбе, 29 декабря 2010 года. № 673.

3. Концепция экологической безопасности Республики Таджикистан. Утверждена 3 сентября 2007 г. № 438.

4. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года. Душанбе, 2020.

5. Стратегия развития зеленой экономики в Республике Таджикистан на период до 2037 года. Душанбе, 2022.

6. Махмудов Х. А. Экологическое воспитание младших школьников: теория и практика. Душанбе: Ирфон, 2018.

7. Халикова Т. Т. Ответственное поколение: формирование экосознания у молодежи через образование // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе, 2026. № 1. С. 309-316.

8. Халикова Т. Т. Использование современных цифровых технологий для развития экономической компетенции учащихся начальной школы // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе, 2025. № 2. С. 323-328.

9. Халикова Т. Т. Цифровизация образования в Таджикистане: путь к инновациям (в соавторстве) // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе, 2025. № 4. С. 183-188.

ТАҲИЯИ МЕЪЁРҲО ВА АБЗОРҲОИ ТАШХИСӢ БАРОИ АРЗЁБИИ САТҲИ ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТИ ЭКОЛОГӢ ВА НАТИҶАҲОИ ТАҶРИБАИ ПЕДАГОГӢ-ПСИХОЛОГӢ

ХОЛИҚОВА Дилором Шоимовна *- докторанти PhD-и Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Суроға: шаҳри Душанбе, кӯчаи А. Адҳамов, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 000-33-97-12.*

Аннотатсия. Дар мақола меъёрҳо ва абзорҳои ташхиси салоҳияти иҷтимоӣ-экологии донишҷӯёни ихтисосҳои техникӣ баррасӣ мешаванд. Салоҳият аз ҷузъҳои маърифатӣ, арзишию ангезанда ва фаъолиятӣ иборат дониста шуда, барои ҳар ҷузъ нишондиҳандаҳои мушоҳидашаванда пешниҳод мегарданд. Дар асоси таҳлили адабиёти педагогӣ тарзи истифодаи саволнома, супоришҳои санҷишӣ ва мушоҳида шарҳ дода мешавад. Дастнависи аслӣ маълумоти пурсиши 169 донишҷӯи соли аввал ва баъзе нишондиҳандаҳои муқоисаи гурӯҳҳои таҷрибавию назоратиро меорад. Ин натиҷаҳо дар мақола ба таври тавсифӣ пешниҳод мешаванд, зеро ҳаҷми ҳар гурӯҳ ва маълумоти пурраи санҷиши оморӣ дастрас нест. Меъёрҳои таҳияшуда метавонанд барои банақшагирии арзёбии минбаъда хизмат кунанд.

Калидвожаҳо: *салоҳияти экологӣ, таҳсилоти техникӣ, меъёрҳои арзёбӣ, ташхиси педагогӣ, ҷузъҳои салоҳият, саволнома, санҷиш, таҷрибаи педагогӣ.*

РАЗРАБОТКА КРИТЕРИЕВ И ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И РЕЗУЛЬТАТЫ ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

ХОЛИКОВА Дилором Шоимовна *- докторант PhD Института развития образования имени Абдурахмона Джоми Академии образования Таджикистана. Адрес: г. Душанбе, ул. А. Адхамова, 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 000-33-97-12.*

Аннотация. В статье рассматриваются критерии и средства диагностики социально-экологической компетентности студентов технических направлений. Выделены когнитивный, ценностно-мотивационный и деятельностный компоненты; для каждого предложены наблюдаемые показатели. На основе педагогической литературы описано применение анкет, тестовых заданий и наблюдения. Исходная рукопись содержит данные опроса 169 первокурсников и отдельные показатели сравнения экспериментальной и контрольной групп. Эти результаты представлены описательно, поскольку размеры групп и полный набор данных для статистической проверки не приведены. Предлагаемая схема может служить основой для дальнейшей разработки и проверки диагностических инструментов.

Ключевые слова: *экологическая компетентность, техническое образование, критерии оценки, педагогическая диагностика, компоненты компетентности, анкетирование, тестирование, педагогический эксперимент.*

DEVELOPING CRITERIA AND DIAGNOSTIC TOOLS FOR ASSESSING ENVIRONMENTAL COMPETENCE: EVIDENCE FROM AN EDUCATIONAL STUDY

KHOLIKOVA Dilorom Shoimovna *- PhD doctoral student, Institute for Education Development named after Abdurahmon Jomi, Academy of Education of Tajikistan. Address: 11/2 A. Adhamov Street, Dushanbe, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 000-33-97-12.*

Annotation. This article examines criteria and tools for assessing the socio-environmental competence of students in technical fields. It distinguishes cognitive, value and motivation, and practical components, with observable indicators for each. Drawing on educational literature, it outlines the use of questionnaires, test items, and observation. The source manuscript reports a survey of 169 first-year students and selected comparisons between experimental and control groups. The findings are reported descriptively because group sizes and the full data needed for statistical testing are unavailable. The proposed framework can inform subsequent development and validation of assessment instruments.

Keywords: *environmental competence, technical education, assessment criteria, educational diagnosis, competence components, questionnaire, testing, educational experiment.*

Муқаддима

Ташхиси педагогӣ барои муайян кардани он зарур аст, ки натиҷаҳои омӯзиш то кадом андоза ба ҳадафҳои пешбинишуда мувофиқанд. Дар омодасозии мутахассисони техникӣ салоҳияти экологӣ танҳо аз ёд кардани мафҳумҳо иборат нест: донишҷӯ бояд оқибатҳои экологии қарори касбиро дарк кунад, барои истифодаи оқилонаи захираҳо ангеза дошта бошад ва дар вазъияти амалии муҳандисӣ роҳи мувофиқ пешниҳод намояд. Аз ин рӯ, арзёбӣ бояд дониш, муносибат ва амалро якҷо фаро гирад.

Ҳадафи мақола мушаххас кардани меъёрҳо, нишондиҳандаҳо ва абзорҳои ташхиси салоҳияти иҷтимоӣ-экологии донишҷӯён ва таҳлили тавсифии маълумоти таҷрибаи дар дастнависи аслӣ овардашуда мебошад. Асоси назариявиро таснифоти ҳадафҳои таълимӣ ва адабиёти марбут ба арзёбии натиҷаҳои омӯзиш ташкил медиҳад [1-5].

Асоси назариявӣ ва сохтори арзёбӣ

Дар таснифоти маърифатии Б. Блум марҳилаҳои дониш, фаҳмиш, татбиқ, таҳлил, синтез ва арзёбӣ ҷудо мешаванд [1]. М. В. Кларин чунин ҳадафҳоро барои тарҳрезии раванди таълим шарҳ дода, ба соҳаи муносибат ва арзишҳо низ таваҷҷуҳ мекунад [2]. Дар таълими экологӣ ин фарқгузорӣ муфид аст: донишҷӯ метавонад қоидаи ҳифзи муҳитро донад, вале ҳангоми ҳалли масъалаи касбӣ онро истифода набарад. Ҷадвали 1 шаклҳои асосии ифодаи ҳадафҳоро барои сохтани супоришҳо ҷамъбаст мекунад.

Ҷадвали 1. Категорияҳои ҳадафҳои таълимӣ ва нишонаҳои мушоҳидашавандаи онҳо

Соҳа	Категория	Натиҷаи мушоҳидашаванда
Маърифатӣ	Дониш	Истилоҳот, мафҳумҳо, қоидаҳо ва принсипҳои асосиро ном мебарад.
Маърифатӣ	Фаҳмиш	Далел, қоида ва принсипро бо сухани худ шарҳ медиҳад.
Маърифатӣ	Татбиқ	Мафҳум, қонун ва принсипро дар масъалаи мушаххас истифода мекунад.
Маърифатӣ	Таҳлил	Сабаб, робита, хато ва фарқи байни роҳҳои ҳалли масъаларо муайян мекунад.
Маърифатӣ	Синтез	Дониши чанд соҳаро барои пешниҳоди роҳи ҳалли масъала муттаҳид мекунад.
Маърифатӣ	Арзёбӣ	Ҳалли пешниҳодшударо аз рӯйи меъёрҳо асоснок месозад.
Арзишӣ	Дарк	Ба падида ва масъалаи муҳити зист диққат медиҳад.
Арзишӣ	Вокуниш	Дар муҳокима ва иҷрои вазифа фаъолона иштирок мекунад.
Арзишӣ	Қабули арзиш	Аҳамияти рафтори масъулонаро эътироф мекунад.
Арзишӣ	Ташкили арзишҳо	Арзишҳои гуногунро муқоиса намуда, афзалиятро асоснок мекунад.

Соҳа	Категория	Натиҷаи мушоҳидашаванда
Арзишӣ	Пайгирии арзишҳо	Принсипҳои пазируфтаро дар қарору фаъолияти такрорӣ истифода мекунад.

Дар амсилаи В. П. Беспалко натиҷаи омӯзиш бо дараҷаи иҷрои вазифа пайваст карда мешавад [3]. В. П. Симонов ба чен кардани сифати омодагӣ ва идоракунии раванди омӯзиш аҳамият медиҳад [4]. Ин равишҳо имконият медиҳанд, ки вазифаҳои арзёбӣ аз шинохти қоида то истифодаи он дар вазъияти нави касбӣ тартиб дода шаванд. Аммо ба ҳар сатҳ додани номи баланд ё паст бе нишондоди вазифа ва тарзи баҳогузорӣ кофӣ нест.

Барои мақсади ин таҳқиқот се ҷузъи салоҳият ҷудо карда мешавад: ҷузъи маърифатӣ - дониши муносибатҳои табиат, ҷомеа ва техника; ҷузъи арзишию ангезанда - эҳсоси масъулият ва омодагӣ ба рафтори экологӣ; ҷузъи фаъолиятӣ - истифодаи дониш ҳангоми таҳлил ва ҳалли масъалаи касбӣ. Ҷадвали 2 панҷ самти салоҳиятро бо ин ҷузъҳо мепайвандад.

Ҷадвали 2. Матритсаи ҷузъҳои салоҳияти иҷтимоӣ-экологии мутахассиси техникӣ

Самти салоҳият	Маърифатӣ	Арзишию ангезанда	Фаъолиятӣ
Истифодаи дониш ба манфиати саломатӣ ва амният	Таъсири мутақобилаи инсон ва табиатро медонад.	Ба рафтори барои муҳит бехатар майл дорад.	Дониши табиатшиносӣ ва иҷтимоиро дар қарори касбӣ ба кор мебарад.
Ташкили фаъолияти касбӣ бо назардошти ҳифзи муҳит	Қоидаҳои истифодаи оқилонаи захираҳоро медонад.	Дар ҳифз ва беҳсозии муҳит иштирок кардан мехоҳад.	Тарзи кореро интихоб мекунад, ки хавфи экологиро кам менамояд.
Арзёбӣ ва ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ-экологӣ	Масъалаҳои иҷтимоӣ-экологӣ ва рушди устуворро шарҳ медиҳад.	Ба арзишҳои умумибашарӣ ва масъулияти касбӣ такя мекунад.	Роҳҳои ҳалли мушкилотро пешниҳод ва асоснок менамояд.
Таҳлил ва пешгӯии вазъиятҳо	Қонуниятҳои экологӣ ва усулҳои одии пешгӯиро медонад.	Барои ҷустуҷӯи маълумоти боэътимод ангеза дорад.	Шароитро муқоиса карда, оқибати роҳи интихобшударо арзёбӣ мекунад.
Худомӯзии пайваста	Манбаъҳои иттилоот оид ба муҳит ва касбро мешиносад.	Ба такмили донишу малакаи худ майл дорад.	Дониши навро ҷустуҷӯ, арзёбӣ ва дар амал татбиқ мекунад.

Абзорҳои ташхисӣ ва тартиби истифодаи онҳо

Саволнома барои фаҳмидани муносибати донишҷӯ ба аҳамияти дониши экологӣ ва манбаъҳои омӯзиши он истифода мешавад. Санҷишҳои хаттӣ донистани мафҳумҳо, шарҳи сабабу натиҷа ва ҳалли масъалаҳои кӯтоҳи касбиро месанҷанд. Мушоҳида ва таҳлили кори донишҷӯ имкон медиҳанд, ки истифодаи дониш ва тарзи асоснок кардани қарор сабт шавад. Ин абзорҳо якдигарро пурра мекунанд, вале натиҷаи саволнома худ аз худ далели маҳорати амалӣ нест.

Пеш аз таҳияи супориш омӯзгор натиҷаи ченшавандаро муайян мекунад: сатҳи ибтидоии дониш, пешрафт дар рафти омӯзиш ё натиҷаи ниҳоӣ. Сипас навъи супоришро интихоб менамояд: интихоби ҷавоб, ҷавоби озод, муайян кардани пайдарпаии амалҳо ё таҳлили вазъият. Барои ҳар супориш калиди ҷавоб ва меъёри баҳогузорӣ пешакӣ омода карда мешаванд. Донишҷӯён бояд аз ҳадаф, вақти иҷро ва тартиби баҳогузорӣ огоҳ бошанд.

Сифати санҷиш аз мувофиқати мундариҷаи он ба салоҳияти арзёбишаванда ва устуворияти натиҷаҳо вобаста аст [5]. Эътиборнокии мундариҷаро метавон бо баррасии мутобиқати саволҳо ба ҷадвали нишондиҳандаҳо санҷид. Барои арзёбии эътимоднокӣ натиҷаҳои истифодаи такрорӣ ё мувофиқати дохилии супоришҳо таҳлил мешаванд. Қобилияти фарқгузории савол низ бояд дида шавад: оё он донишҷӯёни дорои сатҳи гуногуни омодагиро ҷудо мекунад? Дар таҳлили оморӣ фарзияи мустақилии шартии ҷавобҳо ба супоришҳо муҳим аст; супоришҳои вобаста, ки ҷавоби якдигарро ошкор мекунанд, метавонанд натиҷаро таҳриф созанд.

Сатҳҳои паст, миёна ва баландро танҳо пас аз муайян кардани холҳои имконпазир, ҳадҳои гузариш ва санҷиши намунаҳои ҷавоб истифода бурдан мувофиқ аст. Масалан, дар ҷузъи фаъолиятӣ сатҳи паст метавонад танҳо номбар кардани қоида, миёна - татбиқи қоида дар масъалаи шинос ва баланд - асоснок кардани қарор дар вазъияти навро ифода кунад. Ин тавсиф намунаи меъёр аст, на натиҷаи ҳисобшудаи иштирокчиёни таҳқиқот.

Ташкили таҳқиқот ва маълумоти таҷрибавӣ

Мувофиқи дастнависи аслӣ дар охири соли таҳсили 2022-2023 пурсиши ибтидоӣ дар байни донишҷӯёни соли якуми Донишгоҳи техникии Тоҷикистон гузаронида шудааст. Шумораи иштирокчиён 169 нафар буд: 85 нафар аз факултаи муҳандисии барқӣ (ФМБ) ва 84 нафар аз факултаи технологияи нафт (ТН). Диаграммаи 1 ҳамин тақсимотро аз рӯйи маълумоти диаграммаи аслӣ бо меҳвари аз сифр оғозшаванда бозмеорад. Пурсиш арзёбии эҳтиёҷ ва муносибатро нишон медиҳад; онро бо санҷиши сатҳи воқеии салоҳият омехта кардан мумкин нест.

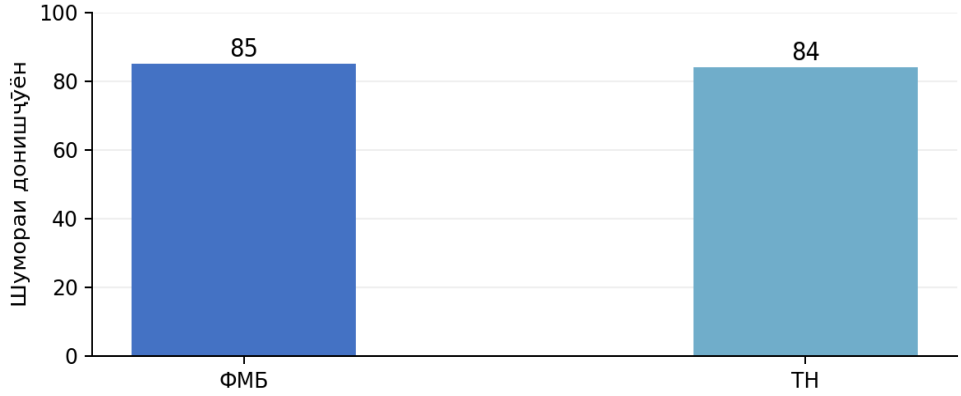

Диаграммаи 1. Иштирокчиёни пурсиш: ФМБ - 85, ТН - 84 нафар.

Дар матни аслӣ ду марҳилаи кор зикр шудааст: пурсиши ибтидоӣ ва таҷрибаи ташаккулдиҳанда. Барои марҳилаи дуюм нишондиҳандаҳои алоҳидаи гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ оварда шудаанд, аммо шумораи иштирокчиёни ҳар гурӯҳ, тақсимоти онҳо, шакли пурраи супоришҳо ва ҷадвали холҳои инфиродӣ пешниҳод нашудаанд. Аз ин сабаб натиҷаҳо ҳамчун муқоисаи тавсифӣ хонда мешаванд.

Барои нишондиҳандаи марбут ба арзёбӣ ва ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ-экологӣ сатҳи баланди гурӯҳи таҷрибавӣ 23,6% ва гурӯҳи назоратӣ 3,5% гузориш шудааст. Дар нишондиҳандаи таҳлил, пешгӯӣ ва ёфтани роҳҳои ҳалли вазъиятҳо натиҷаи баъдии гурӯҳи таҷрибавӣ 78,0% ва гурӯҳи назоратӣ 68,3% оварда мешавад. Ҳамзамон дар ченаки ибтидоии ҳамин самт нишондиҳандаи гурӯҳи таҷрибавӣ 49,1% ва гурӯҳи назоратӣ 63,1% будааст. Нобаробарии ибтидоӣ ҳангоми тафсири фарқи ниҳоӣ бояд ба назар гирифта шавад.

Дар самти омодагӣ ба худомӯзии пайваста нишондиҳандаи гурӯҳи таҷрибавӣ 70,5% ва гурӯҳи назоратӣ 62,1% оварда шудааст; афзоиши гузоришшуда мутаносибан 25,9% ва 4,0% аст. Азбаски тарзи ҳисоб ва маълумоти ибтидоии пурра нишон дода нашудаанд, ин фарқиятҳоро далели қатъии таъсири барномаи таълимӣ ё аҳамияти оморӣ шуморидан мумкин нест. Барои хулосаи устувор ҷадвали маълумоти ҳар марҳила, андозаи гурӯҳҳо, тавсифи абзор ва усули таҳлил зарур аст.

Хулоса

Салоҳияти иҷтимоӣ-экологии донишҷӯи ихтисоси техникӣ аз дониш, муносибат ва қобилияти амалӣ иборат аст. Ҷадвали ҳадафҳои таълимӣ ва матритсаи салоҳият ба омӯзгор кӯмак мекунанд, ки барои ҳар ҷузъ супориши мувофиқ интихоб кунад ва меъёри арзёбиро пешакӣ равшан созад. Саволнома, санҷиш ва мушоҳида дар якҷоягӣ метавонанд тасвири пурратари пешрафтро диҳанд.

Маълумоти мавҷудаи таҷриба ба баъзе фарқҳои тавсифии байни гурӯҳҳо ишора мекунад, аммо барои муайян кардани эътиборнокии абзорҳо ва сабаби ин фарқҳо кофӣ нест.

Дар марҳилаи минбаъда бояд миқдори иштирокчиёни ҳар гурӯҳ, тартиби таъин ба гурӯҳ, саволҳо, меъёри баҳогузорӣ ва натиҷаҳои ибтидоию ниҳоӣ пурра сабт шуда, эътимоднокӣ ва эътиборнокии абзорҳо санҷида шаванд.

АДАБИЁТ:

1. Bloom B. S. (ed.). Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Handbook I: Cognitive Domain. New York: David McKay, 1956.
2. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе: анализ зарубежного опыта. Москва: Знание, 1989. 80 с.
3. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. Москва: Педагогика, 1989. 192 с.
4. Симонов В. П. Педагогический менеджмент: учебное пособие. Москва: РПА, 1997. 160 с.
5. Челышкова М. Б. Теория и практика конструирования педагогических тестов: учебное пособие. Москва: Логос, 2002. 431 с.

ҲАВАСМАНДКУНӢ, АНГЕЗА, ТЕХНОЛОГИЯИ МУШОҲИДА ВА СИФАТҲОИ ОМӮЗГОР ДАР ДАРСИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ БО ДОНИШҶӮДУХТАРОН

ХУДОЁРБЕКЗОДА Бунавша *- доктори илмҳои педагогӣ, дотсент, проректор оид ба идеология, корҳои тарбиявӣ ва робита бо ҷомеа.*

ҒАНИЕВ Одил Умарович *- омӯзгори кафедраи назария ва методикаи тарбияи ҷисмонӣ, Донишкадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи С. Раҳимов.*

ТАЙГУНШОЕВА Амалбегим Гулмамадовна *- муаллими калони кафедраи илмҳои ҷамъиятӣ ва гуманитарии филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М. В. Ломоносов дар шаҳри Душанбе. Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Бохтар, 35/1.* ***Тел.:*** *(+992) 93-800-13-86.* ***E-mail:*** *nizora71@mail.ru*

Аннотатсия. Дар мақола ҳавасмандкунӣ ва ангезаи донишҷӯдухтарон дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, истифодаи мушоҳидаи педагогӣ ва сифатҳои касбии омӯзгор баррасӣ мешаванд. Ҳадаф муайян кардани шароити педагогиест, ки ба ташаккули муносибати арзишманд ба фарҳанги ҷисмонӣ ва иштироки фаъолонаи донишҷӯдухтарон мусоидат мекунанд. Дар таҳқиқот таҳлили адабиёти илмӣ ва ҳуҷҷатҳои таълимӣ, мушоҳида, суҳбат, анкетагузаронӣ, ташхиси педагогӣ ва таҳлили натиҷаҳо истифода шудаанд. Ба масъалаҳои равиши гендерӣ, ташкили муҳити мусоиди таълим, интихоби машқҳо, ҳавасмандии инфиродӣ ва гурӯҳӣ, инчунин нақши омӯзгор дар пешгирии нокомӣ ва нигоҳ доштани шавқи донишҷӯён диққат дода мешавад. Имконияти истифодаи бозиҳои варзишӣ ва технологияҳои фитнес дар дарс нишон дода мешавад.

Калидвожаҳо: *варзиш, тарбияи ҷисмонӣ, донишҷӯдухтарон, ангеза, ҳавасмандкунӣ, мушоҳидаи педагогӣ, равиши гендерӣ.*

ПООЩРЕНИЕ, МОТИВАЦИЯ, ТЕХНОЛОГИЯ НАБЛЮДЕНИЯ И КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАТЕЛЯ НА ЗАНЯТИЯХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ СО СТУДЕНТКАМИ

ХУДОЁРБЕКЗОДА Бунавша *- доктор педагогических наук, доцент, проректор по идеологии, воспитательной работе и связям с общественностью.*

ГАНИЕВ Одил Умарович *- преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания Таджикского института физической культуры имени С. Рахимова.*

ТАЙГУНШОЕВА Амалбегим Гулмамадовна *- старший преподаватель кафедры общественных и гуманитарных наук филиала Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова в Душанбе. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, Душанбе, улица Бохтар, 35/1.* ***Тел.:*** *(+992) 93-800-13-86.* ***E-mail:*** *nizora71@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматриваются поощрение и мотивация студенток на занятиях физической культурой, педагогическое наблюдение и профессиональные качества преподавателя. Цель состоит в определении педагогических условий, способствующих формированию ценностного отношения к физической культуре и активному участию студенток в занятиях. Использованы анализ научной литературы и учебных документов, наблюдение, беседа, анкетирование, педагогическая диагностика и анализ результатов. Рассмотрены гендерный подход, создание благоприятной образовательной среды, выбор упражнений, индивидуальная и групповая мотивация, а также роль преподавателя в преодолении неудач и поддержании интереса студенток. Показаны возможности применения спортивных игр и фитнес-технологий на занятиях.

Ключевые слова: *спорт, физическое воспитание, студентки, мотивация, поощрение, педагогическое наблюдение, гендерный подход.*

ENCOURAGEMENT, MOTIVATION, OBSERVATION METHODS AND TEACHER QUALITIES IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES FOR FEMALE UNIVERSITY STUDENTS

KHUDOYORBEKZODA Bunavsha *- Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Ideology, Educational Work and Public Relations.*

GANIEV Odil Umarovich *- Lecturer, Department of Theory and Methods of Physical Education, Tajik Institute of Physical Culture named after S. Rakhimov.*

TAIGHUNSHOEVA Amalbegim Gulmamadovna *- Senior Lecturer, Department of Social Sciences and Humanities, Branch of Lomonosov Moscow State University in Dushanbe. Address: 35/1 Bokhtar Street, Dushanbe 734003, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 93-800-13-86.* ***E-mail:*** *nizora71@mail.ru*

Annotation. The article examines encouragement and motivation among female university students in physical education classes, pedagogical observation and teachers' professional qualities. It aims to identify educational conditions that support a positive attitude toward physical culture and active participation in classes. The methods include analysis of academic literature and educational documents, observation, interviews, questionnaires, pedagogical assessment and analysis of results. The article discusses a gender-sensitive approach, a supportive learning environment, the selection of exercises, individual and group motivation, and the teacher's role in helping students overcome setbacks and maintain interest. It also considers the use of sports games and fitness methods in physical education classes.

Keywords: *sport, physical education, female university students, motivation, encouragement, pedagogical observation, gender-sensitive approach.*

Дар ҷомеаи муосир масъалаи тарбияи гендерӣ дар ҳамаи зинаҳои кори педагогӣ бо сабаби тағйироти иҷтимоии ҷомеаи глобалӣ торафт бештар мубрамият пайдо мекунад. Аз ин

рӯ, мушкилоти ташаккули мафҳумҳои гендерӣ дар сатҳи мактаби олӣ аҳамияти бештар пайдо карда, ҳалли худро тақозо мекунад. Як қатор қадамҳои муҳим дар самти корҳои мақсаднок оид ба ташаккули мафҳумҳои гендерӣ аз тарафи олимон таҳқиқ шудаанд, ки қисми онҳоро фароҳам овардани шароит барои рушди устувори нерӯи инсонӣ ташкил медиҳад. Дар мақолаи мазкур зарурати таҳлили педагогии масъалаи шароити педагогии ташаккули муносибати донишҷӯдухтарон ба фарҳанги ҷисмонӣ дар раванди таълимии муассисаҳои таҳсилоти олӣ таҳлил шуда, нақши омӯзиши гендерӣ дар сатҳи тарбиявӣ ҳамчун ҷузъи зарурии илми педагогӣ муайян карда шудааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равиши гендерӣ дар самти тарбияи ҷисмонӣ дар мактабҳои олӣ дар асоси фармони Вазорати маориф ва илми ҶТ аз 17 октябри соли 2003 "Дар бораи инъикоси масъалаҳои гендерӣ дар низоми маориф", ба роҳ монда шудааст, ки он ҳама гуна табъизро дар ин самт рад намуда, баробарии тарбиявиро фаро мегирад, аммо сарфи назар аз фазои қонунӣ, ҳануз консепсияи ҳамаҷонибаи тарбияи ҷисмонии гендерӣ таҳия нашудааст [6, с.123]. Олимони соҳаи педагогика синну соли мувофиқро барои оғози таълими мунтазами гендерӣ синни калонсоли томактабӣ меҳисобанд. Барои ташаккули фарҳанги тарбияи ҷисмонӣ, воситаҳои мувофиқи педагогӣ, усули бозӣ ҳамчун воситаи рушди мафҳумҳои гендерӣ, худшиносӣ, масъулият ва ангезаи натиҷа истифода мегарданд. Дар ин раванд, муносибати омӯзгор ва донишҷуёнро танҳо тавассути муомилаи хуб ба роҳ монд. Далели ин қоидаро қонуни равоншиносии Йеркс-Додсон исбот мекунад, [15, с.45] ки мувофиқи он натиҷаи бадастомада баъди "нуқтаи интиқодӣ" натиҷаи баръаксро нишон медиҳад. Барои ба роҳ мондани муносибати мусбии омӯзгор ва донишҷуён дар дарси тарбияи ҷисмонӣ усулҳои махсуси тарбиявӣ истифода мешаванд, ки онҳо чунин мебошанд:

- омӯзгор дар таҳияи нақшаи дарс бо донишҷуён онро муҳокима мекунад;
- донишҷуён барномаи худтакмилдиҳиро барои худ муайян мекунанд;
- муаллим доимӣ донишҷуёнро ба ҳамкорӣ дар самти беҳтар омухтани тамрин ташвиқ мекунад;
- муаллим донишҷуёнро ба иҷрои мустақилона ташвиқ мекунад;
- ба донишҷуён таҳлили натиҷаҳоро ёд медиҳад;
- пеш бурдани рузномаи муваффақиятҳо ва ёрӣ ба ҳамдигарро доимӣ тавсия мекунад;
- муаллим дар раванди дарс фазои ҳамдигарфаҳмӣ, рафоқат ва ҳамкориро эҷод мекунад;
- омӯзгор дарсро бо мисолҳои зиёд аз таърихи варзишгарони машҳур ҳамчун намуна пурра мекунад ва усули ин варзишгаронро ба донишҷуён ёд медиҳад;
- омӯзгор дар дарс инчунин доштани идеали варзиширо тақвият мебахшад, аммо дар фарқият аз кудакон ва наврасон, донишҷуёнро ба таҳлили интихоб даъват мекунад.

Дар баъзе мавридҳо, омӯзгорон усули «ҳолати низоъ»-ро ҳамчун усули омузиши тамринҳо ва мақсади педагогӣ истифода мебаранд. Ин усул рақобати зиёди донишҷуёнро омили натиҷа мегардонад. Муаллим донишҷуёнро дар ҳар иҷро ба мусобиқа бо ҳамдигар даъват мекунад. Масалан чунин вазифаҳо гузошта мешаванд:

- ки бештар шин ва хезро иҷро мекунад;
- ки бештар бо дастон худро аз замин мебардорад;
- ки дуртар аз ҷой меҷаҳад;
- ки аввал ба финиш мерасад;
- ки сангро дуртар мепартояд.

Ин усул ба фикри мо нодуруст мебошад, зеро метавонад дар қисме аз донишҷуён ҳолати руҳафтодагиро бедор намояд. Чунин мусобиқаро омӯзгор метавонад танҳо бо 3-4 нафар гузаронад, ки нисбатан ба иҷрои тамрин омода ҳастанд. Дар ин маврид донишҷуёни дигар ҳамчун мухлиси фаъол дар дарс манфиатдор мебошанд.

Барои ҳавасмандкунии донишҷӯдухтарон дар дарси тарбияи ҷисмонӣ, омӯзгор аз усулҳои зерини ҳавасмандкунанда истифода менамояд:

- бедоркунии эҳсоси муваффақият дар донишҷуён;
- бозиҳои мусобиқавӣ бо тақдими мукофотҳо;
- эътимоди донишҷуён ба адолат;
- эҳсосоти шодмонӣ дар бозӣ ва дар дарс;

- бартараф кардани шиддатнокии дарс;
- рафъи эҳсосот дар дарс;
- риояи қоидаҳои рақобат дар бозӣ ва адл дар баҳогузорӣ;
- талаботи омӯзгор бояд қатъӣ ва принсипиалӣ бошад [14, с.74].

Дар раванди таълимӣ зарур аст, то ки принсипҳои фаъолияти самти тарбияи ҷисмонӣ дар алоқамандӣ бо сохторҳои дигари соҳаи маориф дар асоси принсипҳои зерин ба роҳ монда шавад [1,с.29].

- вобастагии байниҳамдигарии ташаккули мақоми таълимӣ ва шахсияти донишҷуён;
- принсипи инсондӯстӣ ва демократикунонии муносибатҳои байни муаллим ва донишҷӯён дар доираи ҳамкории педагогӣ;
- принсипи фардсозии таълим ва татбиқи фаъолияти мустақилона ва эҷодии донишҷӯён;
- принсипи ташаккули муносибати донишҷуён ба худшиносӣ;
- принсипи кори омехта бо коллектив ва фарди алоҳида;
- принсипи қабули варзиш ва саломатӣ ҳамчун арзиши ҷомеа.

Муаллим бояд шахсият бошад, зеро қудрати таълимӣ танҳо аз манбаи зиндаи шахсияти инсон сарчашма мегирад. Хусусиятҳои асосии ӯ бояд шавқу завқи таблиғгар, ақли муҳаққиқ ва дар айни замон, садоқати самимии маънавӣ ва эмотсионалӣ ба донишҷӯён бошанд.

2) Салоҳияти омӯзгор мафҳуми асосии маориф аст, на танҳо дар соҳаи фанни онҳо. Онҳо бояд дониши аълои педагогика ва психология дошта бошанд ва доираи васеи малака ва қобилиятҳоро дошта бошанд. Ҳар қадар омӯзгор аз ҷиҳати маънавӣ ғанӣ бошад, ҳамон қадар қобилияти роҳнамоии донишҷӯён ба сӯи омӯзиш бештар аст.

3) Ҳунари муаллим аз он иборат аст, ки қодир ба дарки донишҷӯ ва тарбияи ӯ аз қуллаҳои маориф ва хиради ҳаётӣ бошад.

4) Касбияти омӯзгор омодагии умумии назариявӣ ва равониро муайян мекунад [12, с.95].

Фаъолияти созанда аз қобилияти таҳлили амиқ ва ҳамаҷонибаи хусусият ва натиҷаҳои кори худ, муайян кардани хатогиҳо ва ошкор кардани сабабҳо вобаста аст. Ин фаъолият роҳҳо ва шароити татбиқи таъсири тарбиявиро муайян мекунад. Фаъолияти созанда бо фаъолияти гностикӣ зич алоқаманд аст [7,87].

- Фаъолияти гностикӣ малакаҳои тадқиқотӣ, таҳлили мундариҷа ва усулҳои татбиқи раванди таълим, омӯзиши имкониятҳои донишҷӯён, ҷамъбаст кардани таҷрибаҳои беҳтарин, омӯзиши самаранокии шаклҳои гуногуни ташкили дарс ва усулҳои таълим ва тарбияро дар бар мегирад.

Фаъолияти ташкилӣ татбиқи амалии нақшаҳои шахсро муайян мекунад. Ин тарафи амалии кори муаллим дар ташкили фаъолияти нутқ, ташкили мундариҷаи муошират ва ташкили фаъолияти донишҷӯён барои амалӣ кардани нақшаҳои пешбинишуда, ворид кардани онҳо ба омӯзиши фаъол мебошад.

муоширатӣ барқарор ва нигоҳ доштани тамос бо донишҷӯён, оҳанги муошират, шиддати муошират ва ангезаҳои муоширатро дар бар мегирад. Фаъолияти муоширатӣ, мисли фаъолияти ташкилӣ, амалӣ аст [8,с.99]. «Фаъолиятҳои тарроҳӣ тарҳрезии натиҷаҳои кори шахсро дар бар мегиранд: кадом маълумоти таълимӣ, бо кадом тартиб ва бо кадом восита бояд ба донишҷӯён пешниҳод карда шавад, супоришҳоро шарҳ диҳад, ба кор ҷалб кунад ва назоратро таъмин намояд». Ҳамаи ҷузъҳои фаъолият бо ҳам алоқаманданд ва ба якдигар таъсир мерасонанд [9, с.90].

Дар соҳаи варзиши замони муосир дар самти тарбияи ҷисмонӣ одатан муаллим ва омӯзгори фанни тарбияи ҷисмонӣ ба унсурҳои зерини дарс такя мекунад:

- доштани ихтисоси варзишӣ;
- сатҳи омодагии саломатӣ ва равонии донишҷуён ба дарси тарбияи ҷисмонӣ;
- омодагии ҷисмонии донишҷуён ба дарси тарбияи ҷисмонӣ;
- мавҷудияти базаи техникии донишҷуён;
- қобилият ва маҳорати истифодаи тактика дар дарси тарбияи ҷисмонӣ;
- ангеза ва шавқи донишҷуён ба дарси тарбияи ҷисмонӣ.

Барои муайян кардани натиҷаи иҷрои супоришҳои омӯзгор ба донишҷӯдухтарон ва санҷиши натиҷаҳо талаботи зерин нисбат ба санҷиш амалӣ карда мешавад:

1. Санҷиши ҳақиқати ҳолро инъикос карда маълумоти овардашуда эътимоднок мебошад;

2. Эътимоднокии санҷиш имконияти такроран санҷидани натиҷаи субъектҳоро кафолат медиҳад;

3. Эътиборнокии озмоиш нишон медиҳад, ки натиҷаҳо дақиқ буда, ба талаботи озмоиш мувофиқат мекунанд.

Дар санҷишҳои гузаронидашуда миёни донишҷӯдухтарони курсҳои 1 ва 2 -юми донишгоҳҳои Тоҷикистон рушди сифати ҷисмонии донишҷӯдухтарон ба монанди қувва, суръат, чандирӣ ва дигар сифатҳо натиҷагирӣ карда шуданд.

Технологияи педагогии таҳияи дарси тарбияи ҷисмонӣ барои донишҷӯдухтарон воситаи инкишофи гендерӣ буда, ҳадафҳои зерини методиро иҷро менамояд:

- тағйир додани муҳити фаннӣ-фазоӣ бо мақсади мутобиқ кардани он ба ҳадафҳои таълими гендерӣ;

- таҳияи гузаронидани дарсҳо бо донишҷӯдухтарон аз руи мундариҷаи барномаи дарс;

- гузаронидани чорабиниҳои варзишӣ бо омӯзгорон, дар доираи рушди варзишии донишҷӯдухтарон.

Барои санҷидани фарзияи пешниҳодшуда, мо муҳити муассисаи таълимиро дар асоси талаботҳои зерин тағйир додем.

Майдончаи бозӣ ба минтақаҳои занона ва мардона тақсим карда шуд. Муҳити бозии духтарон дар муқоиса бо муҳити бозии писарон нисбатан хурд буд, зеро духтарон одатан барои бо шавқ бозӣ кардан аксаран ба фазои хурди гурӯҳӣ ниёз доранд.

Барои донишҷӯдухтарон, майдони бозӣ бояд тоза ва озода бошад, зеро табиати онҳо ба душвориҳои санитарӣ тобовар намебошад.

Гӯшаҳои варзишӣ бояд бо расмҳои айёнӣ оиди тарзи бозиҳо ва қоидаҳои умумӣ таъмин бошанд.

Технологияи таълими гендерӣ дар дарси тарбияи ҷисмонӣ бо истифода аз муҳити фаннӣ ва дохил кардани бозиҳои варзишӣ дар раванди дарс се самти асосии фаъолияти муаллимро дар бар мегирад:

- беҳтар кардани муҳити таълимӣ бо дарназардошти тавсияи бозӣ, бо хусусияти гендерӣ бо мақсади расидан ба натиҷаи дилхоҳ барои донишҷӯдухтарон;

- кор бо донишҷӯдухтарон тавассути омӯзиши қоидаҳои бозӣ;

- ҳамкорӣ бо омӯзгорони дигар самтҳо барои омузиши таҷрибаи таълимӣ ва дониши тарбиявӣ;

- корҳои машваратӣ бо кураторони гуруҳҳо барои васеъ кардани дониш дар бораи тарбияи варзишии донишҷӯдухтарон.

- тавсияи донишҷӯдухтарон ба машқхои варзишӣ ва иштирок дар мусобиқаҳои варзишии байни донишгоҳҳо.

Технологияи чунин дарсҳо барои донишҳои назариявӣ дар бораи таълими гендерӣ миёни донишҷӯдухтарон, асос ёфта, инчунин бо мақсади беҳтар кардани ташаккули таҷрибаи ҳаррӯзаи педагогӣ анҷом дода мешавад.

Аз нигоҳи назария ва методологияи педагогӣ, мушкилоти муҳими варзиши ғайрикасбӣ дар муайян кардани хусусиятҳои хоси гурӯҳии варзишгарони ғайрикасбӣ мебошад, ки тавассути иҷтимоишавии донишҷӯдухтарон дар системаи муошират ва аз он ҷумла тавассути фаъолияти варзии ба даст оварда мешавад. Барои муайян кардани хусусиятҳои гурӯҳ барои омӯзгор фаҳмидани як қатор мушкилотҳои методологӣ зарур аст, ки ба онҳо

- набудани эътирофи ҷомеа;

- мушкилоти аз нав иҷтимоӣ шудан дар доираи варзиши донишгоҳ;

- интихоби тарзи ҳаёти солим дар муҳити нав;

- мутобиқ шудан ба муҳит;

- истифодаи варзиш ҳамчун омили мутобиқшавии иҷтимоӣ [16, с.34].

Ҳавасмандкунии донишҷӯдухтарон барои ҷалби онҳо ба варзиш, дар самти ноил шудани онҳо ба натиҷаҳои муътадил ва баланди варзишӣ нақши калонро мебозад, зеро ин раванд, ба донишҷӯдухтарон имкон медиҳад, ки мушкилоти ҷисмонӣ ва ҳаракату худшиносиро бартараф намоянд ва ба ҳадафҳои назарраси варзишӣ ноил гарданд. Дар ин замина, ангезаи муайянкунандаи онҳо муваффақият дар самти ноил шудан ба қобилияти варзишӣ мебошад, ки ҳамчун ангеза амал мекунад [11, с.45].

Дар варзиш ва тарбичи ҷисмонии донишҷӯдухтарон, ангеза метавонад берунӣ ва дохилӣ бошад ва дар ҳар ду маврид ангеза донишҷӯдухтарон-ро барои фаъолият ва муваффақият дар самти варзиш ташвиқ мекунад. Таҳлили падидаи ангеза барои системаи ҳавасмандгардонӣ аз он ҷиҳат муҳим аст, ки он барои муайян кардани омилҳои рафтори варзишӣ, ҳадафҳои шахсӣ, майл ба пирӯзӣ ва дигар ҷанбаҳои ҷалби донишҷӯдухтарон ба варзиш нақши калидӣ дорад. Дар системаи илми муосир, ангезаи самти варзиш, ба ду категория мешавад:

Категорияи дохилии ангеза - манфиати шахсӣ, шавқ, ҳавасмандӣ, кайфият ва хушии субъекти варзишро фаро мегирад.

Ангезаи берунӣ бошад, омилҳои объективиро дар бар гирифта, эътироф, фикри дигарон, мукофот, фишори берунӣ ва дигар падидаҳои барангезандаи варзишро фаро мегирад.

Ҳамчун маҷмуи системаи ҳавасмандгардонӣ, ангеза дар варзиш, таърифи хосро дорад ва ниёзмандӣ, ҳадаф ва барномаҳои, ҷавобгӯ ба ниёз ва талаботи донишҷуёнро дар назар дорад. Таъсири ангеза ба варзиш ва рафтори варзишгар системаи самараноки ҳавасмандгардонии эҷодиро ба вуҷуд меорад, ки дар асоси он муваффақияти варзишгар ҷой дорад [10, с.89]. Ҳамин тавр мо ду зиддиятро мушоҳида мекунем:

- аз як тараф муваффақият омили ангезекунанда ва ҳавасмандӣ мебошад;

- аз тарафи дигар ҳавасмандӣ омили асосии муайянкунандаи муваффақияти варзишгар ва махсусан духтарон маҳсуб мешавад.

Дар баъзе намудҳои тамрин варзиш ангезаи баланди варзишгар барои зудтар шифо ёфтан ва дар сатҳи баланди варзишӣ нигоҳ доштани натиҷаҳои варзишӣ кумак намояд. Дарк кардани ангеза дар варзишгар метавонад ба мураббӣ дар самти таҳия намудани стратегияи машқ кӯмаки методӣ расонад. Таҳлили ангеза дар варзиши донишҷӯдухтарон ҳамчунин барои муайян кардани унсури дарс ва ноил шудан ба натиҷаи барои ҳамаи субъектҳои таълим мувофиқ мусоидат намояд. Ҳадафҳои донишҷуён аз як тараф вазифаҳои муаллим аз тарафи дигар тамаркузи асосии дарсро муайян мекунанд. Тарзи ҳавасмандкунӣ, мукофот ва системаи баҳогузорӣ ҳамчун омили ангеза хизмат мекунад [5, с.45]. Мукофотҳо барои варзишгарон ҳамчун ангеза чи дохилӣ ва чи берунӣ, метавонанд эҳсосоти муваффақияти варзишгар ва қаноатмандӣ аз машқро фароҳам оранд.

Барои расидан ба натиҷаи дарс, ҳадафҳои ҳамаи тарафҳо бояд мушаххас бошанд, то ки варзишгарон пешрафт ва муваффақияти худро ҳамчун стратегия мавриди танзим қарор диҳанд. Дар баробари ангеза, инчунин вазифаҳои омӯзгор ва донишҷӯдухтарон дар тамаркузи машқ ва пешгирии парешонхотирӣ нақши калонро мебозад.

Нақшаи дурусти ҳадаф, мусобиқа, вазифаҳо ва натиҷаҳо дар раванди машқ, кафолат медиҳад, то варзишгардухтарон дар давраи ҷудошуда, бо потнсиали мавҷуда ба ҳадафи худ ноил гарданд. Омехтани унсурҳои дарс бо машқҳо, самаранокии ангезаро беҳтар намояд.

Барои ноил шудан ба натиҷаи мусбии варзишӣ, ангеза энергияи нави заруриро барои бартарафсозии душвориҳо, нокомиҳо ва монеаҳо фароҳам мекунад [3, с.69]. Барои ҳамин, омӯзгорон аз омилҳои ҳавасмандкунӣ ва мукофот ҳамчун ангеза барои варзишгарон истифода намуда, онҳоро надониста ба муваффақият оварда мерасонанд.

Усулҳои ҳавасмандкунӣ бошанд, дар баланд кардани ҳавасмандии донишҷӯдухтарон аз қисматҳои зерин иборат аст:

- визуализатсияи натиҷа;

- сӯҳбати мусбии омӯзгор ва донишҷу.

Усули визуализатсия ҳамчун қисми методикаи таълим, аз таҳлили назриявии дарси борат буда, ба варзишгар имкон медиҳад, то ки натиҷаи машқ ва муваффақиятро ҳамчун шараф ва обру барои худ тасаввур намояд ва ин боиси рушди эътимод ва худбоварӣ мешавад [4, с.23].

Муайян кардани ҳадафи варзишгар қисми ангеза мебошад, зеро он ба варзишгарон кӯмак мекунад, ки ҳадафҳои худро муайян сохта, нақшаи ноил шудан ба онҳоро таҳия намоянд.

Аммо дар самти ангеза, таъсири нокомиҳо ва демотиватсияро низ ҳамчун омили манфӣ бояд ба назар гирифт. Нокомиҳо ва демотиватсия дар роҳ ба муваффақият монеа ва мушкилот эҷод карда, эътимодро ба қобилият коҳиш медиҳанд. Барои ҳамин таҳлили сабабҳои нокомӣ барои бартараф кардани демотиватсия муҳим мебошад. Барои ин корҳои зерин анҷом дода мешаванд:

- бартараф кардани сабабҳои нокомӣ;
- афзоиши омодагӣ ва тамрин;
- рафъ кардани хатогиҳо ва тактикаи нодуруст;
- бозгашт ба муваффақият;
- таҳлили сабабҳо бо мураббӣ;
- таҳияи стратегияи нав;
- таҳияи нақшаи тамрини иловагӣ;
- кор бо равоншинос барои устувории равонӣ;
- дастгирии ҳамдастаҳо ва мураббӣ.

Дар системаи ҳавасмандкунии донишҷӯдухтарон дар варзиш, ниёзмандӣ ва ҳадафи шахсӣ метавонад аз дигар манфиатҳо боло бошад. Ин дар сурате рух медиҳад, агар варзишгар дар шакли инфиродӣ фаъолияти варзишии худро ба роҳ мемонад. Дар ин маврид системаи ҳавасмандгардонӣ барои шахси алоҳида мураттаб мешавад вазифаю ҳадафҳои мушаххасро барои ноил шудан ба муваффақият фаро мегирад. Ба ҳар ҳол, омӯзгор бояд донад, ки кадом шакли ҳавасмандгардонӣ барои донишҷӯдухтарон самаранок хоҳад буд ва чӣ тавр метавон онро дар ноил шудан ба ҳадафи гузошташуда истифода кард. Дар чунин маврид, эҷод кардани системаи инфиродии ҳавасмандгардонӣ бо таҳияи назорати иҷрои нақшаи машқҳо барои натиҷагирӣ муҳим мебошад.

Эҷоди системаи мукаммали ҳавасмандгардонии варзишгардухтарон барои расидан ба ҳадафи гузошташуда ва афзоиши ҳосилнокии машқҳо калидӣ мебошад, ки кӯшишҳои зиёд вақтро тақозо менамояд [2, с.77].

Дар миёни субъектҳои варзишии тарбиявӣ, ки дар ангезаи варзишгарони донишҷу ва махсусан донишҷӯдухтарон нақши муҳим доранд, мураббӣ асос мебошад, зеро вай бо ҳамроҳии донишҷу варзишгар аз тамоми марҳилаҳои бохт ва мувафақиятҳо бархурдор мебошад. Омӯзгор ва мураббӣ бо таҳияи барномаи дарси тарбияи ҷисмонӣ ва машқҳои варзишӣ маҳдуд нашуда, муҳити ангезандаи мусбиро низ дар бар мегирад, ки он барои афзоиши ангеза мусоидат мекунад. Омӯзгор ва мураббӣ дар ҳамкорӣ бо равоншинос омилҳои ангезандаро муайян мекунад ва дар асоси он барномаи инфиродии ҳар як донишҷуро таҳия мекунад.

Ҳамин тавр, дар раванди дарси тарбияи ҷисмонӣ, донишҷуён ба чунин сифатҳои беҳтарин ба монанди қодир будан ба душвориҳо, гузашт аз манфиати шахсӣ ба хотири манфиати даста омузонида мешаванд. Бар хилофи ин сифатҳо, инчунин камбудиҳои донишҷуён ҳамчун сифатҳои манфии қобилияти ҷисмонӣ дониста мешаванд. Мақсади асосии дарси тарбияи ҷисмонӣ дар ин марҳила баромадан аз «эго» (худпарастӣ) ва ворид шудан ба умумро дар назар дорад.

Хулоса, ангеза ба варзишгарон дар натиҷагирӣ кӯмак карда, имкон медиҳад, то онҳо ба ҳадафҳои гузошташуда ноил гарданд. Бояд гуфт, ки мо дар нақши ангезаи инфиродӣ ва гуруҳӣ дар варзиш натиҷаи варзиширо муҳим дониста, ҷанбаҳои ангеза ва демотативсияро омили асосии ҳавасмандгардонии варзишгардухтарон маҳсуб медонем.

АДАБИЁТ:

1. UNESCO. *International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport*. 2015. Legal Affairs

2. UNESCO. *Quality Physical Education: Guidelines for Policy-Makers*. 2015. 231101eng.pdf

3. World Health Organization. *WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour*. 2020. who.int

4. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, № 1. P. 68–78. DOI: 10.1037/0003-066X.55.1.68. PubMed

5. Ntoumanis N. A self-determination approach to the understanding of motivation in physical education // *British Journal of Educational Psychology*. 2001. Vol. 71. P. 225–242. DOI: 10.1348/000709901158497. PubMed

6. Standage M., Duda J. L., Ntoumanis N. A model of contextual motivation in physical education: Using constructs from self-determination and achievement goal theories to predict physical activity intentions // *Journal of Educational Psychology*. 2003. Vol. 95, № 1. P. 97–110. DOI: 10.1037/0022-0663.95.1.97. the University of Bath's research portal

7. Standage M., Duda J. L., Ntoumanis N. A test of self-determination theory in school physical education // *British Journal of Educational Psychology*. 2005. Vol. 75. P. 411–433. DOI: 10.1348/000709904X22359. Wiley Online Library

8. Gairns F., Whipp P. R., Jackson B. Relational perceptions in high school physical education: teacher- and peer-related predictors of female students' motivation, behavioral engagement, and social anxiety // *Frontiers in Psychology*. 2015. Vol. 6. Article 850. DOI: 10.3389/fpsyg.2015.00850. frontiersin.org

9. Sáez I., Solabarrieta J., Rubio I. Motivation for Physical Activity in University Students and Its Relation with Gender, Amount of Activities, and Sport Satisfaction // *Sustainability*. 2021. Vol. 13, № 6. Article 3183. DOI: 10.3390/su13063183. MDPI

10. Espada M., Romero-Parra N., Bores-García D., Delfa-De La Morena J. M. Gender Differences in University Students' Levels of Physical Activity and Motivations to Engage in Physical Activity // *Education Sciences*. 2023. Vol. 13, № 4. Article 340. DOI: 10.3390/educsci13040340. mdpi.com

11. Yerkes R. M., Dodson J. D. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation // *Journal of Comparative Neurology and Psychology*. 1908. Vol. 18. P. 459–482. DOI: 10.1002/cne.920180503. Wiley Online Library

УДК 37.091:013:811.161.1

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАДОСТИ ПОЗНАНИЯ У ДОШКОЛЬНИКОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТАДЖИКСКОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ХУДЖАМОВА Мехрангез Иззатуллоевна *- докторант PhD третьего курса Академии образования Таджикистана; Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6.* ***E-mail:*** khujamovamehrangez@gmail.com.

Аннотация. Рассматриваются условия, при которых произведения таджикских и зарубежных авторов помогают поддерживать интерес дошкольников к русскому языку и создавать положительный эмоциональный отклик на занятии. Цель статьи - описать дидактическую модель, объединяющую чтение и слушание, речевую игру, творческое задание, поддержку воспитателя и участие семьи. Использованы анализ детской литературы, педагогическое моделирование и описательные данные опроса воспитателей и наблюдения за детьми. Предложен цикл из семи занятий, представлены две диаграммы с распределением оценок. Данные показывают восприятие предложенных приёмов и уровни запоминания в исследованных ситуациях, но не устанавливают причинную эффективность модели без контрольного сравнения.

Ключевые слова: *дошкольное образование, русский язык, детская литература, радость познания, дидактическая модель, речевая игра, воспитатель.*

АСОСҲОИ ДИДАКТИКИИ ТАШАККУЛИ ШОДИИ МАЪРИФАТ ДАР КӮДАКОНИ СИННИ ТОМАКТАБӢ ҲАНГОМИ ОМӮЗИШИ ЗАБОНИ РУСӢ БО ИСТИФОДА АЗ АДАБИЁТИ БАЧАГОНАИ ТОҶИКӢ ВА ХОРИҶӢ

ХУҶАМОВА Меҳрангез Иззатуллоевна *- докторанти PhD курси сеюми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон; Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Суроға: шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.* ***E-mail:*** *khujamovamehrangez@gmail.com.*

Аннотатсия. Дар мақола шароитҳое баррасӣ мешаванд, ки истифодаи осори адибони тоҷик ва хориҷӣ шавқи кӯдакони синни томактабиро ба забони русӣ дастгирӣ намуда, дар машғулият эҳсоси мусбат ба вуҷуд меорад. Ҳадаф тавсифи модели дидактикиест, ки шунидану хондани асар, бозии нутқӣ, супориши эҷодӣ, дастгирии мураббӣ ва иштироки оиларо муттаҳид месозад. Таҳлили адабиёти бачагона, моделсозии педагогӣ ва маълумоти тавсифӣ аз пурсиши мураббиён ва мушоҳидаи кӯдакон истифода шудаанд. Силсилаи ҳафт машғулият ва ду диаграмма пешниҳод мегарданд. Маълумот муносибат ба усулҳои пешниҳодшуда ва сатҳи дар хотир нигоҳ доштани матнро нишон медиҳад; барои муайян кардани самаранокии сабабии модел муқоисаи назоратӣ зарур аст.

Калидвожаҳо: *таҳсилоти томактабӣ, забони русӣ, адабиёти бачагона, шодии маърифат, модели дидактикӣ, бозии нутқӣ, мураббӣ.*

DIDACTIC FOUNDATIONS FOR FOSTERING JOY IN LEARNING RUSSIAN AMONG PRESCHOOL CHILDREN THROUGH TAJIK AND INTERNATIONAL CHILDREN'S LITERATURE

KHUJAMOVA Mehrangez Izzatulloevna *- third-year PhD candidate at the Academy of Education of Tajikistan; Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 17/6 Mukhammadiev Street, Dushanbe, Tajikistan.* ***E-mail:*** *khujamovamehrangez@gmail.com.*

Annotation. The article examines how works by Tajik and international authors can support preschool children's interest in Russian and create a positive emotional response during lessons. It describes a didactic model combining listening and reading, language games, creative tasks, educator support, and family participation. The methods include analysis of children's literature, educational modelling, and descriptive data from an educator survey and observations of children. A sequence of seven sessions and two diagrams are presented. The distributions illustrate educators' evaluations and children's recall in the reported situations. Without a control comparison, they cannot establish the causal effectiveness of the model.

Keywords: *preschool education, Russian language, children's literature, joy of learning, didactic model, language game, educator.*

Введение

Изучение русского языка в дошкольном возрасте связано не только с усвоением слов и простых речевых конструкций. Ребёнок включается в разговор охотнее, когда понимает ситуацию, узнаёт знакомый образ и не опасается ошибиться. Небольшое стихотворение, сказка или рассказ позволяют соединить новое слово с действием, ритмом, голосом персонажа и

совместным переживанием. Для воспитателя важно подбирать тексты так, чтобы литературная встреча становилась поводом говорить, играть и возвращаться к услышанному.

Произведения таджикских авторов создают опору на близкий ребёнку культурный опыт, а тексты писателей других стран расширяют круг образов и способов выражения мысли. В изданиях детской литературы представлены материалы, которые можно использовать для беседы, инсценировки и словарной работы [5, с. 7; 6; 7]. Переводные стихотворения и рассказы дают возможность сопоставить знакомые ситуации с новой русской лексикой [3, с. 131, 662, 672]. При этом художественный текст не заменяет языковую задачу: воспитатель заранее определяет, какие слова ребёнок услышит, произнесёт и применит в собственной реплике.

Цель исследования - обосновать и описать дидактические условия формирования радости познания при изучении русского языка с использованием детской литературы. Под радостью познания в статье понимается наблюдаемый положительный отклик на участие в речевой и творческой деятельности: интерес к продолжению игры, готовность отвечать и желание вновь обратиться к тексту. Такая рабочая характеристика не равнозначна клинической оценке эмоционального состояния ребёнка.

Материалы и методы

Материалом для анализа послужили произведения таджикской и переводной детской литературы, представленные в указанных антологиях [3; 5; 6; 7], а также описанные автором ситуации занятий. При отборе текста учитывались понятность сюжета, небольшой объём, возможность выразительного чтения, повторяемость слов и доступность игровых действий для дошкольников. Дидактическая модель составлена методом педагогического проектирования: каждому занятию сопоставлены речевая задача, действие ребёнка и способ поддержки его участия.

Приведены сводные результаты опроса 28 воспитателей о восприятии предложенных приёмов и процентное распределение оценок запоминания текста детьми для одного элемента модели. Сводные материалы не содержат сведений о номерах учреждений, численности детской группы, абсолютных частотах по категориям и порядке проведения наблюдения. Поэтому диаграммы используются для описания представленных распределений. По этим данным нельзя вычислить индивидуальную динамику, статистическую значимость различий или влияние модели в сравнении с обычным занятием.

Дидактические условия и модель занятий

Положительный отклик возникает тогда, когда ребёнок понимает посильное задание и замечает собственное продвижение. Поддержка воспитателя выражается в спокойной обратной связи, возможности повторить ответ и праве предложить свой вариант. Индивидуальный подход означает изменение темпа, объёма речевого материала и способа участия без публичного сравнения детей. Подобная организация согласуется с вниманием педагогов к личности ребёнка и характеру общения во время обучения [1, с. 186; 2, с. 22].

Литературный материал целесообразно вводить в последовательности: выразительное чтение или прослушивание, беседа по понятным образам, речевое действие с новыми словами, творческое воспроизведение сюжета и короткая рефлексия. Игры с предметами, рисунками и ролями дают ребёнку несколько способов показать понимание текста. Обращение к идее радостной атмосферы занятия [8, с. 27] здесь означает конкретные действия воспитателя: выбрать выполнимую задачу, поддержать инициативу и не превращать ошибку в повод для наказания.

Предлагаемый цикл включает семь тематических занятий. Он служит примером организации работы, а не утверждённой программой с фиксированной длительностью. Воспитатель подбирает конкретные произведения с учётом возраста, уровня владения русским языком и состава группы.

Таблица 1. Пример цикла занятий с использованием детской литературы

Занятие	Действие ребёнка и речевая задача	Поддержка дома
1. Знакомство с текстом	Слушает короткое стихотворение или рассказ, называет персонажа и знакомые слова.	Родители повторяют короткий фрагмент и спрашивают, кто действовал в сюжете.
2. Рисунок	Рисует эпизод и описывает его одним или двумя простыми предложениями.	Ребёнок показывает рисунок и называет героев.
3. Ролевая игра	Разыгрывает диалог персонажей, повторяет речевые образцы в новой ситуации.	Семья обсуждает роли без требования заучить длинный текст.
4. Ритм и движение	Произносит короткие строки, соотносит слово с движением и интонацией.	Дома повторяют понравившуюся строку во время игры.
5. Словарная игра	Находит знакомое слово в тексте и применяет его в собственной реплике.	Ищет вместе со взрослыми предметы, названия которых выучены.
6. Чувства героя	Рассказывает, что понравилось герою и самому ребёнку, выбирает рисунок или роль.	Семья выслушивает объяснение и задаёт простой уточняющий вопрос.
7. Повторение	Пересказывает любимый эпизод с опорой на рисунок, жест или подсказку.	Родители отмечают конкретный успех и возвращаются к книге при желании ребёнка.

В такой последовательности меняется форма участия, но сохраняются общие опоры: знакомый образ, повторное обращение к словам, право на собственный ответ и поддержка взрослого. Признаками вовлечённости могут быть добровольное вступление в беседу, просьба повторить произведение и попытка применить новое слово. Эти признаки следует фиксировать наблюдением отдельно от оценок памяти и правильности произношения.

Результаты описательного анализа

Для оценки восприятия модели воспитателям были предложены шесть категорий: К1 - «весьма интересно» (20 %), К2 - «достаточно интересно» (28 %), К3 - «интересно» (16 %), К4 - «скорее положительно» (12 %), К5 - «сложно» (13 %), К6 - «очень сложно» (11 %). Диаграмма 1 показывает сводные процентные доли. В сумме положительные категории составляют 76 %, а категории, обозначающие трудность применения, 24 %. Абсолютное число ответов по каждой категории не приводится.

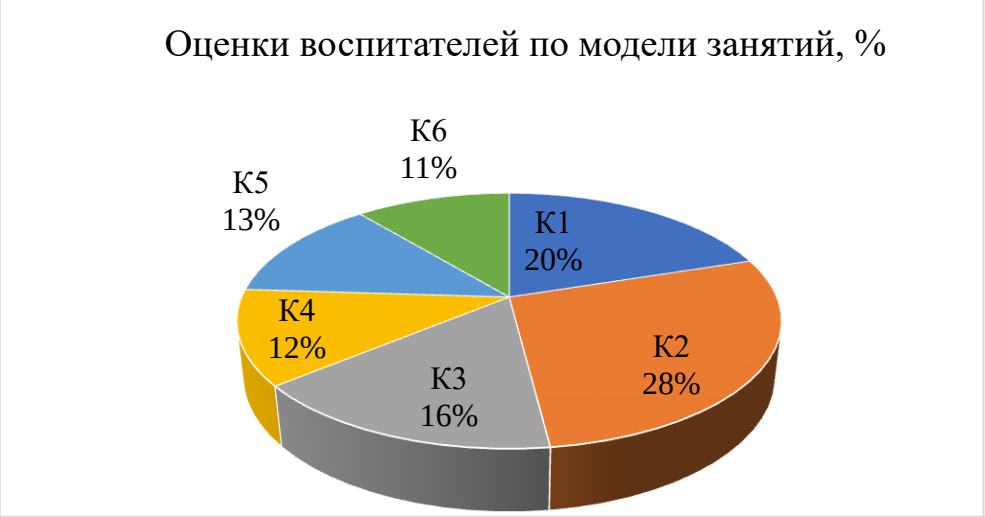

Диаграмма 1. Распределение оценок воспитателей по категориям К1-К6, %

При наблюдении за выполнением заданий по эмоциональной поддержке и радости успеха использовались шесть уровней запоминания: I - очень высокий, II - высокий, III - хороший, IV - ниже хорошего, V - низкий, VI - очень низкий. Значения по этим уровням составили соответственно 15, 21, 22, 17, 15 и 10 % (диаграмма 2).

Диаграмма 2. Оценка запоминания текста по шести уровням, %

Первые три уровня в указанном распределении дают 58 %, остальные три - 42 %. Эти доли позволяют описать результаты одного представленного задания, но не подтверждают, что именно литературный приём вызвал улучшение памяти или речевых навыков. Для такого вывода нужны сведения о детях, единая процедура оценивания и сопоставление результатов до и после занятий.

Обсуждение

В модели радость рассматривается как условие включения ребёнка в общение, а не как самостоятельная замена речевого результата. Если стихотворение вызывает интерес, воспитатель использует этот момент для понятной языковой задачи: попросить назвать героя, закончить фразу, выбрать слово или ответить партнёру по игре. Художественный образ помогает сохранить смысл высказывания; обратная связь взрослого поддерживает попытку ребёнка говорить.

Материалы разных культур следует соединять через доступные ребёнку темы, например семью, игру, помощь другому и знакомую природу. В антологии детской литературы встречаются тексты авторов из разных стран, которые позволяют работать с такими сюжетами [3, с. 286, 798]. При выборе фрагмента важнее его доступность для конкретной группы, чем количество включённых произведений. Участие семьи помогает повторять новое слово в спокойной обстановке, однако домашнее задание не должно превращаться в проверку ребёнка.

Представленные распределения требуют осторожной интерпретации. Неизвестно, как именно были рассчитаны проценты ответов 28 воспитателей и сколько детей вошло во вторую диаграмму. Нет также контрольной группы и единой шкалы наблюдения за радостью и речевой активностью. Поэтому результат статьи состоит прежде всего в обосновании последовательности педагогических действий и в постановке вопросов для последующей проверки модели. В дальнейшем целесообразно фиксировать состав групп, длительность занятий, исходный словарь детей и изменения их самостоятельных высказываний.

Заключение

Использование таджикской и зарубежной детской литературы позволяет организовать занятия русским языком вокруг понятного сюжета и посильного речевого действия. Предложенная модель соединяет чтение, игру, творческую работу, обратную связь воспитателя и участие семьи. Две диаграммы иллюстрируют сводные оценки воспитателей и уровни запоминания текста; проверка влияния модели на языковое развитие и эмоциональное участие детей требует более полного описания выборки и сравнительного исследования.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кабалевский Д. Воспитание ума и сердца: книга для учителя. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Просвещение, 1984. 206 с.
2. Мелия М. Отстаньте от ребёнка! Простые правила мудрых родителей. Москва: Эксмо, 2019. 175 с.
3. Современная литература стран СНГ: Детская литература: антология / пер. на рус. яз.; предисл. А. Усачёва. Москва: Объединённое гуманитарное издательство, 2022. 924 с.
4. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. Киев: Радянська школа, 1988.
5. Тазкираи адабиёти бачагона: иборат аз 5 ҷилд. Ҷ. 2: барои бачаҳои синни хурди мактабӣ / ҳайати таҳририя: М. Миршакар, Р. Амонов, А. Баҳорӣ, У. Ралонова. Душанбе: Маориф, 1980. 365 с.
6. Тазкираи адабиёти бачаҳо. Душанбе: Адабиёти бачагона, 2019. 192 с.
7. Тазкираи адабиёти бачаҳо: назм. Нашри дуюм, таҳрири нав ва иловаҳо. Душанбе: Адабиёти бачагона, 2015. 224 с.
8. Уокер Т. Финская система обучения: как устроены лучшие школы в мире / пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер, 2024. 256 с.
9. Леви Э. Эмоциональный интеллект: побеждай без манипуляций. Москва: АСТ, 2022. 288 с.

ТДУ: 372.851:51+378(575.3)

РУШДИ ИЛМ ВА ТЕХНОЛОГИЯИ ЗАМОНИ МУОСИР, ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВИИ МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ ПЕДАГОГӢ

ҲАЗРАТҚУЛОВ Ҳасан Шарофович *- докторант аз рӯйи ихтисос (PhD)-и кафедраи методикаи таълими математикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 000-40-29-31.* ***E-mail:*** *khasansharofov@gmail.com*

МИРЗОЗОДА Шаҳриёр Мирзо *- муаллими калони кафедраи методикаи таълими математикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 93-760-99-95.* ***E-mail:*** *Dargh.91@mail.ru*

Аннотатсия. Пешрафти илм ва технология яке аз омилҳои стратегии рушди ҷомеа ба ҳисоб меравад. Дигаргуншавӣ ва рушди босуботи соҳаҳои саноатӣ боиси ба вуҷуд омадани дигаргуниҳои нави илмӣ гардидааст, ки дар онҳо алоқамандии байни илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ, техникӣ ва гуманитарӣ ба алоқамандии онҳо заминаи мусоид мегузорад. Таълими математика ва фанҳои дақиқ дар ин раванд на танҳо ҳамчун асбоби ҳисоббарорӣ, балки ҳамчун заминаи асосии пешрафти тамоми сохторҳои рақамӣ ва пайдарпаии нақши калидиро мебозад. Ин ҷараён тақозо менамояд, ки низоми таълим, хусусан методикаи таълими математика ва дигар фанҳо аз доираи маҳдуди фаннӣ баромада, характери байнисоҳавӣ пайдо кунад. Дар шароите, ки технологияҳои муосир ҳисобҳои мураккабро дар кӯтоҳтарини вақт иҷро мекунанд, ҳадафи асосии таълими математика тағйир меёбад. Акнун диққати асосӣ на ба техникаи ҳисоббарорӣ, балки ба ташаккули тафаккури мантиқӣ, пайдарпаи ва қобилияти сохтани моделҳои математикии ҷараёнҳои воқеӣ равона карда мешавад.

Калидвожаҳо: *технология, таълим, метод, рушд, компютер, математика, низом, раванд, пешрафт, восита, муосир, методика, техникаи ҳисоббарорӣ.*

РАЗВИТИЕ НАУКИ И ТЕХНИКИ СОВРЕМЕННОСТИ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

ХАЗРАТКУЛОВ Хасан Шарофович *- докторант по специальности (PhD) кафедры методики преподавания математики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 000-40-29-31.* ***E-mail:*** *khasansharofov@gmail.com*

МИРЗОЗОДА Шахриёр Мирзо *- старший преподаватель кафедры методики преподавания математики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 93-760-99-95.* ***E-mail:*** *Dargh.91@mail.ru*

Аннотация. Прогресс науки и техники является одним из стратегических факторов развития общества. Трансформация и устойчивое развитие отраслей промышленности привели к появлению новых научных преобразований, в которых связь между естественными, точными, техническими и гуманитарными науками обеспечивает благоприятную основу для их взаимодействия. В этом процессе ключевую роль играет образование в области математики и точных наук не только как вычислительный инструмент, но и как фундаментальная основа для развития всех цифровых структур и последовательностей. Этот процесс требует, чтобы система образования, особенно методика преподавания математики и других предметов, вышла за рамки узкой дисциплины и приобрела междисциплинарный характер. В условиях, когда современные технологии выполняют сложные вычисления в кратчайшие сроки, главная цель преподавания математики меняется. Теперь основной упор делается не на вычислительные методы, а на формирование логического мышления, последовательности и способности строить математические модели реальных процессов.

Ключевые слова: *технология, образование, метод, развитие, компьютер, математика, система, процесс, прогресс, инструмент, современность, методология, вычислительные технологии.*

DEVELOPMENT OF MODERN SCIENCE AND TECHNOLOGY, THEORETICAL ANALYSIS OF METHODS OF TEACHING MATHEMATICS IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

KHAZRATKULOV Hasan Sharofovich *- PhD student, Department of Mathematics Teaching Methods, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.* ***Phone:*** *(+992) 000-40-29-31.* ***E-mail:*** *khasansharofov@gmail.com*

MIRZOZODA Shahriyor Mirzo *- Senior Lecturer, Department of Mathematics Teaching Methods, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.* ***Phone:*** *(+992) 93-760-99-95.* ***E-mail:*** *Dargh.91@mail.ru*

Annotation. The progress of science and technology is one of the strategic factors in the development of society. The transformation and sustainable development of industrial sectors has led to the emergence of new scientific transformations, in which the connection between the natural, exact, technical, and human sciences provides a favorable foundation for their interaction. Education in mathematics and the exact sciences plays a key role in this process, not only as a computational tool but also as a fundamental basis for the development of all digital structures and sequences. This process requires the education system, especially the teaching methods of mathematics and other subjects, to move beyond the confines of a narrow discipline and become interdisciplinary. With modern technologies performing complex calculations in the shortest possible time, the primary goal

of teaching mathematics is changing. Now the main emphasis is not on computational methods, but on the development of logical thinking, consistency and the ability to build mathematical models of real processes.

Keywords: *technology, education, methods, development, computer, mathematics, system, process, progress, tools, modern teaching methodology, computational techniques.*

Дар замони муосир рушди илм ва технология яке аз омилҳои стратегии пешрафти ҷомеа ба ҳисоб меравад. Инқилоби чоруми саноатӣ боиси ба вуҷуд омадани парадигмаҳои нави илмӣ гардид, ки дар онҳо алоқамандии байни илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ, техникӣ ва гуманитарӣ ба алоқамандии онҳо заминаи мусоид мегузорад. Дар шароити рушд ва пешрафти технология, истифодаи роҳ ва усулҳои интерактивӣ, таълими фосилавӣ (онлайн) инчунин платформаҳои рақамӣ ва захираҳои электронӣ аҳамияти зиёди илмӣ дорад. Ин раванд имкон медиҳад, ки таълим бештар инфиродӣ, дастрас ва самаранок гузаронида шавад. Ҳамзамон, воридшавии технологияҳои нав ба раванди таълим аз ҷумла рушд ва пешрафти зеҳни сунъӣ ба равандҳои таълимӣ имкониятҳои нав фароҳам меорад. [4]

Таълими математика ва фанҳои дақиқ дар ин раванд на танҳо ҳамчун асбоби ҳисоббарорӣ, балки ҳамчун заминаи асосии пешрафти тамоми сохторҳои рақамӣ ва пайдарпаии нақши калидиро мебозад. Ба ақидаи муҳаққиқ «... математика ҳамчун асоси тамоми илмҳои дақиқ ва техникаи муосир на танҳо малакаҳои мантиқию ҳисобиро инкишоф медиҳад, балки тафаккури мушаххас қобилияти таҳлил ва хулосабарории дақиқро низ ташаккул медиҳад, ки на ҳамаи донишҷӯён метавонанд дарсҳои математикаи анъанавиро бо шавқу ҳаваси кофӣ дарк намоянд. Сабаби асосии дарк карда натавонистани донишҷӯён мушаххас будани мавзуъҳо, набудани тасаввуроти аёнӣ ва мушкилоти дарки робитаҳои байни формулаҳо ва воқеияти амали мебошад» [1] . Ин ҷараён тақозо менамояд, ки низоми таълим, хусусан методикаи таълими математика ва дигар фанҳо аз доираи маҳдуди фаннӣ баромада, характери байнисоҳавӣ пайдо кунад. Назария ва пешрафти босуботи илми муосир исбот менамояд, ки ҳалли мушкилоти глобалӣ танҳо дар заминаи синтези донишҳо имконпазир аст. Дар замони муосир ва рушдёбанда ягон соҳаи илмро бидуни истифодаи тасаввуротҳои математикӣ тасаввур кард ғайриимкон аст. Аз биологияи молекулавӣ то иқтисодиёти рақамӣ - ҳама бар моделҳои математикӣ такя мекунанд. Ин тамоюлро математикакунонии илм номида, нақши методологии омӯзгори математикаро дар ташаккули ҷаҳонбинии илмии таълимгирандагон зиёд мегардонад.

Технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ имкон доданд, ки лабораторияҳои илмӣ ва муҳити таълимӣ аз фазои физикӣ ба фазои рақамӣ гузаранд. Ин тамоюл (пешрафт) дар методикаи таълими математика имкон медиҳад, ки абстраксияҳои мураккаб ба моделҳои рушдёбандаи аёнӣ табдил ёбанд. Мувофиқи ақидаи муҳаққиқони соҳа «... дар мактабҳо истифодаи компютерҳо ҳамчун воситаи таълим барои баланд бардоштани сифати таълим ва ҳам баҳри тайёр намудани ихтисосмандони ин соҳа хизмат мекунад». [2]

Методикаи анъанавии таълим, ки ба пешрафти дониш, малака ва маҳорат асос ёфта буд, дар замони муосир самаранокии худро гум мекунад. Тамоюли нави методологӣ - ин педагогикаи рақамӣ аст, ки дар он истифодаи мафҳумҳои математикӣ ба монанди системаҳои алгебраи компютерӣ ҷузъи ҷудонашавандаи барномаи таълимӣ ба ҳисоб мераванд.

Мафҳумҳои методологӣ ва фарқияти байни меъёрҳо, методикаи анъанавӣ ва методикаи замони муосирро дар ҷадвали зерин метавон нишон дод:

Ҷадвали 1: Фарқияти методологии таълими математика дар самтҳои гуногун

Меъёрҳои муқоиса	Методикаи анъанавӣ	Методикаи муосир (Рақамӣ)
Сарчашмаи дониш	Танҳо омӯзгор ва китоби дарсӣ истифода менамояд	Воситаҳои мултимедӣ, Платформаҳои онлайн, AI, махзанҳои рақамӣ
Тарзи ҳисобкунӣ	Механикӣ (дар коғаз)	Истифодаи технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ нармафзорҳои CAS (GeoGebra, Maple)
Намудҳои дарс	Лексияи пассивӣ	Дарси интерактивӣ (корҳои гурӯҳӣ) ва пешниҳоди лоиҳавӣ
Натиҷаҳои ниҳоӣ (бадастомада)	Донистани формулаҳо	Қобилияти моделсозии масъалаҳои ҳаётӣ
Тафаккури мантиқӣ	Репродуктивӣ (такрорӣ)	Қобилияти эҷодӣ ва алгоритмӣ

Таҳлили муқоисавии дар ҷадвали боло овардашуда нишон медиҳад, ки гузариш аз методикаи анъанавӣ ба методикаи инноватсионӣ (методикаи муосир) на танҳо иваз кардани бор ба планшет, балки тағйири куллии фалсафаи таълим аст. Дар ин раванд мо якчанд ҷанбаҳои асосии зеринро оиди масъалаи пешниҳодгардида қайд менамоем:

- Тағйирёбии ҳадафҳои стратегӣ: Агар дар методикаи классикӣ диққати асосӣ ба ёд гирифтани алгоритмҳои тайёр ва формулаҳо равона шуда бошад, дар шароити рушди технологияи муосир ин функсияро мошинҳо ба зиммаи худ гирифтаанд. Бинобар ин, ҳадафи асосии омӯзгори замони муосир аз ҷумла омӯзгори математика ташаккули тафаккури моделсозӣ ба ҳисоб меравад. Таълимгиранда бояд на танҳо ҳисоб кунад, балки тавонад масъалаи воқеии ҳаётӣ иқтисодӣ, техникӣ, экологӣ ба забони математика фаҳмида тавонад.

- Трансформатсияи нақши омӯзгор: Ҷадвал собит месозад, ки омӯзгор дигар ягона манбаи дониш нест. Дар асри иттилоот, вазифаи асосии мо - ин фасилитатсия, яъне роҳнамоӣ дар уқёнуси технологияи иттилоот мебошад. Омӯзгор муҳити таълимиро тавре тарҳрезӣ мекунад, ки таълимгиранда худаш эҷодкунандаи қонуниятҳои математикӣ гардад. Ин равиш боиси афзоиши мустақилияти зеҳнии таълимгирандагон мегардад.

- Автоматикунонии ҳисобҳо ва диққат ба мантиқ: Истифодаи системаҳои алгебраи компютерӣ (CAS), ки дар ҷадвал зикр шуд, имкон медиҳад, ки вақти зиёди дарс барои ҳисобҳои дилгиркунандаи техникӣ сарф нашавад. Ин вақти холиро метавон барои баҳсҳои илмӣ, таҳлили мантиқии натиҷаҳо ва ҷустуҷӯи роҳҳои алтернативии ҳалли масъала истифода бурд. Ин пешрафт боиси он мегардад, ки илми математика барои таълимгирандагон на ҳамчун як фан, балки ҳамчун як илми зинда ва ҷолиб нишон дода мешавад.

- Интегратсия ҳамчун мафҳуми зарурӣ: Методикаи муосир, ки дар ҷадвал нишон дода шудааст, бартарияти робитаи байнисоҳавиро нишон медиҳад. Математикаи замони муосир бе истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва моделсозии физикӣ вуҷуд дошта наметавонад. Интегратсияи STEM ба таълимгирандагон имконият медиҳад, ки ҷаҳонро на ба таври пароканда балки ҳамчун як низоми воҳид дарк намояд.

Ҳамин тариқ, дигаргуние, ки дар ҷадвали болозикр нишон дода шудааст талаб мекунад, ки омӯзгори муосири математика на танҳо технологияро омӯзад, балки муносибати худро ба худи раванди дарсгузарӣ нав кунад. Татбиқи ин ҷанбаҳо имкон медиҳад, ки сатҳи дониш, малака ва маҳорати хонандагон ба талаботи замони муосир ва бозори меҳнати ҷаҳонӣ мувофиқат намояд.

Дар шароите, ки технологияҳои муосир ҳисобҳои мураккабро дар кӯтоҳтарини вақт иҷро мекунанд, ҳадафи асосии таълими математика тағйир меёбад. Акнун диққати асосӣ на ба техникаи ҳисоббарорӣ, балки ба ташаккули тафаккури мантиқӣ, пайдарпаи ва қобилияти сохтани моделҳои математикии ҷараёнҳои воқеӣ равона карда мешавад.

Интеллекти сунъӣ яке аз дастовардҳои бузург ба ҳисоб меравад. Дар таълими фанни математика имкон медиҳад, ки ташхиси фаврӣ муайян кардани сатҳи дониши таълимгиранда

ва ёфтани дар мавзуъҳои гузашта ва таълими фардӣ пешниҳоди масъалаҳое, ки маҳз ба қобилияти ҳамон таълимгиранда мувофиқ бошанд. [7]

Яке аз тамоюлҳои (пешрафтҳои) ҷиддии замони муосир ин масъалаи амниятии маълумотҳо мебошад. Математикаи замони муосир кафили амнияти рақамӣ ба ҳисоб меравад. Дар раванди таълим, омӯзгор бояд ба ҷанбаҳои ахлоқии истифодаи технологияи иттилоотӣ, рақамӣ ва фарҳанги иттилоотии таълимгирандагон таваҷҷуҳи махсус диҳад. Ин раванд маҷмӯи технологияҳо ва усулҳое ба ҳисоб меравад, ки ба рушди технологияҳои иттилотӣ инчунин вазифаҳоеро иҷро менамоянд, ки одатан ба зеҳни инсон хос мебошанд, ба монанди омӯзиш, таҳлил ва ғайраҳо. [7]

Имрӯз интеллекти сунъӣ дар соҳаҳои гуногун васеъ истифода мешавад. Масалан, дар тиб он барои ташхиси бемориҳо ва таҳлили маълумоти беморон истифода мегардад, дар иқтисод барои пешгӯии бозорҳо ва идоракунии хавфҳо, ва дар маориф барои инфиродисозии раванди таълим. Пайдоиши технологияҳои монанди омӯзиши мошинӣ ва шабакаҳои нейронӣ рушди ин соҳаро боз ҳам суръат бахшидааст. Аз нигоҳи назариявӣ, интеллекти сунъӣ ба якчанд самтҳои илмӣ такя мекунад, аз ҷумла Илмҳои компютерӣ, Математика ва Психология. Ин ҳамгироӣ имкон медиҳад, ки моделҳои мураккаби фикрронӣ ва омӯзиш таҳия шаванд. Бо вуҷуди ин, рушди интеллекти сунъӣ баъзе масъалаҳои муҳимро низ ба миён меорад. Масалан, масъалаҳои ахлоқӣ, амнияти иттилоот ва таъсири он ба бозори меҳнат. Баъзе касбҳо метавонанд автоматӣ шаванд, аммо ҳамзамон касбҳои нав ба вуҷуд меоянд, ки дониши баланд ва малакаҳои рақамиро талаб мекунанд.

Барои омӯзгорони методика таълими математика ва дигар фанҳо, истифодаи GeoGebra тамоюли рақамикуниониро ба воқеият табдил медиҳад. Ин нармафзор имкон медиҳад, ки фигураҳои геометрӣ ва созишҳои геометрӣ дар фазои 3D сохта шаванд. Робитаи байни алгебра ва геометрия, графики функсия ва хосиятҳои он ба таври визуалӣ нишон дода шавад то, ки таълимгирандагон тавассути таҷрибаи компютерӣ қонуниятҳои математикиро дуруст омӯзанд ва кашф намоянд.

Ҷадвали 2: Татбиқи технологияҳои муосир дар қисмҳои мухталифи методикаи таълими математика

Фасли методикаи таълими математика	**Технологияи тавсияшаванда**	**Натиҷаи таълимӣ**
Планиметрия	GeoGebra, Desmos	Визуализатсияи теоремаҳо
Стереометрия	Воқеияти маҷозӣ	Фаҳмиши фазогии фигураҳои геометрӣ
Алгебра	Python, WolframAlpha	Таҳлили пайдарпаии муодилаҳо
Омор ва эҳтимолият	MS Excel, Big Data	Таҳлили маводҳои воқеии ҷомеа

Таснифоти технологияҳои дар ҷадвали болозикр овардашуда нишон медиҳад, ки ҳар як дастоварди илмии замони муосир барои ҳалли як мушкили мушаххаси раванди педагогӣ дар таълими фанни математика нигаронида шудааст. Ин равандро метавон ба чанд самти стратегӣ тақсим намуд:

1. Гузариш аз абстраксия ба аёният (GeoGebra ва Визуализатсия): Яке аз мушкилоти асосии таълимгирандагон дар омӯзиши фанни математика, хусусан дар фасли стереометрия, набудани тасаввуроти фазоӣ ба ҳисоб меравад. Тавре ки дар ҷадвал нишон дода шудааст, истифодаи муҳитҳои динамикӣ ба монанди GeoGebra ва технологияи 3D-визуализатсия ин норасоиро бартараф мекунад. Дар ин ҷо натиҷаи раванди педагогӣ дар он зоҳир мегардад, ки таълимгиранда объектро на танҳо дар шакли статикӣ (сурати китоб), балки дар шакли динамикӣ мебинад.

2. Интеллекти сунъӣ ҳамчун воситаи асосии ба қисматҳо яъне ба гурӯҳҳо ҷудокунии раванди таълим: Дар ҷадвали 2 қайд карда шудааст, ки интеллекти сунъӣ барои баҳисобгирии суръати азхудкунии хонандагон хидмат мекунад. Дар гурӯҳҳои анъанавӣ омӯзгор маҷбур аст

ба "донишҷӯёни миёна" такя кунад, ки дар натиҷа донишҷӯёни қавӣ дилгир мешаванд ва донишҷӯёни суст аз барнома ақиб мемонанд. Ин тамоюл ба парадигмаи муосири "таълими башардӯстона" мувофиқат мекунад, ки дар он маркази диққат на барнома, балки шахсияти ҳар як таълимгиранда мебошад. [7]

3. Алгоритмизатсия ва пайваст намудани математика бо иқтисоди рақамӣ: Татбиқи забонҳои барномасозӣ (масалан, Python) дар дарсҳои математика, ки дар ҷадвали болои зикр шуд, ҷанбаи амалии илмро таъмин мекунад. Дар замони муосир математике, ки барномасозиро намедонад, дар фаъолияти кори ва бозори меҳнат рақобатпазир буда наметавонад. Натиҷаи педагогии ин раванд дар он аст, ки таълимгиранда математикаро на ҳамчун маҷмӯи қоидаҳои ҷудогона, балки ҳамчун асоси технологии ҷаҳони муосир дарк карда метавонад. Дар натиҷаи таҳқиқотҳои гузаронидашуда муҳақиқи соҳа вобаста ба мафҳуми алгоритм ва истифодаи он дар раванди табдилдиҳиҳои айнияти чунинин пешниҳод намудааст, ки «...табдилоти ифодаҳои тригонометриро ҳамчун маҳорати асосӣ барои бомуваффақият ҳал намудани муодилаҳои тригонометрӣ истифода бурдан мумкин аст. Баъзан табдил додани ифодаҳои тригонометрӣ, сода кардани он, як масъалаи душвор ва ҷолиби диққат аст. Мураккабии ин табдилдиҳӣ аксар вақт бо миқдори зиёди формулаҳое, ки дар ин ҳолат истифода мешаванд, муайян мегардад. Маъмулан ҳангоми миқдори зиёди табдилдиҳиҳои тригонометриро иҷро намудан, аксарияти формулаҳо дар хотир нақш мебанданд. Барои сода кардани ифодаҳои тригонометрӣ, донистани қоидаҳои табдили ифодаҳои алгебравӣ ва формулаҳои тригонометрӣ, қобилияти татбиқу истифодаи моҳиронаи (хеле хуб, самаранок) онҳо талаб карда мешавад». [9]

4. Воқеиятҳои маҷозӣ (VR/AR) ва пешрафти илм: Ҷадвали пешниҳод намуда нишон медиҳад, ки технологияҳои VR/AR барои фаҳмидани абстраксияҳои мураккаб истифода бурда мешаванд. Ин технологияҳо "эффекти ҳузур"-ро ба вуҷуд меоранд. Ҳангоме, ки таълимгирандагон дар фазои маҷозӣ функсияҳои математикиро месозанд ё дар ба сохтани фигураҳои геометрӣ машғул мешаванд, дониш, малака ва маҳорат инчунин сатҳи хотира ба сатҳи эҳсос ва дарки амиқ мегузарад. Ин кафолати нигоҳдории дониш дар хотираи дарозмуддат мебошад.

Хулоса. Ҳамин тариқ, технологияҳои дар ҷадвали 1- ум ва 2-юм овардашуда на танҳо воситаи ёрирасон, балки тағйирдиҳандаи моҳияти раванди таълим ба ҳисоб мераванд. Барои омӯзгорони методикаи таълими математика муҳим аст, ки на танҳо худи технология, балки методикаи татбиқи технологияро пурра омӯзанд. Танҳо дар сурати истифода бурдани мақсаднок ва мунтазами ин воситаҳо, мо метавонем таълимгирандагонро ба пешрафт ва рушди илму дониш дар замони муосир омода намоем ва барои баланд бардоштани сатҳу сифати таълим ва илму маърифат замина гузорем. Тамоюли рушди илм ва технология дар замони муосир нишон медиҳад, ки рушди ҷомеа ба мутахассисоне ниёз дорад, ки на танҳо донишҳои назариявӣ, балки малакаҳои амалии истифодаи технологияҳои инноватсиониро дошта бошанд. Барои омӯзгори методикаи таълими математика зарур аст, ки консепсияи STEM-таълимро ҳамчун заминаи пайванди илм ва амалия қабул намояд. Вазифаи дигари омӯзгорони методикаи таълими математика ва дигар омӯзгорон дар он аст, ки дар раванди дарс аз технологияҳои мултимедӣ ва интерактивӣ-моделиро дар ҳар як марҳила истифода намоянд.

АДАБИЁТ:

1. Мирзозода Р.Р.,Ҳазраткулов Ҳ.Ш. «истифодаи мақсадноки воситаҳои мултимедӣ дар раванди таълими фанҳои математикии муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ». «Паёми донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав». №1/4. С.193-197. Соли 2025.

2. С.Ҷ. Раҷабова, О.Ҳ. Усмонов, Ё. Дадаҷонова. “Методикаи таълими математика: методикаи умумӣ (китоби дарси барои мактабҳои олӣ. Қисми 1)”. С. 150. шаҳри Хуҷанд. 2023.

3. И.Ф. Харламов. Педагогика. - Москва: 2010.

4. В.А. Сластёнин. Педагогика. - Москва: 2013.

5. П.И. Пидкасистый. Педагогика. - Москва: 2012.

6. Л.С. Выготский. Психологияи педагогӣ. - Москва: 1991.

7. Ж. Пиаже. Психологияи зеҳн. Москва: 2003.
8. Ю.К. Бабанский. Оптимизация процесса обучения. Москва: 1982.
9. Махкамов М., Раҷабов Т.Б., Каримзода Т « Амалисозии тамоюли алгоритмии табдилоти айниятии ифодаҳои тригонометрӣ дар машғулиятҳои маҳфилҳои математикони ҷавон». Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон . №1. соли.2024 с.274-286
10. Полат,Е.С., Бухаркина,М.Ю. Современные педагогические технологии. - моска Академия,2011
11. Ҷалилзода М. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ. - Душанбе Маориф,2021
12. Жуков,А.В. Методика применения электронных образовательных ресурсов при изучении математикии. - Москва Посвещение,2013
13. Черняева, Л.А. Мультимедиа и визуализация учебного материала по математике. - Пермь,2014
14. Егорова, Н.Н. Инормационно - коммуникационные технологии в преподавании математики. - Москва: Изд.МГПУ.2016
15. Козлова,Н.А Иноватционные технологии преподавания в высшей школе. - Москва: Юрайт,2019

ВНЕДРЕНИЕ МНОГОБАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

ДЖОНМАХМАДОВА Гулрафтор Шералиевна *- кандидат педагогических наук, ученый секретарь Института развития образования имени Абдурахмана Джами Академии образования Таджикистана, Адрес: город Душанбе, улица Адхамова 11/2.* ***Тел.:*** *(+992) 88-888-62-76.* ***E-mail:*** *dgulraftor@bk.ru.*

Аннотация. Автор статьи рассматривает многобалльную систему оценивания в системе образования Польши как важное направление реформы в этой области, определяя реформы системы, связанные с внедрением новых образовательных систем. В статье в ходе рассмотрения многобалльной системы оценивания к достижению образовательных результатов, деятельность учащихся, процесс освоения учебных материалов и развитие индивидуальных компетенций обучающихся. По мнению польских специалистов, от способа общения учителя и учащегося зависит выполнение оценкой её педагогической и психологической функции. Оценка должна быть объявлена учащемуся педагогически и психологически грамотно, чтобы ученик имел возможность эффективно использовать содержащуюся в ней информацию для дальнейшего процесса обучения и учения. Автор статьи подробно рассказывает о системе оценивания во всех типах учебных заведений Польши. Таким образом, совершенствование системы оценивания в польской школе осуществляется в русле общеевропейских тенденций, ориентированных на гуманизацию учебного процесса и объективизацию оценки за счёт введения внутреннего и внешнего оценивания.

Ключевые слова: *оценивание, оценка, задачи оценки, пересмотр предмета оценивания, критерии оценивания, внутреннее и внешнее оценивание, конечный результат, базовый уровень, результаты экзамена на аттестат зрелости.*

ТАТБИҚИ НИЗОМИ БИСЁРХОЛА ДАР РАВАНДИ ТАҲСИЛОТ – ТАЛАБОТИ ЗАМОН

ҶОНМАҲМАДОВА Гулрафтор Шералиевна *- номзади илмҳои педагогӣ, котиби илмии Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. Суроға: 734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Адҳамов 11/2,* ***Тел.:*** *(+992) 88-888-62-76.* ***E-mail:*** *dgulraftor@bk.ru*

Аннотатсия. Муаллиф дар мақола роҷеъ ба низоми баҳогузории бисёрхола дар соҳаи маорифи Полша ҳамчун самти муҳимми ислоҳоти соҳаро баррасӣ карда, ислоҳоти соҳаро оид ба татбиқи низомҳои нави таҳсилот муайян намудааст. Дар мақола зимни баррасии низоми баҳодиҳии бисёрхола ноил шудан ба дастовардҳои таълимӣ, фаъолияти хонанда, ҷараёни азхудкунии маводи таълимӣ ва рушди салоҳиятҳои фардии таълимгирандагон пешниҳод гардидааст. Ба андешаи мутахассисони полякӣ, аз тарзи муошират омузгор бо хонанда муайян карда мешавад, ки оё арзёбӣ вазифаҳои педагогӣ ва равонии худро иҷро мекунад ё не. Баҳо бояд ба хонанда бо тарзи дурусти педагогӣ ва равонӣ расонида шавад, то ки ӯ имконияти аз маълумоти дар он мавҷудбуда барои таълим ва омӯзиши минбаъда самаранок истифода бурданро дошта бошад. Муаллифи мақола дар хусуси низоми баҳогузорӣ дар ҳамаи намуди муассисаҳои таълимии Полша муфассал сухан мекунад. Ҳамин тариқ, такмили низоми арзёбӣ дар мактабҳои Полша мувофиқи тамоюлҳои умумиаврупоӣ, ки ба инсондӯстона кардани раванди таълим ва объектикунонии арзёбӣ тавассути ҷорӣ намудани арзёбии дохилӣ ва беруна нигаронида шудаанд, амалӣ карда мешавад.

Калидвожаҳо: *баҳодиҳӣ, баҳо, вазифаҳои баҳо, арзёбӣ, бозбинии фанни арзёбишаванда, меъёрҳои баҳодиҳӣ, баҳодиҳии дохилӣ ва берунӣ, натиҷаи ниҳоӣ, дараҷаи асосӣ, натиҷаи имтиҳои барои гирифтани номаи камол.*

THE INTRODUCTION OF A MULTI-POINT SYSTEM INTO THE EDUCATIONAL PROCESS IS A DEMAND OF TIME

DZHONMAKHMADOVA Gulraftor Sheralievna *- candidate of pedagogical sciences, Scientific Secretary of the Institute for the Development of Education named after Abdurakhman Jami of the Academy of Education of Tajikistan. Address: 734024, Republic of Tajikistan, city Dushanbe, Adkhamov street 11/2,* ***Phone:*** *(+992) 88-888-62-76.* ***E-mail:*** *dgulraftor@bk.ru*

Annotation. The author of this article examines the multi-point assessment system in the Polish education system as an important area of reform, identifying reforms related to the implementation of new educational systems. The article examines the role of the multi-point assessment system in achieving educational outcomes, including student activity, the process of mastering educational materials, and the development of individual student competencies. According to Polish experts, the pedagogical and psychological functions of assessment depend on the method of communication between teacher and student. Assessments must be communicated to students in a pedagogically and psychologically sound manner so that they can effectively use the information contained in them for further teaching and learning. The author of the article provides a detailed description of the assessment system in all types of educational institutions in Poland. Thus, the improvement of the assessment system in Polish schools is carried out in line with pan-European trends aimed at humanising the educational process and objectifying assessment through the introduction of internal and external assessment.

Keywords: *assessment, evaluation, assessment tasks, revision of the assessment subject, assessment criteria, internal and external assessment, final result, basic level, results of the matriculation examination.*

Вот уже более одного столетия в нашей стране пользуются в школах отметками.

В последнее время, а особенно сейчас в связи с демократизацией общества и научно-техническом развитии некоторые педагоги ведут интенсивные поиски обучения без выделения особой части урока на специальный контроль и без отметок. Но массового распространения этот опыт не получил. Пытаются безуспешно усовершенствовать существующий учебный процесс, не выходя за его рамки.

Всесторонняя реформа в системе образования, занимающее важное место в созидательной политике Правительства Республики Таджикистан, Министерства образования и науки Республики Таджикистан показывает, что нужно рассматривать, изменить систему оценивания согласно требованиям реализации образования современного времени. Необходимость введения новой многобалльной (10-и, 12-и, 100- балльной) системы оценивания заключается в том, что пятибалльная система оценивания устарела, потеряла своё предназначение и не имеет возможности давать оценку, определять, заинтересовать и предсказать в процессе обучения и воспитания.

Реформа деятельности контроля и оценивания качества образования означает, что мы должны подготовить выпускников, отвечающим современным нормам оценивания по высокому качеству знания, конкурентноспособных в сегодняшнем периоде и необходимость вступление образования страны в единую мировую систему, перехода на новую систему оценивания.

С 1 сентября 2025 года средние общеобразовательные учреждения Республики Таджикистан перешли на новую 10-бальную систему оценивания знаний учащихся.

Действующие (традиционные) нормы оценивания ограничивают возможности учёта индивидуальных способностей учащегося, а узкий спектр стандартных норм оценки, предлагаемых для учебных предметов, не соблюдается большинством учителей. Поэтому, если более внимательно рассмотреть опыт развитых стран в области организации оценивания в общеобразовательных учреждениях, которые используют критериальную шкалу в современных условиях, то мы увидим, что эти страны в результате внедрения в образовательную систему стандартизированного оценивания (многобалльного, в том числе 10-балльного) смогли внести значительный вклад в образовательные и воспитательные достижения учащихся, подготовку учащихся к самостоятельной жизни, становление науки во всех областях, развитие технологий, создание и использование искусственного интеллекта и т.д. благодаря дифференцированному подходу к оцениванию индивидуальных образовательных успехов школьников.

В своей статье хотим показать вам опыт страны, которая перешла на новую систему оценивания. Смена парадигмы образования, произошедшая во второй половине XX столетия в Польше, привела к пересмотру предмета оценивания. В педагогической теории и школьной практике наметился отход от исторически сложившегося оценивания механически воспроизводимых учащимися знаний. В основу процесса оценивания, наряду со знаниями, были положены компетенции учащихся, умения высшего порядка, конечный результат процесса обучения и учения.

Всесторонняя реформа образования в Польше, начало которой было положено в конце 90-х годов XX столетия, охватила все звенья системы образования – структуру, содержание, управление и финансирование образования, подготовку учителей, а также систему контроля и оценивания компетенций, умений, знаний и навыков учащихся.

В польском обществе на протяжении многих десятилетий формировалось критическое отношение к традиционной системе контроля и оценивания учащихся, которая воспринималось, прежде всего, как репрессивная, «скверная, смыл которой состоял в том, что учитель доказывал несостоятельность учащихся, подчеркивал недостатки в знаниях, высказывал обобщённые отрицательные суждения. Педагогически не оправданные оценки и баллы укрепляли систему, которая базировалась на власти, принуждении и внешнем руководстве» [7]. Не менее критически воспринималась в Польше и сложившаяся система экзаменов, во время которых у учащихся проверялись исключительно знания. Свидетельства,

оценки и второгодничество рассматривались в качестве орудия селекции учащихся и источника постоянного страха. «Реформа образования обязана преодолеть отставание учащихся, заменить переводные экзамены непрерывной оценкой. Школа имеет шанс стать школой без страха и стресса. Таков вызов цивилизованных перемен» [8]. Многолетний опыт работы школы показывал, что баллы, выставляемые школой на свидетельствах, не подлежали сравнению ни в микро- (учителя, школа), ни в макромасштабе (на территории страны). Школьные свидетельства и аттестаты не отражали реальный уровень компетенций учащихся, необходимых для продолжения образования и начала трудовой деятельности.

Несоответствие школьных свидетельств и дипломов образовательным стандартам Евразийского Союза, для которого высокое качество образования становится важнейшим средством борьбы за формирование «интеллектуальных обществ», обеспечивающих превращение ЕС в ведущую экономику мира, стало одной из основных причин глубокого реформирования в Польше системы оценивания учащихся. Уже в середине 90-х годов прошлого столетия, в связи с перспективой вступления Польши в Евросоюз, Центр Образовательных Исследований и Инноваций (Centre for Ebucation Research and Innovation - CERI), действующий в рамках Организации Экономического Сотрудничества и Развития, рекомендовал руководству народным образованием страны перейти от познавательного обучения к операциональному, с которым связано введение в научный оборот понятия компетенции учащихся; разработать образовательные стандарты и ввести глубокие изменения в систему контроля и оценивания учащихся.

Смена парадигмы образования, произошедшая во второй половине XX столетия, привела к пересмотру предмета оценивания. В педагогической теории и школьной практике наметился отход от исторически сложившегося оценивания механически воспроизводимых учащимися знаний. В основу процесса оценивания, наряду со знаниями, были положены компетенции учащихся, умения высшего порядка, конечный результат процесса обучения и учения.

В числе важнейших компетенций, подлежащих в настоящее время оценке, значатся следующие: умение решать познавательные и практические задачи, использовать накопленный опыт и соединить в единое целое элементы знаний по отдельным учебным предметам; умение организовывать процесс самостоятельного учения и нести ответственность за качество получаемого образования; выявить связи прошлого, настоящего и будущего, причинно-следственные связи, а также функциональные зависимости; понимать сложные явления, целостно их воспринимать в контексте других явлений и событий; вести поиск информации, пользоваться различными источниками, в том числе СМИ; соотносить собственное поведение с поведением других людей, с принятыми нормами и системой универсальных ценностей; нести ответственность за себя и других, адекватно реагировать на изменения, происходящие в обществе, вести поиск новых решений и противостоять трудностям; умение общаться, излагать собственную позицию, аргументировано защищать свои взгляды, выслушивать и принимать во внимание взгляды других; вести переговоры и достигать согласия, коллективно решать проблемы, применять демократические процедуры, устанавливать и поддерживать контакты с другими людьми; организовывать собственную деятельность и деятельность других людей, нести ответственность за её результаты; ориентироваться на непрерывное образование, самообразование и самосовершенствование; владеть орудиями и техниками труда; умение логически мыслить, сравнивать, обобщать, доказывать, объяснять, делать выводы и проверять. Более того, учитель в процессе оценивания учитывает потенциальные возможности учащегося, степень его познавательной активности, достижения и трудности, преодолеваемые школьником, индивидуальные способности и даже личностные качества учащегося [9].

К расширительной трактовке предмета оценивания уже в 60-е годы XX столетия призывал видный польский дидакт К. Сосницкий, который одним из первых обратил внимание на необходимость учёта в процессе оценивания не только знаний и умений учащихся, но и способностей и склонностей, предрасположенности к определенным областям знаний и видам деятельности. В связи с этим выделял два вида оценки – оценку, учитывающую уровень знаний

и умений на момент оценивания, и оценку, отражающую потенциальные возможности, склонности и способности учащихся, свойства их мышления, умения применять приобретённые знания на практике. Данный вид оценки получил название диспозициональной, или прогностической [9].

Естественно, такой подход учителя выявлять реальный прогресс учащихся и стимулировать у учащихся интерес к познанию.

В контексте расширенного понимания предмета школьного оценивании видные польские педагоги (К. Сосницкий, Ю. Петер, Ю. Пултижицкий, С. Рациновский, Л. Бандура и др.) в течение последних десятилетий исследовали функции школьной оценки, критерии оценивания, типологию оценок. До недавних пор в практике работы польской школы преобладали три функции оценки успеваемости учащихся – диагностическая, воспитательная и селекционная. С изменением философии образования, превращением учащегося из объекта в субъект образовательной деятельности изменились и функции школьной оценки, задача которой способствовать развитию учащегося, информировать его о достигнутых успехах, мотивировать на эффективную учёбу и, соответственно, направлять его активность.

В современной польской школе оценка выполняет четыре важнейшие функции: поддерживающую, диагностическую, формирующую и информационную. Из списка функций, признаваемых в течение многих лет польской дидактикой, убрана селекционная функция оценки. Задачи воспитательной функции выполняют, прежде всего, поддерживающая и информационная функции.

В рамках поддерживающей функции учитель оценивает достижения, а не недостатки и пробелы в знаниях учащихся; учитывает их индивидуальные образовательные потребности и интересы; применяет единые принципы и критерии оценивания.

Диагностическая функция оценивания предполагает создание учителем различных учебных ситуаций, в условиях которых возможно получить достаточно полную информацию об учебных достижениях учащихся; определить уровень их учебных достижений с целью выявления «сильных» и «слабых» сторон; оказание помощи в процессе формирования индивидуального плана развития учащегося.

Формирующая функция оценки ставит перед учителем задачу совершенствовать методы учебно-воспитательной работы, учебные программы и учебные пособия; путём самообразования повышать уровень собственных знаний и педагогической культуры.

Информационная функция оценки, наряду с текущим информированием учащихся об их достижениях и успехах, включает комментарий учителя, который не только интерпретирует результаты, достигаемые учащимися, но и предлагает способы использования получаемой учащимся информации для самостоятельного совершенствования процесса учения. Информационная функция оценки выполняет также мотивирующую и активизирующую роль. Она оказывает влияние на эмоциональную сферу учащегося, развивает заинтересованность учебным предметом, ориентирует учащегося на самостоятельный труд и несение ответственности за результаты этого труда [8].

Многие польские специалисты считают, что главным аспектом оценивания, получившего название диалоговой модели оценивания, является способ общения учащегося, учителя и других субъектов учебного процесса. «Это модель оценивания предполагает субъектность ученика и служебную функции. Школы и учителя по отношению к учащемуся. «Оценка является, прежде всего, информацией для учащегося и лишь потом педагогическим фактом. Учащийся является первым и важнейшим активным адресатом оценки» [11].

Польскими педагогами в основном преодолено главное препятствие на пути к объективизации оценки. Несмотря на существующий значительный разброс мнений по поводу критериев оценивания, видным польским дидактом Ю. Пултижицким обобщены существующие в польской дидактике варианты критериев и сформулированы требования общего, универсального характера, применяемые ко всем дисциплинам, изучаемым в польской школе.

Первый критерий касается познавательной стороны ответа, качества и объёма знаний и умений учащихся. В частности:

- знания фактов, конкретных предметов и явлений, цифровых данных, дат, фамилий;
- владения соответствующими умениями, навыками и привычками.

Второй критерий связан с развитием личностных качеств учащегося, и прежде всего мышления и речи. Особое внимание обращается здесь на следующие показатели личностного роста школьника:

- степень развития логического мышления;
- языковую грамотность ответа;
- логику и глубину ответа;
- точность наблюдения;
- соответствующее отношение к учебной дисциплине.

Третий критерий ориентирован на оценку воспитательных результатов процесса обучения, в частности, научного характера взглядов учащихся, единства взглядов, заявляемых учащимся в школе и вне её, соответствия поведения учащихся их взглядам.

При разработке частных критериев оценивания польский педагог Ю. Пултужицкий рекомендует учителям учитывать сформулированные им требования, которые, с его точки зрения, способствуют объективизации оценки [10].

Реформа образования 1999 года положила начало новому подходу к оцениванию учебных достижений учащихся. Уже в середине 90-х годов прошлого столетия на основании издаваемых министром народного образования «Распоряжений об условиях и способах оценивания, классификации и перевода учащихся и слушателей, а также проведения испытаний и экзаменов в публичных школах» в Польше начался процесс глубокой реорганизации системы оценивания достижений школьников. На протяжении Последнего десятилетия неоднократно вносились изменения в распоряжение министра, имеющие целью совершенствование системы оценивания.

В 2002 году в школе впервые введены два независимых, но взаимосвязанных и взаимодополняющих друг друга вида оценивания – внутришкольное оценивание, проводимое школой, и внешнее оценивание, осуществляемое органами народного образования.

Задача внутришкольного оценивания – определить уровень умений и знаний учащихся, степень их соответствия требованиям государственного образовательного стандарта; мотивировать учащихся к систематическому учебному труду; информировать родителей об успехах, трудностях и особых способностях ученика; информировать руководство школы о личностном росте каждого учащегося и перспективах его развития; выявить продвижение вперед учащегося в области успеваемости; оказывать ему помощь в преодолении трудностей. Поддержка личностного развития учащегося является важнейшей составляющей процесса внутришкольного оценивания.

Внутришкольное оценивание проводят учителя, обучающие в данном классе, на основе разработанных ими требований, вытекающих из «программной основы» и учебных программ. Первостепенное значение придаётся гласности и открытости оценки, которые достигаются за счёт того, что в начале учебного года учителя информируют учащихся и их родителей об уровне образовательных требований, а также способах контроля успеваемости, принципах и критериях оценивания.

В рамках внутришкольной системы оценивания каждой школе предоставляется право самостоятельно устанавливать и закреплять в уставе школы шкалу оценок текущего и промежуточного контроля. Если до недавних пор во всех типах польских школ обязательной была традиционная 4-х балльная система оценок (5, 4, 3 и 2), то в настоящее время для внутреннего оценивания, в соответствии с уставом школы, допускается применение произвольной шкалы оценок (6-1, 10-1, 20-1 и даже оценки в буквенном выражении: a, b, c, d и т. д.) при условии, что итоговые оценки во всех школах страны будут выражены в масштабе 6-1.

Реформа образования внесла существенные изменения в систему оценивания учащихся I-III классов. Практикой доказано, что выставляемые учителем младших классов цифровые оценки воспринимаются детьми и их родителями как субъективные и поэтому несправедливые, вызывающие у детей страх, стресс и отвращение к школе. Существовала убеждённость, что определение уровня успеваемости младшего школьника с помощью баллов искажает действительность, так как у каждого учителя существует собственная система требований и собственные критерии оценивания. В настоящее время основную функцию в младших классах польской основной школы выполняет описательная оценка, которая успешно функционирует с начала 90-х годов прошлого столетия. В её основе лежат современные представления психологической науки о возрастных особенностях детей младшего школьного возраста, которые проявляются в положительном отношении ребёнка к школе, его намерения реализовать свои ожидания и достичь успеха. По мнению специалистов, описательная оценка, в отличие от формальной цифровой, содержит всестороннею индивидуальную характеристику учащегося, основанную на продолжительном его наблюдении, информирует родителей об учебных успехах, проблемах и трудностях, с которыми сталкивается ребёнок, а также вооружает их соответствующими педагогическими рекомендациями [6].

С отказом от применения традиционной системы оценивания младших школьников польская школа приобрела многие новые черты, которые придают ей свойства современного учебного заведения, функционирующего на основе гуманистических принципов. С применением описательной оценки из начальных классов исчезло деление детей на «хороших» и «плохих», «сильных» и «слабых». Прекратилось соперничество между детьми, учение ради оценок. Учителя отмечают, что отсутствие стресса создаёт благоприятные условия для формирования у детей соответствующего отношения к школе. У них развивается навык самоконтроля, пробуждается творческая активность, в классе создаётся свободная атмосфера и складываются дружеские отношения между детьми и учителями. Учащиеся знают, что имеют право на ошибку и что им не угрожают репрессии и неприятности в виде неудовлетворительной оценки.

Итоговая описательная оценка, которую получает ученик после окончания III класса основной школы, содержит развёрнутую характеристику ребёнка, включающую результаты наблюдений, анализ способности овладевать знаниями и концентрировать внимание, уровень развития логического мышления и воображения. Итоговая описательная оценка информирует также об индивидуальных способностях учащегося, уровне его физической подготовки и общественно-эмоционального развития. Описательная оценка на завершающем этапе обучения дополняется одной итоговой оценкой, которая выставляется учителем в масштабе 6-1 на основе следующих показателей: соответствия уровня развития ребёнка требованиям, выдвигаемым учебными программами; степени заинтересованности и мотивированности ребёнка к учению и обучению; личного вклада ученика в достижение положительных результатов в обучении;

уровня самооценки учащегося и сложившегося о нём мнения у учителя.

Начиная с IY класса основной школы, итоговые аттестационные оценки выставляются учащимся в соответствии со следующей шкалой:

6 баллов – превосходно;

5 баллов - отлично;

4 балла – хорошо;

3 балла – удовлетворительно;

2 балла – допустимо;

1 балл – неудовлетворительно.

Система внутреннего оценивания включает также оценку по поведению, которая в течение многих лет вызывает оживлённые дискуссии. Произвольность оценки по поведению, вызванная отсутствием чётких критериев, привела к тому, что ей фактически не придаётся никакого значения. Многие считают, что оценка по поведению вредна с педагогической точки зрения, так как учителя, оценивая учащегося, скорее всего оценивают его умение

приспосабливаться, быть конформистом, угодливым и раболепным по отношению к школе. Несмотря на сложившееся отношение к оценке по поведению, в документах ведомства просвещения Польши сформулированы два основных критерия оценивания поведения учащегося:

- функционирование учащегося в школьной среде, и
- соблюдение им принципов общежития и общепризнанных этических норм.

Инновационные технологии оценивания учащихся законодательно закрепило обновлённое Распоряжение об условиях и способах оценивания, классификации и перевода учащихся и слушателей, а также проведения испытаний и экзаменов в публичных школах» [3], которое с 1 сентября 2010 года стало юридической основой модернизации главным образом системы внешнего оценивания. Внешнее оценивание проводят институты, не связанные непосредственно с работой школы – Окружные экзаменационные комиссии, поддерживаемые и руководимые Центральной экзаменационной комиссией. Оценивание осуществляется на основе общепольских экзаменационных требований, содержащихся в государственных стандартах. Весь смысл внешнего оценивания заключается в том, что все экзаменующиеся на территории всей страны выполняют одни и те же задания и оцениваются в соответствии с едиными критериями. Внешнее оценивание осуществляется в стране под надзором Центральной экзаменационной комиссии, которая в сотрудничестве с научными центрами и организациями работодателей разрабатывает стандартизированные экзаменационные требования и инструментарий для измерения уровня способности. Окружные экзаменационной комиссии участвуют в подготовке экзаменационных заданий, тестов и экзаменаторов (эдукаторов); проведении экзаменов и испытаний; анализе результатов; формулировании выводов и передаче отчётов о результатах проведённых экзаменов и испытаний в соответствующие инстанции и службы министерства народного образования.

Внешнее оценивание является актом, подводящим итоги определённого этапа образования, и проводится после окончания школьником каждой из трёх ступеней школьной системы: основной школы, гимназии и полной средней школы – общеобразовательного лицея или профессионального учебного заведения соответствующего уровня.

Выпускники основной школы (IY класс – возраст учащихся 13 лет) проходят испытаний, во время которых проверяется уровень приобретённых ими умений и знаний. Несмотря на то что испытания, проводимые на данном уровне школьной системы, не имеют селекционного характера, участие в них является обязательным условием перехода ученика в 3-летнюю гимназию, являющуюся 1-й ступенью полной средней школы. К испытаниям на данном этапе обучения не приступают учащиеся со средней и значительной степенью умственного отставания.

У выпускников основной 6-летней школы исследуется и оценивается уровень овладения ими умениями, соответствующими требованиям государственного стандарта. Проверяемые умения распределены по пяти областям, включающим чтение, письмо, понимание, использование информации и применение приобретённых знаний на практике. Результаты испытаний выполняют исключительно информационную функцию и не используются в целях селекции учащихся. Каждый выпускник основной школы переводится в 3-летнюю гимназию, которая завершает 9-летний цикл обязательного обучения.

С 2011-2012 учебного года с учётом изменений, содержащихся в Распоряжении министра народного образования Польши от 2010 года, меняется процедура проведения итогового гимназического экзамена (возраст учащихся – 16 лет). Экзаменационные требования к выпускникам гимназии приведены в соответствие с новой «программной основой». Для выпускников гимназий Окружные экзаменационные комиссии проводят обязательные экзамены, проверяющие умения и знания учащихся по гуманитарным учебным дисциплинам путём выполнения заданий по польскому языку, истории и обществоведению; естественно-математическим дисциплинам – в процессе решения заданий по математике, биологии, географии, физике и химии и в области владения современным иностранным языком на базовом или расширенном уровне.

Важной инновацией, введённой на уровне гимназии, является обязательное участие учащихся с 2011-2012 учебного года в реализации гимназического образовательного проекта, под которым понимается коллективная, планируемая деятельность учащихся, имеющая целью решение конкретной проблемы с применением различных методов. Тематика гимназических образовательных проектов может базироваться на одной или несколько учебных дисциплинах и касаться тем, содержащихся в «программной основе» или выходящих за её пределы. Задача проекта – заинтересовать школьников избранной темой, привлечь к самостоятельному поиску материала и вооружить их новыми умениями, приобретаемыми в процессе коллективной работы над проектом и его публичной защиты.

Под руководством учителя учащиеся выбирают темы проектов, формулируют исследовательскую проблему, определяют познавательные и практические цели проекта, этапы его реализации, возможные варианты «презентации» результатов коллективной деятельности, выявляют связь с «программной основой». Условия реализации проекта определяет директор школы совместно с педагогическим советом, учитывая возможности школы и потребности учащихся. Темы выполняемых школьниками образовательных проектов будут отражены в свидетельствах об окончании гимназии [11].

Цель гимназического экзамена не только определить прирост знаний и умений учащихся за годы обучения в гимназии, но и выявить их интересы и склонности, предрасположенность к определённой области знаний и виду деятельности. В своём современном виде он приобретает значение основного ориентира правильного выбора дальнейшего пути образования.

Подготовка к экзаменационным испытаниям как после основной 6-летней школы, так и после окончания 3-летней гимназии, начинается заблаговременно. Окружные экзаменационные комиссии направляют в основные школы и гимназии Информаторы, содержащие детальное описание требований, предъявляемых учащимся, форм проверки, критерии оценивания, а также примеры типовых заданий.

Результаты экзаменов, проводимых окружными экзаменационными комиссиями, доводятся до сведения учащихся и их родителей, руководства основной школы и гимназий. Благодаря хорошо налаженной обратной связи оба звена, составляющие этап обязательного обучения, вооружаются сведениями о качестве проводимой ими учебно-воспитательной работы и рекомендациями по её совершенствованию.

В Распоряжение Министра национального образования Польши от 20 августа 2010 г. говорится: «Модернизация системы оценивания учащихся, начало которой положила продолжающаяся до сих пор реформа образования 1999 года, внесла существенные изменения в процедуру проведения государственного экзамена на аттестат зрелости, цель которого установить соответствие уровня умений и знаний выпускников всех типов средних учебных заведений требованиям государственного образовательного стандарта («программным основам»). Существенные изменения в организацию и содержание экзамена на аттестат зрелости вводятся с 2010-2011 учебного года» [3, с.3].

В соответствии с Распоряжением министра народного образования сохраняются два уровня сложности экзамена – базовый уровень и уровень повышенной сложности, или расширенный уровень. Сохраняется также существовавшее в течение многих лет деление экзаменов на устные и письменные, а также на обязательные предметы и предметы по выбору. Распоряжение определяет набор обязательных учебных дисциплин, выносимых на итоговый экзамен, и список предметов по выбору, которые абитуриенты могут сдавать на базовом уровне или уровне повышенной сложности.

Экзамен на аттестат зрелости в Польше состоит из двух частей – устной части, результаты которой оцениваются школьными учителями с привлечением внешних педагогов, и письменной части, оцениваемой внешними экзаменаторами, назначенными Окружными экзаменационными комиссиями.

В числе обязательных предметов, сдаваемых выпускниками польских средних учебных заведений на базовом уровне, значатся: устный и письменный экзамен по польскому языку; устный и письменный экзамен по современному иностранному языку (английскому, французскому, немецкому, русскому, испанскому или итальянскому), в процессе которого проверяются знания выпускника, объём словарного запаса, а также умение применять на практике грамматические структуры; устный и письменный экзамен по русскому языку национального

меньшинства (белорусскому, литовскому, украинскому и немецкому), а также письменный экзамен по математике.

Советский и российский учёный-педагог Савина Алиция Казимировна отмечает, что заслуживает внимания процедура сдачи устного экзамена по польскому языку в части обязательных учебных дисциплин. Окружные экзаменационные комиссии предлагают школам списки тем для «презентации» на устных экзаменах по польскому языку. Все темы подразделяются на три категории: литературные темы, темы, отражающие связь литературы с другими областями искусства, и языковедческие темы. За год до начала экзамена выпускники выбирают тему для «презентации», которую разрабатывают под руководством преподавателя предмета. Особое значение уделяется библиографии, которая на устном экзамене является предметом специального обсуждения [4, с. 163].

Список учебных дисциплин по выбору, сдаваемых выпускниками в письменной форме, включает: польский язык (на расширенном уровне), математику (на расширенном уровне), современный иностранный язык (на базовом и расширенном уровне), обществоведение, биологию, химию, философию, физику и астрономию, географию, историю, историю музыки, историю искусства, информатику, латинский язык и античную культуру, язык этнического меньшинства, язык национального меньшинства, региональный язык и знания о танце. Из предложенного списка необязательных учебных дисциплин выпускнику предоставляется право выбора от одного до трех дополнительных предметов. При выборе дополнительного предмета, совпадающего с обязательной частью экзамена (польский язык, современный иностранный язык и математика), испытание происходит на уровне повышенной сложности. Как правило, экзамен по одному или нескольким предметам по выбору, в основном соответствующим профилю избранного вуза, выпускники средних школ сдают на высшем уровне сложности.

От выпускного экзамена по определённому учебному предмету освобождаются лауреаты или победители общенациональных предметных олимпиад, а также обладатели языковых сертификатов соответствующего уровня, выдаваемых зарубежными университетами или институтами. Им автоматически присуждается высший балл.

В высшие учебные заведения принимаются абитуриенты на основе результатов экзамена на аттестат зрелости. Вузы лишены возможности проводить вступительные экзамены, но вместе с тем им предоставляется право определять, какие результаты экзамена на аттестат зрелости могут служить основой для зачисления абитуриента в высшее учебное заведение.

Итак, с переходом на новые технологии оценивания польская школа порвала с традиционной системой оценивания и осуществила переход от «суммарной» оценки к «формирующей». С позиций нового подхода расширяется предмет оценивания, который наряду с умениями и знаниями учащегося включает и личный вклад ученика в достижение успехов, его старательность, отношение к учебному предмету и школьным обязанностям.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алгазинов Э. К. Организация учебного процесса в вузе на основе балльно- рейтинговой системы / Э. К. Алгазинов, В. Т. Титов // Фундаментальные исследования. - 2008. - № 1. - С. 130-132.

2. Великова Л. Ю. Из опыта создания и организации балльно-рейтинговой системы оценки образовательных результатов в школе / Л. Ю. Великова, А. В. Косиков, Е. В. Куликова // Научный альманах. — 2022. — №7-1(93). — С. 21-28. — URL : elibrary_49484638_68376901.pdf (дата обращения: 14.04.2025).

3. Распоряжение Министра национального образования Польши от 20 августа 2010 г. (Dz. U. z 2010 r. Nr 156, poz. 1046)Dz. U. N 156, poz. 1046

4. Савина А.К. Польша: Инновационные подходы к оценке учебных успехов учащихся // Экономика образования. 2012. №2. – С. 158-164.

5. Pietryka M. Ocena opisowa jako kryterium efectywnosci nauczania I uczenia sie// Torunskie studia dydaktyczne, 1996

6. Denek K. Perspektywa reformy edukacyjnej//Tendencje w dydaktyce wspolczesnej. Torun, 1998

7. Sosnicki K. Dydaktyka ogolna Waszawa, 1969.

8. Muszkieta R. Ocenianie osiagniec uczniow przez nauczycieli wychowania fizycznego// www. Wbc. Poznan. Pl.
9. Strozynski K. Ocenianie szkolne dzisiaj. Warszawa, 2003.
10. Polturzycki J. Wskazania dla dudaktyki w raporcie Komisii Delors ea Learing: the treasure within. Torun, 1988.
11. Dziennik Ustaw. – № 83. – Poz. 562.
12. Doz D. Assessing Students' Mathematical Knowledge with Fuzzy Logic// D. Doz, D. Felda, M. Cotic // Education Sciences. — 2022. — T. 12, No 4. — P. 266.
13. www.ceo.org.pl\projekt

FORMATIVE ASSESSMENT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AMONG STUDENTS

SHERDILOVA Surayo Farmonbekovna *- Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Department of Humanities and Natural and Mathematical Sciences, Institute of Digital Technologies and Artificial Intelligence, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 48/5 Borbad Street, Dushanbe, Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 908-03-55-88.* ***E-mail:*** *ssherdilova@bk.ru.*

Annotation. This article examines how formative assessment can support students' critical thinking when classroom evidence is used to improve instruction and revise reasoning. The discussion brings together research on assessment, feedback, disciplinary understanding, and explicit critical thinking instruction. It distinguishes formative use of evidence from merely giving a test without marks and describes practical strategies: shared success criteria, open questions, descriptive feedback, peer review, and self-assessment. A two-part reflection cluster illustrates how students consider both the content and process of learning. A classroom example shows how students can evaluate a claim, justify it with evidence, and improve an answer after feedback. The paper is a methodological analysis; it does not report an experiment or claim a measured effect.

Keywords: *formative assessment, critical thinking, feedback, success criteria, peer assessment, self-assessment, learner reflection.*

АРЗЁБИИ ТАШАККУЛДИҲАНДА ҲАМЧУН ОМИЛИ РУШДИ ТАФАККУРИ ИНТИҚОДИИ ХОНАНДАГОН

ШЕРДИЛОВА Сурайё Фармонбековна *- номзади илмҳои филологӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзии Донишкадаи технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъии Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон. Суроға: ш. Душанбе, кӯчаи Борбад, 48/5.* ***Тел.:*** *(+992) 908-03-55-88.* ***E-mail:*** *ssherdilova@bk.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола нақши арзёбии ташаккулдиҳанда дар рушди тафаккури интиқодии хонандагон баррасӣ мешавад. Таъкид мегардад, ки маълумоти аз фаъолияти хонанда бадастомада бояд барои ислоҳи таълим ва такмили далеловарии ӯ истифода шавад. Дар асоси таҳқиқоти илмӣ фарқи арзёбии ташаккулдиҳанда аз санҷиши танҳо бебаҳогузорӣ шарҳ дода шуда, меъёрҳои муваффақият, саволҳои кушода, бозхӯрди мушаххас, арзёбии ҳамдигар ва хударзёбӣ таҳлил мегарданд. Кластери дуқисмаи тааммул мазмун ва тарзи омӯзишро нишон медиҳад. Намунаи машғулият тарзи санҷидани даъво, овардани далел ва бознигарии ҷавобро нишон медиҳад. Мақола таҳлили методӣ буда, натиҷаи таҷрибавии миқдорӣ пешниҳод намекунад.

Калидвожаҳо: *арзёбии ташаккулдиҳанда, тафаккури интиқодӣ, бозхӯрд, меъёри муваффақият, арзёбии ҳамдигар, хударзёбӣ, тааммули хонанда.*

ФОРМИРУЮЩЕЕ ОЦЕНИВАНИЕ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ

ШЕРДИЛОВА Сурайё Фармонбековна *- кандидат филологических наук, исполняющая обязанности доцента кафедры гуманитарных и естественно-математических дисциплин Института цифровых технологий и искусственного интеллекта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: г. Душанбе, ул. Борбада, 48/5.* ***Тел.:*** *(+992) 908-03-55-88.* ***E-mail:*** *ssherdilova@bk.ru.*

Аннотация. В статье рассматривается роль формирующего оценивания в развитии критического мышления учащихся. Сведения, полученные в ходе учебной деятельности, должны использоваться для корректировки преподавания и совершенствования аргументации учащегося. На основе исследований различаются формирующее применение данных и простая проверка без отметки; анализируются критерии успеха, открытые вопросы, конкретная обратная связь, взаимооценивание и самооценка. Двухчастный кластер рефлексии показывает, что учащийся осмысливает содержание и способы своего учения. Пример занятия показывает, как проверять утверждение, обосновывать ответ и пересматривать его после обратной связи. Работа носит аналитический и методический характер, не содержит результатов количественного эксперимента.

Ключевые слова: *формирующее оценивание, критическое мышление, обратная связь, критерии успеха, взаимооценивание, самооценка, рефлексия учащихся.*

Introduction

Critical thinking in a lesson is visible when a student asks what supports a claim, considers another explanation, and changes a conclusion if the evidence requires it. These acts can be taught and observed. Assessment becomes formative when information about current understanding is used by teachers and students to decide what to do next, rather than merely recorded as a final score [1]. The link between the two is therefore practical: a question reveals reasoning, feedback identifies what is missing, and a new attempt gives the learner an opportunity to improve the reasoning.

A short test without marks is not necessarily formative. If the answers are collected but the teacher changes nothing and students cannot revise their work, the information has not guided learning. Equally, a marked task can provide useful formative evidence if the feedback leads to a specific next step. This distinction matters because formative assessment is sometimes described simply as the absence of grades. The purpose of this paper is to clarify the process and to show how it can be organized around reasoning rather than recall alone.

Materials and method

This paper uses an analytical review of published work on formative assessment, feedback, subject-specific understanding, and instruction in critical thinking [1-6]. Its practical examples are constructed teaching scenarios, not records from a sample of students. The analysis identifies the conditions under which classroom questions, evidence, feedback, and revision can support reasoned judgement. No participant numbers, measured gains, or causal estimates are presented.

Formative assessment and critical thinking

The assessment cycle begins with a learning intention that students can understand. For a lesson on an argumentative text, the intention might be to distinguish a claim from its supporting evidence and evaluate whether the evidence is sufficient. A success criterion then makes the intended quality visible: the answer states a claim accurately, cites relevant evidence, explains the connection, and considers one plausible alternative. Such criteria describe the quality of a response. They should not be reduced to a checklist of activities such as opening a textbook or filling in a worksheet.

Evidence of learning can come from short written responses, an oral explanation, a comparison of two texts, an exit question, or discussion in pairs. The teacher looks for the reasoning in a response, not simply whether the final answer matches a key. Black and Wiliam place this use of evidence and the adjustment of teaching at the centre of formative assessment [1]. Coffey and colleagues caution that assessment strategies lose value if they overlook the substance of the subject being studied [3]. For a language lesson, for example, a defensible interpretation of a passage matters as much as participation in discussion.

Critical thinking does not follow automatically from asking a difficult question. Students may need explicit instruction in the use of evidence, opportunities to discuss alternatives, and repeated practice. A

meta-analysis of critical thinking instruction found that the way thinking is taught matters [4]. Formative assessment can make students' reasoning visible and guide that practice, but it should not be described as a proven cause of improvement in a particular classroom without suitable evidence.

Questions, criteria, and classroom evidence

Useful questions leave room for an explanation. Instead of asking only "What is the correct answer?", the teacher can ask: "Which sentence supports your conclusion?", "What other explanation fits these facts?", or "What would make you change your view?" After a brief pause, several students can state or write their answers. Comparing these answers exposes differences in interpretation that a single volunteer's response might hide. The teacher then selects the point of confusion that most needs attention and changes the next explanation or task accordingly.

Success criteria should be introduced before the task and revisited during it. When students examine a short claim about a social or environmental issue, they can use the criteria to notice unsupported generalizations, missing sources, and evidence that supports only part of the conclusion. The criteria may be expressed in language appropriate to their age. They also allow students to give peers a reasoned comment such as "This example supports your first point, but it does not show why the conclusion applies to all cases."

Observation can be planned around a few indicators: whether a student identifies a claim, brings relevant evidence, explains the connection, and responds to a counterexample. A small record of these features is more useful for the next lesson than a general judgement that the student was "active" or "weak." Morrissette's study of teachers' practice underscores that formative assessment takes shape through everyday classroom decisions rather than through a single instrument [6].

Feedback and revision

Feedback should tell the learner what has been achieved and what can be improved in the work. In the example above, "Your conclusion is clear; add evidence from the second paragraph and explain why it supports this conclusion" offers an actionable direction. "Good job" or "wrong" alone gives little guidance. Hattie and Timperley distinguish feedback that addresses the task, the process used to complete it, and the student's self-regulation [2]. The choice of level depends on what the learner can use at that point in the task.

Students need time to act on a comment. They might underline their original evidence, replace an irrelevant example, or rewrite one sentence explaining the relationship between evidence and conclusion. The teacher can then compare the first and revised versions. This sequence makes progress observable without claiming that every improvement was produced by feedback alone. Perrenoud's account of formative evaluation also emphasizes the regulation of learning processes, not the accumulation of isolated judgements [5].

Peer assessment works best when its scope is narrow and the criteria are known. A peer can identify one supported statement and ask one question about an unsupported one. The author of the work decides how to revise it and explains the choice. Comments should address the response rather than the person, and the teacher remains responsible for checking misunderstandings that peers cannot resolve.

Self-assessment and learner reflection

Self-assessment asks students to use the same criteria on their own work. They can highlight the claim, mark the evidence, and write the next change they intend to make. The two-part cluster in Figure 1 identifies two connected directions of reflection.

Readers reflect on what they have learned

Readers reflect on how they learn

Figure 1. Two directions of learner reflection

The first question concerns content: What idea can the learner now explain, and which part remains uncertain? The second concerns method: Which question, comparison, or piece of feedback helped, and what should the learner try next? A short reflection can be written at the end of a lesson, spoken to a partner, or recorded in a learning journal. It should refer to a particular piece of work. A vague statement such as "I understood everything" gives little evidence for either question.

Reflection also helps the teacher. If many students can repeat a definition but cannot use it in an argument, the next lesson should address the application of that definition. If students can find evidence but not assess its relevance, a comparison of strong and weak examples is needed. Self-assessment is thus connected to an instructional decision, rather than added as an ornamental closing activity.

An illustrative lesson sequence

Consider a lesson in which students read two short explanations of the same event. The teacher states the goal: choose the better supported explanation and justify the choice. Students first identify each author's claim and underline the evidence. They discuss in pairs which evidence is more relevant, then write a brief individual conclusion. The teacher reads several responses and notices that some students quote a fact without explaining its relevance. The next prompt asks them to complete the sentence "This evidence supports the claim because ...".

Students exchange responses using two agreed criteria: relevant evidence and a clear explanation of the link between evidence and claim. Each student revises one sentence and records what changed. The teacher keeps a few anonymized first and revised responses to plan the next lesson. These steps illustrate an instructional design, not the result of an implemented experiment. They also show that the development of critical thinking depends on the quality of the task and the opportunities to reason, question, and revise.

Limits and implications for further study

The practices described above can support learning only if questions reveal substantive thinking, feedback is understood, and students have an opportunity to respond to it. Time, class size, unfamiliar vocabulary, and uneven prior knowledge can limit participation. The teacher may therefore use brief written answers, paired explanation, or a targeted comment on one criterion rather than attempt to comment on every feature of every task.

A future study of this approach would need to state the age and number of participants, the subject and duration of instruction, the tasks used before and after the lessons, and a scoring guide for the quality of arguments. It should document how feedback and revision occurred. Without such information the effectiveness of the proposed approach cannot be quantified. The present article offers a reasoned methodological framework and a classroom example for subsequent testing.

Conclusion

Formative assessment can contribute to critical thinking when it is organized as a cycle of clear criteria, evidence of reasoning, specific feedback, and revision. Students need tasks that require them to justify a claim and examine alternatives; teachers need to use the resulting evidence to adapt instruction. Peer assessment and self-assessment extend this process when they remain tied to the quality of actual work. The two-part cluster reminds readers to ask both what was learned and how learning occurred. The article's claims are methodological and require empirical evaluation in a defined classroom setting.

REFERENCES:

1. Black P., Wiliam D. Developing the theory of formative assessment // Educational Assessment, Evaluation and Accountability. 2009. Vol. 21, no. 1. P. 5-31. DOI: 10.1007/s11092-008-9068-5.

2. Hattie J., Timperley H. The power of feedback // Review of Educational Research. 2007. Vol. 77, no. 1. P. 81-112. DOI: 10.3102/003465430298487.

3. Coffey J. E., Hammer D., Levin D. M., Grant T. The missing disciplinary substance of formative assessment // Journal of Research in Science Teaching. 2011. Vol. 48, no. 10. P. 1109-1136. DOI: 10.1002/tea.20440.

4. Abrami P. C., Bernard R. M., Borokhovski E., Waddington D. I., Wade C. A., Persson T. Strategies for teaching students to think critically: A meta-analysis // Review of Educational Research. 2015. Vol. 85, no. 2. P. 275-314. DOI: 10.3102/0034654314551063.

5. Perrenoud P. From formative evaluation to a controlled regulation of learning processes: Towards a wider conceptual field // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. Vol. 5, no. 1. P. 85-102. DOI: 10.1080/0969595980050105.

6. Morrissette J. Formative assessment: Revisiting the territory from the point of view of teachers // McGill Journal of Education. 2011. Vol. 46, no. 2. P. 247-265. DOI: 10.7202/1006438ar.

ПСИХОЛОГИЯ
ПСИХОЛОГИЯ
PSYCHOLOGY

ОМӮЗИШИ МАСЪАЛАИ САРВАРӢ ДАР КОСЕПСИЯЮ НАЗАРИЯҲОИ РАҲЁФТИ ВАЗЪИЯТӢ

РАСУЛОВ Сайфидин Худоиевич *- номзади илмҳои сиёсӣ, дотсенти кафедраи психологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.* ***Тел.:*** *(+992) 918-80-68-07.* ***E-mail:*** *sayf76@mail.ru*

Аннотатсия. Дар мақолаи мазкур омӯзишу пажуҳиши масъалаи сарварӣ дар назарияю консепсияҳои раҳёфти вазъиятӣ ба монанди амсилаи вазъиятии сарварии Фидлер, амсилаи “роҳ-ҳадаф”-и Митчелл ва Хаус, назарияи вазъиятии сарварӣ Херси ва Бланшард ва амсилаи вазъиятии қабули қарорҳои Врум-Йеттон-Йок мавриди таҳлили назаривӣ қарор дода шудааст. Қайд гардидааст, ки тадқиқотҳои дар доираи ин раҳёфт амалишуда таъсири шароиту вазъиятро ба самаранокии фаъолияти сарвар мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд.

Тибқи амсилаи пешниҳоднамудаи Ф.Фидлер самаранокии фаъолияти гурӯҳ ба мувофиқати муносиби байни услуби сарварӣ ва дараҷаи назорат (ҳокимияти сарвар дар вазъияти мушаххас) вобаста аст. Амсилаи Хауз-Митчел пешниҳод менамояд, ки сарвар бояд вобаста ба вазъият аз услубҳои гуногуни сарварӣ истифода барад, то тавонад ҳам қаноатмандии тобеонро аз фаъолият таъмин кунад ва самаранокии корро баланд бардорад. Аз мавқеи назарияи П. Херсӣ ва К. Бланшар дар муваффақиятҳои сарвар нақши тобеон пешбаранда аст, зеро маҳз муҳити тобеон ҳамон муҳите аст, ки дар он сарваро қабул ё рад мекунанд. Ғояи меҳварии амсилаи пешниҳоднамудаи Виктор Врум ва Филлип Йеттонро ин нуқта ташкил медиҳад: дараҷаи ҷалбнамоии тобеон барои иштирок дар раванди қабули қарор ба хусусиятҳои вазъият вобаста аст.

Ба андешаи муаллиф дар доираи раҳёфти вазъиятӣ консепсияю назарияҳои гуногун рӯйи кор омадаанд, ки ғояи асосии онҳо як нуқтаи буриш дорад: мувофиқати рафтори сарвар бо вазъият.

Каливожаҳо: *амсила, консепсия, назария, сарварӣ вазъият, омил, услуб, тавсифдиҳандаҳои вазъиятӣ, самаранокии фаъолияти сарвар, қаноатмандии тобеон.*

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИДЕРСТВА В КОНЦЕПЦИЯХ И ТЕОРИЯХ СИТУАЦИОННОГО ПОДХОДА

РАСУЛОВ Сайфидин Худоиевич *- кандидат политических наук, доцент кафедры психологии Таджикского национального университета.* ***Тел.:*** *(+992) 918-80-68-07.* ***E-mail:*** *sayf76@mail.ru*

Аннотация. В данной статье представлен теоретический анализ изучения и исследования проблемы лидерства в теориях и концепциях ситуационного подхода, таких как модель ситуационного лидерства Фидлера, модель «путь-цель» Т. Митчелла и Р.Хауса, ситуационная теория лидерства П.Херси и К. Бланшара и ситуационная модель принятия решений Врума-Йеттона-Йока. Отмечается, что исследования, проводимые в рамках этого подхода, сосредоточены на влиянии условий и ситуаций на эффективность лидерства.

Согласно модели Ф. Фидлера, эффективность группы зависит от адекватного соответствия стиля руководства и уровня контроля (авторитета лидера в конкретной ситуации). Модель Хауса-Митчелла предполагает, что лидер должен использовать разные стили руководства в зависимости от ситуации, чтобы обеспечить удовлетворенность подчиненных своей работой и повысить их эффективность. С точки зрения теории П. Херси и К. Бланшара, роль подчиненных в успехе лидера имеет решающее значение, поскольку именно среда подчиненных определяет, принимают они лидера или отвергают его. Центральная идея модели

Врума-Йеттона-Йока заключается в следующем: степень вовлеченности подчиненных в процесс принятия решений зависит от характеристик ситуации.

По мнению автора, в рамках ситуационного подхода возникли различные концепции и теории, главная идея которых заключается в соответствии поведения лидера ситуации.

***Ключевые слова**: модель, концепция, теория, ситуация лидерства, фактор, стиль, ситуационные дескрипторы, эффективность лидера, удовлетворенность подчиненных.*

STUDYING THE PROBLEM OF LEADERSHIP IN THE CONCEPTS AND THEORIES OF THE SITUATIONAL APPROACH

***RASULOV Sayfidin Khudoievich** - Candidate of Political Science, Associate Professor in the Department of Psychology at the Tajik National University. **Phone:** (+992) 918-80-68-07. **E-mail:** sayf76@mail.ru*

Annotation. This article presents a theoretical analysis of leadership research within theories and concepts of the situational approach, including Fiedler's situational leadership model, T. Mitchell and R. House's path-goal model, P. Hersey and K. Blanchard's situational leadership theory, and the Vroom-Yetton-Jago situational decision-making model. It is noted that research conducted within this approach focuses on the influence of conditions and situations on leadership effectiveness.

According to F. Fiedler's model, group effectiveness depends on an adequate match between leadership style and the level of control (the leader's authority in a given situation). The House-Mitchell model suggests that leaders should use different leadership styles depending on the situation to ensure subordinate satisfaction with their work and improve their effectiveness. According to the theory of P. Hersey and K. Blanchard, the role of subordinates in a leader's success is crucial, as it is the subordinates' environment that determines whether they accept or reject the leader. The central idea of the Vroom-Yetton-Jago model is that the degree of subordinate involvement in decision-making depends on the characteristics of the situation.

According to the author, various concepts and theories have emerged within the context of the situational approach, the central idea of which is the appropriateness of leader behavior to the situation.

***Keywords:** model, concept, theory, leadership situation, factor, style, situational descriptors, leader effectiveness, subordinate satisfaction.*

Муқаддима. Масъалаи идоранамоии одамони дигар дар тули таҳаввулоти инсоният аз масъалаи мубрами илмҳои гуманитарӣ маҳсуб меёбад, зеро ин раванд таъсиррасониро ба рафтори афроди дигар тақозо мекунад. Агар дар ин раванд бархе аз қудрату ҳокимият истифода баранд, қисми дигар санъати хосеро касб кардаанд, ки бидуни истифодаи қудрату ҳокимият ба рафтори одамони дигар таъсир мерасонанд ва ҳатто онро тағйир ҳам медиҳанд. Дар ҳолати дуюм гап сари сарварӣ меравад, ки ҳамчун падидаи иҷтимоию психологӣ дар доираи консепсияю раҳёфтҳои гуногуни психологӣ мавриди омӯзишу пажуҳиш қарор дода шудааст.

Мусаллам аст, ки дар доираи ҳар як раҳёфти илмӣ консепсияю назарияҳои гуногун муҳаққиқонро ба ҳам меоваранд, ки ҳар кадоме масъалаи баррасишавандаро аз мавқеи худ, вале дар доираи ҳамон раҳёфт мавриди пажуҳиш қарор медиҳанд. Ҳадафи мо дар ин мақола таҳлилу баррасии омӯзиши масъалаи сарварӣ дар консепсияю назарияҳои яке аз раҳёфти машҳури психологияи иҷтимоӣ, яъне раҳёфти вазъиятӣ мебошад.

Қисми асосӣ. Яке аз раҳёфтҳое, ки дар доираи он масъалаи сарварӣ мавриди омӯзишу пажуҳиш қарор дода шудааст, раҳёфти вазъиятӣ маҳсуб меёбад. Тадқиқотҳои дар доираи ин раҳёфт амалишуда таъсири шароиту вазъиятро ба самаранокии фаъолияти сарвар мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд. Фарзияи асосии назарияҳои дар ин раҳёфт асосёфтаро муқаррарот дар

бораи он ташкил медиҳад, ки “зоҳиршавии навъи муайяни сарварӣ аз вазъияте вобастагӣ дорад, ки гурӯҳ ё фард ба он меафтад ва дар натиҷа сарварӣ он мегардад” [5, с.258]. Як қатор муҳаққиқон аз қабили Е. Мамфорд, Р. Богардус, Л. Картер, М. Никсон, Б. Басе ва дигарон пешниҳод намуданд, ки зарурати рӯйи кор омадони ин ё он сарварро замон, макон ва шароит ба вуҷуд меорад [10, с.56-62].

Дар ин радиф муҳиммияти тағйирёбандаҳои вазъиятӣ аз тарафи муҳаққиқони зиёд таъкид шудааст. Аз ҷумла Л. Картер ва М.Никсон ошкор намудаанд, ки “навъ ва услуби сарварӣ аксаран аз характери вазифаи гузошташуда вобаста аст. Дар байни гурӯҳое, ки вазифаҳои гуногунро иҷро мекунанд, навъҳои сарварӣ фарқияти назаррас доранд, дар ҳоле ки сарварони гурӯҳҳои иҷрокунандаи вазифаҳои монанд ба якдигар монанд буда, танҳо бо баъзе хусусиятҳои фардиашон фарқ мекунанд” [7, с.45]. Э. Хартли фаҳмиши мафҳуми вазъиятро васеътар карда, ба он тавсифдиҳандаҳои зердастон, махсусияти кори иҷрошаванда, дараҷаи мувофиқати онҳо бо захираҳои инсонӣ ва моддӣ, сифат ва таърихи муносибати байниҳамии сарвар бо тобеон, инчунин як қатор омилҳои дигарро ворид намуд [12]. Аз ин бармеояд, одам на танҳо ба вазъият худро мувофиқ мекунад, балки маҳз дар вазъияти мушаххас қобилиятҳои сарварии худро ошкор мекунад.

Э. Хартли муътақид буд ки: “аввалан, агар шахс дар як вазъият сарвар шавад, эҳтимол дорад, ки дар вазъияти дигар низ сарвар бошад; дуюм, дар натиҷаи дарки стереотипӣ дар баъзе вазъиятҳо сарварҳо аз ҷониби гурӯҳ ҳамчун "пешвоёни умумӣ" баррасӣ мешаванд ("Halo Effect"-эффекти ореол амал мекунад); сеюм, бо сарвар шудан дар вазъияти муайян, шахс шӯҳрат ва эътибор пайдо мекунад, ки ин ба интихоби ӯ ҳамчун сарвар дар оянда мусоидат мекунад; чорум, аксар вақт ҳамчун сарвар шахсе интихоб мешавад, ки дорои мароми ноил шудан ба комёбӣ аст ва муваффақияти аввалини ӯ натиҷаи ҳамин маром буд, на чизи тасодуфӣ” [4, с.499].

Солҳои 50-уми асри XX дар доираи раҳёфти вазъиятӣ назарияи шахсӣ-вазъиятӣ рӯйи кор омад, ки ба бартараф кардани номувофиқатиҳо дар мавқеъгирии назарияҳои раҳёфти вазъиятӣ ва назарияҳои хислати сарвар равона шуда буд. Намояндагони ин назария Г. Герт ва С.Милз дар тадқиқотҳои худ панҷ омилиеро ҷудо карданд, ки ҳангоми баррасии масъалаи сарварӣ бояд ба инобат гирифта шаванд. Ин омилҳоро ҳам хислатҳои шахсию мароми сарвару тобеон ва ҳам тавсифдиҳандаҳои вазъиятӣ ба монанди вазифаҳои гуруҳӣ, муҳити иҷтимоӣ ва ғайра ташкил медиҳанд. [1] Ин андешаро тақвият дода, Р. Стокдил ва К. Шартл консепсияи ҳамкориро пешниҳод намуданд, ки тибқи он сарварӣ бояд бо дарназардошти мавқеъ, ҳамкорӣ ва рафтори фард дар муносибат бо дигар аъзоӣ гуруҳ баррасӣ карда шавад [3]. Онҳо сарвариро ҳамчун маҳсулӣ ҳамкорӣ байни аъзои як гуруҳӣ иҷтимоӣ арзёбӣ намуданд.

Назарияи дигари дар доираи консепсияи шахсӣ-вазъиятӣ рӯйи кор омада назарияи “боварии ибтидоӣ”- Е. Холландер мебошад, ки тибқи он дараҷаи озодии сарвар ба ворид кардани тағйирот дар гурӯҳ таъсир мерсонад. Сарвар танҳо дар ҳолате самаранок фаъолият карда метавонад, ки агар тобеон салоҳиятҳои ӯро дарк кунанд ва рафторашро мувофиқ ба меъёрҳои қабулшуда донанд, яъне ба амалҳои ӯ эътимод дошта бошанд. Амсилаи Холландер тағйирёбандагии баҳодиҳии байнишахсиро дар раванди сарварӣ мавриди таваҷҷуҳ қарор медиҳад.

Ба консепсияҳои асосии раҳёфти вазъиятӣ амсилаи вазъиятии сарварии Фидлер, амсилаи “роҳ-ҳадаф”-и Митчелл ва Хаус, назарияи вазъиятии сарварӣ Херси ва Бланшард ва амсилаи вазъиятии қабули қарорҳои Врум-Йеттон-Йокро дохил мешаванд [11, с.568].

Тибқи амсилаи сарварии Фидлер дар вазъиятҳои гуногун навъҳои гуногуни сарварӣ самарабахш мебошанд. Ф. Фидлер ва ҳамкасбонаш се тағйирдиҳандаҳои вазъиятиро ҷудо намуданд, ки барои муайян кардани дараҷаи мусоид будани вазъият ба самаранокии сарварӣ имкон медиҳанд: муносибати байниҳамии сарвару тобеон, сохтори кор ё дараҷаи ҳамгироии он, ҳокимият ва салоҳиятҳои касбии сарвар. Ба андешаи Фидлер услуби сарварӣ ба вазъият вобастагӣ надошта, ҳама вақт бетағйир мемонад, зеро онро маромнокӣ ё ба муносибат, ё ба натиҷа муайян мекунад [6]. Ошкор карда шуд, ки дар баъзе вазъиятҳо сарварии ба муносибат бо одамон нигаронидашуда барои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти гурӯҳ ва

беҳсозии фазои маънавии он мусоидат намуд, аммо дар баъзе ҳолатҳои дигар самаранокии фаъолияти сарварӣ ба натиҷа нигаронидашуда баландтар буд. Тибқи амсилаи пешниҳоднамудаи Ф.Фидлер самаранокии фаъолияти гурӯҳ ба мувофиқати муносиби байни услуби сарварӣ ва дараҷаи назорат (ҳокимияти сарвар дар вазъияти мушаххас) вобаста аст. Дар ин замина ӯ саволномаи "муносибат ба корманди камтар писандида" (Least Preferred Co-worker)-ро таҳия намуд, ки барои муайян кардани рӯоварии афзалиятдоштаи сарвар (ба одамон ё ба кор) пешбинӣ шудааст. Яке аз навгониҳои амсилаи Фидлер ин аст, ки ӯ тағйирёбандаҳои вазъиятӣ ва самаранокии сарвариро ҳамчун функсияи ҳамкории ӯ бо ин тағйирёбандаҳо пешниҳод намуд.

Новобаста аз дастоварҳои мубрами илмӣ амсилаи пешниҳоднамудаи Ф. Филдер моҳияти сарварӣ ва вижагиҳои онро аз мавқеи раҳёфти вазъиятӣ пурра инъикос намекард ва ин боиси рӯйи кор омадани назарияю консепсияҳои дигари илмӣ дар доираи ин раҳёфт гардид. Дар ин радиф консепсияи "роҳ-ҳадаф"-и Р. Хауз ва Т. Митчел рӯйи кор омад, ки ба омӯзиши робитаи байни роҳи интихобнамудаи сарвар ва ҳадафи гузоштаи ӯ равона шудааст. Тибқи ин консепсия қаноатмандии баланд ва самараннокии кори тобеон танҳо дар ҳолате имконпазир аст, ки агар дар байни кӯшишҳои бахарҷдодаи онҳо ва натиҷаи кор робитаи мувофиқ вуҷуд дошта бошад, инчунин дар байни натиҷаи кор ва мукофот. Намояндагони ин консепсия Р. Хауз ва Т. Митчел ба нақши маром дар раванди сарварӣ таваҷҷуҳ намуда, онро омили муҳимми таъминкунандаи самарабахшии сарварӣ медонанд. Онҳо мукофотдиҳиро ҳамчун маромбахшии тобеон арзёбӣ намуда, пешниҳод менамоянд, ки мукофот бояд бо натиҷаи кор мувофиқат кунад. Сарвари муваффақ ҳамон сарварест, ки тобеонро барои расидан ба ҳадаф маромнок карда метавонад. Дар доираи ин консепсия чор услуби сарварӣ пешниҳод гардидадаст: директивӣ, дастгирикунанда, иштирокӣ ва ба дастоварда равонашуда [2].

Дар рафти тадқиқотҳо исбот карда шуд, ки ҳамон як сарвар вобаста ба вазъият метавонад аз ҳар чор услуб истифода барад. Дар амсилаи пешниҳоднамудаи Р. Хауз ва Т. Митчел ду гуруҳи омилҳои ба самаранокии услубҳои сарварӣ таъсиррасон ҷудо карда шудааст: тавсифдиҳандаҳои шахсии тобеон ва шароитҳои берӯнаи ташкили кор.

Тавсифдиҳандаи муҳимми шахсии тобеон ин баҳодиҳии онҳо ба имкониятҳои худ, таҷрибаи корӣ, инчунин дараҷаи боварӣ ё нобоварии фард ба имкониятҳои назорат кардани рафти ҳаёти худ мебошанд. Ба омилҳои берунаи ба самаранокии услуби саварӣ таъсиррасон дохил мешаванд: мазмун ва сохтори кор, низоми шаклии ваколатҳо дар корхона ва тавсифдиҳандаҳои гурӯҳи корӣ, динамика ва меъёрҳои он [7, с.59].

Ҳамин тавр, амсилаи Хауз-Митчел пешниҳод менамояд, ки сарвар бояд вобаста ба вазъият аз услубҳои гуногуни сарварӣ истифода барад, то тавонад ҳам қаноатмандии тобеонро аз фаъолият таъмин кунад ва самаранокии корро баланд бардорад.

Дар доираи раҳёфти вазъиятӣ солҳои 70-уми асри XX П. Херсӣ ва К. Бланшар амсилаеро пешниҳод намуданд, ки тибқи он омили асосии вазъияти ин "камолот"-и тобеон мебошад. Ин омил ҳамгироии омодагӣ ба кор, хоҳиши иҷрои кор ва боварӣ ба худро ифода мекунад. Амсилаи пешниҳоднамудаи онҳо ҷанбаи амалӣ дошта, то ҳол "дар заминаи он тренингҳои гуногуни саварӣ гузаронида мешаванд" [14, с.6].

Дар зери мафҳуми "камолот"-и тобеон қобилият ва хоҳиши тобеон (аъзои гурӯҳ) дар қабули масъулият барои рафтори худ фаҳмида мешавад, ки ду унсурро дар бар мегирад: камолоти касбӣ ва камолоти психологӣ. Унсури якум, яъне камолоти касбӣ дониш, маҳорат ва малакаҳои касбии тобеонро дар мегирад, дар ҳоле, ки камолоти психологӣ фарогирандаи ҳоҳишу мароми иҷро кардани кор аст.

Аз мавқеи ин назария дар муваффақиятҳои сарвар нақши тобеон пешбаранда аст, зеро маҳз муҳити тобеон ҳамон муҳите аст, ки дар он сарваро қабул ё рад мекунанд. Мусалам аст, ки самаранокии кори сарвар ба фаъолияти тобеон вобастагӣ дорад ва ин ҳақиқате аст, ки аз мади назари консепсияю назарияҳои қаблӣ дур монда буд, аммо дар назарияи вазъиятии сарварии П. Херсӣ ва К. Бланшар мавқеи меҳвариро ишғол мекунад.

Намояндагони ин назария ду услуби сарвариро ҷудо намудаанд: рӯоварӣ ба одамон ва рӯоварӣ ба кор. Онҳо дар асоси ҳамгироии дараҷаи ифодаёбии ин ду услуб чор услуби махсуси сарвариро пешниҳод намудаанд: директивӣ, дастгирикунанда, иштирокӣ, вогузоркунанда.

Кен Бланшард ва Пол Херси изҳор доштанд, ки чор сатҳи камолоти кормандон (Р1–Р4) ва чор услуби идоракунии онҳо вуҷуд дорад.

Р1 – "қобилият надорад, аммо омода аст". Ин сатҳи рушд ба услуби идоракунии директивӣ мувофиқат мекунад, яъне роҳбар бояд вазифаҳоро равшан ва дақиқ муқаррар кунад, иҷрои пурраи онҳоро назорат намуда, аз зердастон интизомро қатъиян талаб кунад.

Р2 – "қобилият надорад ва омода нест". Дар ин марҳила, кормандро бояд мунтазам омӯзонид ва дастгирӣ кард, то маромнокӣ нигоҳ дошта шавад. Инчунин зарур аст, ки дар иҷрои амалҳо озодии муайяне дода шавад ва баъдан ислоҳ карда шавад. Ҳарчанд ин вақти бештарро талаб мекунад, ба боло бардоштани иқтидори корманд мусоидат менамояд.

Р3 – "қобилият дорад, аммо омода нест". Вазифаи асосии роҳбар дар ин сатҳи рушди кормандон ва бедор кардани шавқи онҳо аст, яъне зарур аст, ки корманди аллакай дорои дониш ва малакаҳои назаррас дар соҳаи худ барои иҷрои вазифаи мушаххас ҳавасманд карда шавад.

Р4 – "қобилият дорад ва омода аст". Ин кормандон "ситораҳо" ҳастанд ва бояд ба онҳо пурра эътимод карда, имкон дод, ки вазифаҳоро бо салоҳдиди худ иҷро кунанд. Ба онҳо масъулиятро то ҳадди аксар бор кардан лозим аст [13, с.72].

Воқеан амсилаи пешниҳоднамударо ҳоло ҳам метавон ба таври савмарабахш истифода бурд, ки аз арзиши баланди илмию амалӣ доштани он дарак медиҳад.

Яке аз амсилаҳои муассир дар доираи раҳёфти вазъияти амсилаи пешниҳоднамудаи Виктор Врум ва Филлип Йеттон мебошад, ки баъдтар аз тарафи Артур Ҷаго такмил дода шудааст. Амсилаи пешниҳоднамудаи онҳо хусусияти меъёрӣ дорад, зеро дар он як қатор қоидаҳо пешниҳод гардидаанд, ки барои муайян кардани услуби беҳтарини сарварӣ имкон медиҳанд. Ин амсила пениҳод мекунад, ки услуби самарабахши сарварӣ вобаста ба вазъият муайян карда шавад. Дар доири он панҷ услуби сарварӣ пешниҳд гардидааст:

– авторитарӣ I (AI): роҳбар мустақилона қарор қабул мекунад;

– авторитарӣ II (AII): роҳбар иттилооти заруриро аз тобеон мегирад ва баъдан мустақилона қарор қабул мекунад;

– машваратӣ I (CI): роҳбар бо ҳар як тобеъ ба таври инфиродӣ машварат карда, баъдан худаш қарор қабул мекунад;

– машваратӣ II (CII): роҳбар бо гурӯҳ маслиҳат мекунад ва баъдан мустақилона қарор қабул мекунад;

– гурӯҳӣ (шарикӣ) II (GII): роҳбар вазифаро ба гурӯҳ пешниҳод карда, дар якҷоягӣ қарор қабул мекунанд [9,с.75-76].

Ба андешаи муаллифон дар дилхоҳ ҳолат роҳбар салоҳиятҳои вазифавии худро нигоҳ медорад ва барои қарори қабулшуда пурра ҷавобгар аст. Дараҷаи иштироки тобеон на ба шахсияти роҳбар, балки ба вазъият вобастагӣ дорад [8]. Тафовути асосии ин амсила аз назарияҳои дигар дар ин аст, ки дар он диққати асосӣ ба ҷалби тобеон дар раванди қабули қарор равона гардидааст. Ғояи меҳварии амсиларо ин нуқта ташкил медиҳад: дараҷаи ҷалбнамоии тобеон барои иштирок дар раванди қабули қарор ба хусусиятҳои вазъият вобаста аст. Инчунин ба андешаи муаллифон усули ягонаи қабули қарор барои ҳамаи вазъиятҳо вуҷуд надорад. Танҳо баъд аз таҳлили пурраи вазъият роҳбар ба хулоса меояд, ки бо дарназардоши иштироки тобеон дар раванди қабули қарор кадом услуб мувофиқтар аст.

Хулоса. Тадқиқотҳои дар доираи ин раҳёфти вазъиятӣ амалишуда таъсири шароиту вазъиятро ба самаранокии фаъолияти сарвар мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд. Дар доираи ин раҳёфт консепсияю назарияҳои гуногун рӯйи кор омадаанд, ки ғояи асосии онҳо як нуқтаи буриш дорад: мувофиқати рафтори сарвар бо вазъият.

Агар тибқи амсилаи пешниҳоднамудаи Ф.Фидлер самаранокии фаъолияти гурӯҳ ба мувофиқати муносиби байни услуби сарварӣ ва дараҷаи назорат (ҳокимияти сарвар дар вазъияти мушаххас) вобаста бошад, амсилаи Хауз-Митчел пешниҳод менамояд, ки сарвар бояд вобаста ба вазъият аз услубҳои гуногуни сарварӣ истифода барад, то тавонад ҳам

қаноатмандии тобеонро аз фаъолият таъмин кунад ва самаранокии корро баланд бардорад. Аз мавқеи назарияи П.Херсӣ ва К. Бланшар бошад, дар муваффақиятҳои сарвар нақши тобеон пешбаранда аст, зеро маҳз муҳити тобеон ҳамон муҳите аст, ки дар он сарваро қабул ё рад мекунанд.

Дар амсилаи пешниҳоднамудаи Виктор Врум ва Филлип Йеттон ба ба масъалаи ба хусусиятҳои вазъият вобаста будани дараҷаи ҷалбнамоии тобеон барои иштирок дар раванди қабули қарор диққати махсус дода шудааст.

Мавеъгирии раҳёфти вазъиятии омӯзиши масъалаи сарвариро таҳлил намуда, метавон гуфт, ки сарварӣ як падидаи мураккаб буда, дар худ ягонагии хислаҳои худи сарвар ва вазъиятро, ки сарвар дар он амал мекунад, таҷассум менамояд.

АДАБИЁТ:

1. Gerth H., Mills C.A. Sociological note on Leadership // Problems in Social Psychology. Urbana. 1952. – P. 145– 155
2. House R. J., Mitchell T. R. Path–Goal theory of leadership // Journal of Contemporary Business. Autumn, 1974. P. 81–98
3. Stogdill, R.M., Shartle, C.L. Methods in the Study of Administrative Leadership / R.M. Stogdill, C.L. Shartle. - Colombus, 1955
4. Абашкина, Е.Б. О теориях лидерства в современной политической психологии //Психология и психоанализ власти. Хрестоматия /Под ред. Д.Я. Райгородского. – Самара: Издат. дом «БАХРАХ», 1999. – Т.1
5. Андриянченко, Е. Г. Теоретический анализ проблемы лидерства в зарубежной социальной психологии // Молодой ученый. - 2012. - № 10 (45). - С. 256-261
6. Евтихов, О.В. Стратегии и приемы лидерства: теория и практика. – СПб.: 2007. – С. 55 – 59
7. Занковский А.Н. Психология лидерства: от поведенческой модели к культурно-ценностной парадигме: Монография. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2011. – 296 с
8. Козаченко, А. В. Ситуационные модели руководства / А. В. Козаченко. – URL: http://www.elitarium.ru/2010/12/07/ situacionnye _ modeli _rukovodstva.html
9. Кошевой, О. С. Использование модели В. Врума–Ф. Йеттона как инструмента принятия эффективных управленческих решений // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. – 2013. – № 2 (6). – С. 75–78
10. Кудряшова Е.В. Лидер и лидерство: Исследования лидерства в современной западной общественно-политической мысли. – Архангельск: Изд-во ПТУ, 1996
11. Левченко В.В., Соколова Е.А. Методологические подходы к изучению феномена «лидерство» //Известия Самарского научного центра Российской академии наук, Т. 16, №2(3), 2014 -С. 565-569
12. Пономаренко Т.В. Социально-психологические особенности политического лидерства женщин: дис. канд. психол. наук. –М., 2001
13. Семянов С.Н., Максименко Ю.А. Ситуационное лидерство в современной организации//Международный научный журнал «Символ науки». №4-1, 2023. -С. 71-4-72
14. Филонович С. Р. Теории лидерства в менеджменте: история и перспективы // Российский журнал менеджмента. № 2, 2003.– С. 3-24

ОТЦОВСКАЯ ДЕПРИВАЦИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ПОДРОСТКОВ

САФАРЗОДА Зарина Раджаб *– кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Таджикского национального университета.* ***Адрес:****734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17.* ***Тел.:*** *(+992) 93-044-66-69; (+992) 98-837-11-88.* ***E-mail:*** ***zarina.safarova.1984@mail.ru***

ФАРХУДДИНОВА Джамила Махмадиёровна *- преподаватель кафедры социальной психологии и семейных отношений факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, г. Душанбе, Республика Таджикистан.*

Аннотация. В статье рассматривается отцовская депривация как психологический фактор, оказывающий глубокое негативное воздействие на личностное развитие подростков. На основе анализа теории привязанности, теории психосоциального развития и теории родительского принятия-отвержения показано, что отцовская депривация формирует у подростка чувство неполноценности, неуверенности, повышенную тревожность, агрессивность и низкую самооценку, а в основе агрессивности лежит устойчивая когнитивно-эмоциональная схема ожидания отвержения. Выявлено, что психологически более травматичным является не смерть отца, а его намеренное неучастие в жизни подростка при живом отце, поскольку данная форма депривации лишена возможности нормативной психологической проработки утраты. Рассмотрены возможные пути компенсации последствий отцовской депривации - материнская любовь, поддержка расширенной семьи, учебные и социальные достижения подростка, - и показаны ограничения каждого из них, в том числе риск формирования хронически неустойчивой, зависимой от внешнего подтверждения самооценки. Сформулированы дифференцированные психолого-педагогические рекомендации по сопровождению подростков, переживших отцовскую депривацию.

Ключевые слова: *отцовская депривация; личностное развитие; подросток; неуверенность; агрессия; самооценка; психологическая травма; компенсация; эмпатия; таджикское общество.*

МАҲРУМИЯТИ ПАДАРӢ ҲАМЧУН ОМИЛИ РАВОНИИ РУШДИ ШАХСИЯТИ НАВРАСОН

САФАРЗОДА Зарина Раҷаб *– номзади илмҳои психологӣ, дотсенти кафедраи психологияи Донишгоҳи милии Тоҷикистон.* ***Суроға:*** *734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17.* ***Тел.:*** *(+992) 93-044-66-69; (+992) 98-837-11-88.* ***E-mail:*** ***zarina.safarova.1984@mail.ru***

ФАРХУДДИНОВА Ҷамила Маҳмадиёровна *- омӯзгори кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва муносибатҳои оилавии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон.*

Аннотатсия. Дар мақола маҳрумияти падарӣ ҳамчун омили равонӣ, ки ба рушди шахсияти наврасон таъсири амиқи манфӣ мерасонад, баррасӣ мешавад. Дар асоси таҳлили назарияи вобастагӣ, назарияи рушди равонӣ-иҷтимоӣ ва назарияи қабул-радди волидайн нишон дода шудааст, ки маҳрумияти падарӣ дар наврас ҳисси нопуррагӣ, беэътимодӣ, изтироби баланд, хашмгинӣ ва худбаҳодиҳии пастро ташаккул медиҳад, ва дар асоси хашмгинӣ модели устувори маърифатӣ-эҳсосотии интизории радд қарор дорад. Ошкор карда шудааст, ки шакли аз ҷиҳати равонӣ осебпазиртарини маҳрумияти падарӣ на вафоти падар, балки

иштироки қасдан накардани падари зинда дар зиндагии наврас мебошад, зеро ин шакли маҳрумият имконияти коркарди меъёрии равонии талафотро истисно мекунад. Роҳҳои имконпазири ҷуброни оқибатҳои маҳрумияти падарӣ - муҳаббати модарӣ, дастгирии оилаи густурда ва дастовардҳои таълимию иҷтимоии наврас - баррасӣ шуда, маҳдудиятҳои ҳар яке аз онҳо, аз ҷумла хатари ташаккули худбаҳодиҳии музмин ноустувор ва вобаста ба тасдиқи берунӣ, нишон дода шудаанд. Тавсияҳои тафриқавии равонӣ-педагогӣ оид ба дастгирии наврасони маҳрумияти падариро аз сар гузаронида таҳия карда шудаанд.

Калидвожаҳо: *маҳрумияти падарӣ; рушди шахсият; наврас; беэътимодӣ; хашмгинӣ; худбаҳодиҳӣ; осеби равонӣ; ҷуброн; эмпатия; ҷомеаи тоҷикӣ.*

PATERNAL DEPRIVATION AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR IN ADOLESCENT PERSONALITY DEVELOPMENT

SAFARZODA Zarina Rajab *– Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor at the Department of Psychology, Tajik National University.* ***Address:*** *17 Rudaki Avenue, Dushanbe, 734025, Republic of Tajikistan.* ***Phone:*** *(+992) 93-044-66-69; (+992) 98-837-11-88.* ***E-mail:*** *zarina.safarova.1984@mail.ru*

FARKHUDDINOVA Jamila Makhmadiyorovna *- Lecturer at the Department of Social Psychology and Family Relations, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni, Dushanbe, Republic of Tajikistan.*

Annotation. The article examines paternal deprivation as a psychological factor exerting a profound negative influence on adolescent personality development. Drawing on attachment theory, the theory of psychosocial development and parental acceptance-rejection theory, it is shown that paternal deprivation forms in the adolescent a sense of inferiority, insecurity, heightened anxiety, aggressiveness and low self-esteem, with aggressiveness rooted in a stable cognitive-emotional schema of expected rejection. It is revealed that a psychologically more traumatic form of paternal deprivation is not the father's death but his deliberate non-involvement in the adolescent's life while alive, since this form of deprivation precludes the normative psychological processing of loss. Possible avenues for compensating the consequences of paternal deprivation are considered - maternal love, extended family support, and the adolescent's academic and social achievements - and the limitations of each are shown, including the risk of forming a chronically unstable, externally dependent self-esteem. Differentiated psychological and pedagogical recommendations for supporting adolescents who have experienced paternal deprivation are formulated.

Keywords: *paternal deprivation; personal development; adolescent; insecurity; aggression; self-esteem; psychological trauma; compensation; empathy; Tajik society.*

Введение

Отцовская депривация - это не просто физическое отсутствие отца в семье. В более глубоком психологическом смысле это состояние неполноценности, которое формируется у подростка, лишённого отцовского присутствия, любви, защиты и руководства. Подросток, растущий без отца, ощущает внутреннюю пустоту, которую невозможно заполнить никакой другой заботой - ни материнской любовью, ни вниманием родственников, ни успехами в учёбе. Эта пустота проявляется в неуверенности в себе, комплексах, страхах, слабости и низком уровне эмпатии - качествах, которые при наличии отца формируются иначе, полноценно и устойчиво.

Понятие депривации в психологии традиционно связывается с ситуациями крайнего социального неблагополучия - воспитанием вне семьи, институционализацией, физической изоляцией ребёнка. Однако, как показывают А.М. Прихожан и Н.Н. Толстых, депривационные

механизмы запускаются не только в подобных крайних ситуациях, но и в семьях, формально благополучных, если в них отсутствует устойчивый, персонализированный эмоциональный контакт со значимым взрослым [Прихожан, Толстых, 2005, с. 79]. Это принципиально расширяет само понятие отцовской депривации: она может иметь место не только при физическом отсутствии отца, но и при его формальном присутствии, лишённом реального психологического содержания.

Именно поэтому отцовская депривация заслуживает рассмотрения в качестве самостоятельного психологического феномена, не сводимого ни к структурной неполноте семьи, ни к последствиям развода как таковым. Настоящая статья ставит своей задачей систематическое рассмотрение данного феномена - его сущности, основных психологических проявлений, различий между отдельными его формами и возможностей психологической компенсации.

Актуальность обращения к данной проблеме применительно к таджикскому обществу обусловлена и тем, что здесь отцовская депривация нередко принимает специфические, не всегда очевидные формы: наряду с классическими случаями смерти отца или развода родителей, широкое распространение получила ситуация, при которой отец физически жив, официально состоит в браке и материально обеспечивает семью, находясь при этом в длительной трудовой миграции, - то есть, по существу, оказывается вовлечён в ту самую категорию «формального присутствия при фактическом неучастии», которая, как будет показано далее, психологически может быть даже более травматичной, чем очевидная, социально признанная утрата.

Цель и задачи исследования

Цель статьи - проанализировать отцовскую депривацию как психологический фактор личностного развития подростков, выявить её основные проявления и рассмотреть возможности компенсации её последствий.

Задачи исследования: уточнить понятие отцовской депривации в контексте психологии личности подростка; систематизировать теоретические подходы к пониманию отцовской депривации в отечественной и зарубежной психологии; выявить основные психологические последствия отцовской депривации для личностного развития подростков; сравнить психологическое воздействие отцовской депривации вследствие смерти отца и вследствие его намеренного неучастия в жизни подростка; рассмотреть возможные пути компенсации последствий отцовской депривации.

Теоретическое обоснование исследования

В психологической науке понятие депривации традиционно определяется как состояние, возникающее вследствие длительного лишения человека условий, необходимых для удовлетворения его базовых потребностей. Отцовская депривация представляет собой специфическую форму депривации, при которой подросток лишается отцовского присутствия, любви, руководства и защиты - то есть тех психологических ресурсов, которые отец уникальным образом обеспечивает в процессе развития личности.

Дж. Боулби в теории привязанности показал, что отец является второй по значимости фигурой привязанности после матери, и его отсутствие нарушает базовое ощущение безопасности ребёнка [Боулби, 2003, с. 91]. Существенно, что, согласно более поздним уточнениям теории привязанности, качество ранней привязанности к отцу выступает самостоятельным, не сводимым к качеству материнской привязанности предиктором последующего психологического благополучия: ребёнок, сформировавший надёжную привязанность к отцу даже при менее надёжной привязанности к матери, демонстрирует значимо более благоприятную траекторию развития, чем ребёнок, лишённый обеих привязанностей, - что подчёркивает уникальность, а не вспомогательный характер отцовской фигуры в структуре ранних объектных отношений.

Э. Эриксон обосновал, что успешное формирование идентичности в подростковом возрасте требует наличия значимых фигур обоих полов - и отсутствие отца создаёт серьёзные препятствия для этого процесса [Эриксон, 1996, с. 179]. Применительно к проблематике

отцовской депривации особенно значим введённый Эриксоном феномен «диффузии идентичности»: не имея устойчивой отцовской фигуры для полноценной идентификации или конструктивного противопоставления, подросток рискует сформировать фрагментарное, внутренне противоречивое представление о себе, компенсаторно заимствуя разрозненные, не связанные в целостный образ элементы мужской идентичности из случайных источников - медиа, окружения сверстников, подросткового субкультурного пространства.

Возрастная динамика проявлений отцовской депривации также заслуживает отдельного рассмотрения. В отличие от младшего школьного возраста, когда дефицит отцовского участия компенсируется преимущественно за счёт когнитивной незрелости самого ребёнка, снижающей остроту осознанного переживания утраты, подростковый возраст характеризуется качественно иной динамикой: развивающееся абстрактное мышление позволяет подростку не просто фиксировать факт отцовского отсутствия, но выстраивать вокруг него целостную, эмоционально насыщенную интерпретацию - причин, справедливости происходящего, собственной роли в сложившейся ситуации. Именно поэтому психологические последствия отцовской депривации, заложенные в более раннем возрасте, нередко проявляются с новой, обострённой силой именно в подростковый период, даже если во внешнем поведении ребёнка ранее не отмечалось выраженных нарушений.

Существенный вклад в понимание природы отцовской депривации внёс Р. Ронер, разработавший теорию родительского принятия-отвержения (PARTheory). Ронер эмпирически показал, что переживаемое ребёнком родительское отвержение - вне зависимости от того, идёт ли речь о физическом отсутствии родителя или о его эмоциональной холодности при формальном присутствии, - статистически связано с устойчивым синдромом личностных нарушений: враждебностью, агрессивностью, эмоциональной нестабильностью, негативным образом себя и негативным мировосприятием в целом [Rohner, 1986, p. 47]. Принципиально важно, что, согласно Ронеру, интенсивность этих нарушений определяется не столько объективным фактом отсутствия родителя, сколько субъективно переживаемой степенью отвержения, - что напрямую подводит к центральному тезису настоящей статьи о различии между смертью отца и его намеренным неучастием в жизни ребёнка.

И.Ф. Дементьева на основе эмпирических исследований показала, что дети из неполных семей демонстрируют устойчивые нарушения социализации, повышенную тревожность и агрессивность [Дементьева, 2001]. Дж. Валлерштейн и Дж. Келли, проведя многолетнее лонгитюдное исследование детей разведённых родителей, установили, что психологические последствия отцовской депривации не ослабевают, а нередко усиливаются по мере взросления ребёнка, проявляясь в подростковом и взрослом возрасте в форме трудностей построения близких отношений [Валлерштейн, Келли, 1994]. Г. Фигдор, изучавший переживание детьми развода родителей, подчёркивает, что психологическая травма отцовской депривации осложняется её амбивалентным характером: в отличие от однозначно признанного обществом горя по умершему, переживание отвержения живым отцом лишено социально признанных форм выражения и потому чаще вытесняется, канализируясь в косвенные, замаскированные проявления [Фигдор, 1995, с. 31].

В.М. Целуйко, разработавшая развёрнутую типологию неблагополучных семей, отдельно выделяет функционально неполные семьи, в которых отец формально присутствует, но фактически устранён от участия в жизни ребёнка, - и показывает, что психологические последствия такой функциональной депривации по своей тяжести не уступают, а нередко превосходят последствия физического отсутствия отца [Целуйко, 2003, с. 54]. А.И. Захаров, изучавший неврозы детей и подростков, связывает повышенную агрессивность и тревожность подростков с отцовской депривацией именно с хронической фрустрацией базовой потребности в защите и принятии, которая при отсутствии разрядки трансформируется в устойчивые невротические и поведенческие нарушения [Захаров, 1982, с. 103].

Р.В. Овчарова, исследуя психологию родительства, показывает, что именно отцовская, а не материнская, любовь в норме выступает для ребёнка своего рода «условной наградой» - формой признания, которую нужно заслужить собственными достижениями, - и именно этот

механизм лежит в основе формирования мотивации достижения и способности к целенаправленной, дисциплинированной деятельности [Овчарова, 2005, с. 198]. Отсутствие отцовской фигуры лишает подростка данного механизма, что, согласно В.Н. Дружинину, ведёт к перестройке всей системы мотивационной регуляции личности, а не только к локальному эмоциональному дефициту [Дружинин, 1996, с. 34].

И.С. Кон, рассматривая отцовство как социокультурный институт, показывает, что степень психологической травматичности отцовской депривации в значительной мере зависит от культурного контекста: в обществах, где институт отцовства сохраняет выраженное публичное, социально признанное значение, отсутствие отца воспринимается не только как личная утрата, но и как утрата определённого социального статуса [Кон, 1987, с. 49]. Данное наблюдение подтверждается и на статистическом материале Д. Попено, показавшего устойчивую связь между распространённостью отцовской депривации в обществе и ростом показателей подростковой дезадаптации, причём связь сохраняется даже при контроле уровня материального благополучия семьи [Popenoe, 1996, p. 138].

В таджикской психологии данная проблема исследовалась З.Р. Сафаровой и Бобобекзода М.А., труды которых подтверждают, что в условиях таджикского общества отцовская депривация имеет особое психологическое измерение, связанное с культурной значимостью отцовской фигуры [Сафарова, 2019; Бобобекзода, 2020].

Материалы и методы исследования

В основу статьи положен теоретический анализ отечественной и зарубежной научной литературы по проблеме отцовской депривации и её влияния на личностное развитие подростков. Использованы методы анализа, синтеза, сравнения и обобщения научных источников. Применялся метод сравнительного анализа для сопоставления психологических последствий различных форм отцовской депривации.

Метод категориального синтеза применялся для интеграции понятийных рядов теории привязанности [Боулби, 2003], теории родительского принятия-отвержения [Rohner, 1986], возрастной и клинической психологии [Захаров, 1982; Целуйко, 2003] и психологии депривации [Прихожан, Толстых, 2005] в единую объяснительную модель психологических последствий отцовской депривации у подростков. Сравнительно-сопоставительный анализ был использован, в частности, для последовательного сопоставления психологического воздействия смерти отца и намеренного отцовского неучастия - двух форм депривации, качественно различающихся по своей психологической структуре, несмотря на внешнее структурное сходство (физическое отсутствие отца в повседневной жизни подростка).

Результаты и обсуждение

Сущность отцовской депривации. Отцовская депривация - это прежде всего психологическое состояние неполноценности, которое постепенно формируется у подростка, лишённого отцовского присутствия. Без отца у подростка развиваются неуверенность в себе, комплексы, страхи и слабость - качества, которые при наличии отца формировались бы иначе. Особенно показательно то, что отцовская депривация снижает уровень эмпатии у подростка: именно через взаимодействие с отцом подросток учится понимать других людей, выстраивать социальные границы и проявлять зрелые эмоциональные реакции.

Важно подчеркнуть, что состояние неполноценности, о котором идёт речь, редко осознаётся подростком в явной, отрефлексированной форме: значительно чаще оно существует на уровне смутного, диффузного ощущения собственной «недостаточности», не имеющего чёткой словесной формулировки и потому с трудом поддающегося прямому обсуждению. Именно эта неосознанность делает отцовскую депривацию психологически коварной: подросток может демонстрировать внешне благополучное поведение, хорошую успеваемость и социальную адаптированность, в то время как на более глубоком уровне личности сохраняется устойчивое, фоновое ощущение экзистенциальной незащищённости, которое проявляется лишь в критических, стрессовых ситуациях - при столкновении с несправедливостью, при первом опыте романтических отношений, при необходимости принять самостоятельное, ответственное решение.

Механизм снижения эмпатии находит объяснение в теории Бандуры о моделировании поведения: способность к эмпатическому пониманию другого человека формируется в значительной степени через наблюдение за тем, как значимый взрослый распознаёт и учитывает чувства окружающих в повседневном взаимодействии. Отец, чья модель эмоционального поведения нередко отличается от материнской - большей сдержанностью в сочетании с избирательной эмоциональной открытостью, - предоставляет подростку дополнительный, отличный от материнского, образец эмпатического реагирования; выпадение этого образца обедняет общий репертуар эмоциональных и социальных навыков подростка [Овчарова, 2005, с. 201].

Психологические последствия отцовской депривации. Анализ научной литературы и практических наблюдений позволяет выделить следующие основные психологические последствия отцовской депривации у подростков. Прежде всего это неуверенность в себе - подросток без отца лишается важнейшего источника уверенности и социальной поддержки. Далее - агрессивность: нереализованная потребность в отцовской любви и защите нередко трансформируется в агрессию, направленную как на окружающих, так и на самого себя. Психические расстройства - повышенная тревожность, депрессивные состояния и эмоциональная нестабильность - также являются характерными последствиями отцовской депривации. Наконец, низкая самооценка - подросток без отцовского одобрения и поддержки теряет веру в собственные силы и возможности.

Показательно, что перечисленные последствия редко проявляются изолированно: как правило, речь идёт о взаимоусиливающем комплексе, в котором неуверенность в себе провоцирует избегающее или, напротив, компенсаторно-демонстративное поведение, снижающее социальный статус подростка среди сверстников, что, в свою очередь, дополнительно подрывает самооценку и создаёт благодатную почву для вторичной агрессии - уже не столько как выражения фрустрированной потребности в отце, сколько как защитной реакции на текущее социальное неблагополучие. Таким образом, отцовская депривация запускает своего рода психологическую спираль, в которой первичная травма и её вторичные социальные последствия взаимно подпитывают друг друга, что существенно затрудняет спонтанное, без внешнего вмешательства, преодоление её негативных эффектов.

Кросскультурные данные Ронера позволяют уточнить механизм формирования агрессивности при отцовской депривации: согласно PARTheory, устойчивое переживание отвержения формирует у ребёнка так называемую «когнитивную схему отвержения» - генерализованное ожидание враждебности или безразличия со стороны окружающих, которое, в свою очередь, провоцирует превентивно-защитную, агрессивную манеру взаимодействия с миром [Rohner, 1986, p. 58]. Таким образом, агрессивность подростка, пережившего отцовскую депривацию, представляет собой не спонтанную реакцию, а системное следствие сформировавшейся когнитивно-эмоциональной установки, что имеет принципиальное значение для организации психологической помощи: работа должна вестись не с отдельными поведенческими проявлениями агрессии, а с лежащей в её основе схемой ожидания отвержения.

Сравнение двух форм отцовской депривации. Принципиально важно различать два типа отцовской депривации: вследствие смерти отца и вследствие его намеренного неучастия в жизни подростка при живом отце. Смерть отца является тяжёлой утратой, однако подросток способен постепенно принять её и пережить - в этом случае образ отца остаётся в памяти как любящий и заботливый, а горе со временем трансформируется в светлую память. Совершенно иначе обстоит дело, когда отец жив и здоров, но не участвует в жизни подростка. Это значительно сильнее травмирует и раздражает подростка, делает его злобным, агрессивным и зависимым от других людей. Подросток не может понять и принять ситуацию, когда живой отец намеренно игнорирует его существование - это воспринимается как отвержение и предательство, что наносит несравнимо более глубокую психологическую травму, чем смерть.

Данное различие получает теоретическое обоснование в работе Фигдора: смерть родителя, при всей своей трагичности, представляет собой завершённое, социально признанное

событие, допускающее нормативную работу горя и постепенное психологическое «отпускание» утраты [Фигдор, 1995, с. 34]. Намеренное же неучастие живого отца создаёт ситуацию незавершённой, неразрешимой утраты: подросток не может провести психологическую работу горя, поскольку объект утраты объективно существует и теоретически доступен, - и вынужден либо бесконечно надеяться на изменение ситуации, либо вытеснять эту надежду ценой эмоционального отчуждения и озлобленности. С точки зрения Ронера, именно в этой форме депривации переживание отвержения выражено наиболее остро, поскольку оно интерпретируется подростком как результат сознательного выбора отца, а не внешних, не зависящих от отца обстоятельств [Rohner, 1986, p. 63].

Существенно, что данное различие имеет и отдалённые последствия для способности подростка доверять людям в целом. Смерть отца, сколь бы тяжёлой она ни была, как правило, не разрушает базового доверия подростка к миру как таковому: утрата воспринимается как трагическая случайность, а не как свидетельство собственной «недостойности» любви. Намеренное же отцовское неучастие подросток нередко интерпретирует как объективное, обоснованное суждение о собственной личности - раз даже родной отец счёл его не заслуживающим внимания и заботы, значит, в этом есть некая объективная правда, - что закладывает основу для генерализованного недоверия к людям и хронического ожидания отвержения, распространяющегося далеко за пределы отношений с отцом.

Возможности компенсации последствий отцовской депривации. Несмотря на тяжесть последствий отцовской депривации, существуют факторы, способные частично компенсировать её негативное воздействие. Прежде всего это материнская любовь - безусловная и последовательная забота матери создаёт базовое ощущение безопасности и принятия. Важную роль играют также бабушки, дедушки и другие родственники, которые в таджикском обществе активно берут на себя часть отцовских функций. Значительным компенсирующим фактором является учёба и достижения подростка - успех в учебной и социальной деятельности повышает самооценку и формирует уверенность в себе. Однако при всей значимости этих факторов необходимо признать главное: место отца не может занять никто. Все перечисленные ресурсы способны лишь смягчить последствия отцовской депривации, но не устранить их полностью - подросток всегда будет ощущать эту пустоту в той или иной форме.

Психологический механизм компенсирующего действия учебных и иных достижений подростка объясняется, согласно Дружинину, через частичное замещение отцовской функции признания: успех, получающий социальное подтверждение со стороны учителей, тренеров и сверстников, способен частично восполнить дефицит того «условного признания», которое в норме обеспечивает отец [Дружинин, 1996, с. 41]. Однако Прихожан и Толстых предостерегают от переоценки данного механизма: по их данным, дети, лишённые устойчивого персонализированного эмоционального контакта со значимым взрослым, склонны формировать компенсаторно завышенную ориентацию на внешние достижения и оценки, что в долгосрочной перспективе может приводить не к устойчивой самооценке, а к её хронической зависимости от внешнего подтверждения [Прихожан, Толстых, 2005, с. 97]. Это означает, что учебные и иные успехи подростка, при всей их реальной компенсирующей роли, не должны рассматриваться как самодостаточная замена психологической работы, направленной непосредственно на переработку травмы отцовской депривации.

Специфика отцовской депривации в условиях таджикского общества. Культурная значимость отцовской фигуры, отмеченная выше применительно к работам Сафаровой и Бобобекзода, придаёт проблеме отцовской депривации в таджикском обществе дополнительное, специфическое измерение [Сафарова, 2019; Бобобекзода, 2020]. В отличие от обществ с более приватизированной, ориентированной на нуклеарную семью моделью, в таджикском обществе статус отца тесно связан с репутацией всего рода, и его депривация переживается подростком не только как личная, но и как отчасти публичная утрата - снижение социального статуса семьи в глазах соседей и родственников. Это создаёт дополнительный

источник стыда и социальной тревожности, нередко усугубляющий и без того тяжёлые психологические последствия депривации.

Особого внимания заслуживает и уже упомянутая ситуация длительной трудовой миграции отца, чрезвычайно распространённая в современном Таджикистане. Формально сохраняя статус полной, состоятельной семьи, такая семья фактически воспроизводит структуру депривации, максимально близкую к описанной выше форме «намеренного неучастия живого отца», - с той существенной поправкой, что неучастие обусловлено не отвержением как таковым, а объективными экономическими обстоятельствами. Тем не менее, как показывает теория Ронера, для формирования у подростка когнитивной схемы отвержения решающее значение имеет не объективная причина отсутствия отца, а субъективное переживание эмоциональной дистанции и недоступности [Rohner, 1986, p. 66]. Поэтому подросток из семьи трудового мигранта, при отсутствии специально организованной эмоциональной работы над поддержанием контакта, психологически рискует оказаться в положении, весьма близком к описанному выше наиболее травматичному варианту отцовской депривации, - несмотря на объективно доброжелательные намерения отца и сохраняющуюся, хотя и дистанционную, заботу о семье.

Данное обстоятельство диктует необходимость целенаправленной просветительской работы с семьями трудовых мигрантов: важно, чтобы сами отцы осознавали, что регулярность и эмоциональная насыщенность дистанционного контакта с подростком - а не только исправность материальных переводов - являются определяющим фактором психологического благополучия их детей. Одновременно это указывает на необходимость подготовки школьных психологов, способных распознавать признаки функциональной отцовской депривации именно в тех семьях, которые формально не относятся к категории неблагополучных или неполных.

Психолого-педагогические рекомендации. Обобщение рассмотренных теоретических положений позволяет сформулировать ряд практических ориентиров. Во-первых, поскольку, согласно Ронеру, ключевым патогенным фактором выступает не столько объективный факт отсутствия отца, сколько субъективно переживаемая схема отвержения, психологическая работа с подростком должна быть в первую очередь направлена на выявление и осторожную коррекцию данной когнитивно-эмоциональной установки, а не только на внешнюю компенсацию отсутствующего родителя [Rohner, 1986, p. 71].

Во-вторых, педагогам и школьным психологам следует особенно внимательно относиться к подросткам из категории «живой, но неучаствующий отец»: как показано выше, именно эта форма депривации сопровождается наиболее выраженной агрессивностью и эмоциональной нестабильностью, при этом внешне такая семья нередко воспринимается окружением как менее проблемная, чем семья, где отец умер, - что может приводить к недооценке тяжести переживаний подростка и, соответственно, к запоздалому оказанию психологической помощи.

В-третьих, работа с ресурсом расширенной семьи и учебными достижениями подростка должна вестись осознанно, с пониманием её ограниченного, вспомогательного характера: задача психолога и педагога состоит не в том, чтобы убедить подростка, что «всё компенсировано», а в том, чтобы, признавая объективную ограниченность любых компенсаторных механизмов, помочь ему выработать реалистичное, не разрушительное отношение к пережитому опыту отцовской депривации.

Выводы

1. Отцовская депривация представляет собой не просто физическое отсутствие отца, но глубокое психологическое состояние неполноценности, которое формирует у подростка неуверенность в себе, комплексы, страхи, слабость и низкий уровень эмпатии.

2. Основными психологическими последствиями отцовской депривации являются неуверенность в себе, агрессивность, психические расстройства и низкая самооценка - качества, существенно затрудняющие личностное развитие и социальную адаптацию подростка. В основе агрессивности лежит устойчивая когнитивно-эмоциональная схема ожидания отвержения, а не спонтанная поведенческая реакция.

3. Психологически более травматичной формой отцовской депривации является намеренное неучастие живого отца в жизни подростка по сравнению со смертью отца: в первом случае подросток переживает отвержение и предательство, лишённые возможности нормативной психологической проработки, что порождает злобу, агрессию и глубокую психологическую зависимость от других людей.

4. Последствия отцовской депривации могут быть частично компенсированы материнской любовью, поддержкой родственников и успехами в учёбе, однако полностью заменить роль отца в жизни подростка не способен никто - эта пустота остаётся и продолжает влиять на личностное развитие подростка.

5. Компенсаторная ориентация подростка на внешние достижения при отсутствии проработки самой травмы отцовской депривации сопряжена с риском формирования хронически неустойчивой, зависимой от внешнего подтверждения самооценки, что требует от психолога и педагога сочетания поддержки достижений подростка с целенаправленной психологической работой.

6. Психологическая помощь подросткам, пережившим отцовскую депривацию, должна быть дифференцированной в зависимости от формы депривации и направленной не столько на внешнюю компенсацию отсутствующего родителя, сколько на коррекцию лежащей в основе травмы когнитивно-эмоциональной схемы отвержения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Боулби Дж. Привязанность. - М.: Гардарики, 2003.
2. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. - М.: Прогресс, 1996.
3. Дементьева И.Ф. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социологические исследования. - 2001. - № 11.
4. Сафарова З.Р. Психология семейных отношений. - Душанбе, 2019.
5. Бобобекзода М.А. Социально-психологические аспекты развития личности в условиях семейной депривации. - Душанбе, 2020.
6. Фигдор Г. Дети разведённых родителей: между травмой и надеждой. - М., 1995.
7. Валлерштейн Дж., Келли Дж. Как справиться с разводом. - М., 1994.
8. Rohner R.P. The Warmth Dimension: Foundations of Parental Acceptance-Rejection Theory. - Beverly Hills: Sage, 1986.
9. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи. - М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 272 с.
10. Захаров А.И. Психотерапия неврозов у детей и подростков. - Л.: Медицина, 1982. - 216 с.
11. Овчарова Р.В. Психология родительства. - М.: Академия, 2005. - 368 с.
12. Дружинин В.Н. Психология семьи. - М.: КСП, 1996. - 160 с.
13. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства. - СПб.: Питер, 2005. - 400 с.
14. Popenoe D. Life Without Father. - New York: Free Press, 1996.
15. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт // Психологический журнал. - 1987. - Т. 8, № 2.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

ЮНУСОВА Нафисахон Муродовна *– Таджикский национальный университет, доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики.* ***Адрес:*** *734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 17.* ***Тел.:*** *(+992) 907- 97- 48- 07;* ***E-mail:*** *nafisa48@mail.ru*

ДАВЛАТОВ Дилшод Разокович *- Филиал Московского государственного университета имени М.В.Ломоносова в городе Душанбе, кандидат педагогических наук, доцента кафедры общественных и гуманитарных наук,* ***Адрес:*** *734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Бохтар, 35/1.* ***Тел.:*** *(+992) 918-66-73-29.* ***E-mail:*** *d.r.davlatov@mail.ru*

Аннотация. В статье авторы считают, что задача психологии, как науки, состоит в изучении объективных законов действия и возникновения психических явлений и процессов в результате отражения объективного влияния истины. В том числе: изучение и понимание сущности психических явлений, и раскрытие их закономерностей, изучение и поиск возможностей управления психическими процессами; практическое применение научных психологических знаний в целях воспитания совершенной личности и повышения эффективности производства, создания научно-теоретической основы психологической службы.

Психология спорта, психологические особенности личности изучают деятельность спортсменов, условия и психологические средства их подготовки, психологические факторы, связанные с организацией и проведением спортивных соревнований.

Авторы говорят, что благополучие человека – это значит быть духовно возвышенным, искренним, с богатым внутренним миром, чистым сердцем, справедливым, мужественным, скромным, уравновешенным. Это значит отличаться мастерством, навыками и умениями. Лица, которые обладают этими качествами, независимы в этой жизни. Никакая ценность, ни богатство не могут сравниться со здоровым духом. Здоровое состояние духа спортсмена в большей степени совершенствуется в результате его спортивных достижений.

Ключевые слова: психология, спортивный психолог, спортсмен, тренер, проблема, профессия, мастерство.

ТАШКИЛИ ДАСГИРИИ ОМӮЗИШИ ПСИХОЛОГИЯИ ВАРЗИШӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

ЮНУСОВА Нафисахон Муродовна *- Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар ш. Душанбе, доктори илмҳои педагогӣ.* ***Сурога:*** *734025, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Хиёбони Рудаки 17.* ***Тел.:*** *(+992) 907-97-48-07.* ***E-mail:*** *nafisa48@mail.ru*

ДАВЛАТОВ Дилшод Разокович *- Филиали Донишгоҳи давлатии Москва ба номи М.В. Ломоносов дар ш. Душанбе, номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти, кафедраи илмҳои ҷаъмиявӣ ва гуманитарӣ.* ***Сурога:*** *734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯчаи Бохтар, 35/1.* ***Тел.:*** *(+992) 918-66-73-29.* ***E-mail:*** *d.r.davlatov@mail.ru*

Аннотатсия. Муаллифон дар мақола чунин мешуморанд, ки вазифаи психология хамчун илм омӯхтани қонуниятҳои объективии амал ва ба вуҷуд омадани ҳодисаю равандҳои равони дар натиҷаи инъикоси таъсири объективии ҳақиқат мебошад. Аз ҷумла: омӯхтан ва дарки моҳияти падидаҳои равонӣ ва ошкор намудани қонуниятҳои онҳо, омӯхтан ва ҷустуҷӯи имкониятҳои идоракунии равандҳои равонӣ; дар амал татбик намудани донишҳои илмии психологӣ бо мақсади тарбия намудани шахсияти комил ва

баланд бардоштани самаранокии истеҳсолот, ба вуҷуд овардани заминаи илмӣ-назариявии хизмати психологӣ.

Психологияи варзиш, хусусиятҳои психологии шахс фаъолияти варзишгарон, шароит ва воситаҳои психологии тайёрии онҳо, омилҳои равонии вобаста ба ташкил ва гузаронидани мусобиқаҳои варзиширо меомузад.

Муаллифон мегӯянд, некӯаҳволии инсон маънои аз ҷиҳати маънавӣ баланд, самимӣ, бо ҷаҳони ботинӣ ғанӣ, дили пок, одилона, далер, хоксор ва мутавозин буданро дорад. Ин маънои бо маҳорат, маҳорат ва қобилият фарқ карданро дорад. Шахсоне, ки ин сифатҳоро доранд, дар зиндагӣ мустақиланд. Ҳеҷ арзиш ё сарват бо ақли солим муқоиса карда наметавонад. Дар натиҷаи комёбиҳои спортии у ҳолати солими руҳи варзишгар ба дараҷаи бештар беҳтар мегардад.

***Калидвожаҳо**: психология, психологияи варзишӣ, варзишгар, мураббӣ, масъала, ихтисос, маҳорат.*

ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR SPORTS TRAINING IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

***YUNUSOVA Nafisahon Murodovna** – Tajik National University, doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Pedagogy. **Address:** 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue 17. **Phone:** (+992) 907-97-48-07. **E-mail:** nafisa48@mail.ru*

***DAVLATOV Dilshod Razokovich** - Branch of Moscow State University named after M.V. Lomonosov in Dushanbe, Candidate of Pedagogical Sciences and Associate Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines. **Address:** 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 35\1 Bokhtar street, 35/1. **Phone:** (+992) 918-66-73-29. **E-mail:** d.r.davlatov@mail.ru*

Annotation. In the article, the authors believe that the task of psychology as science consists in studying the objective laws of action and the emergence of mental phenomena and processes as a result of reflection the objective influence of truth. Including studying and understanding the essence of mental phenomena, and revealing their patterns, studying and searching for opportunities to control mental processes; practical application of scientific psychological knowledge for the purpose of educating a perfect personality and increasing production efficiency, creating a scientific and theoretical basis for a psychological service.

Sports psychology, psychological characteristics of personality, studies the activities of athletes, conditions and psychological means of their preparation, psychological factors associated with the organization and holding of sports competitions.

The authors say that human well-being means being spiritually elevated, sincere, with a rich inner world, pure heart, fair, courageous, modest, balanced. It means being distinguished by mastery, skills and abilities. People who possess these qualities are independent in this life. No value or wealth can compare with a healthy spirit. A healthy state of mind of an athlete is improved to a greater extent as a result of sporting achievements.

***Keywords**: psychology, sports psychologist, athlete,coach, problem, profession, skill.*

Развитие практической психологии в Таджикистане активно началось в конце 90-х, а именно в 1997 году, когда из-за последствий гражданской войны населению страны остро требовалась психологическая помощь. В том же году была создана общественная организация «Центр психологической помощи», (исполнительный директор Н.М. Юнусова). Первым проектом центра стала программа «Психодиагностика, коррекция и реабилитация кризисных состояний личности», которую реализовали преподаватели кафедры психологии Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни при участии студентов – волонтеров.

В настоящее время ведётся активная работа в области практической психологии, в которой принимают участие кафедры психологии Таджикского национального университета (ТНУ) и Таджикского государственного педагогического университета им. С. Айни: психодиагностика, психологическое консультирование, психосоциальная реабилитация и т.д., которая осуществляется по различным отраслям профессиональной деятельности: педагогической психологии, медицинской психологии, сфере государственного управления, работе с семьей, и т.д., однако республика испытывает большой недостаток в подготовке квалифицированных специалистов-психологов, что имеет место и в плане подготовки спортивных психологов. Пытаясь решить эту проблему, кафедра психологии ТНУ совместно с Институтом физической культуры проводили тренинг для тренеров при Олимпийском Комитете Таджикистана, где рассматривался вопрос о подготовке спортивных психологов, поскольку после проведения Центральноазиатских Игр, (2006 г.) вопрос о подготовке спортивных психологов звучал наиболее остро. После проведения Чемпионата Мира по таэквондо в Таджикистане, (август 2014г.) проблема зазвучала вновь.

Одной из проблем, которую человечество изучает с древних времён, является вопрос о сущности и природе человека. Со временем количество наук, занимающихся этим вопросом, увеличивается, а рамки его исследования расширяются [1,с.144-151]. Анализ показывает, что нахождение решения одной проблемы при исследовании этого вопроса приводит к возникновению ряда других проблем.

Основная задача психологии как науки состоит в изучении объективных законов действия и возникновения психических явлений и процессов в результате отражения объективного влияния истины. В том числе: изучение и понимание сущности психических явлений, и раскрытие их закономерностей, изучение и поиск возможностей управления психическими процессами; практическое применение научных психологических знаний в целях воспитания совершенной личности и повышения эффективности производства, создания научно-теоретической основы психологической службы.

Психология спорта рассматривает индивидуальные и психологические характеристики спортсменов, условия и психологические методы их подготовки, а также психологические аспекты, влияющие на организацию и проведение спортивных соревнований.

Благополучие человека означает быть духовно возвышенным, искренним, с богатым внутренним миром, чистым сердцем, справедливым, мужественным, скромным, уравновешенным. Это значит отличаться мастерством, навыками и умениями. Лица, которые обладают этими качествами, независимы в жизни. Никакое богатство не могут сравниться со здоровым духом. Здоровое состояние духа спортсмена в большей степени совершенствуется в результате его спортивных достижений.

Из опыта многих спортсменов мира, в том числе, таджикских, наблюдается, что члены команды в ходе подготовки к соревнованиям прилагают максимум усилий, и готовятся весьма серьёзно и основательно. Если вдруг неудача постигнет команду и в ходе соревнований спортсмены потерпят поражение, то в этом случае дух игроков падает. К следующей игре они уже могут охладеть[2,с.85-87].

Педагогу и тренеру необходимо использовать методологию духа (психологию). Поражение во время соревнований не нужно сваливать на отдельного игрока или игроков. Он должен указать на ошибки и недостатки, которые спортсмены допустили во время состязания. Тренер должен принять меры, направленные на изучение и изыскание путей для устранения этих ошибок и барьеров.

Необходимо поднимать дух спортсменов добрым словом, рассказывать им анекдоты и нравоучения, подкреплять примерами. Игроки должны быть в будущем стойкими, выдержанными и благоразумными. Освоение техники игры требуют не только физической подготовки, но и духовного развития, которое напрямую влияет на тактическое мастерство спортсмена.

Спортсмены, обладающие такими качествами, как сила воли, прочная память, внимательность, наблюдательность и восприимчивость соответствуют требованиям спортивной подготовки.

В настоящее время психическая подготовка играет важную роль в спортивных занятиях, являясь неотъемлемой частью общей психологической подготовки и подготовки к соревнованиям. Она помогает спортсмену чётко понимать свои действия во время игры, оценивать способности соперника и эффективно использовать свои возможности. Длительный тренировочный процесс способствует формированию психологической устойчивости и спортивного духа игрока.[3,с.39-43].

Основные аспекты психологического духа спортсмена:

- Нравственная воспитанность и сила воли (мужество);
- Развитие интеллекта, памяти, мышления и способностей;
- Внимательность, наблюдательность и способность к пониманию;
- Контроль над эмоциями и самодисциплина;
- Умение анализировать игру, участвовать в обсуждениях и предлагать идеи;
- Скромность в победах, уважение к команде и отсутствие высокомерия;
- Поддержание духа патриотизма, дисциплины, силы воли, самостоятельности и стойкости;

Спортивные игры несут не только соревновательный и развлекательный характер, но и выполняет важную воспитательную функцию. Если игра направлена на приятное времяпровождение, соревнование, демонстрацию способностей и мастерства, она всё же приносит значительную пользу обществу и подрастающему поколению. Главная задача общества – правильно направлять развитие физической культуры и нравственных качеств человека. В ходе обучения и спортивных занятий на первом месте стоит учитель (тренер). К нему предъявляются большие требования в плане нравственного воспитания.

В сравнении с другими группами людей различных профессий, педагог в большей степени разбирается в психологии учащегося, студента и спортсмена. Учитель может повлиять своими суждениями на психологию своих учеников, находящихся в классе и в зале. Деятельность учителя, высокое качество творчества и его воспитание можно определить по его подготовленным кадрам [4,с.104-111].

Кафедра психологии ТНУ, будучи озадаченной вопросом подготовки спортивных психологов начала подготовку будущих специалистов из числа студентов-психологов, имеющих спортивные достижения в том или ином виде спорта. Под нашим научным руководством 4 студента-психолога, выполнили выпускные работы по спортивной психологии. Однако они оказались невостребованными. Для решения данной проблемы требуется создание республиканской системы психологической поддержки спортсменов, а также скоординированное взаимодействие заинтересованных структур в вопросе подготовки специалистов в области спортивной психологии. Важно привлекать к этому процессу молодых тренеров, обучая их через магистратуру, аспирантуру или специализированные выездные курсы. Кроме того, значимую роль может сыграть участие волонтёров[5,с.192-198].

Тренер, который обладает высоким знанием, постоянно изучает и проводит опыты, знаком с новейшими технологиями, имеет новшества в методике обучения и является умелым организатором занятий-игр, культурно-массовых мероприятий, проводит соревнования на высоком уровне - всегда пользуется авторитетом и уважением. Рекомендуется тренеру перед занятием и уроками ставить конкретные задачи перед спортсменами [6,с.78-85].

Несомненно, разработка республиканской системы психологического обеспечения спортсменов высокой квалификации и ближайшего резерва требует чётких организационных решений и финансовой поддержки со стороны Комитета по делам молодёжи и спорта при президенте РТ. Начать эту работу можно с небольшой группы специалистов, обладающих необходимыми полномочиями. Особое внимание следует уделить следующим направлениям:

1) Финансирование обучения спортивных психологов Республики на курсах повышения квалификации по спортивной психологии в ближнем и дальнем зарубежье либо организация специализированных тренингов с привлечением международных экспертов.

2) Разработка положения о «Республиканской психологической службе по работе со спортсменами высокой квалификации» (правовые, организационные, финансовые вопросы, ее структура и т.д.). Это подразделение (или самостоятельной организации) может выполнять функции «психологического блока» в комплексных научных группах (КНГ) при сборных командах РТ, а также обеспечивать системную работу со всеми спортивными организациями региона и подготовку национальных специалистов в области спортивной психологии;

3) Проведение обучающих семинаров для тренеров, спортивных психологов и спортсменов с использованием методических материалов по данной теме;

4) Разработка и утверждение «Республиканской программы психолого-педагогического сопровождения спортивной подготовки», направленной на комплексное развитие спортсменов;

5) Создание и издание методических материалов для тренерского состава, спортсменов высокой квалификации, а также спортивных психологов Таджикистана (на двух языках).

6) Организация регулярных интерактивных вебинаров и видео-конференций для тренерского состава, спортсменов и спортивных психологов РТ, обеспечивая обмен опытом и актуализацию знаний.

Для работы с тренерским составом, спортсменами и спортивными психологами предлагаются следующие подходы, которые уже доказали свою эффективность на примере других стран ЦА и востребованы, так как в будущем именно эти методы должны систематически применяться спортивными психологами Республики Таджикистан:

- Проведение углубленного психологического тестирования спортсменов;
- Организация и реализация поэтапного психологического тестирования;
- Осуществление текущего психологического мониторинга во время проведения спортивных сборов;
- Психологическое сопровождение спортсменов в ходе соревнований в соответствии с регламентом анализа соревновательной деятельности;
- Информационное обеспечение руководителей (комплексной научной группы) - КНГ и тренерского состава, а также разработка методических рекомендаций по ключевым аспектам психологической подготовки спортсменов.

Работа с тренерским составом может включать:

1) Организацию обучающих мероприятий – проведение тематических семинаров, вебинаров и видео-конференций;

2) Тематическое информирование, включающее:

- регулярную рассылку актуальных материалов всем заинтересованным организациям республиканского уровня;
- оповещение о предстоящих научно-практических конференциях и возможностях участия в них;
- подготовку методических рекомендаций для тренерского состава по актуальным вопросам спортивной психологии.

3) Консультирование по следующим направлениям:

- Психологическая подготовка спортсменов, включая экспертную оценку используемых или предлагаемых психологических методик.

Формирование внутрикомандных взаимоотношений, включая:

- повышения эффективности тренировочного процесса, с учетом индивидуально-психологических особенностей спортсменов;
- решения конфликтных ситуаций в системе «тренер-спортсмен», «тренер-команда» и др.;
- по вопросам собственной профессиональной самореализации;

- повышение эффективности профессионального роста;

- подготовка научно-практических публикаций, планирование и проведение диссертационных исследований;

- Помощь в преодолении профессиональных кризисов и профилактика эмоционального выгорания.

4) Осуществление практической работы спортивных психологов с командами и отдельными спортсменами.

5) Подбор квалифицированных специалистов в команду из числа прошедших обучение (курсы повышения квалификации, специализированные стажировки).

Этапность работы: Независимо от конкретных задач, процесс создания республиканской системы психологического обеспечения спортсменов должен осуществляться в сотрудничестве со специалистами - психологами республиканских организаций (кафедры психологии ТНУ, ТИФК) с активным привлечением психологов – волонтеров.

После того как система работы будет налажена, основное внимание можно сосредоточить на общем курировании, оказание экстренной психологической помощи спортсменам и специалистам, разработки методических пособий , а также повышении квалификации специалистов в РТ.

На начальном этапе внедрения системы психологической поддержки в спортивных организациях Республики Таджикистана можно реализовать следующие меры:

- Создание на сайтах спортивных организаций специализированных разделов, посвященных вопросам психологической самоподготовке спортсменов. При отсутствии штатных психологов в организации, сотрудники кафедры психологии ТНУ, Таджикского института физической культуры - (ТИФК), а также спортивные психологи-волонтеры РТ могут регулярно разрабатывать и размещать на такие сайты полезные тематические материалы.

- Организация обучения психологов по программе повышения квалификации «Спортивная психология» в Москве.

- Проведение тематического анкетирования среди тренерского состава и ведущих спортсменов с целью выявления ключевых аспектов психолого-педагогического обеспечения спортивной подготовки, а также последующая разработка и внедрение соответствующих методических рекомендаций.

Благополучие человека - это значит быть духовно возвышенным, искренним, с богатым внутренним миром, чистым сердцем, справедливым, мужественным, скромным, уравновешенным. Также отличаться мастерством, умениями и навыками. Лица, которые обладают этими качествами, независимы в этой жизни[7,с.61-66]. Никакая ценность, ни богатство не могут сравниться со здоровым духом. Здоровое состояние духа спортсмена в большей степени совершенствуется в результате его спортивных движений.

Педагогу и тренеру необходимо использовать методологию духа (психологию). Поражение во время соревнований не нужно сваливать на отдельного игрока или игроков. Он должен указать на ошибки и недостатки, которые спортсмены допустили во время состязания [8,с.70-76]. Тренер должен принять меры, направленные на изучение и изыскания путей для устранения этих ошибок и барьеров.

В современном спорте психическая подготовка является одной из ключевых составляющих тренировочного процесса. Она способствует как общей психологической подготовке, так и подготовке к предстоящим соревнованиям. Спортсмен четко осознает свои задачи во время игры и оценивает возможности соперника. Длительный тренировочный процесс играет важную роль в формировании психологической устойчивости и спортивного духа [9,с.64-71].

Достижение командного запланированного спортивного результата достаточно тесно связано с достигнутым ею уровнем подготовленности к соревнованиям. Традиционно считается, что команда подготовлена, если её игроки находятся в состоянии спортивной формы. При этом (по аналогии с циклическими видами спорта)

понятие «спортивная форма» включается и необходимый уровень мастерства игроков, и их психическая готовность к соревнованию (состояние «боевой готовности»).

Вообще, игровая деятельность предъявляет настолько разнообразные требования к психике спортсменов, что процесс психологической подготовки, на наш взгляд, нельзя сводить только к воздействию на психику игроков в учебно-тренировочном процессе. Именно потому, что комплекс объектов воздействия так велик (от внешних личностных проявлений до мотивационных, информационных и эмоциональных), необходима самостоятельная и планомерно осуществляемая педагогических воспитательных, а также психофизиологических воздействий на спортсменов, которая должна оперировать собственными методами и средствами. На внедрение такой системы необходимо выделять специально время в подготовке игроков. Сказанное, однако, не означает, что непосредственно в процессе тренировки не следует применять упражнений, тренирующее воздействующих на психику спортсменов. Вместе тем роль таких упражнений может быть только вспомогательной.

В основе подготовленности спортсменов в спортивных играх лежат три компонента – игровое мастерство, физическая тренированность организма, включающая необходимый уровень развития двигательных качеств, и психическая готовность, можно заключить, что в основу их обеспечения должны быть заложены три взаимосвязанные системы педагогических воздействий.

Таким образом, суть триединства в том, что спортивная тренировка в играх – это не монолитный процесс. Это процесс тщательного и скрупулезного выстраивания связей между тремя относительно изолированными педагогическими процессами: психолого – педагогическое воздействие на ментальность, психические состояния и психические процессы игрока; «педагогическая мастерская» по передаче умений, навыков, секретов, взаимодействий и хитростей игры; биолого – педагогическое воздействие на физические кондиции игроков, требуемые для успешного участия в игре.

Реализация принципа триединства видится нам лично при соблюдении главенства компонента игрового мастерства. Мы бы назвали такой подход «единством при неравенстве». При этом, однако, следует признать, что такое пристрастие к мастерству может иметь и субъективный характер. Возможные, конечно, и другие подходы и предпочтения.

Предложенный «пакет» мер по созданию Республиканской системы психологического обеспечения спортсменов высокой квалификации и ближайшего резерва основан на опыте ведущих спортивных организаций Москвы, Московской области, Республики Саха (Якутия) и Казахстана.

В статье авторы считают, что задача психологии, как науки, состоит в изучении объективных законов действия и возникновения психических явлений и процессов в результате отражения объективного влияния истины. В том числе: изучение и понимание сущности психических явлений, и раскрытие их закономерностей, изучение и поиск возможностей управления психическими процессами; практическое применение научных психологических знаний в целях воспитания совершенной личности и повышения эффективности производства, создания научно-теоретической основы психологической службы.

Спортивная психология исследует индивидуальные психологические характеристики спортсменов, их деятельность, условия подготовки, а также психологические аспекты, влияющие на проведение и организацию соревнований.

Авторы говорят, что благополучие человека – это значит быть духовно возвышенным, искренним, с богатым внутренним миром, чистым сердцем, справедливым, мужественным, скромным, уравновешенным. Это значит отличаться мастерством, навыками и умениями. Лица, которые обладают этими качествами, независимы в этой жизни. Никакая ценность, ни богатство не могут сравниться со здоровым духом. Здоровое состояние духа спортсмена в большей степени совершенствуется в результате его спортивных достижений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабушкин, Г. Д. Психология физической культуры и спорта : учебник для высших физкультурных учебных заведений / Г. Д. Бабушкин, В. Н. Смоленцева ; под ред. Г. Д. Бабушкина, В. Н. Смоленцевой. – Омск : СибГУФК, 2007. – 270 с. – С. 144–151.
2. Багадирова, С. К. Материалы к курсу «Спортивная психология» : учебное пособие / С. К. Багадирова. – Майкоп : Изд-во «Магарин О. Г.», 2014. – 243 с. – С. 85–87.
3. Байкова, И. А. Психотерапия в спорте : учебно-методическое пособие / И. А. Байкова, А. А. Головач [и др.]. – Минск, 2006. – 62 с. – С. 39–43.
4. Веракса, А. Мысленная тренировка в психологической подготовке спортсмена / А. Веракса. – Москва : Спорт, 2016. – 212 с. – С. 104–111.
5. Гогунов, Е. Н. Психология физического воспитания и спорта : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Е. Н. Гогунов, Б. И. Мартьянов. – Москва : Академия, 2000. – 288 с. – С. 192–198.
6. Журавлёв, Д. В. Психологическая регуляция и оптимизация функциональных состояний спортсмена / Д. В. Журавлёв. – Москва, 2009. – 120 с. – С. 78–85.
7. Загайнов, Р. Кризисные ситуации в спорте и психология их преодоления / Р. Загайнов. – Москва : Советский спорт, 2010. – 117 с. – С. 61–66.
8. Психологическая подготовка спортсменов. Инновационные психологии / под ред. В. А. Курашвили. – Москва : МедиаЛабПроект, 2008. – 114 с. – С. 70–76.
9. Чинкин, А. С. Физиология спорта / А. С. Чинкин, А. С. Назаренко. – Москва : Спорт, 2016. – 120 с. – С. 64–71.
10. Ильин, Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – (Мастера психологии).
11. Фадина, А. Г. Психология общения в спорте : учебно-методическое пособие / А. Г. Фадина. – Астрахань : Астраханский университет, 2011. – 104 с.
12. Ашмарин, Б. А. Педагогика физической культуры : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Б. А. Ашмарин, Л. К. Завьялов, Ю. Ф. Курамшин. – Санкт-Петербург : ЛГОУ, 1999.
13. Ашмарин, Б. А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании / Б. А. Ашмарин. – Москва : Физкультура и спорт, 1978.
14. Донской, А. А. Законы движений в спорте / А. А. Донской. – Москва : Физкультура и спорт, 1968.
15. Расулов, С. Х. Психология : учебно-методическое пособие / С. Х. Расулов, А. Р. Саидзода, К. М. Каримиён. – Душанбе, 2020. – 276 с.

ХУДШИНОСӢ - АСОСИ РУШДИ ШАХСИЯТ

ҲАБИБОВА Ойшамо Муродовна *- н.и.п., муаллими калони кафедраи педагогикаи умумии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Адрес: 734003. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121.* ***Тел.:*** *(+992) 985-58-55-90.* ***E-mail:*** *habibova2024@gmail.com*

Аннотатсия. Худшиносӣ яке аз равандҳои муҳимтарини ташаккули шахсият ба ҳисоб меравад. Он ба инсон имкон медиҳад, ки мавқеи худро дар ҷомеа дарк кунад, мақсадҳои шахсӣ гузорад ва ба рушди маънавӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоӣ қадам гузорад. Ин раванд танҳо дониш дар бораи хеш нест, балки қобилияти таҳлил кардани эҳсосот, рафтор, тавонмандӣ ва арзишҳои шахсӣ мебошад.

Шахсе, ки худро хуб мешиносад, метавонад мақсадҳои воқеӣ ва мувофиқ ба қобилият ва тавоноии хеш гузорад, ки ин ба рушди мутаносиби шахсият мусоидат мекунад.

Худшиносӣ ба беҳтар гардонидани худбаҳодиҳӣ, барои рафъ намудани паҳлуҳои заифӣ ва баланд бардоштани қобилияти хеш мадад мерасонад.

Дар педагогика “ худшиносӣ” раванде мебошад, ки дар он омӯзгор худро ҳамчун мутахассис, хислат, шахсият, ангеза, талабот ва амали хонандагонро дар раванди таълиму тарбия дарк мекунад, ки ин як ҷанбаи рушди асосии касбӣ буда, ба ӯ имкони медиҳад, ки худ ва муносибати хешро бо хонандагон беҳтар дарк намояд.Худшиносии омӯзгор чунин усулҳои, аз қабили худтаҳлилкунӣ, худбаҳодиҳӣ ва худназораткуниро фаро мегирад.

Усули васеъ ва дастраси худшиносӣ ин дарки одамони дигар мебошад, яъне фаҳмидани ангезаҳо, рафтор, қобилият, хислати онҳо, ки он имкон медиҳад, ки мо аз онҳо бо кадом сифатҳоямон фарқ мекунем, аз ҳамин иборат аст.

Калидвожаҳо: *Худшиносӣ, ташаккули шахсият, ангеза, рафтор, қобилият, омӯзгор, хонандагон, метод, омӯзиш, тарбия.*

САМОСОЗНАНИЕ – ОСНОВА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

ХАБИБОВА Ошамо Муродовна *– к.п.н., старший преподаватель кафедры общей педагогики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни, Адрес: 734003. Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121,* ***Тел.: (+****992) 985-58-55-90.* ***E-mail:*** *habibova2024@gmail.com*

Аннотация. Самосознание – один из важнейших процессов формирования личности. Оно позволяет человеку осознать своё место в обществе, поставить личные цели и предпринять шаги к духовному, интеллектуальному и социальному развитию. Этот процесс — не просто знание о себе, но и способность анализировать свои чувства, поведение, сильные стороны и личностные ценности.

Человек, хорошо знающий себя, способен ставить перед собой реалистичные цели, соответствующие его способностям и сильным сторонам, что способствует гармоничному развитию личности. Самопознание помогает повысить самооценку, устранять недостатки и совершенствовать свои способности.

В педагогике «самосознание» - это процесс осознания учителем себя как специалиста, своего характера, личности, мотивации, потребностей, а также действий учащихся в процессе обучения и воспитания, что является ключевым аспектом профессионального развития, позволяет ему лучше понимать себя и свои отношения с учениками. Самосознание учителя включает такие методы, как самоанализ, самооценка и самоконтроль.

Широким и доступным методом самопознания является восприятие других людей, то есть понимание их мотивов, поведения, способностей и характера, что позволяет нам увидеть, какими качествами мы отличаемся от них.

Ключевые слова: *самосознания, формирования личности, мотив, поведения, способность, учитель, учащихся, метод, обучения воспитания.*

SELF-KNOWLEDGE IS THE BASIS FOR PERSONAL DEVELOPMENT

HABIBOVA Oihsamo Myrodovna *- c. p. sciences, senior lecturer in pedagogy Tajik State Pedagogical University named Sadriddin Aini, Address: 734003. Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121,* ***Phone:*** *(+992) 985-58-55-90,* ***E-mail:*** *habibova2024@gmail.com*

Annotation. Self-awareness is one of the most important processes in personality development. It allows a person to understand their place in society, set personal goals, and take steps toward spiritual, intellectual, and social development. This process is not just about knowing you, but also about being able to analyze your feelings, behavior, strengths, and personal values.

A person who knows himself well is able to set realistic goals that correspond to his abilities and strengths, which contributes to the harmonious development of his personality. Self-knowledge helps to increase self-esteem, strives to eliminate shortcomings and improve one's level.

In pedagogy, "self-awareness" is the process of a teacher becoming aware of themselves as a specialist, their character, personality, motivation, needs, as well as the actions of students in the process of teaching and education, which is a key aspect of professional development, allowing them to better understand themselves and their relationships with students. Teacher self-awareness includes such methods as self-analysis, self-assessment, and self-monitoring.

A broad and accessible method of self-knowledge is the perception of other people that, understands their motives, behavior, abilities and character, which allows us to see what qualities distinguish us from them.

Keywords: *Self-awareness, personality development, motive, behavior, abilities, teacher, students, method, teaching and education.*

Худшиносӣ яке аз равандҳои муҳимтарини ташаккули шахсият ба ҳисоб меравад. Он ба инсон имкон медиҳад, ки мавқеи худро дар ҷомеа дарк кунад, мақсадҳои шахсӣ гузорад ва ба рушди маънавӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоӣ қадам гузорад. Равиш на танҳо ба фаҳмиш, инчунин ба таҳқиқи ҳиссиёт, рафтор, қудратмандӣ ва иқтидори шахсӣ мебошад. Инсон ба воситаи худшиносӣ иқтидори шахсиашро муқаррар карда, чӣ барояш зарур аст медонад ва кадом роҳу воситаҳо барояш дар зиндагӣ писанд аст , ба чӣ мухолифат мекунад ва чиро ҷонибдорӣ мекунад.

Шахсе, ки худро хуб мешиносад, метавонад мақсадҳои воқеӣ ва мувофиқ ба қобилият ва тавоноии хеш гузорад, ки ин ба рушди мутаносиби шахсият мусоидат мекунад.

Худшиносӣ ба беҳтар гардонидани худбаҳодиҳӣ барои, рафъ намудани паҳлуҳои заифӣ ва баланд бардоштани қобилияти хеш мадад мерасонад.

Шахси худшинос қарорҳои худро боэътимод қабул дорад, масъулиятро дар ҳама самтҳо мепазирад, дарк мекунад ва дар ҳолатҳои гуногуни ҳиссӣ низ вокуниши худро дуруст танзим менамояд. Ҳар қадар инсон худро дуруст фаҳмад, ҳамон қадар дигаронро низ дуруст фаҳмида мегирад ва ин ба таъсиси муносибатҳои солим дар оила, фаъолият ва ҷомеа мусоидат мекунад.

Омилҳое, ки ба худшиносӣ таъсир мерасонад:

1.Муҳити оила- тарбия, дастгирӣ ва муҳаббат;

2.Ҷомеа ва фарҳанг- анъанаҳо, урфу одат ва арзишҳо;

3.Маориф ва мутолиаи китоб - афзудани дониш ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ;

4.Таҷрибаи шахсӣ- дастовардҳо ва муваффақиятҳо, нокомӣ, хулосаҳо;

5. Муносибати шоиста - бо хонавода, рафиқон, муаллимон ва ҷомеа.

Худшиносиро ба воситаи омилҳои зерин ташаккул медиҳем: ба рафтору муносибат ва дарки ҳиссиёти худ назорат кардан; хониши асарҳои олимон, донишмандон; мусоҳиба бо одамони таҷрибадор ва фозилон; ҳадаф ва самараи натиҷаҳо; шунидани андешаҳои дигарон ва баҳо додан; санҷиш лаёқат ва ғайра.

Дар педагогика " худшиносӣ" ҳамчун равиш, ки дар он омӯзгор чун ихтисосманд тамоми хусусиятҳои синну солӣ ва фаъолияти толибилмонро фаҳмида мегирад, ки ин аз маҳорати касбии ӯ дарак медиҳад ва имконияти ба роҳ мондани муносибати шоистаро тақозо менамояд. Худшиносии омӯзгор чунин усулҳо, аз қабили худтаҳлилкунӣ, худбаҳодиҳӣ ва худназораткуниро фаро мегирад.

Дар фалсафа мафҳуми "худшиносӣ" (self-knowledge) донистани ҳолати равонии шахс, аз ҷумла, эътиқод, хоҳиш ва эҳсосотро ифода мекунад ва инчунин барои ифодаи "Ман" ва дониши доимии худ, мавҷудияти табиат, шароити шахсият ва хусусиятҳои хос низ истифода мешавад [0].

Худшиноси дорои марҳила мебошад:

- худшиносӣ;
- худсанҷишӣ;
- арзёбӣ.

Файласуф ва таърихшиноси барҷастаи фалсафа И. А. Илин гуфтааст: «Имконият ва қобилияти мувофиқ барои дарки дурусти амали тафаккур ва мулоҳизаи дигарон ва қабул кардани мавқеи эҷодии файласуф то он дараҷае вуҷуд дорад, ки шумо дар он зиндагӣ карданро оғоз мекунед ва мувофиқан фалсафа мекунед: шумо ҳама чизро ҳамон тавре ки ӯ ҳис мекард, эҳсос мекунед, шумо он чиро, ки ӯ дид, «мебинед», бе он ки ба далелҳои рӯҳонӣ «омин» гӯед. Ҳар як файласуфи бузург барои равиши омӯхтан ва шарҳ додан замина фароҳам меорад. Инсон бояд ҳаёти оқилонаеро пеш барад, ки бар асоси худшиносӣ асос ёфтааст.

Худшиносӣ оғоз ва пояи худтакмилдиҳӣ, ба даст овардани ягонагии ҳамоҳанги мақсадҳо, тафаккур, ҷаҳонбинӣ ва арзишҳои инсон аст. Ҷузъиёт ва моҳияти ин назарҳо дар афоризм мавҷуд аст: "Худро бишносед ва худоён ва коинотро хоҳед шинохт" [0].

Ҳукмфармо будани муносибатҳои таъсирбахшанда бо хонандагон, дарки худ ва истифодаи методҳои самараноки таълим, муҳайё намудани фазои мусоиди таълимӣ ба рушди худшиносии онҳо ёрӣ мерасонад. Раванди худшиносӣ бо рушди касбӣ зич алоқаманд аст, зеро таҳлили хеш имкон медиҳад, ки самтҳои рушд ва ҳадафҳои мушаххасро барои омӯзиш ва такмили минбаъдаи худ муқаррар кунад. Чаҳор роҳи ба даст овардани худшиносӣ вуҷуд дорад:

1.Мушоҳидаи худ;

2.Таҳлили худ;

3.Муқоиса;

4.Пазируфтани худ [0].

Худшиносӣ имконият медиҳад, ки шахс бо ҷомеа мувофиқат намояд.Вазифаи асосии худшиносӣ худтанзимкунии рафтори шахсӣ ва маҷмуи фаҳмиши худ ва арзёбии он асоси равонии рафтори шахсиро ташкил медиҳанд ва инсон метавонад, тарзе рафтор кунад, ки бо худшиносии худ мувофиқ бошад.

Принсипҳо ва муқаррароти асосии мафҳуми худшиносиро файласуфи фронсавӣ Рене Декарт ба миён гузоштааст ва алоқамандии байни мафҳуми консепсияи ӯ бо мафҳумҳои муосири шуури оқилона ва ғайриоқилона ошкор мегардад.

Ба андешаи Б. Г. Ананев, худшиносӣ вақте ба вуҷуд меояд, ки кӯдак худро ҳамчун субъекти амалҳои худ шинохтанро оғоз мекунад ва рушди ин раванд аз арзёбии амалҳои онҳо ба худшиносӣ мебарад.

Асос: Худшиносӣ аз синни хурдӣ оғоз мешавад ва дар тули ҳаёт идома ёфта ва бо ҷамъ шудани таҷрибаҳо рушд меёбад;

Усулҳо: Дар амалияи мактаб чунини усулҳо истифода мешавад;

Мушоҳидаи худ: Назорати бошууронаи афкор ва амалҳои худ;

Худтаҳлил: Омӯзиш ва дарки амалҳо, эҳсосот ва хислатҳои худ;

Худбаҳодиҳӣ: Арзёбии шахсият ва дастовардҳои шахс тавассути муқоисаи онҳо бо дигарон ё бо идеал;

Мақбулкунӣ: Пазируфтани худ бо тарафҳои мусбӣ ва нанфӣ бо паҳлуҳои қавӣ ва зайфии худ;

Ҳадафҳо: Рушди худшиносӣ, инкишоф додани худбаҳодиҳии муносиб ва дарки самтҳои қавӣ ва самтҳои рушди шахс, ки ба интихоби касби оянда ва барқарор кардани робитаи мувофиқ бо дигарон ёрӣ мерасонад;

Алоқамандӣ бо дигар фанҳо: Худшиносӣ як фанни мустақил набуда, балки ба фанҳои гуногун ва корҳои таълимию тарбиявӣ ворид карда мешавад.

Равишҳои педагогӣ ба худшиносӣ.

- ҳамгироӣ - омӯзгорон худшиносиро ҳамчун воситаи баланд бардоштани ангезаи хонандагон ва рушди иқтидори шахсии онҳо истифода мебаранд ва онро ба раванди таълим ворид месозанд;

- марказонидани шахсият – вазифаи педагогӣ аз он иборат аст, ки ба хонандагон ёрӣ расонида, дар ташаккули тасаввуроти мусбати “Ман” ва рушди малакаҳои инъикосӣ ва тафаккури интиқодӣ саҳм мегузорад;
- худшиносии касбии омӯзгор- муҳим он, ки худи омӯзгор тавассути худинкишофдиҳӣ ҳамчун намуна бошад ва ин огоҳӣ аз дарки маҳоратҳои касбӣ ва сифатҳои шахсиро дар бар гирифта, ки дар фаъолиятҳои омӯзгор зоҳир мегардад [0].

Психология ва педагогикаи гуманистӣ тасдиқ менамояд, ки инсон бо ёрии худтанзимкунӣ метавонад худро дарк кунад, мавҷудият ва мавқеи худро пайдо кунад, ба касе табдил ёбад, кӣ вай қодир аст шудан, на ба он касе, ки ӯро атрофиён маҷбур кунанд.

Дар адабиёти классикии тоҷику форс масъалаҳои “худшиносӣ” дар шинохти арзиши инсон, шинохти нафс, ба худ омадан, дарки манзалати инсон хеле баландмазмун инъикос гардидааст.

Мутафаккири соҳибтаҷрибаи рӯзгор Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ худшиносиро бештар дар шакли таҷрибаи зиндагӣ ва мақоми инсон нишон додааст. Чунон ки овардааст:

Зи хештан магурез, ки ҳар ҷо равӣ ту онӣ,
Ба хештан нигар аввал, агар ҷаҳон нахостӣ [0].

Мутафаккири ширинкалом зикр намудааст, ки бе худшиносӣ ҷаҳоншиносӣ маъно надорад.

Мавлона Ҷалолиддини Румӣ масоили худшиносиро дар доираи ирофон шинохти инсон аз нафси худ, дар ниҳоят, ӯро ба маърифати Ҳақ мерасонад. “Ҳар кӣ худро шинохт, Парвардигорашро шинохт”. Ба қавли мутафаккири бузург Ҷалолиддини Румӣ, ки фармудааст:

Ин гуна худро мешиносем агар,
Мешиносем офаридгорро зи бар [0].

Мутафаккири нуктасанҷ ба шинохти худ ҳамчун роҳи шинохти Ҳақ ишора мекунад:

Ту зи худ ғофилу аз ҷон дар ҳавас,
Ҷун бидонӣ ҷон, бидонӣ он ки ҳаст [0].

Ё ин ки:

Ҷаҳон дарун туҳӣ кун то тамошои Худо кунӣ,
Ки пеши оина аввал намо ба хештан ояд [0].

Мутафаккири ширинкалом инсонро ба пок кардани ботин даъват мекунад ва чунин мепиндорад, ки оинаи дили инсон вақте тоза мешавад, ки аввал худи ӯ дар он пайдо мешавад, яъне худшиносӣ ва баъд нури ҳақиқат.

Дар асари «Рисола оид ба ахлоқ»-и Ибни Сино ба хислатҳоеро қайд мекунад,ки ба воситаи он шахс ахлоқат ба камол мерасад. Ин ҳадаф, қабл аз ҳама, ба туфайли шинохти ҳувият, фазилат ва сафои нафси худ дар амал татбиқ мегардад: «Ҳар касе ба шинохти хештани хеш аҳамият медиҳад ва мехоҳад фазилатҳои худ ва роҳи чигунагии тобеъ сохтани онҳоро бидонад, то тавассути онҳо нафси худро пок созад, бояд барои ин сайъ варзад. Ҳамчунин, ҳар касе мехоҳад разилатҳои хеш ва чи гунагии аз онҳо муҳофизат кардани худро бидонад, бигузор нафси хештани хешро аз онҳо пок намояд. Ҳар касе, ки ахлоқи ҳамидаро афзалтар медонад, бибоистӣ, ки беҳтарин кирдору рафторро ҳадафи худ қарор диҳад». Инсони оқил ва комил, аз нигоҳи Сино, бояд бидонад, ки чи гуна бо одамон муошират намояд ва ҳар касеро мутобиқи шаъну манзалаташ эҳтиром гузорад [0].

Мутафаккири бузург Саъдии Шерозӣ доири масъалаҳои худшиносӣ аз нуқтаи назари ахлоқӣ ва иҷтимоӣ касе, кӣ худро намедонад, қадри дигаронро ҳам намедонад. Чунонки фармудааст:

Ту қадри худ надонӣ, хештанро хор медорӣ,
Ки ҳар кас қадри худ донад, ба ғайре ёр медорӣ [0].

Ба андешаи С.Шерозӣ инсон бояд арзиш ва манзалати инсонии худро бидонад. Худшиносӣ ин ҷо ба маънои ифтихор, одобу хирадмандӣ ва худбаҳодиҳии солимро дар

назар дошта мешавад. Инсоне, ки арзиши худро намефаҳмад, наметавонад муносибати дуруст бо ҷомеа дошта бошад [0].

Ҳофизи Шерозӣ худшиносиро ҳамчун бедории руҳӣ ва инсонро ба бедорӣ аз ғафлат даъват мекунад. Ҳ.Шерозӣ бар ин андеша чунини фармудааст:

Ту худ ҳиҷоби хешӣ, аз миён бархез,
Хушо касе, ки дар ин роҳ беҳиҷоб биравад [0].

Инсон худ монеаи шинохти худ аст, яъне озодона дарк кардани ҳақиқат ва бардоштани парда ин ишора ба нафс мебошад, ки касе пардаро бардошт ҳақиқати дунё ва ботинро мебинад. Худшиносӣ ба фикри мутафаккир ин бедор шудан аз зоҳирбинист.

Абдураҳмони Ҷомӣ мутафаккири бузург худшиносиро чун пули пайвастшавӣ ба инсони комил меҳисобад.

Зи худ бехабар маншин, агар ҳушманд ҳастӣ,
Ки бе худшиносӣ набошад ба комилӣ расидан [0].

Шахе, ки аз ботини худ бехабар аст, наметавонад ба камол расад ва худшиносӣ ибтидои тамоми сафарҳои маънавист.

Муҳаммад Ғаззолӣ (1058–1111) изҳор дошт: «Пеш аз он ки Худоро бишносед, бояд худро бишносед» ва навиштааст: «Дараҷаҳои зиёди дониш вуҷуд доранд. Одами оддӣ мисли мӯрчае аст, ки дар рӯйи коғаз мехазад. Ин мӯрча ҳарфҳоро мебинад ва фикр мекунад, ки вуҷуди худро ба қалам қарздор, на ба чизи дигар»[0].

Ба ҳамин монанд, одамон баъзан моҳияти воқеии худ ва ҷаҳони атрофашонро намебинанд, зеро ҳаёт ба мусобиқаи зоҳирӣ табдил ёфтааст ва тахайюлот аксар вақт аз воқеият қавитар мешаванд. Махсусан, имрӯз масъалаи имконоти инкишофи як навъи тафаккур, ки аз догма ва стереотипҳо озод аст, хеле муҳим аст. Дар ин ҷо масъалаи фалсафии худшиносӣ ба миён меояд.

Паскал гуфтааст: «Бигзор мо худро бишносем: ҳатто агар мо ҳақиқатро дарк накунем ҳам, мо ҳаёти худро тартиб медиҳем ва ин масъалаи муҳимтарин барои мост» [0].

Ба андешаи равоншинос Орлов Ю.М. мушоҳидаи самараноки худшиносӣ ва худназоратӣ бидуни донистани асосҳои психологияи эҳсосот ва психологияи шахсият ғайриимкон аст. “Барои он ки дар бораи он фикр кунам, ки кина, ботил, шарм ва тарси ман чӣ гуна сохта шудааст, ман пеш аз ҳама бояд донам, ки ин воқеиятҳои равонӣ дар маҷмуъ чи гуна мавҷуд аст. Худшиносӣ маърифати механизмҳои психологии объектҳои инъикосро тақозо мекунад. Шахс медонад, ки ранҷидани ӯ чӣ тарз сохта шудааст ва метавонад онро ба объекти худшиносӣ табдил диҳад. Касе, ки инро намедонад, ноком мешавад, зеро онҳо танҳо дар тасаввуроти худ тасвирҳоеро такрор мекунанд, ки бори дигар таҷрибаи хафагиро ба вуҷуд меоранд..."[0].

Усулҳои маъмултарини худшиносӣ инҳоянд:

1. Мушоҳида. Ин бо мушоҳида, рафтор ва рӯйдодҳои ҷаҳони ботинии худ анҷом дода мешавад.

2. Таҳлил. Он чизе, ки тавассути мушоҳидаи худ кашф мешавад, ба таҳлил карда, дар он хислати шахсият ё хусусияти рафторӣ ба қисмҳои таркибии он тақсим ва робитаҳои сабабу натиҷа муқаррар карда мешаванд ва шахс дар бораи худ андеша мекунад. Масалан, пас аз кашф кардани нишонаҳои шармгинӣ дар худ, метавон кӯшиш кард, ки ба саволҳои посух диҳад. Дар калонсолон шарм кардан дар асоси мухолифат дар бачагӣ зери ришханд кардан ба вуҷуд омадааст, бармеояд.

3. Муқоиса бо "ченак". Одамон майл доранд, ки худро бо дигарон, ё бо идеалҳо муқоиса кунанд. Ин муқоиса бо истифода аз як навъ қиёс анҷом дода мешавад, ки қутбҳои он муқобил мебошанд.

4.Моделсозии шахсият. Ин бо акси хосиятҳо ва хусусиятҳои инфиродии шахсият ва муносибатҳои худ бо дигарон бо истифода аз аломатҳо ва рамзҳо анҷом дода мешавад. Масалан, бо кашидани доираҳо дар атрофи худ ва дигар одамони муҳим, шахс метавонад кӯшиш кунад, ки робитаҳои байни худ ва дигаронро тавсиф ва дарк кунад: пазируфтан, напазируфтан, бартарӣ, итоаткорӣ, низоъҳо ва ғайра.

5.Шинохти муқобилҳо дар ин ё он сифат ё хусусияти рафтори мушаххас. Ин усул дар марҳилаҳои баъдинаи раванди худшиносӣ, вақте ки як хислати муайяни шахсият аллакай муайян ва таҳлил шудааст, истифода мешавад. Шахс дорои сифатҳои мусбат ва манфӣ мебошад. Пайдо кардани тарафи мусбати сифате, ки дар аввал ҳамчун манфӣ қабул карда мешавад, дарди қабули онро кам мекунад. Пазируфтан як ҷанбаи муҳими худшиносӣ аст ва он нуқтаи ибтидоии рушд ва такмили худ мебошад [0].

Воситаи дигари худшиносӣ ин фаҳмидани майлу рағбат, кирдор, лаёқат ва сифатҳои дигарон, ки аз онҳо бо хусусиятҳоямон фарқ мекунем, иборат аст.

Воситаҳои худшиносиро Маралов В. Г. чунин пешниҳод намудааст.

1.Гузориши худ дар шакли рӯзнома.

2.Тамошои филмҳо, намоишҳо ва мутолиаи асарҳои бадеӣ. Таваҷҷуҳ ба расмҳои қаҳрамонҳои асар ва рафтори онҳо, муошират бо одамони дигар ва шахс ихтиёран ва беихтиёр худро бо ин қаҳрамонҳо қиёс мекунад ва нависанда худро психологи беназир мешуморад.

3. Омӯзиши равоншиносӣ, махсусан психологияи шахсият ва психологияи иҷтимоӣ.

4.Санҷишҳои психологӣ. Ҷиддан санҷида шуда ва беҳтар аст, ки тафсир тавассути ҳамкорӣ бо мутахассис - равоншиносон анҷом дода шавад.

Яке аз воситаҳои худшиносӣ мулоҳиза аст ва худшиносӣ ба худ шаклҳои гуногуни корҳои психологиро фаро мегирад.

Машварати инфиродӣ, ки психолог бо мизоҷи худ чунин корро ба роҳ мемонад, то ки вай худро во кунад ва барои ифшои мушкилот аз таҷрибаи хеш истифода барад.

Кори гурӯҳӣ дар омӯзиши иҷтимоӣ- психологӣ. Дар ин ҷо робита бояд тавре ташкил карда шавад, ки гурӯҳ ба шиддатнокии равандҳои худшиносии дигарон ва кашфи худ мусоидат кунад [0].

Худшиносӣ бо худбаҳодиҳии шахсият алоқаи зич дорад. Психология се навъи худбаҳодиҳиро муайян намудааст:

1.Дарки худ (ҷустуҷӯи донишҳои дақиқ дар бораи худ).

2.Баланд бардоштани арзиши шахсӣ (ҷустуҷӯӣ донишҳои мусбат дар бораи худ).

3. Худсанҷӣ (таносуби дониши шахсии худ бо арзёбии дигарон дар бораи арзиши худ).

4.Сатҳи худбаҳодиҳӣ бо дараҷаи қаноатмандӣ ё норозигии шахс аз худ ва аз фаъолияти худ алоқаманд аст. Дар ин ҳолат, худбаҳодиҳии мувофиқ ба имкониятҳои воқеии шахс мувофиқат мекунад; ҳангоми аз ҳад зиёд баҳо додан ё кам баҳо додан, ин қобилиятҳо таҳриф карда мешаванд.

5. Худбаҳодиҳии кофӣ ба қобилиятҳои воқеии шахс мувофиқат мекунад.

6.Худбаҳодиҳиро бо формулаи зерин ҷамъбаст кардан мумкин аст: Худбаҳодиҳӣ = муваффақият / майлу рағбат.

Худбаҳодиҳиро метавон бо ноил шудан ба чизе (афзоиши муваффақият) ё бо паст кардани интизориҳои худ аз идеал (орзу) афзоиш дод. Аммо, боварӣ дорад, ки шахс наметавонад аз орзуҳо комилан даст кашад [0].

Равоншиноси маъруф А.Маслоу худшиносиро яке аз шартҳои расидан ба қуллаи рушди шахсият медонад ва ба шахс кумак мекунад, ки ҳадафҳои воқеи гузорад, қобилиятҳоихудро самаранок истифода барад ва дар ҳаёт пурра амалӣ созад [0].

Ҳамин тавр, худшиносӣ ба шахс имконият медиҳад, ки хусусиятҳои шахсӣ, эҳсосот, ангезаҳо, тавоноӣ ва маҳдудиятҳоро дарк намояд. Дар раванди он унсурҳои зерин, аз қабили худбаҳодиҳӣ – баланд бардоштани сатҳи арзиши худ, худсанҷӣ – муқоисаи худ бо дигарон ва худназоратӣ – қобилияти худидоракунии шахс. Шахс қарорҳои воқеӣ мегирад, ба худ ва дигарон муносибати солим дорад ва масъулияти рафторашонро дарк мекунад ва ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки вай худшиносии устувор дорад. Худшиносӣ яке аз омилҳои муҳимми солимии равонӣ ва устувории шахс буда, моҳияти танзимкунандаи маърифатӣ, ҳиссӣ ва рафторӣ дорад.

АДАБИЁТ:

1. Ананев, Б.Г. “Человек как предмет познания”.- М.: Питер, 200, 288с.
2. Абдураҳмони Ҷомӣ. Мунтахаби ғазалиёт. – Душанбе, “Адиб”, 2016.
3. Абуабдуллоҳи Рудакӣ. Ашъор. –Душанбе: «Адиб», 2007. - 416 саҳ.
4. Гегель, Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Т. 1. СПб., 2001. С. 69.
5. Газали, М. Уроки Имама Аль – Газали. Основы духовности. Дамаск 2011, 192с.
6. Илина В. Н. Психологическая коррекция и психотерапия в «критические» возрастные периоды //Психология и практика. Ежегодник РПО. Т. 4. Вып.4. Ярославль, 1998.
7. Каппони, В., Новак, Т. Сам себе психолог. – СПб. Питер, 2001.
8. Конрад, Н. И. Запад и Восток. М., 1972. С. 429-430.
9. Қазвинӣ - Ғанӣ, Ғазал. Девони Ҳофизи Шерозӣ.- Тирмиз, 1320(1941м.) № 293.
10. Лосев, А. Ф. Русская философия // Лосев А. Ф. Страсть к диалектике. М., 1990. С. 74.
11. Лин, Л.Философия Гегеля как созерцателӣное учение о Боге. Берн, 1949. S.7.
12. Маралов, В. Г. Основы самопознания и саморазвития : учеб. пос. для студ. сред. пед. учеб. зав. – 2-е, стер. – М.: Издательский центр «Академия», Глава 3. –2004.- 256 с.
13. Маралов, В. Г. Основы самопознания и саморазвития. § 2. Значение самопознания в жизни человека / Глава 1. Общая характеристика самопознания / Раздел 1. Психология самопознания / Часть I. Теоретические основы самопознания и саморазвития. М.: Изд. центр «Академия», Глава 3. - 2004.- 256 с.
14. Маркс, К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 1. М., 1955. С. 30, 381.
15. Маслоу А. Психология бытия. М., «Рефл-бук», 1997. 298 с.
16. Насруллоҳи Пурҷаводӣ. Ахлоқ ва фалсафаи амалии Ибни Сино.- Теҳрон, 1999.
17. Орлов, Ю. М. «Самопознание и самовоспитание характера: Беседы психолога со старшеклассниками: Кн. для учащихся» - М.: Просвещение, 1987 - 224с.
18. Паскаль, Б. Мысли. М., 2001. С. 237.
19. Румӣ, Ҷ. “ Маснавии маънавӣ”. Д.3.,байти 4401, (Қуния) Туркия, -1263.
20. Румӣ, Ҷ. “ Маснавии маънавӣ”. Д.4. байти 2027, (Қуния) Туркия, - 1268.
21. Рубинштейн, С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобще взаимосвязи явлений материального мира. М., АН СССР, 1957.-327 с.
22. Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби куллиёт. - Сталинобод, 1956. - 430 с.
23. Франк С. Л. Сочинения. М., 1990. С. 268.
24. Ҳофизи Шерозӣ. Девон. – Душанбе: «Адиб», 2015, 480 с.

ВАЖНЫЕ ЭТАПЫ И КОМПОНЕНТЫ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

ТОЛИБОВА Озодамох Олимовна *– старший преподаватель общеуниверситетской кафедры русского языка Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. 734360, Республика Таджикистан, Хатлонская область, г. Куляб, улица С. Сафарова 16.* ***Тел.:*** *(+992) 918-15-55-57.*

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые этапы и компоненты критического мышления, необходимые для студентов в условиях современной информационной среды. Автор подчеркивает важность аналитического анализа, умения выявлять закономерности, формулировать выводы и выдвигать гипотезы для принятия взвешенных решений. Особое внимание уделяется этапам анализа информации, синтеза данных, формулированию идей, анализу выводов и принятию решений. Подчеркивается, что компоненты критического мышления взаимосвязаны и влияют друг на друга. Рассматривается применение методов

структурирования информации, таких как SWOT-анализ, PESTEL-анализ и диаграмма Исикавы.

Также, отмечается роль формальной логики и теории вероятностей в развитии аналитического мышления. Автор приходит к выводу, что глубокое понимание структуры аналитического мышления позволяет развивать навыки и компетенции в учебной среде и профессиональной деятельности, что является важным ресурсом для достижения поставленных задач. Перспективы дальнейшего развития видятся в расширении международного сотрудничества в образовательной сфере.

Ключевые слова: аналитическое мышление, информационная среда, международное сотрудничество, достижение, компоненты критического мышления, навыки, способность, методы структурирования информации.

МАРҲАЛА ВА ҶУЗЪҲОИ МУҲИМИ ТАРБИЯИ ТАФАККУРИ ТАҲЛИЛИИ ДОНИШҶӮЁН

ТОЛИБОВА Озодамоҳ Олимовна *– муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии забони русии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. 734360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, шаҳри Кӯлоб, кӯчаи С.Сафаров, 16.* ***Тел.:*** *(+992) 918-15-55-57.*

Аннотатсия. Дар мақола марҳилаҳо ва ҷузъҳои асосии тафаккури интиқодӣ барои донишҷӯён дар муҳити муосири иттилоотӣ баррасӣ карда мешаванд. Муаллиф аҳамияти таҳлили таҳлилӣ, қобилияти муайян кардани намунаҳо, таҳияи хулосаҳо ва пешниҳоди гипотезаҳоро барои қабули қарорҳои асоснок таъкид мекунад. Ба марҳилаҳои таҳлили иттилоот, ҷамъбасти маълумот, таҳияи ғояҳо, таҳлили хулосаҳо ва қабули қарорҳо диққати махсус дода мешавад. Таъкид мешавад, ки ҷузъҳои тафаккури интиқодӣ бо ҳам алоқаманданд ва ба ҳамдигар таъсир мерасонанд. Истифодаи усулҳои сохтори иттилоотӣ, аз қабили таҳлили SWOT, таҳлили PESTEL ва диаграммаи Ишикава баррасӣ мешавад.

Инчунин, нақши мантиқи расмӣ ва назарияи эҳтимолият дар рушди тафаккури таҳлилӣ қайд карда шудааст. Муаллиф ба хулоса омадааст, ки дарки амиқи сохтори тафаккури аналитикӣ имкон медиҳад, ки дар муҳити таълимӣ ва фаъолияти касбӣ маҳорату салоҳиятҳо ташаккул ёбад, ки манбаи муҳим барои расидан ба мақсадҳо мебошад. Дурнамои рушди минбаъда дар густариши ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи маориф дида мешавад.

Калидвожаҳо: тафаккури таҳлилӣ, муҳити иттилоотӣ, ҳамкории байналмилалӣ, дастовардҳо, ҷузъҳои тафаккури интиқодӣ, малакаҳо, қобилиятҳо, усулҳои сохторбандии иттилоот.

IMPORTANT STAGES AND COMPONENTS OF CRITICAL THINKING OF STUDENTS

TOLIBOVA Ozodamoch Olimovna *- Senior Lecturer of the All-University Department of the Russian Language, KSU. A. Rudaki. 734360, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Kulyab city, S. Safarov street 16.* ***Phone:*** *(+992) 918-15-55-57.*

Annotation. The article discusses the key stages and components of critical thinking necessary for students in the modern information environment. The author emphasizes the importance of analytical analysis, the ability to identify patterns, formulate conclusions and put forward hypotheses for making informed decisions. Particular attention is paid to the stages of information analysis, data synthesis, formulation of ideas, analysis of conclusions and decision making. It is emphasized that the components of critical thinking are interconnected and influence each other. The application of

information structuring methods, such as SWOT analysis, PESTEL analysis and Ishikawa diagram is considered.

Also, the role of formal logic and probability theory in the development of analytical thinking is noted. The author concludes that a deep understanding of the structure of analytical thinking allows developing skills and competencies in the educational environment and professional activity, which is an important resource for achieving the goals. Prospects for further development are seen in expanding international cooperation in the educational sphere.

Keywords: analytical thinking, information environment, international cooperation, achievement, components of critical thinking, skills, ability, information structuring methods.

Критическое мышление – это сложный процесс анализа информации, выходящий за рамки простой систематизации данных. Оно включает в себя умение выявлять закономерности, формулировать выводы и выдвигать гипотезы, что играет решающую роль, как в логических рассуждениях, так и в аналитической деятельности. В контексте современной неопределенности, критическое мышление позволяет принимать адекватные и взвешенные решения.

Современные исследования в области критического мышления сосредотачиваются на различных аспектах, среди которых особое значение придается способности индивида строить логически обоснованные высказывания и рассуждения, а также формировать выводы, опираясь на существующие факты. Эти навыки являются определяющими для эффективного применения критического мышления.

Важным компонентом критического мышления является аналитический анализ, позволяющий тщательно обрабатывать информацию, выявлять ее сильные и слабые стороны. Именно способность проводить всесторонний анализ данных позволяет принимать обоснованные решения и избегать ошибочных выводов. Аналитический анализ является фундаментом, на котором строится эффективное критическое мышление, позволяющее ориентироваться в сложном и противоречивом информационном пространстве.

Проблемное решение ситуаций для разрешения определённых задач на базе исследования с соответствующими данными и следует отметить, что элементы аналитического мышления включают в себя различные компоненты, которые активно взаимодействуют друг с другом.

«Аналитический метод мышления можно использовать не только в рамках заданий или работы, но и в повседневной жизни, творчестве или изучении нового материала. Что же может делать человек с хорошо развитым аналитическим мышлением?

- работать с большим объёмом данных;
- разделять общую информацию на составные части по определённым критериям;
- сравнивать данные и находить взаимосвязи;
- объективно оценивать информацию;
- излагать мысли последовательно;
- работать с фактами;
- правильно расставлять приоритеты, отделяя главное от второстепенного;
- мыслить критически (подвергать полученную информацию сомнению);
- искать альтернативные варианты» [4, с. 133].

Рассмотрим этап критического мышления, который состоит из анализа необходимой информации из определённых источников, что в данном случае может включать в себя как выявление релевантных данных, в том числе анализ достоверности источников предоставляемой информации, также умение индивида задавать адекватные вопросы и формулировать необходимые выводы с целью получения необходимой информации.

Применение статистического анализа для обработки количественной и качественной информации в целом. Кроме того, синтез является системой компонентов информации для

процесса формирования целостного представления о текущей проблеме и следует подчеркнуть, что данный элемент состоит из объединения определённых показателей в целостную картину.

В том числе, представляется особенно важным формулирование современных идей, а также новых гипотез на базе анализа. Разработка инновационных моделей, а также новых схем для процесса визуализации информации при представлении широкой аудитории, также необходима на современном этапе. Кроме того, анализ полученных выводов, в том числе адекватных решений является основным аспектом критического мышления, он также состоит из аналитического анализа индивидуальных выводов, сопоставления определённых решений, а также выбора альтернативы в процессе, кроме того учитывает определённые последствия в процессе принятых решений в целом.

Подчеркнём, один из самых важных этапов критического мышления, это принятие решений на базе проведённого исследования. Данный элемент состоит из выбора самого обоснованного варианта из предложенных вариантов.

Выявление наилучшей стратегии для эффективной реализации принятого решения включает в себя несколько важных аспектов:

1. Анализ рисков, а также актуальных возможностей, связанных с выбранным решением, является необходимым условием для всестороннего понимания последствий и потенциальных выгод.

2. Элементы критического мышления не могут существовать изолированно; они взаимосвязаны и оказывают значительное влияние друг на друга, что подчеркивает важность комплексного подхода к принятию решений.

Например, качественный анализ информации помогает более глубоко исследовать проблему, в том числе эффективные исследования полученных данных помогают процессу синтеза. А аналитическая оценка сформулированных выводов способствует улучшению процесса для принятия решений в целом, в процессе активно влияя на сбор необходимой информации, а также отражаясь на перспективах исследования и дополнительных исследованиях.

Таким образом, аналитическое мышление является многоаспектным процессом, играющим важную роль в процессе решения различных задач, также в процессе принятия эффективных решений. Глубокое понимание элементов предоставляет возможность более результативно развивать данные навыки и компетенции в учебном пространстве, в том числе и в процессе профессиональной деятельности.

Развитие аналитического мышления требует систематического подхода, включающего в себя как теоретическое освоение методологических основ, так и практическое применение полученных знаний в различных контекстах. Эффективным инструментом является использование кейс-стади, представляющих собой анализ реальных ситуаций и задач, требующих критической оценки и принятия обоснованных решений. Подобный подход способствует формированию навыков выявления ключевых факторов, определения причинно-следственных связей и разработки альтернативных сценариев развития событий [9, С. 532-550].

Важным аспектом развития аналитического мышления является освоение методов структурирования информации, таких как SWOT-анализ, PESTEL-анализ и диаграмма Исикавы (Ishikawa diagram), позволяющих комплексно оценивать внутренние и внешние факторы, влияющие на рассматриваемую проблему [11]. Применение данных методов способствует систематизации информации и выявлению критических областей для принятия обоснованных решений.

Необходимо отметить роль формальной логики и теории вероятностей в развитии аналитического мышления. Знание основных законов логики позволяет избегать логических ошибок в рассуждениях, а понимание основ теории вероятностей помогает оценивать риски и принимать решения в условиях неопределенности [10]. Внедрение элементов формальной логики и теории вероятностей в образовательные программы способствует повышению качества аналитической подготовки специалистов.

Таким образом, развитие аналитического мышления представляет собой комплексный процесс, включающий в себя освоение методологических основ, применение практических инструментов, развитие навыков структурирования информации и использование методов формальной логики и теории вероятностей. Это позволяет формировать специалистов, способных эффективно решать сложные задачи и принимать обоснованные решения в различных сферах деятельности.

А развитие аналитического мышления требует комплексного подхода, который включает в себя не только методы в процессе обучения, но также практические навыки и выполнение различных упражнений на постоянной основе, с целью активизации рефлексии над индивидуальными мыслительными процессами.

Стоит подчеркнуть, что аналитическое мышление является системным когнитивным процессом, включающим не только сбор, а также исследование синтеза и анализ информации, но и принятие соответствующих решений [2, с. 246-250].

Каждый из рассматриваемых в научной работе компонентов играет основную роль в процессе формирования способности индивида результативно решать текущие проблемы, а также принимать адекватные решения в процессе.

Адаптация русского языка с различными дисциплинами, как например литература, а также исследования художественных произведений могут быть взаимосвязаны не только с историческими процессами, но и способствуют более глубокому восприятию контекста и рассматриваемой культуры в целом.

Перспективы дальнейшего развития связаны с увеличением количества международных научных проектов, а также учебных программ, в которых Республика Таджикистан может принимать активное участие в мировом учебном процессе, что открывает актуальные перспективы для взаимного обмена не только опытом, но и знаниями в целом.

Глубокое понимание осознания структуры аналитического мышления предоставляет возможность, как лучше понимать свои мыслительные процессы, так и развивать данные навыки и компетенции в учебной среде и профессиональной деятельности в будущем. В рамках быстро меняющегося мира, в котором информация является неоднозначной, аналитическое мышление играет особую роль, в процессе становясь основным ресурсом для эффективного внедрения, а также для достижения поставленных задач [3].

Необходимо констатировать, что глубокое понимание осознания структуры аналитического мышления предоставляет возможность как лучше понимать свои мыслительные процессы, так и развивать данные навыки и компетенции в учебной среде и профессиональной деятельности в будущем. В рамках быстро меняющегося мира, в котором информация является неоднозначной, аналитическое мышление играет особую роль, становясь основным ресурсом для эффективного внедрения, а также для достижения поставленных задач.

Кроме того, развитие аналитического мышления способствует формированию способности к критическому анализу данных, что позволяет более точно оценивать ситуацию и принимать обоснованные решения. Важно также отметить, что навыки аналитического мышления способствуют улучшению коммуникации и коллаборации в команде, так как они помогают участникам обмениваться мнениями и аргументировать свои точки зрения.

Таким образом, внедрение аналитического мышления в образовательные программы и корпоративные тренинги становится неотъемлемой частью подготовки специалистов, готовых к вызовам современного общества и экономики.

В связи с этим, аналитическое мышление становится не только инструментом решения проблем, но и фундаментом для инноваций и креативного подхода к задачам. Развитие умения видеть взаимосвязи между различными явлениями и факторами позволяет генерировать новые идеи и находить нестандартные решения. В контексте бизнес-среды это может привести к разработке новых продуктов и услуг, оптимизации процессов и повышению конкурентоспособности организации [4, С. 68-75].

Более того, аналитическое мышление является ключевым компонентом стратегического планирования. Способность анализировать большие объемы данных, выявлять тенденции и

прогнозировать возможные сценарии развития событий позволяет принимать обоснованные решения о направлении деятельности и распределении ресурсов. Эффективное стратегическое планирование, основанное на аналитическом мышлении, способствует достижению долгосрочных целей и обеспечивает устойчивость организации в условиях неопределенности [5].

Важно отметить, что развитие аналитического мышления - это непрерывный процесс, требующий постоянной практики и самосовершенствования. Индивидам необходимо активно участвовать в решении сложных задач, анализировать свои ошибки и учиться на них. Использование различных методов и инструментов, таких как SWOT-анализ, PEST-анализ и другие, также может способствовать развитию аналитического мышления [6, С. 178-180].

В заключение, аналитическое мышление является важнейшим навыком для успешной адаптации и функционирования в современном мире. Его развитие требует комплексного подхода, включающего в себя как теоретическое обучение, так и практическое применение полученных знаний. Инвестиции в развитие аналитического мышления приносят значительные дивиденды как на индивидуальном, так и на организационном уровне, способствуя достижению поставленных целей и повышению конкурентоспособности.

Развитие аналитического мышления также играет важную роль в процессе принятия решений. Способность анализировать альтернативные варианты, оценивать риски и выгоды каждого из них позволяет выбирать оптимальные решения, минимизируя негативные последствия [7]. В условиях быстро меняющейся среды и растущей сложности задач, умение принимать взвешенные и обоснованные решения становится критически важным для достижения успеха. Применение таких инструментов, как анализ затрат и выгод, может значительно повысить эффективность процесса принятия решений.

Кроме того, аналитическое мышление способствует развитию критического мышления, которое позволяет индивидам подвергать сомнению общепринятые убеждения и оценивать информацию с разных точек зрения. Критическое мышление является неотъемлемой частью процесса научного исследования и помогает выявлять ложные аргументы и неточные данные. Согласно исследованиям, люди с развитым критическим мышлением более устойчивы к манипуляциям и дезинформации [8, С. 32-37].

Нельзя недооценивать роль аналитического мышления в процессе обучения и самообразования. Способность анализировать учебный материал, выделять ключевые концепции и устанавливать взаимосвязи между ними способствует более глубокому пониманию предмета и повышает эффективность обучения. Развитие аналитических навыков позволяет индивидам самостоятельно приобретать и применять новые знания, что особенно важно в условиях непрерывного технологического прогресса и быстрого устаревания информации.

Таким образом, аналитическое мышление является универсальным и многофункциональным навыком, который необходим для успешной деятельности в различных областях. Его развитие требует систематических усилий и использования разнообразных методов и инструментов. Инвестиции в развитие аналитического мышления являются ключевым фактором достижения личного и профессионального успеха, а также повышения конкурентоспособности организаций в условиях современного мира. Внедрение образовательных программ, направленных на развитие аналитических навыков, является необходимым условием для подготовки квалифицированных специалистов, способных решать сложные и нестандартные задачи.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Патраков, В.А. Исследование развития аналитического мышления студентов младших курсов / В. А. Патраков, В. А. Вожаков, Е. А. Мухамедвалеева // Мир человека : Материалы ежегодной Межвузовской научно-практической конференции, Красноярск, 28–29 апреля 2022

года. Том Выпуск 1 (50). – Красноярск: СибГУ им. М.Ф.Решенева, 2022. – С. 132-135. – EDN BWNMAL.

2. Ревкова, Е. А. Формирование аналитического и критического мышления студентов-международников / Е. А. Ревкова, М. А. Агапова // Актуальные вопросы изучения иностранного языка в вузе : Материалы Всероссийской научно-методической конференции, Рязань, 21 февраля 2022 года / Под редакцией О.В. Захарченко, А.В. Соловьевой. – Рязань: Рязанское гвардейское высшее воздушно-десантное командное училище им. генерала армии В.Ф. Маргелова, 2022. – С. 246-250. – EDN RWONBG.

3. Сабирова, Э. Г. Развитие аналитических способностей учащихся старших классов в процессе изучения русского языка: дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 2008. – 190 с.

4. Саенко, Л. А. Аналитические умения студентов: сущностные характеристики, уровни развития, факторы влияния / Л. А. Саенко, Г. Н. Соломатина // Научно-педагогическое обозрение. – 2021. – № 4(38). – С. 68-75. – DOI 10.23951/2307-6127-2021-4-68-75. – EDN KKYSMY.

5. Семенова, Н.А. Формирование аналитических умений у учащихся основной школы при изучении морфологии русского языка: дис. ... канд. пед. наук. – Ярославль, 2003. – 170 с.

6. Сулейманова, А. Г. Современные возможности технических средств обучения на практических занятиях по русскому языку в студенческих таджикских группах / А. Г. Сулейманова, Е. И. Сулейманова // Вестник Педагогического университета. Серия 2: Педагогики и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. – 2021. – № 1(5). – С. 178-180.

7. Татур, Ю. Г. Компетентность в современном обществе: от теории к практике. – М.: Логос, 2004. – 240 с.

8. Урусова, Н.А. Методы анализа развития критического мышления на занятиях иностранного языка в колледже / Н. А. Урусова // Global Science and Innovations: Central Asia (см. в книгах). – 2021. – Т. 1, № 1(12). – С. 32-37. – EDN NMBBIO.

9. Eisenhardt, K. M. Building theories from case study research. Academy of Management Review, 14(4), 532-550.

10. Hacking, I. The emergence of probability: A philosophical study of early ideas about probability, induction and statistical inference. Cambridge University Press.

11. Porter, M. E. Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance. Free Press.

БА ЭЪТИБОР ГИРИФТАНИ ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГӢ ҲАНГОМИ ИНТИХОБИ ҲАМСАР: ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ

ЭМОМНАЗАРОВА М. А. *- ассистенти кафедраи психологияи факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 90-401-44-46.*

Аннотатсия. Дар мақола мафҳуми мувофиқати психологӣ ҳангоми интихоби ҳамсар ва мутобиқшавӣ ба ҳаёти оилавӣ таҳлил мешавад. Мақсад нишон додани нақши арзишҳо, муошират, худшиносӣ, интизориҳо ва муносибат ба масъулиятҳои муштарак аст. Назарияҳои шахсият ва муносибатҳои байнишахсӣ бо таҳқиқоти муносибатҳои зану шавҳар муқоиса мешаванд. Мувофиқат ҳамчун раванди тағйирёбандаи ҳамкорӣ шарҳ меёбад: монандии комил ё ҷуфти муайяни мизоҷ кафолати устувории никоҳ нест. Дар асоси таҳлили адабиёт масъалаҳои муҳокимаи пеш аз издивоҷ ва роҳҳои ҳал кардани ихтилоф пешниҳод мегарданд. Мақола хусусияти назариявӣ дорад ва натиҷаҳои нави таҷрибавӣ пешниҳод намекунад.

Калидвожаҳо: *мувофиқати психологӣ, интихоби ҳамсар, оилаи ҷавон, мутобиқшавӣ, муошират, арзишҳо, мизоҷ, масъулияти оилавӣ.*

УЧЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРИ ВЫБОРЕ СУПРУГА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

ЭМОМНАЗАРОВА М. А. *- ассистент кафедры психологии факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 90-401-44-46.*

Аннотация. В статье анализируются психологическая совместимость при выборе супруга и адаптация к семейной жизни. Цель состоит в определении роли ценностей, общения, самопонимания, ожиданий и отношения к совместным обязанностям. Подходы психологии личности и межличностных отношений сопоставлены с исследованиями супружеских отношений. Совместимость рассматривается как изменяющийся процесс взаимодействия: полное сходство или определенное сочетание темпераментов не гарантирует устойчивость брака. На основе анализа литературы предложены темы для обсуждения до вступления в брак и способы работы с разногласиями. Статья имеет теоретический характер и не представляет новых эмпирических результатов.

Ключевые слова: *психологическая совместимость, выбор супруга, молодая семья, адаптация, общение, ценности, темперамент, семейные обязанности.*

CONSIDERING PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS WHEN CHOOSING A SPOUSE: A THEORETICAL ANALYSIS

EMOMNAZAROVA M. A. *- Assistant, Department of Psychology, Faculty of Psychology, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni.* ***Phone:*** *(+992) 90-401-44-46.*

Annotation. This article examines psychological compatibility when choosing a spouse and adapting to family life. It considers values, communication, self-understanding, expectations, and shared responsibilities. Approaches from personality and interpersonal psychology are compared with research on marital relationships. Compatibility is treated as an evolving process of interaction: complete similarity or a particular pairing of temperaments cannot guarantee marital stability. The literature review informs practical topics for premarital discussion and approaches to resolving disagreements. The article is theoretical and presents no new empirical findings.

Keywords: *psychological compatibility, spouse selection, young family, adjustment, communication, values, temperament, family responsibilities.*

Муқаддима

Интихоби ҳамсар барои ташаккули оила аҳамияти ҷиддӣ дорад, зеро ду нафар бо тачрибаи зиндагӣ, одат, арзиш ва интизориҳои гуногун муносибати дарозмуддат месозанд. Муҳаббат ва ҷалби тарафайн барои оғоз кардани муносибат муҳиманд, аммо онҳо худ ба худ масъалаҳои тақсими масъулият, муошират ва ҳалли ихтилофро ҳал намекунанд. Дарк намудани хусусиятҳои худ ва шахси дигар ба қарорҳои огоҳонатар мусоидат мекунад.

Мақсади мақола таҳлили мафҳуми мувофиқати психологӣ ва муайян кардани ҷанбаҳое мебошад, ки ҷавонон ҳангоми интихоби ҳамсар ва дар оғози ҳаёти муштарак метавонанд баррасӣ кунанд. Усул таҳлили назариявии адабиёти психологияи муносибатҳои оилавӣ ва муқоисаи иддаоҳои дастнависи аслӣ бо таҳқиқоти нашршуда мебошад. Дар мақола пурсиш, тачриба ё омори мустақили муаллиф пешниҳод намешавад; бинобар ин натиҷаҳо тавсияи таҳлилӣ мебошанд.

Мафҳум ва ҳудуди мувофиқати психологӣ

Мувофиқати психологӣ дараҷаи омодагии ду шахс ба муносибати қонеъкунанда, эҳтироми фарқиятҳо ва ҳамоҳанг кардани қарорҳои муштаракро ифода мекунад. Онро набояд бо монандии пурраи хислат, завқ ё тарзи зиндагӣ баробар донист. Одамон метавонанд аз ҷиҳати хислат фарқ кунанд, вале оид ба масъалаҳои муҳими зиндагӣ гуфтугӯ ва созиш намоянд. Баръакс, монандии зоҳирӣ бе эҳтиром ва масъулият метавонад барои муносибати устувор кофӣ набошад [1; 2].

Дар адабиёт равишҳои гуногун ба арзёбии муносибатҳои байнишахсӣ, аз ҷумла саволномаҳо, мушоҳидаи муошират ва мусоҳиба истифода мешаванд. Ҳар восита танҳо ҷанбаи муайянро чен мекунад ва натиҷаи он бояд бо шароити иҷтимоӣ, синну сол ва фарҳанги иштирокчиён шарҳ дода шавад. Ягон саволнома пешгӯии қатъии хушбахтии оиларо намедиҳад. Аз ин сабаб, истилоҳҳои «мувофиқ» ва «номувофиқ» бояд бо эҳтиёт истифода шаванд [1].

Дар матни ибтидоӣ мувофиқат ба физиологӣ, психологӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ ҷудо шуда буд. Ин тақсимбандӣ метавонад барои тартиб додани мавзӯъҳои суҳбат истифода шавад, аммо меъёри санҷидашудаи «70-80 фоиз мувофиқат» надорад. Ҷанбаҳои саломатӣ ва наздикӣ масъалаи розигии тарафайн, муошират эҳтиромона ва дар ҳолати зарурӣ машварати мутахассисро талаб мекунанд; муносибат ба кор, маблағ ва вазифаҳои хонагӣ тавассути гуфтугӯ ва қарорҳои муштарак равшан мегардад.

Арзишҳо, интизориҳо ва мустақилияти интихоб

Барои интихоби огоҳона ҳар ду нафар бояд дар бораи мақсадҳои зиндагӣ, таҳсил ва кор, фарзанддорӣ, робита бо хешовандон, масъалаҳои молиявӣ ва муносибат ба урфу одат суҳбат кунанд. Доштани андешаи гуногун худ ба худ далели номувофиқат нест; аҳамият дорад, ки оё ҳар ду метавонанд фарқиятро бе таҳқир қабул ва роҳи амалии мувофиқ пайдо намоянд. Масъалаҳои арзишӣ барои баъзе ҷуфтҳо муҳимтар аз монандии завқи фароғатӣ мешаванд. Дар таҳқиқоти Р. Гонт робитаи намудҳои гуногуни монандӣ бо қаноатмандӣ аксон набуд [5].

Қарори интихоби ҳамсар бояд ба ирода ва ризоияти озоди ҳар ду нафар такя кунад. Фишори наздикон, тарс аз рад шудан ё номуайянии интизориҳо метавонад гуфтугӯи ростқавлонаро душвор намояд. Ба шахс муҳим аст, ки ҳудудҳои шахсӣ, арзишҳои худ ва сабаби интихоби муносибатро дарк кунад. Ҳамзамон, шинохти шарик тавассути муносибати воқеӣ ва рафтори ӯ дар вазъиятҳои гуногун ташаккул меёбад, на танҳо аз рӯйи тасаввури аввал ё нишонаҳои зоҳирӣ.

Синну сол, тафовути синнусолӣ ё тарзи баён кардани эҳсосотро ба қоидаи ягонаи интихоби ҳамсар табдил додан дуруст нест. Дар дастнависи аслӣ синни муайян ва фосилаи қатъии байни синни зану мард пешниҳод шуда буданд, аммо далели тадқиқотӣ барои чунин меъёри умумӣ оварда нашудааст. Ба ҷойи он бояд омодагии ҳар ду ба қарорҳои мустақил, масъулияти ҳуқуқию моддӣ ва муносибати эҳтиромонаро ба назар гирифт.

Худшиносӣ ва омодагӣ ба муносибати муштарак

Ҷавонӣ давраи муайян кардани мақсадҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Дар ин давра тасаввур дар бораи касб, ҷойгоҳи худ дар оила ва муносибат бо атрофиён метавонад тағйир ёбад. Аз ин рӯ, омодагӣ ба оила танҳо ба синни шиноснома ё доштани даромад вобаста нест. Шахс бояд тавонад талаботи худро баён кунад, масъулияти қарорро ба дӯш гирад ва дар бораи тағйири нақшаҳо бо шарик суҳбат намояд. Ин малакаҳо тадриҷан ташаккул меёбанд.

Худбаҳодиҳӣ низ ба тарзи қабули танқид, баён кардани норозигӣ ва эҳтироми ҳудудҳои дигарон таъсир мерасонад. Шахсе, ки барои қабул шудан маҷбур аст ҳамеша розӣ шавад, метавонад ниёзҳои худро пинҳон кунад; шахсе, ки ба дигарон доим шубҳа дорад, метавонад ҳар ихтилофро рад шудани худ ҳисобад. Ин ҳолатҳо ташхиси мустақили «номувофиқатӣ» нестанд. Суҳбати кушода ва дар ҳолати зарурӣ машварати инфиродӣ ба фаҳмидани сабабҳо ёрӣ мерасонад [2].

Дар оғози муносибат ҷалби эҳсосӣ метавонад таваҷҷуҳро ба хусусиятҳои писандида равона созад. Бо гузашти вақт одатҳо, тарзи ҳалли масъалаҳо ва муносибат ба одамони дигар бештар ошкор мешаванд. Бинобар ин, шинохти ҳамдигар ба чанд суҳбат маҳдуд намешавад.

Мушоҳидаи рафтор дар вазъияти одӣ ва вазъияти душвор, мутобиқати гуфтору амал ва эҳтиром ба қарорҳои шахсӣ барои баҳодиҳии воқеӣ муҳиманд.

Мизоҷ ва хусусиятҳои шахсият

Мизоҷ метавонад ба суръати вокуниш, шиддати эҳсос ва тарзи ифодаи норозигӣ таъсир расонад. Вале аз номи як типи мизоҷ хулоса баровардан, ки ду нафар ҳатман хушбахт ё номувофиқ мешаванд, асоси кофӣ надорад. Тақсим кардани одамон ба чор тип як соддагардонии назариявист; рафтори воқеӣ аз таҷриба, вазъият ва малакаҳои омӯхташуда низ вобаста мебошад.

Дар дастнависи аслӣ баъзе ҷуфтҳои типҳои мизоҷ ҳамчун «беҳтарин» ва дигарҳо ҳамчун «номувофиқ» арзёбӣ шудаанд. Ин гуна хулосаҳо бе таҳқиқи мустақим ва ченкунии боэътимод қабул карда намешаванд. Таҳқиқоти муносибатҳои зану шавҳар нишон медиҳанд, ки монандии баъзе хусусиятҳо бо қаноатмандӣ робита дошта метавонад, аммо самт ва қувваи робита аз хусусияти ченшуда ва шароити зиндагӣ фарқ мекунад [5]. Барои маслиҳати амалӣ муҳимтар он аст, ки тарафҳо вокунишҳои худро фаҳманд ва тарзи гуфтугӯро мувофиқ созанд.

Масалан, агар яке ҳангоми ихтилоф ба гуфтугӯи фаврӣ майл дошта бошаду дигаре барои ором шудан вақт хоҳад, онҳо метавонанд вақти муносиб барои идомаи суҳбатро пешакӣ мувофиқа кунанд. Ин амал фарқияти тарзи вокунишро ба воситаи ҳамкорӣ идора мекунад. Ҳеҷ яке аз ду тарз худ аз худ нишонаи «мизоҷи хуб» ё «мизоҷи бад» нест.

Мутобиқшавӣ дар оилаи ҷавон

Дар моҳҳои аввали зиндагии муштарак одатҳои рӯзмарра ва интизориҳои пешина рӯшантар мешаванд. Тақсими кори хона, истифодаи маблағ, вақт барои кору истироҳат ва муносибат бо хешовандон метавонанд мавзӯи баҳс гарданд. Ин ҳолат ҳатман ба маънои нодуруст будани интихоб нест; ҷуфт бояд қоидаҳои нави зиндагиро бисозад ва онҳоро бо тағйири шароит бозбинӣ кунад [2; 3; 4].

Мутобиқшавӣ танҳо ба «созиш кардани як тараф» баробар нест. Ҳар ду бояд имкони баён кардани ниёз ва шунидани ниёзи дигарро дошта бошанд. Баҳсро метавон аз айбдоркунии шахс ба тавсифи мушкили мушаххас гузаронд: кадом кор иҷро нашуд, чаро ин муҳим аст ва кадом роҳи ҳал барои ҳар ду қобили қабул мебошад. Агар гуфтугӯ ба таҳқир, тарсондан ё фишор табдил ёбад, масъала бояд бо ҷиддият баррасӣ шавад.

Муошират ва қаноатмандӣ бо ҳам вобастаанд, аммо робитаи онҳо содда ва яксамта нест. Дар омӯзиши дарозмуддати ҷуфтҳои навхонадор нишон дода шудааст, ки робитаи байни тарзи муошират ва қаноатмандӣ мураккаб аст ва омӯзиши як малака ба танҳоӣ кафолати натиҷа намешавад [7]. Аз ин рӯ, дар баробари гуфтугӯ бояд шароити иқтисодӣ, фишори рӯзмарра, дастгирии иҷтимоӣ ва интизориҳои тарафҳо низ ба назар гирифта шаванд.

Таҳқиқоти дигари дарозмуддат тағйироти қаноатмандии ҷуфтҳои ҷавонро ба чанд шакл ҷудо кардааст: барои ҳамаи онҳо як роҳи якхелаи болоравӣ ё коҳишёбӣ хос нест [6]. Ин далел барои кори машваратӣ аҳамият дорад. Мушкилоти мушаххаси ҷуфт бояд фаҳмида шавад; танҳо аз навхонадор будан ё фарқи хислат пешгӯии ояндаи муносибат мумкин нест.

Роҳҳои баррасии пеш аз издивоҷ ва дастгирии психологӣ

Муҳокимаи пеш аз издивоҷ метавонад аз саволҳои одӣ оғоз шавад: барои ҳар кадом «оила» чӣ маъно дорад, қарорҳои муҳими молиявӣ чӣ гуна қабул мешаванд, масъулиятҳои хона чӣ гуна тақсим мегарданд, барои таҳсилу касб чӣ нақша ҳаст ва ҳангоми ихтилоф аз кӣ кӯмак мехоҳанд? Ҷавобҳо бояд аз ҳар ду тараф шунида шаванд. Мақсад ба даст овардани ҷавоби «дуруст» аз рӯйи қолаб нест, балки фаҳмидани интизориҳои воқеӣ мебошад.

Дар машварати психологӣ воситаҳои ташхисӣ метавонанд барои оғоз кардани суҳбат ё фаҳмидани ҷанбаҳои муайяни муносибат истифода шаванд. Натиҷаҳо бояд махфӣ, бо розигии шахсон ва бе тамға задани онҳо шарҳ дода шаванд. Санҷише, ки «фоизи мутобиқат»-ро ҳамчун ҳукми қатъӣ пешниҳод мекунад, набояд ҷойи муҳокимаи мушкилоти воқеӣ ва интихоби озодро гирад. Машварат бештар ба малакаи шунидан, ифодаи ниёз ва муайян кардани қарорҳои муштарак равона мешавад.

Муносибати солим имкони нигоҳ доштани қадру қимати ҳар ду шахсро медиҳад. Тафовути фарҳангӣ, эътиқодӣ ё сатҳи маълумотро набояд худ ба худ ба «камбудӣ»-и яке

табдил дод; муҳим аст, ки тарафҳо таъсири ин фарқиятҳоро ба қарорҳои ҳаррӯза ошкоро баррасӣ кунанд. Инчунин, стереотипҳои сахт дар бораи он ки танҳо зан ё танҳо мард бояд кадом вазифаро иҷро кунад, метавонанд созиши воқеиро маҳдуд намоянд.

Нишонаҳои мушкили ҷиддиро аз ихтилофи одӣ фарқ кардан лозим аст. Назорати доимии муошират, манъ кардани робита бо наздикон, таҳдид, паст задани шаъну шараф ё маҷбуркунӣ бо «фарқи мизоҷ» сафед карда намешаванд. Дар чунин вазъият аввал амният ва дастгирии шахси осебдида муҳим аст. Машварати оилавӣ барои баҳси одии тарафайн як роҳ буда метавонад, вале дар ҳолати фишор ё тарс онро набояд ҳамчун ивазкунандаи дастгирии махсус қабул кард.

Барои кори маърифатӣ дар донишгоҳ ё маркази машваратӣ мавзӯъҳоро метавон дар шакли суҳбати гурӯҳӣ ва машқи мушаххас пешниҳод кард: шунидани фаъол, баён кардани эҳсос бе айбдоркунӣ, таҳияи нақшаи харочот ва муҳокимаи интизориҳо аз хешовандон. Иштирокчиён бояд имкони худдорӣ аз ифшои масъалаҳои шахсӣ дошта бошанд. Мақсад омӯзиши роҳи мулоҳиза ва қароргирии масъулона аст, на таъини «ҷуфти идеалӣ» барои ҳар кас.

Хулоса

Мувофиқати психологӣ хусусияти тағйирёбандаи муносибати ду шахс аст. Он дар арзишҳои асосӣ, тарзи ҳалли ихтилоф, эҳтиром ба ҳудудҳои шахсӣ ва омодагӣ ба тақсими масъулият зоҳир мегардад. Мизоҷ, синну сол ё ҷалби аввалия танҳо як қисми маълумотанд ва барои пешгӯии қатъии устувории оила басанда нестанд. Гуфтугӯи пеш аз издивоҷ ва бозбинӣ кардани қарорҳо дар солҳои аввали зиндагии муштарак метавонанд ба фаҳмиши тарафайн мусоидат кунанд.

Барои санҷиши ин андешаҳо дар шароити Тоҷикистон таҳқиқоти мустақили ҷуфтҳои ҷавон бо меъёрҳои муайян, воситаҳои санҷидашуда ва мушоҳидаи дарозмуддат зарур аст. То пайдо шудани чунин маълумот рақамҳо ва типологияҳои қатъии дастнависи ибтидоӣ ҳамчун натиҷаи илмии исботшуда пешниҳод карда намешаванд.

АДАБИЁТ:

1. Собчик Л. Н. Диагностика психологической совместимости. Санкт-Петербург: Речь, 2002. 80 с.

2. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / под ред. Е. Г. Силяевой. Москва, 2002.

3. Торохтий В. С. Психология социальной работы с семьей. Москва, 1996.

4. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. Москва, 1991.

5. Gaunt R. Couple Similarity and Marital Satisfaction: Are Similar Spouses Happier? // Journal of Personality. 2006. Vol. 74, No. 5. P. 1401-1420. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2006.00414.x.

6. Lavner J. A., Bradbury T. N. Patterns of Change in Marital Satisfaction Over the Newlywed Years // Journal of Marriage and Family. 2010. Vol. 72, No. 5. P. 1171-1187. DOI: 10.1111/j.1741-3737.2010.00757.x.

7. Lavner J. A., Karney B. R., Bradbury T. N. Does Couples' Communication Predict Marital Satisfaction, or Does Marital Satisfaction Predict Communication? // Journal of Marriage and Family. 2016. Vol. 78, No. 3. P. 680-694. DOI: 10.1111/jomf.12301.

ТАҲАММУЛПАЗИРӢ ҲАМЧУН АРЗИШИ ҲАЁТИИ НАВРАСОН ДАР ШАРОИТИ РУШДИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИТТИЛООТИЮ КОММУНИКАТСИОНӢ ВА ЗЕҲНИ СУНЪӢ

ФОЗИЛЗОДА Наим Фозил *- мудири шуъбаи инноватсия ва психологияи таҳсилоти Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, номзади илмҳои психологӣ, иҷрокунандаи вазифаи дотсенти кафедраи психологияи иҷтимоӣ ва муносибатҳои оилавии факултети психологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.* ***Тел.:*** *(+992) 918-50-21-45.* ***E-mail:*** *a_naimjon_f@mail.ru.*

БАЙМУРОДОВА Ҳилола Қаҳоровна *- омӯзгори Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии № 28-и ноҳияи Фирдавсии шаҳри Душанбе.* ***Тел.:*** *(+992) 918-26-84-93.* ***E-mail:*** *boymurodova84@mail.ru.*

Аннотатсия. Дар мақола таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши ҳаётии наврасон ва нақши оила, мактаб, ҳамсолон ва муҳити рақамӣ дар ташаккули он таҳлил мешавад. Ҷанбаҳои маърифатӣ, эҳсосӣ, рафторӣ ва арзишии таҳаммулпазирӣ, инчунин намудҳои иҷтимоии он дар чор ҷадвал ҷамъбаст шудаанд. Дар асоси таҳлили санадҳои меъёрӣ ва манбаъҳои ЮНЕСКО ва ЮНИСЕФ роҳҳои рушди муошират эҳтиромомез, тафаккури интиқодӣ ва санҷиши муҳтавои рақамӣ пешниҳод мегарданд.

Мақола хусусияти назариявию таҳлилӣ дорад; маълумоти озмоишӣ ва арзёбии таҷрибавии барномаи пешниҳодшуда дар дастнависи аслӣ вуҷуд надорад.

Калидвожаҳо: *таҳаммулпазирӣ, наврасон, арзишҳои ҳаётӣ, муошират, оила, муассисаи таълимӣ, саводи рақамӣ, зеҳни сунъӣ.*

ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ЖИЗНЕННАЯ ЦЕННОСТЬ ПОДРОСТКОВ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

ФОЗИЛЗОДА Наим Фозил *- заведующий отделом инноваций и психологии образования Академии образования Таджикистана, кандидат психологических наук, исполняющий обязанности доцента кафедры социальной психологии и семейных отношений факультета психологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.* ***Тел.:*** *(+992) 918-50-21-45.* ***E-mail:*** *a_naimjon_f@mail.ru.*

БАЙМУРОДОВА Хилола Кахоровна *- учитель средней общеобразовательной школы № 28 района Фирдавси города Душанбе.* ***Тел.:*** *(+992) 918-26-84-93.* ***E-mail:*** *boymurodova84@mail.ru.*

Аннотация. В статье анализируется толерантность как жизненная ценность подростков и роль семьи, школы, сверстников и цифровой среды в ее формировании. Когнитивный, эмоциональный, поведенческий и ценностный аспекты толерантности, а также ее социальные проявления обобщены в четырех таблицах. На основе анализа нормативных документов и материалов ЮНЕСКО и ЮНИСЕФ предложены способы развития уважительного общения, критического мышления и проверки цифрового контента.

Работа носит теоретико-аналитический характер: исходная рукопись не содержит экспериментальных данных или эмпирической оценки предложенной программы.

Ключевые слова: *толерантность, подростки, жизненные ценности, общение, семья, школа, цифровая грамотность, искусственный интеллект.*

TOLERANCE AS A VALUE IN ADOLESCENTS' LIVES AMID DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

FOZILZODA Naim Fozil - *Head of the Department of Innovation and Educational Psychology, Academy of Education of Tajikistan; Candidate of Psychological Sciences and Acting Associate Professor, Department of Social Psychology and Family Relations, Faculty of Psychology, Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University.* ***Phone:*** *(+992) 918-50-21-45.* ***E-mail:*** *a_naimjon_f@mail.ru.*

BAIMURODOVA Hilola Kahorovna - *teacher at Secondary School No. 28, Firdavsi District, Dushanbe.* ***Phone:*** *(+992) 918-26-84-93.* ***E-mail:*** *boymurodova84@mail.ru.*

Annotation. This article examines tolerance as a value in adolescents' lives and the roles of family, school, peers, and the digital environment in its development. Four tables summarize cognitive, emotional, behavioral, and value-related aspects, social forms of tolerance, and contextual factors. Drawing on policy documents and UNESCO and UNICEF materials, the authors propose ways to strengthen respectful communication, critical thinking, and verification of digital content. This is a theoretical and analytical paper.

The source manuscript contains no experimental data or empirical evaluation of the proposed activities.

Keywords: *tolerance, adolescents, life values, communication, family, school, digital literacy, artificial intelligence.*

Муқаддима

Наврас дар оила, мактаб ва муҳити рақамӣ пайваста бо андеша, эътиқод ва тачрибаи одамони гуногун рӯ ба рӯ мешавад. Қобилияти шунидани андешаи дигар, ҳифзи шаъну ҳуқуқи ҳамсуҳбат ва ҳал кардани ихтилоф бе таҳқир барои муносибатҳои рӯзмарра аҳамият дорад. Муҳити шабакаҳои иҷтимоӣ ва воситаҳои зеҳни сунъӣ имкони омӯзиш ва муоширатро васеъ мекунанд, аммо ҳамзамон метавонанд иттилооти носанҷида ё тасаввуроти қолабиро зуд паҳн намоянд. Бинобар ин таҳаммулпазирӣ бояд дар робита бо саводи иттилоотӣ ва масъулияти муошират баррасӣ шавад [4; 5].

Мақсади мақола муайян кардани мазмуну ҷанбаҳои таҳаммулпазирӣ ҳамчун арзиши ҳаётии наврасон ва пешниҳоди роҳҳои тарбиявӣ барои оила ва муассисаи таълимӣ мебошад. Вазифаҳо аз шарҳи мафҳум, тавсифи омилҳои иҷтимоию равонӣ, муайян кардани таъсири муҳити рақамӣ ва пешниҳод кардани амалҳои мушаххаси омӯзгорону волидон иборатанд. Мавод бо усули таҳлили назариявии дастнависи муаллифон, санадҳои меъёрӣ ва манбаъҳои соҳавӣ ҷамъбаст шудааст. Ҷадвалҳо таснифоти таҳлилии муаллифонанд; онҳо натиҷаи пурсиш ё тачрибаи саҳроӣ нестанд.

Эъломияи принсипҳои таҳаммулпазирии ЮНЕСКО ба эҳтироми гуногунӣ, ҳуқуқҳои инсон ва тарбия таваҷҷуҳ мекунад [1]. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» масъулияти волидон ва дигар иштирокчиёни тарбияро муайян менамояд [2]. Консепсияи миллии тарбия барои давраи то соли 2045 низ барои баррасии масъалаҳои тарбиявӣ заминаи миллӣ фароҳам меорад [3]. Ин санадҳо ба ҷойи хулосаи тачрибавӣ истифода намешаванд; онҳо самти таҳлили методиро муайян мекунанд.

Мафҳум ва сохтори психологии таҳаммулпазирӣ

Таҳаммулпазирӣ эҳтиром ба шаъну ҳуқуқи шахси дигар ва қобилияти муносибати созанда бо фарқиятҳо мебошад. Он маънои пазируфтани ҳар рафтор ё даст кашидан аз ақидаи худро надорад. Шахс метавонад бо андешаи дигарон розӣ набошад, вале баҳсро бо далел, бе таҳқир ва бе маҳдуд кардани ҳуқуқи онҳо пеш барад. Дар матни аслии Эъломияи ЮНЕСКО омадааст: «Tolerance is harmony in difference.» [1, с. 71]. Ин ибора ба пайвастани эҳтиром ва гуногунии инсонҳо ишора мекунад.

Барои таҳлили тарбиявӣ чор ҷанбаи ба ҳам вобаста ҷудо кардан мумкин аст. Ҷанбаи маърифатӣ донистани фарқиятҳо ва ҳуқуқҳоро дар бар мегирад; ҷанбаи эҳсосӣ ба ҳамдардӣ ва худтанзимкунӣ марбут аст; ҷанбаи рафторӣ дар муошират ва ҳамкорӣ зоҳир мешавад; ҷанбаи арзишӣ эҳтироми устувор ба шаъну эътибори дигаронро ифода мекунад. Ҷадвали 1 ин тарҳро ҷамъбаст менамояд.

Ҷанба	Мазмун	Нишонаи мушоҳидашаванда
Маърифатӣ	Фаҳмиши фарқиятҳои фарҳангӣ, динӣ ва иҷтимоӣ	Шарҳи мавқеи дигарон бе қолабсозӣ
Эҳсосӣ	Ҳамдардӣ ва идораи ҳиссиёт ҳангоми ихтилоф	Гӯш кардан ва посухи ором
Рафторӣ	Муоширати эҳтиромомез ва ҳамкорӣ	Ҳалли баҳс бе таҳқир
Арзишӣ	Эътирофи шаъну ҳуқуқи ҳар шахс	Пойдории эҳтиром дар вазъиятҳои гуногун

Ҷадвали 1. Ҷанбаҳои таҳаммулпазирӣ дар таҳлили муаллифон

Ин ҷанбаҳо ба якдигар таъсир мерасонанд: донистани ҳуқуқҳо худ ба худ рафтори эҳтиромомезро кафолат намедиҳад. Омӯзгор бояд на танҳо ҷавоби дурустро дар бораи таҳаммулпазирӣ, балки тарзи шунидани ҳамсинф, муносибат ба ихтилоф ва қобилияти бознигарии андешаи худро низ ба назар гирад. Ҳар арзёбӣ бояд ба рафтори мушаххас такя кунад ва ба наврас тамғаи доимӣ нагузорад.

Намудҳои таҳаммулпазирӣ ва хусусиятҳои синни наврасӣ

Фарқиятҳое, ки наврас дар зиндагӣ мебинад, як навъ нестанд. Гоҳ сухан аз забон ва фарҳанг меравад, гоҳ аз вазъи иҷтимоӣ, эътиқод ё нақши занону мардон. Ҷадвали 2 самтҳои дар дастнависи аслӣ зикршударо нигоҳ медорад. Ин рӯйхат таснифи корӣ аст: дар ҳолатҳои воқеӣ чанд самт метавонанд ҳамзамон зоҳир шаванд.

Намуд	Мазмуни тарбиявӣ	Намунаи амал
Этникӣ	Эҳтиром ба мансубияти миллии дигарон	Худдорӣ аз лақабҳои таҳқиромез
Динӣ	Эҳтиром ба озодии виҷдон	Баҳси боэҳтиром дар бораи эътиқод
Иҷтимоӣ	Муносибати баробар бо гурӯҳҳои гуногун	Ҷалби ҳамсинф ба фаъолияти муштарак
Фарҳангӣ	Шинохти анъана ва забонҳои гуногун	Муҳокимаи беқолаби таҷрибаҳои фарҳангӣ
Сиёсӣ	Эҳтиром ба гуногунии андеша дар ҳудуди қонун	Далеловарӣ бе душмансозӣ
Гендерӣ	Эътирофи шаъну имкони баробари духтарону писарон	Тақсими одилонаи вазифаҳо

Ҷадвали 2. Намудҳои таҳаммулпазирӣ ва намунаҳои рафтор

Дар синни наврасӣ мустақилияти андеша, ҳассосият ба баҳодиҳии ҳамсолон ва ҷустуҷӯи ҷойгоҳ дар гурӯҳ меафзояд. Ин хусусиятҳо дар ҳар шахс ба суръати яксон рушд намекунанд.

Муҳокимаи муносибатҳои воқеӣ, бозии нақшӣ ва таҳлили ҳодисаҳо ба наврас имкон медиҳад, ки таъсири калима ва қарорро ба дигарон бинад. Барои чунин кор фазои амни гуфтугӯ зарур аст: омӯзгор баҳсро роҳнамоӣ мекунад, таҳқирро қатъ менамояд ва ҳуқуқи иштирокчиро ба андешаи мустақил эҳтиром мекунад.

Омилҳои иҷтимоӣ ва муҳити рақамӣ

Оила, мактаб, гурӯҳи ҳамсолон, расонаҳо ва ҷомеа ба таҷрибаи муошират наврас таъсир мерасонанд. Ҷадвали 3 омилҳои дар дастнавис номбаршударо ба таври мухтасар ва бо вазифаи эҳтимолии тарбиявӣ меорад. Таъсири ҳар омил аз шароити мушаххас вобаста аст; ҷадвал дараҷаи таъсир ё робитаи сабабиро ҳисоб намекунад.

Омил	Таҷрибаи эҳтимолии наврас	Вазифаи тарбиявӣ
Оила	Мушоҳидаи муносибат ва ҳалли ихтилоф	Муошират эҳтиромомез ва намунаи шахсӣ
Мактаб	Ҳамкорӣ бо ҳамсинфони гуногун	Қоидаҳои одилона ва муҳокимаи бехатар
Ҳамсолон	Қабул шудан ё канор мондан аз гурӯҳ	Пешгирии таҳқир ва дастгирии ҳамдигар
Расона ва муҳити рақамӣ	Дидани муҳтавои гуногун ва баҳсҳои онлайн	Санҷиши манбаъ ва одоби гуфтугӯ
Ҷомеа	Меъёрҳо ва таҷрибаи зиндагии муштарак	Иштироки масъулона дар корҳои ҷамъиятӣ

Ҷадвали 3. Омилҳои иҷтимоии ташаккули таҳаммулпазирӣ

Гузориши ЮНИСЕФ оид ба кӯдакон дар ҷаҳони рақамӣ имкониятҳои дастрасӣ ба дониш ва робита, инчунин хатари зарар аз муҳити онлайнро якҷо баррасӣ мекунад [4]. Аз ин рӯ, манъи умумии технология роҳи кофии тарбия нест. Наврас бояд фарқи хабар аз андешаро шиносад, манбаи иттилоотро тафтиш кунад, ба таври эҳтиромомез посух диҳад ва ҳангоми таҳқири онлайн аз калонсолони боэътимод кӯмак пурсад.

Воситаҳои зеҳни сунъӣ метавонанд барои муқоисаи мавқеъҳо ё таҳияи саволҳои омӯзишӣ истифода шаванд, вале ҷавоби онҳо низ ба санҷиши далел ниёз дорад. Чаҳорчӯбаи салоҳиятҳои зеҳни сунъии ЮНЕСКО ба тафаккури интиқодӣ, ахлоқи истифода ва масъулияти шаҳрвандӣ таваҷҷуҳ медиҳад [5]. Дар машғулият метавон ду посухи тавлидшударо дар бораи як масъала муқоиса кард: кадом ибора қолабсозӣ дорад, кадом иддао манбаъ надорад ва чӣ гуна онро бо далел ислоҳ кардан мумкин аст. Ин вазифа ба омӯзиши эҳтиром дар гуфтугӯ мепайвандад.

Нақши оила, мактаб ва ҷомеа

Оила аввалин муҳити омӯзиши муносибат мебошад. Наврас аз тарзи баҳси волидон, муносибати онҳо бо ҳамсояҳо ва посух ба фикри мухолиф намуна мегирад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» асоси ҳуқуқии иштироки волидонро дар таълиму тарбия муайян мекунад [2]. Ин масъулият дар амал ба шунидани наврас, фаҳмондани ҳудуди рафтор ва ҳуддорӣ аз таҳқир низ вобаста аст. Ҷадвали 4 унсурҳои дар дастнавис овардашударо нигоҳ медорад.

Омили оилавӣ	Мазмун	Амали дастрас
Муносибати аъзоён	Эҳтиром дар гуфтугӯи рӯзмарра	Шунидани навбатии андешаҳо
Услуби тарбия	Ҳудуди равшан ва тавзеҳи сабаб	Фаҳмондани қоида бе таҳқир
Намунаи шахсӣ	Мутобиқати гуфтору рафтори	Эътирофи хатои худ

	калонсол	
Муошират кушод	Имкони баён кардани нигаронӣ	Суҳбати ором дар бораи ихтилоф
Арзишҳои оила	Эҳтиром ба шаъну фарқиятҳои одамон	Муҳокимаи воқеаҳои китоб ё расона

Ҷадвали 4. Омилҳои оилавии рушди таҳаммулпазирӣ

Мактаб метавонад қоидаҳои гуфтугӯи эҳтиромомезро дар дарс, корҳои беруназсинфӣ ва ҳал кардани низоъ истифода барад. Омӯзгор ба ҷои танҳо даъват ба таҳаммулпазирӣ вазифаи мушаххас медиҳад: шунидани фикри мухолиф, бозгӯ кардани он бе таҳриф, пешниҳоди далели худ ва ҷустуҷӯи ҳалли муштарак. Ҷомеа ва муассисаҳои фарҳангӣ метавонанд барои мулоқот ва кори муштараки наврасони дорои тафрибаҳои гуногун майдон фароҳам оранд. Ширкат бояд ихтиёрӣ, бехатар ва ба ҳадафи тарбиявӣ мувофиқ бошад.

Роҳҳои ташаккул ва арзёбии таҳаммулпазирӣ

Дар дастнавис машғулиятҳои интерактивӣ, бозиҳои нақшӣ, корҳои эҷодӣ, шиносоӣ бо фарҳангҳо ва ҳамкории волидон пешниҳод шудаанд. Онҳоро метавон дар як пайдарҳамӣ ба роҳ монд: аввал муайян кардани қоидаҳои муошират, сипас муҳокимаи ҳолати воқеӣ, иҷрои нақшҳо, бозхурди гурӯҳ ва санҷиши он ки иштирокчиён дар вазъияти нав чӣ гуна амал мекунанд. Масалан, ҳангоми баҳси онлайн донишҷӯён метавонанд матни таҳқиромезро ба посухи боэҳтиром ва далелнок табдил диҳанд.

Барномаи пешниҳодии муаллифон метавонад мавзуъҳои «Ман кистам?», «Эҳтиром ба дигарон», «Фарҳанг ва забонҳои гуногун», «Ҳалли ихтилоф» ва «Муошират дар муҳити рақамӣ»-ро дар бар гирад. Барои ҳар мавзуъ бояд натиҷаи мушоҳидашаванда муайян шавад: шунидани ҳамсуҳбат, фарқ кардани далел аз гумон, истифодаи забони бе таҳқир ва муроҷиат барои кӯмак дар ҳолати озори онлайн. Расм, ҳикоя ва мусиқӣ метавонанд воситаи баёни андеша бошанд; онҳоро бе асоси клиникӣ ҳамчун табобат ё далели самаранокӣ муаррифӣ кардан дуруст нест.

Омӯзгор ва психолог метавонанд аз мушоҳидаи пеш ва баъди машғулият, варақаи худбаҳодиҳӣ ва муҳокимаи ҳолатҳои ҳамсон истифода кунанд. Барои хулосаи таҳқиқотӣ бояд гурӯҳи иштирокчиён, синну сол, муҳлати барнома, меъёрҳои арзёбӣ ва тарзи таҳлили маълумот нишон дода шаванд. Дастнависи аслӣ чунин маълумот надорад; бинобар ин пешниҳодҳо ҳамчун роҳҳои методӣ баён мешаванд. Ба наврас додани тамғаи «таҳаммулпазир» ё «нотаҳаммулпазир» аз рӯи як ҷавоб натиҷаи боэътимод намедиҳад.

Хулоса

Таҳаммулпазирӣ дар зиндагии наврас бо фаҳмиши ҳуқуқу фарқиятҳо, ҳамдардӣ, назорати эҳсосот ва рафтори эҳтиромомез пайваст аст. Чор ҷанба ва намудҳои дар ҷадвалҳо овардашуда ба омӯзгор барои банақшагирии суҳбат ва мушоҳидаи рафтор кумак мекунанд, аммо ҷойи санҷиши воқеии таъсири барномаҳои тарбиявиро намегиранд.

Барои рушди ин арзиш ҳамкории оила ва мактаб, қоидаҳои одилонаи муошират, машқҳои ҳалли ихтилоф ва саводи рақамӣ муҳиманд. Дар муҳити зеҳни сунъӣ наврас бояд иддаоро санҷад, қолабсозиро бишиносад ва барои ҳифзи шаъни дигарон масъулият нишон диҳад. Арзёбии самаранокии роҳҳои пешниҳодшуда вазифаи таҳқиқоти минбаъда мебошад.

АДАБИЁТ:

1. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance // Records of the General Conference. Twenty-eighth Session. Vol. 1: Resolutions. Paris: UNESCO, 1996. P. 70-73. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000101803 (санаи муроҷиат: 05.10.2026).

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20 июни соли 2024, № 2049 [Манбаи электронӣ]. URL: https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=148560 (санаи мурочиат: 05.10.2026).

3. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2045» аз 22 ноябри соли 2025, № 631 [Манбаи электронӣ]. URL: https://mmih.tj/SEARCH/DocumentView?DocumentId=171277 (санаи мурочиат: 05.10.2026).

4. UNICEF. The State of the World's Children 2017: Children in a Digital World. New York: UNICEF, 2017. ISBN 978-92-806-4930-7. URL: https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2017 (санаи мурочиат: 05.10.2026).

5. Miao F., Shiohira K., Lao N. AI competency framework for students. Paris: UNESCO, 2024. ISBN 978-92-3-100709-5. DOI: 10.54675/JKJB9835. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000391105 (санаи мурочиат: 05.10.2026).

БА ТАВАҶҶУҲИ МУАЛЛИФОН

Дар маҷаллаи «Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон» мақолаҳои олимони соҳаи педагогика, устодони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, мушовирон, омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва унвонҷӯёни ватанию хориҷӣ ба табъ расонида мешаванд.

Ба хотири беҳбуди фаъолияти маҷаллаи «Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон» зарур медонем, ки мақолаҳо ба шакли зерин ба идораи маҷалла пешниҳод карда шаванд: ҳатман бо хулосаи мухтасар (резюме) ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, мақола дорои сарлавҳа бошад, маълумоти мухтасар дар бораи муаллиф (ному насаб, унвони илмӣ, вазифа ва ҷойи кор), шарҳ - номгӯи мақола ва адабиёти истифодашуда ба шакли хаттӣ ва электронӣ (дар диск ё флешка) ва як нусха мақола ба таври чопи принтерӣ пешниҳод карда шавад.

Маводи мақола ҳаматарафа санҷида шуда бошад.

Мақола бояд ба шакли компютерии Times New Roman Tj – 14 таҳия шавад.

Андозаи коғаз: А - 4. Ҳошия: аз боло ва поён – 2, 5 см., тарафи чап – 3 см., рост – 1,5 см., андозаи ҳуруф – 14, фосилаи байни сатрҳо: 1,0.

Мақолаҳо дар давоми сол қабул карда мешаванд. Ба мақола шарҳи мухтасари муҳтаво ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ илова карда мешавад. Шарҳи мухтасари муҳтаво дар оғоз ва адабиёти истифодашуда дар охири мақола оварда мешавад.

Ҳайати таҳририя ҳақ дорад мақоларо бо назардошти талаботи маҷалла қабул ва кӯтоҳ кунад ва ё рад намояд. Мақолаҳое, ки пештар дар дигар нашрияҳо ба табъ расидаанд, қабул карда намешаванд. Дастхатҳо барои тақриз арзёбӣ мешаванд ва муаллиф дар мавриди зарурат ба муҳтавои он ошно мегардад.

Ба мақолаҳои унвонҷӯёну аспирантон тавсияи роҳбарони илмиашон зарур аст.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

В научном журнале «Вестник Академии образования Таджикистана» печатаются статьи учёных педагогов, преподавателей ВУЗ-ов, методистов, учителей средних общеобразовательных учреждений, аспирантов, местных и зарубежных соискателей, содержащие результаты исследований по педагогическим наукам.

При отправке статьи в редколлегию авторам необходимо соблюдать следующие правила: размер статьи не должен превышать 10 страниц компьютерного текста, включая текст, таблицы, библиографию, рисунки и тексты аннотаций на таджикском, русском, и английском языках.

Для подготовки статьи должен использоваться текстовый редактор Microsoft Word. Одновременно с распечаткой статьи сдается электронная версия. Рукопись должна быть отпечатана на компьютере (шрифт Times New Roman Tj 14, формат А-4, интервал одинарный, поля: верхнее и нижнее -2,5 см, левое-3 см, правое -1,5 см;), все листы статьи должны быть пронумерованы.

Сверху страницы по центру листа указывается название статьи, ниже через один интервал инициалы и фамилии автора (авторов). Ниже название организации, адрес. Далее через строку следует основной текст.

К статье прилагается резюме на таджикском, русском и английском языках с указанием названия статьи. Текст резюме приводится в начале статьи, список использованной литературы в конце.

Редколлегия оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения статьи. Статьи, не отвечающие настоящим правилам, редколлегией не принимаются.

Статьи аспирантов и соискателей принимаются с рекомендациями научных руководителей.

NOTES FOR THE AUTHORS

The scientific journal «Bulletin of the Academy of Education of Tajikistan» publishes articles by scientific educators, university professors, methodologists, teachers of educational institutions, graduate students of local and foreign applicants containing the results of research on pedagogical sciences.

When submitting articles to editorial board the following rules should be observed: the size of the article should not exceed 10 pages of computer text, including texts, tables, bibliography, drawings and annotation texts in Tajik, Russian and English.

For the preparation of the article should be used the text editor Microsoft Word.

An electronic version remains simultaneously with the printout of the article. The manuscript must be printed on a computer font Times New Roman TJ 14, format A-4 single spacing, upper and lower margins 2,5 sm, left 3 sm, right 1,5 sm and all the pages should be paginate.

At the top of the page in the center of the sheet is the title of the article, below after one interval the initials and surname of the author. Below is the name of the organization and address.

The main text follows through the given line. The article offers a summary in Tajik, Russian and English with title of article. The text of the summary is given at the beginning of the article, list of references at the end.

Editorial board reserves the right to make reductions and editorial changes to the article.

Articles do not comply with these rules are not accepted.

Articles of graduate students and applicants are accepted with the recommendations of supervisors.

ПАЁМИ АКАДЕМИЯИ ТАҲСИЛОТИ ТОҶИКИСТОН / Маҷаллаи илмӣ, маърифатӣ ва таълимию методӣ. – Душанбе, 2026. - №3 (61). – 469 с.

Сармуҳаррир: Сафаров Ш. А.
Муовини сармуҳаррир: Каримзода М. Б.
Котиби масъул: Муҳиддинзода Б.
Муҳаррири матни тоҷикӣ: Гулмадов Ф.
Муҳаррири матни русӣ: Каримзода М. Б.
Муҳаррири матни англисӣ: Лутфуллоева П.
Муҳаррири техникӣ: Ҳасанзода Ю.
Саҳифабанд: Ҳайдаров Р.

Муассис: Академияи таҳсилоти Тоҷикистон

ВЕСТНИК АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ ТАДЖИКИСТАНА / Научно-просветительский и учебно-методический журнал, 2026. - №3 (61). – 469 с.

Главный редактор: Сафаров Ш.А.
Зам. главного редактора: Каримзода М.Б.
Ответственный секретарь: Мухиддинзода Б.
Редактор таджикского текста: Гулмадов Ф.
Редактор русского текста: Каримзода М.Б.
Редактор английского текста: Лутфуллоева П.
Технический редактор: Хасанзода Ю.
Верстка: Хайдаров Р.

Учредитель: Академия образования Таджикистана

BULLETIN OF ACADEMY OF EDUCATION OF TAJIKISTAN/ Scientific-educational and metodical Journal, 2026. - №3 (61). – 469.

Chief Editor: Safarov Sh.A.
Deputy Chief Editor: Karimzoda M.B.
Executive Secretary: Muhiddinzoda B.
Tajik Text Editor: Gulmadov F.
Russian Text Editor: Karimzoda M.B.
English Text Editor: Lutfulloeva P.
Technical Editor: Khasanzoda Yu.
Verska: Haidarov R.

Founder: The Academy of Education of Tajikistan

Ба матбаа 04.09.2026 супорида шуд. Ба чоп 07.09.2026 имзо шуд.
Коғази офсетӣ. Андозаи 60х84 1/8 ҷузъи ч. ш. 52. Теъдод 100 нусха. Супориши №14
Дар матбааи «Шаъбон-217», кӯчаи М. Турсунзода, чоп шудааст.

Сдано в печать 04.09.2026. Подписано к печати 07.09.2026. Печать офсетная.
Формат 60х84 1/8 Условно-печатный лист – 52. Тираж - 100. Заказ № 14 .
Издательство «Шаъбон-217», 7734024, улица М. Турсунзаде

Download in Print 04.09.2026. Posted on 07.09.2026. Offset printing.
Size 60x84 1/8 Printer's sheet – 52. Edition - 100. Assi gnment № 14.
Publishing office "Shabon-2017", 7734024, M. Tursunzoda Str.